

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

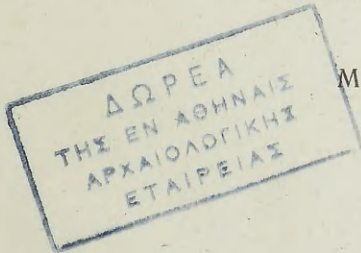
ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ-ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΑΙ

ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

No. 34

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1952

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ

Α. ΖΑΧΟΥ ΚΑΙ Λ. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΩΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, περικλεῆς μνημεῖον τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνας κέντρον λατρείας τοῦ συνδεομένου πρὸς πλῆθος παραδόσεων, θανμάτων, ὀπτασιῶν καὶ θρύλων μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, πάτρωτος τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν τάφον τοῦ ὁποίου ἡ βασιλικὴ περιέκλειε.

Ὁ ναὸς οὗτος, ὁ ἐνέχων πλὴν τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἱστορικῆς σημασίας του καὶ σπουδαίαν ἀρχαιολογικὴν ἀξίαν, ὑπέστη βαρυντάς βλάβας κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊὰν τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ ἔτους 1917.

Ἡ ἐρείπωσις ὅμως τῆς περιωνύμου βασιλικῆς κατέστησε δυνατὴν τὴν ἐπισταμένην ἀρχαιολογικὴν μελέτην καὶ τὴν ἐν αὐτῇ σκαφικὴν ἔρευναν. Ὡς εἶνε γνωστόν, ὁ κανθεὶς ναὸς εἶχε περιέλπει μέχρις ἡμῶν παραμορφωμένους ἀπὸ παλαιὰς καὶ μεταγενεστέρας ἐπισκευάς, ἀπετέλει δὲ πρόβλημα τόσον ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ μορφή ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του ἱστορία. Εἰς τὴν διευκρίνησιν τῶν προβλημάτων τούτων ἀπέβλεπεν ἡ μακροχρόνιος ἐν αὐτῷ ἔρευνα, ἣτις ὑπῆρξεν ἀρκετὰ καρποφόρος· τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν πορίσματα, ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς παραδοθείσας πηγάς, προτίθεται νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργον.

Τὸ μνημεῖον τοῦτο τῆς Θεσσαλονίκης παρέλαβον κατ' ἐντολὴν τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας τὴν ἐσπέραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας—17ης Αὐγούστου 1917—καθ' ἣν ἤρχισε καιόμενον, ὁπότε ἡ Θεσσαλονίκη ἦτο κέντρον τῶν ἐν τῇ Μέσῃ Ἀνατολῇ ἐπιχειρήσεων τῶν Συμμαχικῶν δυνάμεων κατὰ τὸν πρῶτον εὐρωπαϊκὸν πόλεμον.

Ἡ πρώτη φροντίς ἦτο ἡ κατάσβεσις τοῦ πυρός, ἣτις κατορθώθη μόλις τὴν ἐπομένην. Μετὰ τὴν ὀλοσχερῇ κατάσβεσιν, ἐγένετο ὑποστήριξις δι' ἰκριωμάτων τῶν μερῶν ἐκείνων τῶν κιοανοστοιχιῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἐν τῷ μεταξὺ κίονες εἶχον καταπέσει, ἡ ἐξασφάλισις διὰ σιδηρῶν δακτυλίων τῶν ἐναπομεινάντων κίωνων καὶ ἡ περισυλλογὴ τοῦ ὕλικου τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν τοῦ πλαγίου βορείου κλίτους καὶ τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ.

Βοηθοὺς εἶχον τὸν ἀποθανόντα ἀρχιτέκτονα τότε τῆς Γεν. Διοικήσεως Γ. Πάππην καὶ σχεδιαστὴν τὸν ὁμοίως ἀποθανόντα Σ. Κύπριον, προσῆλθε δὲ ἐπ' ὀλίγον καὶ ὁ παρεπιδημὸν ἐν Θεσσαλονικίᾳ καὶ ἀσχολούμενος εἰς ἐρεῦνας τῆς θόλου (Rotonda) τοῦ ἁγίου Γεωργίου E. Hebrard μέχρις οὗ μετεκλήθη τῇ προτάσει μου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας ὁ διαπρεπὴς καὶ περὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην εἰδικῶς ἀσχολούμενος ἀρχιτέκτων Ἀ. Ζάχος, εἰς ὃν ἀνετέθη ἡ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀποφασισθεῖσα ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ, τὸ ἱστορικὸν τῆς ὁποίας ἐκτίθεται ἐν παραρτήματι εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

Αἱ ἐργασίαι τῆς περισυλλογῆς καὶ ἐξασφαλίσεως διήρκεσαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον, καθ' ὃν παραλλήλως ἐγένετο καὶ ἡ ἐκκαθάρισις τῶν τοίχων ἀπὸ τῶν τουρκικῶν κοιναμάτων καὶ ἡ περισυλλογὴ ἀρχαίων γλυπτῶν χρησιμοποιοιθέντων κατὰ καιροὺς εἰς τὸ δάπεδον. Ἡ ἐκ-

καθάρσις αὕτη ἔφερεν εἰς φῶς ἅψ' ἐνὸς τὴν διάταξιν τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων πεφραγμένων ἢ μεταβεβλημένων ἀρχικῶν ἀνοιγμάτων τῶν τοίχων (θυρῶν καὶ παραθύρων) καὶ ἅψ' ἐτέρου ἀγνωστα μέχρι τῆς πυρκαϊᾶς γλυπτά, μωσαϊκά, τοιχογραφίας καὶ χαράγματα, περὶ ὧν γίνεται λόγος ἐν τῷ κειμένῳ.

Ἐπηρεολούθησεν ἡ ἀρχαιολογικὴ δι' ἀνασκαφῶν ἔρευνα τοῦ μνημείου ἐξ αἰτίας μά-
λιστα τῆς ἀποκαλυφθείσης Κρύπτης τοῦ ναοῦ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἔργον τῆς ἀναστηλώ-
σεως τῆς βασιλικῆς ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζάχου.

Ἀμφότεραι αἱ ἐργασίαι, ἀναστηλώσεως καὶ ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης, ἐσυνεχίζοντο κατὰ καιροὺς, διακοπτόμεναι ἄλλοτε μὲν λόγῳ τῆς ἐλλείψεως τῶν μέσων, ἰδιαίτητα δὲ λόγῳ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας διετέλει ἡ Πατρις. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Χώρας ἡ ἀνα-
στήλωσις περιῆλθεν, ἔνεκα τοῦ προηγηθέντος θανάτου τοῦ Ζάχου († 1939), εἰς Ἐπι-
στημονικὴν Ἐπιτροπὴν, ὁρισθεῖσαν διὰ τοῦ Νόμου 396/1945 περὶ ἰδρύσεως Ἀυτονόμου
Ὁργανισμοῦ ἀναστηλώσεως τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (ΑΟΝΑΔΘ),
ἀνατεθείσης τῆς ἀναστηλώσεως εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα Δ. Θανόπουλον, ἡ δὲ ἀρχαιολογικὴ
καὶ σκαφικὴ ἔρευνα ἐξηκολούθησεν ὑψ' ἡμῶν περιοδικῶς κατὰ τὰ ἔτη 1946-1949 εἰς τὴν
Κρύπτην, τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ καὶ τὰ ἔξωθεν τῆς βορείας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς μέρη.

Τὴν ἔκδοσιν τοῦ μνημείου εἵχομεν ἀρχικῶς αποφασίσει μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζάχου,
ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ ὁποίου κατηρτίσθη σειρὰ ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων ὧν σχεδὸν τῶν
διασωθέντων τμημάτων τοῦ ναοῦ, τὰ σπουδαιότερα τῶν ὁποίων παρατίθενται ἐνταῦθα.

Κατὰ Μάιον τοῦ ἔτους 1933 ἐγένετο εἰς ἡμᾶς πρότασις ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου διευθυν-
τοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Payne περὶ κοινῆς ἑλληνο-ἀγγλικῆς
ἐκδόσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἰς ἣν θὰ συμπεριλαμβάνοντο καὶ τὰ εὐρι-
σκόμενα εἰς τὴν κατοχὴν τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς παλαιότερα σχέδια τοῦ ναοῦ, τὰ γενόμενα
ὑπὸ τῶν Schultz, Barnsley καὶ George, ὡς καὶ ἡ σειρὰ τῶν ἐγγράφων ἀντιγράφων τῶν κατα-
πεσόντων κατὰ τὴν πυρκαϊᾶν μωσαϊκῶν. Εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτὴν θὰ συμμετείχον ὁ καθη-
γητὴς κ. T. Rice καὶ ὁ ἀρχιτέκτονα ἀρχαιολόγος κ. A. Megaw, μεθ' οὗ, κατόπιν τῆς μελε-
τωμένης κοινῆς ἐκδόσεως, συνειργάσθημεν τῷ 1935, ἐρευνήσαντες ὥρισμένα σημεῖα τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐματαιώθη λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ Payne καὶ κατόπιν τοῦ Ζάχου,
διεκόπησαν δὲ καὶ αἱ ἔρευναι λόγῳ τῶν πολεμικῶν συνθηκῶν.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1948 ἀνενεώθη ἡ πρότασις περὶ ἑλληνο-ἀγγλικῆς ἐκδόσεως ὑπὸ
τοῦ νῦν Διευθυντοῦ τῆς ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς κ. Cook καὶ ἀπεστάλη ὁ ἀρχιτέκτονα
κ. Corbett εἰς Θεσσαλονίκην, ὅστις ἐξετέλεσε σειρὰν σχεδίων τῆς βασιλικῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν
παλαιότερων τοῦ Ζάχου, ὡς καὶ νέων τῆς Κρύπτης, τινὰ δὲ ἐκ τούτων ἐν ἀντιγράφῳ εὐγενῶς
παρεχωρήθησαν ὥπως δημοσιευθῶσι καὶ ἐνταῦθα, μέ τινας ὁμως συμπληρώσεις καὶ ἀλλα-
γὰς ἐπιβαλλομένας λόγῳ τῆς συνεχισθείσης σκαφικῆς ἐρεῦνης. Τελικῶς — ἔνεκα ἀναφανει-
σῶν δυσκολιῶν διὰ τὴν ἑλληνοαγγλικὴν ἔκδοσιν — ἀπεφασίσθη ὅπως αὕτη μὲν γίνῃ μελλον-
τικῶς, προηγηθῇ δὲ ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοσις τοῦ μνημείου ὑπ' ἐμοῦ καὶ τῆς συζύγου μου
Μαρίας Σωτηρίου, συνεργασθείσης καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἐρεῦνης μετ' ἐμοῦ.

Τὴν ἔκδοσιν ἀνέλαβεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, δαπάναις τῆς ὁποίας ἐγένοντο αἱ
ἀνασκαφαὶ τῶν ἐτῶν 1948-1949.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Τὰ περὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ του παραδίδονται εἰς συναξάρια, ἐγκωμιαστικοὺς λόγους καὶ εἰς διηγήσεις βυζαντινῶν ἱστορικῶν.

Α΄. Συναξάρια. Ἐκ τῶν διασωθέντων ἀρχαιοτέρων καὶ γνωστῶν μέχρι τοῦδε συναξαρίων σπουδαιότατα εἶνε τὰ εἰς τὴν Πατρολογίαὶν τοῦ MIGNE ἐκδεδομένα Βιβλία τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου (Patr. Gr. τ. 116, 1081-1426, συλλογὴ δηλονότι ἀγιολογικῶν κειμένων, εἰλημμένων ἐκ τῶν Acta Sanctorum, Octobris IV, Parisiis et Romae, σ. 50-209 μετὰ τῶν προτασσομένων ἐρμηνευτικῶν σχολίων περὶ τῶν χειρογράφων, ἐξ ὧν ἐλήφθησαν τὰ κείμενα κλπ. ὑπὸ τοῦ Βολλανδιστοῦ CORNELIUS DE BYE). Πλὴν τούτων ἔχομεν καὶ συνοπτικώτερα κείμενα, θεωρηθέντα ἀρχαιότερα, ὡς εἶνε τὸ εἰς τὴν Μυριόβιβλον τοῦ Φωτίου περιλαμβανόμενον Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου (MIGNE, P. G. 104 σ. 104-5), τὸ λατινιστὶ γεγραμμένον μαρτύριον Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου (BIBL. HAGIOGRAPHICA LATINA N° 2122) καὶ τὸ ὑπὸ DELBHAÏE δημοσιευθὲν εἰς τὸ ἔργον του: Les légendes grecques des Saints militaires, Paris 1909, σ. 259-263.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω δέον νὰ προστεθῶσι καὶ ἀποσπάσματα συμπληρωματικὰ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ ἰδίως εἰδήσεις συνδεομένας καὶ μὲ τὰς σλαβικὰς κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιδρομὰς, ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀββᾶ Α. TOUGARD εἰς τὸ ἔργον του τὸ ἐπιγραφόμενον: De l'histoire profane dans les Actes Grecs des Bollandistes, Paris 1874, σ. 81-205.

Παραλλήλως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, χρήσιμα εἶνε καὶ τὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτα χειρόγραφα ἀγιολογικῶν κειμένων εἴτε τῶν καθ' ἕκαστον μῆνα ἐορταζομένων ἁγίων (*Μηνολόγια*), εἴτε τῶν εἰς συναξάρια τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ, ὡς εἶνε λχ. τὸ Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae ἐκ τοῦ Σιρμονδιανοῦ Κώδικος (ὑποδειγματικὴ ἔκδοσις ὑπὸ H. DELBHAÏE, Βρυξέλλαι 1902, ἔνθα καὶ σύνοψις τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου ἐν σ. 163 κέ.), τὸ ὑπὸ τοῦ ρώσου Ἀρχιεπισκόπου ΣΕΡΓΙΟΥ ἐκδοθὲν (ρωσιστὶ) Μηνολόγιον τῆς Ἀνατολῆς ἐν Βλαδιμίρ (βλ. τὰ περὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν τόμῳ Β΄. 1901, σ. 442 κέ., ἔνθα μάλιστα ἐπιχειρεῖται καὶ χρονολογικὴ κατάταξις τῶν γνωστῶν Πράξεων τῆς ἐκδόσεως MIGNE) κ.ά. Ὅμοίως τέλος ἔχουν συμπερίληφθῇ ἕτερα συναξάρια τοῦ ἁγίου καὶ εἰς σχετικὰς μελέτας, ὡς τὸ ὑπὸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ ἐκδοθὲν εἰς Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμητικῆς Σταχυολογίας (Δ΄. 1897 ἐκ τοῦ Κώδ. Sab. N° 179, σ. 79-83) κ.ά. Ἀτυχῶς δὲν ἔχει ἐπιχειρηθῇ μέχρι τοῦδε συστηματικὴ ἔκδοσις τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῶν ἀφορώντων εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον (ὡς εἶνε λχ. τὸ ὑπὸ τοῦ G. ANRICH ἐκδοθὲν δίτομον ἔργον περὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου, Βερολίνον 1913).

Εἰς τὸν Μέγαν Συναξαριστὴν τοῦ Κ. ΔΟΥΚΑΚΗ (τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου, Ἀθῆναι 1895, σ. 422-445), ἔνθα παρατίθεται εἰς δημόδι γλῶσσαν ἐκτεταμένη διήγησις τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Μεταφραστοῦ καὶ παραφράσεως τοῦ Λαμασκηνοῦ Στουδίτου, δηλοῦνται εἰς σημ. τῆς σ. 423 σωζόμενα εἰς ἀγιορειτικὰς Βιβλιοθήκας χειρόγραφα ἀνέκδοτα συναξάρια καὶ ἐγκώμια τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Συναξάρια συνοπτικὰ τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου περιλαμβάνονται, ὡς γνωστόν, καὶ εἰς τὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ *Μηναῖα* τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου, 26, ποικίλλοντα ἐνίοτε κατὰ τὰς ἐκδόσεις.

Β'. Ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι. Μετὰ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων συνδέεται καὶ τὸ πλῆθος τῶν κατὰ καιροὺς ἐκφωνηθέντων ἐγκωμιαστικῶν λόγων βυζαντινῶν καὶ ἄλλων συγγραφέων, τινὲς τῶν ὁποίων συμπεριελήφθησαν εἰς τὴν Πατρολογίαὶν τοῦ MIGNE, ὡς τοῦ *Γρηγορίου Παλαμᾶ* (ἐν τόμῳ 151, σ. 544 κέ.) καὶ ἐτέρων εἰς ἀποσπάσματα, ὡς τῶν *Σταυρακίου*, *Χρυσολοῦ* κ.ἄ. (MIGNE P. G. 116, σ. 1404, 1418, 1421).

Ἐκ τῶν λόγων τῶν ἐκδεδομένων εἰς ἐτέρας ἀγιολογικὰς μελέτας σπουδαιότεροι εἶνε οἱ ὑπὸ Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ δημοσιευθέντες λόγοι τῶν: *Πλωτίου* ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ἀκμάσαντος πιθανῶς πολὺ πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν (Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μνημεῖα ἀγιολογικά*, Βενετία 1884, σ. 40-114· ὁ ἐκδότης εἰς σ. κθ' τοῦ προλόγου θεωρεῖ τὸν λόγον τοῦτον ἐκφωνηθέντα εὐθὺς μετὰ τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀβάρων ἐπὶ Φωκᾶ (602-610), λόγῳ τῶν ὀνομάτων Θεοδοσίου καὶ Εὐσεβίου ἐπισκόπων Θεσσαλονίκης, διαφόρως ἀναφερομένων ὑπὸ Πλωτίου καὶ Ἀνανύμων), *Γρηγορίου Διακόνου καὶ Ρεφρενδαρίου*, ἃν καὶ ὁ λόγος οὗτος δὲν ἐξεφωνήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀλλ' εἰς τὸν ὑπὸ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-912) ἰδρυθέντα ναὸν τοῦ Μυροβλήτου νοτίως τοῦ τρικόγχου τοῦ Παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πρβ. J. EBERSOLT, *Le grand Palais de Constantinople*, 1910, σ. 145) κατὰ τὸν 10ον ἴσως αἰ., ὡς δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τῆς ἐν τέλει τοῦ λόγου του προσφωνήσεως «ὄρῳ οἱ τῆς Ἁγῆς ὅσα καὶ οἷά σοι συνετέθεντο» (ἐ.ἄ. σ. 66) καὶ τοῦ *Νικ. Καβάσιλα* (14ου αἰ.). Ὁμοίως, ὁ ὑπὸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ἐ.ἄ. Α', 1841, σ. 162 κέ. ἐκδοθεὶς λόγος *Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου*, οἱ ὑπὸ ΑΚΑΚΙΟΥ ἐκδοθέντες (Ἀθήναι 1868) πανηγυρικοὶ λόγοι *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ* (γνωστοὶ ἐκ τοῦ Ἀλλατίου), ὁ ἐκ κώδικος τῶν Ἀθηνῶν Νο 2118 ἐν μέρει ἐκδεδομένος λόγος τοῦ *Κωνσταντ. Ἀρμενοπούλου* καὶ τέλος ὁ λίαν ἐν χρήσει καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς λόγος εἰς δημῳδὴ γλῶσσαν τοῦ *Δαμασκηνοῦ Στουδίτου* († 1577) (Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ, ἐκδ. Βενετίας 1875, σ. 403-414).

Ἐσχάτως ἐδημοσιεύθησαν δύο σπουδαιότατοι λόγοι, δυνάμενοι καὶ ὡς ἀγιολογικά κείμενα νὰ χαρακτηρισθῶσι:

1) Λόγος *Νικήτα Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*, ἀκμάσαντος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος (1133-1145) καὶ ἐπιγραφόμενος «εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου» (ἐκδοθεὶς ὑπὸ Α. ΣΙΓΑΛΑ εἰς Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τ. 12, 1931, σ. 317-360) καὶ 2) λόγος Ἰωάννου *Σταυρακίου*, διακόνου καὶ χαρτοφύλακος τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἐκκλησίας, ζήσαντος τὸν 13ον αἰῶνα, ἐπιγραφόμενος «τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου χαρτοφύλακος Θεσσαλονίκης Κύρ Ἰωάννου *Σταυρακίου*, Λόγοι εἰς τὰ θαύματα τοῦ μυρορροῦ μεγάλου Δημητρίου» (ἐκδοθεὶς ὑπὸ ΙΩΑΚΕΙΜ ΙΒΗΡΙΤΟΥ ἐν «Μακεδονικοῖς» Α', 1940, σ. 324-376, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου ἔχουν, ὡς εἴπομεν, περιληφθῇ εἰς τὴν Πατρολογίαὶν τοῦ MIGNE).

Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἑλληνικῶν ἀγιολογικῶν κειμένων καὶ ἐγκωμιαστικῶν λόγων βλ. ἐν BIBLIOTHECA HAGIOGRAFICA GRAECA (BHG) ἐκδόσις Βολλανδιστῶν, Βρυξέλλαι 1909, σ. 70-75, τῶν ἀνατολικῶν δὲ πηγῶν ἐν BIBLIOTHECA HAGIOGRAFICA ORIENTALIS, Bruxellis 1910, σ. 58 κέ. βλέπε καὶ Α. EHRHARD, *Überlieferung u. Bestand d. hagiographischen u. hometischen Litteratur*, I, Leipzig 1937, ὅπου εἰς τὰς σ. 205, 223, 236, 242, 253 σημειοῦνται καὶ λόγοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Πρβλ. καὶ AUG. RÖTHMANN, *Bibliotheca historica medii aevi* II², Βερολῖνον 1896, σ. 1265 κέ.

Αἱ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων (Καμενιάτη, Εὐσταθίου, Ἀναγνώστου, Χρυσολοῦ κ.ἄ.) παρεχόμεναι πληροφορίαι ἀναφέρονται εἰς τὸ κείμενον.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Ἐπὶ τῶν γνωστῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἀξιολόγους κριτικὰς παρατηρήσεις ἐπέφερον ὁ Βολλανδιστὴς HIPP. DELEHAYE εἰς τὸ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἔργον του: *Les légendes grecques des Saints Militaires*, σ. 103 κέ. (ἰδιαιτάτα περὶ τῆς κατ' αὐτὸν προβληματικῆς προσωπικότητος τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τῶν χρόνων τῆς ἐμφανίσεως τῆς λατρείας του)· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ:

Les recueils antiques des miracles des Saints, ἐν *Analecta Bollandiana* 43 (1925) σ. 5-85 καὶ εἰς πλείστας ἄλλας μελέτας του (Les origines du culte des martyrs, 2^α ἔκδ. Βρυξέλλαι 1933, σ. 228 κέ.) κ.ἄλλ.

¹Ὡς πρὸς τὴν προβληθεῖσαν τέλος γνώμην περὶ ἐπιβιώσεως ἀρχαίων ἐθίμων (τῶν Καβειρίων) εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἔγραψεν ὁ E. LUCIUS, *Die Anfängen des Heiligenkultes*, Tübingen 1904, γαλλ. ἔκδ. 1908, σ. 288 κέ. Πρβ. καὶ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris 1918, σ. 7, 81-83.

2. *Περὶ τοῦ μνημείου ἐν σχέσει πρὸς τὰς πηγὰς* σπουδαιότεραι μελέται εἶνε τῶν: TH. TAFEL, *De Thessalonica ejusque agro*, Βερολῖνον 1839, σ. 227-231, J. LAURENT, *Sur la date des églises de S. Démétrius* (Byz. Zeitschr. 4, 1895, σ. 420-434), Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου* (Byz. Zeitschr. XVII, 1908, σ. 321-381, πρβ. καὶ τ. 3, 1894, σ. 225) καὶ O. TAFRALI, *Mélanges d'Archéologie et d'Épigraphie byzantines*, Paris 1913, σ. 1-50. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 168 κέ. ὥς καὶ τὰ δύο ἕτερα ἔργα του τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην (Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913 καὶ Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919, ἐν οἷς γίνεται πλουσία χρῆσις τῶν πηγῶν).

Χρησίμους πληροφορίας παρέχει περὶ τοῦ ναοῦ καὶ ὁ M. XATZHIΩANNOY, *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 95 κέ., ἐνῶ ὁ παλαιότερος αὐτοῦ M. ΔΗΜΗΤΣΑΣ εἰς *Μακεδονικά Μέρος Β' Τοπογραφία*, Ἀθῆναι 1874, σ. 318 κέ. ἀκολουθεῖ πιστῶς τὰ ὑπὸ τοῦ Tafel λεγόμενα περὶ τοῦ ἁγίου καὶ τῆς ἐν τῷ ναῷ λατρείας.

³Ὁμοίως ὁ Θ. ΟΥΣΠΕΝΣΚΗ εἰς τὸ ἔργον του (ρωσσ.). «Περὶ τῶν ἀποκαλυφθέντων τῷ 1907 μωσαϊκῶν» (Δελτίον τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, Κων/πολις, τ. 14ος 1, σ. 32 κέ.) ποιεῖται εὐρυτάτην χρῆσιν καὶ τῶν πηγῶν, προκειμένου μάλιστα περὶ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, περὶ ὧν ἄλλως τε ὀμιλοῦν καὶ πάντες σχεδὸν οἱ ἀσχοληθέντες περὶ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου ἡμέτεροι καὶ ξένοι (ὥς εἶνε λ.χ. παρ' ἡμῖν ὁ K. AMANTOY, *Μακεδονικά*, Ἀθῆναι 1920, σ. 10 κέ., ἐνθα παρέχεται ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν λεγομένων εἰς τὰ *Acta* τοῦ ἁγίου Δημητρίου· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ Ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους Α' σ. 274 κέ., 290 κέ., Β' 65, 174, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

Περιεκτικὴ μνεία τῶν πηγῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου παρέχεται καὶ εἰς τὸ ἔργον τῶν: CH. DIEHL, LE TOURNEAU et SALADIN, *Monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, σ. 61-67, χρῆσιν δὲ τῶν ἐκ τῶν πηγῶν εἰδήσεων περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου παρέχει καὶ ὁ A. ΕΥΓΕΝΟΠΟΥΛΟΣ εἰς τὴν μελέτην του, *Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου* (Ἀρχ. Ἐφημ. 1936, σ. 101-138) ὥς καὶ εἰς δύο ἄλλας μελέτας του (Ἐπιστημονικὰ πραγματεῖαι τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 2, 1949), ὅπου δίδονται αἱ ἐκ τῶν πηγῶν εἰδήσεις περὶ τῆς «Καταφυγῆς» καὶ τοῦ «Σταδίου».

Περὶ τοῦ Κιβωρίου ἰδιαιτέρως τοῦ ναοῦ μνημονεύονται αἱ πηγαὶ καὶ εἰς τὰς ἑσχάτως ἐκδοθείσας μελέτας τῶν A. GRABAR, *Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du Saint à Salonique* (Dumbarton Oaks Papers, 1950, N° 5 σ. 1 κέ.) καὶ ΝΑΥΣΙΚΑΣ ΘΕΟΤΟΚΑ, *Περὶ τῶν δύο Κιβωρίων τῶν ναῶν Θεσσ/νίκης καὶ Κων/πόλεως* (Μακεδονικά τ. Β' 1951, σ. 395-413). Τέλος περὶ τοῦ δημοσίου λουτροῦ διαφωτιστικὰς παρατηρήσεις ἔγραψεν ὁ Ἐφορος ἀρχαιοτήτων X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ (Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σ. 293-308) ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀπὸ τὰς ὁργανώσεις τῶν νέων τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης».

3. Ἡ βιβλιογραφία περὶ τῆς τέχνης τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου πρὸ καὶ μετὰ τὴν πυρκαϊάν, ὥς καὶ περὶ τῶν περὶ τοῦ μνημείου ἐξενεχθεισῶν γνωμῶν τῶν ἀσχοληθέντων ἱστορικῶν τῆς τέχνης παρέχεται εἰς τὰ οἰκεία μέρη τῆς παρούσης μελέτης.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

(τῶν συχνότερον ἀναφερομένων βιβλίων, μελετῶν καὶ περιοδικῶν ἢ παράθεσις τῶν λοιπῶν ἔργων τίθεται ἢ ἐντὸς τοῦ κειμένου ἢ εἰς ὑποσημειώσεις).

- ΑΕ.: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
 ΑΔ.: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον Ὑπουργείου Παιδείας.
 BHG: Bibliotheca hagiografica Graeca, Βρυξέλλαι 1909.
 BZ.: Byzantinische Zeitschrift.
 DIEHL Monuments: Ch. Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monuments chrétiens de Salo-
 nique, Paris 1918.
 ΕΕΒΣ.: Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
 GRABAR Martyrium: André Grabar, Martyrium, Paris 1946.
 GRABAR Reliquaires: André Grabar, Quelques reliquaires de Saint Démétrios etc. (Dum-
 barton Oaks Papers N° 5).
 KAUTZSCH: R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin 1936.
 LEMERLE Philippes: Paul Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945.
 MIGNE: Patrologia Graeca.
 ΝΙΚΗΤΑΣ: Λόγος Ἀρχιεπ. Νικήτα εἰς 12ον τόμον ΕΕΒΣ., σ. 317-360, ἐκδοθεὶς ὑπὸ Ἀ. Σιγάλα.
 ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ Κιβωτίδιον: Ἀ. Ευγοπούλου, Βυζαντινὸν Κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ
 βίου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, (ΑΕ. 1936, σ. 101-136).
 ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ Συμβολαί: Ἀ. Ευγοπούλου, Συμβολαί εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσ-
 σαλονίκης εἰς Πραγματείας Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (2), Θεσσαλο-
 νίκη 1949.
 ΟΡΛΑΝΔΟΥ Ἀρχεῖον: Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
 ΟΥΣΠΕΝΣΚΗ ἢ Uspenskij: Θ. Οὐσπένσκη, περὶ τῶν ἀποκαλυφθέντων τῷ 1907 μωσαϊκῶν (Δελτίον
 τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου, Κων/πολῖς, τ. 14, 1909, σ. 1-67).
 ΠΑΕ.: Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
 ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: Π. Παπαγεωργίου, Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημη-
 τρίου (BZ. τ. 17, 1908, σ. 321-381).
 ΣΤΑΥΡΑΚΙΟΣ: Λόγος ἐν «Μακεδονικοῖς» Α' 1940 ἐκδ. ὑπὸ Ἰωακείμ Ἰβηρίτου.
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΔ. 1918, Παράρτημα: Γ. Σωτηρίου, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἐν τῇ
 ἐρειπωθείσῃ ἐκ πυρκαϊᾶς βασιλικῇ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (ΑΔ.
 1918, παράρτημα, σ. 1-48).
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Ἀρχαιολογία: Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942,
 τόμ. Α'.
 ΤΑΦΡΑΛΙ Mélanges: O. Tafrali, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie Byzantines,
 Paris 1913.
 ΤΑΦΡΑΛΙ Origines: O. Tafrali, Thessalonique des origines au XIV siècle, Paris 1919.
 ΤΑΦΡΑΛΙ Topographie: O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris 1913.
 TOUGARD: L'abbé A. Tougard, De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes,
 Paris 1847.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ

Α'. ΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΝΑΟΥ ΤΟΥ

1. Τὰ παραδοθέντα ἀγιολογικὰ κείμενα καὶ εἰσαγωγικαὶ περὶ αὐτῶν παρατηρήσεις.

Ἐκ τῶν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ σημειωθείσων ἀγιολογικῶν πηγῶν παραθέτομεν, ὡς ἀναγκαίαν *Εἰσαγωγὴν* τῆς παρουσίης ἀρχαιολογικῆς μελέτης, ἐπιλογὴν τῶν σπουδαιότερων κειμένων τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν ἱστορίαν καθόλου τοῦ μνημείου, τοῦ ἀνεγερθέντος ἐπὶ τοῦ τόπου τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου, καὶ πρὸς τὰς παραδόσεις περὶ τοῦ ἐν τῷ Κιβωρίῳ τάφου τοῦ Μυροβλήτου.

Ἡ παράθεσις τῶν κειμένων τούτων γίνεται ἐνταῦθα μόνον ὡς βοηθητικῶν μαρτυριῶν χρησίμων διὰ τὰ προβαλλόμενα προβλήματα καὶ τὴν ἐν γένει ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν τοῦ μνημείου. Διακρίνομεν δὲ ταῦτα εἰς τὰς ἑξῆς πέντε κατηγορίας:

1. Εἰς ἐπιλογὴν ἀφ' ἑνὸς *χρονολογημένων κειμένων* ἀναγραφόντων τὸ μαρτύριον, τὴν ἀρχικὴν λατρείαν καὶ τὴν ἰδρυσιν τοῦ ναοῦ τῶν: Φωτίου (856 κέ.), Ἀναστασίου Βιβλιοθηκαρίου (876) καὶ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ (10^{ος} αἰ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς ἐπιλογὴν τῶν στενῶς συνδεομένων μετ' αὐτῶν *ἀχρονολογήτων κειμένων* Ἀωνύμων συγγραφέων, ἔξ ὧν τινὰ μὲν εἶναι περιληπτικώτερα ὁμοιάζοντα τὰ δύο πρῶτα (ὡς τὸ ὑπὸ DELEHAYE ἐκδοθὲν κείμενον ἐκ δύο χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Cod. Coisl. 110 φ. 156-158 καὶ Paris. 1485 φ. 72-73) (BHG n° 496), τινὰ δὲ ὀλίγον ἐκτενέστερα (ὡς τὸ ἐν τῇ Πατρολογίᾳ τοῦ MIGNE ὡς Ἀνώνυμος Α ἐκδεδομένον (BHG n° 497). Τὸ δεύτερον τοῦτο, ὡς περιέχον διηγήσεις μὴ ἀναγραφόμενας εἰς προγενέστερα κείμενα (περὶ τοῦ οἰκέτου Λούπου καὶ περὶ τοῦ θανάτου καὶ τῶν ἐγκωμίων τοῦ Νέστορος) εἰλημμένας αὐτολεξεῖ ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Synaxarium Con/tanum τοῦ DELEHAYE, σ. 167^α, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ μεταγενέστερον τοῦ Ἀωνύμου τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων καὶ προγενέστερον τοῦ Μεταφραστοῦ· οὗτος φαίνεται, ὅτι ἠκολούθησε τὸ κείμενον τοῦ Ἀωνύμου Α τοῦ MIGNE κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἐκτενοῦς Συναξαρίου του (τοῦ ἀρχομένου διὰ τῶν: «εἶχε μὲν τὰ Ρωμαίων σκήπτρα Μαξιμιανὸς ὁ Ἐρκούλιος...») τοῦ ἐπαναλαμβανομένου εἰς πλῆθος ἄλλων Συναξαρίων καὶ εἰς διηγήσεις τῶν ἐγκωμιαστών. Τὸν Ἀνώνυμον τοῦτον ὁ *de Bye* ἐχρονολόγησεν ἄνευ ἐπαρκῶν λόγων εἰς τὸν 6^{ον} αἰ. (MIGNE 116, 1173).

2. Εἰς ἐπιλογὴν κειμένων ἐκ τοῦ Α' Βιβλίου τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὴν προστασίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ ἁγίου κατὰ τὰς ἐναντίον τῆς πόλεως βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς, ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ Κιβωρίου· τὸ Α' Βιβλίον τῶν θαυμάτων (MIGNE 116, 1204 κέ.) δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἐξ ἐσωτερικῶν λόγων εἰς τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ὡς συγγραφὴν ὑπὸ Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ζήσαντος κατὰ τὸν Tafrali εἰς τοὺς μετὰ τὸ 610 καὶ πρὸ τοῦ 649 χρόνους (βλ. συναχθεῖσας μαρτυρίας ἐν Mélanges, ἔ.ἀ. σ. 16, 33 κέ. πρβ. τοῦ αὐτοῦ καὶ Thessalonique des origines au XIV s., Paris 1919, σ. 271 κέ. καὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ἔ.ἀ. σ. 332). Ὁ συγγραφεὺς μάλιστα τοῦ βιβλίου τούτου Ἰωάννης ἀναφέρεται καὶ εἰς μαρτυρίας καὶ παραδόσεις προγενεστέρας αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Αὐτοκρατόρων Μαυρικίου καὶ Φωκᾶ (6^{ος} αἰ.), ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν λεγομένων του «ὧν ἔγνωμεν καὶ ἠκούσαμεν μνημονεῦσαι προθέμεθα» (MIGNE 116, 1273): «πρὸ γὰρ ὀλιγοστών γεγένηται καὶ οὐδενὸς τῶν πάντων οἶμαι τὴν ἀκοὴν διαπέφευγε» (αὐτόθι σ. 1257) κ.ἀ. Τὸ πρόβλημα ἄλλως τε τῆς ἀρχῆς τῆς ἀρχιερατίας τοῦ Ἰωάννου συνδέεται πρὸς τὰ προβλήματα τῶν πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτὸν ἀρχιερατευσάντων, διαφόρως ἐρμηνευθέντων μέχρι τοῦδε. Εἰς τὰς πηγὰς ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν περὶ τὰς ἀβαρικὰς ἐπιδρομὰς ἀρχιερατευσάντων: Θεοδοσίου, Εὐσεβίου, Ἰωάννου, Πλωτίνου καὶ Παύλου. Ἐκ τούτων οἱ Θεοδόσιος καὶ Εὐσέβιος ἔζησαν κατὰ τὴν α' καὶ β' ἐπιδρομὴν (581-586), ὁ Ἰωάννης κατὰ τὴν β', γ', δ' καὶ ε' (586 [-] 629), ἀπέθανε δὲ τῷ 634, διεδέχθη δὲ ἴσως τοῦτον ὁ Πλωτῖνος καὶ τοῦτον ὁ Παῦλος (649).

3. Εἰς ἐπιλογὴν κειμένων ἐκ τοῦ Β' βιβλίου τῶν θαυμάτων, ἔνθα γίνεται ἐλλιπὴς περιγραφὴ τῆς καταστροφῆς ἐκ πυρκαϊᾶς τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ., συμπληρωθεῖσα δι' ἀποσπασμάτων συναξαρίων ὑπὸ Tougaard καὶ Tafrali (βλέπε βιβλιογραφίαν), ἀναφερομένων εἰς τὴν ἔκτασιν τῆς πυρκαϊᾶς καὶ τὴν ἀνανέωσιν τοῦ ναοῦ. Τὸ β' τοῦτο βιβλίον τῶν θαυμάτων ἢ τοῦλάχιστον μέρος αὐτοῦ ἔχει γραφῇ ὑπὸ τοῦ συνεχιστοῦ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου ὁμοίως κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ. (βλ. A. PERNICE, Sulla data del libro II dei miracula S. Demetrii m., Bessarione, VI 1902, σ. 181 κέ., ὅπου συγκρίνονται αἱ εἰδήσεις Νικηφόρου καὶ Θεοφάνους καὶ δεικνύεται ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο συνεγράφη οὐχὶ βραδύτερον τοῦ ἔτους 656).

4. Εἰς ἐκλογὴν κειμένων ἐκ βυζαντινῶν συγγραφέων (ὡς τοῦ Καμενιάτου 10^{ου} αἰ.) κ.ἀ. καὶ ἐξ ἐγκωμιαστικῶν λόγων (Νικήτα ἀρχιεπισκόπου Θεσσ/νίκης 12^{ου} αἰ., Σταυρακίου χαρτοφύλακος 13^{ου} αἰ., Χρυσολωρᾶ, Ἀναγνώστου 15^{ου} αἰ.) ἀναφερομένων εἰς παραδόσεις περὶ τῆς ἀναβλύσεως τοῦ μύρου, καὶ

5. Εἰς κείμενα ὁμοίως ἐξ ἐγκωμιαστικῶν λόγων (ἀρχιεπισκόπου Νικήτα περιγράφοντος τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ) καὶ κείμενα βυζαντινῶν συγγραφέων τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (Τιμαρίωνος) ὡς καὶ ἐγκωμιαστῶν τοῦ 14^{ου} αἰ. (Γρηγ. Παλαμᾶ, Ἀκροπολίτου κ.ἀ.), ἅτινα παρέχουν εἰς ἡμᾶς πληροφορίας περὶ τῶν τελουμένων ἐορτῶν καὶ πανηγύρεων πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Ἐξ ὧν τῶν ἀνωτέρω πηγῶν τὰ κατ' ἐξοχὴν χρήσιμα διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν μελέτην εἶναι τὰ κείμενα τῶν δύο Ἀωνύμων. Δυστυχῶς περὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας τῶν δὲν ὑπάρχει, ὡς εἵπομεν καὶ ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ, σχετικὴ μελέτη. Ἐκ τῆς συγκρίσεως

ἐν τούτοις τῶν ἐν αὐτοῖς ἀναγραφομένων θὰ ἡδύνατο, νομίζομεν, νὰ συναχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου παραδόσεις ἦσαν εὐρὲως διαδεδομένα ἀπὸ τοῦ 5^{ου} ἤδη αἰῶνος συνήθροισε δὲ μόνον τὰ θαύματα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, παραλείψας ὡς γνωστὰ τὰ τοῦ μαρτυρίου του. Παραλλήλως ἐκυκλοφόρουν πιθανώτατα Συναξάρια τοῦ μαρτυρίου μετὰ τῆς ἀκολουθίας μάλιστα τοῦ ἁγίου περιληπτικὰ ἢ ἐκτεταμένα (ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὰ συναθροισθέντα ὑπὸ Tougard ἐκ χειρογράφων συμπληρωματικὰ κείμενα), ἑξαφανισθέντα μετὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, λόγῳ τῆς μεγάλης διαδόσεως τοῦ Συναξαρίου τοῦ Μεταφραστοῦ. Τὴν ὑπαρξίν ἀγνώστων Συναξαρίων μαρτυρεῖ, πλὴν τοῦ Φωτίου λέγοντος «ἀνεγνώσθη ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου», καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νικήτας τὸν 12^{ον} αἰ. ὅστις γράφει ὅτι «ἐπίστευσεν ἀρχαιοτέροις ἀντιγράφοις καὶ τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἁγίου» (ΕΕΒΣ, 12, σ. 334).

2. Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸ μαρτύριον, τὰ λείψανα καὶ τὸν τόπον ταφῆς τοῦ ἁγίου τῶν: Φωτίου, Βιβλιοθηκαρίου, Ἀωνύμων καὶ Μεταφραστοῦ.

α) Φώτιος: Κατὰ τὸ ὑπὸ Φωτίου ἐν Μυριοβίβλῳ (MIGNE, 104 σ. 104-105) παρατιθέμενον μαρτύριον τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου:

«Οὗτος ὁ τοῦ Χριστοῦ μάρτυς Δημήτριος, κῆρυξ ὢν καὶ διδάσκαλος τῆς εὐσεβείας, τοὺς ἀποστολικοὺς δρόμους καὶ τοὺς ἀγῶνας ἐμμεῖτο καὶ τὴν Θεσσαλονικέαν πόλιν τῷ φωτὶ τῶν αὐτοῦ κηρυγμάτων τοῦ τῆς πλάνης σκότους ἀπάγων Χριστῷ προσῆγεν.... Μαξιμιανὸς δὲ τότε ὁ θεομάχος ἐβασίλευε καὶ τῇ τῆς Θεσσαλονίκης πόλει ἐπεχωρίαζεν, ἐπορεύετο δὲ ἐπὶ θέαν μονομάχων καὶ ὁ μάρτυς αὐτῷ δεδεμένος πλησίον που γενομένῳ τοῦ σταδίου, ὑπὸ τῶν τῆς ἀσεβείας ὑπηρετῶν ὡς τὰ χριστιανῶν καὶ φρονῶν καὶ κηρύσσων προσάγεται. Ὁ δὲ πρὸς τὴν θεάν σπεύδων τὸν ἅγιον κελεύει (παρὰ τὸ στάδιον γὰρ λουτρὸν δημόσιον ἐργιτόνουν) ἐν τινι τούτων φρουρεῖσθαι καμάρᾳ. Ἦν δὲ τῶν μονομάχων ὁ μάλιστα τῷ τυράννῳ καὶ φιλούμενος καὶ δοκῶν κατὰ πάντων ἀριστερεῖν Λυαῖος ὄνομα (ἐπεται ἡ μονομαχία καὶ ἀναίρεσις τοῦ Λυαίου ὑπὸ τοῦ Νέστορος). Ἐπεὶ δὲ αὐτῷ τινες λόγους ἔφερον περὶ τοῦ μάρτυρος Δημητρίου, αἵτε δὴ μεθύων καὶ τῷ θυμῷ καὶ τῇ ἀσεβείᾳ, καὶ ἅμα νομίσας ὡς οἰωνὸς αὐτῷ γέγονεν οὐκ ἀγαθὸς ἢ κατὰ τὸ στάδιον ἀπιδόντι τοῦ ἁγίου συνάντησις, λόγῃς ἐν οἷς καθεῖχετο τόποις κελεύει τοῦτον ἀναιρεθῆναι. Τὸ δὲ σῶμα τοῦ μάρτυρος οἱ τότε τῶν εὐσεβοῦντων λάθρα καὶ νυκτός, καθ' ὅσον αὐτοῖς ὁ τῶν δυσσεβοῦντων φόβος συνεχώρει, ἐν αὐτοῖς ἐρεπίοις ἐν οἷς τὴν σφαγὴν ὑπέστη τὴν γῆν ἀνορύξαντες θάπτουσι. Καὶ χρόνον οὕτως ἔμεινεν ἐφ' ἱκανόν, ἐν ὅρῳ μὴ ὑβριζόμενος· τῶν γὰρ θανμάτων ἡ χάρις καὶ τῶν ἰάσεων ἡ εὐφημία τὴν ὕβριν ἀπήλυνε. Λεόντιος δὲ τις ἀνὴρ θεοφιλέστατος χρόνοις ὕστερον τῆς ἐπαρχότητος, διεῖπε τὸ Ἰλλυρικόν, τὸν θρόνον λαχὼν, περικαθάρας τὸ χωρίον ἐν ᾧ τὸ τοῦ μάρτυρος λείψανον ἀπέκειτο καὶ εὐρύνας ἀνεγείρει τὸν περιόλνυμον οἶκον τῷ μάρτυρι, κοινὸν ἱλαστήριον καὶ προσφύγιον οὐ τῇ Θεσσαλονικέᾳ μόνῃ πόλει, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς πέρασιν».

β') Ἀνώνυμος τῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων. Κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀνωνύμου Συναξάριον τὸ ὑπὸ DELEHAYE δημοσιευθὲν ἐκ δύο κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Les légendes grecques des Saints militaires, σ. 259 κέ.:

«Ὅτε Μαξιμιανὸς ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ Θεσσαλονικέᾳ διῆγε πόλει, δεισιδαίμων καὶ θεομάχος ἄνθρωπος καί... ἔτυχεν ἐπὶ τὸ Στάδιον τῆς πόλεως ἀνίων θείας ἔνεκεν τῶν μονομαχείν μελλόντων... δέκναιτο γὰρ περὶ τινος Λυαίου ὀνόματι μονομάχον... οἱ τὴν ἀναζήτησιν τῶν χριστιανῶν προστε-

ταγμένοι προσήγαγον τὸν ἅγιον Δημήτριον, καθάπερ τι μέγιστον θήραμα», (καθ' ἣν στιγμήν ὁ βασιλεὺς) «πλησίον ἐγένετο τοῦ Σταδίου» πυθόμενος δὲ ὁ βασιλεὺς ὡς χριστιανὸς εἶη... ἐκέλευσεν αὐτοῦ που παρὰ τὸ στάδιον δημοσίου γεινῶντος βαλανείου περὶ τὰς τῶν καμίνων φρουρεῖσθαι καμάρας». (Γενομένης δὲ συμπλοκῆς ἐν τῷ σταδίῳ μεταξὺ Λυαίου καὶ τοῦ ἐμφανισθέντος νεανίσκου Νέστορος) «καιρίαν λαβὼν ὁ Λυαῖος αὐτὸς τε ἀνηρέθη παραχρῆμα καὶ τὴν ἐσχάτην τῷ βασιλεῖ περιποιήσε σύγχυσιν. Ὑποβαλόντων δὲ αὐτῷ τινῶν περὶ Δημητρίου, ὥς ἐκεῖνος αἴτιος τῆς τοῦ Λυαίου σφαγῆς γένοιτο, εὐχαῖς κατ' αὐτοῦ ὀπίστας τὸν Νέστορα, αὐτίκα παροξυνθεὶς... λόγχαις αὐτὸν ἐν τοῖς τόποις αὐτοῖς ἐν οἷς καθείρκετο διαφθαρῆναι κελύεν καὶ οὕτως ὁ μακαριώτατος τῆς καλῆς ὁμολογίας τὴν μαρτυρίαν ἐπλήρωσε. Τὸ δὲ πανάγιον αὐτοῦ λείψανον καταφρονηθὲν ὑπὸ τῶν ἀνηρηκῶτων οἱ τῶν τότε ἀδελφῶν εὐλαβέστεροι ἄνδρες, λαβόντες νυκτός, ὥστε διαλαθεῖν, ἐν αὐτοῖς οἷς ἔρριπτο χῶμασι διαμυσσόμενοι τῆς γῆς ὅσον οἶόν τε ἦν, ἔκρυψαν, ἵνα μὴ παρὰ τινος τῶν αἰμοβόρων ζῶων ὑπομείνῃ βλάβην. Οὐδενὶ δὲ μετὰ ταῦτα διὰ φροντίδος ἐγένετο μετενέγκαι τὸ σωματίον τοῦ μακαρίου, ἀλλ' ἔμμενεν ἐπὶ τοῦ σχήματος. Ἐκ δὲ τῶν ὑπὲρ λόγον ἐν τῷ τόπῳ γινομένων δυνάμεων ἰσασάν τε καὶ χαρισμάτων τοῖς μετὰ πίστεως ἐπικαλουμένοις περιβόητου γενομένης τῆς ἐνεργείας τοῦ μάρτυρος, Λεόντιος ὁ θεοφιλέστατος ἀνὴρ, κατακοσμών τὸν τῆς ἐπαρχότητος κατὰ τὸ Ἰλλυρικὸν θρόνον, τὴν περιέχουσαν τὸ πανάγιον λείψανον οἰκίαν ἐπὶ μικροῦ πάνυ τοῦ σχήματος ὑπάρχουσαν καὶ φρουροῖς περιεχοσμένην καὶ στενουμένην ὑπὸ τῶν περιβόλων τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ σταδίου περιελών καὶ περικαθάρως χωρίοις τε εὐδυντέροις ἐμπλατύνας, ἀνήγειρε τὸν εὐκτήριον οἶκον, τῇ Θεσσαλονικέων πόλει οἰκεῖον μάρτυρα καὶ πολίτην λαμπρότεραις τοῦ ναοῦ κατασκευαῖς εἰς ἐτοιμοτέραν εὐηκοίαν αὐτὸν ἐπαγόμενος».

γ') Ἀναστάσιος Βιβλιοθηκάριος. Πρὸς τὸ συναξάριον τοῦ Ἀωννύμου τούτου ἔχει πολλὰς ὁμοιότητας τὸ περιεκτικὸν εἰς λατινικὴν γλῶσσαν συναξάριον Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, μεταφράσαντος κατ' ἐντολὴν τοῦ Αὐτοκράτορος Καρόλου τοῦ Φαλακροῦ (875-877) προγενέστερον αὐτοῦ ἑλληνικὸν κείμενον, προφανῶς ἐνὸς τῶν Ἀωννύμων. (Τὸ λατινιστὶ συναξάριον τοῦ Ἀναστασίου Βιβλιοθηκαρίου συμπεριελήφθη καὶ εἰς τὴν Πατρολογία τοῦ MIGNE 116 σ. 1168-1172). Σημειοῦμεν ἐνταῦθα μόνον τὰς κυριωτέρας ἐνδιαφερούσας τὴν ἀρχαιολογικὴν μελέτην ὁμοιότητας:

«nulli autem post haec curae fuit transferre corpusculum sancti sed manebat sub signo...». (Ἀών.: οὐδενὶ μετὰ ταῦτα διὰ φροντίδος ἐγένετο μετενέγκαι τὸ σωματίον τοῦ μακαρίου ἀλλ' ἔμμενεν ἐπὶ σχήματος...).

«domum, quae sanctissimum continebat martyris corpus». (Ἀών.: τὴν περιέχουσαν τὸ πανάγιον λείψανον οἰκίαν).

«erexit ibi oratorium» (Ἀών.: ἀνήγειρε τὸν εὐκτήριον οἶκον) κλπ.

δ') Ἀωννύμος Α. Κατὰ τὰς προτασσομένας εἰς τὰ Βιβλία τῶν θαυμάτων (Passio altera) τοῦ Ἀωννύμου τῆς ἐκδόσεως MIGNE (116, σ. 1173-1184);

«... ὁ μακαριώτατος Δημήτριος ἐκ γένους τῶν περιδόξων καὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς ὑπάρχων... καὶ ἀνθύπατος γεγονώς Ἑλλάδος... πᾶσαν γῆνιν δόξαν εἰς οὐδὲν λογισάμενος, τοὺς ζωοποιούς ἐποίησάτο λόγους ἐρμηνεύων τε καὶ δεικνύς... ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγαλοφύρου ἐν τῇ ἐκείσῃ Χαλκεντικῇ λεγομένην στοῦ, ἔνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι, ὑπὸ τὰς τοῦ ἐγγὺς δημοσίου λουτροῦ ὑπογαίας καμάρας» μεγαλυνομένης τε τῆς περὶ αὐτὸν φήμης... οἱ τὴν ἀναζητήσιν τῶν χριστιανῶν προσεταγμένοι στρατιῶται τοῦ βασιλέως... τῷ θεομάχῳ Μαξιμιανῷ... προσήγαγον (ὅτε οὗτος ἔτυχε) ἐπὶ τὸ... στάδιον ἀνιέναι θεᾶς ἔνεκεν τῶν μονομαχεῖν μελλόντων... ἰδὼν δὲ τὴν παρ-

ρησίαν τοῦ ἀνδρός, Χριστιανὸν ἑαυτὸν ἀποκαλοῦντος... ἐκέλευσε τὸν αἰδίδιμον μάρτυρα *παρὰ τὸ στάδιον δημοσίου γεινῶντος βαλανείου* περὶ τὰς τῶν ἐκεῖσε καμίνων φρουρεῖσθαι καμάρας» (ἔπεται ἢ διὰ τῆς εὐχῆς τοῦ Δημητρίου νίκη τοῦ Λυαίου ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ του Νέστορος καὶ ἡ κατηγορία τοῦ Δημητρίου ὡς αἰτίου τῆς τοῦ Λυαίου σφαγῆς, δι' ἣν ὁ βασιλεὺς) «κελεύει ἐν αὐτοῖς οἷς ἐφυλάσσετο καμίνους λόγχαις κατασφαγῆναι» (ἔπεται ἡ τῶν αἱμάτων τοῦ μάρτυρος ὑπὸ τοῦ Λούπου περισυλλογή, περὶ ἧς κατωτέρω).

«Τὸ δὲ πανάγιον Δημητρίου τοῦ δόσιου λείψανον, καταφρονηθὲν ὑπὸ τῶν ἀνηρηκῶτων, οἱ τῶν τότε δὴ ἀδελφῶν εὐλαβέστεροι λαβόντες νύκτωρ διὰ τὸν φόβον τοῦ βασιλέως καὶ ἐν αὐτοῖς οἷς ἔριπτον χώμασιν διανεμιάμενοι τῆς γῆς, ὅσον οἶόν τε ἦν ἔκρυψαν..., οὐδενὶ δὲ μετὰ ταῦτα φροντίς ἐγένετο μετενεγκεῖν τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου, ἀλλ' ἔμεινεν ἐπὶ τοῦ σχήματος (χώματος;), σημειῶν τε πολλῶν καὶ ἴσασαν γενομένων ἐν τῷ τόπῳ, καὶ θείων χαρισμάτων φοιτῶντων τοῖς πίστει προσερχομένοις ἐν αὐτῷ, καὶ ὁσημέραι πάντων εὐφραινομένων ἐκεῖσε, περιβοήτου διὰ πάσης Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας γενομένης τῆς τοῦ μάρτυρος θαυματουργοῦ ἐνεργείας.

Λοιπὸν δὲ καὶ τῆς τῶν εἰδώλων πλάνης καθαρθείσης, τῆς δὲ ζωοποιοῦ καὶ ἀμωμήτου τῶν χριστιανῶν ὀρθοδόξου πίστεως λαμπруνομένης, Λεόντιος τις ἀνὴρ τοὺς ἐπαρχικοὺς τῶν Ἰλλυριῶν κατακοσμῶν θρόνους, ἀπερχόμενος ἐν τῇ Δακῶν χώρᾳ, νόσφ' ἀνιάτῳ ληφθεὶς, λεκτικῶ ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐν τῇ Θεσσαλονικέῳ ἀπηνέχθη πόλει, καὶ ἀνεκλίθη ἐν τῷ σεβασμίῳ σηκῷ ἔνθα ἦν ὑπὸ γῆν κείμενον τοῦ ἁγίου τὸ λείψανον. Παραχρῆμα δὲ τοῦ κατακλιθῆναι αὐτὸν ἐπάνω τοῦ ἱαματοφόρου μνήματος εὐθὺς τῆς ὑγείας ἐπέτυχεν, ὥστε θαυμάζειν αὐτόν τε καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν τὴν ταχίστην τοῦ μάρτυρος ἐπισκοπήν, καὶ χάριτας ὁμολογεῖν τῷ Θεῷ καὶ τῷ πανενδόξῳ μάρτυρι Δημητρίῳ· ὃς αὐτίκα κατὰ τὰς τῶν καμίνων καμάρας ἅμα καὶ τοῦ τῶν θερμῶν ὑδάτων οἴκου καθελὼν καὶ περικαθάρας μετὰ τῶν ἐκεῖσε ὄντων δημοσίων ἐμβόλων καὶ προπινῶν, ἀνήγειρε πάνσεπτον οἶκον τῷ μάρτυρι, δαψιλείᾳ κατακοσμήσας χειριῶν μέσον τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ σταδίου».

ε) **Συμὲδὸν Μεταφραστής.** Ὁ Μεταφραστὴς μετὰ τὴν διεξοδικώτερον γενομένην ἀφήγησιν τῆς μετὰ τοῦ Λυαίου μονομαχίας τοῦ Νέστορος ἐν τῷ Σταδίῳ ἐπάγεται (MIGNE 116, σ. 1197 κέ.):

«Αὐτίκα γοῦν Μαξιμιανὸς δεῦρ' ἵστατο χολωθείς, καὶ ἅμα οἰωνισάμενος ὡς οὐκ ἀγαθὸν αὐτῷ συνάντημα Δημήτριος γένοιτο πρὸς τὸ στάδιον ἀνιόντι, κελεύει τὸν μάρτυρα ἐν αὐταῖς αἷς ἐφρουρεῖτο καμίνους λόγχαις ἀναιρεθῆναι... Εἶχε μὲν οὖν οὕτω ταῦτα, καὶ ὁ νεκρὸς τοῦ μάρτυρος κατὰ γῆς ἔριπτο, καὶ οὐδεὶς αὐτοῦ λόγος μέχρι τινός... Ἀλλὰ τῶν φιλοχρίστων τινὲς ὑποβολαῖς ἐκείνου νυκτός προσελθόντες καὶ ἀτίμως κείμενον τὸ κομιδῇ τίμιον ἀνελόμενοι εὐλαβῶς περιστέλλουσιν.

Εἶτα καὶ κόνιν ἐπιβαλόντες ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ἔνθα δὴ καὶ τετελείωτο θεοφιλῶς θάπτουσιν... Χρόνου δὲ παρίοντος καὶ τῶν σημειῶν ἐν ᾧ τὸ τοῦ μάρτυρος ἐκρύπτετο σῶμα, τοῦτο μὲν Μακεδονίαν, τοῦτο δὲ καὶ Θεταλίαν διατρεχόντων, ἤδη δὲ καὶ τῆς εἰδωλικῆς ἀχλὺς εἰς ἀκριβῆ αἰθρίαν μεταβαλοῦσης, Λεόντιος τις ἀνὴρ τὴν τε δόξαν λαμπρὴν, τὴν τε πρὸς Χριστὸν πίστιν μάλα θερμὴν, τοὺς μὲν ἐπαρχικοὺς τότε τῶν Ἰλλυρικῶν κατακοσμῶν θρόνους, εἰς δὲ τὴν Δακῶν ἀπὼν, νόσφ' βαρυτάτῃ κάτοχος γίνεται... Οὕτω ταχεῖς Λεόντιος τῆς θεραπείας τυχὼν, ταχεῖαν καὶ αὐτός, ὡς εἶχεν, τὴν ἀμοιβὴν ἀποδίδωσι. Καὶ τὸν μικρὸν οἰκίσκον ὃς τὸ ἱερὸν εἶχε τοῦ μάρτυρος σῶμα, ἐπὶ βραχέος κομιδῇ καὶ στενοῦ τοῦ σχήματος ὄντα, τοῖς περιβάλοις τε τοῦ λουτροῦ καὶ τῷ σταδίῳ ἀπειλημένον, καταστρέφας αὐτός, εἰς ναὸν αὐτῷ τῷ ἅσκει Θεσσαλονίκης ἐξ αὐτῶν ἐδείματο τῶν κρητῶν ὃς καὶ νῦν ὁρᾶται μέσος τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ σταδίου κάλλιστα δηορμένος, οὐδενὸς τῶν ἄλλων ὅσοι πρὸς θαῦμα καὶ ἡδονὴν ὀφθαλμοὺς κινουσι κάλλους ἢ μεγέθους ἀπολειπόμενος».

2. Κείμενα αναφερόμενα ειδικῶς εἰς τὸ λείψανον καὶ τὸ αἷμα τοῦ μάρτυρος (τῶν: Ἀωνύμου Α, Μεταφραστοῦ καὶ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου).

Περὶ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου διεσώθησαν αἱ ἑξῆς παραδόσεις:

α) Ἀωνύμου Α. Οὗτος διηγούμενος τὰ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου προσθέτει (MIGNE 116, 1181):

«Λούπος δέ, ὁ τοῦ ἁγίου Δημητρίου οἰκέτης, παρестὼς αὐτῷ (κατὰ τὸ μαρτύριον), λαβὼν τὸ ὄραριον τοῦ ἁγίου, ἐν αὐτῷ ἀνελέξατο τὸ αἷμα αὐτοῦ. Ἀφελόμενος δὲ καὶ τὸ βασιλικὸν δακτύλιον, δι' ἐφόρει ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, καὶ αὐτὸ ἐγκλείσας ἐν τῷ ἁγίῳ αἵματι, ἐπετέλει δι' αὐτοῦ ἰάσεις: πάντας γὰρ τοὺς κατεχομένους ποικίλαις νόσοις καὶ τοὺς ὑπὸ ἀκαθάρτων πνευμάτων βεβλαμμένους ἰάτο διὰ τῆς εὐχῆς καὶ ἐπισκιάσεως τοῦ ἁγίου, καὶ τῆς ἐν τῷ δακτυλίῳ χάριτος, ὥς διαδραμεῖν τὴν περὶ τούτου κήμην ἐν ὅλῃ τῇ Θεσσαλονικέων πόλει. Μαθὼν δὲ ὁ βασιλεὺς περὶ αὐτοῦ καὶ πῶς ἰαται τοὺς κάμνοντας, ἐκέλευσε καὶ αὐτὸν ἀναιρεθῆναι ἐν τῷ τριβονναλίῳ τῆς πόλεως. . .

Μέλλων δὲ ἀπέρχεσθαι (ὁ Λ.) ἐν τῷ Ἰλλυρικῷ, ἡβουλήθη τινὰ τῶν λειψάνων λαβεῖν τοῦ μάρτυρος πρὸς τὸ κἀκεῖσε ναὸν αὐτῷ οἰκοδομῆσαι εἰς ὄνομα τοῦ ἁγίου· ᾧτινι ὁ πανένδοξος ἀθλοφόρος τοῦ Χριστοῦ Δημήτριος νυκτὸς ἐπιστάς τοῦτον προελθεῖν διεκώλυσεν. Λαβὼν οὖν τὴν χλαμύδα αὐτοῦ τὴν ἐκ τῶν ἁγίων αἱμάτων πεφυρμένην καὶ μέρος τοῦ ὄραριου, καὶ ποιήσας γλωσσόκομον ἀργύριον, ἐν αὐτῷ ἀπέθετο. Ὁδοιποροῦντος δὲ αὐτοῦ, καὶ σφοδροῦ χειμῶνος γεγονότος, καὶ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ κοχλάζοντος τῷ ρεύματι, ὥς μηδὲ ναοὶ πόρον τοῦτον ὑπάρχειν ἐπὶ ἱκανάς τε ἡμέρας μὴ ὑπολείποντος αὐτοῦ, ἀλλ' εἵργοντος τὴν ἐπὶ τὸ πρόσω πορείαν, ἐν ἀθυμίᾳ ἐτύγγανεν ὁ ἔπαρχος. Καὶ δὴ ἑώρα τὸν πανένδοξον Δημήτριον λέγοντα αὐτῷ: πᾶσαν ἀπιστίαν καὶ ἀθυμίαν ἀποσάμενος, λαβὼν ὅπερ ἐπιφέρεις πάρελθε τὸν ποταμὸν ἀδιστακτικῶς. Ἐωθεν οὖν ἐπιβάς τῷ ὀχήματι, ἔχων ἐν χειρὶ τὴν τιμίαν σορόν, διήλθεν ἀβλαβῆς τὸν ποταμὸν, καὶ οὕτως ἀπελθὼν ἐν τῷ Σιρμίῳ ἀπέθετο τὴν ἁγίαν σορόν μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ θησαυροῦ ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ κτισθέντι ἐκεῖσε πανσέπτῳ ναῷ τοῦ ἁγίου μάρτυρος Δημητρίου, πλησίον τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς καλλινίκου μάρτυρος Ἀναστασίας».

β) Μεταφραστῆς. Τὴν αὐτὴν διήγησιν ἄνευ οὐσιώδους τινὸς μεταβολῆς παραθέτει καὶ ὁ Μεταφραστῆς (MIGNE, 116, 1197/8):

«Εἷς δὲ τις τῶν οἰκειῶν τοῦ ἁγίου... Λούπος ὁ καλὸς οἰκέτης κατωνομάζετο... μέλλων δὲ ὁ φιλευσεβὴς οὗτος (Λεόντιος) καὶ πρὸς τὸ Ἰλλυρικὸν ἀπιέναι καὶ τινὰ τῶν μερῶν τοῦ ἱεροῦ σώματος λαβεῖν βουληθεὶς, ὥστε κἀκεῖσε ναὸν τῷ εὐκλεεῖ μάρτυρι ἀναστήσαι, οὐκ ἔσχε συνενδοκοῦντα τὸν ἅγιον... διὰ ταῦτα... τὴν χλαμύδα τοῦ μάρτυρος σεπτοῖς αἵμασι τοῖς ἐκείνου πεφοινιγμένην καὶ τοῦ ἐπωμίου λαβὼν, ὃ σύνθηες ὄραριον ὀνομάζειν καὶ κιβωτῷ τιμίᾳ τὸ ἀληθὺς τίμιον καταθέμενος... Οὕτως οὖν ἀβλαβῆς διελθὼν καὶ πρὸς τῷ Σιρμίῳ γενόμενος τὴν ἱερὰν ἐκείνου σορόν μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ θησαυροῦ τῷ παρ' αὐτοῦ νευρεγγθέντι ναῷ τῷ μάρτυρι δίδωσιν. Ἐν γειτόνων δὲ οὗτος τῷ τῆς καλλινίκου μάρτυρος Ἀναστασίας ἴδρυται σηκῷ...» (σ. 1201).

Αἱ περὶ τοῦ αἵματος τούτου παραδόσεις ἦσαν πανταχοῦ διαδεδομέναι καὶ βεβαιοῦνται διὰ τῆς ὑπάξεως λειψανοθηκῶν μὲ αἷμα τοῦ μάρτυρος, ἀναλόγων πιθानῶς κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸν διάκοσμον πρὸς τὴν αὐθεντικὴν τὴν ἐντὸς τοῦ Κιβωρίου τοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουσαν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

γ) Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσ/νίκης Ἰωάννης. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης πολὺ πρὸ τοῦ Ἀωνύμου, προεκείμενου νὰ ἐξιστορήσῃ ἐντολὰς αὐτοκρατόρων αἰτούντων «λείψανόν τι τοῦ χριστοφόρου μάρτυρος Δημητρίου», προτάσσει ὁμολογίαν περὶ ἀνυπαρξίας λειψάνου, ἣν δικαιολογεῖ ἐκ τοῦ δέους τῶν πρώτων χριστιανῶν τῆς Θεσσαλονίκης «τοῦ

μη τὰ τίμια σώματα τῶν μαρτυρούντων ἁγίων τοῖς τῶν εἰδωλολατρῶν προδοῦναι θυμοῖς, ἐχεμύθως ταῦτα καὶ μυστηριωδῶς ἐν γῇ κατετίθεισαν, ὡς μὴδὲ μέχρ' αὖν τηλαυγῶς μηδενὸς τῶν ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων ἁγιοδόχους θήκας γνωσθῆναι, ὅποι τυγχάνοιεν ἀποκείμεναι» (MIGNE 116, 1240):

(Ἐξιστορεῖ μετὰ ταῦτα αἴτησιν τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐπισκοποῦν Εὐσέβιον, εἰς ἣν οὗτος ἀποστέλλει ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πνεῦμα ἀπάντησιν, ἀναφερόμενος εἰς ὁμοίαν αἴτησιν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, ἀπευθυνθεῖσαν πρὸς τοὺς τηλικαῦτα τὸν τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνον ἐνταῦθα διέποντας) «... οἳ καὶ βουλευθέντες τὴν βασιλικὴν καὶ θεάρεστον ἀποθεραπεῦσαι ἱκετηρίαν, ἐν τινὶ τοῦ πανσέπτου αὐτοῦ ναοῦ διορύξαντες τόπῳ, ἐν ᾧ καὶ τὸ πανάγιον εὐρίσκειν ᾤοντο λείψανον, ὕμνοις χρώμενοι καὶ λαμπάσι καὶ θυμιάμασι κατήγεσαν συμπαράλαβόντες καὶ ἄλλους ἱερεῖς ἀξιοθέους. Ὡς δὲ μέρος οἱ τοῦ διορύγματος ἦνυσαν, καὶ προθυμότερον ἐπεχειροῦν εἰσέρχεσθαι, ἄφνω πῦρ ἐκ τῶν ἐμπροσθεν ὁρώσιν ἐξίσιν, καὶ ἐρχόμενον ἐπ' αὐτοὺς. ἤκουσαν δὲ καὶ φωνῆς· Παύσασθε περαιτέρω πειράζοντες. Οἱ δὲ φόβῳ καὶ τρόμῳ ληφθέντες ὑπέστρεψαν ἐν τάχει· πίστεως δὲ ὑπερβολῇ τοῦ παραστήσαι τῷ βασιλεῖ τὴν τε οἰκείαν ὑπακοὴν καὶ τοῦ πράγματος τὸ ἐπικίνδυνον, κύψαντες, τὸν ἐν γῇ χοῦν, πρὸ τοῦ φθᾶσαι τὸ πῦρ, ὅσον οἶδ' ἐν γεγόναν, ἀνεδέξαντο τοῦ πυρὸς τὴν ὁσμὴν μετ' εὐωδίας ἀφ' αὐτοῦ συνεφελκόμενον, ὃν καὶ ἐν τῷ ἁγίῳ σκευοφυλακίῳ τῆς Μεγάλης ἡμῶν ἐκκλησίας δεόντως ἀπέθεντο, μέρος ἕξ αὐτοῦ στείλαντες τῷ εὐσεβῶς αἰτησαμένῳ καὶ τὰ συμβεβηκότα μηνύσαντες, ὅπερ πάσης ἀπέλαβε χαρᾶς, ὡς αὐτὸ τοῦ μάρτυρος τὸ σῶμα δεξιόμενος. Καὶ ἡμεῖς οὖν (προσθῆτει εἰς τὴν πρὸς τὸν Μαυρικίον ἀπάντησιν) οἱ βραχεῖς τοῖς κατὰ τὴν βασιλείαν ἴσοις, κατὰ δὲ τὴν εὐσέβειαν ὑπερβάλλουσι τοὺς προγόνους, ἐστείλαμεν ὑμῖν ἐκ τῆς αὐτῆς τοῦ ἁγίου χορὸς εὐλογίας· πειράσαι γάρ τι πλέον καὶ μετὰ τὴν τοιαύτην, ὡς προλέλεκται, θεοσημεῖαν οὐ μόνον ἄβυλλον, ἀλλὰ καὶ κινδυνώδες ἐγνώκαμεν» (σ. 1241).

Τὸ θαῦμα τοῦτο τῆς φλογὸς τοῦ ὁρύγματος χαρακτηρίζει ὁ βιογράφος ὡς ὀπτασίαν ἢ θεοσημεῖαν.

Αἱ ἀνωτέρω παρατεθεῖσαι πηγαὶ παρέχουν ἄφ' ἑνὸς μὲν σπουδαίας μαρτυρίας περὶ τοῦ τόπου τῆς φυλακίσεως καὶ τοῦ μαρτυρίου ὡς καὶ τὰς παραδόσεις περὶ τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἄφ' ἑτέρου ἀναφέρουν τὴν ὑπαρξιν καὶ καθορίζουν τὴν θέσιν καὶ τὴν μορφήν τοῦ πρώτου Ἰεροῦ, ὅπερ περιέλαβε τὸ ἱαματοφόρον μνημα τοῦ ἁγίου, καὶ τέλος προσδιορίζουν τὸν χρόνον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἰδρύθη ἡ βασιλικὴ ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου Λεοντίου.

Διὰ τὸν τόπον τῆς φυλακῆς καὶ τοῦ λογιτισμοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τοῦ μαρτυρήσαντος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Καίσαρος τὸ πρῶτον καὶ εἶτα συναυτοκράτορος τῆς ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ ὀρισθείσης τετραρχίας Μαξιμιανοῦ-Γαλερίου (293-311), ὅτε οὗτος διέμενεν ἐν Θεσσαλονίκῃ¹ συμφωνοῦν ὅλαι αἱ πηγαί: ὅτι δηλαδὴ ἐγένετο εἰς

1 Τὸ ὄνομα Μαξιμιανὸς ἔφερον, ὡς γνωστόν, δύο σύγχρονοι Αὐτοκράτορες: ὁ Μάρκος Αὐρήλιος Βαλέριος Μαξιμιανός, ὁ ἐπὶλεγόμενος Ἑρακλῆς (Ἐρκοῦλιος), συνάρχων τοῦ Διοκλητιανοῦ (285-305 ἐδρεύων εἰς Μεδιόλανα) καὶ ὁ Γάιος Γαλέριος Μαξιμιανός (ὡς Καῖσαρ ἐδρεύων εἰς Σιρμιον ἀπὸ τοῦ 293-305, καὶ ὡς Αὐγουστος ἐδρεύων εἰς Νικομήδειαν ἀπὸ τοῦ 305-311, παραμείνας ὅμως κατὰ καιροὺς ὡς Καῖσαρ καὶ ὡς Αὐτοκράτωρ καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὅπου ὑπάρχει ἡ θριαμβευτικὴ Πύλη διὰ τὴν κατὰ τῶν Γότθων καὶ Σαρματῶν

νίκην τοῦ τῷ 306, ἐσχάτως δὲ ἔχει ἀποκαλυφθῆ καὶ τὸ Ἀνάκτορον αὐτοῦ). Κατὰ τὸ ἔτος 306 ἐμαρτύρησεν ὁ Ἅγιος Δημήτριος κατὰ τοὺς τελεσθέντας ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος τούτου ἀγῶνας εἰς τὸ Στάδιον τῆς πόλεως. Εἰς τοὺς συναξαριστὰς καὶ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ἢ λέγεται ἁπλῶς Μαξιμιανός· ἢ συγγέονται τὰ ὀνόματα: Μαξιμιανός-Ἐρκοῦλιος καὶ Μαξιμιανός Γαλέριος, κοινῶς γνωστὸς ὡς Γαλέριος (πρβλ. Μεταφραστὴν ἀνωτέρω: εἶχε τὰ τῶν Ρωμαίων σκήπτρα Μαξιμιανός ὁ Ἐρκοῦλιος).

«τὰς τῶν καμίνων καμάρας» τοῦ δημοσίου λουτροῦ, τοῦ γειτονεύοντος πρὸς τὸ Στάδιον τῆς πόλεως.

Συμφωνία, παρὰ τὰς φαινομενικὰς διαφορὰς, ὑπάρχει ἐπίσης περὶ τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου, ὅπερ ἡ ἀρχαιοτέρα μαρτυρία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου θεωρεῖ ἀνύπαρκτον (ὁμιλεῖ περὶ «ἐχεμύθους καὶ μυστηριώδους καταθέσεως λειψάνου»), οἱ δὲ Ἀνώνυμοι ἐρμηνεύουν διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ λείψανον ἐκρύβη ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν «ἵνα μὴ παρὰ τινος τῶν αἰμοβόρων ζῶων ὑπομείνῃ βλάβη» καὶ ὅτι (κατὰ τὸν Ἀνώνυμον Α) «οὐδενὶ μετὰ ταῦτα φροντὶς ἐγένετο μετενεγκεῖν τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου, ἀλλ' ἔμεινεν ἐπὶ τοῦ σχήματος».

Ἡ τελευταία μαρτυρία προϋποθέτει ἀσφαλῶς γνῶσιν τῆς προγενεστέρας διηγήσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου, ὅστις ρητῶς λέγει ὅτι μέχρι τῶν ἡμερῶν του «τηλαυγῶς μηδενὸς γνωσθῆναι τῶν ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων θήκας ὅποι τυγχάνοιεν ἀποκείμεναι». Ἡ ὁμολογία αὕτη ἀνυπαρξίας λειψάνου τοῦ ἁγίου δὲν εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰς παραδοθείσας μεταγενεστέρας διηγήσεις περὶ ταφῆς τοῦ ἁγίου, τὰς ὁποίας εἶχεν ἀσφαλῶς ὑπ' ὅψιν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης καὶ εἰς τὰς ὁποίας μαρτυρεῖται ὅτι «ἐκρυψαν μὲν τὸ λείψανον νύκτωρ οἱ ἐκ τῶν ἀδελφῶν εὐλαβέστεροι... οὐδενὶ δὲ μετὰ ταῦτα φροντὶς ἐγένετο μετενεγκεῖν τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου». Ὅτι ὁμως ἦτο διαδεδομένη ἡ πίστις περὶ τῆς ταφῆς του εἰς τὰς «τῶν καμίνων καμάρας» (τὰς εἰς Κρύπτην τοῦ ναοῦ μετατραπέσσας) γίνεται ὄφρα ἐκ τῶν λεγομένων περὶ τοῦ τόπου λατρείας, ἔνθα τὸ πανάγιον εὕρισκιν *ῶντο* λείψανον» καὶ εἰς τὸ ὁποῖον «κατήσαν» ὕμνοις χρώμενοι καὶ λαμπάσι. Κατῆλθον δηλαδὴ εἰς μέρος ὑπόγειον, ἔνθα ἐνόμιζον, ὅτι ἦτο πιθανώτερον νὰ εὗρεθῇ τὸ πανάγιον λείψανον, ὥς εἶχον ἐκ παλαιότερων παραδόσεων ἀκούσει. Τοῦτο εἶναι ἡ αὐθεντικωτέρα μαρτυρία περὶ ὑπάρξεως Κρύπτης, μεθ' ἧς συνεδέετο ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου.

Μεταγενεστέρα τοῦ Ἀνώνυμου Α καὶ τοῦ Μεταφραστοῦ πληροφορία παρέχει ἐνδεΐξεις περὶ τοῦ αἵματος τοῦ μάρτυρος, ὡς τοῦ μόνου διασωθέντος λειψάνου (διήγησις περὶ ἀναλέξεως τοῦ αἵματος τοῦ ἁγίου ὑπὸ τοῦ οἰκέτου του Λούπου), ὡς καὶ περὶ τῆς μεταφορᾶς ὑπὸ τοῦ Λεοντίου μέρους αἱμοφύρτου χλαμύδος καὶ ὀραρίου ἐντὸς ἀργυρᾶς λειψανοθήκης εἰς Σίριμιον, ἔνθα οὗτος ἴδρυσεν ὁμοίως βασιλικὴν εἰς τιμὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξιν ἀρχικοῦ Ἱεροῦ περιλαμβάνοντος τὸν ἱεματοφόρον τάφον τοῦ ἁγίου πρὸ τῆς ἀνεγέρσεως τῆς βασιλικῆς ὁμιλοῦν πᾶσαι αἱ παρατιθέμεναι πηγαί. Καὶ ὁ μὲν Φώτιος ἀναφέρει ἀπλῶς «τὸ χωρίον, ἐν ᾧ ἐπέκειτο τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος», ὁ Ἀνώνυμος δὲ τοῦ χειρογράφου τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ὁμιλεῖ περὶ «οἰκίας» καὶ «οἰκίσκου» μικροῦ καὶ χθαμαλοῦ περικλειομένου καὶ στενουμενοῦ ὑπὸ τῶν περιβόλων καὶ στοῶν τοῦ λουτροῦ. Τέλος ὁ Ἀνώνυμος Α ἀποκαλεῖ τὸ ἀρχικὸν τοῦτο κτίσμα «σεβάσμιον σημόν»¹, ἔνθα ἦν ὑπὸ γῆν κείμενον τὸ ἅγιον λείψανον» ὁ δὲ Μεταφραστὴς δίδει

¹ Οἱ συνήθεις ὁροι εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων διὰ τὰ ἱερὰ τὰ ἀνεγειρόμενα ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων εἶνε: Μαρτύρια καὶ Μαρτυρίου οἶκος διὰ τὰ

μεγάλα ἱερὰ, σηκός, ναός, τέμενος, οἶκος, δόμος διὰ τὰ μειοφρονέστερα. Πρβ. Lucius, Les origines du culte des Saints, Paris 1908, σ. 365, 3.

περισσότερας πληροφορίας περί τοῦ σχήματος καὶ τῆς θέσεως τοῦ «*μικροῦ οἰκίσκου*», τοῦ περιλαμβανομένου μεταξὺ τῶν στοῶν τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου.

Ὡς πρὸς τὴν μεγάλην βασιλικὴν τὴν ἀνεγερθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Λεοντίου συμφωνοῦν ὅλοι αἱ πηγαί, ὅτι αὕτη ἰδρῦθη ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ κατεδαφισθέντος «*οἰκίσκου*» ἐκταθεῖσα καὶ ἐπὶ τῶν πέριξ αὐτοῦ «*ἐμβόλων καὶ προπινῶν*» ἐν μέσῳ τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου.

Διαφοραὶ παρατηροῦνται παρὰ τοῖς Συναξαρίσταῖς κυρίως ὡς πρὸς τὴν *προσωπικότητα* τοῦ ἁγίου. Αἱ ἀρχαιότεραι πηγαὶ δὲν ἀποδίδουν ἀξιώματι εἰς τὸν Δημήτριον («*ὁ θεοφιλέστατος Δημήτριος*» κατὰ τὸν Ἀνώνυμον τῶν Παρισίων «*ὁ τοῦ Χριστοῦ μάρτυς Δημήτριος κηρυξ ὢν καὶ διδάσκαλος τῆς εὐσεβείας*» κατὰ τὸν Φώτιον). Πρῶτος ὁ Ἀνώνυμος Α λέγει ὅτι ὁ Δημήτριος ἦτο «*ἐκ γένους τῶν περιδόξων καὶ τῆς συγκλήτου, ἀνθύπατος γεγωνῶς Ἑλλάδος*». Τὸ ἀξίωμα δὲ τοῦτο ἐπαναλαμβάνουν ὁ Μεταφραστὴς καὶ πάντες οἱ ἐγκωμιασταὶ (Πλωτίνος: «*ἀνθύπατος πάσης Ἑλλάδος*», Σταυράκιος: «*στρατηγετῶν καὶ ὑπατεῶν στρατευμάτων τοῖς θαύμασιν*», Καβάσιλας: «*οὐδενὸς ἦτον ἐκείνων Ἑλλήνων ἀρχῶν*», Στουδίτης: «*Δούκας ἤγουν φλαμπουράρης τῆς Θεταλίας ὀλοτινῆς*» κ.ἄ.). Ἐκ τῆς ἀφορμῆς ταύτης καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὰ ἀρχαῖα μαρτυρολόγια δὲν ἀναφέρουν Δημήτριον Θεσσαλονίκης ἀλλὰ Δημήτριον διάκονον ἐν Σιρμίῳ, ὁ βολλανδιστὴς Delehaye ἐκφέρει τὴν γνώμην ὅτι ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐμαρτύρησεν εἰς τὸ Σίρμιον, ἐξ οὗ μετετέθη ἡ λατρεία αὐτοῦ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην μόλις τὸν 5^{ον} αἰῶνα μὲ τὴν ἴδρυσιν τῆς βασιλικῆς, ὅτε καὶ τῷ προσεδόθη ἡ ιδιότης τοῦ στρατιωτικοῦ ἁγίου· διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν ὁ Delehaye δὲν δέχεται τὴν γνώμην τῶν Lucius (ξ.δ. σ. 222) Usener, Geltzer καὶ Tafraли περί ἐπιβιώσεως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἁγίου Δημητρίου τῆς ἐπιχωριαζούσης ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ στρατιωτικοῦ Θεοῦ Καβείρου, πάτρωνος τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ γνώμη ὅμως τοῦ Delehaye ἀφίνει ἀνεξήγητον τὸν λόγον δι' ὃν ἠτόνισεν εἰς Σίρμιον ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐφ' ὅσον καὶ εἰς Σίρμιον ὁ Λεόντιος ἴδρυσεν ἐπίσης βασιλικήν. Δεύτερον ὁ Delehaye παραβλέπει τὸ εἰς τὰς πηγὰς ἀναφερόμενον ἀρχαιότερον κτίσμα ἐν τῷ τόπῳ τοῦ μαρτυρίου, τὸ περιλαμβάνον τὸν τάφον, προγενέστερον τῆς ἰδρύσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Ἦδη μετὰ τὴν δι' ἀνασκαφῶν ἀνεύρεσιν τοῦ ἀρχικοῦ τούτου εὐκτηρίου, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω, ἡ ὑπόθεσις τοῦ Delehaye δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ. Εὐτυχέστερα εἶναι ἴσως ἡ λύσις, ἣν δίδει ὁ Tafraли δεχόμενος δύο μάρτυρας Δημητρίους, ἓνα ἐν Σιρμίῳ καὶ ἕτερον ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὁ εἷς ἐορτάζεται τῇ 9ῃ Ἀπριλίου καὶ ὁ ἄλλος τῇ 26ῃ Ὀκτωβρίου.

Ἡ αὔξησης καὶ διάδοσις τῆς λατρείας ἁγίων εἶναι σύνηθες ἀγιολογικὸν γεγονός· θὰ ὑπῆρχον δηλονότι καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὅπως καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους τόπους, καὶ ἕτερα Μαρτύρια ἐντοπιῶν ἁγίων συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων, ὡς τὰ τῶν ἁγίων: Χιόνης, Ἀγάπης, Εἰρήνης, Δαβὶδ, Θεοδώρας κ.ἄ. (βλ. ἀπαρίθμησιν καὶ ἐν TAFRALI, Origines, σ. 65 σημ. 2), ἐπεσκίασε δὲ βαθμυδὸν ταῦτα τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου, λόγῳ τῆς διαδοθείσης θεραπείας τοῦ ἐπάρχου Λεοντίου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἰδρύσεως μεγάλου ναοῦ, λατρευομένου πλέον τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὥς τοῦ πολιούχου τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὴν ἐνωρὶς διάδοσιν τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ εἰς ἄλλους τόπους μαρτυρεῖ πλήν τῶν μνημονευομένων εἰς τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων ναῶν εἰς τιμὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἐπιγραφή τοῦ 5^{ου} αἰ. πρὸ τῆς κυρίας πύλης τῆς βασιλικῆς τῆς Νικοπόλεως τῆς Ἡπείρου, ἀναγράφουσα τοὺς ἰδρυτὰς ἐπισκόπους ἐπικαλουμένους τὴν προστασίαν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἰς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἦτο ἀφιερωμένη ἡ βασιλικὴ (ΑΕ. 1918 σ. 29 κέ.). Εἶναι καὶ τοῦτο σαφὲς ἀπόδειξις τῆς ἐνωρίτατα διαδόσεως τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐκτὸς ἂν θεωρήσωμεν καὶ τὸν μάρτυρα Δημήτριον τῆς Νικοπόλεως ἕτερον ἐντόπιον ἅγιον μαρτυρήσαντα ἐν Ἡπείρῳ.

4. *Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἐξαγωνικὸν κιβώριον «πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς».*

Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου Λεοντίου ἀναπτύσσεται εὐρύτερον ἡ λατρεία τοῦ μάρτυρος, ἰδρυθέντος ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου «πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς» ἥτοι παρὰ τὴν ἀριστερὰν κιονοστοιχίαν τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ, ὅπου—κατόπιν ὁραμάτων καὶ ἐνυπνίων—ἐδημιουργήθη σὺν τῷ χρόνῳ ἡ πίστις ὅτι «ὑπὸ γῆν (τοῦ Κιβωρίου τούτου) κεῖται τὸ πανάγιον λείψανον».

Τὸ Κιβώριον ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως εἰς τὸ βιβλίον τῶν θαυμάτων τὸ συγγραφέν, ὡς εἵπομεν, ὑπὸ Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ζήσαντος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, μεταγενεστέρως δὲ ὑπὸ ἐγκωμιαστῶν, οἵτινες ἐπαναλαμβάνουν περιληπτικῶς τὴν διήγησιν τῶν θαυμάτων.

α) Τὸ θαῦμα τῆς ἰάσεως τοῦ ἐπάρχου Μαριανοῦ. Τὴν πρώτην μνεῖαν ἀργυροῦ κιβωρίου εὐρίσκομεν εἰς τὸ πρῶτον θαῦμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἴασιν τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ Μαριανοῦ. Κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν θαυμάτων (MIGNE 116, 1204 κέ. ἰδίως 1213) ὁ Μαριανός, προσβληθεὶς ὑπὸ παραλυσίας, διετάχθη κατ' ὄναρ ὑπὸ τοῦ ἁγίου, εἰπόντος εἰς αὐτὸν «ἐλθὲ εἰς τὸν οἶκον τὸν ἐμὸν καὶ ἀνακλίθητι κάκεισε ὅψει τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ δι' ἐμοῦ σοι φανερουμένην». Προτείνεται εἰς τοῦτον ὑπὸ τῶν οἰκείων ἡ μετάβασις εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου καὶ ὁ Μαριανός φέρεται ἐπὶ κλίνης:

«Ὁ δὲ εἰσελθὼν καὶ ἰδὼν τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου καὶ τὴν ἐν αὐτῷ πνευματικὴν εὐωδίαν τὴν τρέφουσαν τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν, ὡς ὁ παράδεισος τοῦ Θεοῦ, εἶπε τοῖς βαστάζουσιν αὐτὸν οἰκέταις: ῥίπατέ με πλωτὸν εἰς τὸ ἔδαφος... ὁ δὲ ῥιφθεὶς ἐπὶ τὴν μάρμαρον καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἀναβλέψας μόνον, οὐδὲ γὰρ τὴν κεφαλὴν σαλευσαι ἐδύνατο, τῶν τενόντων πάντῃ διαλυομένων, ἠῤῥετο οὕτως» (ἔπεται ἡ προσευχὴ τοῦ Μαριανοῦ). «Καὶ ταῦτα εἰπὼν μετὰ δακρύων, πάντων ἀκούοντων, προσέταξε τοῖς παισὶν ἄραι καὶ θεῖναι αὐτὸν ἐπὶ τῷ χαμαιστράτῳ τῷ ἐτοιμασθέντι αὐτῷ ἐκεῖσε· καὶ τεθεὶς ἀφύπνωσεν εὐθὺς ἐκ καμάτου σώματος καὶ πόνου ψυχῆς. Καὶ ἰδοὺ πάλιν ὁρᾷ καθ' ὕπνου τὸν ἅγιον... λέγοντα. Καλῶς ἦλθες, καλῶς ὑπακούσας... τοῦ δὲ εἰρηκότος ὅτι οὐ γινώσκεις τὸν γνήσιόν σου Μαριανόν... ἀπεκρίθη ὁ πανάριστος ἐκεῖνος δῆθεν ὁ Δημήτριος... Χριστὸς σε ρώννυσιν ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀνορθῶν τοὺς κατεργαμένους· καὶ εὐθέως ἐξυπνίσθη ὁ ὑπαρχος ἔτι τῆς φωνῆς ὥσπερ ἐνηχοῦσης αὐτῷ καὶ γλυκὺ δακρύσας τῇ χαρᾷ, ἐβόουλετο διηγῆσθαι τοῖς παισὶ τὰ ὁραθέντα αὐτῷ... Ἔτι τοῦ λόγου μὴ πληρωθέντος, ὀρθωθείς ἀφ' ἑαυτοῦ ἐκάθησεν ἐπὶ τῆς χαμαιστρώτου εὐνῆς, ἐν ᾗ κατέκειτο, μὴ συνεῖς τὸ γεγενημένον (ἦν γὰρ ὥσπερ ἔξεστηκώς τῇ χαρᾷ), ἥτι (δὲ) φορέσαι καὶ προελθεῖν... ὁ δὲ φορέσας καὶ μηδὲ παρὰ τινος ὑποστηρίζόμενος, ἄπεισιν εἰς τὸ λεγόμενον Κιβώριον τὸ ἀργυροῦν τοῦ ἁγίου, καὶ πανεδόξου μάρτυρος Δημητρίου, ἐνθα φασὶν τινες κεῖσθαι ὑπὸ γῆν τὸ πανάγιον αὐτοῦ λείψανον. Ἐκεῖσε τοίνυν παραγεγὼς ὁ ἐπαρχος οἰκέοις ποσί, καὶ ἀπερείσας τὸ πρὸ-

σωπον εἰς τὸ ὃν αὐτόθι, ὡσανεὶ κραβάτιον ἐξ ἀργύρου, ἐνθα καὶ ἐντετύπεται τὸ θεοειδὲς προσώπιον τοῦ αὐτοῦ πανσέπτου ἀθλοφόρου, ἔλεγε μετὰ κραυγῆς καὶ δακρύων.... (ἔπεται εὐχαριστήριος ὕμνος τοῦ θεραπευθέντος καὶ προσκόμισις ὑπ' αὐτοῦ δωρεῶν εἰς τὸν σεβάσμιον οἶκον). Καὶ ὁ διηγούμενος ταῦτα Ἰωάννης προσθέτει «εἰ δέ τις ψευδῇ με λέγειν ὑποτοπάζει, ἴστορεῖτω τὴν ἐκ μουσειῶν συντεθειμένην ἐκείσε γραφὴν ἔξω τοῦ ναοῦ πρὸς τὸν ἀφορῶντα τοῖχον ἐπὶ τὸ τῆς πόλεως Στάδιον καὶ πληροφορηθεὶς πιστεύσει τοῖς προειρημένοις»¹.

Τὴν αὐτὴν διήγησιν περιληπτικώτερον μὲ μικρὰς διαφορὰς ἀναφέρουν οἱ πλεῖστοι τῶν ἐγκωμιαστικῶν (πρβ. *Νικήταν* σ. 336 «πρόσεισι τῷ ἁγίῳ Κιβώριῳ καὶ τῇ θείᾳ προσφῶς εἰκόνι τοῦ μάρτυρος». *Σταυράκιον* σ. 342 «βαδίζειν εἶχεν παρευθὺς τῇ ἱερᾷ τοῦ μάρτυρος λάρνακι»).

β) Διήγησις περὶ τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Τὸ ἀργυροῦν Κιβώριον ἀναφέρεται κατόπιν εἰς τὴν διήγησιν ἐνυπνίου συγγενοῦς τῶν ἐπάρχων τοῦ Ἰλλυρικοῦ (MIGNE 116, 1265 κέ.). Κατὰ τὴν διήγησιν ταύτην «... ὥφθη τινὶ καθ' ὕπνου νεωστὶ ἐκ τῆς Ἑλλάδος τῇ Θεσσαλονίκῃ ἐπιδημήσαντι, ἀνδρὶ κοσμίῳ καὶ τῶν τηνικαῦτα τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἐπάρχων συγγενεῖ... τοιαύτη τις ὄψις ὀνείρων. Εἶδεν ἑαυτὸν ἀναβαίνοντα ἐπὶ τὴν πηγὴν τῶν ἱαμάτων, λέγω δὴ τὸ τοῦ ἀθλοφόρου πάνσεπτον τέμενος.... Εἶτα εἰσελθὼν δῆθεν ἐν τῷ ναῷ καὶ προσενξάμενος ὁρᾷ τὸ ἱερόσκευον ἐκείνῳ καὶ περικαλλῆς δημοδόρῃ κατὰ μέσον τοῦ ναοῦ πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς ἐφιδρυμένον ἑξαγώνῳ σχήματι, κίουσιν ἑξ καὶ τοίχοις ἰσαριθμοῖς, ἑξ ἀργύρου δοκίμου καὶ διαγεγλυμμένου μεμορφωμένον, καὶ τὴν ὀροφὴν ὡσαύτως ἀπὸ τῶν ἑξαγώνων πλευρῶν κυκλοτερῶς ἀνίσχουσαν καὶ εἰς μίαν στρογγύλην ὡς ἐκ ποδὸς ἀπολήγουσαν σύνδεσιν, σφαῖραν τε ἀργυρεάν μεγέθους οὐ μικροῦ φέρουσιν ἄνωθεν, ὑφ' ἣν ὡς κρίνου βλαστοὶ θαυμάσιοι περιέχονται, ὧν πάντων ἐπάνω τὸ κατὰ τοῦ θανάτου πεπηγὸς τρόπαιον ἀκτινοβολεῖ...» καὶ συνεχίζει:

«Τοῦτο δὴ τὸ θεοδώρητον τέχνασμα κατὰ τοὺς ὕπνους ὁ ἀνὴρ ἐν τῷ ναῷ θεασάμενος τὸ παρ' ἡμῖν καλούμενον ἁγιασμένον κιβώριον, ἐπηρώτα δῆθεν τοὺς πλησίον, τί τοῦτο, ἀδελφοί, τὸ καινοθαύμαστον ποίημα, κατὰ τὸ μήκος τοῦ ναοῦ μέσον ἐφίδρυσται; οὐ γὰρ ἂν ταύτην εἰλήφει τὴν χώραν, εἰ μὴ μεγάλης τινὸς ἡξίωτο τῆς προφάσεως τῶν δὲ φησάντων, ὡς ἐκείσε παρὰ τῶν πατέρων ἠκούσαμεν κείσθαι θεοπρεπῶς τὸν ὑπερένδοξον ἀθλοφόρον Δημήτριον, ἐπεθύμουν, ἔφη ὁ ἀνὴρ, τῆς κατὰ τὸ ἔνδον ὁράσεως. Οἱ δὲ ὑπεδείκνυνον αὐτῷ τὸν πρὸς ταῖς ἀργυρεαῖς θύραις ἱστάμενον ὑπηρέτην μὴ ἄνεν τούτου φάσκοντες οἷόν τε εἶναι τινὰ τῶν ἔνδον τυχεῖν· ὃ καὶ προσελθὼν ὁ ἀνὴρ ἡξίου ἀνοιγῆναι αὐτῷ, προσκυνήσαι βουλομένῳ καὶ ἁγιασθῆναι τῇ θεοπαράφῳ τοῦ μνήματος χάριτι.

Τοῦ δὲ διανοίξαντος τὰς θύρας, μῆψα εἰσελθὼν ὁ ἀνὴρ, εἶδε μὲν τὸ καὶ ἡμῖν ὁρώμενον ἀργυροῦ κατὰ τὸ μέσον ἱδρυμένον ὡπερ σκιμπόδιον τοῦ κατὰ τὸ πρὸς κεφαλῆς μέρος θρόνον τινὰ λαμπρὸν ἐκ χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελῶν κατεσκευασμένον, καὶ τὸν πανένδοξον ἀθλοφόρον τοῦ Χριστοῦ Δημήτριον ἐφεζόμενον, οὕτως ὁποῖα σχήματι κατὰ τὰς εἰκόνας ἐγγράφεται, κατὰ δὲ τὸ πρὸς τοῖς ποσὶ τοῦ κραβάτου μέρος ἕτερον θρόνον λαμπρὸν μὲν καὶ αὐτόν, ἑξ ἀργύρου δὲ πάντα συγκείμενον, ἐφ' ᾧ καθεζομένην ὁρᾷ γυναικῆ τινὰ εὐπρεπεστάτην καὶ κοσμίαν ἰδέσθαι, σεμνοφανῶς καὶ ἀπερίττως

¹ Ἡ ψηφιδωτὴ αὕτη εἰκὼν παρίστα προφανῶς τὸ θαῦμα τοῦ Μαριανοῦ, δὲν πρέπει δὲ νὰ συγχέεται πρὸς ἑτέραν, περὶ ἧς ἀναφέρει τὸ Β' Βιβλίον τῶν θανάτων ὑπὸ Ἀνωνύμου (MIGNE 116, 1113), ὡς εἰρικομένην

«πρὸ τοῦ παναγίου τεμένου τοῦ πρὸς τῷ μέρει τοῦ καλουμένου Σόλου», καθ' ὅσον αὕτη παρίστα τὴν ἀπασαν τοῦ πολέμου παρατάξιν» καὶ τὸν θάνατον τοῦ τῶν Σκλαβίνων ἀρχοντος Χάτζωνος (πρβ. καὶ κατωτέρω).

ἡμφιεσμένην καὶ ἀτενὲς πρὸς τὸν μάρτυρα βλέπουσαν. Ταῦτα ἰδὼν ὁ ἀνὴρ ἠὐλαβήθη ὥσπερ εἰσελθεῖν ὑποτοπήσας τὸν μάρτυρα μετὰ τινος δῆθεν θεοσεβοῦς καὶ λαμπρᾶς γυναικὸς ἰδιάζειν.

Ὡς δὲ μεμένηκεν ἐν ἐκπλήξει ἐκεῖνος ἕξω ἱστάμενος, τῇ εὐπρεπείᾳ τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ μάρτυρος ἐκθαμβούμενος, ἀναστᾶσα δῆθεν ἡ γυνὴ ἐπειράτο ἐξίναί τοις κιβωρίου. Ὁρμῇ δὲ μεγίστῃ διαναστὰς καὶ ὁ μάρτυς κατέσχευεν αὐτὴν τῆς χειρὸς, καὶ ἐλκυσάσας πάλιν ἐπὶ τὸν θρόνον αὐτῆς καθέζει αὐτὴν εἰπών: Διὰ τὸν Κύριον μὴ ἐξέλθῃς ἔνθεν, μηδὲ ἀφῆς τὴν πόλιν· χρεία γάρ σου ἐστὶν αἰεὶ μέν, μάλιστα δὲ ἐν τῷ παρόντι καιρῷ. Ὁ δὲ ἀνὴρ ταῦτα ἀκούσας καὶ θεασάμενος καθεσθεῖσαν πάλιν τὴν γυναῖκα ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτῆς, καὶ τὸν πανένδοξον ἀθλοφόρον ὁμοίως ἐν τῷ χρυσέῳ θρόνῳ οὐκ ἐτόλμησεν ἐξελεῖν, ἢ φθέγξασθαι τι, ἀλλ' ἐξῶθεν προσκυνήσας ἀνεχώρει, τοῦτο μόνον ἐρωτήσας τὸν ἐφιστάμενον δῆθεν ὑπηρέτην· Εἰπέ μοι πρὸς τοῦ Θεοῦ, τίς ἡ γυνὴ ἡ μετὰ τοῦ ἁγίου μόνῃ καθεζομένη; ὁ δὲ ἀπεκρίθη. Σὺ μόνος ἀγνοεῖς αὐτήν; πᾶσα ἡ πόλις αὐτὴν ἐπίσταται, καὶ ὅτι αἰεὶ τῷ μάρτυρι συνδιαίγει. Ὁ δὲ φησιν. Ἄλλ' ἐγὼ ξένος ὑπάρχων ἀγνοῶ. Διὰ τὴν ἀγάπην οὖν μὴ φθονήσῃς ἀλλὰ καὶ τὸ ὄνομα φράσσον μου.

Ὁ δὲ ὑπηρέτης ἀπεκρίθη. Αὕτη ἐστὶ ἡ κυρία *Εὐταξία*, ἣν ὁ Θεὸς πρὸ πολλοῦ τῷ ἀθλοφόρῳ παρακατέθετο. Αὐτὸς δὲ ταύτην διατηρεῖ μὴ ἔῶν αὐτὴν ἔνθεν ἐξελεῖν τὸ σύνολον, ὥσπερ καὶ σὺ ἐθεάσω. Ταῦτα τοῦ ὑπηρέτου δῆθεν λαλήσαντος, ὁ ἀνὴρ ἐξυπνος γέγονεν οὐδὲν δὲ συνεῖς τῶν ὁφθέντων αὐτῷ διὰ τὸ μηδὲ τὰ ἐν τῇ πόλει τηνικαῦτα κινούμενα γινώσκειν, αἵτε ξένος τυγχάνων, διηγῆσαι ταῦτα τῷ ἐπαρχῷ συγγενεῖ αὐτοῦ καθεστηκότι, ὡς εἴρηται. Ὁ δὲ μηδὲ αὐτὸς ἀκριβῶς κατανοήσας τὸ δρασθέν, λαβὼν αὐτὸν τὸν ἄνδρα τὸν θεασάμενον, ἄνεισιν εἰς τινα μοναχὸν εὐλαβῇ συνήθη αὐτῷ τυγχάνοντα καὶ διηγείται αὐτῷ τὰ τῷ ἀνδρὶ ἀποκαλυφθέντα καὶ πρὸς μείζονα τῆς ἀληθείας πίστιν αὐτὸν τὸν ἰδόντα ἐνωμόνως ὁμολογοῦντα παρέστησεν. Λέγει αὐτοῖς ὁ μοναχός· Εὐλογητός ὁ Θεὸς καὶ ὁ δωρηθεὶς ἡμῖν παρ' αὐτοῦ πρεσβευτὴς καὶ κηδεμὼν ὁ πανάγιος μάρτυς Δημήτριος...»

Τὸ ἐνύπνιον καὶ τοὺς θρόνους τοῦ Κιβωρίου ἐπαναλαμβάνουν ἔνιοι τῶν ἐγκωμιαστῶν διηγούμενοι τὴν ὀπτασίαν τοῦ Ἰλλουστρίου (*Σταυράκιος* σ. 344 «ὁ ἀργύρεος ἐκεῖνος τοῦ μεγάλου θρόνου τῷ ἀθλοφορικῷ τεμένει προσανακείμενος» σ. 348 «θρόνος ἕτερος ἀργυρήλατος, ὃς εἶχε γυναῖκα κοσμίαν» ἐν τῷ ὁ *Νικητής* σ. 348 ὁμιλεῖ μόνον περὶ ὁράματος τῆς *Εὐταξίας* «πρὸς ἣν ὁ ἅγιος σπουδαίως προσομιλεῖ»).

γ) **Διήγησις περὶ πυρκαϊᾶς τοῦ Κιβωρίου.** Εἰς ἕτερον κεφάλαιον (12^{ον}) ὁ Ἰωάννης διηγείται καταστροφὴν τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου ἐκ πυρκαϊᾶς, ἐπισυμβᾶσαν κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου συνδεομένην μὲ διάσωσιν τῆς πόλεως ἀπὸ βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς (*Migne* 116, 1273 κξ.):

«Τοῦ καλλίνικου τούτου καὶ φιλοπόλιδος μάρτυρος Δημητρίου ἦεν ἐορτὴν ἡ χώρα πᾶσα, καθὼς εἰδότει, τῇ τοῦ Ὀκτωβρίου μηνὸς εἰκάδι ἕκτῃ ἡμέρᾳ· καὶ δὴ πάντων εὐφραينوμένων πνευματικῶς..., τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τῆς ἐορτῆς ἄφνω μέσης νυκτὸς κατ' οἰκονομίαν τοῦ ἀθλοφόρου (οὗτω γὰρ με λέγειν τὸ πέρας τοῦ πράγματος ἐπεισεν) ἀνήφθη πῦρ ἐν τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ κιβωρίῳ τὸ ἀργύρεον... Τούτου δὲ κατὰ πάσης τῆς πόλεως ἐν βραχεῖ καιρῷ διακουσθέντος, συνήχθη πᾶν τὸ νέον ὡς μάλιστα τῆς ἡλικίας, τὸ καὶ τὸν ὕπνον εὐχερῶς δι' εὐσθένειαν ἀποβάλλον. Ὡς δὲ τοσοῦτοι γεγόνασιν ὡς ἀποβασθῆναι τῷ πλήθει τὸ πανάγιον τέμενος, ὁ μὲν ἄργυρος καυθεὶς τῷ πύρῳ ἦν ἅπας ἐπὶ ἐδάφους ὡς ὕδωρ· τὸ δὲ πλῆθος τῶν ἄμφορῶν περιέκλυε τούτον ποταμὸν, ὅτε καὶ προνοίᾳ Θεοῦ νενίκητο τὸ τῆς φλογὸς ἐπικίνδυνον.

Ὁ δὲ τοσοῦτον γὰρ τῇ ἀθυμίᾳ πάντας εἰς ἀμηχανίαν ἐβάπτισεν ἡ τοῦ κιβωρίου πυρπόλησις, ὅσον ἡ προσδοκία τοῦ φθάνειν τὴν φλόγα περὶ τὴν ὁροφὴν τοῦ ναοῦ τὰς καρδίας τῶν θεωμένων ἐξέστηκεν· οὐδὲρ καὶ γενομένου (φόβος γάρ, ὃν ἐθεδοίκεσαν, ἐπῆλθεν αὐτοῖς, καθὼς γέγραπται) ἐκ τῆς διὰ τῆς κορυφῆς τοῦ κιβωρίου κρεμαμένης ἀλύσεως σιδηρᾶς, ἐξ ἧς πολὺφωτὸς τις ἀπλωρεῖτο καὶ ἀργύρεος τηνικαῦτα κρατῆρ, δι' οὗ δίκην σμίλακος τὸ πῦρ ἀνανεμηθὲν φθάσαι τὴν ὁροφὴν, καὶ τοὺς καλουμένους καλὰθους ἄρξασθαι περιτεφροῦν· καὶ δὴ τότε τινές, ἀεροδρομήσαντες εὐσκόλτως κατὰ

τῶν δοκῶν σὺν ἀγγείοις πλείοσιν ὕδατοφόροις, Θεοῦ συνεργείᾳ περιεγένοντο τοῦ φλογμοῦ. Μετὰ γοῦν ταῦτα, τοῦ πλήθους τῶν ὄχλων οὐ διεκχωροῦντος, ἀλλ' ἐπιμένοντος ἔνδον, καὶ τῶν ἀποσοβόντων, ἢ καὶ ὑποχωρεῖν διὰ τὸ ἄωρον τῆς νυκτὸς κελυόντων, οὐκ ἰσχυόντων πείσαι τὴν πληθύν, δέος ὑπεισιλήθῃ τινὰς τῶν κηδεμόνων τοῦ πανσέπτου ναοῦ μὴ τινες ἀγνώτες διὰ τε τὸ πλήθος τοῦ ὄχλου, διὰ τε τὸ νύκτα τυγχάνειν, ἐπιχειρήσαιεν εἰς ἀρπαγὴν τοῦ ἀργύρου, οὐ τοῦ καταφλεχθέντος μόνου τῷ πυρὶ, ἀλλὰ καὶ παντὸς τοῦ κρεμαμένου πρὸς εὐκοσμίαν τῆς ἐορτῆς». (Περὶ τὴν αὐτὴν περίπου περὶ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Κιβωρίου διήγησιν εἰς Migne 117 σ. 911-919).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἰωάννης ἀφηγεῖται τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ πλήθους διὰ τῆς βοῆς ἀξιωματικῆς τινὸς ἀνδρός: «Βάρβαροι περὶ τὸ τεῖχος, ὧ ἄνδρες πολῖται, ἀπροσδοκῆτως ἐφάνησαν, ἀλλὰ σὺν ὅλοις ἅπαντες ὑπὲρ τῆς πατρίδος ὁρμήσατε». Καὶ συνεχίζει: «καὶ ταῦτα μὲν ἐκεῖνος ἐβόα πλαττόμενος καὶ μόνον γινόμενος τοῦ ἐξαγαγεῖν τοὺς ὄχλους ἐκ τοῦ ναοῦ, καὶ κατασφάλλσαι τοὺς πυλεῶνας, ὥς ἂν μεθ' ἡσυχίας ἢ συλλογῇ τοῦ χωνευθέντος ἀργύρου προσγένηται». Ἡ ἐπιδρομὴ ὅμως τῶν βαρβάρων ἦτο πραγματικὴ καὶ οὕτως ἐπετεύχθη ἡ σωτηρία τῆς πόλεως.

Λεπτομερείας τινὰς τῆς ἀνανεώσεως τοῦ ἐκ πυρκαϊᾶς καταστραφέντος Κιβωρίου τὴν 26^{ην} Ὀκτωβρίου 580 ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Εὐσεβίου, εὐρίσκομεν εἰς ἕτερον βιβλίον τῶν θαυμάτων (Migne 116, 1241, κ.ε.) ἐνθα ὁ Ἰωάννης παραθέτει τὰ τῆς πυρκαϊᾶς καὶ ἀνανεώσεως ὡς ἤκουσε παρὰ τοῦ ἰδίου Εὐσεβίου, ἀρχόμενος ὡς ἑξῆς τῆς διηγήσεώς του:

«Τοῦ φιλαλήθους τούτου ἀρχιερέως ἀκηκόαμεν καὶ τοῦτο διηγούμενου διὰ μεγίστην τοῦ ἀθλοφόρου πρόνοιαν καὶ κηδεμονίαν τῆς πόλεως, ἣν Θεοῦ βουλήσει ἐν τοῖς κατόπιν ἡμεῖς διασαφηνίσαι σπουδάζομεν. (Κατὰ τὴν διήγησιν ταύτην ὁ Εὐσέβιος) «σπεύδων ἐκ καινῆς κατασκευάσαι τὸ (ἐμπρησθὲν) Κιβώριον... ἐβουλεύετο τὸν ἐν τῷ αὐτῷ πανσέπτῳ ναῷ ἀργύρεον θρόνον λύσαι καὶ ἀποτελέσαι ὡς ἀναγκαιοτέραν τὴν τοῦ... Κιβωρίου κατασκευήν, διότι καὶ τὸ ἡγιασμένον μνημεῖον τοῦ μάρτυρος λέγεται περιέχειν, ἄλλως δὲ καὶ τοῦ παντὸς οἴκου ἐτύγχανεν ὡς ἀληθῶς μεγίστη εὐπρέπεια». Κωλύεται πρὸς τοῦτο ὑπὸ Δημητρίου τινὸς πρεσβυτέρου, εἰς ὃν ὥφθη ὁ ἅγιος «προσταξάς τὸν αὐτὸν ἀναγεῖλαι τῷ ἐπισκόπῳ: διὰ τὴν ἀγάπην μὴ λυτήσης με τῇ ἀφαιρέσει τοῦ θρόνου» καὶ τέλος μετὰ ἐπανειλημμένας ὁπτασίας προσέρχεται πλούσιός τις Μηνᾶς, προσάγων 75 λίτρας ἀργύρου... «ἐξ ὧν παραχρῆμα κατασκευάσθη τὸ περικαλλὲς τοῦτο καὶ νῦν φαινόμενον ἔργον».

Παρὰ τοῖς ἐγκωμιασταῖς ἀναφέρονται αἱ διηγήσεις αὗται τοῦ ἐμπρησμοῦ καὶ ἀνανεώσεως τοῦ Κιβωρίου μὲ μικρὰς διαφορὰς (*Νικήτας* σελ. 352 καὶ 357 «τὸ ἱερὸν Κιβώριον κατηρεῖπωσε μὲν πυρὶ ὁ ἐχθρὸς ἥπερ ἔφημεν» — ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου διήγησιν τῆς πυρκαϊᾶς, ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἐν τῷ ναῷ θρόνου ἱερατικοῦ — *Στανράκιος* σ. 344 καὶ 346 «ἀλλὰ γάρ, ἵνα τὸν λόγον τοῦ θαύματος καὶ αὐθις ἐπαναλάβοιμι» ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἱερατικοῦ θρόνου ἀναφέρεται εἰς τὴν πυρκαϊὰν τῆς διηγήσεως τοῦ Ἰωάννου, ἥτοι εἰς «τὴν κατατρόπωσιν τοῦ τῶν Σκλαβίνων ἔθνους»).

Ἐκ τῶν συμφραζομένων δύναται νὰ ἐννοηθῇ ὅτι πρὸ τῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ καυθέντος Κιβωρίου ὁ Εὐσέβιος εἶχεν ἀποφασίσαι τὴν λύσιν τοῦ θρόνου καὶ ἐπομένως ὑπόνοια προγενεστέρας πυρκαϊᾶς τοῦ Κιβωρίου δὲν εἶναι παραδεκτὴ, ὁρθῶς δὲ οἱ ἐγκωμιασταὶ δέχονται ἅπαξ γενομένην πυρκαϊάν.

δ') Ἡ περὶ Ὀνησιφόρου τοῦ παραμοναρίου διήγησις. Μετὰ τὴν διήγησιν τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Κιβωρίου ὁ Ἰωάννης ἀναφέρει ἕτερον θαῦμα περὶ τοῦ νεωκόρου

(παραμοναρίου) Ὁνησιφόρου, ὅπερ ἤκουσε παρὰ τοῦ αὐτοῦ προκατόχου του ἐπισκόπου Εὐσεβίου (MIGNE 116, 1248):

«Ὁνησίφορος, λέγει, ἐτύγχανε παραμονάριος τοῦ ναοῦ... μὲν γοῦν τῶν ἡμερῶν πορευθεὶς (ὁ Εὐσεβίος) εἰς τὸν πανάγιον οἶκον εὗρε τὸν εἰρημένον ἔμπροσθεν τῶν ἀργυρέων θυρῶν τοῦ ἐκεῖσε λεγομένου Κιβωρίου ἀγανὴ καὶ σχεδὸν ἄπνουν... μόλις δὲ μετὰ πλείονας ὥρας εἰς ἑαυτὸν ἐλθὼν ὁ Ὁνησίφορος (ἐξομολογεῖται ὅτι περιέπεσε σφάλματι)... «οἶσθα, λέγει, τὴν συνήθειαν ὅτι περ δεῖ πάντως κηροῖς καταλάμπεσθαι τὸ ἔνδον τοῦ ἡγιασμένου τούτου Κιβωρίου... καὶ ὡς ἕκαστος καθὼς ἂν ἔχη προθέσεως μικροὺς ἢ μεγάλους αὐτόθι προσφέρει κηρούς... ἐγὼ οὖν, φησί, ὡς παραμονάριος νομίσας χρηματικώτερον περιποιεῖν τι καὶ τῷ ἁγίῳ καὶ ἑμαυτῷ... τοὺς μὲν μεγάλους κηρούς... παραχοῖμαι ἐσβέννυνον, λεπτοὺς δὲ ἄντ' αὐτῶν καὶ μικροὺς ἐπήγνυνον καίεσθαι. Ὡφθη μοι οὖν ἐν ὕπνοις ὁ ἅγιος καὶ φησι... "Εὐα τὰ προσφερόμενα τῶν κηρίων καίεσθαι ἄχρισ ἂν ἄλλος προσαγάγοι...

Ὁ Ὁνησίφορος χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸ ἐνύπνιον ἐξηκολούθει νὰ πράττῃ τὸ αὐτό, τότε ὁ ἅγιος «ἐκ τοῦ ἁγίου σκίμποςδος φωνὴν ἀφῆκε πάνυ μεγάλην... ἐγὼ δὲ ὁ ἄθλιος φόβῳ τῆς φωνῆς οὕτως ὑπώπθην ἐκ τῆς γῆς τῷ παλμῷ ὡς ἔξω τῶν θυρῶν ἐκριφῆναι με, ἔνθα καὶ ἐλθὼν εὗρές με ἄπνουν καὶ ἀγανὴ καὶ μηδεμίαν ζωῆς ἔμφασιν ἔχοντα».

Τὴν διήγησιν αὐτὴν ἐπαναλαμβάνουν οἱ ἐγκωμισταὶ οὕτω: *Νικήτας* (σ. 358) «τῷ Ὁνησιφόρῳ τῇ ἁγίᾳ σορῷ προσεδρεύοντι καὶ περὶ τὰς τῶν λύχνων ἀφὰς ποιουμένων—πολλοὶ δὲ αὐταὶ περὶ τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Κιβώριον ἐκ διαδοχῆς τῶν ἐκεῖσε ἐπιρρεόντων καὶ ἐκάστου ὡς οἶόν τε καρποφοροῦντος», *Σταυράκιος* (σ. 349) «ὁ Ὁνησίφορος ἀφῆρει τοὺς κηρούς ἄνω τῆς λάρακος».

ε') **Ὀπτασία τοῦ Ἰλλουστρίου.** Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (15) τῶν θαυμάτων ὁ Ἰωάννης ἀφηγεῖται ἑτέραν ὀπτασίαν ἀναφερομένην εἰς τὸ Κιβώριον (MIGNE 116, 1317):

«Ἀνὴρ τις εὐγενὴς καὶ ἐπίδοξος κατὰ τὸν βίον... τῇ τῶν καλουμένων Ἰλλουστρίων ἀξίᾳ τετιμημένος... εἶδεν ἑαυτόν, ὡς ἔφη, καθ' ὕπνους, ὡς δὲ ἀκριβέστερον τοῖς γνησιωτέροις ἐλέχθη, ἐν ἐκστάσει γενόμενος, ἐστῶτα πρὸ τοῦ Τριβήλου τοῦ ἁγίου ναοῦ τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου. Καὶ ἰδοὺ, φησί, δύο τινὲς εὐεεῖς καὶ εὐμεγέθεις ὥφθησάν μοι, εἰσελθόντες ἔξωθεν ἐν αὐτῷ τῷ τριβήλῳ, οὓς καὶ ἐδόκουν βασιλέως εἶναι σωματοφύλακας, καὶ ὁ εἰς αὐτῶν ἐβόησε φωνῇ: Ποῦ ἔστιν ὁ κύριος τῶν ὧδε; Ὡφθη δὲ ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ ναοῦ εἰς τῶν ὑψηλῶν αὐτοῦ καὶ ἀπεκρίθη λέγων: Τὸ αὐτοῦ χρεῖαν ἔχετε;

Οἱ δὲ εἶπον. Ὁ Δεσπότης ἡμᾶς πέπομφε μνηῦσαι αὐτῷ ἀπόκρισιν. Ὁ δὲ ὑπεδείκνυνε αὐτοῖς τὸ ἅγιον Κιβώριον λέγων. Ἐνταῦθά ἐστιν. Οἱ ἄνδρες, ὧν ἡ δρᾶσις ἦν ὡς ἀγγέλων Θεοῦ, πλησιάζοντες τῷ τόπῳ εἶπαν τῷ ὑψηρέτῃ. Κροῦσον καὶ μήνυσον ἡμᾶς αὐτῷ. Ἐγὼ δὲ θάμβει περιβληθεὶς συνηκολούθησα αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ Τριβήλου καὶ ἔστην πρὸ ἐνὸς μεσοστύλου τοῦ ἁγίου κιβωρίου, προσδοκῶν μαθεῖν τι ἀναγγελοῦσι παρὰ τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν ἅγιον. Ὁ δὲ ὑψηρέτης ἔκρουσεν εἰς τὰς θύρας τοῦ κιβωρίου καὶ παραχοῖμαι ἤνοιξεν ἔνδοθεν ὁ πανάγιος καὶ ἐνδοξὸς μάρτυς τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἔστη πλησίον τῶν θυρῶν, ὡς καὶ ἔμοι τῷ ἀναξίῳ φαίνεσθαι αὐτόν. Ἐγὼ δὲ πίπτω ἐπ' ὄψιν, μὴ φέρον ὁρᾶν τὸ ἁγιοειδὲς αὐτοῦ πρόσωπον· ἦν γὰρ τῇ ἰδέᾳ κατὰ τὴν γραφὴν τὴν ἐν ταῖς ἀρχαιοτέραις αὐτοῦ εἰκόσιν ἐγγεγραμμένην· ὁ δὲ χρῶς τοῦ προσώπου αὐτοῦ λαμπηδόνας ὡς ἡλιακῶν ἀκτίνων ἀπέπεμπεν, ὡς καὶ ἐπ' ὄψιν κειμένου καταλάμπεσθαι τὸ πρόσωπόν μου τῇ ἀντιτυπίᾳ τοῦ ἐδάφους, τῆς αὐγῆς με περιαστραπούσης. Καὶ κείμενος δὲ πρηνὴς ἐπιμελῶς τοῖς ὧσιν προσεῖχον, τί ἂν λαλήσαιεν πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἀκούω ὅτι περ ἡσπάσαντο οἱ ἄνδρες φιλοφρόνως τὸν ἅγιον».

Ἀκολουθεῖ διάλογος μεταξὺ τοῦ ἁγίου καὶ τῶν δύο ἀγγέλων, λεγόντων ὅτι «ὁ Δεσπότης ἀπέστειλεν ἡμᾶς πρὸς τὴν ἀγιοσύνην σου ταῦτά σοι δηλῶσαι: Ταχέως ἐξελθὼν δεῦρο πρὸς με· ἡ πόλις γὰρ τοῖς ἐχθροῖς παραδίδεται». Ὁ ἅγιος λυπεῖται, ἐν

τέλει ὁμως ἀρνεῖται λέγων: «Ἐγὼ ἢ σωζομένων αὐτῶν συσσωζομαι ἢ φθειρομένων αὐτῶν συναποθνήσκω αὐτοῖς... Καὶ ταῦτα εἰπὼν ἡσπάσατο τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς ἀργυρέας θύρας ἀποκλείσας, ἐν αἷς καὶ εἰστήκει, ἔνδον ἔμεινε μὴ ἀναχωρήσας ἡμῶν χάριτι Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ».

Εἶναι ἡ τελευταία μνεῖα τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου. Εἰς τὰ μετὰ τὸν Ἰωάννην συνταχθέντα δύο βιβλία θαυμάτων (σ. 1325 καὶ 1384 κέ.) ὑπὸ Ἀωνύμων δὲν μνημονεύεται τὸ Κιβώριον. Ὁ Ἀνώνυμος Δ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς συγγραφῆς του (Migne 116, σ. 1388), ἔνθα ἀναφέρει τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν (904), ὁμιλεῖ καὶ διὰ τὰς μεγάλας καταστροφὰς καὶ λεηλασίας τὰς ὁποίας ὑπέστησαν οἱ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης· πιθανώτατα δὲ τότε κατεστράφη καὶ τὸ ἀργυροῦν Κιβώριον (πρβ. καὶ *Καμενιάτην*, ἔκδ. Βόννης, σ. 557).

Βραδύτερον, κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν (1118), λεηλασίαν τοῦ ἐντὸς τοῦ Κιβωρίου τάφου τοῦ ἁγίου πληροφοροῦμεθα ὑπὸ τοῦ περιγράψαντος τὴν ἄλωσιν μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, καθ' ὃν οἱ Νορμανδοὶ «ἐμπεπαικότες τῷ τάφῳ μετὰ πελέκεων... τὸν τε πέριξ ἐπιπολάζοντα κόσμον ἐξ ἀργύρου κατέκοψαν καὶ τὸν ὑπὲρ κεφαλῆς δὲ περὶεῖλοντο χρύσειον στέφανον καὶ μὴν καὶ τὸν ἕτερον ἀπήγαγον τοῖν ποδοῖν, ἵνα τάχα τῷ ποδῶκες τῆς ἐξ ἐκείνου δίκης ἐκκλίνειαι» (ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ *Opuscula* ἔκδ. Tafel, σ. 296, 60). Κατωτέρω ὁ Εὐστάθιος ἀφηγεῖται προσέτι (ἔ.ἀ. σ. 299, 29), ὅτι κατόπιν διαμαρτυριῶν τοῦ πρὸς τὸν Κόμητα Βαλδουῖνον, προσεφέρθη οὗτος νὰ χορηγήσῃ «τῷ τοῦ ἁγίου τάφῳ ἀργυρον καὶ χρυσόν, τὸν ἀρκοῦντα εἰς ἀναποίησιν τοῦ ἐλλείψαντος».

ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΑΙ ΤΟΥ ΚΙΒΩΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΑΡΝΑΚΟΣ

Τὸν 12^{ον} αἰῶνα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νικήτας (1133-1145) (σ. 332) παραδίδει εἰς ἡμᾶς περιγραφὴν τοῦ μαρμαρίνου Κιβωρίου, τοῦ ἀντικαταστήσαντος τὸ ἀρχαιότερον ἀργυροῦν, ὡς ἑξῆς:

«Ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ θεῖον Κιβώριον, ὃ δὴ καὶ αὐτὸ κατάλληλον εἴληφε κόσμον καὶ θέσιν, τὴν θαυματουργὸν περιγράφον σορὸν κατὰ τὸ λαὸν τοῦ νεῶ καὶ μεσαίτατον, οἷά τις κόσμος ἕτερος ἐν μικρῷ μέγας τῷ μεγίστῳ ἐνιδρυμένος ὁρᾶται. Οἱ δ' αὖ τοῦτο περιλαμβάνοντες κίονες ἕτεροι κατ' οὐδὲν τῇ χροῇ τοῦ πηγάνου ἀπολιμπάνονται, λευκοῖς δὲ συμπατισσόμενοι εἰς ἐξάγωνον ἅπαν τὸ σχῆμα διαμορφοῦσι μαρμάρους. Ἐκ λίθου δὲ τούτοις πάλιν μαρμαίροντος ἄνωθεν στοαὶ ἐφρίζανουσι, τῇ ἐξαγώνῳ σφενδόνη κοσμοῦμεναι καὶ εἰς στενὸν κομῶν τὸν ὄροφον μαρμάρους ἐτέροις ἀγγοειδέσιν εὐθύνουσι. Σύνδεσμος δὲ τούτοις ὁ ἀνωτάτω, κρῖνον φέρων καὶ σφαῖρα εἶδος λαΐνου, ὃ ζωοποιὸς ἐφ' ᾧ δὴ ἀκτινοβολῶν καὶ θεῖος σταυρὸς ἐφρίζει καὶ ἐπερείδεται. Ἐξ ὧν ἀπάντων εὐθὺς μετὰ τὴν θαυματουργὸν καὶ μυρορροήν σορὸν καὶ αὐτὸ δὴ τὸ ἱερὸν οὐδενὸς ἡττω τῶν πάλαι βοωμένων θαυμάτων ἀποθανυμάζεται. Ἐμοὶ δὲ δοκεῖν καὶ περιεῖναι μᾶλλον ἐκείνων τῷ μεγαλείῳ τοῦ τεχνουργήματος».

Προκάλυμμα τῆς λάρνακος. Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν εἰς τὴν ἱερὰν λάρνακα ἀναφερομένων κειμένων δύναται ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ ἡ διήγησις τῆς μεταφορᾶς τοῦ προκαλύμματος αὐτῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα. Ἡ διήγησις αὕτη

φέρεται εἰς πλείεστα χειρόγραφα, πολλὰ τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν εἰσέτι δημοσιευθῇ. Πρῶτος ἐξέδωκε τὸ Συναξάριον περὶ μεταφορᾶς τοῦ προκαλύμματος ἐκ κώδικος τῆς Μαδρίτης (Cod. Sab. 178 φύλλ. 79-83) ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς ('Ανάλεκτα, τόμ. Δ' σ. 238-246, πρβ. καὶ τόμ. Α' σ. 167 καὶ Ε' σ. 400).

Κατὰ τὸ Συναξάριον τοῦτο ὁ ἡγούμενος τῆς βασιλικῆς μονῆς Παντοκράτορος Ἰωσήφ προέτρεψε τὸν Αὐτοκράτορα Μανουὴλ Κομνηνόν, εὐρισκόμενον τότε εἰς τὴν πλησίον τῆς Θεσσαλονίκης Δοβριχουβίστιν, ὅπως «τὸ τὴν ἱερὰν σκέπον σορὸν διαπρύσιον προκαλύμμα τοῦ ἀηγιότητος Δημητρίου ἐν τῇ βασιλικῇ ταύτῃ καὶ γονικῇ αὐτοῦ Μονῇ τοῦ Παντοκράτορος ὡς πανίερρον ὄντως θησαύρισμα ἀποθέσῃ». Ὁ Ἰωσήφ ἔπεισε τὸν βασιλέα νὰ στεῖλῃ γραφὴν πρὸς τὸν «Δούκα Θεσσαλονίκης καὶ χαριτουλάριον κύριον Βασίλειον, θάτερον γενέσθαι διορίζουμένη καὶ τεθῆναι (προκαλύμμα νέον) ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ θαλάμου τοῦ μάρτυρος δι' ἐπιτηρήσεως καὶ ἐπιστασίας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σμενιώτου ὡς διέποντος καὶ διοικοῦντος τὰ κατὰ Θεσσαλονικὴν κτήματα τῆς καθ' ἡμᾶς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, τὸ δέ γε παλαιγενὲς καὶ ἐπικείμενον τῇ πολυλόβῳ καὶ κοσμοποθῇ σορῷ ἀρθῆναι ἐκεῖθεν καὶ διακομισθῆναι πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς βασιλικὴν μονήν. Ὁ δὲ καὶ θάττον ὁ λόγος γέγονε· ἀντὶ γὰρ τοῦ τὴν πανίερρον καὶ ἐπέραιστον καὶ ἀξιόθαύμαστον σορὸν τοῦ περιωνύμου μάρτυρος Δημητρίου πρῶην σκέποντος, μᾶλλον δὲ τὴν οὐκ οἶδ' ὅπως ὀνομάσω μυρόβρυτον μυροθήκην..... ἀκολουθῶς τῇ βασιλικῇ προστάξει, ἕτερον ἐτέθη κατασκευασθὲν διὰ τε χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, πολὺ τὸ διαφέρειν τοῦ προτέρου εἰς κάλλος κεκτημένον καὶ χάριν κομιδῇ μείζονα καὶ ὡς ἑξαστράπτουσιν τοῖς φιλοθεάμασι παρέχον. Τοῦτο μὲν οὖν..... ὁ κράτιστος ἡμῶν βασιλεὺς Μανουὴλ ὁ Κομνηνός..... διωρίσατο τεθῆναι ἄνωθεν εἰς σκέπην τῆς πολλῆς τῆς χάριος ἔχουσης ἱερᾶς καὶ ἐπεράστου θήκης· τὸ δέ γε πρότερον ὄν, τὸ καὶ πολυλόβον ὄντως θησαύρισμα καὶ μυρίων ἀγαθῶν αἴτιον καὶ ὄρθιον φέρον τὸν ἅγ. Δημήτριον, ἐκτεταμέναις παλάμαις, ὕμνοις λαμπραῖς τε καὶ δορυφορίαις τιμήσας πρὸς ἡμᾶς ἐξαπέστειλεν..... διακομισθέντος τούτου ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς βασιλικῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος κατὰ τὴν εἰκοστὴν τρίτην τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, ἰνδικτιώνος τρισκαιδεκάτης» (1149).

Τὴν αὐτὴν διήγησιν ἄνευ οὐδεμιᾶς παραλλαγῆς ἀνεγνώσαμεν εἰς ἀδημοσίευτον χειρόγραφον τῆς μονῆς Ξενοφώντος τοῦ Ἁθω (κωδῆξ 165) γραφὴν τῷ 1430. Τελευταίως ἐδημοσίευσεν περίληψιν ὁμοίας διηγήσεως ὁ Μαμέρης ἐκ χειρογράφου τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῇ «Ὁρθοδοξία»¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω κειμένων ἀρνούμεθα σημαντικὰς πληροφορίας ἀφορώσας εἰς τὸν τάφον καὶ τὴν μορφὴν τῆς ἱερᾶς λάρνακος καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν μορφὴν καὶ τὰς τύχας τοῦ Κιβωρίου.

α) Τάφος καὶ ἱερὰ λάρναξ. Ἀξιοσημείωτον εἶνε πρῶτον, ὅτι αἱ ἀρχαιότεραι, αἱ τοῦ 7ου αἰῶνος διηγήσεις τῶν θαυμάτων, δὲν ἀναφέρουν μετὰ βεβαιότητος τὴν ὑπαρξίν τάφου καὶ λειψάνου ἐντὸς τοῦ Κιβωρίου. Ἡ ἀβεβαιότης αὕτη δηλοῦται ἐν τῇ διηγῇ τοῦ θαύματος τοῦ Μαρριανοῦ διὰ τῆς φράσεως «ἅπειςιν εἰς τὸ λεγόμενον Κιβώριον ἔνθα φασὶνες κεῖσθαι ὑπὸ γῆν τὸ πανάγιον λείψανον», κατωτέρω δὲ εἰς τὴν ἀφήγησιν τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου παραδιδομένης πυρκαϊᾶς τοῦ Κιβωρίου διὰ τῆς φρά-

1 «Ὁρθοδοξία» τ. ΚΑ'. 1949, σ. 381-389. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ὑπὸ τὸ τίτλον Μηναῖον Ὀκτωβρίου, ἀποτελεῖται ἐξ ἀρχαιότερου χειρογράφου τοῦ 10ου αἰ. καὶ

ἐκ νεωτέρου περιλαμβάνοντος τὴν διήγησιν, φέροντος ἀφιέρωσιν τοῦ ἔτους 1547, χρονολογούμενον ὅμως τὸν 12ον ἢ τὸν 13ον αἰῶνα κατὰ τὸν συγγραφέα.

σεως «ὅπερ τὸ ἡγιασμένον μνημεῖον τοῦ μάρτυρος λέγεται περιέχειν». Βαθμηδὸν ὅμως ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται παράδοσις περὶ ὑπάρξεως λειψάνου ἐν τῷ Κιβωρίῳ, ὡς δηλοῦται ἐν τῇ διηγήσει τοῦ ἐπάρχου Ἰλλυρικοῦ διὰ τῆς φράσεως «ἐκείσε παρὰ τῶν πατέρων ἠκούσαμεν κείσθαι θεοπρεπῶς... τὸν Δημήτριον». Μόνον δὲ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ μύρου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς θὰ ἴδωμεν, δημιουργεῖται ἡ πίστις περὶ ὑπάρξεως τάφου, σαρκοφάγου καὶ λειψάνου ἐντὸς τοῦ Κιβωρίου.

Περὶ τῆς μορφῆς τῆς ἐντὸς τοῦ Κιβωρίου ἀργυρᾶς λάρνακος δίδονται χαρακτηριστικαὶ τινες ἐνδείξεις εἰς τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων, διαφόρως ὅμως ἐρμηνευόμεναι. Εἰς μὲν τὸ πρῶτον θαῦμα τοῦ Μαριανοῦ, ἡ λάρναξ περιγράφεται «ὥσανεὶ *καραβάτιον* ἐξ ἀργύρου, ἔνθα καὶ ἐντετύπεται τὸ θεοειδὲς *προσώπιον* τοῦ Δημητρίου». Εἰς τὸ θαῦμα τοῦ συγγενοῦς τοῦ ἐπάρχου, ὡς «*ἀργύρεον σκιμπόδιον*» εἰς τὸ μέσον τοποθετημένον, εἰς δὲ τὸ θαῦμα τοῦ Ὀνισφόρου, ὡς «*ἀργυροῦς σκίμπους*». Εἶναι φανερόν ὅτι οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοί, ὡς καὶ τὰ ὑποκοριστικά, ὑποδηλοῦν ἀργυρᾶν λειψανοθήκην εἰς σχῆμα κλίνης καὶ οὐχὶ ἀργυρᾶν κλίνην, ὡς ἐρμηνεύει ὁ Diehl (ἐ.ἀ. σ. 64), ἢ ὡς φυσικοῦ μεγέθους ἀργυρᾶν σαρκοφάγον, ὡς δέχεται ὁ Ξυγγόπουλος (ἐ.ἀ. σ. 110). Τὸ ὅτι ἄλλως τε εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον τοῦ θαύματος τοῦ Μαριανοῦ, ὅπου περιγράφεται τὸ *καραβάτιον*, ἀναφέρεται προσέτι ὅτι τὸ λείψανον κεῖται ὑπὸ τὴν γῆν, ὑποδεικνύει ὅτι δὲν ὑπῆρχε σαρκοφάγος.

Ὡς πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἰς τὰς ἀρχαίας περιγραφὰς γίνεται σαφῶς λόγος διὰ τὸ προσώπιον τοῦ μάρτυρος γεγλυμμένον ἐπὶ τῆς ἀργυρᾶς λάρνακος. Ἄρα ἡ ἐν σχήματι κλίνης λειψανοθήκη τοῦ 7^{ου} αἰ. ἔφερεν ἀνάγλυφον τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου.

Κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, εἰς τὴν διήγησιν τῆς μεταφορᾶς τοῦ προκαλύμματος, ἡ λάρναξ δὲν ἔχει πλέον μορφήν «καραβάτου». Αὕτη περιγράφεται ὡς «ἐπέραστος σορός», «μυρόβρυτος μυροθήκη», «θήκη πολὺ τὸ χάριεν ἔχουσα», ἐσκέπετο δὲ ἀπὸ δευτέρου κάλυμμα «τὸ προκαλύμμα», ὅπερ ἔφερεν ὄρθιον τὸν ἅγ. Δημήτριον μὲ ἀνοικτὰς παλάμας.

Τὸ προκαλύμμα τοῦτο τῆς θήκης ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Ξυγγοπούλου ὡς εἰκὼν, χρησιμεύουσα ὡς κάλυμμα τῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου (ἐ.ἀ. σ. 113), ὑπὸ δὲ τοῦ Grabar εἰς νεωτάτην μελέτην του (Dumbarton Oaks Papers, N° 5, 1950), ὡς χρυσοκέντητον ὕφασμα. Ὅτι ὅμως τὸ προκαλύμμα ἦτο ἀργυροῦν ἐπίχρυσον, δηλοῦται τοῦτο ἐν τῇ διηγήσει τῆς μεταφορᾶς τοῦ προκαλύμματος εἰς Κωνσταντινούπολιν, τόσον ἐκ τῆς ὅλης περιγραφῆς τοῦ νέου προκαλύμματος, ὅπερ ἐτέθη εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιγενοῦς, ὅσον καὶ ἐκ τῆς ρητῆς μνείας, ὅτι ἦτο τοῦτο κατεσκευασμένον ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου.

Πληρεστέραν ἰδέαν τῆς δευτέρας μορφῆς τῆς λάρνακος ἐν εἵδει ἐπιχρύσου λειψανοθήκης μὲ προκαλύμμα, ἐφ' οὗ παρίστατο ὁ ἅγιος Δημήτριος ὄρθιος μὲ ἀνοικτὰς παλάμας, δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ διασωθέντων μικροσκοπικῶν, ἐπιχρύσων κιβωτιδίων μεγέθους μόλις πέντε ἕως ἑνδεκα ἑκατοστῶν, ἅτινα περικλείουν μύρον ἢ αἶμα τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Τρία περίπου ὅμοια διασφύζονται εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον τοῦ Καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Halberstadt, ἕτερον εἰς τὴν μονὴν τοῦ Βατοπεδίου, ἕξετασθὲν λεπτομερῶς ὑπὸ Ξυγγοπούλου (ΑΕ. 1936 σ. 101-146, πίν. Α.Β.), καὶ τρίτον διαφυλάσσεται εἰς τὸ

σκευοφυλάκιον τῆς μονῆς τῆς Λαύρας, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «σεπτὸν αἷμα μάρτυρος Δημητρίου συντετήρηται ἐνταῦθα | θείαν πίστιν βεβαιῶν Ἰωάννου καὶ πόθον (τοῦ αὐτοῦ ἔ.δ. σ. 109) ¹. Τὰ ἐπίχρυσα κιβωτίδια ἔχουν ὅλα διπλοῦν κάλυμμα, φέροντα εἰς τὸ ἔσω-τερικόν, ἥτοι εἰς τὸ προκάλυμμα αὐτῶν, ὁλόσωμον τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μὲ ἀνοικτὰς παλάμας, ὡς ἀναφέρεται καὶ διὰ τὴν λάρνακα τοῦ ἁγίου, εἰς δὲ τὸ ἔσω-τερικὸν καὶ τὰς λοιπὰς πλευρὰς κοσμοῦνται μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις τοῦ βίου τοῦ μεγαλομάρτυρος· εἶνε πιθανόν, ὅτι ἀναλόγους διακοσμήσεις ἔφερε καὶ ἡ αὐθεντικὴ λειψανοθήκη, τὴν ὁποίαν ἀπεμιμοῦντο ἐν μικρογραφίᾳ τὰ ἐπίχρυσα ταῦτα κιβωτίδια.

Τὴν λειψανοθήκην τοῦ ἁγίου, ὅπως πληροφοροῦμεθα ἐκ τοῦ μητροπολίτου Εὐσταθίου (12^{ος} αἰ.), περιέβαλε κόσμος ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, προσέχον δὲ δύο χρυσοὶ στέφανοι, τοὺς ὁποίους ἐσύλησαν οἱ Νορμανδοί· τῇ μεσολαβήσει τοῦ Εὐσταθίου ὁ πολῦτιμος οὗτος κόσμος ἀντικατεστάθη χορηγία τοῦ κόμητος Βαλδουίνου.

Ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς ἐσχάτους βυζαντινοὺς χρόνους δὲν νομίζομεν ὅτι τὴν ἀργυρᾶν λειψανοθήκην εἶχεν ἀντικαταστήσει μαρμαρίνη λάρναξ, ὡς δέχεται ὁ Ξυγγόπουλος στηριζόμενος εἰς φράσιν, ἐν τῇ διηγῇ τοῦ Ἰωάννου Ἀναγνώστου περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων (ἔκδ. Βόννης σ. 515), ἐν ᾗ περιγράφεται ἡ σύλησις τῆς μυροβρύτου λάρνακος τοῦ ἁγίου ὡς ἑξῆς: «οὐκ ὀλίγου χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθοις τιμίαις καὶ μαρμάραις κατεσκευασμένου κόσμου... διὸ καὶ καταβεβληκότες τὰς ἐπ' αὐτῇ μαρμάρους, τῶν μύρων ἔσπευδον αὐτὴν ἐκκενῶσαι». Προφανὲς εἶναι ὅτι «αἱ μάρμαροι» ἐνταῦθα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν λάρνακα ἀλλ' εἰς τὸν «κόσμον».

Ἡ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου πλᾶξ (1,10×0,62 μ.) (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΖ. πίν. IX, 3) μετ' ἀναγλύφου σταυροῦ καὶ τῆς ἀνορθογράφου ἐπιγραφῆς «Ἀνεκένισθη ὁ ἱερὸς τάφος διὰ Λέοντος τοῦ Ἑτεριώτου», χρονολογουμένη ἐκ τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων εἰς τὸν 15^{ον} αἰῶνα, εἶνε ἡ πρώτη μαρτυρία περὶ μαρμαρίνου τάφου καὶ δύναται νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν μεταφορὰν τοῦ τάφου, κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ ναοῦ εἰς Τζαμίον, εἰς τὸ ἀριστερὰ τοῦ νάρθηκος πρόσκητος, ὅπου εὐρίσκεται μέχρι σήμερον.

Τὸ διαμέρισμα τοῦτο, λόγῳ τῆς τιμῆς, ἧς καὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπῆλauen ὁ ἅγιος Δημήτριος (Κασίμ), παρεχωρήθη πρὸς ἐκμετάλλευσιν εἰς Χότζαν, ὡς κληρονομικὸν δικαίωμα, διατηρηθὲν μέχρι τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τῇ 1912.

Εἰς τὴν τελευταίαν του μορφήν, πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ἔτους 1917, ὁ τάφος οὗτος ἦτο προχέριως ἐκτισμένος, κοσμούμενος διὰ δύο ἀνίσου μεγέθους βυζαντινῶν θωρακίων (περὶ ὧν βλ. κατωτέρω), προσκεκολλημένων εἰς τμήμα τῆς ἄνω αὐτοῦ ἐπιφανείας καὶ μιᾶς τῶν πλευρῶν, διατηρηθέντων τῶν θωρακίων τούτων καὶ κατὰ τὴν γενομένην ἐσχάτως ἀνακαίνισιν τοῦ σημερινοῦ τάφου.

β) Τὸ Κιβώριον. Διὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν μορφήν ἐν γένει τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου παρέχει ἱκανὰς πληροφορίας ὁ ἐπίσκοπος Ἰωάννης εἰς τὰς διηγῆσεις τῶν θαυμάτων τοῦ συγγενοῦς τοῦ ἐπάρχου, τοῦ παραμοναρίου Ὀνησιφόρου καὶ τοῦ Ἰλλουστρίου εἰς

¹ Περὶ τῶν κιβωτίδιων τούτων βλ. A. GRABAR, Quelques reliquaires de S. Démétrios et le Marty-

rium du Saint à Salonique (Dumbarton Oaks Papers N° 5, 1950, εἰς 1-15).

τὸ Β' βιβλίον τῶν θανμάτων. Τὸ Κιβώριον περιγράφεται ὡς συνιστάμενον ἐξ ἑξ ἄργυρῶν ὑψηλῶν κιόνων εἰς ἐξαγωνικὸν σχῆμα τοποθετημένων, τὰ διάστημα τῶν ὁποίων ἐκλείοντο δι' ἄργυρῶν πλακῶν πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἄργυρᾶ πύλη, ἐξάπλευρος δὲ καμπύλη ὀροφὴ ἐστέγαζε τὸ Κιβώριον, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας σφαῖρα, περιβαλλομένη μὲ βλαστοὺς κρίνων, ὑπεβάσταζε σταυρόν. Διὰ τῶν ἄργυρῶν θυρῶν «οἱ βουλόμενοι προσκυνῆσαι» εἰσῆρχοντο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Κιβωρίου, τὸ καταυγάζομενον ἀπὸ τὰ φῶτα τῶν προσφερομένων λαμπάδων. Ἐξωτερικῶς περιέβαλον τὸ Κιβώριον ἀνημμέναι λυχνίαι, μέγας δὲ πολύφωτος κρατὴρ ἠωρεῖτο ἄνωθεν αὐτοῦ, κρεμιάμενος διὰ σιδηρᾶς ἀλύσεως ἀπὸ τῆς ὀροφῆς.

Εἰς τὰ ὁράματα καὶ τὰ ἐνύπνια ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐντὸς Κιβωρίου, ἐφεξόμενος ἐπὶ θρόνου, οὕτως «ὁποῖα σχήματι κατὰ τὰς εἰκόνας ἐγγράφεται» ἢ ὁρθίως πρὸ τῶν ἄργυρῶν πυλῶν τοῦ Κιβωρίου, ὅμοιος πρὸς «τὴν γραφὴν τὴν ἐν ταῖς ἀρχαιοτέραις αὐτοῦ εἰκόσιν ἐγγεγραμμένην». Εἰς ἀμφοτέρας τὰς στάσεις ταύτας παρίσταται ἐπανειλημμένως, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ ναοῦ. Εἰς ἕτερον θρόνον ἐκάθητο ἡ συνοδὸς τοῦ ἁγίου, Εὐταξία. Οἱ ἐντὸς τοῦ Κιβωρίου εἰς τὰ ἐνύπνια ἐμφανιζόμενοι οὗτοι παρὰ τὴν λάρνακα θρόνοι ἀπηχοῦν συνηθείας τῆς ἀρχαίας λατρείας τῶν ἡρώων¹, τὸ δὲ ἐνοικοῦν ἐν αὐτῷ δεύτερον πρόσωπον εἶνε κατὰ τὸν Uspenski (σ. 23 κέ.) λείψανον περιγραφῆς ἐθνικοῦ κιβωρίου τῶν Καβαίρων.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου περιγραφόμενον τοῦτο Κιβώριον δὲν εἶνε τὸ ἀρχικὸν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἀλλὰ μᾶλλον τὸ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπάρχον, ἥτοι τὸ ἀνασυσταθὲν ὑπὸ τοῦ προκατόχου του ἐπισκόπου Εὐσεβίου, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ ἰδίου Ἰωάννου, μετὰ τὴν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφὴν τοῦ Κιβωρίου, τὴν συνδεομένην πρὸς σλαβικὴν ἐπιδρομὴν (τὴν χρονολογουμένην τῷ 583). Πρὸς τὴν περιγραφὴν ταύτην ἀνταποκρίνεται ἱκανῶς ἡ μορφή τοῦ Κιβωρίου, τοῦ ἐπανειλημμένως εἰκονιζομένου εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Τὸ ἄργυροῦν Κιβώριον κατεστράφη προφανῶς διὰ δευτέραν φορὰν κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊὰν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, τὴν ἀποτεφρώσαν τὸν ναὸν καὶ εἰτα διηρπάγη κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Σαρακηνῶν (904). Ἐκτοτε φαίνεται δὲν ἀνασυνεκροτήθη πλέον ἄργυροῦν ἀλλὰ μαρμάρινον εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν λεηλασίας (1118) ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, δὲν γίνεται πλέον λόγος περὶ ἄργυροῦ Κιβωρίου, ἀλλὰ μόνον περὶ ἐπιτολάζοντος ἄργυροῦ κόσμου τοῦ τάφου.

Τὸ μαρμάρινον Κιβώριον περιγράφει ἐκτενῶς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Νικήτας κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ὡς ἀποτελούμενον ἐκ κιόνων χρώματος πηγάνου, οἵτινες συμπτυσσόμενοι μὲ λευκὰ θωράκια διεμόρφουν ἐξαγωνικὸν τὸ ὅλον αὐτοῦ σχῆμα. Οἱ κιονίσκοι ἐστήριζον μαρμάρινα τοξύλια (στοάς), κοσμούμενα ἄνωθεν δι' ἐξαγωνικοῦ γείσου (σφενδόνης). Ἡ στέγασίς του περιγράφεται ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ἄργυροῦ, ἥτοι αὐγοειδής, καταλήγουσα εἰς σφαιροειδὲς κρίνον καὶ σταυρόν.

Τμήματα τοῦ μαρμαρίνου τούτου Κιβωρίου ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς ἐν τῇ βασιλικῇ

¹ TH. KLAUSER, Die Kathedra im Totenkult der heidnischen und christlichen Antike (1927) πίν. 13, 16, 17. A. GRABAR, Martyrium σ. 341 πρβλ.

καὶ X. ΜΑΚΑΡΟΝΑ εἰς Μακεδονικὰ Θεσσαλονίκης Α' 1940 σ. 486.

γενομένης ἐργασίας, ἥτοι δύο ἀκέραια καὶ πολλὰ τεμάχια τῶν τόξων τοῦ ἄνω μέρους τοῦ Κιβωρίου καὶ ἐν θωράκιον, κοσμούμενα ὅλα δι' ἀναγλύφων, περὶ ὧν λεπτομερὲς ἀνάλυσις θὰ γίνη εἰς τὸ περὶ γλυπτικῆς κεφάλαιον. Χαρακτηριστικὸν εἶνε ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα ἀνάγλυφα τόξα φέρουν εἰς τὰ ἐσωρράχια αὐτῶν σιδηροῦς δακτυλίους ἐκατέρωθεν διὰ τὴν ἀνάρτησιν κανδηλῶν.

Ἀναπαράστασις τοῦ μαρμαρίνου Κιβωρίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν μικρογραφίᾳ διεσώθη εἰς ἀργυρᾷν λειψανοθήκην τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Μόσχας χρονολογούμενην εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα (1059 - 1067). Αὕτη, πρὸ πολλοῦ δημοσιευθεῖσα¹, ἐγένινεν ἀντικείμενον ἐπισταμένης μελέτης ὑπὸ Α. Grabar (ἐ.ἀ. σ. 18 κέ.)². Εἰς τὸ ἄνω μέρος φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ μετ' ἀναγλύφων τοξύλια καὶ κανδήλας ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ὑπὸ μορφὴν κρατῆρων. Αἱ ἀργυραὶ πλάκες, αἵτινες κλείουν τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διάστyla, ἥτοι τὰς πλευράς, δὲν ἀκολουθοῦν πιστῶς οὔτε εἰς τὸν ἀριθμὸν οὔτε εἰς τὸν διάκοσμον τὸ Κιβώριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ὅτι τὸν ἀριθμὸν ἀντὶ ἑξ φέρουν μακρὰν ἐπιγραφὴν³ καὶ ἀνάγλυφα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους, μόνον δὲ ἡ θυρίς, κοσμουμένη διὰ τῶν ὀλοσώμων παραστάσεων τῶν Νέστορος καὶ Λούπου, ἀντιγράφει ἴσως τὸ Κιβώριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Ὁ Grabar (ἐ.ἀ. σ. 27) λίαν προσφυῶς συνδέει τὴν ὑπὸ μορφὴν Κιβωρίου λειψανοθήκην ταύτην τῆς Μόσχας, ἔργον τοῦ Ἰωάννου, πρὸς τὸ μικρὸν κιβωτίδιον τὸ περιέχον αἷμα τοῦ μάρτυρος τῆς μονῆς τῆς Λαύρας, ὁμοίως ἔργον τοῦ Ἰωάννου, δεχόμενος ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο περιεκλείετο ἐντὸς τῆς πρώτης, ἀπομμουμένης οὕτω πιστῶς τὸ Κιβώριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τῆς ἐν αὐτῷ ἱερᾷ λάρανακος.

5. *Κείμενα ἐγκωμιστῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀνάβλυσιν τοῦ μύρου.*

Μετὰ τοῦ Κιβωρίου τοῦτου συνδέονται αἱ μεταγενέστερον ἀναφανέισαι παραδόσεις περὶ ἀναβλύσεως μύρου ἐκ τοῦ λειψάνου τοῦ μάρτυρος, περὶ τῆς ὁποίας τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων οὐδὲν ἀναφέρουν.

Τὴν πρώτην μνεῖαν ἀναβλύσεως τοῦ μύρου ἀνευρίσκομεν εἰς τὸν ἱστορήσαντα τὴν ἁλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τῷ 904 Ἰωάννην Καμενιάτην, ἀποκαλοῦντα τὸ πρῶτον τὸν ἅγιον Δημήτριον «μυροβλήτην» («αὐτὸν γὰρ αὐχεῖ Θεσσαλονίκη τὸν Παῦλον ἔχειν τῆς εὐσεβείας διδάσκαλον τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς· μετ' ἐκεῖνον δὲ τὸν μέγαν ἐν μάρτυσι καὶ ἀξιοθαύμαστον ἐν ἀθλοφόροις Δημήτριον τὸν Μυροβλήτην, πολλὸν ἀγῶνα καὶ αὐτὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας καταβαλλόμενον») (Οἱ μετὰ τὸν Θεοφάνη, ἔκδ. Βόννης σ. 490).

Ὁ σύγχρονος τοῦ Καμενιάτη Γρηγόριος Ρεφερενδάριος δὲν μνημονεύει ἀκόμη

¹ ΣΠΕΖΝΕΦΣΚΙ, Βυζαντινὸν ἀρτοφόριον τοῦ 11^{ου} αἰ. εἰς Πρόχωρον, Χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες, Πετροῦπολις 1862-63, τ. 8ος σ. 159 κέ. (ρωσιστί).

² Ἡ δημοσιεύσασα ἐπίσης τὸ Ἀρτοφόριον Ν. ΘΕΟΤΟΚΑ (Μακεδονικά Β'. 1951 σ. 395 κέ.) θεωρεῖ τοῦτο ὡς ἀπομίμησιν Κιβωρίου ναοῦ τῆς Κων/πόλεως καὶ οὐχὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

³ Ἡ ἐπιγραφὴ, καταλαμβάνουσα δύο διάστyla, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Σαφὴς πέφν | κα τοῦ Κιβωρί | ου τύπος τοῦ | λογιχόντου | μάρτυρος Δη | μητρίου, ἔχω δὲ | Χριστὸν ἐκ | τὸς ἐστιλω | μένον | στέφοντα | χερσὶ τὴν κα | λὴν ἐνωριδα | ὁ δ' αὖ με τεύ | ξας Ἰωάννης ἐκ | γένους Αὐ | τω- ρειανῶν | τὴν τύχην | μυστογράφος».

ανάβλυσιν μύρου. Εἰς τὸ σχετικὸν χωρίον «ἐντεῦθεν νοσῶν ἀνίατα ρώννυται... καὶ ποταμὸς, καχλάζων ροῖζω τοῦ ρεύματος, φειδοῖ τὸ πρὸς τὴν ἐκείνου περιβολὴν ἡρεμεῖ ρεῖθρον μελιχρὶ ὑπιαζόμενος» (Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, ἔ.ά. σ. 63) ὑπονοεῖται μᾶλλον ἡγιασμένον ὕδωρ. Ἡ προηγηθεῖσα δὲ τοῦ μύρου ὑπαρξὶς ἀγιάσματος ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν ἐν τῇ Κρύπτῃ τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλωτῖνος, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ὅστις θεωρεῖται ἀκμάσας πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, ὁμιλῶν γενικώτερον περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ λειψάνου, λέγει «ὅθεν ἔστιν εὐσεβῶς κατανοεῖν θεῖαν τινὰ δύναμιν διὰ παντὸς τῇ τιμῇ καὶ προσκυνητῇ αὐτοῦ σορῶ ἐνιζάνουσιν, ἐξ ἧσπερ ἄφθονοι πηγαὶ ἱαμάτων ἀναβλύζουσιν ἅπαν τὸ τῆς Ἐκκλησίας πρόσωπον ποταμηδὸν καταρδεύουσιν» (Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, ἔ.ά. σ. 47). Ἄν τὸ χωρίον δὲν ληφθῇ μεταφορικῶς, ἀναφέρεται μᾶλλον καὶ τοῦτο εἰς ἀγίασμα.

Ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος συναντῶμεν σαφεῖς μαρτυρίας περὶ ἀναβλύσεως τοῦ μύρου ἐκ τῶν πληγῶν τοῦ λειψάνου, αἱ δὲ περὶ μύρου παραδόσεις ἀποβαίνουν σὺν τῷ χρόνῳ τὸ κέντρον ὅλων τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου.

Οὕτως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Νικήτας κατὰ τὸν 12^{ον} αἰ. (σ. 350) περιγράφων τὸ Κιβώριον προσθέτει: «ἐξ ὧν ἀπάντων εὐθὺς μετὰ τὴν θαυματουργὸν καὶ *μυρορρόην* σορὸν καὶ αὐτὸ δὴ τὸ ἱερὸν οὐδενὸς ἦττω τῶν πάλοι βοωμένων θαυμάτων ἀποθαυμάζεται» καὶ «ἀφ' ὧν—λειψάνων—καὶ οἱ τῶν *ἱαματοφόρων* μύρων ἀένναοι ποταμοὶ πηγάζουσι». Τὴν αὐτὴν περὶ τῆς ἀναβλύσεως τοῦ μύρου πίστιν συναντῶμεν καὶ παρ' Εὐσταθίου († 1194), Νικήτα Χωνιάτη († 1185), Ἀκροπολίτη († 1321), Χρυσολωρῶ (1425), ὡς καὶ εἰς ἀραβικὸν συναξάριον Ἰακωβιτῶν, ἐνθα ἀναφέρεται περὶ μύρου, ὅτι «καθ' ἐκάστην... ἰδίως δὲ τὴν ἡμέραν τῆς ἐορτῆς χύνεται ἐκ τῶν τοίχων καὶ τῶν κιόνων τοῦ ναοῦ» (TAFRALI, Thessalonique au XIV s. σ. 138).

Ἐκεῖνος ὅμως τῶν ἐγκωμιαστῶν, ὅστις παρέχει πολλὰς πληροφορίας περὶ τοῦ μύρου, εἶνε ὁ κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἀκμάσας, διάκονος καὶ χαρτοφύλαξ Ἰωάννης Σταυράκιος, ὅστις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐγκωμίων του προσφωνεῖ τὸν ἅγιον: «ὁ λόγος, τῷ *μυρορρόῳ* Δημητρίῳ, τὰ θαύματα», περιγράφει δὲ ζωηρῶς τὰς μυροδόχους δεξαμενὰς καὶ παρέχει ἀκόμη πληροφορίας καὶ περὶ τῶν ἀγγείων, δι' ὧν ἐλάμβανον τὸ μύρον οἱ πιστοί. Παραθέτομεν μόνον χαρακτηριστικὰ χωρία ἐκ τῆς διηγήσεως περὶ τοῦ Βιταλίου μοναχοῦ καὶ ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας τῶν μύρων περιγραφῆς (Σταυράκιος σ. 351 κέ.).

Βιτάλιός τις, διηγείται, μοναχὸς τοῦ Ἁθῶ «ἐπεὶ περ ἀκούει μύρων ἄντικρυς πηγὰς ἀκνωτῶς ἀναβλύζουσας τῆς Δημητριακῆς λάρνακος, γνωσιμαεῖ καθ' ἑαυτὸν καὶ ὑπολογίζει, μήποτε ἄρα οὐ πρὸς ἀλήθειαν ἐκ τῆς μαρτυρικῆς σωματικῆς διαρτίας, ἀλλὰ σκεναστὸν τὸ μύρον τουτὶ ἐπιδαψιλεύεται.....

Ἐδόκει καθ' ὕπνου γενέσθαι τῇ Θεσσαλονικέῳ πόλει καὶ τὸν ναὸν καταλαβέσθαι τοῦ μάρτυρος, εὐρεῖν τε τὸν νεωκόρον καὶ προσεῖπεν καὶ ἀκοῦσαι, ἥ (εἰ) βούλει ἰδέσθαι τὸν μάρτυρα καὶ ἀνθυπενεγκεῖν τὸν Βιτάλιον καὶ λῖαν εἰς τοῦτο ἔχειν διηγητικῶς, ὥστε καὶ ἰδεῖν καὶ προσπύξασθαι καὶ οὕτως ὁ μὲν προηγεῖτο ὁ νεωκόρος, εἴπετο δὲ ὁ Βιτάλιος· ὡς δὲ ἐγγὺς τῆς θείας κιβωτοῦ τοῦ μάρτυρος γένοιτο, εἰσελθέτω ἀμφὸς ἐκ τοῦ λαιοῦ καὶ τὰς θύρας μετέθεντο καὶ τὴν ἱερὰν μετέστησαν λάρνακα καὶ μαρμάρους ἐκείθεν ἦραν ἐκ μέσου ἐπὶ καὶ πρὸς ὀρυγὴν μὲν ἀμοιβαδὸν τοῦ ἐκείσε χώματος ἐνησχόληντο, τὸ δ' ἐκείθεν ἐκφορούμενον ἦν πηλῶδες, πεφυρμένον ἐκ μύρου καὶ χώματος, μετὰ δέ, χοῦς ἕτερος καθαρὸς ἀπηντλεῖτο ἐκείθεν, εὐωδίας πλείστης ἀνάπλεως. Ἐπεὶ δὲ ἡ ὀρυγὴ

φθάσοι πήχεων ἄκρι τριῶν καὶ μικρόν τι πρὸς, *λάρναξ* ἐφάνη τούτοις περιεκαλυμμένη μαρμάρῳ λευκῷ, ἦν καὶ ταύτην ἐκεῖθεν διάραντες καὶ τὴν λάρνακα ἀνακαλυψάμενοι, εἶδον ἔνδον ταύτης ἀκτινοβολοῦντα τὸν μάρτυρα κείμενον, ζῶντα καθαρῶς καὶ δοικότα ὑπνώτοντι, ὑπομειδιῶντα καὶ φαιδρωτόν. Καὶ ἰδὼν μυρία τρήσεις τῷ μάρτυρι ἐκ τραχήλου μέχρι καὶ ὁσφύος αὐτῆς πεπικνωμένοι καὶ ἀλλήλους ἀκριβῶς προσεγγίζουσαι, κατὰ τὰς κηροπλαστούμενας ταῖς μελίσσαις ὁπᾶς, σκευὸς οἶον μυριοπὸν καὶ μύρον μυρίων φλέβες ἐκ τῶν ὁπῶν ἀνεπήραζον, σφοδρῶ καθάπερ κάτωθεν ἀναφυσόμεναι πνεύματι καὶ μικροῦ δεῖν οἱ ἄνδρες οὗτοι καὶ κατεκλύζοντο τοῖς τῶν μύρων ἀναπιδύουσι ρεύμασιν. Ὅτε καὶ ὁ Βιτάλιος, ἰδὼν καὶ ὑπερθανμάσας τὸ θεῖον ἐκεῖνο σῶμα τοῦ μάρτυρος, καὶ προσεκύνησε καὶ ἡσπάσατο καὶ σκευὸς τι, ὡς ἐδόκει, φέρων χερσίν, ὃ δῆτα ἐγγωρίως καλεῖται *κουτροῦδιον*, τοῦτο τῶν ἀναβλυσζόντων ἐκεῖθεν μύρων πεπλήρωκεν. Αὐθις οὖν τὴν μυροφόρον ἐκείνην ἐπιποματίζουσι λάρνακα καὶ ταύτη χοῦν τὸν εὐώδη περιτιθέασιν καὶ οὕτω πάλιν τὸ ἐκ τῶν μύρων πληῶδες ἐκεῖνο τὰς μαργάρους τε καὶ τὴν φαινομένην πᾶσιν ἄνωθεν λάρνακα. Εἰδ' οὕτω τὴν σεπτήν καὶ πάλιν *μαρτυρικὴν* κιβωτὸν θυρώσαντες, ὡς τὸ πρότερον, ἐξηλθον καὶ τοῦ ναοῦ καὶ τῆς πόλεως.... Ἀφύπνιστο ὁ Βιτάλιος καὶ ἰδὼν τὸ μαρτυρικὸν μύρον ταῖς χερσὶ περιέφερε καὶ ὅλος ἦν τοῖς μύροις διάβροχος καὶ ὅλος ἦν τῆς εὐωδίας ἀνάπλεως, ἐκκληκτος ὅλος, ὅλος ἐνθουσιῶν, τρόμφ κεκραμένος καὶ χαρμονῇ «μήποτε, λέγων, καὶ εἰσέτι ὄνειροπολῶ καὶ μύρα φαντάζομαι καθ' ὕπνου φέρειν τοῦ μάρτυρος; ἀλλ' ὡς ἔοικεν, οὐδὲ τὰ τῆς ὀψέως μοι πρὸς ὄναρ καὶ τοῦ φανταστικοῦ ἀνατύπωσης, ἀλλὰ σωματικὴ ἡ ἐνδημία μοι ἄκρι μαρτυρικῆς τιμίας σοροῦ αὐτοῦ μοι τοῦ Μεγάλου...» Ἐκτοτε καιρὸς παρῳχῇ βραχὺς καὶ πλοῖον εἶχε τὸν θεῖον Βιτάλιον πρὸς τι τῶν κατὰ τὴν ἐὼαν φροντιστηρίων ἐκπλέοντα, Λάτρον τῷδε τὸ ὄνομα. Πλέει γοῦν ἡμέραν ὅλην σὺν τῇ νυκτὶ καὶ πάλιν περὶ τὰς ἀπᾶς τοῦ Ἄθω ἡ ναῦς. Αὐθις ἕτερος πλοῦς καὶ κυμαγωγία σφοδραὶ καὶ ἀντίπνοιαί καὶ τὸ πλοῖον ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ὁ Βιτάλιος: *μέσον γοῦν τοῦ μαρτυρικοῦ γενόμενος θεῖον σηκῶν, ἐν μέσῳ ἐκκλησίας ἀρχῆς ἀπ' ἄκρις ἐκήρυττε τὸ θανμάσιον καὶ Θεὸς ἐδοξάζετο καὶ ὁ μάρτυς ἐμεγαλύνετο*.

Εἰς ἕτερον κεφάλαιον τοῦ λόγου του (σ. 373) ὁ Σταυράκιος περιγράφει ἐπὶ τὸ πραγματικώτερον τὴν ἀνάβλυσιν τοῦ μύρου οὕτω:

«Τίς οὐκ οἶδε τὴν ἐκ τοῦ πανεντίμου Δημητριάκου σώματος ἀναβλύζουσαν τῶν μύρων πηγὴν, ὅση τῷ πληθυσμῷ, ὡς ὑπερεκχεῖσθαι καὶ τῶν κύκλῳ τῆς θείας αὐτοῦ σοροῦ *μυροδόχων δεξαμενῶν*; Αὗται ἐκ πηγῆς τῶν μύρων τοῦ μάκαρος μέχρις αὐτῶν δεχόμεναι τὸν εὐώδη ροὴν διακρουνιζόμενον, τοῖς βουλομένοις τῶν χριστωνύμων κατὰ πᾶσαν ὥραν ἱατρεῖον πρόκειται ἐτοιμότατον καὶ γένος ἅπαν καὶ ἡλικία πᾶσα ἐκεῖθεν πρυτανεῖον ἄφθονον τῶν μύρων πλουτοῦσι τοῦ μάρτυρος, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ νήπια, ὅλαις χερσίν ὅσα καὶ σίφωσι, πρὸς ἑαυτοὺς τὸ μύρον ἐκεῖθεν ἐφέλκουσι. Καὶ οἱ μὲν ὀφθαλμούς, οἱ δὲ στόμα καὶ ὦτα τούτῳ καθαγιαζουσιν, οἱ δὲ καὶ στέρνα καὶ πᾶσαν τοῦ σώματος ὁλομέλειαν τῷ μύρῳ προσεπιχρῶνται καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἀκορέστως ἔχουσι τῆς ἐκ τούτου καταμυρίσεως».

Εἴτα διηγεῖται ὅτι ὁ τὴν ὑπουργίαν τῆς σοροῦ τοῦ μάρτυρος ἐμπιστευμένος μοναχός, θέλων νὰ προλάβῃ ἄτοπα, ἀπέκλεισε τὰς μυροδόχους δεξαμενὰς· ἀλλ' ὁ ἅγιος, ὀφθεὶς κατ' ὄναρ, ἐλέγχει αὐτὸν «καὶ τῇ χειρὶ κατέχων βακτηρίαν λεπτὴν, ταύτη τὴν δόδον τοῦ μύρου διέγραψεν, ἐκ τῆς μυροφόρου κινήσας ταύτην σοροῦ καὶ εἰς πρόσωπον τοῦ ἐδάφους κατ' εὐθεῖαν σχηματίζόμενος τοῦ ναοῦ καὶ παραντίκα μύρων ὀχετὸς ἐκεῖθεν ἐξέρρει καὶ τῷ ἐδάφει τοῦ ναοῦ ὁμαλῶς καὶ ἡπίως περιελίμναζεν». Ὁ μοναχὸς κατόπιν τούτου ἤνοιξε τὰς μυροδόχους δεξαμενὰς καὶ «ἤτησατο συγγνώμην τοῦ ἁγίου σώματος»....

Εἰς τὰς διηγήσεις ταύτας τοῦ Σταυρακίου ὑποδηλοῦται ἡ παρὰ πολλοῖς, φαίνεται, γεννηθεῖσα ὑποψία ὅτι εἶνε «σκευαστὸν τὸ μύρον», ἦν ἀποκρούει ὁ Σταυράκιος διὰ τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Βιταλίου, καθ' ὃ εἰσῆλθε δῆθεν οὗτος μετὰ τοῦ νεωκόρου εἰς τὸ Κιβώριον, ὅπου, μεταθέσαντες τὴν ἱερὰν λάρνακα καὶ ἀφαιρέσαντες ἐκ τοῦ μέσου ἐπτὰ μάρμαρα, ἔσκαψαν εἴτα εἰς βάθος τριῶν μέτρων τὸ πληρὲς μύρου χῶμα καὶ ἀπεκάλυ-

ψαν διαφανή σαρκοφάγον κεκαλυμμένην διὰ λευκῶν μαρμάρων, περικλείουσιν τὸ ἀκτινοβολοῦν λείψανον, ἐκ τῶν ὁπῶν τοῦ ὁποίου «μύρων μυρίων φλέβες ἐπήγαζον».

Ἡ διήγησις τοῦ Σταυρακίου περὶ μυροδόχων δεξαμενῶν κύκλῳ τοῦ ἐν τῷ Κιβωρίῳ πιστευομένου τάφου καὶ περὶ ὑπερεκχειλήσεων αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καταρδεύωσιν ὁλόκληρον τὸν ναόν, εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐκ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν πορίσματα, καθόσον, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, γύρωθεν μὲν τοῦ Κιβωρίου ἐν τῇ βασιλικῇ οὐδὲν ἀνευρέθη, τοῦναντίον δὲ διασκευαὶ ἐν τῇ Κρύπτῃ μαρτυροῦν περὶ ὑπάρξεως ἐκεῖ τῶν μυροδόχων δεξαμενῶν.

Ἡ περὶ μαρμαρίνης ὑπὸ τὸ δάπεδον σαρκοφάγου καὶ μυροβλήτου λειψάνου διήγησις ἐπαναλαμβάνεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου: «...εἰσέναι τὸν νεὸν ἔδοξε (τῷ Βιταλίῳ) καὶ παρὰ τῇ σοφῇ γενέσθαι καὶ δῆθεν ἐπικαλεῖσθαι τῷ νεωκόρῳ διορῦττειν συγχὰς τε λίθους τῶν ἐπικειμένων ἀφελέσθαι καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἐγκύρσαι χοῦ ἐμπλέω μύρου, μετὰ δέ γε ἀμιγεστάτῳ μὲν καὶ ἀκραιφνεστάτῳ χοῦ, πληρεστάτῳ δὲ εὐωδίας, καὶ δὴ παρ' αὐτὴν φθάσαι τὴν λάρνακα λευκὴν οὖν ταύτην καὶ διαφανεστάτην φανῆναι καὶ λευκοτάτῳ ἐπιποματιζομένην τῷ ἐπιθέματι... Τὸ δὲ ἦν ὁ μάρτυς περικαλλῆς, περιανγῆς ἀνακείμενος, ἡλίου δίκην ἀστράπτων, μυριοφθάλμου τρόπον πηγῆς τὸ ἡδύπνουν ἀναβλύζον μύρον, τὸ χρηστὸν ὄντως πηγάζον ἀφθονώτατα ἔλαιον, ὥστε δὴ καταρδεύθῃναι ταῦτα θεώμενον... ὡς δὲ τοῦ ὕπνου ἀνέθορε, τὸ ὄναρ ὕπαρ ἑώρακε· μύρων γὰρ ἀνάπλεως ἦν, τὰ πρόσωπα, τὴν κόμην, τὰ ἄμφια...»¹.

6. *Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὴν πυρκαϊὰν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα.*

Αἱ ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων εἰδήσεις περὶ τῶν τυχῶν τῆς ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ἰδρυθείσης κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα βασιλικῆς, παρέχουν πρόσέτι καὶ τὴν ἀφήγησιν τῆς μεγάλης πυρκαϊᾶς, ἥτις ἀπετέφρωσε τὸν ναὸν κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, καθὼς καὶ τὴν ταχέως γενομένην ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ.

Ἡ πυρκαϊὰ αὕτη ἀναγράφεται εἰς τὸ 4^{ον} κεφ. τοῦ Β' βιβλίου τῶν θαυμάτων τὸ συγγραφέν ὑπὸ Ἀωνομίου, ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου (MIGNE, σ. 1323 σημ. 16), συμπληροῦται δὲ διὰ τῶν κεφ. 61-65 τοῦ χειρογράφου κώδικος 1517 τῶν Παρισίων, ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀββᾶ TOUGARD καὶ τοῦ φύλλου 161 τοῦ αὐτοῦ κώδικος ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ TAFRALI. Οἱ ἐγκωμιασταί, ὡς μεταγενέστεροι, δὲν μνημονεύουν τὰ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ναοῦ.

Παραθέτομεν τὰ κείμενα μετὰ τῶν παρὰ Tougard καὶ Tafrali προσθηκῶν:

(MIGNE 116, σ. 1348) «Τῶν οὖν ἀνεκκαλήτων τούτων θαυμάτων καὶ ἐκ τῶν βαρβάρων κηρυτομένων ἐν εὐφροσύνῃ λοιπὸν μεθ' ἡσυχίας ἡ πόλις τῷ Θεῷ καὶ τῷ μάρτυρι ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας κατ' ἔτος ἀνανεύμενοι μεθ' ὕμνων συνηθροίζοντο ἐν τῷ ψυχρῶσώτῳ τεμένει τοῦ αὐτῶν κηδεμόνος. Μετ' ὀλιγοστόν οὖν τοῦτον ἦδη χρόνον, ἐπῆλθε πάλιν τῇ πόλει ἐξ ἡμετέρων ἁμαρτημάτων ἄφατος θλίψις ἐκ τοῦ τὸν πανάγιον καὶ ἱεματοφόρον καὶ ψυχρορρύστην ναὸν τοῦ πολλὰκις λεχθέν-

¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ. σ. 193^α. Ὁ Εὐγροπούλου (ἔ.ἀ. σ. 111) ἐρμηνεύων τὰς σχετικὰς φράσεις τοῦ Ἀκροπολίτου «συγχὰς τε λίθους τῶν ἐπικειμένων ἀφελέσθαι» καὶ τοῦ Σταυρακίου «μαρμάρους ἦραν ἐκεῖθεν ἐκ μέσου ἐπτά», ἀποδίδει τὰς λέ-

ξεις λίθους καὶ μάρμαρα εἰς τὴν λάρνακα, ἐνῶ προφανῶς ἀναφέρονται εἰς τὸ δάπεδον· οὕτω δὲ συνάγει, ὅτι ἡ λάρναξ μετὰ τὸν 10^{ον} αἰ. ἀπετελεῖτο ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν δεχόμενος τὴν ὑπαρξιν δύο μαρμαρίνων σαρκοφάγων.

τος μετὰ Θεὸν δεσπότου ἡμῶν, τοῦ ἁγίου μάρτυρος Δημητρίου, πυρίκαυστον ἐξ ἀοράτου τρόπου γενέσθαι».

Προσθήκη Tougard (σ. 144 κέ.): «τοσαύτης γὰρ οὔσης πληθύνος τῶν πολιτῶν, καὶ ἐν ἡμέρᾳ γεγενημένου, μὴ ἐξισχῆσαι τοῦτον ἢ μέρος αὐτοῦ, τοῦ παμφάγου ἐκείνου πυρὸς λυτρώσασθαι, καίτοι καὶ ἐμπείρων ἀεροδρόμων ἀνδρῶν πλείστων τυχανόντων καὶ ὑδροφόρων ὁργάνων πρὸς παράταξιν πυρὸς οὐκ ὀλίγων καθεστώτων, μὴ παῦσαι ἢ ἐλαττώσαι τὴν τοιαύτην δυνηθέντων φλόγα, μέχρις ὃ πᾶς λεχθεὶς πανόλβιος ναὸς ἀπεκαύθη, ἐκεῖσε μόνον τῆς τοῦ πυρὸς φλογὸς ἐνειληθείσης καὶ μήπω ἕτερον τῶν προσπαρακειμένων οἰκῶν ἢ τοῦ δημοσίου ἢ ἕτερόν τι καταβλάψαντος· οὐ μόνον τοῦ ἐνταῦθα φιλοχρίστου λαοῦ ἐπὶ λυτρώσει ἢ κατασβέσει, ὡς ἐλέγεται, συνδραμόντων καὶ τῶν ἀρχόντων, ἀλλὰ γε καὶ προσπλευσάντων ἐνθάδε πλείστων ἐπηλύδων, μηδενός, ὡς εἴρηται, τῆς φλογὸς κατισχύσαι, μέχρις ὅτου μονώτατος ὁ πανάγιος ἅπας κατεφθάρη ναὸς, μὴ ἐναπομείναντος ἐν αὐτῷ καὶ μέρους ἐλαχίστου τινός· ἀλλ' ὥσπερ ἀστραπὴν διελθοῦσαν, οὕτως αὐθωρον τὴν πυρκαϊὰν γενέσθαι, διὰ τινων πάντων κρυφίως τολμηθέντων ἀτοπημάτων ἐκκάθαρσιν. Θαύματος δὲ καὶ τοῦτο καὶ σπουδῆς τῶν φιλομαρτύρων πολιτῶν· ὅτι περ αὐτίκα τῆς φλογὸς μαρανθείσης, τὴν κάθαρσιν τοῦ αὐτοῦ τεμένους ἐποιήσαντο μετ' οἰμωγῶν καὶ θρήνου οὐ μετρίου· τὸ γὰρ πᾶν τῆς καύσεως καὶ τῆς καθάρσεως ἐν δυοῖν ὥραις τῆς αὐτῆς μᾶς ἡμέρας γεγονὸς ἦν, ὡς ἅπαντας θρηνηδοῦντας λέγειν ὅτι διὰ τὰς ἡμῶν ἀδιορθώτους πράξεις εἰς ἐπεξέλευσιν τῆς καθ' ἡμᾶς πόλεως καὶ τοῦτο γεγενῆσθαι, ἄλλους δὲ κατ' ἀποκάλυψιν φάσκειν ὅτι τὸν μάρτυρα ὑπὲρ ἡμῶν αἰτήσασθαι τοῦτο εἰς τὸν αὐτοῦ ναὸν γενέσθαι, καὶ μὴ τὴν πόλιν ἐτέραν ἐπεξέλευσιν δέξασθαι.

Καὶ ἦν πᾶσι τότε ἀνυπομόνητος λύπη, ὡς καὶ τινες τῶν *γνησίων ὑπουργούντων* τοῦ πανυμνήτου μάρτυρος ἐπ' ὀνειδίει διὰ παντός μετὰ θρήνων φερομένους λέγειν: «Οὕτως σοι ἤρρεσεν, ἄγιε· ταύτη σου ἐστὶν ἡ πρὸς ἡμᾶς προμήθεια; ὅτι μετὰ τοσαύτας τῶν ἐχθρῶν γενομένης διὰ σοῦ πρὸς ἡμᾶς σωτηρίας καὶ διαφόρους ἐπιστασίας, καὶ τῶν αἰχμαλώτων τὰς ἀναρρῦσεις, καὶ τὴν τοσαύτην ἡμῶν ἐν τοῖς πέρασιν καύχησιν, ἵνα παραχωρήσης τὸν ναὸν σου πυρίκαυστον γενέσθαι, καὶ οὕτως αἰθρίον καὶ ἀσχήμονα ὑπάρχειν; οὕτως ἐστὶν ὁ ἔπαινος καὶ τὸ ἐξ ἡμῶν πρὸς σὲ καύχημα; πῶς δὲ οἱ ἐνταῦθα προσπλέοντες ἐνθάδε παραγένονται; τίς δὲ οὐκ ἐκστήσεται ἐπὶ τῇ γενομένῃ παρὰ σοῦ παρορρασεῖ; ἢ μᾶλλον ἔχοις φείσαι πρὸς ἡμᾶς ὅτι διὰ τὰς ἐνοῦσας ἡμῖν ἁμαρτίας τοῦτο γεγένηται; καὶ ἀσφαλῶς· εἰ γὰρ ἦμεν ἀναμάρτητοι, οὐδενὸς χρεῖαν εἴχομεν...».

Προσθήκη Tafrahi (Mélanges σ. 4) ἐκ τοῦ κώδικος 1517 Παρισίων:

«...Πότε δὲ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν δυσωπήσας παρηκούσθης; ἀλλὰ πάντως καταραθυμίας ἡμῶν, ἐν τοιαύτῃ ἐνέβαλες θλίψει τὰς ψυχὰς ἡμῶν. Ἐν τούτοις δὲ καὶ ἐτέροις πλείστοις τῷ παναγίῳ μάρτυρι κεχρημένου τοῦ ἁγίου ἀνδρὸς ἐκείνου· ὧτινί (ᾧ τινί) φασὶ διηνεχὸς ὠπτάνετο· φαίνεται αὐτῷ καθ' ὅπου ὁ αἰοίδιμος οὗτος καὶ συμπαθὴς μάρτυς καὶ λέγει αὐτῷ «Τί μου καταβοᾷς, ἀδελφέ; πλείον σου μέλει μοι διὰ τὸν οἶκόν μου; μὴ ἀθύμει παραινῶ, ἐκδεχόμενος τὸν τοῦ Θεοῦ ἔλεον· μείνον οὖν ὀλίγον μᾶλλον καὶ ὄψει τὴν δόξαν αὐτοῦ καὶ τὸν αὐτόν μου οἶκον, ὥσπερ καὶ τὸ πρότερον φαιδρὸν καὶ τῆς θείας χάριτος ἀνάπλεων, καὶ τῆς προτέρας ἡξιωμένον εὐωχίας». Ὁ οὖν τὴν τοιαύτην πληροφορηθεὶς ἐπιστασίαν, χρηστάς εἰληφὼς τὰς ἐπαγγελίας, τοῖς γνησιωτέροις μετὰ θάρρους τὴν τοῦ ἁγίου ἐπαγγελίαν εὐηγγελίζετο· ἐνίων δὲ ἐν ἀπιστίᾳ τοῦ φαινομένου γινομένων καὶ λεγόντων «Τίς τοῖς χρόνοις τούτοις δυνήσεται τὴν τοιαύτην τοῦ ναοῦ ἀνοικοδομὴν ποιήσασθαι; ποῦ δὲ οἱ ὀφείλοντες ἐργάται, ἢ τὸ χοῦμα πρὸς τὴν αὐτοῦ κατασκευήν;» καὶ ἄλλα δέ τινα πλείστα, ραθυμίας ἐχόμενα. Ὅρων τοίνυν ὁ δυνως σωσίπατρις τὸ συμπαθὲς τῶν αὐτοῦ πολιτῶν καὶ τὸν στεναγμὸν καὶ τὰ δάκρυα, μὴ φερόντων καθορᾶν τὸν ἱαματοβλήτον ἅγιον ναὸν οὕτως αἰθρίον, καὶ τοῦ παντός ἀσχήμονα ὑπάρχοντα, τὸ πνεῦμα ἠτήσατο τὸ ἐν τῇ σκηπῇ τὸν Βεσσελὴλ φωτίσαν τὸν Θεόν...».

Συνέχεια παρὰ MIGNE σ. 1348:

«Ἡτήσατο τὸν Θεὸν καταπέμψαι εἰς ἅσπερ αὐτὸς ἐπεῖδε ψυχὰς, ἵνα πάλιν τὸν αὐτοῦ οἶκον τοῖς οἰκείοις πολίταις φαιδρὸν ἐγκαταστήσῃ· ὅπερ καὶ γέγνηται, καὶ διὰ τῆς τοῦ ἀθλοφόρου σπουδῆς τε καὶ συνάρεσως, ὡς ὁρᾶτε καὶ νῦν, ὁ ὑπερκαλλὴς οὗτος καὶ ἱαματοφόρος οἶκος ἀνιερώθη, ξένων καὶ πολιτῶν σωτήριος, καὶ τῆς προτέρας ἡξιωμένος τιμῆς, εὐφροσύνη τε τοῖς πᾶσι γενόμενος,

πάσιν παρέχει τὰς αἰτήσεις προσφόρως, ἐν ᾧ καὶ πανηγυρίζομεν τρυφῶντες τῶν θεῶν μυστηρίων καὶ τὴν ἐτήσιον αὐτοῦ ἐορτάζομεν μνήμην, τρυγῶντες ἀπαύστως τὰς θεοδότους αὐτοῦ χάριτας ἀνεκδότως διὰ τῶν αὐτοῦ ἐπιστασιῶν».

Αἱ ἀνωτέρω ἀφηγήσεις τῶν βιβλίων τῶν θαυμάτων παρέχουν σαφεῖς πληροφορίας περὶ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς πυρκαϊᾶς καὶ περὶ τῆς ταχείας ἀνοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ, περατωθείσης ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀωνόμου, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς φράσεως «ἵνα πάλιν τὸν αὐτοῦ οἶκον φαιδρὸν ἐγκαταστήσῃ *ὅπερ καὶ γεγένηται* καὶ διὰ τῆς τοῦ ἀθλοφόρου σπουδῆς τε καὶ συνάρσεως ὡς *ὁρᾶτε καὶ νῦν*...».

Διὰ τὴν ἔκτασιν τῆς πυρκαϊᾶς ἐκφέρονται διάφοροι εἰκασίαι ὑπὸ τῶν ἀσχοληθέντων ἱστορικῶν τῆς τέχνης, προερχόμεναι ἐκ διαφορετικῆς ἐκδοχῆς περὶ τὴν ἐξημερίαν τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν πηγῶν· εἰς τὸ πρόβλημα ὁμως τοῦτο δίδει ἡ παρούσα μελέτη ἀκριβῆ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπάντησιν.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ οἱ ἀρχαιότεροι, ὧν τὰ ἔργα ἐμνημονεύσαμεν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ: Tafel (σ. 123), Texier (σ. 126-7), Uspenski (σ. 26-27), δέχονται τὸ τέλος τοῦ 7^{ου} αἰῶνος. Πρῶτος ὁ Tafrali (Mélanges, σ. 33) καθώρισεν ἐκ τῶν χρονολογικῶς γνωστῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων καὶ Ἀβάρων κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, αἵτινες περιγράφονται εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου Β' τῶν θαυμάτων, ὅτι ἡ πυρκαϊὰ συνέβη εἰς τὴν εἰρηνικὴν ἐποχὴν, μετὰ τῶν ἐτῶν 629-634, τὴν γνώμην δὲ ταύτην δέχεται καὶ ὁ Diehl (Monuments de Salonique σ. 65).

Προβληματικὴ μένει ἡ χρονολόγησις τῆς διὰ μωσαϊκῶν διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς ὁποίας εἰς τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων οὐδὲν ἀναφέρεται. Σχετικὴν τινα πληροφορίαν ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν κατωτέρω ἐν τῷ σχετικῷ κεφαλαίῳ παρατιθεμένην ἀξιόλογον μεγάλην ἐπιγραφὴν τοῦ Διατάγματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β', τοῦ ἐκδοθέντος κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 688 ὑπὸ τοῦ ἐπισκεφθέντος καὶ παραμείναντος τότε εἰς Θεσσαλονικὴν αὐτοκράτορος, μέρη τῆς ὁποίας ἐξέδωκεν ὁ Παπαγεωργίου (σ. 354 κέ.) καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ, ἐσχάτως δὲ ἐξέδωκε πλήρως καὶ προσδιώρισε τὴν δωρηθεῖσαν εἰς τὸν ναὸν ἀλυσὴν ὁ Vasiliev (Speculum 1943, σ. 5 κέ.). Ἐν αὐτῇ μετὰ τῶν ἄλλων λέγεται: «ἐπὶ τὸ ἔχεσθαι τὸν αὐτὸν σεβάσμιον ναὸν τῆς αὐτῆς ἀλυσκῆς... εἰς τοὺς ἐξῆς ἅπαντας καὶ διηνεκεῖς χρόνους κυριεύειν τε αὐτῆς καὶ δεσπόζειν καὶ πᾶσαν αὐτὴν εἰς οἰκεῖον ἀποφέρεισθαι κέρδος ὀνόματι φωταγωγίας καὶ διαρίων... ἔτι δὲ καὶ *ὀνόματι ἀνανέωσης τοῦ εἰρημένου σептоῦ ναοῦ κλπ.*». Ἡ ἀνανέωσις ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὴν διακόσμησιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ κτιρίου, ἐφ' ὅσον μάλιστα συνδέεται καὶ μὲ τὴν φωταγώγησιν, ἥτις προϋποθέτει ἀποπεράτωσιν καὶ λειτουργίαν πλέον τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 688.

Β'. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 12^{ον} ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΥΧΩΝ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΩΝ

Περιγραφὰς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ ἐξ ἀρχαίων πηγῶν δὲν ἔχομεν πλὴν γενικῶν ἐκφράσεων ὡς τοῦ Μεταφραστοῦ, καθ' ὃν ὁ ναὸς ἦτο «κάλλιστα διηρμένος, οὐδενὸς τῶν ἄλλων ὅσοι πρὸς θαῦμα καὶ ἡδονὴν ὀφθαλμοῦς κινουσί κάλλους ἢ μεγέθους ἀπολειπόμενος» (MIGNE 116, 1200 κέ.). Κατὰ τὸν 12^{ον} μόλις αἰῶνα ὑπάρχει

σύντομος περιγραφή εις τὸν ἐγκωμιαστικὸν λόγον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Νικήτα (σ. 332), ἔχουσα οὕτως:

1. *Ἡ περιγραφή τοῦ 12^{ου} αἰ.*: «Ἰστε πάντες ὡς τὰ τῶν ἱερῶν ἀνακτόρων τεμένη σχήμασι πρὸ γε πάντων μεγέθει τε καὶ ἀλλεὶ τῷ ἐριμίῳ τῆς ὕλης οὐχ ἦτιον ἀποφέρεται τὸ σεμνόν, οἷς δὴ πᾶσι καὶ τοῦτο κομᾷ μεγαλοπρεπῶς, τῷ δέ γε σοφίᾳ καὶ τέχνῃ κατ' ἄμφω ἐναρμονίως εὖ μάλα κεκράσθαι καὶ καλῶς ἔχειν πρὸς ἄλληλα, τῶν ἄλλων ὑπερανέστηκε. Τοῦτο σχήματος μὲν ἔλαχε σταυρικοῦ, διπλαῖς ἐγκαρσίοις ἐπὶ μιᾷ τῇ ὀρθίῳ τὸ ζωοποιὸν ταῖς κεραταῖς ἀποτυποῦν, σοφῶς ἄγαν τῆς τέχνης καὶ ἐπιστημονικῶς οὕτω τεχνασμένης τὰ πρὸς ἥλιον τῆς οἰκοδομῆς. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν ἁγίων ἅγια σταυροειδῶς ἀρίστω καὶ μεγάλῳ νοῦ διεσκευάσατο ἔνδοθεν, τὸ δ' εὐφυνὲς τοιῦτ' σχῆμα καὶ μεγαλονοργόν, οἱ πάντες ἑκατὸν κίονες ὑπερανέχουσι γῆς, οἱ πλείστοι μὲν αὐτῶν καὶ μέγιστοι Θειπαλῆς, οἱ δ' ἄλλοι Χερρονησίας πλακός. Τούτων οἱ μὲν νέρθεν τῇ γῇ ἐφιζάνοντες τῶν ἄνω τὸ βροῦθος διαβαστάζουσιν, οἱ δ' ἀπηρωρημένοι καὶ ἐφιστάμενοι τόν τε ὄροφον διανέχουσι καὶ τὸ τοῦ ἱεροῦ περὺγιον διαγράφουσι καὶ συνέχουσι τὰ δ' ἄλλα κόσμῳ περιελάνει τὰ ἅγια, οἷον τινες κιγκλίδες καὶ καταπετάσματα τούτοις γινόμενα».

Ἡ περιγραφή αὕτη τοῦ Νικήτα συμφωνεῖ πρὸς τὸ ὅλον σχῆμα τοῦ ναοῦ, ὅπερ ὁρίζει ὡς «σταυρικόν» ἕνεκα τῆς προεκτάσεως αὐτοῦ διὰ μικρῶν στοῶν πρὸς ἀνατολὰς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἁγίου Βήματος, ὡς ἔνδοθεν σταυρικοῦ, νομίζομεν ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν διάταξιν τοῦ Τέμπλου ὅπερ «περιελάνει» τὰ ἅγια ἐν εἶδει κιγκλίδων καὶ καταπετασμάτων. Ἐκ τῆς περιγραφῆς αὐτῆς συνάγομεν πρῶτον, ὅτι τὸ ἱερὸν Βῆμα ἀπεκλείετο καὶ ἀπὸ τὰ πλάγια, δεύτερον ὅτι τὸ Τέμπλον εἶχε τοὺς κιονίσκους ὑψηλοὺς μετὰ παραπετασμάτων καὶ τρίτον, ὅτι ἡ προσθία ὄψις τοῦ Τέμπλου δὲν θὰ ἦτο εὐθεῖα, ἀπὸ τοῦ ἐνὸς πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος μέχρι τοῦ ἄλλου ἀλλ' ὅτι θὰ διετῆρει τὴν παλαιοχριστιανικὴν μορφήν, σχηματίζουσα εἰς τὸ κέντρον εἶδος ἐξεχούσης παλαιοχριστιανικῆς Σολέας, οὗτω δ' ἐλάμβανε τὸ ἱερὸν Βῆμα σχῆμα σταυρικόν, ὡς περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Νικήτα. Ἐτέραν πληροφορίαν παρέχει περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κίωνων, οὓς ἀναβιβάζει εἰς ἑκατόν, ὅσοι πράγματι περίπου εἶνε, καὶ ὀνομάζει τὰ δύο κυριαρχοῦντα εἶδη τῶν μαρμάρων — τὸ πράσινον θεσσαλικὸν καὶ τὸ λευκὸν τῆς Χερρονησίας (θρακικῆς χερσονήσου).

2. *Εἰδήσεις ἐξ ἐπιγραφῶν.* Πλὴν τῆς μαρτυρουμένης ἐκ τῶν συναξαρίων ἀνακαινίσεως τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα μετὰ τὴν ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς καταστροφὴν αὐτῆς, ὑπάρχουν μαρτυρίαι περὶ ἐπισκευῶν τοῦ μνημείου κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ τοὺς τουρκικοὺς χρόνους ἐξ ἀναφανειῶν κατὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν τοῦ μνημείου ἐπιγραφῶν¹. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα μακρὰ γραπτὴ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ μεγάλου τόξου τοῦ

¹ Βλέπε τὰς ἐνταῦθα μνημονευόμενας ἐπιγραφὰς εἰς τὸ περὶ ἐπιγραφῶν κεφάλαιον, μετὰ τῶν πανομοιούτων αὐτῶν.

ιεροῦ Βήματος, πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι ἐγένετο ἀνακαινίσις τῆς ὅλης στέγης τῆς βασιλικῆς ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου († 1282), ὅστις «εὐρὼν τὴν στέγην σαθρὰν ὅλην καὶ τὰς στύλους (δοκοὺς) πάντας βεβλαμμένας, καινὴν μετεσκεύασεν ἐκ βάθρων».

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων διεμορφώθησαν ἄλλως αἱ εἰσοδοὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἰδρυθέντος δεξιὰ τῆς ἀψίδος παρεκκλησίου, τιμωμένου εἰς μνήμην τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, τοιχογραφηθέντος τῷ 1303 ὑπὸ τοῦ πρωτοστράτορος Μιχαὴλ «σὺν Μαρίᾳ Κομνηνοφρεῖ τυγχανούσῃ πρὸς γένους» συμφώνως πρὸς ὑπάρχουσαν ἐπιγραφὴν.

Τὸν 15^{ον} αἰῶνα ἐγένοντο αἱ τελευταῖαι ἐπισκευαὶ καὶ προσθήκαι εἰς τὸν ναόν, ὡς συνάγεται καὶ τοῦτο ἐξ ἐπιγραφῶν. Ἀριστερὰ τῆς πρώτης πύλης τοῦ νάρθηκος, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ, εὐρίσκεται ἐντοιχισμένη ἐγγράφατος ἐπὶ μαρμαρίνου τεμαχίου ἡ χρονολογία, $\Gamma\text{ΠΠ}'=6983=1475$, εἰς συνεχομένην δὲ πρὸς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ τουρκικὴν οἰκίαν, τὴν μεταδώσασαν καὶ τὸ πῦρ τῷ 1917, ὑπῆρχεν ὁμοίως ἐγγράφατος ἡ χρονολογία, $\Gamma\text{ΠΟΕ}'=6975=1467$, ἀποτοιχισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου (σ. 363) τὴν αὐτὴν περιῖπου χρονολογίαν, $\Gamma\text{ΠΟΤ}'=6976=1468$ ἀνέγνωσεν ὁ Παπαγεωργίου ἐπὶ τοῦ 6^{ου} κίονος τῆς νοτίας μικρᾶς κιονοστοιχίας, ἀνέγνωσα δὲ καὶ ἐγὼ πλησίον τοῦ παρὰ τὴν πύλην ἐγκαρσίου τόξου τοῦ νάρθηκος γραπτὴν χρονολογίαν (μὴ διατηρηθεῖσαν κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ), $\Gamma\text{ΠΟΕ}'=6975=1467$ καὶ τέλος ἐπὶ πλακὸς τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος ἀνεγνώσθη ἡ χρονολογία, $\Gamma\text{ΠΠΑ}'=6981=1475$.

Ἐκ τῶν χρονολογιῶν τούτων εἰκόζομεν, ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 1467-1475, μετὰ τὴν ἄλλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων, καὶ καθ' ὃν χρόνον παρέμενεν εἰσέτι ὁ ναὸς εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν, ἐγένοντο ἐπισκευαί, βλαβέντων ἴσως, ἐνεκα ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς αἰτίας, μερῶν τοῦ νάρθηκος, πιθανώτατα δὲ καὶ ἐπισκευή τις τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ.

Κατὰ τὸ ἔτος 1481 προσετέθη εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τοῦ μέσου κλίτους παρὰ τὸ Τριβήλον ὁ τάφος τοῦ Σπαντοῦνη ὑπὸ τῆς συζύγου του, ὡς ἡ μακρά, κάτωθεν τοῦ φλωρεντιανῆς τέχνης μαισωλείου, γνωστὴ καὶ πολλάκις δημοσιευθεῖσα, ἔμμετρος ἐπιγραφὴ ἀναγράφει. Ἡ σύμπτωσις τῶν χρονολογιῶν τῶν ἐπισκευῶν καὶ τοῦ τάφου θὰ ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι αἱ ἐν τῷ ναῷ τελευταῖαι ἐπισκευαὶ ἐγένοντο χορηγία τοῦ ἀποθανόντος τῷ 1481 καὶ ταφέντος ἐν τῷ ναῷ εὐγενοῦς Σπαντοῦνη, τοῦ ἀναδειχθέντος «αὐχῆμα τοῦ τῶν Ἑλλήνων γένους καὶ καταπλήσσοντος τοῖς γενναίοις τῶν ἔργων».

Ὡς πρὸς τὸν ἀκριβέστερον χρόνον, καθ' ὃν κατελήφθη ὁ ναὸς ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ μετετράπη εἰς Τζαμίον, χρησιμεύουν: χάραγμα τοῦ ἔτους 1484 ἀναγνωσθὲν ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου (σ. 363), καὶ ἡ τελευταία χρονολογία τοῦ ἀναγεγραμμένου, ἀριστερὰ τοῦ Τριβήλου, Πασχαλίου χρονικοῦ, ἥτοι τὸ ἔτος 1493, ὅπερ συμφωνεῖ πρὸς ἐνθύμησιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 18 Κώδικος τῆς Λαύρας τοῦ Ἀθῶ, καθ' ἣν «τῷ ζα' (1493) μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἐπῆραν οἱ Ἀγαρηνοὶ τὸν Ἅγιον Δημήτριον Θεσσαλονίκης»¹. Παρέμεινε δηλο-

1 Βλ. περιοδικὸν «Γρηγ. Παλαμάς» Α'. 1917 σ. 561.

νότι ὁ ναὸς εἰς χριστιανικὰς χεῖρας δώδεκα ὁλόκληρα ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σπαντουνή. Εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ἡ ἀραβικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ὑπερθύρου τῆς δεξιᾶς πύλης τοῦ νάρθηκος, ἡ μνημονεύουσα τὸ ὄνομα τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζήτ (1481-1512).

Ἐπομένως ὁ ναὸς κατὰ τὸ 1493 μετετράπη εἰς Τζαμίον, τότε δὲ ἴσως ἐγένοντο αἱ πρῶται τουρκικαὶ ἐπισκευαὶ ἤτοι ἔμφραξις παραθύρων, ἐκκαθάρισις ἱεροῦ Βήματος καὶ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τοῦ Μιχράπ, ὑποστήριξις τῶν μεγάλων τόξων τῆς ἀψίδος, ἡ ἐπάλειψις τῶν μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ κλπ.

Νεωτάτας ἐπισκευὰς ὑπὸ τῶν Τούρκων γνωρίζομεν ὡς γενομένας τῇ 1907 ἐπὶ τοῦ νομάρχου Θεσσαλονίκης Ρεούφ Πασᾶ, ὁπότε τὸ πρῶτον ἀπεκαλύφθησαν τὰ μωσαϊκὰ. Λεπτομέρειαι τῶν ἐπισκευῶν ἀναγράφονται ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου (σ. 323 κέ.). Αἱ τελευταῖαι ἐπισκευαὶ τοῦ 1907 ἐγένοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων μὲ τὸν σκοπὸν νὰ τεθῇ καὶ πάλιν ἐν χρήσει τὸ Τζαμίον, ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι ἐπ' ἀρκετὸν διάστημα δὲν ἦτο ὁ ναὸς τόπος προσκυνήματος ὑπὸ τῶν Τούρκων.

3. Εἰδήσεις ἐκ περιηγητῶν. Τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀναφέρουν καὶ περιγράφουν γενικῶς περιηγηταὶ τινες εἰς τὰ περιηγητικά των ἔργα, σπουδαιότεροι τῶν ὁποίων εἶνε οἱ: Paul Lucas (1714) καὶ ὁ ῥωσσοὺς Barsky († 1747)¹. Παραθέτομεν τὰ σχετικὰ κείμενα τούτων, ὡς ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν γνῶσιν μερῶν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν διακόσμησιν αὐτοῦ.

Ὁ Paul Lucas εἰς τὴν περιήγησίν του τὴν ἐπιγραφομένην: «Voyage dans la Grèce, Amsterdam 1714, τόμ. I, σελ. 260 κέ.» περιγράφει τὸν ναὸν ὡς ἑξῆς: «Celle que les Chrétiens avant l'Empire des Turcs appelloient l'Eglise de Saint Démètre, est surtout remarquable; c'est un fort beau vaisseau, soutenu par tout de belles colonnes de marbre, de jaspé et de porphyre. Ce magnifique bâtiment en a encore par dessous un autre de la même beauté, mais il ne me fut pas permis de le voir, parce qu'il y avoit des femmes, qui y travailloient à la soie. Au reste l'on m'a assuré, que dans ces deux corps de l'église, qui sont l'un sur l'autre, il y a plus de mille de ces belles colonnes. Le pavé de l'Eglise du haut a été autrefois à la mosaïque; son chœur est de la plus belle architecture. Entre deux colonnes il y a un tombeau etc.» (πρόκειται περὶ τοῦ τάφου τοῦ Σπαντουνή, τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὁποίου ἀντιγράφει).

Ἡ παράδοσις ὅτι ὑπὸ τὸν ναὸν ἐκρύπτετο καὶ ἄλλη ἐκκλησία, μνημονευομένη καὶ ὑπὸ τοῦ Μ. Χατζηϊωάννου (Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, 1880, σελ. 85 καὶ 87 προβλ. καὶ Παπαγεωργίου σελ. 323 σημ. 3), προήρχετο πιθανώτατα ἐκ τῆς μορφῆς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὅπου ὑπὸ τὴν ἀψίδα διεκρίνοντο τοξωτὰ τμήματα, ἅτινα

¹ Οἱ λοιποὶ περιηγηταί, ἀρχαιότερος τῶν ὁποίων ἦτο ὁ Lorenzo Bernardi, τέλος τοῦ 16^{ου} αἰ. (1541), ὡς καὶ οἱ τοῦ 17^{ου} αἰ. τοῦρκοι Ἑλβιά Τσελεμπή (1665) καὶ Μουσταφᾶ-Μπέν Chaffa τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, δίδουν μόνον περὶ τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης πληροφορίας. Οἱ

τοῦ 18^{ου} καὶ 19^{ου} αἰ. περιηγηταί: Pococke (1792), Clarke (1824), Baujour (1880) κ. ἄ. ἀσημάντους περὶ τοῦ ναοῦ εἰδήσεις παρέχουν (βλ. καὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 323, σημ. 3).

μάλιστα ὁ Choisy (L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1882, πίν. VI 1, 2 καὶ εἰκ. 118-119) ἐξέλαβεν ὡς μέρη Κιστέρνας ὑπὸ τὴν βασιλικήν.

Ἡ πληροφορία τοῦ περιηγητοῦ περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς Κρύπτης ὑπὸ γυναικῶν κατεργαζομένων τὴν μέταξαν (διὸ καὶ δὲν ἐπετρέπετο ἡ ἐπίσκεψις αὐτῆς) εἶνε χρήσιμος, διότι ἐξηγεῖ τὴν καταστροφὴν τοῦ διακόσμου τῆς καὶ δύναται νὰ προσδιορίσῃ τὸν χρόνον τῆς ἐπιχώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἥτις συνετελέσθη πιθανώτατα εἰς νεωτέρους χρόνους.

Ἀφ' ἐτέρου ὁ Barsky (†1747) εἰς τὸ πολὺ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκδοθὲν ἔργον του «Περιηγήσεις» (ἔκδ. Παλαιστινείου Ἑταιρείας, τόμ. IV, 32 κέ.) λέγει ὅτι «ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἔχει 4 σειρὰς μονολίθων κιόνων, ἀνέρχονται δὲ πᾶσαι εἰς 999. Εἰς τὸ ὑπὸ τὸν ναὸν σπήλαιον (ἐννοεῖ τὴν Κρύπτην), ἔνθα ἀναπαύονται τὰ ἅγια λείψανα καὶ ἔμπροσθεν αὐτῶν ὑπάρχει στήλη, ἐξ ἧς ἐξήρχετο τὸ μύρον ἐνιαισιῶς κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης αὐτοῦ. Ὁ ναὸς στηρίζεται εἰς 70 στύλους καὶ ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἀναμεταξὺ τῶν στύλων, δύο ἐκκλησαί καὶ εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς ἐκκλησίας 12 στύλοι μελανοὶ (ἄσπνιτινι), 260 μαρμάρινοι καὶ 40 λίθινοι.

Ἡ ὅλη φανταστικὴ περιγραφὴ αὕτη τοῦ Barsky, ἐπισκεφθέντος τὴν Θεσσαλονίκην περὶ τὸ 1740, ὑποδηλοῖ, ὅτι οὗτος κατῆλθεν εἰς τὴν Κρύπτην, ἡμικεχωσμένην πιθανῶς, ἐξέλαβε δὲ φαινόμενα ἴσως λίθινα κρηπιδώματα τῆς ἀψίδος καὶ βάθρα τῶν στοῶν ὡς μνήματα καὶ ἠρίθμισε προχείρως λίθινα στηρίγματα. Τὴν παράδοσιν περὶ μυροβλήσεως ἐκ στήλης παρέλαβεν ἐκ ρωσικῶν Συναξαρίων, ὡς σημειοῖ ὁ Οὐσπένσκι (ἔκδ. Ρωσσ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1880, μηνὸς Ὀκτωβρίου, σελ. 1912)¹.

4. Εἰδήσεις βυζαντινῶν συγγραφέων περὶ τῶν τελουμένων ἐορτῶν.

Περὶ τῶν τελουμένων κατὰ τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐλαχίστας ἔχομεν εἰδήσεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν μάλιστα ἐποχὴν. Αἱ παρεχόμεναι εἰς τὰ βιβλία τῶν θανμάτων πληροφορίαι περιορίζονται εἰς μνεῖαν τοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ ἁγίου τὴν 26^{ην} Ὀκτωβρίου, τελουμένου μετὰ τῆς συνήθους μεγαλοπρεπείας. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ὁμως ἐποχὴν—καὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς—αἱ τελούμεναι ἐορταὶ εἶχον, φαίνεται, πομπωδέστερον χαρακτῆρα.

Πηγαὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶνε—πλὴν τῶν σποραδικῶς ἐπ' εὐκαιρίας μνημονευόντων τὰς τελουμένας ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐορτὰς βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ ἐγκωμιαστῶν—κατὰ μὲν τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ὁ περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Εὐσταθίου ἀκμάσας, ἄγνωστος συγγραφεὺς τοῦ ἔργου «Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων»² μετὰ χάριτος περιγράφων ἐν διαλόγῳ τὰς τελετάς, καὶ αἱ περιγραφαὶ τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ διαφω-

1 Τὴν περιγραφὴν τοῦ Barsky παρέλαβον ἐκ τοῦ Οὐσπένσκι (Δελτίον τοῦ Ρωσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κων/πόλεως, Σόφια 1909, σ. 2 κέ.) καθόσον ἐν Ἀθήναις δὲν ἠδυνήθη νὰ εὗρῃ τὴν ἐκδοσιν τῶν Περιηγήσεων τοῦ Barsky.

2 Ἐν ἐκδ. ELLISSEN, Analecten d. mittel- u. neugriech. Litteratur, Leipzig 1860, πρβ. καὶ EMM. ΔΑΒΙΑ,

Τὰ Δημήτρια (Ἡμερολ. τῶν ἐθνικῶν Καταστημάτων, Κων/πολις 1906, II σ. 399), ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς καὶ περὶ τῶν μὴ καθορισθέντων εἰσέτι προβλημάτων: περὶ τοῦ συγγραφέως (Θεοδ. Προδρόμου;) καὶ τοῦ ἡγηθέντος τότε τῆς πομπῆς δουκὸς (Μιχ. Παλαιολόγου;).

τίσουν και τοπογραφικά τινα προβλήματα και συνηθείας της εποχής, κατά δε τὸν 14^{ον} και 15^{ον} αἰῶνα οἱ ἐγκωμιασταί: Γρηγόριος Παλαμᾶς, Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος και Ἰσιδωρος (Γκλαβᾶς). Ἀποσπάσματα τῶν ἀνωτέρω παραθέτομεν ἐνταῦθα.

1. **Μαρτυρία περὶ τῶν τελουμένων κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα.** Ὁ Τιμαρίων διηγείται ἐν ἀρχῇ τὰ τῆς ἐμπορικῆς πανηγύρεως, τῆς ἀρχομένης ἕξ ἡμέρας πρὸ τῆς ἑορτῆς (20^{ην} Ὀκτωβρίου) και ληγούσης τὴν 27^{ην} ἰδίου μηνός¹, και κατόπιν περιγράφει τὰς τελετὰς πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρος οὕτως:

«Ἡ δὲ ἱερὰ σὺνάξις γίνεται ἐπὶ τρεῖς παννύχους διανυκτερεύσεις² πολλῶν ἱερέων, πολλῶν δὲ ναζιραίων (μοναχῶν) ὑπὸ δύο χοροῖς διαιρουμένων και τὴν ὑμνωδίαν πληροούντων τῷ μάρτυρι. Ἐπὶ τούτοις ὁ ἀρχιερεὺς ἴσταιται ἀρχιερέως, οἷά τις τὴν ἑορτὴν καθιστῶν, ὡς εἰκός, και περὶ τῶν πρακτέων διαταττόμενος. Ἐννυχὰ μὲν δὴ ταῦτα και ὑπὸ φωτὶ και λαμπάδι τελούμενα»³.

Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς (26^{ην} Ὀκτωβρίου) «ὁ τῆς χώρας ἡγεμὼν ἐπὶ τὸν νεὼν παραγίνεται μετὰ δορυφορίας πολλῆς προῶν και λαμπρότητας πολλῶν ἱππέων, οὐκ ὀλίγων δὲ πεζῶν τὴν πομπὴν διασκευαζόντων και τὴν προέλευσιν».

Ὁ Τιμαρίων, παρακολουθῶν τὴν πομπήν, συνεχίζει περιγράφων αὐτὴν οὕτως:

Ἐπεὶ δὲ πρὸ τῆς εἰσόδου (τοῦ ναοῦ) μετέωρος ἦν ὁ δῆμος, καραδοκοῦντες ὅσον οὕτω τὴν παρουσίαν αὐτοῦ, συνεξῆλθόν τισι τῶν ἐκ τοῦ δήμου φιλοθεῶρων, και ὅσον σταδιαῖον διάστημα, και ταύτῃ συνηντήκην τῇ θεῶρίᾳ και γῆθος οὐ τὸ τυχὸν ἔσχον ἐκ τούτου δὴ τοῦ θαύματος. Τὸ μὲν οὖν ἄσχημον ἄλλο πλῆθος, ὅσον ἕξ ἀγροικίας και ὅσον ἐκ τοῦ δήμου παρείπετο, τὶ ἂν καταλέγοιμι; οἱ δὲ γε λογάδες αὐτοῦ, στίφος ἂν εἴποι τις πελατῶν, θανμαστὴν ἐνεποιῶν τὴν πρόδοον, πάντες ἀκμάζοντες, πάντες σφργίζοντες, ἄνδρες Ἄρεος ἐνναλίσιό μύσται και τρόφιμοι, σερικαῖς και καταστίκτοις ἀμφίοις τὴν περιβολὴν καλλυνόμενοι, οὔλοι τὰς κόμας, ξανθοὶ... ἵπποι τούτοις ἀραβικοὶ γανριῶντες ὑπέστρωντο, μετάρσιοι τῷ πόδε και τοῖς ἄλμασι δεικνύντες ὡς ἄερος ἐφίενται και τὴν γῆν

1 Ἡ ἐμπορικὴ πανήγυρις ὁρίζεται ὡς τελουμένη ἔξω τῶν πυλῶν («παρὰ τὴν ἔξω τῶν πυλῶν πηγνυμένην πανήγυριν») περιγράφεται δὲ ὡς ἑξῆς: «Ἑορτὴ ἦν τὰ Δημήτρια, ὥσπερ ἐν Ἀθῆναις Παναθήναια και Μιλήσιοις τὰ Πανιώνια» γίνεται δὲ και παρὰ Μακεδόσι μεγίστη τῶν πανηγύρεων. Συρρεῖ γὰρ ἐπ' αὐτὴν οὐ μόνον αὐτόχθων ὄχλος και ἰθαγενής, ἀλλὰ πάντοθεν και παντοῖος, Ἑλλήνων τῶν ἀπανταχοῦ, Μυσῶν τῶν παρικοῦντων γένῃ παντοδαπά Ἰστροῦ μέχρι και Σκυθικῆς, Καμπανῶν, Ἰταλῶν, Ἰβήρων, Λυστανῶν και Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα Ἀλπεων, και συλλήβδην εἰπεῖν ὅκεάνειοι θῖνες ἱκέτας και θεορῶς ἐπὶ τὸν μάρτυρα πέμπονσι. τοσοῦτον αὐτῇ τῆς δόξης κατὰ τὴν Εὐρώπῃν περίεστιν...». Εἶτα περιγράφει τὴν πανήγυριν οὕτως: «Ἦν δὲ τὰ ἐν αὐτῇ τοιάδε: ἐμπορικαὶ σκηναὶ ἀντιπρόσωποι, στοιχιδὸν ἐκ παραλλήλου πηγνύμενοι, ἐπὶ μακρὸν οἱ τοῖχοι διήκοντες, ἀντιπλεύρῳ τινὶ διαστάσει διεξοδὸν ἐν μέσῳ πλατεῖαν εὐρίνοντες και τῇ ρύμῃ τοῦ πλήθους τὴν παράδοον ὑπανοίγοντες... ἐγκάριοις που τῶν στοίχων ἕτεραι σκηναὶ παρετήγγνυτο και αὐταὶ μὲν στοιχιδόν, ἐπὶ μακρὸν δ' οὐκ ἐπὶ ἄλλ' ὥσπερ ἐκ μικρότατοι πόδες ἐρπυστικοὶ ὀλοκοὶ παρεφύοντο. Καὶ ἦν τὸ πρᾶγμα

ἐπεικῶς ἀξιόθεον... Εἰ δὲ και τὰ ἔνδον ζητεῖς... παντοῖον εἶδος, ὅσα ἐν ὑφάσμασι και γήμασι ἀνδρῶν τε και γυναικῶν και ὅσα ἐκ Βοιωτίας και Πελοποννήσου και ὅσα ἕξ Ἰταλίας εἰς Ἑλλάδας ἐμπορικαὶ νῆες κομίζουσιν, Ἀλλὰ και Φοινίκῃ πολλὰ συνεισφέρει και Αἴγυπτος, Ἰσπανία τε και Ἑράκλειοι στήλαι, ἰσουργοῦσαι τῶν ἐπίπλων τὰ κάλλιστα. Εὐξείνους δὲ πρὸς τὸ Βυζάντιον τὰ ἑαυτοῦ διαπέμπον ἐκείθεν και οὗτος κοσμεῖ τὴν πανήγυριν, πολλῶν ἵππων, πολλῶν ἡμιόνων ἀγόντων τὰ ἐκεῖθεν ἀγώνημα...»

2 Βλ. Ο. ΤΑΦΡΑΛΙ, Thess. au XIV s. s. 138-148, ἐνθα παρατίθενται, πᾶσαι αἱ μαρτυρίαι τῶν βυζαντινῶν περὶ τῶν τελῶν Θεσσ/νίκης κατὰ τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου, τῶν ἡμερῶν τοῦ ἑορτασμοῦ (καθορίζονται και εἰς ὁκτώ: «ὁκταήμερος ἑορτὴ», ἥτοι ἐγένετο παράτασις τῆς ἑορτῆς μέχρι τῆς 3^{ης} Νοεμβρίου), λόγῳ τῶν κατὰ τὰς ἑορτὰς συνηθιζομένων ἀγρυπνιῶν, νηστειῶν κλπ.

3 Πρβλ. και Σταυράκιον (ἔ.δ. σ. 348) «ἦν μὲν οὖν ὁ τοῦ μάρτυρος λαὸς περιούσιος νυκτὸς τὸ πλεόν πανηγυρίζοντες» ὁμοίως Ἰσιδωρον (ΤΑΦΡΑΛΙ ἔ.δ. 141) «οἱ νύκτες ἐκάστοτε τρέχοντας ὑμᾶς ἔχουσι πρὸς τοῦτο δὴ τὸ τοῦ μάρτυρος τέμενος».

ἀποστρέφονται· ἐδόκουν δὲ συνίεναι καὶ τῆς περικειμένης λαμπρότητος, ὅση ἐν χρυσοῦ καὶ ἀργύρῳ τοὺς χαλινούς περιέλαμπεν, ὥσπερ ὑποτερπόμενοι τῇ τῆς περιβολῆς φανηγίᾳ καὶ πυκνά τοὺς τραχήλους περιελίττοντες τοῖς στιλβώμασιν. Οὗτοι μὲν οὖν οὕτω προσίσαιεν ἐν εὐκτατῷ κινήσει καὶ ἄλλματι στρατιωτικῷ τὴν πορείαν ποιοῦμενοι· καὶ διάλειμμα μικρὸν ἐπὶ τούτοις καὶ ὁ δούξ ἐπῆει γαλήνῳ τῷ κινήματι, ἔρωτες δὲ αὐτοῦ καὶ Μοῦσαι καὶ χάριτες προέτρεχον καὶ ἐπέτρεχον...» (ἀκολούθως περιγράφει τὸ γένος τοῦ ἡγεμόνος καὶ συνεχίζει) «Προσῆει μὲν οὖν, ὡς ἔφην, στίφος πελατῶν τῆς ὁδοῦ προηγούμενον· καὶ ὥσπερ ἀπορραγέντος κάλω, κατὰ τὸ διάστημα τῆς συνεχείας τοῦ δρόμου διαλείπουσας, ὁ καλὸς ἀνεφάνη δούξ» (περιγράφονται τὰ χαρακτηριστικά του...)

«Καὶ γοῦν ὁ γεννάδας, πρὸς τῷ ἱερῷ τεμένει γενόμενος, τὴν ὠσιωμένην τῷ μάρτυρι *θεοκλύτησιν* (προσκύνησιν) ἀποδεδώκεν, εὐφημία τε ἥρθη παρὰ τοῦ πλήθους ἕξ ἔθους ἀφοσιουμένη τῷ ἡγεμόνι, καὶ κατὰ τὴν νόμιμον βᾶσιν ἔστη (τὸν δι' αὐτὸν ἑστημένον θρόνον) καὶ τὸν ἀρχιερέα παρῆναι οἱ διεκελεύσατο, νόμιμον ὥσως καὶ τοῦτο ἡ ἔθιμον. Τότε γοῦν τῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν μᾶλλον ἡκριβωμένων (οἷα τούτους σχόντων τοὺς θεωροὺς) *ψαλμοῦδία* *θειοτέρα* *τις* *ἐξηκούετο*, *οὐθμῶ* καὶ *τάξει* καὶ *ἀμοιβῇ ἐντέχνῳ ποικιλλομένη* πρὸς τὸ χαριέστερον. Τὴν δὲ οὐκ ἀνδρῶν μόνον ὕμνους ἀναπεμπόμενος ἀλλὰ καὶ γυναικες δοῖαι καὶ μονάζουσας περὶ τὸ *Πτερύγιον*, *εὐδώνμᾳ* *ποι* τοῦ *ἱεροῦ*, πρὸς δύο χοροὺς ἀντιφώνοντας διατρεθεῖσαι καὶ αὗται τὸ ὅσιον ἀπεδίδουν τῷ μάρτυρι¹. Ἐπεὶ δὲ ἡ θεωρία καὶ τὰ τοῦ ἑναγισμοῦ συνετελέσθη σύμπαντα νόμιμα *θεοκλυτήσαντες* ἡμεῖς, ὡς εἰκός, καὶ τῆς ἐπανάδου τὴν εὐκολίαν παρὰ τοῦ μάρτυρος αἰτησάμενοι, τῷ δήμῳ παντὶ καὶ τῷ δυνάμει τοῦ ἱεροῦ συνεξήλθομεν....»

2. Μαρτυρία περὶ τῶν τελετῶν κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα. Κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἡ λατρεία τοῦ μεγαλομάρτυρος καὶ αἱ πρὸς τιμὴν του γενόμεναι τελεταὶ μεγάλως ἀνεπτύχθησαν. Ἐξ ὀμιλίων τῶν ἀρχιεπισκόπων Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμᾶ († 1360)² καὶ Ἰσιδώρου († 1396)³, ὡς καὶ ἐκ λόγου τοῦ ἀνωτάτου κριτοῦ Θεσσαλονίκης καὶ συντάκτου τῆς Ἐξαβίβλου Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου († 1383)⁴ συνάγεται ὅτι τὰ προσεδόρτια ἤρχοντο ἀπὸ τῆς πρώτης Ὀκτωβρίου, τοῦ μηνὸς τῆς «ἐθλήσεως» τοῦ ἁγίου, διὰ νηστειῶν, ὕμνων, ᾠσμάτων καὶ ὀμιλίων εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἔληγον μετὰ ὀκταήμερον ἀπὸ τῆς ἑορτῆς, ἥτοι τὴν 3^{ην} Νοεμβρίου⁵.

Τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς (25^{ην} Ὀκτωβρίου) ἐγένετο μεγαλοπρεπὴς ἱερὰ πομπὴ ἀκολουθοῦσα τὴν «ὁδὸν τοῦ πάθους», ἣτις ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς «Καταφυγῆς», τοῦ τόπου τῆς διδασκαλίας καὶ συλλήψεως τοῦ Μάρτυρος, καὶ κατέληγεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἰς τὰς «τῶν καμίνων καμάρας», ἔνθα ὑπέστη τὸ μαρτύριον «τὸ τούτου χριστομίμητον ἐξεικονίζουσα πάθος καὶ τὴν ἐκεῖθεν εἰς τὸ μαρτύριον αὐτοῦ μετὰ πομπῆς ἀγωγὴν» κατὰ τὸν Ἀρμενόπουλον.

1 Περὶ καὶ τὴν ὑπὸ Tafrali (ἔ.ἀ. σ. 138) παρατιθεμένη μαρτυρίαν τοῦ Ἰσιδώρου: «οὐ μικρὸν δὲ πρὸς λόγον ἤχηται θαύματος καὶ τὴν τῶν ἡδυνάτων τούτων μελῶδων οὕτω θαυμαστὴν καλλιφωνίαν, οὕτω γλυκυτάτην ἱπὲρ ἀηδόνας μουσουργίαν, οὕτω στερεοτάτην ἐν τοῖς ὕμνοις καρτερίαν...». Ὁρθῇ δὲ εἶναι καὶ ἡ γνώμη ὅτι εἰδικὰ τοῖς ὕμνοις μουσικὰ μέλη ὑπῆρχον τότε ποιηθέντα ὑπὸ ὀνομαστῶν μουσουργῶν, μαρτυρούμενα ἐν χειρογράφοις «ὡς μέλος Θεσσαλονίκης» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη II σ. 607).

2 Migne P.G. 151, 544.

3 Κωδ. Ἐθν. Βιβλ. Παρισίων 1192 φ. 269-297, ὃν πε-

ρικοπαὶ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Tafrali, Thessalonique au XIV s. σ. 138-141.

4 Κωδ. Ἐθν. Βιβλ. Αθηνῶν 2118 φ. 19β ὑπὸ Ευγγοπούλου ἐν μέρει δημοσιευθεῖσα (Συμβολαὶ σ. 9).

5 Οὕτως ἔχομεν ὀμιλίαν τοῦ Ἰσιδώρου εἰς τὴν α' Κυριακὴν τῶν προσορτίων τοῦ ἁγ. Δημητρίου, εἰς τὴν β' Κυριακὴν (12 Ὀκτωβρίου), εἰς τὴν καλουμένην ὀκταήμερον ἑορτὴν κ.ἀ. Τοῦ δὲ Ἀρμενοπούλου λόγον εἰς τὴν προσορτίων ἑορτὴν τοῦ μεγάλου Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου, ἥτις ἐν τῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου τελεῖται (περὶ Tafrali, Thessalonique au XIVe s. σ. III-IV καὶ 138).

Ἡ σχετική περιγραφή τῆς πομπῆς ἐκ τῆς ὁμιλίας τοῦ Γρ. Παλαμᾶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Στοά τις ἐστὶν ὑπόγειος ἐν τῷ ναῷ τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεομήτορος, ἥς Καταφυγὴ τὸ ἐπώνυμον· ὅθεν ἔθος ἐστὶ παλαιόν, τῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος πανηγύρεως τὴν ἀρχὴν δι' ἔτους ποιεῖσθαι, κακεῖθεν διὰ τῆς λεωφόρου μεθ' ὕμνων πρὸς αὐτὸν ἀνιόντας ἐνθάδε ταύτην ἀνύειν καὶ εἰς τέλος ἄγειν τὴν ἑορτήν. Τῆς οὖν ἀσεβείας ἐπικρατούσης, ἐπεὶ τὰ τῆς εὐσεβείας παρηρησίας χώραν οὐκ εἶχεν ἐμφιλοχωρῶν ὁ μάρτυς τοῖς ὑπογείοις ἐκεῖνοις μετεδίδου τοῖς προσιοῦσι τῆς οὐρανόυ διδασκαλίας καὶ τοῖς ἀπὸ τῆς ἀσεβείας, οἷονεῖ τινος πολυκυμάντου κλύδωνος, ἐπ' αὐτῶν καταφεύγουσι τῶν ὄντως εὐδίων λιμένα τῆς εὐσεβείας μετ' ἀδείας τῶν χριστιανῶν ὑπετίθετο καὶ ἐτέλει. Καὶ οὕτω καταφυγὴ μὲν ὁ θειότατος ὑπῆρχε τηνικαῦτα μάρτυς πάντων τῶν εὐσεβεῖν αἰρουμένων, καταφυγὴ δὲ καὶ ὁ τόπος ἐντεῦθεν ἐκλήθη. Τοῦτο μαθόντες οἱ παρὰ Μαξιμιανοῦ τοῦ Ἑρκουλίου καταστάντες ρινηλατεῖν τοὺς συνηγόρους τῆς εὐσεβείας, διδάσκοντι (τῷ μάρτυρι) τὸν λαόν, ἐπιστάντες ἐκεῖ καὶ πολὺ πλεόν μανέντες, ἅτε τὸ συνευλεγμένον πλῆθος ἰδόντες ὡς θεοῦ φωναῖς τοῖς τοῦ Δημητρίου λόγοις προσέχοντας, κατ' αὐτοῦ χωροῦσιν ὡς προσεσηκός, καὶ τῷ Μαξιμιανῷ παριστᾶσιν ἐνταῦθα ποι διατρίβοντι καὶ ταῖς τοῦ Λυαίου ἀνθρωποκτονίαις μεθ' ἡδονῆς ὅτι πλείστης προσέχοντι. Ὁ δὲ δυσασπαστάτως ἔχων τῆς τέρψεως ἐνταῦθα κατάκλειστον γενέσθαι προστάττει τὸν ἄγιον, οὐ καὶ τὸ μαρτύριον ἦνυσε. Τοῦθ' ἡμεῖς εἰκονίζοντες κατ' ἔτος εἰκότως, ἐκεῖ μὲν τῆς πανηγύρεως ποιούμεθα τὴν ἀρχήν, ὧδε δὲ τὴν τελείωσιν. Ἐπεὶ καὶ ὁ μάρτυς οὕτως εἶχεν ἐλκόμενος εἰς σφαγὴν τηνικαῦτα διὰ Χριστόν, ὡς εἰς ἑορτήν καὶ θυμῶν τὴν μεγίστην καλούμενος».

Ἡ περιγραφή δὲ τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὸν λόγον του τὸν ἐκφωνηθέντα κατὰ τὴν προεόρτιον τελετὴν (τῆς 25^{ης} Ὀκτωβρίου) πρὸ τῆς λιτανείας ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Καὶ ἦν δὲ μετὰ τὴν παροῦσαν προεόρτιον χάριν μετὰ καλοῦ τοῦ προσχήματος ἡ πόλις αὐτῷ (τῷ ἁγ. Δημητρίῳ) σύμπασα κοσμίως εὐ μάλα ἐπέτειον ἱερὰν ποιεῖται καὶ θείαν πομπήν¹, ἥς οὐδὲ πώποτε παρ' οὐδέσιν ἐξ Ἰσου γέγονε ἢ ἐγγύς, οὐδ' οὕτω κατ' αὐτὴν μεγαλοπρεπῆς, τίς ταύτης οὐ θαυμάζει τὴν χάριν οὐκ ἔχω εἰπεῖν ἢ τὴν τόλμαν· ἢ διὰ τῆς λεωφόρου, ἐκ τῆς οὕτω λεγομένης Καταφυγῆς, διὰ τὸ τοῦτον ἐκεῖσε τὸν ἀριστερά, ὑπόγειω γὰρ εἰσιν ἐνταῦθα στοαὶ κατὰ τὴν ὕψαν ἐντεῦθεν ἡμᾶς διώκωσιν ἐκεῖσε ἵνα κελεύουσιν ἐντολήν, ζητούμενον μὲν, τόπον δὲ τῇ ὁργῇ κατὰ τὸ γεγραμμένον διδόντα, καταπεφυγῆναι μικρὸν ἀποκρυπτόμενον, εἰς τὸν θεῖον τοῦτον καὶ περιβόητον ναὸν μετ' ὧδῆς πρόεισι καὶ θεῖου παιᾶνος καὶ φωτοχυσίας ὅτι πολλῆς, ὡς καὶ πάσας φωνὰς τὰς ἀγνίας καταστράπτεισθαι, τὸ τοῦτου χριστομίμητον ἐξεικονίζουσα πάθος καὶ τὴν ἐκεῖθεν εἰς τὸ μαρτύριον αὐτοῦ μετὰ πομπῆς ἀγωγὴν, οἷον ἐπὶ περιφανεί τότε καὶ μεγάλῳ στρατάρχῃ μεταβαλεῖν ἐκ τῆς πατρῷας δόξαντι θρησκείας . . . »

Προβληματικὴ εἶνε ἡ ἐρμηνεία τῆς «Καταφυγῆς», διὰ τὴν θέσιν καὶ ὀνομασίαν τῆς ὁποίας διάφοροι γινώμει ἐξηνέχθησαν. Τελευταίως ἐξήτασε διεξοδικῶς τὰ περὶ Καταφυγῆς ὁ Ευγγόπουλος εἰς μελέτην του (Συμβολαὶ σ. 7-20), εἰς ἣν ἀναγράφονται καὶ ἐλέγχονται πᾶσαι αἱ παλαιότεραι γινώμει καὶ παρέχεται νέα ἐρμηνεία, δι' ἣς ἀποδίδεται τὸ ὄνομα Καταφυγὴ οὐχὶ εἰς τὴν στοάν, ἀλλ' εἰς τὸν ἄνωθεν αὐτῆς ναὸν τῆς Θεοτόκου, ἔχοντος τὸ ἐπωνύμιον «ναὸς Θεοτόκου τῆς Καταφυγῆς». Τοποθετεῖται δὲ ὁ ναὸς οὗτος εἰς τὴν Χαλκεντικὴν στοάν, δυτικῶς τῆς ρωμαϊκῆς μεγάλης Ἀγορᾶς, ἥτοι εἰς τὸν χώρον τῆς Παναγίας τῶν Χαλκεῶν, ὡς ὀρθῶς διέβλεψε πρῶτος ὁ Χατζηϊωάννου (Ἀστυγραφία σ. 64 κέ.).

Εἰς ἀφιερωτήριον ὅμως ἔγγραφον τῆς μονῆς Βατοπεδίου τοῦ ἔτους 1356, δημο-

¹ Διὰ τῆς φράσεως ταύτης δηλοῦται σαφῶς ὅτι ὁ λόγος ἐκφωνήθη πρὸ τῆς πομπῆς καὶ οὐχὶ κατ' αὐτήν, εἰς τὴν ὑποτιθεμένην «στάθμευσιν» ἐν τῷ ναῷ τῆς

Ἀχειροποιήτου, ὡς φρονεῖ ὁ Ευγγόπουλος (Συμβολαὶ σ. 20)· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ καὶ ἐν Πανηγυρικῷ τόμῳ τῆς 600τηριδος τοῦ Ἀρμενοπούλου, 1950, σ. 24).

σιευθὲν τὸ πρῶτον εἰς τὸ περιοδικὸν «Γρηγόριος Παλαμᾶς» (11, 1927, σ. 366), ὅπερ παρατίθεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ξυγγοπούλου, ρητῶς ἀναφέρεται, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου, ἔνθα ἦτο ἡ Καταφυγή, ἔφερε τὸ ὄνομα «Καμαριώτισσα» καὶ οὐχὶ Καταφυγή. Ἐφ' ὅσον δὲ εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς ὑπάρχει ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκέων, ἰδρυθεὶς τῷ 1029 ἢ ὀρθότερον τῷ 1044, δεόν νὰ ταυτίσωμεν τοῦτον πρὸς τὴν Καμαριώτισσαν, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον οὕτως ἐρμηνεύεται ἄριστα καὶ τὸ ἐπωνύμιον Καμαριώτισσα, ἐκ τῶν διασφζομένων ἐκεῖ καμαρῶν, ἥτοι τῶν στοῶν τῆς Ἀγορᾶς¹.

Ὁ Ξυγγόπουλος ἀπορρίπτει τὸν ταυτισμὸν τοῦτον, διότι ἐπιγραφὴ τοῦ ὑπερθύρου τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκέων ἀποκαλεῖ τὸν χώρον «πρὶν βέβηλον». Ἀκριβῶς ὁμοίως ἡ φράσις αὕτη ἐνισχύει τὸν ταυτισμὸν, ἀφοῦ ὁ ναὸς εὐρίσκεται ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἀποτελεῖ δὲ προσέτι σπουδαῖον μαρτύριον, ὅτι μέχρι τῶν μέσων τοῦ 12^{ου} αἰ., ὅταν ἰδρῦθῃ ὁ ναὸς, δὲν εἶχεν εἰσέτι δημιουργηθῇ ἡ παράδοσις περὶ τῆς Καταφυγῆς.

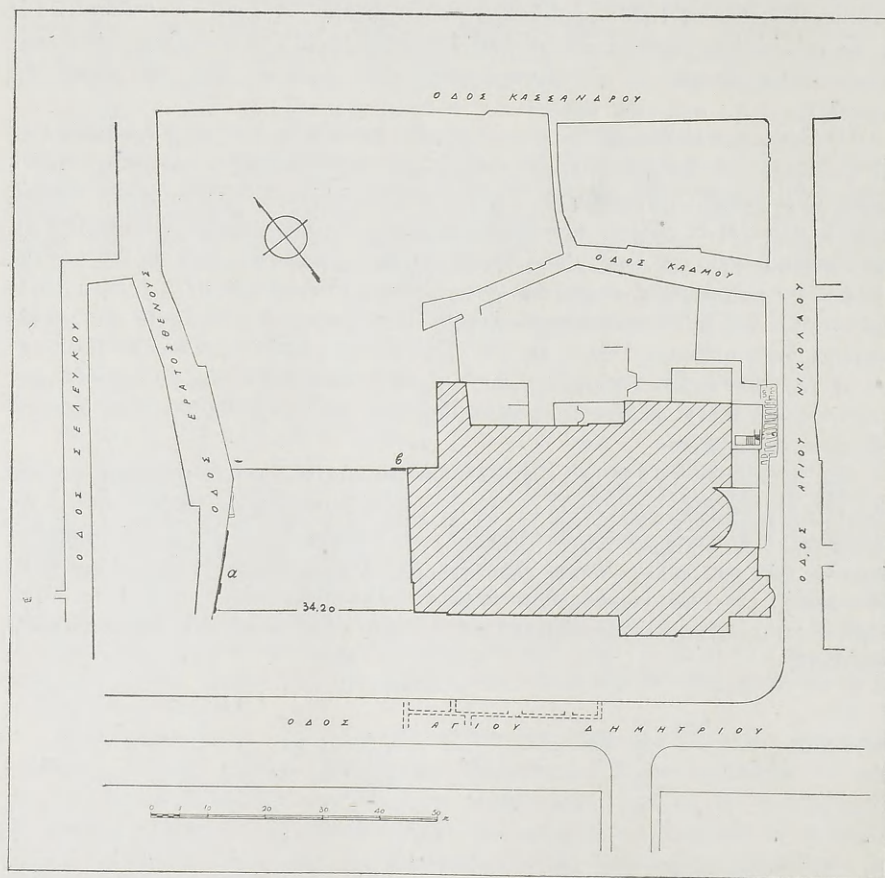
Εἰς τὰς ἀρχαιότερας πηγὰς, τὰς ἀφηγουμένας τὸ μαρτύριον, δὲν γίνεται λόγος περὶ τοῦ τόπου ἔνθα ὁ Δημήτριος συνελήφθη. Τὸ πρῶτον ὁ Ἀνώνυμος (βλ. ἀν. σ. 4 κέ.) ἀναφέρει, ὅτι ἡ σύλληψις ἐγένετο εἰς τὴν «Χαλκευτικὴν στοάν», τὴν ὁποῖαν ὁμοίως συνδέει μὲ τὰς «τῶν καμίνων καμάρας» τοῦ λουτροῦ («ἐν τῇ ἐκείσε Χαλκευτικῇ λεγομένῃ στοᾷ ἔνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι ὑπὸ τὰς τοῦ ἐγγυὲς δημοσίου λουτροῦ ὑπογαίους καμάρας»).

Εἰς τὰ κείμενα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος βλέπομεν, ὅτι ἡ στοά, ἔνθα ὁ Δημήτριος συνελήφθη, ἔχει ἤδη ἀκριβῶς καθορισθῇ ἐκ τῆς συγχρόνου τοπογραφίας «παρὰ τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου»· ἡ ὀνομασία αὐτῆς «Καταφυγή» εἶνε διαδεδομένη, ἀλληγορικῶς ἐρμηνευομένη ὑπὸ τῶν συγχρόνων λογίων ἱεραρχῶν, ἔχει δὲ δημιουργηθῇ, ὡς ἐτήσιον ἔθος, ἡ ὅλη τελετὴ τῆς ἱερᾶς πομπῆς, ὁδευούσης μετὰ λαμπάδων καὶ ὕμνων ἀπὸ τῆς Καταφυγῆς διὰ τῆς λεωφόρου (Ἐγνατίας);² εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὸ ἐσπέρας τῆς παραμονῆς τῆς ἑορτῆς.

1 Τμήματα ἀρχαίων στοῶν, πλησιέστερα καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου τοῦ ναοῦ, ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1917, διεσφζόντο μέχρι τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως κάτωθεν καυθέντων κτηρίων, χρησιμοποιηθέντα ὡς καρβουναποθήκαι, χωρὶς δυστυχῶς νὰ μελετηθῶσιν.

2 Περὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ βλ. μελέτην τοῦ Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ: Via Egnatia and Thessalonike ἐν Studies

Presented to David Moore Robinson, 1951, σ. 380 κέ. ἔνθα ὁ σ. ἐξετάζει τοπογραφικῶς τὰ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ εὐρέσεως ἐπιγραφῆς ἐπὶ κυλινδρικῆς μαρμαρίνης στήλης (ἐκ τῶν miliaria) καὶ ἐκφέρει τὴν γνώμην ὅτι αὕτη δὲν διήρχετο διὰ μέσου τοῦ κέντρου τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, ὀφείλεται δὲ εἰς πλάνην τὸ ὄνομα ὅπερ φέρει ἡ σημερινή ὁδὸς τῆς Θεσσαλονίκης.

Είχ. 1. Τοπογραφικόν διάγραμμα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

ΜΕΡΟΣ Α' Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΔΙΕΥΚΡΙΝΗΘΕΝΤΑ
ΔΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Α', ΧΩΡΟΣ ΕΦ' ΟΥ ΙΔΡΥΘΗ Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΙ Η ΚΡΥΠΤΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

1. Στάδιον καὶ δημόσιον λουτρόν. Συμφώνως πρὸς τὰς παρατεθείσας πηγὰς εἰς τὴν προτασσομένην Εἰσαγωγὴν, ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἰδρύθη «μέσον τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου». Ὅθεν ἐν τῶν προβαλλομένων προβλημάτων εἶνε ἡ ἐν γενικαῖς τοῦλάχιστον γραμμαῖς διευκρίνησις τῶν ὑπολειμμάτων τῶν ῥωμαϊκῶν τούτων κτισμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων, κατὰ τὰς παραδόσεις, ἐκτίσθη ὁ ναός.

Τοπογραφικαὶ ἐνδείξεις ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀνασκαφαὶ ἀφ' ἑτέρου κάτωθεν τοῦ δαπέδου καὶ πέραν τῆς βασιλικῆς διευκρίνησαν ἱκανὰ σημεῖα, δυνάμενα νὰ προσδιορίσουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὰ ἀρχαιότερα ταῦτα κτίσματα.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης πορίσματα, τὸ Στάδιον ἐξετείνεται δυτικῶς τοῦ ναοῦ, ἐγγύτατα τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, τὸ δὲ δημόσιον λουτρόν, τὸ γειτνιάζον πρὸς τὸ Στάδιον, κατελάμβανεν ὁλόκληρον τὸν χώρον τῆς βασιλικῆς, ἐκτεινόμενον καὶ πέραν τῶν πλαγίων αὐτῆς πλευρῶν· πρὸς ἀνατολὰς ἐτερματίζετο εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς Κρύπτης, ἔξωθεν ἀκριβῶς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη ἡ ἀρχαία λιθόστρωτος ὁδός, χωροῦσα μὲ ἐλαφρὰν κατωφέρειαν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, ἥτοι εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ ἁγίου Νικολάου (βλ. τοπογραφικὸν διάγραμμα εἰκ. 1).

α') **Τὸ στάδιον.** Ἡ κλίσις τοῦ ἐδάφους ἔξωθεν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἰδίως ἡ μεγάλῃ ἀνύψωσις αὐτοῦ (3,90 μ.) κατὰ τὸ βόρειον μέρος, ἥτις συνεχίζεται εἰς μακρὰν ἀπόστασιν πέραν τῶν σημερινῶν ὁδῶν Ἑρατοσθένους καὶ Σελεύκου, δεικνύει ὅτι ἐνταῦθα πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὸ Στάδιον¹.

1 Ὁ Χατζηϊωάννου τοποθετεῖ τὸ Στάδιον ΝΑ. τῆς βασιλικῆς, ἔξωρτον τὴν θέσιν του ἐκ τῆς συσχέτισεώς του πρὸς τὸ βορειοανατολικῶς τοῦ ναοῦ εὐρισκόμενον τουρκικὸν λουτρόν Γενή-Χαμάμ (ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 58). Ὁμοίως πρὸς νότον τοποθετεῖ τὸ Στάδιον καὶ ὁ Tafrafi (Topographie, σ. 124 κέ.) συσχετίζον τὸ Στάδιον πρὸς τὴν συνεχομένην πρὸς αὐτὸ Ἀγοράν, ἡ θέσις τῆς ὁποίας ἐνομιζέτο ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ (βλ. διάγραμμα εἰς ἄρθρον τοῦ OBERHUMER ἐν Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie XI σ. 159). Ὁ Εὐγγέπουλος (Συμβολαὶ

σ. 25 κέ.) ἔχων ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ ἀρχαία Ἀγορὰ τοποθετεῖται νῦν παρὰ τὴν σημερινὴν πλατεῖαν τῶν Δικαστηρίων, δέχεται τὸ Στάδιον ΝΑ. τῆς βασιλικῆς, ἐκτεινόμενον εἰς μεγάλην ἀπόστασιν πρὸς νότον (ἐ.ἀ. σ. 32 κέ. εἰκ. 2). Τὰ δύο ὁμοῦς τμήματα ἀρχαίων τοίχων μὲ πλινθόκτιστα τόξα (ἐ.ἀ. εἰκ. 3 καὶ 4), εἰς τὰ ὁποῖα στηρίζει τὸν προσδιορισμὸν τοῦ Σταδίου, διάφορα ὥς πρὸς τὴν κατασκευὴν καὶ ἄλλα ἢ ἀπροσδιόριστα μεταξὺ τῶν ὥς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν, δυσκόλως δύνανται ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὸ Στάδιον.

Μέχρις ακόμη του έτους 1788 «διεκρίνετο εις όλίγην απόστασιν από του ναού εν άμφιθέατρον καλυπτόμενον κατά τὸ ήμισυ από τὰ χώματα», ως αναφέρει εις τὸ περιγητικόν του βιβλίον ὁ Ἀλέξανδρος Bisani¹. Εὐστόχως ὁ Ευγγόπουλος ταυτίζει τὸ «άμφιθέατρον» πρὸς τὸ Στάδιον ἐν ὃ Bisani κυριολεκτῇ, ἐννοῶν ὑπὸ τὸ άμφιθέατρον ὀλόκληρον τὴν σφενδόνην τοῦ Σταδίου, δὲν εἶνε βέβαιον. Τὸ πιθανώτερον εἶνε ὅτι θὰ διεσφύζοντο λείψανα άμφιθεατρικῶς, ἥτοι κλιμακηδὸν διατεταγμένα κερκίδες τοῦ Σταδίου, αἵτινες ἐν τῷ μεταξὺ ἐξέλιπον, διασωθεῖσης μόνον τῆς ὑψηλῆς προσχώσεως, ἐξαιρουμένων ἐλαχίστων ὑπολειμμάτων.

Ὡς ὑπολείμματα τοῦ Σταδίου δύνανται νὰ θεωρηθοῦν: πρῶτον ἀνέρποντες πλινθόκτιστοι θόλοι, βραίνοντες ἀνωφερῶς ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν μὲ τινα πρὸς ἀνατολὰς ἀπόκλινιν παραπλευρῶς τῆς ὁδοῦ Ἑρατοσθένους, ἀνευρεθέντες κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν πλησίον τῆς πύλης τῆς ἄλλοτε αὐτῆς τῆς βασιλικῆς, ἥτοι εις ἀπόστασιν 34 μέτρων ἀπὸ τῆς δυτικῆς αὐτῆς προσόψεως (α ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκ. 1). Αἱ θολωταὶ αὗται πλινθόκτιστοι στοαί, ἐξ ᾧν διασφύζεται μόνον ἡ μία πλευρὰ μέχρι τῆς γενέσεως τοῦ θόλου εις μήκος 15 μέτρων (πίν. 5 α), θὰ ἐχρησίμευον πρὸς ὑποστήριξιν τῶν άμφιθεατρικῶς τοποθετημένων κερκίδων τοῦ Σταδίου. Δεύτερον, σημαντικὸν λείψανον τοῦ Σταδίου δύνανται νὰ θεωρηθῇ τμήμα ἐκ δύο μεγάλων μαρμαρίνων δόμων (1,50×1,00 μ.) μετὰ γείσου καὶ ὑψηλῆς βάσεως (ῦψ. 0,50 μ.), ὅπερ εὐρίσκεται εις ἐγγυτάτην ἀπόστασιν σχεδὸν ἐφαπτόμενον τοῦ ΒΔ ἄκρου τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς καὶ ἐπὶ ἐπιπέδου κατὰ 3,90 μ. ὑψηλοτέρου τοῦ δαπέδου αὐτῆς, ἥτοι εις τὸ ὕψος περίπου τοῦ ἀνωφλίου τῶν θυρῶν τῆς βασιλικῆς (πίν. 5 β, καὶ β ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκ. 1). Τοῦτο δύνανται ὡς ἐκ τῆς μορφῆς καὶ τῆς θέσεώς του νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ὀρθοστάτης τοῦ διαζώματος τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου², αἵτινες κατὰ ταῦτα εις τὸ μέρος τοῦτο θὰ εἶχον κατεύθυνσιν ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς³. Τὸ σφύζόμενον τοῦτο τμήμα τοῦ διαζώματος ἐσυνεχίζετο πρὸς δυσμὰς⁴, οὐχὶ ὁμῶς καὶ πρὸς ἀνατολὰς, διότι ἔχει καὶ τὴν πλαγίαν, τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν, ὁμοίως εἰργασμένην μὲ γείσον καὶ διπλὴν βάσιν. Εὐρίσκομεθα ἐπομένως εις τὸ τέρμα τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου.

Κατὰ ταῦτα τὸ Στάδιον ἐπεξετείνεται ἀρχικῶς μέχρι τῆς προσόψεως τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς. Κατὰ τὴν ἴδρυσιν αὐτῆς κατηδαφίσθη τὸ ἔμπροσθεν τοῦ νάρθηκος μέρος τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου πλην μικροῦ πρὸς Β. τμήματος διὰ νὰ σχηματισθῇ αὐλὴ ἢ

1 K. MEPTZIOY, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 194 κέ. (Δημοσιεύματα Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν ἀρ. 7).

2 Πρβ. ὁμοία ἐν J. DURM, Die Baukunst der Griechen, Stuttgart 1910, σ. 491 εἰκ. 495. WIEGAND-SCHRADER, Priene, Berlin 1904, σ. 258 εἰκ. 261. Ἡ μεγάλη ἐπίχρσις εις τὴν θέσιν τοῦ διαζώματος εἶνε τεχνική, γενομένη χάριν τοῦ Σταδίου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πλατείας Δικαστηρίου, ὅπου τίθεται ἡ Ἀγορά ἢ ἐπίχρσις μέγχι τοῦ ρωμαϊκοῦ στρώματος ἥτοι μόλις 0,50-0,80 μ. (πρβ. X. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, Ἀπὸ τὰς ὁργανώσεις τῶν νέων τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας, 1948, σ. 304 τοῦ 6ου τόμου τῆς Ἑπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς).

3 Καθορισμὸς τῆς ὁλῆς κατεύθυνσεως καὶ τοῦ σχή-

ματος τοῦ Σταδίου ἐκ τῶν ἐλαχίστων τούτων δεδομένων εἶνε λίαν πρόωρος.

4 Ἡ πρὸς δυσμὰς συνέχεια τοῦ μαρμαρίνου ὀρθοστάτου τοῦ διαζώματος δὲν διεσώθη ἡ οὐστέτις αὐτοῦ (βλ. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολαί, σ. 36 εἰκ. 2) πρὸς λείψανα ἀρχαίων τοίχων ἀποκαλυφθέντων πέραν τῆς ὁδοῦ Σελευκου, κάτωθεν ὑψηλῆς προσχώσεως δὲν φαίνεται ὀρθή, διότι οὐδὲν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐκεῖ ἀνομοίων τμημάτων τοίχων, εις ἀκαθόριστον ὕψος, εἶναι εὐρίσκομενον καὶ ἀπὸ διαφόρους ἐποχὰς προσερχόμενον, παρουσιάζει πράγματι τὴν μορφήν καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐγγὺς τοῦ νάρθηκος τμήματος τοῦ διαζώματος.

αἶθριον. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἀπότομος ἀνύψωσις (3,90 μ.) τοῦ ἐδάφους κατὰ μήκος τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ αἵθριου, εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς ὁποίας διεσώθη μέχρις ἡμῶν μικρὸν μόνον τμήμα τοῦ διαζώματος τῶν κερκίδων.

Τὸ λοιπὸν Στάδιον διετηρήθη, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἐπὶ μακρόν. Τὸν 9^{ον} αἰῶνα μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξίς αὐτοῦ εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Θεοδώρας (TAFRALI, Topographie de S. σ. 125) διό καὶ ἡ προσωνομία τῆς βασιλικῆς «ἡ ἁγία Ἐκκλησία ἡ ἐν τῷ Σταδίῳ» εἰς ἐπιγραφὴν ἀρχαίας τοιχογραφίας ἀποκαλυφθείσης ἐν τῷ ναῷ (βλ. κατωτέρω). Ἀφ' ἐτέρου ἡ ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρία, ὅτι εἰς ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς, ἐνθα ὑπῆρχον τοιχογραφίαι μὲ πολεμικὰς σκηνάς, ἀντίκρυζε τὸ Στάδιον, δύναται νὰ καθορισθῇ, ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν δυτικόν, τὸν μόνον, ὅστις, ὡς θὰ ἴδωμεν, παρουσιάζει ὁπωσδήποτε μεγαλυτέρας ἐπιφανείας καταλλήλους πρὸς τοιχογράφησιν σκηνῶν.

β') *Τὸ δημόσιον λουτρόν*. Περισσότερας ἐνδείξεις πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ παρέσχεν ἡ ἐν τῇ βασιλικῇ καὶ ἔξωθεν αὐτῆς σκαφικὴ ἔρευνα. Αἱ νεώτεραι ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς ἀπεκάλυψαν ὅτι ἡ Κρύπτη, ἡ ἐκτετατομένη κάτωθεν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς, κατὰ μέγα μέρος ρωμαϊκὴ, ἀπετέλει τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ δημοσίου λουτροῦ. Τοῖχοι, ἐν συνεχείᾳ τῶν τοίχων τῆς Κρύπτῃς, ἀνευρεθέντες ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς, δεικνύουν ὅτι τὸ λουτρόν ἐσυνεχίζετο πρὸς δυσμὰς, καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς βασιλικῆς, ἀνεγερθείσης ἐπὶ τῶν ἐρειπωθέντων «ἐμβόλων καὶ προπινῶν τοῦ λουτροῦ», ὡς ζωηρῶς περιγράφεται εἰς τὰς πηγάς.

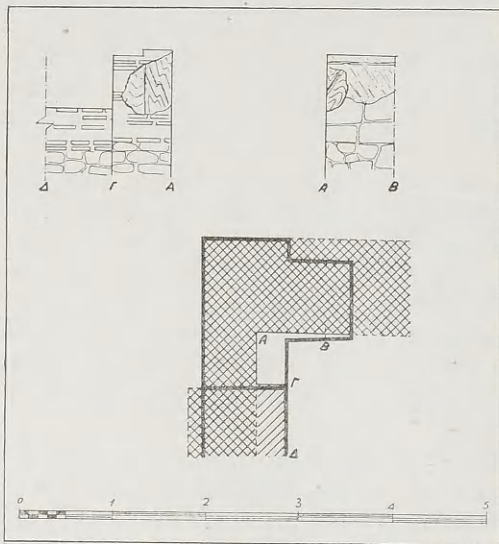
Τὸ ἀνατολικὸν τοῦτο τμήμα τοῦ λουτροῦ, ὑπόγειον σήμερον, ἦτο κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν καὶ κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς ἰσόγειον, εὐρισκόμενον ἐπὶ ἐπιπέδου χαμηλοτέρου κατὰ 4 περίπου μέτρα τοῦ λοιποῦ σώματος τοῦ κτηρίου, ἕνεκα τῆς ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Οὕτω πρὸς ἀνατολὰς, ὅπου εὐρέθη λιθόστρωτος ὁδός (πίν. 8), τὸ δημόσιον λουτρόν ἦτο διώροφον. Κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς, τὸ πρὸς ἀνατολὰς χαμηλὸν ἰσόγειον αὐτοῦ συγκρότημα διετηρήθη ὁλόκληρον διὰ νὰ χρησιμεύσῃ κατ' ἀρχὴν ὡς κρηπίδωμα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, διασκευασθὲν δὲ μετετράπη εἰς Κρύπτην τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ — τὸ δὲ ἐπίλοιπον πρὸς δυσμὰς κτήριο καταδαφίσθη, καὶ οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ἐχρησίμευσαν ἐν μέρει ὡς θεμέλια τῶν στυλοβατῶν καὶ τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς.

Διαμερίσματά τινα τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ, τὰ ὁποῖα ἐσφύζοντο καλῶς, συμπίπτοντα εἰς τὰ ἄκρα, ἔξω τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς, διετηρήθησαν ἐνσωματωθέντα ὡς προσκτίσματα αὐτῆς, ὡς εἶνε ἡ ἀριστερὰ τοῦ νάρθηκος ἡμικυκλικὴ ἐγγεγραμμένη ἐξέδρα καὶ συνεχόμενος τετράγωνος θάλαμος (ὅπου ὁ προσκυνούμενος σημεινὸς τάφος τοῦ ἁγίου).

Τὸ ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς ἀνευρεθὲν ρωμαϊκὸν κτίσμα, ὅπερ ἐκτείνεται καὶ πέραν τῶν πλαγιῶν πλευρῶν αὐτῆς, θὰ ἐξετάσωμεν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καὶ ἐν συσχετίσει πρὸς τοὺς στυλοβάτας καὶ τοίχους τῆς βασιλικῆς, λεπτομερέστερον δὲ τὸ διατηρηθὲν ἰσόγειον αὐτοῦ τμήμα, διευκρινίζοντες τὰς ἐποχὰς αὐτοῦ καὶ τὴν μετατροπὴν του εἰς Κρύπτην τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Τὸ ὑπὸ τὴν βασιλικὴν κτίσμα τοῦ λουτροῦ. Εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς μέρη, τόσον εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος ὅσον καὶ εἰς τὰ πλάγια, ἀνευρέθησαν τοῖχοι καὶ ἀγωγοὶ ὕδατος διαφόρου διαμετρήματος καὶ κατευθύνσεως καὶ εἰς διάφορον βάθος, ἀνήκοντες εἰς τὸ προχριστιανικὸν κτίριον τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ, ὡς σημειοῦνται εἰς τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν (πίν. II).

Καὶ πρῶτον, ἀνασκάπτοντες κατὰ μῆκος τὰς κεντρικὰς κιονοστοιχίας, εὑρομεν ὅτι

Εἰκ. 2. Ρωμαϊκὸς τοῖχος μετέωρα τοιχογραφιῶν εἰς τὸ Α. ἄκρον τοῦ στυλοβάτου τῆς Ν. κιονοστοιχίας (κάτωθεν τοῦ ΝΔ. πεσσού τοῦ ἱεροῦ Βήματος). Κάτοψις-τομαί.

οἱ κτιστοὶ αὐτῶν στυλοβάται θεμελιοῦνται ἐπὶ τοῦ βραχέως παρθένου ἐδάφους, ὅπερ βαίνει κατωφερῶς, εὐρισκόμενον εἰς μὲν τὸ δυτικὸν ἄκρον εἰς ἐλάχιστον βάθος, εἰς δὲ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, βαθμιαίως κατερχόμενον, φθάνει τὰ 3.50 μ. Ὁ στυλοβάτης τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους, εὐρέθη ἐξέχων πέραν τῶν βάσεων τῶν κιόνων, οὐχὶ ὅμως ἐν εὐθυγραμμίᾳ πρὸς αὐτάς· εἰς μὲν τὸ νότιον ἄκρον ἐξέχει περὶ τὰ 0,25 μ. στενοῦται δὲ ὅσον προχωρεῖ πρὸς ἀνατολὰς, καταλήγων εἰς μικρὰν ἐσοχὴν 0,05 μ. Προσέτι ἡ ἐσοχὴ αὕτη δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον ἀλλὰ βαθμιαίως κατέρχεται πρὸς ἀνατολὰς μετὰ διαφορὰν 0,35-0,40 μ., ἐνῶ ἡ κλίσις τοῦ χριστιανικοῦ δαπέδου, ὡς θὰ ἴδωμεν, δὲν εἶνε μεγαλύτερα τῶν 0,20-0,25 μ. Τοῦτο ὑπο-

δεικνύει ὅτι δὲν ἐκτίσθη τὸ θεμέλιον τοῦ στυλοβάτου ἐπίτηδες δι' αὐτόν.

Ἄλλη ἔνδειξις διεπιστώθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἐτέρας πρὸς τὸ πλάγιον κλίτος πλευρᾶς τῆς αὐτῆς νοτίας κιονοστοιχίας, διασωθεῖσα ὅλως τυχαίως. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν δηλαδὴ ἄκρον τῆς νοτίας κιονοστοιχίας (α εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ πίν. II), ὅπου ὁ στυλοβάτης αὐτῆς χωρὼν κάτωθεν τοῦ νοτιο-δυτικοῦ πεσσού τοῦ ἱεροῦ Βήματος διασταυροῦται πρὸς τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον τῆς Κρύπτης, σχηματίζεται κάτωθεν τοῦ πεσσού κενὸν εἰς βάθος 0,80 μ., ἀφίνον τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ πεσσού μετέωρον (εἰκ. 2). Τὸ κενὸν τοῦτο ἐδημιουργήθη ἐξ ἀφαιρέσεως τμήματος πλάτους 0,30 μ. τοῦ ἀκραίου μέρους τοῦ στυλοβάτου, ἥτις ἐγένετο πιθανῶς κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν ὑπάρχοντος πλησίον ἐκεῖ μεταγενεστέρου τάφου. Τὸ ἀφαιρεθὲν ὅμως τοῦτο τμήμα ἦτο πρόσθετον, διότι τὸ ἐπίλοιπον μέρος τοῦ στυλοβάτου εὐρέθη τοιχογραφημένον, ἡ δὲ τοιχογράφησις, ἀπομιμουμένη μάρμαρον, ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον τὸν χωρίζοντα τὴν Κρύπτην (βλ. τομὰς εἰς εἰκ. 2). Τὸ πρόσθετον τμήμα, διακρινόμενον σαφῶς καὶ ἐκ

τῆς διαφορευτικῆς τοιχοποιίας, ἐσυνεχίζετο κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτου τῆς βασιλικῆς.

Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς εἶχε δύο ἐποχάς: ὁ ἀρχαιότερος, τοιχογραφημένος, ἦτο στενότερος κατὰ 0,30 μ. ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ πλαγίου κλίτους· εἰς τοῦτον προσεκολλήθη κατὰ μῆκος πρόσθετον τοιχάριον πλάτους 0,30 μ., ὅταν ἐχρησιμοποιήθη ὡς στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς. Ὅτι δὲ ὁ ἀρχαιότερος τοιχογραφημένος τοῖχος εἶνε ρωμαϊκός, καὶ οὐχὶ τυχὸν προγενεστέρας χριστιανικῆς ἐποχῆς, πιστοποιεῖται ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῶν δαπέδων. Τὸ κάτω δηλαδὴ μέρος τῆς διασωθείσης τοιχογραφήσεως εὐρίσκεται εἰς βάθος 0,65 μ. (ὕψ.μ. - 1,15 μ.) καὶ προχωρεῖ ἀκόμη κατωτέρω, εἶνε δὲ σύμφωνον πρὸς τὸ ἐπίπεδον ἀνευρεθέντος ρωμαϊκοῦ ἐκ μαρμαροθετήματος δαπέδου ἔξωθεν τῆς βορείας πύλης (εἰς σημεῖον β τῆς κατόψεως τοῦ πίν. II), εἰς βάθος 0,80 μ. (ὕψ.μ. - 1,30), ἐνῶ τὰ ἀνευρεθέντα ἐπάλληλα χριστιανικά δάπεδα εὐρίσκονται εἰς βάθος (ὕψ.μ. - 0,94 μ. καὶ ἄνω).

Ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τῆς βορείας κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς ἔδειξεν ὅτι καὶ ὁ κάτωθεν αὐτῆς στυλοβάτης δὲν συμπίπτει ἀκριβῶς πρὸς τὴν θέσιν τῶν κιόνων, οἵτινες παρουσιάζουν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον βαθμιαίαν ἀπόκλισιν περὶ τὰ 0,35 μ. πρὸς τὸ μέσον κλίτος· ἄρα θὰ ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἐδῶ ἀρχαιότερος τοῖχος.

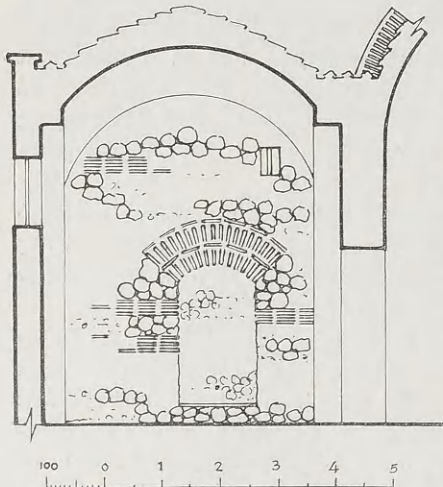
Ὁ εὐρὺς κεντρικὸς οὗτος χώρος τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ (γ-γ-γ εἰς πίν. II) ἐχωρίζετο εἰς μικρότερα διαμερίσματα δι' ἐγκαρσίων τοίχων, οἵτινες δὲν προχωροῦν μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ τερματίζονται εἰς βάθος 0,80-1,00μ. Ὁ πρῶτος ἀνευρεθεὶς τοῖχος (πάχους 0,65 μ.) ἔξ ἀργολιθοδομῆς, ἀνευρέθη εἰς βάθος 0,55 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς (ὕψ.μ. - 1,008 μ.) καὶ εἰς ἀπόστασιν ἑξ μέτρων ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ χωρίζοντος τὴν Κρύπτην. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ ἐγκαρσίου αὐτοῦ τοίχου εὗρομεν ἀγωγὸν ὕδατος ἔξ ὀπτῆς γῆς κυκλικῆς διατομῆς (διάμ. 0,15 μ.) προφυλαγμένον ἐντὸς τοιχαρίου ἔξ ἀργολιθοδομῆς, ὅστις βαίνει κατωφερῶς καὶ λοξῶς ἐκ βορρᾶ.

Τμῆμα δευτέρου ἔξ ἀργολιθοδομῆς ἐγκαρσίου τοίχου εὐρέθη εἰς ἀπόστασιν τεσσάρων μέτρων δυτικῶς τοῦ πρώτου, ἀμέσως κάτωθεν δευτέρου στρώματος κορασανίου, εἰς βάθος 0,65 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς. Δυτικῶς καὶ παραλλήλως τοῦ τοίχου αὐτοῦ εἰς βάθος 1,35 μ. βαίνει μέγας ἀγωγὸς ὕδατος ὀρθογωνίου διατομῆς (0,60×0,55 μ.) ἐκτισμένος ἐπιμελῶς δι' ὀπτοπλίνθων, καλυπτόμενος διὰ πλακῶν, συνεχίζεται δὲ καὶ πρὸς τὸ Β. πλάγιον κλίτος μὲ μικροτέραν τὴν διάμετρον (0,40 μ.). Τρίτος ἐγκάρσιος τοῖχος εὐρέθη εἰς μικρὸν τμῆμα νοτίως τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου, καταστραφεὶς κατὰ τὴν ἰδρυσιν αὐτοῦ.

Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τῶν δευτέρων κιονοστοιχιῶν τῆς πεντακλίτου βασιλικῆς ἔξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τῶν ἔφερεν εἰς φῶς ρωμαϊκοὺς τοίχους, οἱ ὅποιοι δὲν συμπίπτουν πρὸς τοὺς στυλοβάτας τῶν κιονοστοιχιῶν τούτων, ἀλλὰ, συνεχίζοντες τὴν εὐθυγραμμίαν τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων τῆς Κρύπτης, βαίνουν παραπλεύρως τῶν κιονοστοιχιῶν, ὁ μὲν νότιος κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς νοτίου κιονοστοιχίας (πίν. 6β), ὁ δὲ βόρειος κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς βορείας (πίν. 7α). Οὕτω σχηματίζονται δύο στενοὶ ἄνισον πλάτους ἔμβολοι (δ-δ καὶ ε-ε), οἱ ὅποιοι εὐρέθησαν χωριζόμενοι δι' ἐγκαρσίων τοίχων εἰς μικρότερα διαμερίσματα (πίν. 6α).

Κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς σχηματίζεται ἕτερος ἔμβολος (ξ-ξ-ξ), ἔχων

τὸ πλάτος τῆς ἀρτίως διασωθείσης πρὸς δυσμὰς ρωμαϊκῆς ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας (η), ἣτις οὕτω συμπεριλαμβάνεται ἐντὸς τοῦ σώματος τοῦ λουτροῦ. Ὁ βορείος μακρὸς τοῖχος τοῦ ἐμβόλου τούτου εἶχε καταστραφῇ, τμήμα ὅμως τούτου ἀνευρέθη δι' ἀνασκαφῶν κάτωθεν μεταγενεστέρων προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς εἰς μῆκος πέντε μέτρων δυτικῶς τοῦ μεγάλου τοξωτοῦ ἀνοίγματος (β εἰς πίν. II), ὅπερ διασωθὲν εἰς

Εἰκ. 3. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θαλάμου (θ εἰς πίν. II) μετὰ τῆς ἀποκαλυφθείσης θύρας.

ὑψος ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος, ἐχρησιμοποιήθη, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἰς τὴν βασιλικήν. Ἡ περαιτέρω πρὸς Δ. συνέχεια τοῦ τοίχου τούτου εἶχε καταστραφῇ, ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι θὰ ἐσυνεχίζετο μέχρι τῆς ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, διότι εὑρομεν τμήμα θεμελίων τοίχου ἐξ ἀργολιθοδομῆς βαῖνον εἰς τὴν αὐτὴν εὐθυγραμμίαν κάτωθεν ὑψωθέντος μεταγενεστέρου μαρμαροστρώτου δαπέδου.

Ἡ ἡμικυκλικὴ ἐγγεγραμμένη ἐξέδρα, διασωθεῖσα ὁλόκληρος, στεγάζεται ὑπὸ τεταρτοσφαιρίου, ἔχοντος τὴν διάταξιν τῶν πλίνθων ῥιπιδοειδῇ καὶ φολιδωτῇ κατὰ τὴν νέαν ἐξ Ἀνατολῆς προσελθοῦσαν ἄνευ ξυλοτύπων τεχνικήν, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη ἡ ῥωμαϊκὴ τέχνη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὸν λεγόμενον ναὸν τοῦ Διὸς ἐν Σπαλάτῳ, εἰς τὰς Θέρμας τῆς Νικομηδείας, τὸ θριαμβευτικὸν τόξον τοῦ Γαλερίου κ.ά.¹

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοίχου ὑπάρχει κόγχη διασφύζουσα τὸν σωλῆνα ἐκροῆς ὕδατος κρήνης. Τὸ δάπεδον τῆς ἐξέδρας εὐρίσκεται κατὰ τρεῖς βαθμίδας ὑψηλότερον τῆς βασιλικῆς.

Ὁ ἐπίσης ἀκέραιος διασωθεὶς παραπλεύρως χαμηλότερος τετράγωνος θάλαμος (θ), καλύπτεται ὑπὸ θόλου φερομένου ἐπὶ σφαιρικῶν τριγώνων καὶ δύο ἀβαθῶν τόξων ἐπὶ τῶν τοίχων. Ὁ θάλαμος οὗτος, χρησιμοποιούμενος ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας ὡς Τάφος τοῦ ἁγίου, δὲν συνεδέετο ἀρχικῶς πρὸς τὴν ἡμικυκλικὴν ἐξέδραν, ἦτο δὲ ὅλως ἀνοικτὸς κατὰ τὴν βορείαν αὐτοῦ πλευρὰν ἀποκλεισθεὶς εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ὡς σαφῶς καταφαίνεται ἐκ τῆς τοιχοδομίας. Εἰς τὸν πρὸς ἀνατολὰς τοῖχον ἡ ἀπόξις τῶν κονιαμάτων, κατὰ τὴν διασκευὴν τοῦ τάφου, ἀπεκάλυπεν ὑπάρχουσαν ἐκεῖ ἀρχικὴν θύραν ἐντοιχισθεῖσαν (εἰκ. 3).

Διὰ τῆς θύρας αὐτῆς συνεκοινώνει ὁ τετράγωνος θαλαμίσκος πρὸς ἕτερον ἰσοπλατὲς ἀνατολικῶς αὐτοῦ εὐρισκόμενον διαμέρισμα (ι), ἐκ τοῦ ὁποίου διασφύζεται μόνον μικρὸν τμήμα τοῦ βορείου τοῦ τοίχου, τοῦ λοιποῦ διασκευασθέντος μεταγενεστέρως.

¹ Bl. O. WULFF, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, Berlin 1909, σ. 369.

Τὸ διασωθὲν ἀρχαῖον τμήμα τοῦ βορείου τούτου τοῖχου, ὡς ἀπεκάλυψε σκαφικὴ ἔρευνα, εἶνε δύο ἐποχῶν· τὸ κατώτερον αὐτοῦ μέρος εἶνε σύγχρονον πρὸς τὸν θάλαμον τοῦ Τάφου, συνεχόμενον πρὸς αὐτόν, τὸ δὲ ἀνώτερον ἐπανεκτίσθη κατὰ τι στενώτερον καὶ φέρει εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν μικρὰς κόγχας, ἐναλλὰξ ἡμικυκλικὰς καὶ ὀρθογωνίους, ἐπενδεδυμένας δι' ὀρθομαρμαρώσεως καὶ χρησιμοποιούμενας διὰ κρήνας, ὡς δεικνύουν λείψανα πλακιδίων καὶ μεταλλικοὶ σωλῆνες εἰς τὸ κέντρον τῶν κογχῶν (πίν. 7β καὶ ο εἰς πίν. III).

Μεγαλυτέραν ἔτι ἐπέκτασιν πρὸς βορρᾶν παρουσιάζει τὸ ῥωμαϊκὸν λουτρόν εἰς τὸ κεντρικὸν μέρος αὐτοῦ, ὅπου ὑπῆρχεν ἕτερον, μέγα διαμέρισμα (κ) πλάτους ἑννέα μέτρων, τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη δι' ἀνασκαφῶν, κάτωθεν χριστιανικῶν προσκτισμάτων, ἡ ἀνατολικὴ πλευρά, φέρουσα ἄνοιγμα θύρας καὶ ἐν μέρει ἡ βορεῖα, ἐξ ἐπιμελοῦς τοιχοποιΐας ἐναλλασσομένων ζωνῶν λιθοδομῆς καὶ πλίνθων. Ἔτι δὲ βορειότερον αὐτοῦ συνεχίζονται τοῖχοι μεταγενεστέρου κτιρίου¹.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκρην τῆς βορείας αὐτῆς πλευρᾶς τοῦ λουτροῦ ὁ εὐρὺς θάλαμος (λ) ὁ χρησιμοποιηθεὶς ὡς πρόσκτισμα ἔξωθεν τοῦ Πτερυγίου τῆς βασιλικῆς εἶνε ἐπίσης πιθανώτατα ῥωμαϊκὸν λείψανον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου συνεχίζονται αἱ ῥωμαϊκαὶ στοαὶ τῆς Κρύπτης. Εἰς τὴν θύραν τοῦ χριστιανικοῦ προσκτίσματος ἐχρησιμοποιήθη ῥωμαϊκὸν ἀνάγλυφον κοσμούμενον διὰ κεφαλῶν βοῶν ὡς ὑπέρθυρον, καίτοι οὐχὶ κατὰ χώραν, διότι ἀρχικῶς τοῦτο εἶχε μεγαλύτερον μήκος (εἰκ. 4).

Εἰς τὸν διάμεσον χώρον τῶν δύο τελευταίων τούτων θαλάμων ὑπάρχει ὀρθογώνιον στόμιον ὑπογείου δεξαμενῆς καὶ κυκλικὸν φρέαρ, τοῦ ὁποίου τὸ ἀρχικὸν μαρμαρινὸν στόμιον εὐρίσκεται κατὰ ἓν μέτρον βαθύτερον τοῦ σημερινοῦ. Ἀπὸ τῆς δεξαμενῆς τὸ ὕδωρ διωχετεύετο εἰς τὸ ὑπόγειον συγκρότημα τοῦ λουτροῦ.

Εἰς ἀντιστοίχους θέσεις, κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ δημοσίου λουτροῦ, ὑπῆρχον αἱ αὐταὶ ἐπεκτάσεις τῶν διαμερισμάτων αὐτοῦ (μ), τοῖχοι τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν εἰς

Εἰκ. 4. Ρωμαϊκὸν ἀνάγλυφον ὡς ὑπέρθυρον χριστιανικοῦ προσκτίσματος.

¹ Τὰ πέραν τῆς βασιλικῆς διαμερίσματα ταῦτα τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ φαίνεται ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἦσαν ἐν χρήσει, οὗτω δὲ ἐρημνέεται ἡ παρατήρησις Συμεῶν τοῦ Μεταφραστοῦ (10^{ος} αἰ.) ὅτι ὁ ναὸς «καὶ νῦν ὁράται μέσος τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου» (MIGNE P. G.

116, 1200). Εἰς τὸ μέρος δὲ τοῦτο, ἦτοι ΒΑ. τῆς βασιλικῆς τὰ λουτρά ἐσυνεχίσθησαν, ὡς εἵπομεν καὶ ἀνωτέρω, καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (περὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ σ. 328 σημ. 3).

τὴν Κρύπτην, ἐπανακτισθέντες καὶ χρησιμοποιηθέντες ὡς κρηπίδωμα τοῦ νοτίου Πτερυγίου τῆς βασιλικῆς καὶ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοῦ ἐπεκτάσεων, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Τὴν περαιτέρω ἔρευναν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κτίσματος δὲν ἡδυνήθημεν νὰ συμπληρώσωμεν εἰς τὴν νοτίαν καὶ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, διότι ἡ ἀπὸ ἐτῶν γενομένη ἀνοικοδόμησις τοῦ δυτικοῦ καὶ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου δὲν ἐπέτρεψε νεωτέρας ἐρεῦνας.

Ἐξώθεν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς εἶχεν ἀνευρεθῆ κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῷ 1918, εἰς βάθος δύο μέτρων, μακρὸς τοίχος μήκους 35 μέτρων, ἐκ μαρμαρίνων δόμων, εἰς ἀπόστασιν 17 μέτρων ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς, βαίνων παραλλήλως πρὸς αὐτὸν (ξ εἰς πίν. II).

Εἰκ. 5. Ἡ ἐκ βορρᾶ εἰσόδος τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου μεταξὺ λουτροῦ καὶ Σταδίου.

Μετὰ τοῦ μακροῦ αὐτοῦ τοίχου, ὅστις εἶχε πρόσοψιν πρὸς νότον, συνέχονται ἐγκάρσιοι τοῖχοι πλινθόκτιστοι, βαίνοντες πρὸς βορρᾶν καὶ νότον, ἐξ ὧν ὁ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον εὐρισκόμενος προχωρεῖ μέχρις ἀποστάσεως 3,50 μ. ἀπὸ τῆς Κρύπτης. Ὅθεν εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τὸ κτίσμα τοῦτο θὰ ἐσχετίζετο μὲ τὸ δημόσιον λουτρόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ Θέρμαι, κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴν ἰδίως ἐποχὴν, συμπεριελάμβανον καὶ ἄλλα σχετικὰ συγκροτήματα κτιρίων, ὡς τὸ Γυμνάσιον καὶ τὴν Παλαίστραν καὶ μάλιστα ἐν στενῇ γειτνιάσει πρὸς τὸ Στάδιον¹.

Προσέτι, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν πηγῶν, ὑπόγειοι στοαὶ συνέδεον τὰς τῶν καμίνων καμάρας τοῦ δημοσίου λουτροῦ, ἔνθα ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Δημήτριος, πρὸς ὑπογείους καμάρας τῆς λεγομένης Χαλκευτικῆς στοᾶς, ἥτις τοποθετεῖται Ν.Δ. τῆς βασιλικῆς.

Πρὸς δυσμὰς τὸ κτίριον τῶν Θερμῶν ἐτερματίζετο εἰς ἀπόστασιν πέντε καὶ ἡμίσεος μέτρων ἀπὸ τοῦ Σταδίου, μετὰ τοῦ ὁποίου συνεδέθη εἰς μεταγενεστέραν ἀλλὰ προχριστιανικὴν ἐποχὴν διὰ θολωτοῦ διαδρόμου (ν), ὡς εἰκόζομεν ἐκ τοῦ διασωθέντος μικροῦ τμήματος ἡμικυλινδρικοῦ θόλου δυτικῶς τῆς ἐξέδρας, ἀνοιγομένου μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτῆς καὶ τοῦ μαρμαρίνου διαζώματος τοῦ Σταδίου ἔχοντος τὴν εἰσόδον ἐκ βορρᾶ (εἰκ. 5). Τὸ θολωτὸν τοῦτο τμήμα διεσκευάσθη εἰς δεξαμενὴν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἰς τὰ περὶ προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς.

¹ Πρὸβλ. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ (τόμ. 6ος Ἐπετηρίδος Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἑ.ἀ. σ. 305 κ.ε. ὅπου παρέχονται παρατηρήσεις περὶ τοῦ Γυμνασίου μετὰ βάλανειοῦ καὶ τοῦ

Σταδίου τῆς Θεσσαλίας ὡς καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἡ διατυπωμένη μόνον γνώμη, καθ' ἣν τὰ ῥωμαϊκὰ ταῦτα κτίσματα δὲν ἐθίγησαν, δὲν εὐσταθεῖ.

2. Αἱ τῶν καμίνων καμάραι τοῦ ῥωμαϊκοῦ δημοσίου λουτροῦ.

Τὸ πρὸς ἀνατολάς, ὑπὸ τὸ ἐγκάρσιον κλίτος καὶ τὴν ἀψίδα τῆς βασιλικῆς, θολωτὸν ὑπόγειον συγκρότημα τῆς Κρύπτης ἦλθε τὸ πρῶτον εἰς φῶς κατὰ τὰς εὐθὺς μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ ἔτους 1917 ἐνεργηθεῖσας ἀνασκαφάς ¹. Κατὰ τὰς συνεχισθείσας ἐρεῦνας διεπιστώθη, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἡ Κρύπτη ἀρχικῶς ἀπετέλει τὸν κάτω ὄροφον τοῦ συνεχομένου πρὸς δυσμὰς δημοσίου λουτροῦ, πρὸς τὴν διαίρεσιν τοῦ ὁποίου συμφωνεῖ πλήρως, συνεχιζομένων τῶν τοίχων καὶ τῶν στοῶν αὐτοῦ ἐν τῇ Κρύπτῃ, ὡς διακρίνεται ἐν τῇ κατόψει (πίν. II).

Ὅπως τὸ ὑπὸ τὴν βασιλικὴν σῶμα τῶν Θερμῶν, οὕτω καὶ τὸ ὑπὸ τὸ ἐγκάρσιον αὐτῆς κλίτος ἰσόγειον τοῦτο συγκρότημα ἀποτελεῖται ὁμοίως ἐξ ἐνὸς εὐρέος, κεντρικοῦ χώρου *A - B* καὶ ἀνὰ δύο ἐκατέρωθεν στοῶν, ἐξ ὧν αἱ πρὸς βορρᾶν *Γ* καὶ *Δ* εἶναι πλατύτεραι τῶν πρὸς νότον *Ε* καὶ *Ζ*. Ἐπίσης αἱ πρὸς βορρᾶν στοαὶ εἶναι ὑψηλότεραι κατὰ 0,60 μ. ἢ διαφορὰ τοῦ ὕψους τῶν ὀφείλεται, ὅχι μόνον εἰς τὸ ὅτι τὸ δάπεδον βαίνει κατωφερῶς πρὸς νότον, ἀλλὰ προσέτι διότι οἱ θόλοι τῶν νοτίων στοῶν εἶναι χαμηλότεροι.

Τὸ ἐξ 11 μέτρων πλάτους κεντρικὸν διαμέρισμα *A* ἀποκλείεται πρὸς δυσμὰς ὑπὸ πλινθοκτίστου τοίχου, φέροντος πέντε κατὰ σειρὰν κόγχας, ἐναλλάξ ἡμικυκλικὰς καὶ ὀρθογωνίους, τὰς συνήθεις διὰ τὰς κρήνας τῶν ῥωμαϊκῶν λουτρῶν. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν πρώτων, ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ τούτου διαμερίσματος στοῶν *Γ* καὶ *Ε*, συνεχίζονται μέχρι τῆς ἀνευρεθείσης λιθοστρώτου ὁδοῦ, ὅπου ὁ τοίχος τῶν κάμπτεται ὀρθογωνίως, σχηματίζων τὴν πρόσοψιν. Αἱ δευτέραι, παραπλευρῶς τῶν πρώτων στοαὶ *Δ* καὶ *Ζ*, δὲν φθάνουν μέχρι τῆς ὁδοῦ ἀλλὰ τερματίζονται εἰς ἀπόστασιν πέντε μέτρων ἀπ' αὐτῆς, ἀφιεμένον οὕτω τοῦ κεντρικοῦ τμήματος νὰ ἐξέχη πρὸς ἀνατολάς. Καὶ ὁ μὲν τοίχος τῆς προσόψεως ἀνευρέθη ἐν θεμελίοις, ἐπανακτισθεὶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰς χριστιανικὴν ἐποχὴν, οἱ πλάγιοι ὅμως τοῖχοι ἐξ ἀρίστης πλινθοδομῆς καὶ ἡ πρὸς νότον γωνία, διεσώθησαν καλῶς εἰς ὕψος. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ πρὸς νότον τοίχου ἀνοίγεται κόγχη διὰ τὴν τοποθέτησιν λουτήρος ἢ κρήνης.

Λεπτομερὲς ἐξέτασις τῶν θόλων καὶ τοίχων τοῦ κάτω ὀρόφου τοῦ λουτροῦ ἀπέδειξεν, ὅτι οὗτος δὲν ἀνήκει ὁλόκληρος εἰς μίαν προχριστιανικὴν ἐποχὴν ἀλλ' ὅτι καὶ πρὸ τῆς μετατροπῆς αὐτοῦ εἰς χριστιανικὴν Κρύπτην ἐγένοντο διασκευαί, προερχόμεναι ἐκ δευτέρας ῥωμαϊκῆς περιόδου. Καὶ ἄλλη ὅμως, ἀρχαιότερα περίοδος κτισμάτων, προηγήθη εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοῦτο μέρος τοῦ λουτροῦ, διότι ἀνευρίσκονται τοῖχοι καὶ μαρμαρόστρωτα δάπεδα εἰς βάθος 1,90 μ. (*π* εἰς πίν. II).

Καὶ πρῶτον διὰ τὴν διαρρύθμισιν τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ἀνατολικῶς τῆς σειρᾶς τῶν πέντε κογχῶν τῶν κρηνῶν κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὀλίγας ἔχομεν ἐνδείξεις, διότι ὁ χώρος οὗτος διεσκευάσθη ὁλόκληρος κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδον, ἀνεγερθείσης ἐκεῖ ἀψίδος ἐκ πεσῶν ὡς βάθρου τῆς Ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς.

Εἰς τοὺς ἀκραίους ὀγκῶδεις, πλινθοκτίστους πεσσούς τῆς χριστιανικῆς Ἀψίδος, ἰδίως ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν πλευρᾶς, ἢ ἐκ μεγάλων λαξευτῶν λίθων τοιχοποιῖα

¹ Βλ. λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς ἀνευρέσεως τῆς Κρύπτης εἰς Παράρτημα ΑΔ. 1918 σ. 34 κέ.

εἰς τὰ κάτω μέρη μαρτυρεῖ ὅτι αὕτη προέρχεται ἐξ ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς. Σαφεστέρας ἐνδείξεις ἐνσωματώσεως ἀρχαιοτέρων, ῥωμαϊκῶν, τμημάτων διασφίει ὁ πρὸς βορρᾶν πλινθόκτιστος πεσσὸς τῆς χριστιανικῆς Ἀψίδος, ὅστις ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς του πλευρᾶς ἦτοι ἐκ τῆς στοᾶς Γ παρουσιάζει ἀνωμαλίας εἰς τὴν τοιχοδομίαν· ἐν συνεχείᾳ, ἀνατολικώτερον, ὑπάρχει ξένον οἰκοδομικῶς τμήμα μικροῦ τοίχου ἐξ ἀργολιθοδομῆς, τριγωνικόν, φέρον ὀρθογώνιον ὁπὴν καμίνου, ἣτις ἐκβάλλει ἐντὸς τοῦ τοίχου τῆς χριστιανικῆς Ἀψίδος (πίν. 9α εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον βλ. καὶ πίν. III). Ὅθεν ταῦτα εἶναι λείψανα τοῦ ῥωμαϊκοῦ κτίσματος. Ἡ εὐθεῖα πρὸς ἀνατολὰς κατευθύνσις τοῦ τριγωνικοῦ μὲ τὴν κάμινον τμήματος ἐνέβαλεν εἰς ἡμᾶς τὴν ἰδέαν νὰ ἐρευνήσωμεν δι' ἀνασκαφῶν τὴν πρὸς ἀνατολὰς συνέχειαν αὐτοῦ. Πράγματι δέ, εἰς μικρὸν βάθος (0,25 μ.), ἀπεκαλύφθη συνεχόμενος λιθόκτιστος τοῖχος, πλάτους 0,85 μ., βαίνων πρὸς ἀνατολὰς, ὅστις εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς Δ συναντᾶται μὲ ἐγκάρσιον τοῖχον χωροῦντα ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν πρὸ ἡμῶν διαρρῦθμῖσιν ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ πρὸ τῶν κογχῶν γῶρος εἶχεν ὀρθογώνιον σχῆμα, αἱ δὲ πρῶται πλάγαι στοαὶ ἔκλειον εἰς τὴν αὐτὴν εὐθυγραμμίαν, ἔχουσαι τὴν ἑκτασιν τῶν δευτέρων πλαγίων στοῶν, ὁπότε πιθανὸν ἢ πρὸς ἀνατολὰς στοὰ νὰ ἦτο ὑπαιθρος. Ὁ ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς βορείας στοᾶς Γ ἀποκαλυφθεὶς ἐγκάρσιος οὗτος τοῖχος ἀνευρέθη τεθραυσμένος, διότι εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ διέρχεται μεγάλη πλινθόκτιστος σῦριγξ, ἔχουσα τὴν ἀρχὴν τῆς παραπλεύρως τοῦ ἐν τῷ ναῷ φρεάτος, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω.

Εἰς τὴν εὐρείαν βορείαν στοὰν Δ, ὁ θόλος τῆς ὁποίας στηρίζεται εἰς ὀγκώδη, πλινθόκτιστα παρὰ τοὺς τοίχους ποδαρικά, σχηματίζοντα εἰς τὰ διάμεσα αὐτῶν μικροὺς καμαρωτοὺς σηκοὺς εἰς σχῆμα ἀρκοσολίων (πίν. 9β), διακρίνομεν δύο ῥωμαϊκὰς ἐποχάς. Ὁ θόλος μετὰ τῶν ποδαρικῶν εἶνε μεταγενέστερος τῶν μακρῶν τοίχων τῆς στοᾶς· ἐκ τούτων ὁ μὲν νότιος κατηδαφίσθη κατὰ μέγα μέρος εἰς χριστιανικὴν ἐποχὴν, ἐνῶ ὁ βόρειος διατηρεῖται ὀλόκληρος, ἐκτισμένος δι' ἐναλλαγῆς ζωνῶν λιθοδομῆς καὶ πλίνθων· οὗτος διασφίει ἐνιαχοῦ τὸ ἀρχικὸν κονίαμα, συνεχιζόμενον καὶ ὀπισθεν τῶν ποδαρικῶν εἰς τὰ μέρη, ὅπου ταῦτα ἐπακουμβοῦν ἐπὶ τοῦ τοίχου, ὅπερ ἀποτελεῖ τραπὴν ἀπόδειξιν ὅτι ὁ τοῖχος εἶναι ἀρχαιότερος.

Ὅτι δὲ ὁ θόλος τῆς στοᾶς προέρχεται ἐκ τῆς ῥωμαϊκῆς περιόδου καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν διασκευῶν, αἵτινες ἐγένοντο κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς, ἐνδείξιν παρέχουν οἱ ἐν τῷ μέσῳ τῆς στοᾶς τρεῖς ὀγκῶδεις, πλινθόκτιστοι πεσσοί. Οὗτοι προσετέθησαν κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ στηρίξουν τοὺς ἄνωθεν αὐτῶν τρεῖς κίονας τοῦ Πτερυγίου τῆς βασιλικῆς, διατροποῦν δὲ τὸν θόλον, ὥστε ἄρα προὔπηρχεν (ὁ εἰς ἐκ τῶν πεσσῶν διακρίνεται εἰς πίν. 9β). Δευτέραν ἐνδείξιν παρέχουν οἱ φωταγωγοὶ τοῦ θόλου, οἱ ὅποιοι καλύπτονται ὑπὸ τῶν πλακῶν τοῦ χριστιανικοῦ δαπέδου, ὡς διεπιστώσαμεν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τοῦ δαπέδου τῶν Πτερυγίων, καὶ ἐπομένως δὲν ἀνήκουν εἰς τὰς χριστιανικὰς διασκευάς.

Ἀνάλογοι μετατροπαὶ κατὰ τὴν δευτέραν ῥωμαϊκὴν περίοδον ἐγένοντο καὶ εἰς τὴν ἀντίστοιχον ἐξωτερικὴν νοτίαν στοὰν Ζ. Ὁ θόλος αὐτῆς συνέχεται ἐνιαίως πρὸς τοὺς ἐκατέρωθεν, μέχρι τοῦ ἐδάφους, κατερχομένους τοίχους, οἵτινες προσεκολλήθησαν εἰς

υπάρχοντας ὅπισθεν ἀρχαιοτέρους τοίχους, ὡς δεικνύει καταφανῶς ἡ πρόσθετος ἀμελестέρα κατασκευή των. Κατὰ μήκος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς στοᾶς ἀνοίγονται τέσσαρες μεγάλοι κάμινοι (πίν. 10α), ἐκβάλλουσαι παρὰ τὸν τοίχον τοῦ ἄνωθεν ναοῦ. Ἐξ αὐτῶν αἱ δύο δυτικάι εἶναι ὑψηλότεραι, παρουσιάζουσαι καὶ διαφορὰς τινὰς κατασκευῆς (πίν. IV3). τοῦτο ὅμως δὲν εἶνε ἴσως ἐπαρκὴς λόγος νὰ μὴ τὰς θεωρήσωμεν ὅλας συγχρόνους, ἥτοι τῆς δευτέρας ῥωμαϊκῆς περιόδου.

Ὁ βόρειος ἀρχαῖος τοίχος τῆς στοᾶς αὐτῆς, ἥτοι ὁ ἐνδιάμεσος μεταξὺ τῶν δύο νοτίων στοῶν, κατεδαφισθεὶς, ἀντικατεστάθη ὑπὸ δύο παραλλήλων λεπτῶν τοίχων, οἱ ὅποιοι σχηματίζουν διάδρομον—τὸν συνήθη εἰς Θέρμας θερμαντικὸν διάδρομον, διακρινόμενον καλύτερον εἰς τὴν κάτωψιν τῆς χριστιανικῆς Κρύπτης (ἡ εἰς πίν. III).

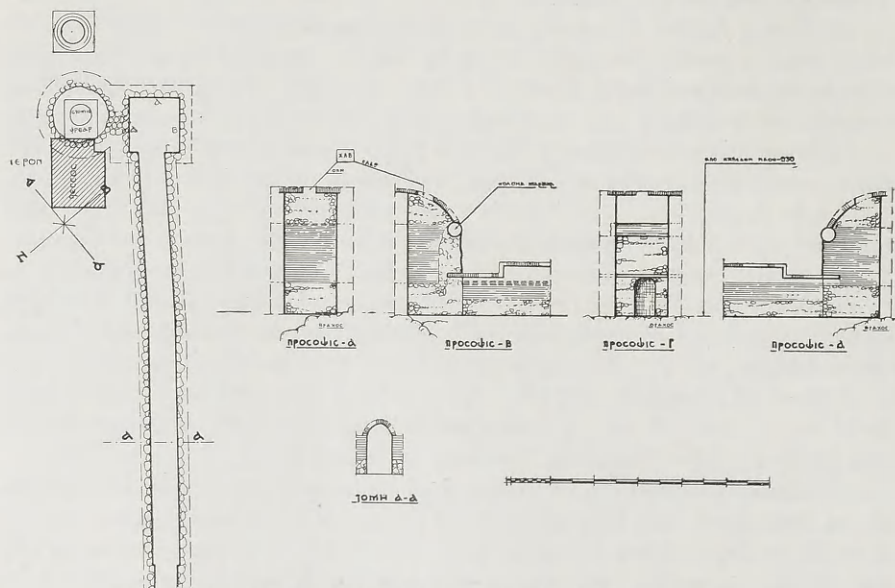
Οἱ λεπτοὶ οὗτοι πλινθόκτιστοι τοῖχοι τοῦ διαδρόμου φθάνουν εἰς μήκος μέχρι τῶν δύο τρίτων τῆς στοᾶς, συνδέονται δὲ πρὸς τὸν διακοπέντα καὶ διασκευασθέντα ὑπόλοιπον πρὸς Α. χωροῦντα τοίχον διὰ δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ἐκ μεγάλων λίθων (διακρινόμενον εἰς πίν. VI2), ἅτινα θὰ ἐκλείοντο διὰ θυρῶν. Εἰς τὸ πάχος καὶ τὰς πλευρὰς τοῦ τοίχου τούτου διακρίνονται αἱ διασκευαὶ καὶ ἡ διαπλάτυνσις αὐτοῦ.

Ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τῆς στοᾶς Z προέρχεται ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου, διασώζων ἀρχαίαν πύλην μετὰ λιθίνου περιθυρώματος (πίν. 10β), εἰς δὲ τὴν ἐξωτερικὴν πλευράν, ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου, ἓνα ἡμικυκλικὸν καὶ ἓνα μαρμαρίνον ὀρθογώνιον λουτήρα. Ὁ τοίχος οὗτος συνεχίζεται πρὸς νότον ἔξω τῆς στοᾶς, ἐκτισμένος διὰ μεγάλων λαξευτῶν λίθων, εἰς μικρὰν δὲ ἀπόστασιν συναντᾶται πρὸς ἐρειπωθέντα λιθόκτιστον τοίχον, ὅστις ἀνήκει εἰς ἄλλο συνεχόμενον διαμέρισμα μὴ ἀνασκαφέν.

Κλίμακες. Τὸ ἰσόγειον, χαμηλότερον τοῦτο διαμέρισμα τῶν Θερμῶν, συνεκινώνει πρὸς τὸ ἐκτεινόμενον πρὸς δυσμὰς κτίριον τοῦ λουτροῦ δι' ἐσωτερικῶν κλιμάκων, ἀνοιγόμενων εἰς τὸν διαχωριστικὸν ἐγκάρσιον τοίχον. Ἡ μία ἐκ τῶν κλιμάκων τούτων εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς βορείας στοᾶς Δ, ἀχρηστευθεῖσα κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Πτερυγίου τῆς βασιλικῆς· διεσώθησαν μόνον αἱ τρεῖς ἀνώτεραι αὐτῆς βαθμίδες, αἵτινες σχηματίζουν στροφὴν, ὡς διακρίνεται εἰς τὰς κατόψεις (πίν. II καὶ III). Τὸ παραπλεύρως τμήμα τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου παρουσιάζει ἀνοιγμα τοῦ τοίχου διὰ τὴν συνέχειαν τῆς κλίμακος, μεταγενεστέρως φραγθὲν διὰ προχείρου τοιχοποιίας. Κλίμακες ὑπῆρχον πιθανὸν εἰς ἀντιστοίχους θέσεις ἐπὶ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου καὶ εἰς τὰς νοτίας στοᾶς, ἀλλ' εἰς αὐτὰς ἐγένοντο διαρρυθμίσεις κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδον, ὡς θὰ ἴδωμεν, αἵτινες ἐξήλειψαν πᾶν ἔχνος αὐτῶν.

Υδαταγωγοί. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δαπέδου τῆς Κρύπτης καὶ τὰς γενομένας διατρήσεις εἰς διάφορα μέρη αὐτῆς πρὸς διακρίβωσιν τοῦ στερεοῦ ἐδάφους ἀνευρέθησαν, εἰς διάφορα βάθη, ἀγωγοὶ ὕδατος ἐκ διαφόρων ἐποχῶν προσερχόμενοι, ὡς διακρίνονται εἰς τὰς κατόψεις (πίν. II καὶ III). Διάτρησις τοῦ δαπέδου τῆς νοτίας στοᾶς Ε' ἀπεκάλυψε, παραπλεύρως λιθοκτίστου τοίχου εὐρεθέντος εἰς βάθος 1,70 μ., ὕδαταγωγὸν εἰς βάθος 2,10 μ. τετραγώνου διατομῆς μὲ ἐπικάλυψιν διὰ λιθίνων πλακῶν καὶ βαίνοντα ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς. Τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν ἔχει ἕτερος ὕδαταγωγὸς ἐξ ὁπτῆς γῆς, εὐρεθεὶς εἰς τὸν κεντρικὸν ἡμικυκλικὸν χώρον Α εἰς βάθος 1,15 μ. Ὁ πυθμὴν καὶ αἱ πλευραὶ τοῦ ὕδαταγωγοῦ τούτου ἀποτελοῦνται ἐξ ἐνιαίου τεμαχίου. Σύμπλεγμα ἀρχαίων

ὕδαταγωγῶν καὶ φρεατίων ἀπεκαλύφθη καὶ εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν τῆς βορείας στοᾶς Δ, ἐπικοινωνοῦν πρὸς τὰς ἐξωθεν τῆς στοᾶς δεξαμενὰς καὶ φρέατα. Τέλος ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δαπέδου τῆς πρώτης βορείας στοᾶς τῆς Κρύπτης Γ, εἰς τὸ μέσον, κτιστός, θολωτὸς ἀγωγός, μεγάλου διαμετρήματος (εἰκ. 6). Οὗτος ἄρχεται ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς καὶ προχωρεῖ κατὰ μῆκος αὐτῆς καὶ εἴτα, σχηματίζων φρεά-

Εἰκ. 6. Ὑπόγειος θολωτὴ σύριγξ τῆς Κρύπτης καὶ φρέαρ (κατοψις-πρόσοψις-τομή).

τιον τετραγωνικῆς διατομῆς, στρέφεται χωρὼν κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς Β καὶ καταλήγει ἔξω τῆς Κρύπτης. Ὁ ἀγωγὸς εἶναι ἐκτισμένος εἰς τὸ κάτω μέρος δι' ἀργο-λιθοδομῆς, εἰς δὲ τὰ ἀνώτερα καὶ τὸν θόλον διὰ πλίνθων ὁ πυθμὴν αὐτοῦ, ὅστις στερεῖται ἐπιστρώσεως, εὐρίσκεται εἰς βάθος 1,65 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς Κρύπτης.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγωγοῦ τούτου σχηματίζεται εὐρυτέρα καὶ ὑψηλὴ, ἐν εἵδει θαλαμίσκου, καὶ γεινιάζει μὲ πλατὺ φρέαρ, τὸ στενὸν στόμιον τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἄνωθεν βασιλικὴν πλησίον τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος¹. Τὸ ὕδωρ τοῦ φρέατος ἔχει βάθος 9.80 μ., ἡ δὲ στάθμη του εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τοῦ θαλαμίσκου καὶ ἀγωγοῦ. Ὁ τετράγωνος θαλαμίσκος, ἐκτισμένος ὁμοίως ἐκ λιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς, καλύπτεται διὰ λεπτοῦ, ἡμικυλινδρικοῦ, θόλου ἐκ πλίνθων, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἄνοιγμα κλειόμενον διὰ κινητῆς πλίνθου. Ἡ πλίνθος αὕτη φέρει ἔκτυπα τὰ στοιχεῖα ΧΑΒ, εὐρίσκεται δὲ εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ

¹ Βλ. ἀπεικόνισιν τοῦ φρέατος εἰς Παράρτημα ΑΔ. 1918, πίν. 23 εἰκ. 54.

ἀρχικοῦ διαπέδου τῆς βασιλικῆς. Εἰς τὴν γένεσιν τοῦ θόλου ὑπάρχει ἐμπετηγμένος ὀριζόντιος κορμὸς μαρμαρίνου κίονος εἰλημμένος ἄλλοθεν.

Προβληματικὸν εἶνε εἰς τὶ ἐχρησίμευεν ὁ ἀγωγὸς οὗτος. Ἡ γειννιάσις του πρὸς τὸ φρέαρ, μετὰ τοῦ ὁποίου ἔχει κοινὸν τοῖχον ἐξ ἀργολιθοδομῆς, καὶ ὁπῇ ὑπάρχουσα ὑπεράνω τῆς στάθμης τοῦ ὕδατος εἰς τὸν διάμεσον τοῦτον τοῖχον, ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀγωγοῦ ὑπερεκχειλίσεως τοῦ ὕδατος τοῦ φρέατος, ὅτε δέον μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀρχικῶς φρέαρ καὶ ἀγωγὸς ἀνῆκον εἰς τὴν Κρύπτην· εἰς δευτέραν δὲ ἐποχὴν, τὸ στόμιον τοῦ φρέατος καὶ ὁ θαλαμίσκος ἀνυψώθησαν μέχρι τοῦ διαπέδου τῆς βασιλικῆς πρὸς ἀποχέτευσιν ὑδάτων λειτουργικῆς χρήσεως. Τέλος, ἕτερος ἀγωγὸς ἀποχετεύσεως, κατὰ μήκος τῆς αὐτῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, δυτικώτερον τοῦ ἀνωτέρω, ἀμέσως ὑπὸ τὸ δάπεδον, κατεσκευάσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

Β'. Η ΚΡΥΠΤΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝ ΑΥΤῇ ΛΑΤΡΕΙΑ

Ὅταν κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα, ἐπὶ Λεοντίου, ἰδρῦθῇ ἡ μεγάλη πεντάκλιτος βασιλική, δλόκληρον τὸ ἰσόγειον τοῦτο συγκρότημα τοῦ ἀρχαίου λουτροῦ διετηρήθη καὶ διεσκευάσθη, μετατραπὲν εἰς Κρύπτην τοῦ ναοῦ, ἥτις ἀπέβη κέντρον λατρείας.

Οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι καὶ θόλοι τοῦ λουτροῦ ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς κρηπίδωμα τοῦ ἄνωθεν αὐτοῦ ἀνεγερθέντος ἱεροῦ Βήματος, τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐν γένει πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς, ἡ διαμόρφωσις τῶν ὁποίων ἐνιαχοῦ ἐξηρτήθη ἐκ τῶν προὑπαρχόντων τούτων κτισμάτων, πολλὰ δὲ προσθήκαι καὶ διασκευαὶ ἐγένοντο, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ λόγους οἰκοδομικοὺς καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς λατρείας (πίν. *III* καὶ *IV*).

ΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑΙ ΔΙΑΣΚΕΥΑΙ

1. Ἀψίς, στεγάσις τοῦ ἡμικυκλικοῦ χώρου καὶ αἱ περίξ αὐτοῦ στοαί.

Κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ χαμηλοῦ, ἰσογείου λουτροῦ, εἰς Κρύπτην, τὴν κυριωτέραν διασκευὴν ὑπέστη τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ τμῆμα, ἔνθα ἀνηγέρθη ἡ ἀψίς, στεγάσθῆντος διὰ θόλου τοῦ ἡμικυκλικοῦ αὐτῆς χώρου, καὶ διεσκευάσθησαν αἱ περὶ τὴν ἀψίδα στοαί.

Ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίς, ἥτις ἐκτίσθη ὡς κρηπίδωμα τῆς Ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς, ἀποτελεῖται ἐκ δύο ὀγκωδῶν, πλινθοκτίστων τοίχων ἐνσωματωθέντων, ὡς εἶδομεν, εἰς ἀρχαιοτέρους τοίχους, καὶ ἐκ τεσσάρων ἰσχυρῶν πεσσῶν, ἐκτισμένων διὰ λαξευτῶν, ἀνομοίου μεγέθους, πελωρίων λίθων, εἰλημμένων ἐξ ἀρχαίου ὑλικοῦ, πολλοὶ τῶν ὁποίων εἶναι βωμοί, ὧν ἀπεξέσθησαν αἱ ἐπιγραφαὶ (πίν. *11α*). Οἱ λίθινοι οὗτοι πεσσοὶ ἐπιστέφονται ὑπὸ ἀπλῶν λοξοτμήτων ἐπικράνων καὶ συνδέονται διὰ πλινθοκτίστων τόξων πάχους 1,40 μ.

Ἄνωθεν τῶν πεσσῶν ἐκτίσθη δευτέρα στεφάνη ἐλαφρῶν τόξων, στηριζομένων εἰς ἀναγλύφους γεισίποδας, ἐμπετηγμένους ὑπεράνω τῶν ἐπικράνων. Ἡ στεφάνη αὕτη ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καταστραφέντος θόλου, ὅστις ἐκάλυπτε τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος, ὡς δηλοῦται σαφῶς ἐκ τῆς ἀρχομένης πρὸς τὰ ἔσω κλίσεως τῶν τόξων καὶ τῆς εἰς τὰ διάμεσα αὐτῶν πλινθοδομῆς (πίν. *15α*).

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ θόλου τούτου τοῦ ἡμικυκλίου τῆς Κρύπτης εἶνε προβληματική, διότι ἡ κλίσις τοῦ διασπέντος τμήματος καὶ τὸ μέγεθος τοῦ πρὸς κάλυψιν ἡμικυκλίου ἀπαιτεῖ, ὥς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω, μεγάλην ὑπερύψωσιν τοῦ θόλου καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ δαπέδου τῆς Ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ Βήματος¹.

Ἡ ἀνατολικῶς τῆς ἀψίδος ἐκτεινομένη μακρὰ στοὰ (β εἰς πίν. III) διεσκευάσθη καὶ ἐστεγασθῇ ἐκ νέου, διὰ σειρᾶς σκαφοειδῶν θόλων καὶ δύο ἀκανονίστων σταυροθολίων εἰς τὰς δύο γωνίας, χρησιμοποιοιθεῖσα ὡς εἴσοδος εἰς τὴν Κρύπτην (πίν. 12). Ἡ διασκευὴ διακρίνεται σαφῶς εἰς τὸ νότιον σταυροθόλιον (πίν. 13α), ἡ Ν.Α. γωνία τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἐπὶ προσθέντῳ ἐξ ὀπτοπλίνθων τοίχῳ, ἐπανειλημμένας δὲ προσθήκας καὶ ἐπισκευὰς δεικνύει καὶ ὁ νότιος τοίχος τῆς στοᾶς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Τούναντίον ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς γωνίας αὐτῆς διατηρεῖ, ὡς εἴπομεν, τὴν ἀρχικὴν ῥωμαϊκὴν αὐτῆς κατασκευὴν μετὰ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης, ἀνοιγομένης εἰς τὸ πάχος τοῦ Ν. τοίχου, ἥτις, διανοιχθεῖσα, μετετρέπη εἰς τοξωτὴν πυλίδα.

Τρεῖς πύλαι ἠνοίγοντο εἰς τὸν ἐπανακτισθέντα ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς στοᾶς (β), ὅστις ἀπετέλει τὴν πρόσοψιν. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη ἐκ νότου σφίζεται καλῶς, τῆς δὲ τρίτης θύρας διεσώθη καὶ τὸ μαρμαρίνον κατώφλιον (πίν. 12β καὶ 13β). Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ μεταγενεστέρως καταρριφθέντος ἀνατολικοῦ τούτου τοίχου τῆς προσόψεως προσετέθη σειρὰ μαρμαρίνων, ἐξ ἀρχαίων βάθρων εἰλημμένων στύλων καὶ κτιστῶν πεσσῶν, συνδεομένων ὅλων διὰ τόξων, πρὸς στήριξιν τῶν θόλων τῆς ἀνατολικῆς αὐτῆς στοᾶς (πίν. 12). Ἀντίστοιχα ποδαρικὰ ἐτέθησαν καὶ ἀπέναντι, ἐξ ὧν οἱ δύο κεντρικοὶ στῦλοι εἶναι προσκεκολλημένοι εἰς τοὺς μεσαίους λιθίνους πεσσοὺς τῆς ἀψίδος (πίν. 11β).

Ἡ θολωτὴ ὁροφή, καθ' ὅμοιον τρόπον στηριζομένη ἐπὶ τόξων καὶ στύλων, ἐσυνεχίσθη στρέφουσα εἰς τὰ δύο πλάγια, μέχρι περιπτοῦ τοῦ μέσου τῶν ἐκατέρωθεν ῥωμαϊκῶν στοῶν (γ) καὶ (ε), πέραν δὲ τούτου ἐγένοντο, ὡς θὰ ἴδωμεν, μεταβολαὶ μὴ ὀφειλόμεναι εἰς οἰκοδομικοὺς λόγους. Ἡ ἀνατολικὴ αὕτη στοὰ (β) ἐφωτίζετο διὰ φωταγωγῶν ἀνοιγομένων κατὰ μῆκος τοῦ θόλου ἐκατέρωθεν αὐτοῦ καὶ πρὸς ἀνατολὰς μὲν οἱ φωταγωγοὶ (διακρινόμενοι εἰς πίν. 12α) ἀνταπεκρίνοντο πρὸς παράθυρα ἀνοιγόμενα ἐπὶ τοῦ ἔξωθεν αὐτῶν ὑψωμένου τοίχου τῆς προσόψεως, πρὸς δυσμὰς δὲ ἀνοίγονται εἰς τοὺς τριγωνικοὺς ὑπαιθρίους χώρους, μεταξὺ ἀψίδος καὶ γωνιαίων τοίχων τῆς στοᾶς. Οἱ φωταγωγοὶ εἰς τοὺς θόλους τῶν στοῶν (γ) καὶ (ε) ἐκλείσθησαν ὑπὸ τῶν πλακῶν τῶν χριστιανικῶν δαπέδων, ἠνοίχθησαν δὲ νέοι εἰς τὸ διασκευασθὲν δυτικὸν αὐτῶν τμήμα (διακρινόμενοι εἰς πίν. 9α).

Εἰς τὰ λοιπὰ ῥωμαϊκὰ διαμερίσματα ἐγένοντο αἱ ἐξῆς μετατροπαὶ καὶ προσθήκαι: Ἐν τῷ μέσῳ τῆς βορείας στοᾶς (δ) προσετέθησαν τρεῖς ὀγκώδεις πλινθόκτιστοι πεσσοί, οἱ ὅποιοι διατρύπουν, ὡς εἴπομεν, τὸν θόλον χρησιμεύοντες ὡς στηρίγματα τῶν ἄνωθεν αὐτῶν κίωνων τοῦ Πτερυγίου (πίν. 9β). Ὁ δυτικὸς τοίχος τῆς στοᾶς αὐτῆς, πλάτους 1,20 μ., ὅστις προέρχεται ἐκ τῆς πρώτης ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐπανεκτίσθη εἰς τὰ ἀνώτερα αὐτοῦ μέρη διὰ πλινθοδομῆς, ὅταν ἰδρῦθῃ ἡ βασιλικὴ καὶ ἔλαβε μεγαλύτερον πάχος· τὸ

¹ Κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως ὁ κεντρικὸς οὗτος χώρος ἐστεγασθῇ διὰ χαμηλοῦ θόλου ἵνα ἀποφευχθῇ ἡ μεγάλη ἀνύψωσις τοῦ δαπέδου τῆς Ἀψίδος, ὑψο-

θέντος κατὰ 0,48 μ. Ἡ τοιαύτη στέγασις δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀρχικὴν.

ἐν τῷ μέσῳ τμήμα αὐτοῦ, ἐναντι τῶν πεσσῶν, ἐπανεκτίσθη μέχρι θεμελίων δι' ἰσχυρὰς πλινθοδομῆς, διὰ τὰ στηριχθῆ ἄνωθεν αὐτοῦ ὁ γωνιαῖος πεσσὸς τοῦ Πτερυγίου.

Πρὸς ἀνατολὰς τῆς στοᾶς αὐτῆς (δ) προσετέθησαν τὰ θολωτὰ διαμερίσματα (εἰς πίν. III) διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῆς κλίμακος καὶ τοῦ προσκτίσματος τοῦ ναοῦ. Εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἐγένοντο νέαι διασκευαὶ καὶ προσθήκαι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, σχετιζόμεναι πρὸς τὴν μετατροπὴν τῆς ἀρχικῆς κλίμακος εἰς δεξαμενὴν, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

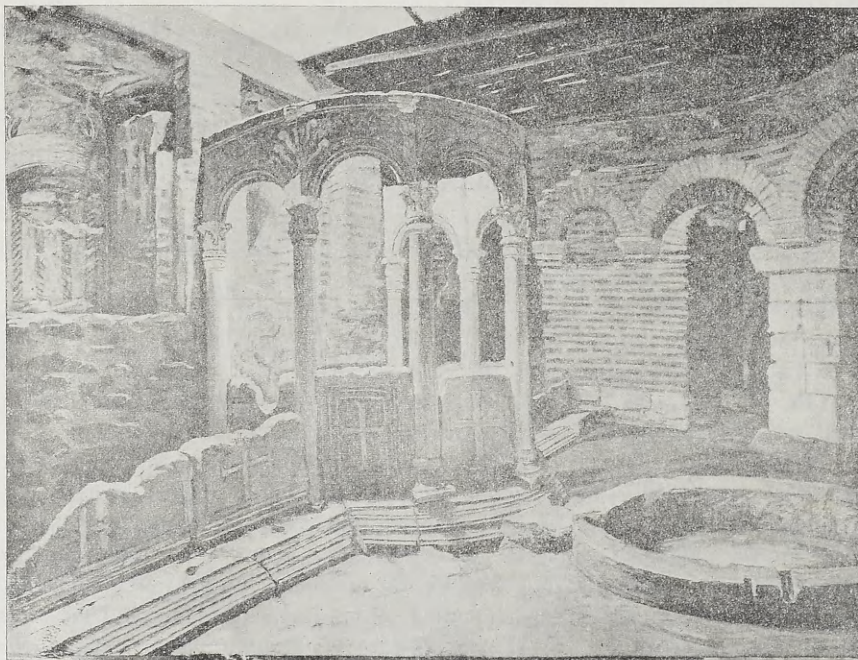
Εἰς τὴν ἀντίστοιχον θέσιν πρὸς νότον προσετέθη τετράγωνος θάλαμος (κ) ἐξέχων πέραν τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης, στεγασθεὶς διὰ θόλου διὰ τὴν στηρίξιν μεγάλης ἐξωτερικῆς κλίμακος τῆς βασιλικῆς (πίν. IV2).

Τοῦ θαλάμου τούτου ἡ νοτία πλευρὰ εὐρέθῃ κατεστραμμένη καὶ ὅλως ἀνοικτή, λείψανα ὅμως τοῦ ἀρχικοῦ τοῖχου καὶ ἀνοίγματα δεικνύουν, ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχον δύο τοξωταὶ εἰσοδοὶ, ὥς σήμερον ἀποκατεστάθησαν (βλ. κάτωσιν πίν. 11). Πρὸς τὴν λοιπὴν Κρύπτην συνεδέθη ὁ θάλαμος οὗτος διὰ στενῆς τοξωτῆς διόδου, σχηματισθείσης διὰ διανοίξεως, ὥς εἵπομεν ἀνωτέρω, τῆς κόγχης τῆς εὐρισκομένης ἀρχικῶς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ (πίν. 13α).

Ἡ νοτία στοὰ (ζ εἰς πίν. III) μὲ τὰς τέσσαρας κατὰ σειρὰν καμίνους, αἵτινες ἀνοίγονται εἰς τὸν νότιον τοῖχον, διετήρησε περισσότερον τὴν ῥωμαϊκὴν μορφήν· εἰς αὐτὴν προσετέθη μόνον λίθινος στῦλος διὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ὑπεράνω κίονος τοῦ Πτερυγίου (πίν. 10α ἀριστερά), αἱ δὲ κάμιννοι ἠχρηστεύθησαν, καλυφθέντων τῶν ἀγωγῶν αὐτῶν ὑπὸ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ Πτερυγίου.

Ἐπειδὴ αἱ νότιαι στοαὶ τῆς Κρύπτης εἶναι στενώτεραι τῶν βορείων, ὁ νότιος τοῖχος τῆς στοᾶς (ξ), δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν ὑπεράνω νότιον τοῖχον τοῦ Πτερυγίου διὰ τὰ χρησιμεύοντα ὡς κρηπίδωμα αὐτοῦ, ὥς συμβαίνει εἰς τὸν ἀντίστοιχον βόρειον πρὸς τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη ἕτερος, παράλληλος τοῖχος, γειτονικοῦ ἀρχαίου διαμερίσματος, βαίνων εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐξώθεν τοῦ νοτίου τοῖχου τῆς στοᾶς (ξ). Ὁ τοῖχος οὗτος ἦτο λιθόκτιστος καὶ ἐρειπωμένος, ἐπεσκευάσθη δὲ καὶ ἐστεγάσθη διὰ σκαφοειδῶν θόλων μετὰ φωταγωγῶν κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς, σχηματισθείσης οὕτω μίᾱς ἐπὶ στενῆς στοᾶς (λ εἰς πίν. III)· ἡ ἐπισκευὴ τοῦ ἀρχαίου τοῖχου διακρίνεται σαφῶς ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς τοιχοδομίας, εἰς ὕψος ἀκανόνιστον, ἀπὸ ἐνὸς μέχρι δύο μέτρων καὶ ἄνω.

Δυτικῶς τῆς στενῆς στοᾶς (λ) ἐγένετο μεταγενεστέρως ἐπέκτασις τῆς Κρύπτης, ἕνεκα ἐπεκτάσεως τοῦ ὑπεράνω νοτίου Πτερυγίου τῆς βασιλικῆς. Κατηδαφίσθη ὁ λιθόκτιστος ἀρχαῖος τοῖχος, τοῦ ὁποίου διακρίνονται τὰ θεμέλια, καὶ ἐκτίσθησαν αἱ μικραὶ παράλληλοι στοαὶ (μ εἰς πίν. III) μετὰ κίονος εἰς τὸ μέσον, ἐπεκτεινόμεναι ἀρχικῶς πρὸς νότον, ἕξω τῆς βασιλικῆς, καταστραφεῖσαι κατὰ τὸ ἥμισυ (πίν. 13γ). Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ ἀπεκάλυψαν τὸν νότιον καὶ δυτικὸν αὐτῶν τοῖχον, ὅστις ὅμως εἶνε μεταγενέστερος, ὥς διακρίνεται σαφῶς ἐκ τῆς τοιχοδομίας, εἰς δὲ τὸν νότιον ἀνευρέθη μικρὰ κλίμαξ ἐκ πέντε βαθμίδων. Διὰ τῶν στοῶν αὐτῶν ἐδημιουργήθη νέα εἴσοδος ὁδηγοῦσα εἰς τὴν Κρύπτην διὰ χαμηλῆς διόδου (ξ εἰς πίν. III) στεγαζομένης μὲ ἀκανόνιστον σταυροθόλιον.

Είχ. 7. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς χριστιανικῆς Κούπτης.

2. Τὸ μαρμάρινον Κιβώριον καὶ αἱ διαδοχικαὶ αὐτοῦ ἐποχαί. Αἱ κλίμανες. Τὸ παρεκκλήσιον.

Ἐολόκληρος ἡ Κρούπη ἐχρησιμοποιήθη ὡς λατρευτικὸς χώρος διὰ θρησκευτικὰς ἀνάγκας, ὡς μαρτυροῦν λείψανα χριστιανικῶν ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν, ἀνευρεθέντα εἰς διάφορα αὐτῆς μέρη. Ἡ ἀρχαιότερα ὅμως λατρεία συνεκεντροῦτο κυρίως εἰς τὸν ἡμικυκλικὸν χώρον τῆς ἀψίδος καὶ εἰς τὴν περιβάλλουσιν αὐτὸν ἀπὸ τὰ τρία μέρη στοάν, ὡς συνάγομεν ἀπὸ τὰς εἰς τὰ μέρη ταῦτα γενομένης προσθήκας καὶ διαρρυθμίσεις κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν (εἰκ. 7).

Ἐπιμελὴς ἔρευνα εἰς τὰς διὰ τὴν λατρείαν χριστιανικὰς αὐτὰς προσθήκας ἤγαγεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αὗται δὲν ἀνήκουν ὅλαι εἰς μίαν ἐποχὴν καὶ ὅτι αἱ γενόμεναι εἰς αὐτὰς μετατροπαὶ ὀφείλονται εἰς μεταβολὴν τῆς χρήσεως αὐτῶν.

Τὸ μαρμάρινον Κιβώριον. Εἰς τὸν ἡμικυκλικὸν χώρον τῆς ἀψίδος, ἔμπροσθεν καὶ εἰς ἀπόστασιν ἐνὸς μέτρου ἀπὸ τοῦ ῥωμαϊκοῦ τοίχου μὲ τὰς πέντε κόγχας, προσετέθη διάδρομος μετὰ ἡμικυκλικοῦ ἐν τῷ κέντρῳ Κιβωρίου, φρασσόμενος διὰ θωρακίων μετὰ σταυρῶν (πίν. 14 καὶ 15). Τὸ Κιβώριον ἀποτελεῖται ἐξ ἑπτὰ κιονίσκων, βασταζόντων ὑψηλομέτωπα ἀνάγλυφα μαρμάρινα τόξα. Τὰ κιονόκρανα τῶν κυλινδρικών κιονίσκων εἶνε ἅπαντα συνήθη θεοδοσιανὰ μετὰ τεσσάρων φύλλων λεπτῆς ἀκάνθου. Τὰ ἀναστηλωθέντα μαρμάρινα τόξα¹ καταλήγουν ἄνω εἰς γλυφὴν, κοσμοῦνται δὲ κατὰ τοὺς ἄρμους μὲ ὑψηλὰ φύλλα ἀκάνθου καὶ ἀνθεμίου ἐναλλάξ, συνδεόμενα διὰ ζώνης ἐκ φύλλων δάφνης εἰς ἀβαθεῖς ἀνάγλυφον. Τὸ Κιβώριον βαίνει, ὅπως καὶ ὁ διάδρομος, ἐπὶ μαρμαρίνης μετὰ γλυφῆς βάσεως 0,30 μ. ὕψους, ἣτις ἔφθανεν ἀρχικῶς μέχρι τῶν ἐκατέρωθεν ἀκραίων τοίχων τῆς ἀψίδος, ἀποκλειομένου οὕτως ὁλοκλήρου τοῦ τοίχου μὲ τὰς κόγχας. Ἡ βάση αὕτη εἰς μὲν τὸν βόρειον διάδρομον διεσώθη κατὰ τὸ ἥμισυ, συμπληρωθεῖσα δι' ἀπλῆς πλακῶς, εἰς δὲ τὸν νότιον διακόπτεται εἰς ἀπόστασιν 0,50 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος· πιθανῶς ἐκεῖ ὑπῆρχεν ἀρχικῶς πυλὶς, διότι εἰς τὸ ἄκρον τῆς γλυφῆς τῆς βάσεως παρατηρεῖται τριγωνικὴ λάξευσις.

Οἱ διάδρομοι εὐρέθησαν ἐστερημένοι τοῦ δαπέδου των, μόνον δὲ τὸ Κιβώριον διετῆρει πλακόστρωσιν, ἐπὶ ἐπιπέδου ὑψηλοτέρου κατὰ 0,29 μ. τοῦ τῆς μαρμαρίνης βάσεως. Αἱ κόγχαι διετῆρουν λείψανά τινα τοιχογραφιῶν, οἱ δὲ κάτωθεν αὐτῶν τοῖχοι λείψανα ὀρθομαρμαρώσεως, τμήματα τῆς ὁποίας διεσώθησαν εἰς τὰ κατώτερα μέρη.

Τὰ μετὰ σταυρῶν ἐξ θωράκια τῶν διαδρόμων, ἐξ ὧν ἐλλείπει τὸ ἐν, εὐρέθησαν κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τεθραυσμένα, προσέρχονται δὲ ἐκ διαφόρων ἐποχῶν, ὡς δεικνύει ἡ τεχνολογία των· ἀρχαιότερα εἶνε τὰ ἐπιμελεστέρας τέχνης καὶ καλύτερον διατηρημένα θωράκια τοῦ Κιβωρίου, ἐξαιρέσει ἐνὸς λίαν μεταγενεστέρου (εἰκ. 7).

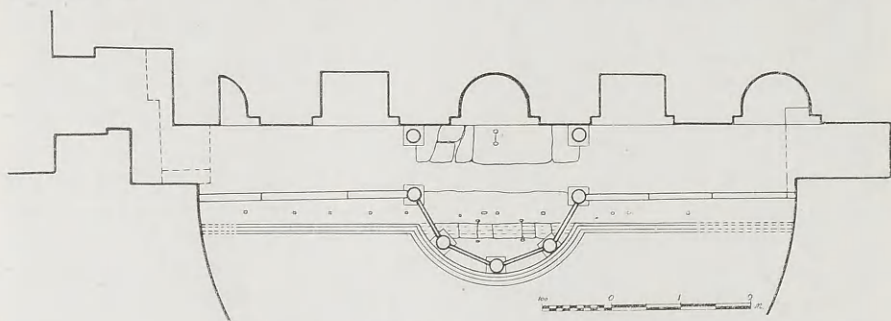
Τὸ πρὸ τῶν κογχῶν μαρμάρινον τοῦτο συγκρότημα, δὲν προσέρχεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ διαμορφώσεως. Τὸ πρῶτον, ὅπερ γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτόν, εἶνε ὅτι τὰ θωρά-

¹ Περὶ τῆς θέσεως εἰς ἣν ἀνευρέθησαν τὰ τόξα τοῦ Κιβωρίου καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτῶν εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν βλ. Παράρτημα ΑΔ. 1918, σ. 36, πρβ. καὶ

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ἑ.ἀ. σ. 368 πίν. XII (βλέπε καὶ ἡμέτερον πίν. 15).

για τοῦ διαδρόμου δὲν εὐρίσκονται εἰς τὰς ἀρχικὰς τῶν θέσεις. Σειρὰ τῶρων εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς λίαν ἐξεχούσης βάσεως, ἐμπροσθεν τῶν θωρακίων (πίν. 16β), δεικνύει ὅτι ἀρχικῶς ὁ σχηματιζόμενος διάδρομος ἦτο πλατύτερος. Οὗτος κατὰ τὸ νότιον αὐτοῦ τέρμα συνεκoinώνει μετὰ τὴν νοτίαν στοὰν τῆς Κρύπτης — τὴν μεταβληθεῖσαν εἰς παρεκκλήσιον ὡς θὰ ἴδωμεν — διὰ διόδου, ἀκανονίστως ἀνοιχθείσης εἰς τὸν μεγάλου πάχους ῥωμαϊκὸν τοῖχον ἢ διόδος αὕτη εἶχε βραδύτερον φραγθῇ διὰ τοιχαρίου, τὸ ὁποῖον ἀφηρέσαμεν κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας, ἀποκαταστήσαντες τὴν ἀρχικὴν συγκοινωνίαν.

Μετατροπὴν τῆς ἀρχικῆς διαμορφώσεως ὑποδεικνύει προσέτι τὸ ὑψωθὲν δάπεδον τοῦ Κιβωρίου, ὑπὸ τὸ ὁποῖον εἶχον ἐξαφανισθῇ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ αἱ βάσεις τῶν κιο-

Εἰκ. 8. Κάτωφιν Κιβωρίου μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

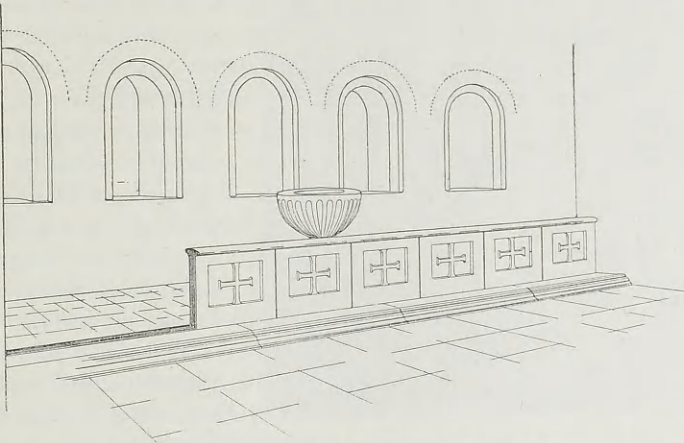
νίσκων. Ἀφαιρέσαντες τὸ πρόσθετον τοῦτο 0,29 μ. ὕψους στρῶμα, ὅπερ ἦτο ἐξαιρετικῶς σκληρὸν καὶ στεγανόν, ἀπεκαλύψαμεν τὸ ἀρχικὸν δάπεδον (εἰκ. 8 καὶ πίν. 16α). Τοῦτο ἀποτελεῖτο πρῶτον ἐκ σειρᾶς ἀκανονίστων πλακῶν, εὐρισκομένων πλησίον τοῦ τοίχου μετὰ τὰς κόγχας, ἐξ ὧν ἡ κεντρικὴ μεγαλειτέρα πλάξ ἔφερε δύο βαθεῖς τῶρους, εἰς θέσιν ἀκριβῶς ἀνταποκρινομένην εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης· εἰς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς σειρᾶς αὐτῆς, μονοκόμματος πλάξ μεγάλου πάχους (0,30 μ.) κατελάμβανεν ὅλον τὸ πλάτος τοῦ Κιβωρίου, εἰς τὴν προέκτασιν τῆς μαρμαρίνης βάσεως τῶν ἐκατέρωθεν διαδρόμων, φέρουσα, ὅπως ἐκείνη, σειρὰν τῶρων. Ἀκολουθεῖ στενὴ λωρὶς πλακὸς καὶ πρὸ αὐτῆς ἡ ἡμικυκλικῶς ἐξέχουσα βάσις, ἢ φέρουσα τοὺς τρεῖς κιονίσκους τοῦ Κιβωρίου, συνδεομένη διὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων πρὸς τὴν μεγάλην πλάκα. Ἡ θέσις, τὸ μέγα πάχος καὶ οἱ τῶροι τῆς πλακὸς ταύτης, ἐνέβαλον εἰς ἡμᾶς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς βάσεως τῶν διαδρόμων. Τοῦτο δὲ πράγματι ἐπιστοποιήθη, διότι, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τμήματος τῆς διαμέσου στενῆς πλακὸς, ἀπεκαλύφθησαν γλυφαὶ ἐπὶ τῆς ἐπικλινούσας ἐπιφανείας τοῦ πάχους τῆς μεγάλης πλακὸς, ὅμοιαι πρὸς τὰς τῆς λοιπῆς βάσεως.

Κατὰ ταῦτα τὸ Κιβώριον δὲν ὑπῆρχεν ἀρχικῶς ἀλλὰ μόνον εἰς πλατύτερος (1,20 μ.) διάδρομος συνεχῆς, φρασσόμενος διὰ θωρακίων. Ὁ διάδρομος οὗτος εἰς τὸ νότιον αὐτοῦ ἄκρον συνεκoinώνει διὰ διανοιχθείσης στενῆς διόδου μετὰ τῆς νοτίας στοᾶς τῆς Κρύπτης, ἣτις διεμορφώθη, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰς παρεκκλήσιον, εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ὁποίου κατέληγε κλίμαξ, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς

Οὕτως ἀρχικῶς ὁ διάδρομος τῆς Κρύπτης ἤρχετο εἰς συγκοινωνίαν μὲ τὸ Βῆμα τῆς βασιλικῆς διὰ τῆς νοτίας αὐτῆς κλίμακος.

Ἀντίστοιχος κλίμαξ ἐκ τοῦ Βήματος κατέληγεν εἰς τὴν βόρειον στοάν, ἄνευ ὅμως ἀπ' εὐθείας συγκοινωνίας μὲ τὸν διάδρομον τῆς Κρύπτης¹. Διὰ τὴν στήριξιν τοῦ ἀνωτάτου τμήματος τῶν δύο τούτων κλιμάκων, εὕρισκομένων εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς ἀψίδος, ἐνετοιχίσθησαν κατὰ τὸ ἥμισυ αἱ δύο ἀκραῖαι ἡμικυκλικαὶ κόγχαι τοῦ ῥωμαϊκοῦ τοίχου καὶ ἐκτίσθησαν ἡμίση τόξα, γεφυρώνοντα τὸ κενὸν μεταξὺ τοίχου μὲ τὰς κόγχας καὶ πεσσῶν τῆς ἀψίδος (ὡς διακρίνεται εἰς τὴν κάτοψιν τῆς εἰκ. 8 καὶ εἰς πίν. 15β, ἄνω ἀριστερά).

Εἰς τὴν ἐχρησίμευεν ὁ πρὸ τῆς σειρᾶς τῶν κογχῶν διὰ θαυρακίων πεφραγμένος διά-

Εἰκ. 9. Ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ἀγιάσματος.

δρομος οὗτος; Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι αἱ τῶν καμίνων καμάραι τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ ἐθεωροῦντο τόπος ἱερός, ὡς ἐκ τῆς παραδόσεως περὶ φυλακίσεως καὶ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὸ εἰς αὐτὰς ὕδωρ τῶν κρηνῶν, τῶν εὕρισκομένων εἰς τὰς κόγχας, ἐχρησιμοποιήθη προφανῶς ὡς ἀγίασμα, διότι, ὡς γνωστόν, τὰ ἀγιάσματα συνδέονται στενῶτα πρὸς τοὺς τόπους τῶν μαρτυρίων καὶ τῶν διαδεχθέντων αὐτὰ ναῶν².

Οἱ πρὸ τῆς κόγχης δύο τόρμοι εἰς τὴν πλάκα τοῦ δαπέδου μαρτυροῦν, ὅτι ἐνταῦθα ἐστηρίζετο ὄρθιον ἀντικείμενον, πιθανώτατα μαρμαρίνη φιάλη, πληρουμένη ὕδατος ἐκ τοῦ ἀνωθεν κρουνοῦ (εἰκ. 9). Τὸ ἀγίασμα μετεδίδοτο ὑπὸ κληρικῶν, οἵτινες κατήρχοντο ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος διὰ τῆς νοτίας κλίμακος εἰς τὸ παρεκκλήσιον καὶ διὰ τῆς στενῆς διόδου εἰσῆρχοντο εἰς τὸν μαρμαρίνον διάδρομον τὸν προστατεύοντα τὰς κρήνας τοῦ ἀγιάσματος.

Εἰς δευτέραν ἐποχὴν χάριν μεγαλυτέρας μεγαλοπρεπειάς ἢ διότι συνεκεντρώθη

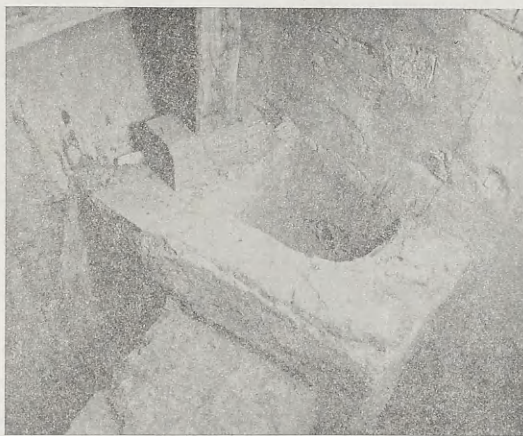
¹ Περὶ τῶν δύο τούτων κλιμάκων, τῶν ἀρχομένων ἀπὸ τοῦ Βήματος, εὐρύτερος λόγος θὰ γίνῃ εἰς τὸ περὶ ἱεροῦ Βήματος κεφάλαιον.

² Βλ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Ἀρχαιολογία, σ. 230 κέ.

ἡ τελουμένη πρᾶξις εἰς τὴν κεντρικὴν μόνον κόγχην, προστεθῆ ἔμπροσθεν αὐτῆς ἡμικυκλικὸν βῆμα μετὰ μαρμαρίνου Κιβωρίου, φέροντος πιθανῶς ἀρχικῶς καὶ ὀρόφιον, τὰ δὲ θωράκια τοῦ διαδρόμου μετετέθησαν κατὰ τι δυτικώτερον, συμπύπτοντα πρὸς τοὺς κιονίσκους τοῦ Κιβωρίου.

Κατὰ ταῦτα καὶ κατὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν περίοδον ἢ ἐν τῇ Κρύπτῃ λατρεία συνεδέετο πρὸς ἱεροτελεστίαν ἀγιάσματος λαμβανομένου ἐκ τῆς κρήνης τῆς κεντρικῆς κόγχης¹.

Εἰς τρίτην ἐποχὴν ἐγένετο νέα σπουδαιοτέρα μετατροπὴ εἰς τὸ συγκρότημα τοῦτο. Κατ' αὐτὴν ἐφράχθη ἡ δίοδος πρὸς τὸ παρεκκλήσιον, ὃ δὲ κεντρικὸς χώρος τοῦ Κιβω-

Εἰκ. 10. Λαρνακίδιον ἀποκαλυφθὲν ἐν τῷ μέσῳ τῆς βορείας κλίμακος.

ρίου ἀπεκλείσθη ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν διαδρόμων διὰ θωρακίων οὕτως, ὥστε ἀπετελέσθησαν τρεῖς χωριστοί, κλειστοί, χώροι, ὅπως εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς Κρύπτῃς. Οἱ ἐκατέρωθεν διάδρομοι κατέστησαν ἀβαθέστεροι διὰ τῆς ὑψώσεως τοῦ δαπέδου των, αἱ δὲ πλευραὶ των πρὸς τὸν τοῖχον ἐπενεδύθησαν δι' ὀρθομαρμαρώσεως ἐπὶ παχέος στρώματος κονιάματος, μετατραπέντες οὕτως εἰς εἶδος δεξαμενῶν. Καθ' ὅμοιον τρόπον μετετρέπη εἰς δεξαμενὴν καὶ τὸ ἡμικύκλιον τοῦ Κιβωρίου διὰ τοῦ ἀποκλεισμοῦ του κατὰ τὰ

πλάγια διὰ θωρακίων καὶ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ δαπέδου του μὲ παχὺ στρώμα κορασσανίου.

Εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τῆς κεντρικῆς κόγχης προστεθῆ ἐπικλινῆς τοιχοποιΐα ἀποκρύπτουσα σωλῆνα, ὅστις ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς κόγχης καὶ χωρῶν ὑπὸ τὴν πρόσθετον τοιχοποιΐαν καὶ τὸν κάτωθεν τῆς κόγχης τοῖχον, εὐρέθη ἐκβάλλων ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Κιβωρίου. Ὅμοίως σωλῆνες, ἐντὸς παχέος στρώματος, διακλαδοῦνται εἰς τὰς δύο ἐκατέρωθεν δεξαμενάς.

Παρακολουθήσαντες τὸν σωλῆνα ἐκ τῆς κόγχης, εὕρομεν ὅτι οὗτος, χωρῶν λοξῶς ὀπισθεν τοῦ τοίχου μὲ τὰς κόγχας, καταλήγει εἰς μαρμαρίνον λαρνακίδιον ἐντοιχισμένον εἰς τὸ πλατύσκαλον τῆς στροφῆς τῆς πρὸς βορρᾶν κλίμακος, ἥτις συνέδεε τὸ ἱερὸν Βῆμα τῆς βασιλικῆς μὲ τὴν βορείαν στοὰν τῆς Κρύπτῃς (εἰκ. 10). Ἡ εἴσοδος τῆς κλίμακος αὐτῆς ἐκ τῶν κάτω εὐρέθη ἐντοιχισμένη διὰ μεταγενεστέρου ἐξ ὀπτοπλίνθων λεπτοῦ τοίχου, ἥτοι ἄρα προσιτὴ μόνον ἐκ τῶν ἄνω, ἥτοι ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Ἄλλος σωλῆν

¹ Ὁ Grabar (Martyrium σ. 450 κέ.) κάμνει εὐρὴν λόγον περὶ τῆς Κρύπτῃς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρώτων εἰρευνῶν, δεχόμενος ἐν αὐτῇ πηγὴν ἀγιάσματος.

ἐξερχόμενος ἐκ τοῦ λαρνακιδίου προχωρεῖ, προφυλαγμένος ἐντὸς τοιχαρίου, μέχρι τῆς ἐντοιχισθείσης εισόδου τῆς κλίμακος, καὶ ἐκεῖθεν, συνεχιζόμενος κατὰ μήκος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς στοᾶς, κατηυθύνεται πρὸς τὸ φρέαρ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερόν, ὅτι εἰς τὸ λαρνακίδιον, τὸ εὗρισκόμενον εἰς τὴν στροφὴν τῆς μυστικῆς κλίμακος, τῆς προσιτῆς μόνον ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος, θὰ ἐγίνετο προπαρασκευὴ τις τοῦ μύρου· ἐπομένως ἡ τρίτη αὕτη διαμόρφωσις τοῦ ἐν τῇ Κρύπτῃ Κιβωρίου συνδέεται πρὸς δευτέραν φάσιν τῆς λατρείας, ἥτοι πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν πηγῶν ἀναφερομένας παραδόσεις περὶ μύρου καὶ μυροδόχων δεξαμενῶν.

Ἀληθὲς εἶναι ὅτι αἱ περὶ μύρου παραδόσεις ἐμφανίζονται συγκεχυμένα, ἀναφέρουσαι τὸ μύρον ὡς ἐξερχόμενον ἐκ τοῦ ἄνω ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου τοῦ εὗρισκόμενου «πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς» τῆς βασιλικῆς, τοῦ ὁποίου ἀνεύρομεν τὴν μαρμαρίνην βᾶσιν. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ὁμῶς ἔρευνα, ἡ γενομένη εἰς μεγάλην ἀκτῖνα τῶν πέριξ τοῦ ἐξαγωνικοῦ τούτου Κιβωρίου στρωμάτων, οὐδὲν ἔφερεν εἰς φῶς, ὥστε νὰ στηριχθῇ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐκεῖθεν ἀνέβλυζε τὸ μύρον. Τοῦναντίον ἡ διαρρύθμισις τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτῃς μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν δεξαμενῶν καὶ ἡ ἀνεύσεις μυστικοῦ λαρνακιδίου μετὰ τῆς διαδρομῆς τῶν σωλῆνων εἶνε σαφῆς ἀπόδειξις, ὅτι ἡ ἀνάβλυσις τοῦ μύρου καὶ τὰ πρὸς αὐτὸ συναφῇ ἐλάμβανον χώραν εἰς τὴν Κρύπτῃν.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ λατρευτικὴ περὶ τὸ μύρον κίνησις μεγάλως ἠυξήθη, τοῦτο δὲ συνετέλεσεν εἰς τὴν προσθήκην ἐτέρων μυροδόχων δεξαμενῶν, ὡς εἶνε ἡ μεγάλη ἀβαθὴς λεκάνη, ἡ καταλαμβάνουσα ὅλον σχεδὸν τὸν πρὸ τοῦ Κιβωρίου χώρον μέχρι τῶν πεσσῶν τῆς ἀψίδος (πίν. 15). Ἡ λεκάνη, ἐσκαμμένη ἐπὶ τοῦ δαπέδου εἰς βάθος 0,15 μ., περιβάλλεται ὑπὸ κυκλικῷ περιχειλώματι ἐκ πελεκητῶν λίθων ὑψουμένων 0,25 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον. Μεταξὺ τῆς λεκάνης καὶ τοῦ Κιβωρίου ἀνεφάνη κατὰ τὰς πρῶτας ἀνασκαφὰς κτιστὸς ἀγωγὸς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ θωρακίου ὀπή, δι' ἧς ἐξήρχετο ὁ σωλὴν (ὡς διακρίνεται εἰς τὴν εἰκ. 7)· διὰ τούτου διωχετεύετο τὸ μύρον εἰς τὴν στεγανῶς ἐπιχειρισμένην λεκάνην, παρουσιάζουσαν μικρὰν κατωφερῆ κλίσιν πρὸς ἀνατολὰς. Τὸ μύρον ἐλαμβάνετο, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σελ. 22), δι' ἰδιαιτέρων ἀγγείων τῶν καλουμένων «κουτροβίων». Μέγας ἀριθμὸς πηλίνων γεγανωμένων καὶ μετὰ σταυρῶν κοσμουμένων ἀγγείων, ἅτινα ὁμοιάζουν κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς δυσκοπότερα, ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς Κρύπτῃς· ταῦτα δύνανται νὰ ταῦτισθῶσι πρὸς τὰ κουτρούβια.

Τὸ παρεκκλήσιον (πίν. 17). Ἀπὸ τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς ιδρύσεως τῆς βασιλικῆς, ἥτοι τὸν 5^{ον} αἰ., τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας στοᾶς, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ κλίμαξ καὶ ἡ διόδος, δι' ὧν ἐγίνετο ἡ κάθοδος τῶν κληρικῶν πρὸς τὸν διάδρομον τοῦ ἁγιάσματος, εἶχε μετατραπῇ εἰς παρεκκλήσιον (ν). Παραπλεύρως τῆς διόδου πρὸς τὸ ἁγίασμα, προσετέθη ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ παρεκκλησίου μετὰ μεγάλου, μέχρι τοῦ δαπέδου κατερχομένου, ὀρθογωνίου παραθύρου, κλειομένου διὰ διατρήτου μαρμαρίνου κυκλιδώματος· δεύτερον τοξωτὸν παράθυρον ἠνοίχθη ἄνωθεν αὐτοῦ· ἡ προσθήκη τῆς ἀψίδος εἶνε φανερά ἰδίως ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (πίν. 17α).

Ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ παρεκκλησίου διεμορφώθη ἐν εἵδει ὀρθογωνίου κόγχης διὰ τὴν τοποθέτησιν πιθανῶς σαρκοφάγου ἐπιφανοῦς προσώπου, συνδεομένου πρὸς τὸν ναόν (πίν. 17β). Λεῖψανα ἐπιγραφῆς ἐκ μωσαϊκοῦ διατηροῦνται εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς μέρος,

εἰς δὲ τὴν καμάραν διακρίνονται ἱγνη τοιχογραφιῶν μὲ πρόσωπα ἀγίων ἐντὸς ἐγκολπίων. Ἐκ τῶν δύο πλαγιῶν τοίχων τοῦ παρεκκλησίου, ὁ μὲν βόρειος προέρχεται ἐκ τῶν μετασκεινῶν τοῦ 5^{ου} αἰ. διότι ἀποτελεῖ ἐν σώμα μετὰ τῆς κλίμακος τῆς ἀγούσης εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα, ὁ δὲ νότιος τοῖχος ἐκ τῆς δευτέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, καθόσον εἶνε ὁ εἰς ἐκ τῶν λεπτῶν τοίχων τοῦ θερμαντικοῦ διαδρόμου τοῦ λουτροῦ· εἰς ἀμφοτέρους τοὺς πλαγίους τοίχους διασώζεται ἡ ἐγκοπή διὰ τὴν στήριξιν τῶν θωρακίων τοῦ χαμηλοῦ τέμπλου.

Εἰς μεταγενεστέρα ἐποχὴν ἀνυψώθη ὁ θόλος τοῦ παρεκκλησίου κατὰ 0,60 μ. ἡγοίχθη δὲ εἰς αὐτὸν πυκνὴ σειρὰ μεγάλων φωταγωγῶν. Καταφανὴς εἶνε ἡ διαφορὰ τῶν πλίνθων τῶν ἀνωτέρων μερῶν τοῦ τοίχου καθὼς καὶ τοῦ θόλου, ὡς διακρίνεται εἰς πίν. 17β. Τὸ πάχος τῶν πλίνθων εἶναι πολλὸ λεπτότερον καὶ τὸ διάμεσον κοινάμα διπλάσιον τοῦ τῶν κατωτέρων μερῶν τοῦ τοίχου. Ὅμοιως διακρίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἡ προσθήκη τοῦ ἀνυψωθέντος τοιχαρίου τῆς ἀψίδος ἀνωθεν τοῦ διπλοῦ αὐτῆς τόξου (πίν. 17β). Μεταγενεστέρα εἶναι ἐπίσης εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ παρεκκλησίου ἡ ἀκανόνιστος διάνοιξις πυλίδος διὰ τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὸν ἄλλοτε θερμαντικὸν διάδρομον (η), ὅστις μετετράπη νῦν εἰς νέαν εἴσοδον τῆς Κρύπτης ἐκ τοῦ ἄνω ναοῦ, συνδεθείσαν μὲ δευτέραν κλίμακα ἐξ ἐννέα βαθμίδων, ἥτις χωροῦσα ἄνωθεν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ παρεκκλησίου καταλήγει πρὸ τοῦ νοτίου Πτερυγίου τῆς βασιλικῆς (πίν. 29α). Ὁ θόλος τοῦ στενοῦ τούτου διαδρόμου εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὑψωθέντος θόλου τοῦ παρεκκλησίου καὶ ἔχει ἐπίσης σειρὰν φωταγωγῶν.

Ἀντιστοιχῶς εἰς τὴν βορείαν στοὰν (γ) τῆς Κρύπτης ἐγένοντο αἱ αὐταὶ διαρρυθμίσεις· τὸ δυτικὸν ἡμισυ καὶ τῆς στοᾶς αὐτῆς ἀνυψώθη, ἀνοιγόντων μεγάλων φωταγωγῶν εἰς τὸν νέον θόλον, ὁ δὲ παραπλεύρως αὐτῆς διάμεσος στενὸς διάδρομος (θ), σχηματισθεὶς ἐκ τῆς καταρσίφως τοῦ ἀρχικοῦ ῥωμαϊκοῦ τοίχου, μετετράπη εἰς κλίμακα, στεγασθεὶς δι' ὑψηλοτέρου θόλου μετὰ σειρᾶς τεσσάρων φωταγωγῶν· ἡ στενὴ αὐτὴ κλίμαξ ὠδήγει ἔξω τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸ τοῦ βορείου Πτερυγίου.

Πλὴν τῶν τεσσάρων αὐτῶν νέων κλιμάκων, αἵτινες ἐξυπηρέτουν τὰς ἐν τῇ Κρύπτῃ ἱεροτελεστίας ἀγιάσματος καὶ μύρου, δύο ἀκόμη βοηθητικαὶ ὑπῆρχον εἰς τοὺς τριγωνικοὺς γωνιαίους χώρους ἔξω τῆς Ἀψίδος. Αἱ κλίμακες αὗται, ὑποστηριζόμεναι ὑπὸ ἡμισείας καμάρας, ὠδήγουν ἄνω εἰς τὴν βασιλικήν, καταλήγουσαι εἰς τὰς μικρὰς καταστραφεῖσας στοάς, τὰς ἀνατολικῶς καὶ ἔξω τῆς ἀψίδος χωρούσας. Ἐξ αὐτῶν διεσώθη μόνον ἡ πρὸς νότον κλίμαξ εἰς τὸ κατώτερον αὐτῆς ἡμισυ, ἀχρηστευθεῖσα μεταγενεστερῶς (πίν. 11β ἀριστερά). Ἀντίστοιχος κλίμαξ ὑπῆρχε καὶ πρὸς βορρᾶν, ὡς βεβαιούμεθα ἐξ ἐνδείξεων, αἵτινες σφύζονται εἰς τὴν ἄνω στοὰν ἐνθα ἡ κλίμαξ κατέληγεν, ὡς θὰ γίνῃ εὐρύτερος λόγος κατωτέρω εἰς τὸ περὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς κεφάλαιον.

Διὰ τὴν διακρίβωσιν τῶν χρονολογιῶν τῶν τριῶν διαδοχικῶν ἐποχῶν τῆς χριστιανικῆς Κρύπτης ἔχομεν ὀλίγα τινα δεδομένα. Ἐφ' ὅσον πρὸ τῆς ιδρύσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεοντίου ὑπῆρχε προγενέστερον Μαρτύριον, ἀναφερόμενον ὑπὸ τῶν πηγῶν καὶ ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφάς (βλ. κατωτέρω), θὰ ἡδύνατο νὰ ἀποδοθῇ ἡ πρώτη διαμόρφωσις τοῦ ἀγιάσματος, ὡς στενοῦ διαδρόμου ἀποκλείοντος τὴν πηγὴν, εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην αὐτὴν ἐποχὴν. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ δευτέρα μεγαλοπρεπεστέρα διαρρυθμίσις

μὲ τὴν κεντρικὴν ἐξέδραν προέρχεται ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς ιδρύσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ πρώτη ἀπλὴ διάταξις τοῦ Ἀγιάσματος νὰ εἶνε σύγχρονος πρὸς τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς, ἡ δὲ δευτέρα νὰ ἐγινεν ὀλίγον βραδύτερον.

Αἱ διασκευαὶ τῆς ἀνυψώσεως τῶν θόλων τοῦ παρεκκλησίου καὶ τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τῆς βορείας στοᾶς, ὡς συνδεόμεναι μὲ σοβαρὰς μετατροπὰς γενομένας εἰς τὰ ἄνωθεν αὐτῶν Πτερύγια τῆς βασιλικῆς (περὶ ὧν κατωτέρω), δύνανται μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ, μετὰ τὴν ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς καταστροφὴν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

Αἱ διασκευαὶ αἱ γενομέναι εἰς τὸ μαρμάρινον Κιβώριον καὶ τὸν διάδρομον χάριν τοῦ μύρου θὰ ἠδύναντο νὰ χρονολογηθῶσι περὶ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τότε τὸ πρῶτον ἀναφέρεται τὸ μύρον εἰς τὰς πηγὰς (βλ. ἀνωτέρω σ. 20). Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δέον νὰ τεθῇ καὶ ἡ μετατροπὴ τῶν ἀρχαίων θερμαντικῶν διαδρόμων εἰς εἰσόδους μετὰ στενῶν κλιμάκων, ἀχρηστευθεισῶν τῶν δύο ἀρχαιότερων, διότι ἡ μὲν βορεῖα κλίμαξ ἀπέβη, ὡς εἶδομεν, μυστικῇ, ἡ δὲ νοτιά δὲν ἦτο πλέον ἀπαραίτητος, ἔνεκα τῆς διακοπείσης συγκοινωνίας πρὸς τὸ Κιβώριον τῆς Κρύπτης.

Ἡ χρησιμοποίησις τῆς Κρύπτης ἐπεξετάθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ὅλα τὰ διαμερίσματα αὐτῆς, ὡς δεικνύουν λεῖπανα διακοσμήσεως εἰς διάφορα αὐτῆς μέρη καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν μεγάλων καπνοδόχων τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ τῆς νοτίας, δευτέρας στοᾶς (Ζ), εἰς ὀστεοθήκας κατὰ τὸ εἶδος τῶν columbaria, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ὀστέων τῶν ἀνευρεθέντων ἐντὸς αὐτῶν.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Κρύπτης θὰ ἦτο πλουσίως διακεκοσμημένον δι' ὀρθομαρμαρώσεως, μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν. Λεῖπανα μωσαϊκῶν, πλὴν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ παρεκκλησίου, σφάζονται καὶ εἰς τὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων τῆς ἀψίδος, τοιχογραφίαι δὲ ἀνευρέθησαν εἰς τὸ παρεκκλήσιον, τὰς δύο πρὸς νότον κλίμακας, τὴν νοτίαν στοᾶν (ε) καὶ τοὺς σηκοὺς τῆς βορείας στοᾶς (δ), περὶ ὧν θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ περὶ Ζωγραφικῆς κεφάλαιον. Ὅτι οἱ σηκοὶ οὗτοι τῆς βορείας στοᾶς εἶχον χρησιμοποιηθῇ διὰ ταφὰς ἐπισήμων, ὡς ἐξέφερα ἀλλαχοῦ τὴν γνώμην, ἔχων ὑπ' ὄψει σχετικὴν μνηεῖαν ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Θεοδώρας, τοῦτο δὲν δύναται πλέον νὰ ὑποστηριχθῇ, διότι κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἔξωθεν τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἀνευρέθησαν ναυδρια μετὰ τάφων, μεθ' ὧν ἡ ἀνωτέρω μνηεῖα συμφωνεῖ καλλίτερον.

Εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἡ Κρύπτη ὑπέστη μετατροπὰς τινὰς κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, σχετιζόμενας μὲ τὰς ἄνωθεν διασκευὰς καὶ τὴν προσθήκην ἐκεῖ δεξαμενῆς, ἐκ τῆς ὁποίας τὸ ὕδωρ διωχετεύετο εἰς τὴν Κρύπτην.

Βαθμηδὸν ἡ Κρύπτη ἐγένετο ὑπόγειος, ἔνεκα τοῦ ἀνελθόντος ἐπιπέδου τοῦ ἐδάφους καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς προσόψεως αὐτῆς κατερρίφθη, διατηρηθεισῶν μόνον τῶν τοξοστοιχιῶν τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς, τὰ τόξα μόνον τῆς ὁποίας διεκρίνοντο ὑπερᾶνω τοῦ ἐδάφους. Τὰ τόξα ταῦτα δεικνύουν ὅτι διηνοίχθησαν μεταγενεστέρως, ἥτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας, διότι, ὡς γνωρίζομεν ἐκ πληροφοριῶν τοῦ περιηγητοῦ P. Lucas, ἡ Κρύπτη ἐχρησιμοποιεῖτο εἰσέτι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος (1714) (βλ. ἀνωτέρω σ. 28 κέ.). Κατὰ ταῦτα ἡ πρόσχωσις τῆς Κρύπτης ἐγένετο κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα.

Εικ. 11. Τὰ κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀποκαλυφθέντα τμήματα τῆς ἀψίδος τοῦ «οἰκίσκου».

3. Ὁ «οἰκίσκος» τῆς παραδόσεως κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα καὶ ὁ Τάφος τοῦ ἁγίου.

Συμφώνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω παρατεθείσας πηγάς, πρὸ τῆς ἀνεγέρσεως τῆς μεγάλης βασιλικῆς, εἶχεν ἰδρυθῆ βραχὺς καὶ στενὸς κατὰ τὸ σχῆμα «οἰκίσκος» ἢ κατὰ τὸν Ἀνώνυμον «οἰκία φορυτοῖς ἐπικεχωσμένη καὶ στενουμένη ὑπὸ τῶν περιβόλων τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου», ἵνα περιλάβῃ τὸ πανάγιον τοῦ μάρτυρος λείψανον. Ὁ «οἰκίσκος» οὗτος, ἥτοι τὸ ἀρχικὸν Μαρτύριον, εἶχε προφανῶς ἰδρυθῆ κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα, ὅταν ἡ λατρεῖα τῶν μαρτύρων, ἡ ἀναζήτησις τῶν λειψάνων τῶν καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ ἢ τοῦ πιστευομένου τάφου τῶν ἱδρυσίς «εὐκτηρίων» εἶχεν εἰς μέγαν βαθμὸν διαδοθῇ, ἥρκει δὲ κατὰ τὸν Ναζιανζηνόν, ὀλίγη κόνις ἢ λείψανα ὁσπῶν, ὀλίγαι τρίχες ἢ ὕφασμα αἱματόβρεχτον διὰ τὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον λατρείας ¹.

Κατ' ἀρχὰς συνεδέσαμεν τὸ ἀρχικὸν τοῦτο ἱερόν τῆς παραδόσεως, τὸ περικλεῖον τὸν τάφον, πρὸς τὸ ναῦδριον τῆς Κρύπτης, καθ' ὅσον εὕρισκετο τοῦτο ἐγγὺς τοῦ τόπου τοῦ Μαρτυρίου, καθοριζομένου ἐκ τῶν πηγῶν ὡς εὕρισκομένου εἰς τὰς «τῶν καμίνων καμάρας» τοῦ δημοσίου λουτροῦ, μολονότι ἡ θέσις τοῦ ναῦδρίου τῆς Κρύπτης δὲν συνεφώνει πλήρως πρὸς τὰς πηγάς, προσέτι δὲ ἀναφέρεται εἰς αὐτὰς ὅτι ὁ ἀρχικὸς οἰκίσκος κατηδαφίσθη κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ².

Νεώτεροι σκαφικαὶ ἔρευναι, γινόμεναι κατὰ τὸ ἔτος 1948 ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς, ἔφερον εἰς φῶς μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (εἰκ. 11), εἰς τὸ κέντρον τῆς ὁποίας καὶ πλησίον τοῦ τοίχου αὐτῆς εὕσκεται τὸ ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὰς πρῶτας ἐρεῦνας τοῦ ἔτους 1917 ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ κατωτέρω περιγραφόμενον σταυρικὸν ὄρυγμα, τὸ περικλεῖον τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου, ἥτοι αἷμα ἐντὸς ὑαλίνου φιαλιδίου (εἰκ. 14β).

Τὸ ὄρυγμα τοῦτο ἡρμηνεύσαμεν τότε ὡς τάφον καὶ συγχρόνως ὡς ἁγίαν Τράπεζαν, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ παράδοσις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας δὲν συμφωνεῖ πρὸς συγχώνευσιν Τάφου τοῦ μάρτυρος καὶ ἁγίας Τραπεζῆς ³.

¹ Γρηγόριος Ναζιανζηνός κατὰ Ἰουλιανοῦ (MIGNE 35, 589).

² Βλ. ἀνωτ. σ. 5 «καὶ τὸν μικρὸν οἰκίσκον ... καταστρέψας αὐτὸς (ὁ Λεόντιος) εἰς ναὸν αὐτῷ (τῷ ἁγίῳ) ...

ἐξ αὐτῶν ἐδείματο καὶ χρητῖδων».

³ F. WIELAND, Altar und Altargrab, Leipzig 1912, σ. 102-103 καὶ ἐκτενέστερον GRABAR, Martyrium I σ. 350 κέ.

Ἡ ἀνεύρεσις νῦν τῆς ἀψίδος, ἐχούσης εἰς τὸ κέντρον αὐτῆς τὸ ὄρυγμα, καθιστᾷ λίαν πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εὗρισκόμεθα πρὸ τοῦ «οἰκίσκου» τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ ἀρχικοῦ Τάφου τοῦ ἁγίου.

Ὁ οἰκίσκος κατελάμβανε τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ λουτροῦ, ὅστις κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν ἀνευρεθεῖσαν ἀψίδα διὰ τοὺς πλαγίους αὐτοῦ τοίχους ἐχρησιμοποιήθησαν τοῖχοι τοῦ λουτροῦ, ὑπάρχοντες τότε ἐν «ἐρειπίοις», ὡς μαρτυρεῖται τοῦτο ὑπὸ τῶν ἐγκωμιαστῶν («ἐν αὐτοῖς ἐρειπίοις τοῦ λουτροῦ» κατὰ τὸν Φώτιον, «ἐπὶ στοῶν ἀχρήστων καὶ σκοπέλων» κατὰ τὸν Νικῆταν)· διὰ τὸν δυτικὸν δὲ τοῖχον ἐχρησιμοποιήθη εἰς ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἐγκαρσίων ῥωμαϊκῶν τοίχων.

Ἡ ἀνευρεθεῖσα ἀψὶς (διάμ. 9,60 μ.) εἶνε ἐκτισμένη δι' ἀργολιθοδομῆς (πάχ. 0,85 μ.), εἰς δὲ τὰ ἀνώτατα αὐτῆς μέρη διὰ πλίνθων ὁμοίων τῶν τοῦ ὀρύγματος (0,30 × 0,30 μ.), τὸ πάχος τῶν ὁποίων εἶναι λεπτότερον τοῦ πάχους τοῦ ἐνδιαμέσου ἐρυθρωποῦ κονιάματος (εἰκ. 11 καὶ πίν. 18γ). Μεταξὺ λιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς ὑπάρχει στρῶμα κορασανίου πάχους 0,15 μ. Εἰς βάθος ἐνὸς μέτρου ἀπὸ τῆς διασωθείσης ἐπιφανείας τῆς ἀψίδος τὸ πάχος αὐτῆς αὐξάνει κατὰ 0,11 μ., κατέρχεται δὲ εἰσέτι τὸ θεμέλιον μέχρις 0,80 μ.

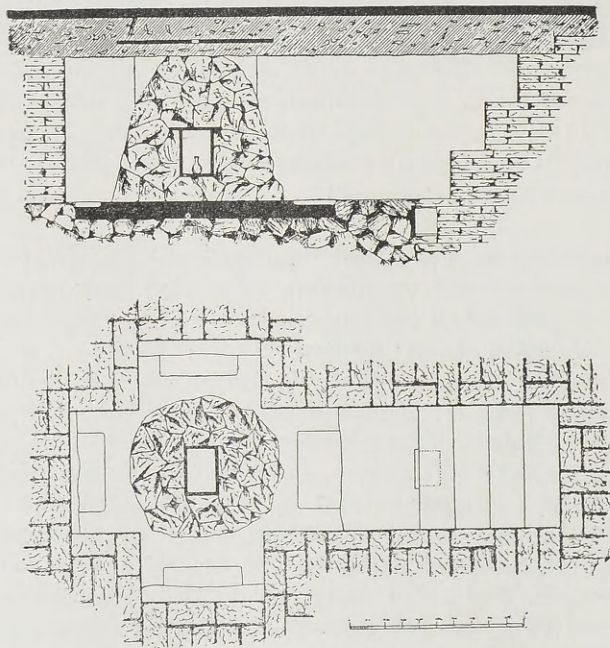
Εἰς τὰ σημεῖα ὅπου ἐκτίσθησαν κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα αἱ κλίμακες, αἱ συνδέουσαι τὸ ἱερὸν Βῆμα τῆς βασιλικῆς πρὸς τὴν Κρύπτην, ἡ ἀψὶς εἶχεν ἀποκοπῇ, εἰς τὰ λοιπὰ δὲ μέρη διετηρεῖτο, ἀνευρεθεῖσα εἰς βάθος 0,18 μ. ἀπὸ τοῦ μαρμαροστρώτου δαπέδου τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ ἀμέσως κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Τὰ κριτήρια διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἀψίδος δὲν εἶνε ἀπολύτως ἀσφαλῆ. Ἡ θέσις, τὸ μέγεθος καὶ ἡ στερεὰ αὐτῆς κατασκευὴ ὑποδεικνύουν τὴν ῥωμαϊκὴν ἐποχὴν· ἡ τεχνικὴ ὅμως τῆς πλινθοδομῆς καὶ ἡ ὁμοιότης τῶν πλίνθων πρὸς τὰς τοῦ ὀρύγματος συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ παχὺ στρῶμα κορασανίου εἰς τὸ διάμεσον πλινθοδομῆς καὶ λιθοδομῆς (ὅπως ἀσύνηθες εἰς κανονικὴν τοιχοποιίαν ἐναλλασσομένων ζωνῶν), τότε καταλήγομεν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἀψὶς ὑπῆρχεν εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν λουτρόν, ἐπανεκτίσθη δὲ ἀπὸ τοῦ σημείου τοῦ παρενθέτου παχέος κονιάματος καὶ ἄνω διὰ τὸν οἰκίσκον κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα. Ἐπομένως ὁλόκληρος ὁ οἰκίσκος διεσκευάσθη ἐκ τῶν ἐρειπωθέντων λειψάνων τοῦ λουτροῦ, στεγασθεὶς εἰς χαμηλὸν ὕψος ὡς ἀναφέρουν αἱ πηγαί¹.

Ἀνασκαφαὶ γινόμεναι ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἀρχικοῦ οἰκίσκου ἀπεκάλυψαν τμήματα δύο στρωμάτων κορασανίου διὰ τὰς πλάκας τοῦ δαπέδου. Τὸ ἀνώτερον στρῶμα θὰ ἀνῆκε προφανῶς εἰς τὴν βασιλικήν, τὸ δεύτερον δὲ στρῶμα εἰς βάθος 0,30 μ. (ὕψ. 0,95 μ.) ἀπὸ τοῦ πρώτου, εἰς τὸ Μαρτύριον. Τὰ κάτωθεν τοῦ δευτέρου αὐτοῦ στρώματος χώματα περιεῖχον ἀφθονα θραύσματα ἀγγείων ῥωμαϊκῶν χρόνων.

Τὸ δάπεδον τῆς ἀψίδος τοῦ οἰκίσκου, ὑπολογιζόμενον ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀνωθεν τοῦ τάφου πλακός, εὗρίζεται κατὰ 0,60 μ. ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ λοιποῦ οἰκίσκου - Μαρτυρίου.

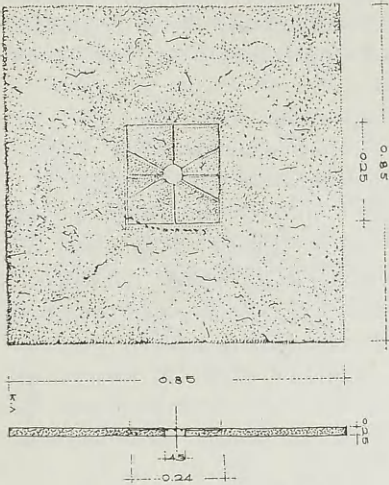
¹ Περὶ μετατροπῆς ἀρχαίων κτιρίων εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς κατὰ τὸν 4^{ον} καὶ 5^{ον} αἰῶνα, βλέπε ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία σ. 292.

Εἰκ. 12. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος.

Κατὰ ταῦτα τὸ ἀρχικὸν Μαρτύριον ἦτο ὀρθογώνιον κτίσμα μετὰ εὐρείας ἡμικυκλικῆς ἀψίδος, εἰς τὸ ὑψηλότερον δάπεδον τῆς ὁποίας καὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοίχου εὐρίσκετο τὸ σταυρικὸν ὄρυγμα τοῦ Τάφου¹.

Σταυροειδὲς ὄρυγμα. Τὸ ἐλαφρῶς ἀσύμμετρον σταυρικὸν ὄρυγμα ($2,67 \times 1,56 \mu$) εὐρέθῃ κατεσκευασμένον ἐξ ὀπτοπλίνθων ($0,30 \times 0,30$, πᾶχ. $0,035 \mu$) μετὰ ἰσοπαχοῦς

Εἰκ. 13. Ἡ μαρμαρινὴ πλάξ τοῦ Τάφου.

ἐρυθροῦ κονιάματος. Εἰς τὸ ἐπιμηκέστερον νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ (πλάτ. $0,72 \mu$) ὑπάρχει μικρὰ κλίμαξ ἐκ τριῶν ἐλαφρῶς ἀνίσων βαθμίδων ἐξ ὀπτοπλίνθων (ὑψ. $0,22$, $0,27 \mu$ καὶ πλάτ. $0,25$, $0,20$, $0,21 \mu$). Κάτωθεν τῆς τελευταίας βαθμίδος σχηματίζεται τετράγωνον ἄνοιγμα μὲ μαρμαρίνα πλακίδια διὰ τὴν τοποθέτησιν λυχνίας (εἰκ. 12).

Τὸ δάπεδον τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος εἶνε λιθόστρωτον, ἐπενδεδυμένον ἐν μέρει διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Εἰς τὸ μέσον τοῦ σταυροῦ, κονικῆς περίπου μορφῆς, λιθοκτιστος τύμβος, ἐν εἵδει ὀμφαλοῦ, καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ὕψος τοῦ ὀρύγματος, περικλείων εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ τετράγωνον μαρμαρίνον λαρνακίδιον ($0,22 \times 0,21 \mu$), ἀσφαλιζόμενον διὰ μεγαλειτέρου μαρμαρίνου πώματος, ἀκριβῶς ἐφαρμόζοντος ἐπ' αὐτοῦ (βλ. πίν. 18α-β, ἔνθα τὸ πῶμα εἰκονίζεται ἀνεστραμμένον).

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ λαρνακιδίου ἦτο τοποθετημένον τὸ διασωθὲν ἀκέραιον φιαλίδιον ($0,05 \times 0,095 \mu$) (εἰκ. 14), περιέχον κονιοποιημένα λείψανα αἵματος.

Ὁ ὀμφαλὸς ἀπεκλείετο εἰς τὸ ἄνω μέρος διὰ τετραγώνου μαρμαρίνης πλακῆς ($0,85 \times 0,85 \mu$, $0,25 \mu$) μεγαλυτέρας τοῦ τύμβου καὶ τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος τοῦ ὀρύγματος. Ἡ πλάξ φέρει εἰς τὸ μέσον ἐγγάρακτον ἄπλουν μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς τετραγώνου καὶ στόμιον μικρᾶς ὀπῆς (διαμέτρου $0,045 \mu$) εἰς τὸ κέντρον τοῦ μονογράμματος (εἰκ. 13). Εὐρίσκόμεθα ἐπομένως πρὸ τῆς mensa martyrum τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἰς τὸ πρῶτον ἀνεγερθὲν εὐκτήριον κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα.

Λεπτομερὲς ὅμως παρατήρησις δεικνύει ὅτι ἡ τετράγωνος αὕτη πλάξ, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν θέσιν της, δυνατόν νὰ μὴ προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐποχῆς.

¹ Ἡ θέσις τοῦ τάφου εἰς τὰ Μαρτύρια, ὡς γνωστόν, ποικίλλει, εὐρίσκομένη ἄλλοτε πλησίον τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος καὶ ἄλλοτε εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐμβαδοῦ τῆς ἀψίδος ἢ εἰς τὸ κέντρον τῆς διαμέτρου αὐτῆς.

Ὁ Τάφος τοῦ μάρτυρος παρὰ τὸν τοίχον τῆς ἀψίδος παρατηρεῖται εἰς σειρὰν ἄλλων μνημείων, ὅπως εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς ἁγ. Ἀγνῆς τῆς Ρώμης, τὴν ἰδρυθεῖσαν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τοῦ Wilpert (Nuovo Bull. di

arch. christ. 1901, σ. 297· βλ. καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Wieland ἑ.ἀ. σ. 114, εἰκ. 17), εἰς τὴν ἀρχικὴν Κωνσταντίνειον βασιλικὴν τοῦ Parenzo (τάφος τοῦ μάρτυρος Maurus) καὶ εἰς πολλὰ Μαρτύρια τῶν ναῶν τῆς Συρίας, ἅτινα κατὰ νεωτέρας μελέτας κατέχουν τὰ παραπλεύρως τῆς ἀψίδος διαμερίσματα, τὰ θεωρούμενα παλαιότερον ὡς παστοφόρια κ.ἀλλ. (J. Lassus, Sanctuaires de Syrie, Paris 1947, εἰκ. 12, 78, 82, 150).

Κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος εἰς τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς τοῦ 1917, ἡ πλὰξ δὲν ἀνευρέθη ἐπικαθημένη ἐπὶ τοῦ λιθίνου τύμβου, ἀλλ' ἐστερεοῦτο ὑψηλότερον ἐπὶ κορασανίου (πάχους 0,07 μ.) τόσον δὲ αὐτὴν ὅσον καὶ ὅλον τὸ ὄρυγμα ἐκάλυπτε παχὺ στρώμα κορασανίου (0,30 μ.) εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀφαίρεσις αὐτῆς ἐγένετο εἰς τεμάχια, τῶν ἄκρων τῆς ἀφενθέντων κατακεχωσμένων εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τοῦ ὀρύγματος. Αἱ νεώτεραι ἔρευναι εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα ἐπιστοποίησαν, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅτι τὸ ἀνώτερον παχὺ στρώμα ἀπετέλει τὸ δάπεδον κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ἐνῶ ἡ θέσις τῆς πλακὸς τοῦ τάφου εὐρίσκετο κατὰ 0,05 χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ Βήματος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Δὲν ἔχομεν βεβαίως τὰ στοιχεῖα διὰ νὰ ἐξακριβώσωμεν γενομένης τυχὸν μεταβολὰς εἰς τὸν κτιστὸν τύμβον τὸν περικλείοντα τὸ μαρμαρίνον λαρνακίδιον ἢ εἰς τὸ ὅλον ὄρυγμα κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς, ὁπότε ἐτέθη ἄνωθεν αὐτοῦ ἡ ἁγία Τράπεζα, ἢ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ., ὅταν τὸ ὄρυγμα ἀπεκλείσθῃ. Γεγονὸς εἶνε ὅτι μεταξὺ τῆς ὁπῆς τῆς πλακὸς καὶ τοῦ τύμβου παρεμβάλλεται στρώμα κονιάματος καὶ ἐπομένως δὲν ὑπῆρχεν ἐπαφή, εἰς τρόπον ὥστε ἡ χοῆ ἐλαίου, οἶνου κλπ. νὰ φθάνῃ μέχρι τοῦ λειψάνου ἢ τῆς θήκης αὐτοῦ, τῆς ἐχούσης πολλὰς ὁπὰς, ὥς γνωρίζομεν ἐκ πολλῶν σχετικῶν παραδειγμάτων τάφων μαρτύρων: Ρώμης, Σαλῶνων, Παλαιστίνης κ. ἄλλ.¹

Τὸ σταυρικὸν ὄρυγμα τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Δημητρίου μὲ μικρὰν κλίμακα καὶ τύμβον ἐν τῷ κέντρῳ, περικλείοντα τὴν θήκην τῶν λειψάνων καὶ κεκαλυμμένον διὰ πλακὸς, ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν ὑπέστη τοῦτο μεταβολὰς, ἔχει τὴν μορφήν τάφου μάρτυρος ἄνευ σαρκοφάγου.

Τὴν μορφήν αὐτὴν ἐμμήθησαν κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα καὶ τὰ ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν «ἐγκαίνια», ἐν οἷς κατατίθενται τεμάχια λειψάνων μαρτύρων τῆς πίστεως². Παρὰ τὴν ἀπὸ τῶν βαθῶν αὐτὰ ὀρύγματα τῶν ἐγκαινίων ὑπῆρχον καὶ τὰ λίαν ἄβαθῃ, μικρὰ σταυρικὰ ἢ τετράγωνα καλυπτόμενα διὰ πλακὸς, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐνίοτε ὑπῆρχον ἐμβυθύνσεις, χρησιμοποιοῦμεναι πιθανῶς διὰ τὴν τοποθέτησιν λυχνίας ἀνάλογον παραδειγμα παρετηρήθη εἰς Ἀφεντέλη Λέσβου³.

Τὸν 5^{ον} αἰῶνα οὐκίσκος τοῦ Μάρτυρος κατηδαφίσθη καὶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἰδρύθῃ ἢ μεγάλῃ βασιλικῇ τοῦ Λεοντίου, μεγάλως ἐκταθεῖσα ἐπέριξ αὐτοῦ. Εἰς ὁμοίας περιπτώσεις ὁ τάφος διατηρεῖται ἀμετακίνητος, περικλειόμενος εἰς τὸ κέντρον τοῦ νέου ναοῦ, ὅπως εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Θεολόγου Ἐφέσου, ἁγίου Μηνᾶ Αἰγύπτου, ἁγίας Θέκλῃς

¹ WIELAND ἔ.δ. σ. 151 κέ. εἰκ. 28, 29, LUCIUS, Culte des Saints σ. 29 κέ. Fr. DÖLGER, IXΘΥC II σ. 555 κέ. Καὶ ὁ Σωζόμενος ἐν Ἑκκλ. Ἱστορ. 9.2 (MIGNE 67, 1601), περιγράφων εὑρεσιν λειψάνων τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα, ἀναφέρει τὰς ὁπὰς ταύτας.

² Σειρὰ τοιοῦτων ἐγκαινίων μετὰ μικρῶν κλιμάκων ἀνευρέθη εἰς βασιλικὰς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος: Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως, Φιλίππων, Χισάρ-Μπάνια πλησίον τῆς Φιλιππουπόλεως, Τροπαίου Τραϊανοῦ Δοβρουτσᾶς βλ. GRABAR, Martyrium σ. 351 κέ. ἐνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ Grabar χαρακτηρίζει ταῦτα ὡς Μαρτύρια ὁ Lemerle (τοῦλάχιστον διὰ τοὺς Φιλίππους) θεωρεῖ

τὸ ὑπὸ τὴν ἁγ. Τράπεζαν μικρὸν καὶ βαθὺ σταυρικὸν ὄρυγμα ὡς ἐγκαίνιον (LEMERLE, Philippes σ. 364 κέ.).

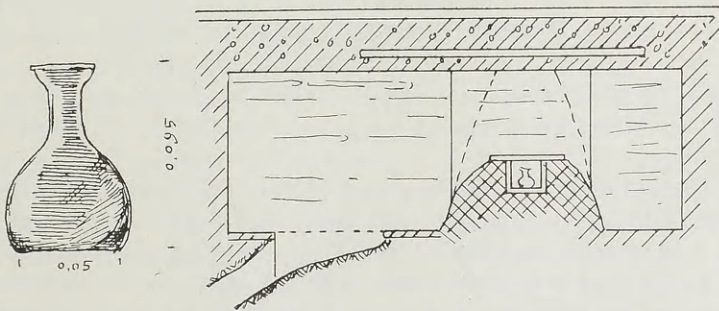
Τὸ ἱκανὸν βάθος τῶν ἐγκαινίων ἀπαιτεῖ μικρὰν κλίμακα καταλαμβάνουσαν τὸ ἐπιμηκύτερον νότιον ἢ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ· αὕτη ἦτο ἀναγκαία διὰ τὴν κάθοδον τοῦ ἱεροουργοῦτος, ἔστω καὶ διὰ τὴν μόνην περίπτωσιν τῆς τελετῆς τῆς καταθέσεως τῶν λειψάνων, μολοντί φαίνεται ὅτι κατὰ διαστήματα ἐτελεῖτο ἐπὶ τῶν λειψάνων ἱεροουργία ἢ κλίμαξ αὕτη ἐκλείετο διὰ κινήτης προφανῶς πλακὸς.

³ Περὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Παλαιοχριστ. βασιλικάι Δέσβου ἐν ΔΔ. 1929, εἰκ. 65.

Ἰσαυρίας¹ κ.λ.π. Ὅπου ὁμοῦς ὁ χώρος τοῦ Μαρτυρίου ἦτο ἀκατάλληλος δι' ἵδρυσιν ναοῦ, ἀνεγείρετο οὗτος ἀλλαχού, ὁ δὲ τάφος μετεφέρετο εἰς τὸν ναόν, ὅπως παρατηρεῖται εἰς τὸν τάφον τοῦ ἀποστόλου Βαρνάβα Κύπρου², καὶ τοῦ ἁγίου Βαβύλα, τοῦ μεταφερθέντος εἰς Δάφνην ἐξ Ἀντιοχείας³.

Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγ. Δημητρίου αἱ ἰδιαιτέραι συνθῆκαι τοῦ χώρου δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἔκτασιν τοῦ ναοῦ πρὸς ἀνατολάς, εἰς τρόπον ὥστε ὁ τάφος δὲν ἠδύνατο νὰ συμπέσῃ ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ κυρίως ναοῦ ἀλλ' ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος· ὅθεν ἀφέθη οὗτος κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς ὡς ἐγκαίνιον, μετεφέρθη δὲ μέρος ἴσως τοῦ ἁγίου λειψάνου, ἥτοι τοῦ αἵματος — ἐντὸς ἀργυρᾶς λάρνακος — εἰς τὸ ἐπίτηδες ἰδρυθὲν «πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς» τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἀργυροῦν Κιβώριον, ὅπερ ἀπέβη ὁ προσκυνούμενος Τάφος τοῦ ἁγίου.

Χαρακτηριστικὸν εἶνε ὅτι, καίτοι ὑπῆρχε κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ πησιέστατα τοῦ ἀρχικοῦ τάφου ἡ Κρύπτη, αὕτη δὲν ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς βασιλικῆς ὡς Confessio κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς Δύσεως, ἀλλ' ὁ τάφος μετεφέρθη εἰς τιμὸς ἐντὸς τῆς βασιλικῆς, ὡς τοῦτο ἦτο ἔθος ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ⁴.

Εἰκ. 14. Τομὴ τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος καὶ φιαλίδιον.

1 E. HERZFELD - S. GUYER, Monumenta Asiae Minoris Antiqua, II, 1930 σ. 9 κθ.

2 Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ὁ Ναὸς καὶ ὁ Τάφος τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα, Κυπριακαὶ Σπουδαί, Τόμ. Α' Λευκωσία 1937.

3 Ἐκκλ. ἱστορία Σωκράτους σχολαστικοῦ (MIGNE 67, 425).

4 Ὁ τάφος τοῦ Μάρτυρος εἰς τὰς χώρας τῆς Ἑλλά-

δος καὶ τῆς Ἀνατολῆς εὐρίσκεται ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος 1) εἰς αὐτόνομα καὶ συνδεόμενα πρὸς τὸν ναὸν Μαρτύρια, 2) ἐντὸς τοῦ ναοῦ εἰς διαφόρους θέσεις ἢ παραπλευρῶς τοῦ ἱεροῦ Βήματος διαμερίσματα (Συρία) καὶ 3) εἰς τὰς πλευρὰς ἢ τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ (πρβλ. WIELAND, ἔα. σ. 103, GRABAR, Martyrium I, σ. 335 - 356).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΕΥΚΡΙΝΗΘΕΝΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

1. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς καὶ αἱ περὶ αὐτῆς ἐξεनेχθεῖσαι γυνῶμαι.

Ἡ μεγάλη πεντάκλιτος με ὑπερῶα καὶ ἐγκάρσιον κλίτος βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ὥς ἦτο πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ἔτους 1917, παρῆχε τὴν ἐντύπωσιν κτίσματος, ὅπερ εἶχεν ὑποστῆ κατὰ καιροὺς σοβαρὰς ἀλλοιώσεις, ἐπισκευὰς καὶ προσθήκας. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου προήρχοντο, κατὰ μέγα μέρος, αἱ πολλαὶ ἀνωμαλίαι, αἱ παρατηρούμεναι εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μνημείου, τόσον εἰς τὸ γενικὸν σχῆμα ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους λεπτομερείας τῆς οἰκοδομῆς.

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς ἐνεφανίζετο ὡς βαρὺ κτίσμα με ἐλάχιστα — τουρκικῆς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μορφῆς — παράθυρα καὶ ὀγκῶδεις ἀντηρίδας ἔξωθεν τῆς δυτικῆς, τῆς ἀνατολικῆς καὶ κατὰ μῆκος τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς, ἥτις ἦτο ἡ κυρίως θεατὴ, βαίνουσα παραλλήλως τῆς ὁδοῦ ἁγ. Δημητρίου (πίν. 1α). Πρὸ τῆς δυτικῆς προσόψεως ὑπῆρχεν αὐλὴ μετὰ περιτοίχισματος τουρκικῶν χρόνων, περικλείουσα τὴν Φιάλην, τὸν μιναρὲν καὶ οἰκήματα.

Τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς δυτικῆς προσόψεως ἦτο κολοβωμένον καὶ ἐστεγασμένον χαμηλότερα. Τὸ πρὸς νότον γωνιαῖον διαμέρισμα εἶχεν ἐκλείψει, τὸ δὲ βόρειον τμήμα τῆς προσόψεως ἀπεκρύπτετο κάτωθεν ἀντηρίδος καὶ συνηνωμένης μετ' αὐτῆς τουρκικῆς οἰκίας, ἥτις καὶ μετέδωκε τὴν πυρκαϊὰν εἰς τὸν ναόν. Ὅμοιως δλόκληρος σχεδὸν ἡ βορεία πλευρὰ τῆς βασιλικῆς συνείχετο πρὸς ἐβραϊκὰς καὶ τουρκικὰς οἰκίας, εἰς δὲ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν μεγάλαὶ ἀντηρίδες ὑπεστήριζον κατεστραμμένας κιονοστοιχίας, ἀποτελούσας συνέχειαν τῆς βασιλικῆς.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ διετηρεῖτο ἡ ἀρχαία μεγαλοπρέπεια τῆς πεντακλίτου μετὰ διπλῶν ὑπερῶων βασιλικῆς, ἐκτεινομένης εἰς πλάτος καὶ βάθος διὰ μακρῶν διπλῶν κιονοστοιχιῶν, εὐρυνομένης δὲ πρὸς ἀνατολὰς διὰ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, φέροντος περιστύλιον καὶ ὑπερῶν.

Πολλαὶ ἐν τούτοις ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αἱ μεταβολαὶ καὶ αἱ ἀνωμαλίαι, προδίδουσαι τὰς κατὰ καιροὺς γενομένας ἐν τῇ βασιλικῇ διασκευάς, καὶ μειώνουσαι τὴν ἀρχικὴν ἁρμονικὴν συγκρότησιν τοῦ κτιρίου.

Ἡ ἐντοίχισις θυρῶν καὶ παραθύρων, οὐ μόνον προσέειδε μονοτονίαν εἰς τοὺς συμπαγεῖς τοίχους, ἀλλὰ κατέστρεφε τὴν ἐπιβλητικὴν ἐντύπωσιν ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ φωτι-

σμοῦ τοῦ καταυγάζοντος κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τῆς ἡμέρας τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ.

Αἱ ὑψηλαὶ κεντρικαὶ κιονοστοιχίαι τοῦ μέσου κλίτους διεκόπτοντο ἀπὸ δύο ζεύγη κτιστῶν πεσσῶν μετὰ τὸν τρίτον καὶ ἑβδομον κίονα, ἐστεροῦντο δὲ οἱ κίονες ὁμοιομορφίας ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸ πάχος, ἔχοντες προσέτι διαφόρων εἰδῶν βάσεις καὶ διαφόρων τύπων κιονόκρανα (πίν. 1β).

Αἱ δευτέραι χαμηλότεραι κιονοστοιχίαι, εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τῶν διπλῶν πλαγίων κλιτῶν, κατέληγον ἐκάστη πρὸς ἀνατολὰς εἰς πεσσόν, ὅστις παρενετίθετο κακοτέχνως εἰς τὸ μέσον τοῦ μεσαίου τόξου τῶν δυτικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν περυγίων. Τὸ βόρειον δεῦτερον κλίτος ἦτο βραχύτερον τοῦ νοτίου, διότι εἰς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ ἄκρον καὶ μέχρι τοῦ νάρθηκος παρενεβάλλετο τὸ διπλοῦν διαμέρισμα τοῦ σημερινοῦ Τάφου τοῦ ἁγίου, ὅπερ ἐξέχει ἀσυμμέτρως πέραν τοῦ ἐξωτερικοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς.

Τὰ ὑπερῶα τῶν δευτέρων κλιτῶν ἦσαν ὑπεράγαν χαμηλά, τὰ δὲ τόξα τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ἠνοίγοντο εἰς τὰ κάτω μέρος τῶν τοίχων τῶν πρώτων ὑπερῶων· ἀντὶ θωρακίσαν ἐφερον ξυλίνας κιγκλίδας (πίν. 2α), ξύλιναι δὲ ἦσαν καὶ αἱ κλίμακες προχείρων ἀνοιγόμεναι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου τῶν ὑπερῶων (βλ. εἰκ. ἐν DIENL, Monuments πίν. XVI).

Τὸ πρὸς ἀνατολὰς μέγα ἐγκάρσιον κλίτος, ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ περυγίων, παρουσίαζε πολλὰς ἀνωμαλίας. Τὰ περύγια, ἐξέχοντα πέραν τῆς εὐθυγραμμίας τοῦ λοιποῦ σώματος τῆς βασιλικῆς, οὐ μόνον κατὰ τὰ δύο πλάγια ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνατολὰς ἐνσφηνώνον τὴν Ἀψίδα ἐντὸς αὐτῶν. Αἱ κιονοστήρικτοι στοαί, αἱ περιβάλλουσαι τὰ περύγια, ἦσαν ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνωμάλως διαμορφωμέναι, οἱ δὲ κίονες εἶχον τὰς βάσεις των εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Τέλος προβληματικὴ ἦτο ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἔνθα ἔξωθεν τῆς Ἀψίδος ὑπῆρχον λείψανα ἐντετοιχισμένων κιονοστοιχιῶν, δεικνύοντα ἐπέκτασιν τοῦ ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ προσκεκολλημένον ναῦδριον. Εἰς τὸν νάρθηκα καὶ τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ μέσου κλίτους διετηροῦντο μεγάλαι μαρμάριναι λευκαὶ πλάκες τοῦ δαπέδου, εἰς δὲ τὸ ἱερὸν Βῆμα, ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης, τὸ ἐξ ὥραίου πολυχρώμου μαρμάρου δάπεδον, ὅπου διεκρίνοντο αἱ θέσεις τῶν κίωνων τοῦ Κιβωρίου. Ὁλόκληρος ὁ λοιπὸς ναὸς καὶ τὰ περύγια εἶχον τὰ δάπεδά των ἐπεστρωμένα κακοτέχνως μὲ παντὸς εἶδους καὶ σχήματος τεμάχια μαρμάρων, εἰλημμένα ἐκ τοῦ ἀρχαίου γλυπτικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ καὶ τοποθετημένα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεστραμμένα.

Αἱ ἀνωτέρω ἀνωμαλίαι αἱ παρατηρούμεναι ἰδίως εἰς τὰ περύγια, τὴν ἐνσφηνωμένην Ἀψίδα καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς, ἔδωκαν ἀφορμὴν νὰ ἐξενηχθῶσι διάφοροι γνῶμαι ἀφορῶσαι εἰς τὴν μορφήν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς.

Οὕτως οἱ πρῶτοι ἐξετάσαντες ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης καὶ τὸ μνημεῖον τοῦτο τῆς Θεσσαλονίκης Texier καὶ Pullan εἰς τὸ περὶ Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἔργον των (Byzantine Architecture, London 1864, σ. 120 κέ.) διαβλέπουν εἰς τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὰ περύγια τοῦ ναοῦ διαφόρους φάσεις ἐξελίξεως καὶ δέχονται ὅτι προέρχονται ταῦτα ἀπὸ διαφόρους περιόδους κατασκευῆς.

Τὴν γνώμην τῶν ἀσπάζεται καὶ ὁ H. HOLTZINGER, Altchristliche und byzantinische Baukunst, Leipzig 1909, σ. 107. Ὁ Οὐσπένσκη εἰς τὸ ἔργον του περὶ τῶν ἀνα-

φανέντων τῷ 1908 μωσαϊκῶν (Δελτίον τοῦ ρωσσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως XIV, 1909, Σόφια, σ. 27 κέ.) δέχεται ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἰδρῦθη κατ' ἀρχὰς ὡς τρίκλιτος βασιλική, τὸν δὲ αἰῶνα μετὰ τὴν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφὴν τοῦ μετεβλήθη εἰς πεντάκλιτον καὶ προσετέθησαν τὰ πλάγια ὑπερῶα. Ὁ O. Wulff (Altehr. und byz. Kunst, Berlin 1913, σ. 231) παραδέχεται ὅτι παρὰ τὰς κατὰ καιροὺς ἐπισκευὰς τὸ γενικὸν σχῆμα τοῦ ναοῦ δὲν ἠλλαξεν οὐσιωδῶς καὶ ὅτι ἡ Ἀψὶς εἶνε ἡ ἀρχικὴ (5^{ον} αἰ.) ἔνεκα τῆς τέχνης τῶν κιονοκρανῶν τοῦ πενταλόβου παραθύρου της.

Λεπτομερέστερον ἐξήτασαν τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγ. Δημητρίου οἱ Ch. Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin εἰς τὸ περὶ τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης ἔργον των (Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 68-114).

Ὁ Le Tourneau (σ. 82) δέχεται τὰ ἀρχικὰ περὺγια περιοριζόμενα μέχρι τῆς θέσεως τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν στοῶν των, ὅποτε τὸ ἐγκάρσιον κλίτος δὲν ἐξέχει, ἡ βασιλικὴ λαμβάνει κανονικὸν σχῆμα καὶ ἡ Ἀψὶς ἐλευθεροῦται. Τὴν ἐπέκτασιν τῶν περὺγιων πέραν τῆς εὐθυγραμμίας τοῦ ναοῦ καὶ τὴν προσθήκην τῶν στοῶν, ἔχουσάν τὰς κιονοστοιχίας των εἰς τὴν θέσιν τῶν ἀρχικῶν τοίχων, θεωρεῖ μεταγενεστέραν, χωρὶς νὰ ὀρίσῃ τὸν χρόνον, καθ' ὃν αἱ στοαὶ προσετέθησαν. Ὁ Diehl (ἀνωτέρω σ. 69) κλίνει νὰ δεχθῇ μόνον τὰς ἔξω τῆς Ἀψίδος κιονοστοιχίας μεταγενεστέρας καὶ ὑποθέτει τὸν ἀρχικὸν ναὸν ἐκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς πέραν τῆς Ἀψίδος, πρὸς δυσμὰς δὲ μέχρι τῶν πρώτων πεσῶν τοῦ μέσου κλίτους. Εἰς τὸ Manuel του ἐν τούτοις δέχεται τὰ περὺγια μᾶλλον μεταγενέστερα (CH. DIEHL, Manuel d'art Byzantin, Paris 1925, σ. 131).

Ὁμοίως ὁ ἀρχιτέκτων Ἀ. Ζάχος ἤτο τῆς γνώμης ὅτι ἡ Ἀψὶς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ δέον ν' ἀναζητηθῇ πέραν τῶν σφριζομένων ἔξω τοῦ ναοῦ ἐντετοιχισμένων κιόνων, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἁγ. Νικολάου, ὅποτε ἡ βασιλικὴ λαμβάνει σταυρικὸν σχῆμα (βλ. Bull. de l'Académie Roumaine, Section historique, τόμ. XI (1924) σ. 237, εἰς ἀνακοίνωσίν μου γενομένην εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν Βουκουρεστίῳ).

Ὁ ἀρχιτέκτων Hans Christ εἰς ἀνακοίνωσίν του εἰς Ρώμην, ἐπιγραφομένην «Zur Erklärung des T-förmigen Grundriss der Konstantinischen Peterskirche in Rom ἐν Rivista di archeologia christiana, XII, 1935 σ. 308 κέ., συμφωνεῖ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Wulff ἐκφρασθεῖσαν γνώμην, ἔχων δὲ ὑπ' ὄψει τὴν ἀνακαλυφθεῖσαν Κρύπτην, δέχεται ὑπαρξὶν αἰθρίου ἔξωθεν τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Παρατηρήσεις περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς βασιλικῆς παρέχουν καὶ οἱ A. M. SCHNEIDER εἰς τὴν μελέτην του Die Brotvermehrungskirche, Paderborn 1934 καὶ A. GRABAR εἰς τὸ ἔργον του Martyrium, Paris 1946, ἀναφερόμενοι κυρίως εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους.

2. Αἱ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς ἐπενεχθεῖσαι βλάβαι, τὸ πρόγραμμα διενεργείας ἀνακαφῶν καὶ ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου.

Ἡ καταστροφή. Ἡ πυρκαϊὰ τῆς 7^{ης} Αὐγούστου 1917 μετεδόθη εἰς τὸ μνημεῖον ἐκ τῶν προσκεκολλημένων, ὡς εἵπομεν, ἐπὶ τῆς ΒΔ. αὐτοῦ πλευρᾶς τουρκικῶν οἰκιῶν καὶ ἐπεξετάθη εἰς ὁλόκληρον τὸν ναόν· ἀνεφλέγη πρῶτον ἡ ξυλίνη στέγη, ἥτις

κατέπεσαν, ή καῦσις δὲ τῶν ξυλίνων ἑλκυστήρων τῶν κιονοστοιχιῶν, τῆς ἐντὸς τῶν τοίχων ὑπαρχούσης ξυλοδεσίας καὶ τῶν ξυλίνων δαπέδων τῶν ὑπερφῶν, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάρρευσιν ὅλων τῶν ὑψηλοτέρων μερῶν τῆς βασιλικῆς μέχρι περιῖπου τῶν βάσεων τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ὑπερφῶν καὶ τὴν πλήρη ἐξαφάνισιν τῶν δευτέρων πλαγιῶν κλιτῶν, τῶν ὁποίων κατέπεσαν ὁλοσχερῶς καὶ αἱ κάτω κιονοστοιχίαι (πίν. 2 β). Ὅμοίως ἐθρυμματίσθη τὸ πλεῖστον τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ μέσου κλίτους καὶ κατέπεσαν αἱ πολύχρωμοι ἔνθετοι διακοσμήσεις εἰς τὰ μέτωπα τῶν κιονοστοιχιῶν.

Οὕτως ἐκ τοῦ ὅλου ναοῦ διετηρήθησαν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς στέγης (πίν. 3 α), αἱ κιονοστοιχίαι τοῦ μέσου κλίτους καὶ τῶν περυγιῶν μέχρι τῶν ὑπερφῶν—μὲ κατεστραμμένους τινὰς τῶν κιόνων των καὶ τεθραυσμένας τὰς πλείστας πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως—καὶ ὁλόκληρος ἡ Ἀψὶς μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος μεγάλων τόξων διασωθέντων καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ ὕψος (πίν. 4).

Καλλίτερον ὅπωςδῆποτε διεσώθη ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ μετὰ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου καὶ ὁ νάρθηξ μετὰ τοῦ Τριβήλου καὶ τοῦ παραπλεύρως αὐτοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη, ἄθικτον δὲ παρέμεινε τὸ ἀριστερὰ τοῦ νάρθηκος πρόσκτισμα, ἔνθα ὁ σημερινὸς Τάφος τοῦ ἁγίου.

Ἐκ τῶν μωσαϊκῶν τῶν ἀναφανέντων κατὰ τὰς τουρκικὰς ἐπισκευὰς τοῦ ἔτους 1907, διεσώθησαν αἱ πέντε ψηφιδωταὶ εἰκόνες, ἥτοι ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μέσου κλίτους καὶ αἱ τέσσαρες τῶν παραστάδων τοῦ τέμπλου (κτίτορες, Θεοτόκος, ἁγ. Σέργιος καὶ ἁγ. Δημήτριος μετὰ τῶν δύο παιδίων). Κατέπεσαν ἐπομένως μόνον τὰ κοσμοῦντα τὰ μέτωπα τῶν τόξων τῆς ἀριστερᾶς κιονοστοιχίας μωσαϊκά.

Λεπτομερὲς ἐκθεσις τῆς καταστροφῆς καὶ τῶν ληφθέντων προσωρινῶν μέτρων ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τοῦ ἔτους 1918 (Παράρτημα σ. 1-44).

Μετὰ τὰ ληφθέντα μέτρα ἐξασφάλισεως τῶν ἐναπολειφθέντων μερῶν τοῦ ναοῦ ὠρίσθη ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν κύκλων ἡ ἀναστήλωσις τοῦ μνημείου καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα αὐτοῦ, ἀνατεθείσης τῆς μὲν ἀναστηλώσεως εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα Ζάχον, μετὰ δὲ τὸν θάνατον αὐτοῦ εἰς Ἐπιστημονικὴν Ἐπιτροπὴν, τῆς ἀρχαιολογικῆς δὲ ἐρεῦνης εἰς ἡμᾶς, ὡς ἐξεθέσαμεν ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἀνα χειρὸς ἔργου.

Πρόγραμμα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης εἶχε τεθῆ ἐξ ἀρχῆς, ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν τοίχων ἀπὸ τῶν ἀντηρίδων καὶ τῶν τουρκικῶν ἐντοιχίσεων θυρῶν καὶ παραθύρων πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς ἀρχαίας μορφῆς τῶν προσόψεων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ διενέργεια ἀνασκαφῶν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ μνημείου καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ, πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος καὶ τῆς διευκρινήσεως τοῦ χώρου, ἐφ' οὗ αὕτη ἰδρῦθη, τῶν μεταβολῶν ἃς ὑπέστη τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ὡς καὶ τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν καὶ προσθηκῶν. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο ἠκολουθήσαμεν καὶ κατὰ τὰς δύο περιόδους τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου. Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην περίοδον (1917-1939) συνετελέσθη ἡ ἀπὸ τῶν ἀντηρίδων καὶ τῶν τουρκικῶν ἐπιχειρημάτων ἀπελευθέρωσις τῶν τοίχων, περιορίσθη δὲ ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν περυγιῶν ἐκτεινομένην Κρύπτην τοῦ ναοῦ, πλήρη τουρκικῶν ἐπιχωματώσεων· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν περίοδον (1946-1949) ἐνηργήθησαν αἱ ἀνα-

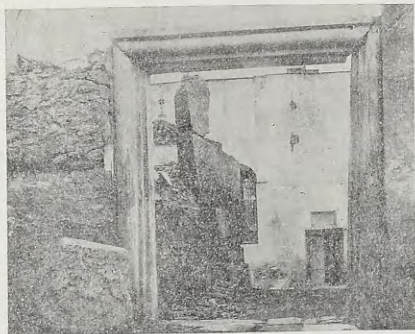
σκαφὰ τοῦ διαπέδου καὶ τῶν ἔξωθεν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, ἰδιαίτερος δὲ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς.

Ἐν τοῖς ἐπομένοις, ἐπιχειροῦντες λεπτομερῆ ἀρχιτεκτονικὴν ἀνάλυσιν τῆς βασιλικῆς, θὰ ἐξετάσωμεν ἕν ἕκαστον τῶν μερῶν αὐτῆς καὶ τῶν ἑξωτερικῶν αὐτῆς τοίχων, διασαφηνίζοντες ποῖα τμήματα δύνανται ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὸ ἀρχικὸν κτίσμα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος καὶ ποῖαι μεταλλαγαὶ ἐγένοντο κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος καὶ μεταγενεστέρας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ γίνη κατὰ τὸ δυνατόν ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, κατὰ μέρη πρῶτον καὶ κατόπιν ὡς συνόλου. Τὴν αὐτὴν μέθοδον θὰ ἀκολουθήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ μαρμαρίνου διακόσμου τῆς βασιλικῆς, κατὰ χρονολογικὴν δὲ σειρὰν θὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰ μωσαϊκὰ καὶ τὰς τοιχογραφίας, αἵτινες ἦλθον εἰς φῶς ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν.

Α. ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

1. Ἡ πρὸ τοῦ ναοῦ αὐλὴ μετὰ τῆς Φιάλης.

Μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ ἔτους 1917 ἡ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ αὐλὴ, ἀπαλλαγείσα τῶν ἀποτεφρωθέντων νεωτέρων κτιρίων καὶ τοῦ τουρκικοῦ μιναρεῖ καὶ

Εἰκ. 15. Πύλη τῆς τουρκικῆς αὐλῆς.

καθαρισθεῖσα ἀπὸ τῶν προσχώσεων, παρουσίασεν ἱκανῶς εὐρὴν γῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον ὅμως οὐδεμίαν ἔνδειξιν ὑπάρξεως στοῶν αἰθρίου εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀνεφάνη. Τὰ προϋπάρχοντα τῆς βασιλικῆς ἐκεῖ κτίσματα τοῦ ρωμαϊκοῦ Σταδίου δὲν ἐπέτρεπον κανονικὴν διαμόρφωσιν αἰθρίου. Τὸ προαύλιον τοῦτο τοῦ ναοῦ περιοριζέτο εἰς τὰ τρία τέταρτα περιῖπου τοῦ ὅλου πλάτους αὐτοῦ· εἰς τὸ ὑπόλοιπον τμήμα, κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς, διετηρήθη τὸ ὑψηλὸν (3,90 μ.) ἐπίπεδον τοῦ ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρίσκοντο αἱ κερκίδες τοῦ Σταδίου, διασωθέντος ἐγγύτατα τοῦ νάρθηκος τμήματος τοῦ

μαρμαρίνου διαζώματος αὐτῶν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς εὐρίσκετο εἰς ἀπόστασιν 27 μέτρων ἀπὸ τοῦ νάρθηκος, ἔνθα ὑπῆρχε πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς πύλη (εἰκ. 15). Ἡ πύλη αὕτη, ἥτις διέσωξε τὸ ἀρχαῖον μαρμαρίνον αὐτῆς περιθύρωμα, εἶχεν ἀναστηλωθῆ ἐπὶ ὑψηλοτέρου κατὰ τρεῖς βαθμίδας ἐπιπέδου ἄλλ' ἐπὶ τῆς ἀρχικῆς τῆς περιῖπου θέσεως, διότι εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπόστασιν δυτικώτερον ἀνεύρομεν, ἕν μέσῳ τῶν νεωτέρων ἐρειπίων, τοὺς ἀνέροντας θόλους τῶν ἀναλημμάτων τοῦ Σταδίου (κατὰ μῆκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἑραιοσθένους), ὅπερ δεικνύει ὅτι ἡ ἀρχαία αὐλὴ τοῦ ναοῦ ἐτερματίζετο εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Τὸ μόνον λείψανον τῆς ἀρχικῆς ταύτης πρὸ τοῦ ναοῦ αὐλῆς εἶνε ἡ μεγάλη

μαρμαρίνη στρογγύλη λεκάνη τῆς *Φιάλης*, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας κοσμεῖται μὲ βαθτείας ραβδώσεις καὶ στεφάνην ἐξ ἰωνικοῦ κυματίου ἀρίστης ἐκτελέσεως τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

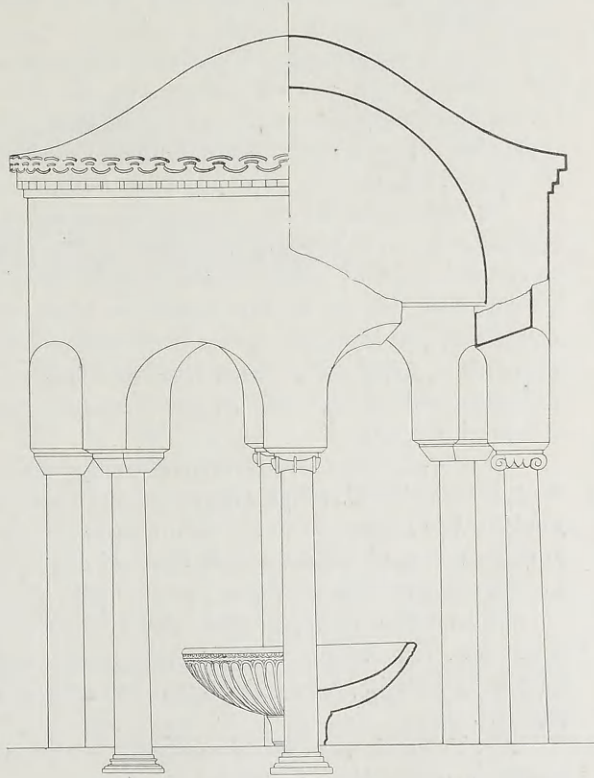
Ἡ μαρμαρίνη αὕτη λεκάνη τῆς *Φιάλης* τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶνε ἐν τῶν καλλίτερον διασωζομένων παλαιοχριστιανικῶν δειγμάτων, ὑποστᾶσα ἱκανὰς φθορὰς κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ ἔτους 1917. Ἀρχικῶς ἀπετελεῖτο ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μαρμάρου, ἀργότερον δέ, θραυσθεῖσα, ἀνεσυγκροτήθη, συγκολληθεῖσα διὰ μεταλλίνων ἐλασμάτων καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου.

Κατὰ τὴν δευτέραν αὐτῆς χρῆσιν ἐτοποθετήθη εἰς ἀπόστασιν τριῶν μέτρων ἀπὸ τοῦ ναοῦ ἐπὶ προσχώσεως ἐνὸς περιόπου μέτρου καὶ ἐστεγάσθη δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου φερόμενου ἐπὶ κυκλικῷ περιστυλίῳ ἐξ ὀκτὼ κιόνων (εἰκ. 16 καὶ πίν. 3β). Αἱ θέσεις τῶν κιόνων ποικίλλουν εἰς τὰς ἀποστάσεις, ἡ δὲ λεκάνη δὲν εὐρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον.

Ἐκ τῶν ὀκτὼ κιόνων, οὔτινες συνδέονται δι' ὑπερυψωμένων τόξων, οἱ δύο στεροῦνται βάσεως οἱ δὲ λοιποὶ δὲν εἶνε ὁμοιόμορφοι προσέτι τρεῖς μόνον ἐκ τῶν κιόνων διατηροῦν τὰ ἰωνικά των κιονόκρανα· οἱ λοιποὶ ἔχουν, ἀντὶ κιονοκράνων, ἀπλᾶ λοξότμητα ἐπιθήματα, φέροντα σταυρούς, ἐξ ὧν δύο ἔχουν ἀποξεσθῇ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ πρόχειρος αὕτη χρησιμοποίησις τοῦ ὑλικοῦ, ἡ ὑψηλὴ πρόσχωσις καὶ ἡ καθόλου μορφή τοῦ θολωτοῦ περιστυλίου δεικνύει μεταγενεστέραν ἐποχὴν.

Συγκρίνοντες τὸ περιστύλιον πρὸς τὸ ἀνάλογον τῆς μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ ἁγίου Ὅρους νομίζομεν, ὅτι ἡ ἀνασυγκρότησις τῆς *Φιάλης* τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὥς ἐκ τῆς ὅλης μορφῆς καὶ τῶν ὑπερυψωμένων τόξων, δύναται νὰ τεθῇ μᾶλλον εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ Βυζαντίου.

Κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ ναοῦ εἰς Τζαμί ἡ *Φιάλη* εἶχε χρησιμοποιηθῇ, ὥς δει-

Εἰκ. 16. Ἡ πρὸ τοῦ ναοῦ Φιάλη.

κνύει ὄχι μόνον ἡ ἀπόξεσις τῶν σταυρῶν ἀλλὰ καὶ μεταγενέστεροι σωλῆνες διοχετεύσεως ὕδατος· ἀπὸ τοῦ 1878 ἡ μαρμαρίνη λεκάνη εἶχεν ἀπορριφθῆ ἔξω τοῦ περιστυλίου¹, κατὰ τοὺς τελευταίους δὲ χρόνους ἐτέθη πάλιν εἰς τὴν ἀρχαίαν θέσιν της.

2. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς καὶ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν μορφῆς.

Ἡ κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας ἐκκαθάρισις τῶν τοίχων ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἀσβεστοκονιαμάτων καὶ ἡ κατάρριψις τῶν ὀγκωδῶν ἀντηρίδων, αἵτινες ἀπέκρουπτον καὶ παρεμόρφωνον τὰς προσόψεις τῆς βασιλικῆς, ἀπεκάλυψαν τὴν ἀρχαίαν τοιχοδομίαν καὶ τὰς κατὰ τὴν ἀνάδοδον τῶν αἰῶνων ἐντοιχισθεῖσας θύρας καὶ τὰ παράθυρα, καὶ ἐν γένει ἔφερον κατὰ μέγα μέρος εἰς φῶς τὴν ἀρχαίαν μορφήν τῶν προσόψεων.

Ἡ τοιχοδομία δὲν παρουσίασεν ὁμοιογένειαν εἰς ὁλόκληρον τὸν ναόν· τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἐξ ἀρχῆς οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς δὲν προέρχονται ὅλοι ἐκ μιᾶς ἐποχῆς, ὑπέστησαν δὲ προσέτι ἐπανειλημμένας ἐπισκευάς, ὡς λεπτομερῶς θ' ἀναλύσωμεν κατωτέρω. Εἰς τὴν ἀρχικὴν τοιχοποιίαν εἶχε χρησιμοποιηθῆ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀμιγῆς πλινθοδομὴ μετ' ἰσοπαχοῦς ἢ κατὰ τι παχύτερου ἐρυθροποῦ κονιάματος, εἰς ὀλίγα δὲ μέρη ἐγένετο χοῦσις καὶ τῆς ἐναλλαγῆς λιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς κατὰ ζώνας μὲ τρεῖς ἢ τέσσαρας σειρὰς πλίνθων. Αἱ μεταγενέστεραι τοιχοποιεῖαι ποικίλλουν εἰς ὕλην καὶ τρόπον κατασκευῆς.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποτοιχισθέντων ἀνοιγμάτων εἶνε μέγας· εἰς ὅλας τὰς πλευρὰς τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθησαν ἀρχικαὶ θύραι² καὶ ἐπάλληλοι σειραὶ παραθύρων, πλησίον ἀλλήλων εὐρισκομένων καὶ καθιστώντων τοὺς τοίχους διατρήτους, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἥλιακὸν φῶς νὰ διαχέεται καθ' ὅλας τὰς ὥρας τῆς ἡμέρας ἐντὸς τοῦ ναοῦ, σοφῶς διαρρυθμιζόμενον ἀπὸ τὰς θέσεις καὶ τὰ μεγέθη τῶν παραθύρων³.

Τὰ παράθυρα ταῦτα, διαφόρου μεγέθους καὶ μορφῆς, διατεταγμένα μὲ ἐλευθέραν συμμετρίαν, εἶνε ἅπαντα τοξωτά, ὑποδιαιρούμενα εἰς πολλαπλὰ ἀνοίγματα (δίλοβα, τρίλοβα, τετράλοβα μέχρις ἐπταλόβων) ἔχοντα κατὰ τὸ πλεῖστον διπλὰ τὰ ἐκ πλίνθων τόξα των.

Αἱ πλίνθοι εἰς τὰ τόξα τῶν πολυλόβων ἀνοιγμάτων διατάσσονται ἄλλοτε ἐν πλήρει ἡμικυκλίῳ, ἄλλοτε δὲ εἰς ὀριζοντίαν θέσιν παρὰ τὰς γενέσεις, χρησιμοποιουμένων τῶν ὀριζοντίων πλίνθων ἀπὸ κοινοῦ διὰ τὰ δύο γειτνιάζοντα τόξα. Οἱ δύο οὗτοι τρόποι διατάξεως τῶν πλίνθων, τόσον εἰς τὰ τόξα τῶν παραθύρων ὅσον καὶ εἰς τὰ λοιπὰ τόξα τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐναλλάσσονται εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικήν· ἡ ἐν ἡμικυκλίῳ ὁμῶς διάταξις παρατηρεῖται μόνον εἰς τὰ τόξα, τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ 5^{ου} αἰ., οὐδαμοῦ δὲ εἰς τὰ ἐκ τῶν ἐπισκευῶν τοῦ 7^{ου} αἰ.

α) Δυτικὴ πρόσοψις. Ἡ δυτικὴ πρόσοψις εἰς τὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναὸν ἔξετεί-

1 Βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Byz. Zeit. XVII, 1908 σ. 372 καὶ DIBHL, Monuments, πίν. XIV.

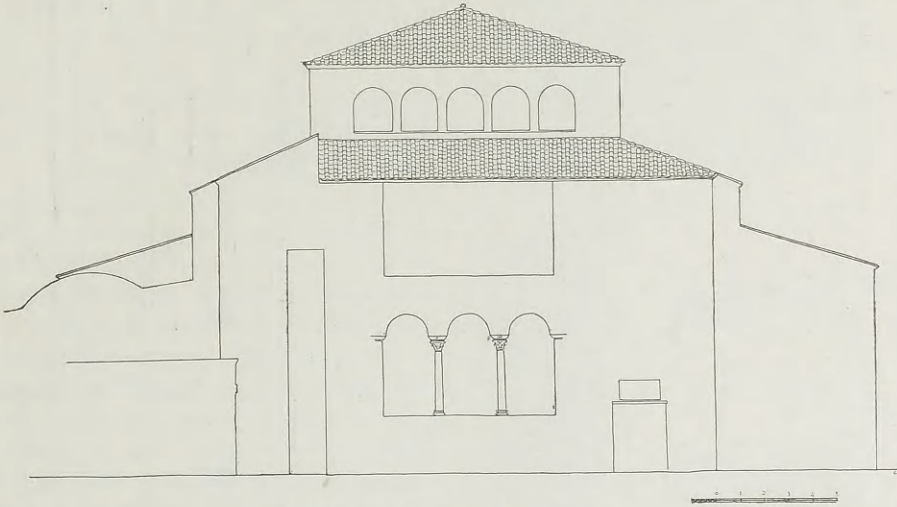
2 Θύραι εἰς ὅλας τὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν ὡς χρησιμοποιούμεναι ἰδιαιτέρως διὰ τὰς διαφόρους καθ' ἡλικίαν καὶ γένος τάξεις τῶν πιστῶν,

οἵτινες κατελάμβανον ὀρισμένας θέσεις ἐν τῷ ναῷ βλ. A. SCHNEIDER, Liturgie und Kirchenbau in Syrien (Nachrichten d. Akad. Wiss. in Göttingen, 1950, σ. 51).

3 Πρβ. Π. ΜΙΧΕΛΗ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης, Ἀθήναι, σ. 73 κέ.

νετο εἰς τὸ πλάτος τῶν τριῶν μόνον κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, διότι τὸ δεξιὸν ἄκρον, ὅπου ὑπῆρχεν ἀρχικῶς τὸ κλιμακοστάσιον, εἶχεν ἐκλείψει, κατὰ δὲ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἀπ' ἀρχῆς ὁ ναὸς ἦτο περιορισμένος ἕνεκα τοῦ προϋπάρχοντος ἐκεῖ καὶ μετατραπέντος μικροῦ θολωτοῦ κτίσματος εἰς δεξαμενὴν.

Ἡ πρόσοψις αὕτη παρουσίαζεν ἰσχυρὰν παραμόρφωσιν ἐντοιχίσεις ἀπέκρυπτον τ' ἀρχικὰ ἀνοίγματα, μεγάλη ἀντηρὶς εἶχε προστεθῇ ἀριστερὰ τῆς προσόψεως, κατὰ δὲ τὸ ἀνώτερον αὐτῆς τμήμα ἦτο ἠχρωτηριασμένη ἕνεκα τῆς προφανῶς μεταγενεστέρας

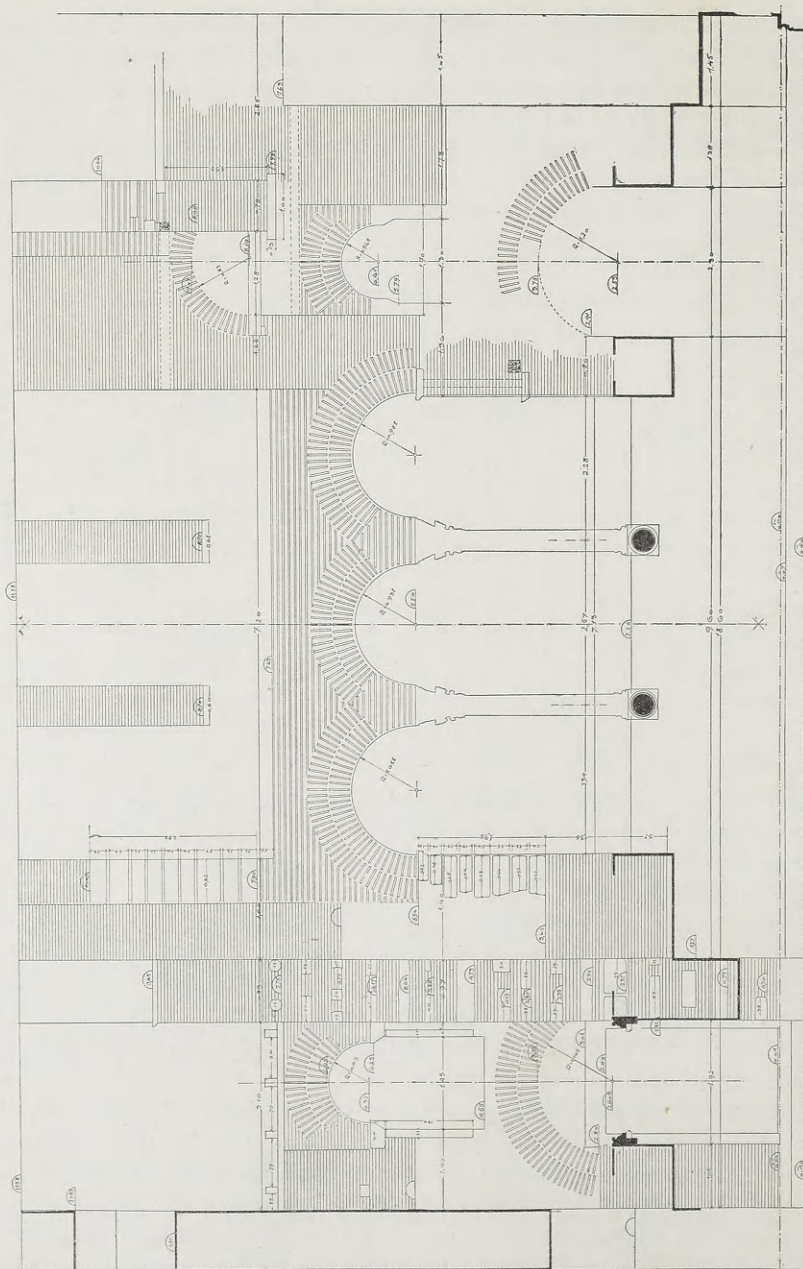

Εἰκ. 17. Ἡ δυτικὴ πρόσοψις ἐπὶ τουρκοκρατίας.

στεγάσεως τοῦ νάρθηκος χαμηλότερον δι' ἐπικλινούσας στέγας· μόνον εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον διεσώζετο τμήμα τῆς ἀρχαίας στέγης με ἀντίθετον κλίσιν (ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν) ὑψούμενον κατὰ τρόπον ἀσύνδετον πρὸς τὴν λοιπὴν στέγην (εἰκ. 17, πίν. 3β· πρβ. καὶ DIEHL, Monuments πίν. XIV).

Ἐκ τῶν ἀρχικῶν ἀνοιγμάτων εἶχε διατηρηθῇ μόνον τὸ ἐν τῷ μέσῳ μέγα τρίλοβον παράθυρον καὶ μία θύρα, δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ, μετὰ μαρμαρίνου περιθωρώματος· ἄνωθεν τοῦ ἀνωφλίου τῆς εὐρίσκετο ἐντοιχιζομένη πλάξ με τουρκικὴν ἐπιγραφὴν, ἀναγράφουσαν τὸ ὄνομα τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζίτ (1481-1514) καὶ τὸ ἔτος ἐγείρας 988 (1492-93), καθ' ὃ ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ μετετράπη εἰς τουρκικὸν τέμενος (ἀπεικονίσιν τῆς ἐπιγραφῆς βλ. εἰς Παράρτημα ΑΔ. 1918, εἰκ. 3).

Μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς προσόψεως ἀπὸ τῆς ἀντηρίδος καὶ τῶν κονιαμάτων ἦλθον εἰς φῶς τὰ ἐξῆς ἀνοίγματα: πρῶτον ἑτέρα τοξωτὴ πύλη ἀριστερά, ἀντίστοιχος τῆς δεξιᾶς καὶ τὰ ἀνακουφιστικὰ τόξα τῶν δύο αὐτῶν πυλῶν, ἀμφότερα ἰσομεγέθη καὶ ἐκ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων κατεσκευασμένα, εἰς δὲ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς προσόψεως ἀνοίγμα ἐξ ἡμίσεος τόξου, εἰς τὸ ὕψος τῶν πυλῶν, συνδέον τὴν πρόσοψιν πρὸς τὸ διάζωμα τοῦ Σταδίου καὶ τὴν δεξαμενὴν, τὴν εὐρισκομένην εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, σχη-

Είκ. 18. Αυτικός τοῦρος τοῦ νάκθρηκος ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

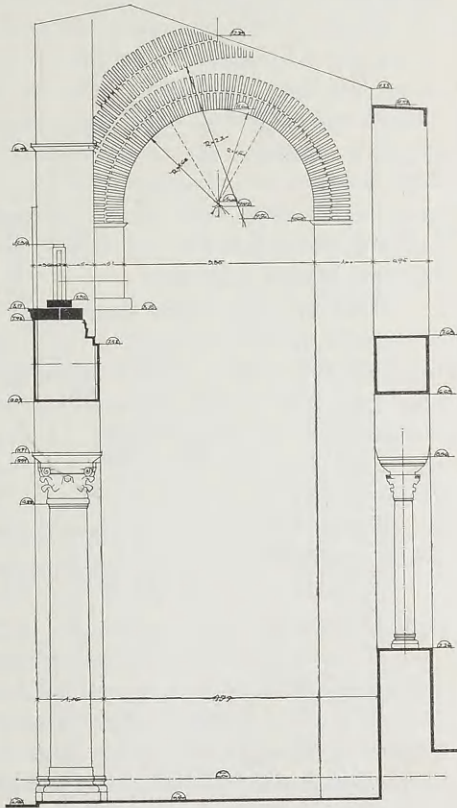
ματιζομένης οὕτω διόδου πρὸς αὐτήν (πίν. 5β). Ἐκ τῶν δύο πυλῶν ἀπεκαλύφθη ἀνὰ ἓν μικρὸν τοξωτὸν παραθύρου μετὰ μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν, ἐξ ὧν τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἶχεν ὑψηλότερα αὐτοῦ καὶ δεύτερον ἡμικυκλικόν, ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ ὑπερῶν τοῦ νάρθηκος.

Τὸ ὑπερῶν τοῦ νάρθηκος ἐφώτιζεν ἀπλῶς μέγα παράθυρον ὑπεράνω τοῦ τριλόβου, διαγραφόμενον ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναοῦ (πίν. 1α). Μετὰ τὴν ἀποτοίχισίν του εὐρέθη τοῦτο χωριζόμενον διὰ δύο λεπτῶν ἐκ πλίνθων στύλων, τὸ κάτω μέρος τῶν ὁποίων ἔλειπεν εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, ὅπερ μαρτυρεῖ διάφορον τὴν ἀρχικὴν διάπλασιν τοῦ παραθύρου.

Ὁλόκληρος ὁ τοῖχος τῆς προσόψεως μετὰ τῶν δύο αὐτοῦ θυρῶν καὶ τῶν μεγάλων καὶ μικρῶν παραθύρων, ἐξαιρέσει δευτερευουσῶν ἐπισκευῶν, ἀνήκουν εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τοῦ 5ου αἰῶνος, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ἐνιαίας ἐξ ὀπτοπλίνθων τοιχοδομίας, ὡς ἦλθεν αὕτη εἰς φῶς ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 18) καθὼς καὶ ἐκ τῶν μωσαϊκῶν, ἅτινα διετηρήθησαν εἰς τὰ ἐσωρράγια τῶν τόξων τῶν παραθύρων. Ἄριστα διατηρεῖται ἡ ἐκ μωσαϊκοῦ ἐπένδυσις τοῦ δεξιοῦ μικροῦ παραθύρου ἐκ φολιδωτοῦ σχεδίου, πληρουμένου μὲ ἀνθη τολύπης, λείψανα δὲ μωσαϊκοῦ διασώζονται καὶ εἰς τὰ ἐσωρράγια τοῦ μεγάλου τριλόβου παραθύρου.

Τὰ ἀνοίγματα τῆς προσόψεως ἐμφανίζουν εἰς τὸ σύνολον συμμετρικὴν, μνημειώδη διάταξιν, στερουμένην αὐστηρᾶς ἀκριβείας. Οὐδεμία ἐκ τῶν ἀντιστοιχῶν διαστάσεων καὶ ἀποστάσεων θυρῶν καὶ παραθύρων εἶνε ἴση, οὔτε τὰ τόξα τοῦ τριλόβου ὁμοιομεγέθη, οὔτε αἱ κάθετοι τῶν μεγάλων παραθύρων ἀκριβῶς κατακόρυφοι. Τὸ τριλόβον παράθυρον ἔχει ἀπόκλινιν 0,18 μ. ἀπὸ τῆς κατακορύφου, ἐκ δὲ τῶν τριῶν τόξων αὐτοῦ τὸ μεσαῖον εἶνε τὸ ἔχον τὸ μικρότερον μέγεθος (διάμ. 1,87 μ. ἔναντι 2,05 μ. τοῦ δεξιοῦ τόξου).

Αἱ παραστάδες τοῦ παραθύρου τούτου εἰς τὸ ἄνω αὐτῶν ἡμισυ σχηματίζονται ἐκ μὲν τῆς μιᾶς πλευρᾶς διὰ διπλοῦ κίονος ἐκ ξύλου ἐκ δὲ τῆς ἄλλης δι' ἰσοδόμων λίθων, ὀφειλομένων ἴσως ἀμφοτέρων εἰς ἐπισκευάς. Ἐπίσης οἱ κίονες αὐτοῦ προέρχονται μᾶλλον ἐκ δευτέρας ἐποχῆς, πρῶτον διότι δὲν εἶνε κανονικοὶ ἀμφικίονες παραθύρων,

Εἰκ. 19. Τομή τοῦ νάρθηκος κατὰ πλάτος.

ἀλλὰ κυλινδρικοί κιονίσκοι, τὰ δὲ κιονόκρανά των στεροῦνται ταινίας κατὰ τὰ πλάγια, πρὸς προσαρμογὴν ὑελοστασίου, δεύτερον διότι τὰ ἄκρα τῶν τόξων τοῦ παραθύρου δὲν παρουσιάζουν τὴν τελείαν προσαρμογὴν πρὸς τὰ ἐπιθήματα, τὴν ὁποίαν λ.χ. παρατηροῦμεν εἰς τὰ παράθυρα τῆς Ἀψίδος. Ἐδῶ τὰ ἐπιθήματα εἶνε στενότερα κατὰ πλάτος, δι' ὃ ἀπεκόπη τὸ κατώτατον περισσεῦον ἄκρον τοῦ τόξου, ὡς διακρίνεται εἰς τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 19).

Ἐγείρεται νῦν τὸ πρόβλημα πῶς ἀποκαθίσταται ἡ πρόσοψις εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτὸ τμήμα. Ἡ κολόβωσις τοῦ παραθύρου ὑπὸ τῆς μεταγενεστέρας στέγης, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἀρχικὴ εὐρίσκετο ὑψηλότερα. Ὑψωσιν ὅμως τῆς στέγης δὲν ἐπιτρέπει τὸ ὅπισθεν εὐρισκόμενον παράθυρον τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ θ' ἀπεκλείετο. Εἶνε φανερόν ὅτι ἡ ἀρχικὴ διαμόρφωσις τῆς προσόψεως εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦτο μέρος ἦτο διάφορος. Τὴν λίσιν ὑποδεικνύει τὸ διασωζόμενον εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ὑψηλότερον τμήμα στέγης μετὰ κλίσιν ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν ἀντίστοιχος διάταξις ὥφειλε νὰ ὑπάρχῃ καὶ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον μετὰ κλίσιν ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον, ὅποτε τὸ μέσον θὰ ἦτο ἀναγκαίως ὑψηλότερον, ἐν εἴδει ἀετώματος.

Ἐνδείξεις τῆς τοιαύτης ἀποκαταστάσεως εὐρίσκομεν ἐντὸς τοῦ νάρθηκος. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως, παραπλεύρως τῶν θυρῶν, ὑπάρχουν ἀντηρίδες ἐγκαρσίων τόξων, συνδεόντων τὸν δυτικὸν μετὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ἡ θέσις τῶν ὁποίων εὐρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὴν προέκτασιν τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους. Αἱ ἀντηρίδες αὗται, μεταγενεστέρως προστεθεῖσαι, εἶνε κατεσκευασμέναι ἐξ ὀποπλίνθων μετὰ παρεντιθεμένων λαξευτῶν λίθων, κατέρχονται δὲ ἡ μὲν νοτία μέχρι τοῦ δαπέδου παραπλεύρως τῆς πρώτης πύλης, ἡ δὲ ἑτέρα, στηριζομένη ἐπὶ γεισιπόδος, τερματίζεται παρὰ τὸ δάπεδον τοῦ ὑπερῶου, προφανῶς διότι, κατερχομένη, θὰ ἀπέκλειε μέρος τῆς δευτέρας θύρας, ὅπως ἀποκλείει νῦν μέρος τοῦ παραθύρου (εἰκ. 18). Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἀμφότεραι αἱ ἀντηρίδες ἔφθανον μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπερῶου.

Τὰ ἐγκάρσια αὐτὰ τόξα προσετέθησαν πρὸς ἐνίσχυσιν ἄλλων ἀρχαιοτέρων, ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἀπόξεις τῶν κονιαμάτων ἄνωθεν τοῦ μόνου διασωθέντος ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς πρὸς νότον ἐγκαρσίου τόξου, ἥτις ἔφερεν εἰς φῶς ἀρχαιότερον μεγαλυτέρας διαμέτρου, ἀποκοπὴν κατὰ τὸ ἡμισυ, ὅταν ἡ στέγη ἐπεσκευάσθη χαμηλότερα (εἰκ. 19). Τὰ ἀρχαιότερα αὐτὰ τόξα, συνάφῃ οἰκοδομικῶς πρὸς τοὺς ἀνωτάτους τοίχους τοῦ νάρθηκος καὶ σύγχρονα πρὸς αὐτοὺς, ἐκτίσθησαν προφανῶς διὰ νὰ στηρίξουν τοὺς ὑψουμένους τοίχους τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς στέγης. Ἄν αὕτη ἦτο ἐνιαία τὰ τόξα ἐπερίτευνον εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτὸ σημεῖον, τοῦναντίον ἦσαν ἀπαραίτητα οἰκοδομικῶς, ὅταν τὸ κεντρικὸν μέρος ἦτο ὑψωμένον¹.

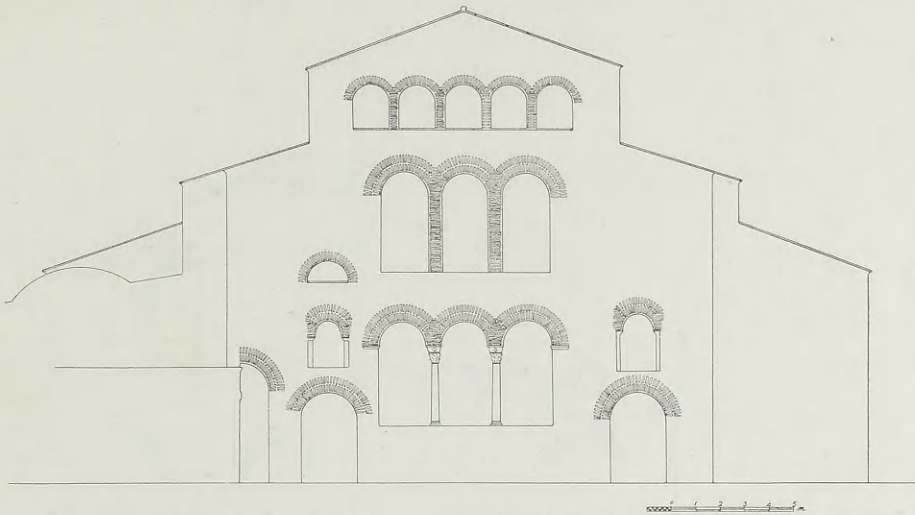
Ἡ θέσις ἀφ' ἑτέρου τῶν ἐγκαρσίων τόξων εἰς τὴν προεκβολὴν τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς δεικνύει, ὅτι αἱ ὑψηλότεραι στέγαι κέντρου τοῦ νάρθη-

¹ Ἡ προσθήκη τῶν μεταγενεστέρων ἐπὶ ἀντηρίδων στηριζομένων τόξων κάτωθεν τῶν ἀρχαιοτέρων προέρχεται ἐκ τῆς ἐποχῆς κατ' ἣν ἀκόμη ἡ στέγη ἦτο τομμερὴς πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῶν. Ἐπιγραφή ἐντοιχισθεῖσα πλησίον τῆς νοτίας ἀντηρίδος, ἀναγράφουσα τὴν χρο-

νολογίαν 1467, σχετίζεται μᾶλλον πρὸς τὴν προσθήκην αὐτῆν τῶν ἐνισχυτικῶν τόξων, παρὰ πρὸς τὴν ἀντικατάστασιν τῆς τομμεροῦς στέγης διὰ τῆς τελευταίας ἐπικλινοῦς κολοβῆς, ἥτις προέρεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας.

κος καὶ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἀπετέλουν συνέχειαν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ πλάγια μέρη τῆς στέγης ἐσυνέχιζον τὴν χαμηλοτέραν ἐπικλινῇ στέγην τῶν πρώτων πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς. Οὕτως εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐδίδετο ἡ ἐντύπωσις ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ὁ νάρθηξ, τὰ δὲ κλίτη τῆς βασιλικῆς ἐσυνεχίζοντο οἷον εἰς τὴν προσόψεως, καταλήγοντος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἰς ἀέτωμα, ὡς ἀναπαριστῶμεν σχηματικῶς ἐν εἰκ. 20.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ σχηματιζομένου ἀετώματος τῆς προσόψεως θὰ ὑπῆρχε πεντάλοβον παράθυρον, ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸ ἀνώτατον πεντάλοβον, τὸ ἀνοιγό-

Εἰκ. 20. Ἀναπαράστασις τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς δυτικῆς προσόψεως τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7ον αἰ.

μενον εἰς τὸν μεταξὺ νάρθηκος καὶ μέσου κλίτους τοῖχον, ὅπερ, ὅταν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ στέγη κατῆλθε χαμηλοτέρον, ἔμεινεν ἐλεύθερον ὡς παράθυρον ¹.

Ἡ τριμερὴς αὐτὴ στέγασις τοῦ νάρθηκος ἐν συνεχείᾳ τῆς βασιλικῆς δὲν εἶνε μορφή συνήθης εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα.

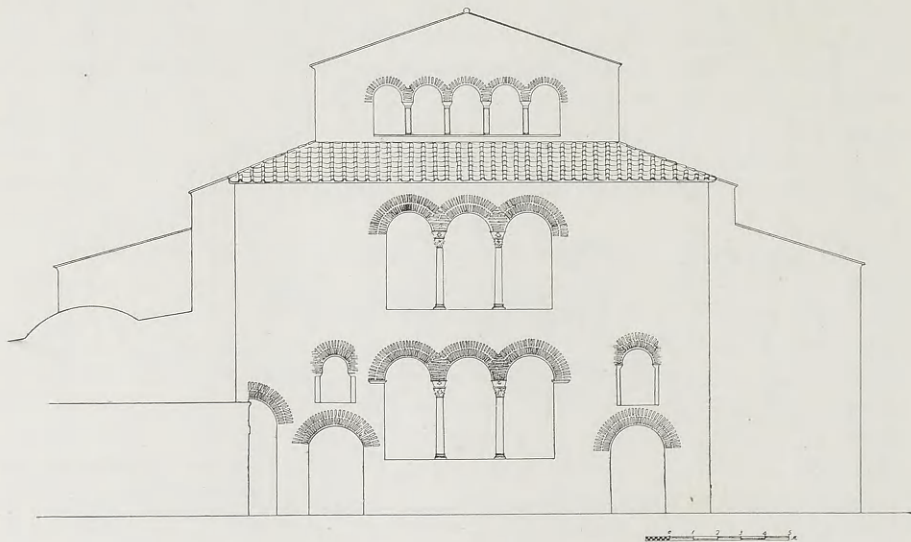
Εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ἐκ τῶν διασωθεισῶν εἰς τὰς χώρας τοῦ Βυζαντίου βασιλικῶν οὔτε ἡ Ἀχειροποιήτος τῆς Θεσσαλονίκης οὔτε ἡ τοῦ Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως διατηροῦν τὸ ἀρχικὸν τῶν ὕψος καὶ τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῶν προσόψεών των, ἐκ τῶν καθ' ὕψος ὁμῶς ἀναλογιῶν τῶν ναῶν αὐτῶν καταφαίνεται μετὰ βεβαιότητος ὅτι οἱ νάρθηκες ἐστεγάζοντο χαμηλότερα τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ἥτοι εἰς τὸ ὕψος τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀφιεμένου ἐλευθέρου τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ ὑψουμένου μέσου κλίτους ².

Τὴν διάταξιν αὐτὴν παρουσιάζει καὶ ἡ μόνη μετὰ ὑπερῶν βασιλικὴ τῆς Ρώμης,

¹ Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζάχου ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος κατὰ τὴν τελευταίαν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ.

² Πρβ. DIEHL, Monuments πίν. VI καὶ MILLIN-GEN, Byzantine Churches of Constantinople σ. 58 εἰκ. 15.

ή τῆς ἁγίας Ἀγνῆς¹, κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἀποκαθιστᾷ καὶ ὁ Lemerle τὴν βασιλικὴν τῶν Φιλίππων² καὶ ἡμεῖς τὴν βασιλικὴν τῆς Ν. Ἀγχιάλου³. Καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν ὅμως τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἡ ἐνιαία πρόσοψις μὲ ἀέτωμα εἰς τὸ μέσον, ὡς ἀναπαριστῶμεν εἰς τὴν εἰκ. 20 δὲν προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς ἀλλ' ἐκ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ 7^{ου} αἰῶνος. Ὅλοι οἱ ἀνώτατοι τοῖχοι τῆς βασιλικῆς, ὡς θὰ ἔχωμεν ἐπανειλημμένως ἀφορμὴν νὰ διαπιστώσωμεν κατωτέρω, κατεστράφησαν κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος καὶ ἐπανεκτίσθησαν οὐχὶ εἰς τὸ ἀρχικὸν ὕψος ἀλλὰ

Εἰκ. 21. Ἀναπαράστασις τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς δυτικῆς προσόψεως κατὰ τὸν 5^{ον} αἰ.

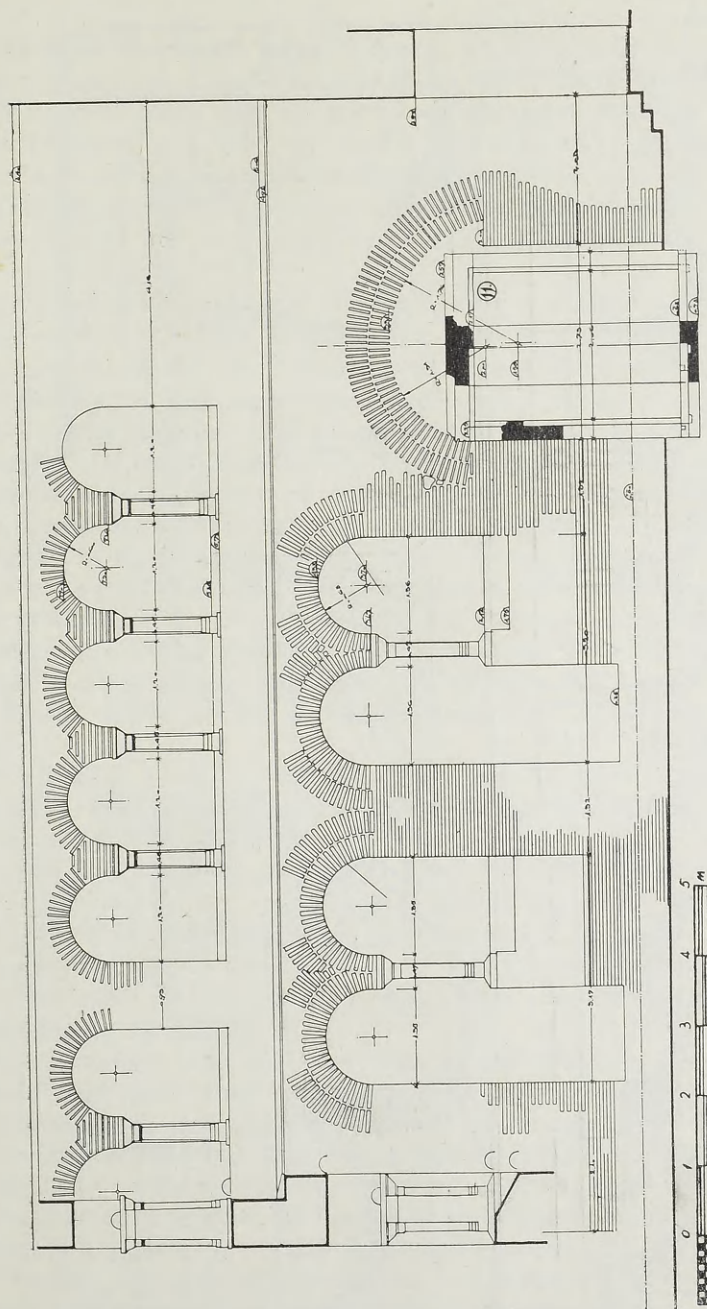
κατὰ 1,50 μ. χαμηλότεροι, αἱ δὲ ὑπάρχουσαι ἐνδείξεις διὰ τὴν τριμερῆ στέγασιν τοῦ νάρθηκος εὐρίσκονται εἰς τὰ ἀνανεωθέντα ἀνώτατα μέρη τῶν τοίχων. Ὅταν λοιπὸν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν μείωσιν τοῦ ὕψους, τότε οὐδόλως καλυόμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἀρχικὴν στέγην χαμηλὴν εἰς τὸ ὕψος τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα δηλαδὴ τὸ μὲν μέγα τρίλοβον παράθυρον τοῦ ὑπερφύου τοῦ νάρθηκος κατεῖχε τὴν αὐτὴν θέσιν, ἣν εἶχε καὶ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ἐνῶ τὸ ἀνώτατον πεντάλοβον παράθυρον τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς εὐρίσκετο κατὰ 1,50 μ. ὑψηλότερα παρὰ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα ἐπομένως ἢ μεταξὺ τῶν ἀπόστασις ἐπαρκεῖ διὰ νὰ στεγασθῇ ὁ νάρθηξ δι' ἐνιαίας ἐπικλινούσας στέγης, ἥτις ἄφινεν ἐλεύθερα τόσον τὸ παράθυρον τοῦ ὑπερφύου τοῦ νάρθηκος ὅσον καὶ τὸ ἀνώτατον πεντάλοβον τοῦ μέσου κλίτους, ὡς ἀναπαριστῶμεν σχηματικῶς εἰς τὴν εἰκ. 21.

1 HOLTZINGER, *Altchristliche and byzantinische Baukunst*, Leipzig 1909, εἰκ. 46.

2 LEMERLE, *Philippes*, Album πίν. XXXVII-III.

3 ΣΑΤΗΡΙΟΥ, *Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας* A.E. 1929, Ἀθήναι 1931, σ. 40, πίν. Γ'.

Εικ. 22. Δυτικόν τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

β) Ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος. Ὁ νότιος τοῖχος τῆς βασιλικῆς παρουσιάζει, ἕνεκα τῆς ἐντοιχίσεως τῶν ἀρχαίων παραθύρων καὶ τῆς προσθήκης ἀντηρίδων ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς, κεκρυμμένην τὴν ἀρχικὴν του κατασκευήν. Μόνον εἰς τὰ ὑπερῶα, παρὰ τὴν ἐντοιχίαι, διεκρίνοντο οἱ κιονίσκοι τῶν πενταλόβων παραθύρων διατεταγμένων κατὰ πυκνὰς συστάδας (βλ. πίν. 3α καὶ DIEHL, Monuments εἰκ. 30).

Ἡ ἐκκαθάρισις ἀπὸ τῶν κονιαμάτων ἔφερεν εἰς φῶς τὴν ἀρχαίαν διάπλασιν καὶ τοιχοδομίαν ὥς καὶ τοιχογραφίας εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου (εἰκ. 22-23 καὶ πίν. VI₂).

Εἰς τὸν κάτω ὄροφον, ἀρχόμενοι ἐκ δυσμῶν, συναντῶμεν πρῶτον ἀποτοιχισθεῖσαν εὐρείαν πύλην (3,10 μ.) με ἀνακουφιστικὸν τόξον ἐκ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων, τῆς ὁποίας τὸ μαρμαρίνον ἐκ γλυφῶν παραθύρωμα εἶνε στενώτερον, τεθὲν μεταγενεστέρως.

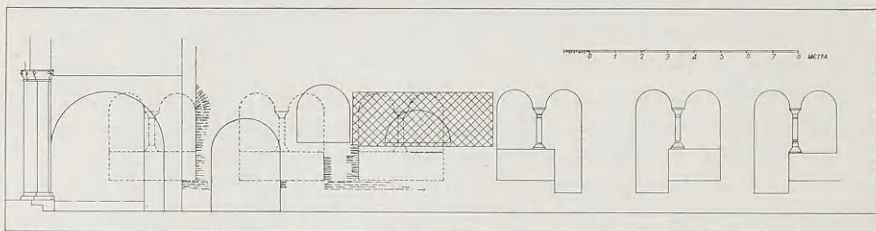
Ἀκολουθοῦν τρία κατὰ σειρὰν μεγάλα δίλοβα παράθυρα κατὰ πυκνὰς ἀποστάσεις, οὐχὶ ἀπολύτως συμμετρικάς. Ἡ ἐν ἡμικυκλίῳ διάταξις τῶν πλίνθων τῶν διπλῶν τόξων μαρτυρεῖ ὅτι τὰ παράθυρα προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Οἱ βραχεῖς διαχωριστικοὶ τῶν κιονίσκοι βαίνουν ἐπὶ τοίχου, πληροῦντος τὸ κάτω μέρος τοῦ ἡμίσεος παραθύρου, ἀφιεμένου τοῦ ἐτέρου μόνον ἡμίσεος ἀνοικτοῦ. Ἡ τοιαύτη ὁμῶς διάπλασις δὲν προέχεται ἐκ τῆς πρώτης κατασκευῆς. Αἱ κατακόρυφοι καταλήξεις καὶ ὀριζοντιώσεις τῆς ἀρχικῆς πλινθοδομῆς, ὥς διακρίνονται ἰδίως ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς, διαγράφουν τὰ παράθυρα εἰς κανονικὸν μέγα σχῆμα καὶ μόνον μικρὰ διαφορὰ ὕψους παρατηρεῖται εἰς τὰ δίδυμα ἀνοίγματα. Ἐπίσης ὁ πληρὸν τὸ κάτω ἡμισυ τῶν διλόβων τοίχος, ἐφ' οὗ στηρίζονται οἱ βραχεῖς ἀμφικιονίσκοι, εἶνε διαφορετικῆς τοιχοποιίας, ἀλλαγῇ ἐκ πλίνθων καὶ ἀλλαγῇ ἀνάμεικτος μετὰ λίθων κατεσκευασμένος (πίν. 19).

Μετὰ τὸ τρίτον δίλοβον, τὸ ὑπόλοιπον πρὸς ἀνατολὰς τμήμα τοῦ τοίχου μέχρι τοῦ περυγίου ὑπέστη σοβαρωτέρας καὶ ἐπανειλημμένας ἀλλαγάς, παρουσιάζον διαφορὸν τὴν μορφήν τῶν ἀνοιγμάτων καὶ δείγματα διασκευῶν εἰς τὴν τοιχοποιίαν. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο, ἐκ τῆς ἀρχικῆς πλινθοδομῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, διεσώθησαν τὰ κατώτερα μέρη τοῦ τοίχου, μέχρι περιπτου τοῦ ὕψους τῆς βάσεως τῶν ἀμφικιονίσκων, ἀνευρόθη δὲ τὸ ἄνω μέρος, ἔνθα ὑπάρχει μέγα ἡμικυκλικὸν παράθυρον καὶ πλησίον αὐτοῦ ὑψηλότερον τοξωτόν, ἀμφοτέρω με διπλᾶ τὰ ἐκ πλίνθων τόξα των. Παραπλεύρως τοῦ τελευταίου ἠνοίχθη μονότοξος πύλη, πλησιέστατα τῆς ὁποίας ἄρχεται ἡ προεξοχή τοῦ περυγίου.

Τὰ μεταγενέστερα αὐτὰ ἀνοίγματα ἔχουν ὑποστῇ μετατροπᾶς. Καὶ πρῶτον τὸ ἡμικυκλικὸν παράθυρον καταστρέφει τὴν ἀναφανείσαν μεγάλην ἱστορικὴν τοιχογραφίαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ἐξ οὗ δηλοῦται, ὅτι εἰς μίαν ἐποχὴν ἦτο κλειστὸν ἐν εἶδει ἀνακουφιστικοῦ τόξου· ἐξ ἄλλου ὁ κάτωθεν αὐτοῦ τοίχος παρουσιάζει ἀνοίγμα πύλης, πληρωθὲν διὰ διαφορετικῆς τοιχοποιίας, ὥς διακρίνεται ἐν πίν. 19α. Ἡ ἀκροαία μονότοξος πύλη, ὅπως διακόπτει τὴν ἐκατέρωθεν πλινθοδομήν, δεικνύει ὅτι ἠνοίχθη εἰς ἔτι μεταγενέστεραν ἐποχὴν. Τέλος εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον τοῦ νοτίου τοίχου, παραπλεύρως τῆς πύλης, ὅπου οὗτος συναντᾶται μετὰ τὸ περύγιον, παρατηρεῖται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀντὶ τέρατος τοῦ τοίχου ἀρχὴ διπλοῦ τόξου, ὅπερ ἀπεκόπη. Τὸ ἀποκοπὲν

τόξον εύρίσκεται εις τὸ ὕψος τῶν ἀρχικῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νοτίου τοίχου, κατεστράφη δὲ προφανῶς ἐκ τινος μεταλλαγῆς γενομένης εἰς τὸ περὺγιον.

Ποία ἦτο ἡ ἀρχικὴ διαμόρφωσις τοῦ μεγάλου αὐτοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου εἶνε δύσκολον ν' ἀποφανθῇ τις μετὰ βεβαιότητος, ἔνεκα τῶν ἐπανειλημμένων διασκευῶν, εἰς ἃς ἐχρησιμοποιήθη ἐνιαχοῦ ὁμοία σχεδὸν πλινθοδομή. Ἐν τούτοις τὸ ὑπόλειμμα καταγορύφου ἀπολήξεως τῆς πλινθοδομῆς εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν παραθύρων, ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μονολόβου μέχρι τοῦ κέντρου τῆς διαμέσου τῶν δύο παραθύρων ἀποστάσεως, δεικνύει ὅτι εἶνε τὸ ἀρχαῖον. Ἐχόντες τοῦτο ὡς σταθερὸν σημεῖον

Εἰκ. 24. Σχηματικὴ ἀναπαράστασις τῆς ἀρχικῆς σειρᾶς τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νοτίου τοίχου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

δυνάμεθα μετὰ τινος πιθανότητος ν' ἀποκαταστήσωμεν δύο ἀρχικά δίλοβα παράθυρα εἰς τὴν θέσιν τῶν τριῶν μεταγενεστέρων ἀνοιγμάτων (εἰκ. 24).

Περὶ τῆς δυνατῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀποκοπέντος ἀκραίου τόξου θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὰ περὶ περὺγιον.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν μετασκευῶν ἔχομεν ὡς τελευταῖον ὄριον τὴν μεγάλην ἱστορικὴν τοιχογραφίαν, τὴν ἀπλουμένην ἀπὸ τοῦ τελευταίου ἀρχικοῦ διλόβου μέχρι τοῦ μεταγενεστέρου τοξωτοῦ καὶ καλύπτουσαν τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον ἀποδιδομένην δὲ μέχρι τοῦδε εἰς τὸ τέλος τοῦ 7^{ου} αἰῶνος. Ἡ ἐποχὴ τῆς διανοίξεως τοῦ ἀνακουφιστικοῦ, ἐπειδὴ καταστρέφει τὴν τοιχογραφίαν, εἶνε μᾶλλον ἢ τουρκικὴ.

Ἡ ἄνω σειρὰ τῶν μικροτέρων παραθύρων, ἀπαλλαγείσα ἀπὸ τὰς προσθέτους ἐντοιχίσεις καὶ μετασκευάς, ἔδειξεν, ὅτι δὲν παρουσίαζεν εἰς τὰ τόξα τὴν ἐναλλαγὴν ἡμικυκλίου καὶ αἰτώματος, ὡς εἶχεν εἰς τὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναόν, θεωρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Diehl ὡς λεπτομέρειαν τῆς ἀρχαίας κατασκευῆς (Monuments σ. 71 εἰκ. 30), ἀλλ' ὅτι τὰ παράθυρα ταῦτα εἶχον τὴν συνήθη παλαιοχριστιανικὴν μορφήν τῶν πολυλόβων παραθύρων ἐκ συνεχῶν ἡμικυκλικῶν τόξων.

Ἡ πρώτη ἐκ δυσμῶν συστάς, εἰς ἀπόστασιν τεσσάρων μέτρων ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου, ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς πενταλόβου παραθύρου, χωριζομένου δι' ἀμφικιονίων καὶ ἔχοντος τὰ τόξα ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων· εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν συνεχίζεται ὁμοιον ἐξάλοβον· ἀνατολικώτερον ἀκολουθοῦν τρία τοξωτά, βραχύτερα καὶ ἀνομοίου πλάτους παράθυρα, προφανῶς μεταγενέστερα, ὡς εύρίσκόμενα ἄλλως τε ἄνωθεν τοῦ ἐπισκευασθέντος τμήματος τοῦ τοίχου.

Ἐν τούτοις καὶ τὰ πολύλοβα παράθυρα δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, διότι

κατὰ τὴν δευτέραν ἐποχὴν ἀνενεώθη ὁλόκληρον τὸ ἄνω μέρος τοῦ νοτίου τοίχου. Τοῦτο συνάγομεν ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐκ λιθοδομῆς τοιχοποιία τοῦ ἀνωτέρου τούτου μέρους τοῦ νοτίου τοίχου εἶνε ὅλη ἐνιαία, ὡς διακρίνεται εἰς πίν. 19, τὸ δὲ πάχος αὐτοῦ εἶνε λεπτότερον κατὰ 0,30 μ. τοῦ τοίχου τοῦ κάτω ὁρόφου, τῆς ἐσοχῆς σχηματιζομένης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν (βλ. τομὴν τῆς βασιλικῆς κατὰ πλάτος εἰς πίν. VII).

Κατὰ ταῦτα ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰ. διεσώθησαν μόνον τὰ δύο περίπου τρίτα τοῦ κάτω ὁρόφου, τὸ δὲ λοιπὸν αὐτοῦ τμήμα, ἐξαιρέσει τῶν κατωτέρων μερῶν, καὶ ὁλόκληρος ὁ τοίχος τοῦ ὑπερῶου μετὰ τῶν πολυλόβων παραθύρων προέρχονται ἐκ τῶν μεγάλων ἐπισκευῶν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ὡς καὶ μεταγενεστέρον.

Τὸν ἐπίλοιπον τοίχον τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅστις ἀποτελεῖ τὸν νότιον τοίχον τοῦ περυγίου, θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω εἰς τὰ περὶ περυγίων, καθὼς καὶ τὸν τοῦ βορείου, ἐνεκα τῆς στενῆς σχέσεως τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς διαμορφώσεως τῶν περυγίων.

γ) **Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοίχος.** Ὁ βόρειος τοίχος τῆς βασιλικῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας παρουνσίαζε βαρεῖαν καὶ μονότονον μορφὴν, διότι πάντα τὰ ἀρχαῖα αὐτοῦ ἀνοίγματα εἶχον ἐντοιχισθῇ καὶ μόνον εἰς τὸ ὑπερῶον εἶχον ἀνοιχθῇ τέσσαρα τουρκικὰ ὀξυκόρυφα παραθύρα κατ' ἀραιὰ διαστήματα.

Ἡ ἀφαίρεσις τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων καὶ τῶν ἐντοιχίσεων ἔφερεν εἰς φῶς τὴν τοιχοδομίαν καὶ τὰς ἀρχαίας θύρας καὶ παράθυρα, ἡ διάταξις τῶν ὁποίων ἦτο διάφορος τῆς τοῦ νοτίου τοίχου. Εἰς τὸν κάτω ὅροφον ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ τοίχου τρεῖς, πλησίον ἀλλήλων, τοξωταὶ θύραι καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς ἀνατολὰς δύο δίλοβα παράθυρα, βραχύτερα τῶν τοῦ νοτίου κλίτους (πίν. 20), ὑπεράνω δὲ τῶν διλόβων ἀπετοιχίσθη μακρὸν συνεχὲς ἀνοίγμα παραθύρων τοῦ ὑπερῶου, χωριζόμενον δι' ἕξ μαρμαρίνων ἀμφικιονίων· ἀμέσως ὑπεράνω τῶν κιονοκρανῶν τῶν ἀνευρεθέντων ἀμφικιονίων κατέληγεν ἡ στέγη τοῦ ὑπερῶου, ἀκρωτηριάσασα τὰ τόξα τοῦ ἀρχικῶς ἐπταλόβου τούτου παραθύρου (πίν. VI1 καὶ πίν. 21).

Ἡ μελέτη τῆς τοιχοδομίας καὶ τῶν ἀνοιγμάτων ἔδειξεν ὅτι μόνον τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ βορείου τούτου τοίχου, ἀπὸ τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν πύλης καὶ πέραν, ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχικὴν ἐποχὴν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἐνῶ τὸ δυτικὸν ἥμισυ, ἀπὸ τῆς μεσαίας πύλης μέχρι τοῦ σημερινοῦ τάφου, παρουσιάζει διαφόρους ἐπισκευὰς.

Τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τοίχου εἶνε ἐκτισμένον ὁλόκληρον ἐκ πλινθοδομῆς. Ἡ μετὰ διπλοῦ τόξου πρώτη ἐξ ἀνατολῶν εὐρεῖα πύλη διεπιστώθη ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, διότι οἱ ἐκ πλίνθων ὀρθοστάται αὐτῆς κατέρχονται μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, ἀνευρεθέντος διὰ σκαφικῆς ἐρεῦνης κατὰ 0,25 μ. χαμηλότερον. Εἰς τὸ ὕψος τοῦ τόξου τῆς πύλης καὶ ἐν ἐνιαίᾳ οἰκοδομικῇ συνοχῇ πρὸς αὐτὸ διακρίνεται ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου ἡ γένεσις καταστραφέντος θόλου, ἔχοντος τὴν διάταξιν τῶν πλίνθων σκαφοειδῆ, ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν θόλων τῆς Κρύπτης (πίν. 21β). Εἶνε προφανές, ὅτι ἀρχικῶς πρὸ τῆς πύλης ὑπῆρχε μικρὸν θολωτὸν προστώον, τοῦ ὁποῦ διεσώθη εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ὁ εἰς ἐκ τῶν πεσσῶν αὐτοῦ διασκευασθεὶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ προστώου εἰς παρεκκλήσιον.

Τὰ παραπλεύρως τῆς πύλης δύο δίλοβα παράθυρα, ὡς ἔχοντα τὴν ἐκ πλίνθων

διάταξιν τῶν τόξων των ἐν πλήρει ἡμικυκλίῳ, ἀνήκουν ὁμοίως εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα. Τοῦτο δεικνύει προσέτι καὶ ἡ τοιχοδομία, ὡς ἤλθεν αὕτη εἰς φῶς ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς, ὅλη ἐκ πλίνθων καὶ ἐνιαία μέχρις ἄνω, ὅπερ δεικνύει ὅτι ὁ βόρειος τοίχος εἰς τὸ τμήμα τοῦτο διέσωσε τὸ ἀρχικόν του ὕψος μέχρι τῶν ἀκρωτηριασθέντων τόξων τῶν παραθύρων τοῦ ὑπερφύου (πίν. 21α).

Εἰκ. 25. Ἡ μεσαία πύλη τοῦ βορείου τοίχου.

Ὁ ἀκρωτηριασμός τῶν τόξων τοῦ ἐπταλόβου παραθύρου τοῦ ὑπερφύου μᾶς ὀδηγεῖ εἰς σημαντικωτάτην διαπίστωσιν, ἀφορῶσαν εἰς τὴν μορφήν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Ἡ χαμηλότερα θέσις τῆς στέγης, ὡς συνδεομένη ἀναποσπάστως μετὰ ὁλόκληρον τὸ συγκρότημα τῆς στεγάσεως καὶ τῆς διαπλάσεως τῶν ἀνωτάτων μερῶν τῆς βασιλικῆς (πρβλ. τομὴν πίν. VII), δὲν δύναται παρὰ νὰ προέρχεται ἐκ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, μολοντί ἡ στέγη ἀνενεώθη — ἀλλ' ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους — κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα καὶ κατόπιν πάλιν ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Οἱ ἀδῆποτε μονομερῆς μετὰθεσις τοῦ ὕψους τῶν ἐπὶ μέρους στεγῶν — τοῦλάχιστον τῶν κλιτῶν — ἀποκλείεται, διότι τοῦτο θὰ διετάρασσε τὴν διάρθρωσιν τῶν ἀνωτάτων μερῶν τῆς βασιλικῆς καὶ τὴν ὁμαλὴν διάταξιν τῆς λοιπῆς στεγάσεως. Ὁφείλομεν λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ὁλόκληρον ὑψηλότεραν, τοῦλάχιστον κατὰ 1,50 μ. εἰς τὰ ἀνώτατα αὐτῆς μέρη, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὸ διασωθὲν ἐπτάλοβον παράθυρον τοῦ ὑπερφύου ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὰ ἀρχικά του τόξα.

Τὴν ὕψωσιν αὐτὴν καὶ μάλιστα εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος (1,50 μ. περίπου) ἀπαιτεῖ καὶ ἡ κανονικὴ στέγασις τοῦ νάρθηκος, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, καθὼς καὶ ἄλλα μέρη τῆς βασιλικῆς, πλεῖσται δὲ ἀνωμαλίας αἰρονται διὰ μιᾶς τοιαύτης ἐκδοχῆς¹. Χαρακτηριστικὸν εἶνε ὅτι τὰ ἀντίστοιχα πολύλοβα παράθυρα τοῦ νοτίου κλίτους, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῆς διασκευῆς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἠνοίχθησαν εἰς χαμηλότερον ὕψος κατὰ 0,60 μ. διὰ νὰ ἐξοικονομηθῇ χώρος διὰ τὰ τόξα των.

Τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ βορείου τοίχου ὑπέστη μετατροπὰς ὀφειλομένης ἐν μέρει εἰς τὴν προσθήκην ναυδρίων καὶ ἄλλων προσκτισμάτων κατὰ μῆκος αὐτοῦ. Καὶ πρῶτον ἄνωθεν τῆς μεσαίας πύλης διακρίνεται μικρὸν τμήμα τόξου, ὅπερ διακόπτεται ὑπὸ μεγάλου (εἰκ. 25). Τὸ μικρὸν διακοπὴν τόξον διατρύχῃ ὁλόκληρον τὸν τοῖχον, ἀναφανέν παραπλεύρως τουρκοικοῦ παραθύρου καὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (εἰκ. 26) ἀνῆκεν ἄρα εἰς ἀρχικὸν παράθυρον. Κατὰ τὴν ἀποτοίχισιν αὐτοῦ ἀνεφάνη εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ πάχους τῆς ἐντοιχίσεως τὸ μέγα, βραδύτερον προστεθέν, τόξον τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν

¹ Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι ἡ ὕψωσις αὕτη, κριθεῖσα ἀναγκαίᾳ, ἐφηρμοσθῇ ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζάχου εἰς τὸν ἀναστηλωθέντα ναόν, καίτοι δὲν εἶχο-

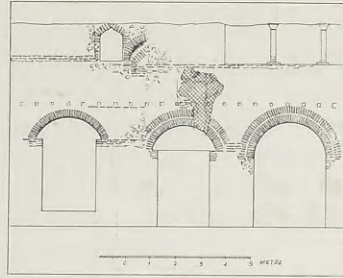
μεν τότε καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ ἦτο ὑψηλότερα.

ἀρχὴν προσκολληθέντος εἰς τὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ἐκ καταστραφέντος προσκτίσματος, τοῦ ὁποίου εὗρομεν δι' ἀνασκαφῶν τοὺς τοίχους, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω εἰς τὸ περὶ προσκτισμάτων κεφάλαιον.

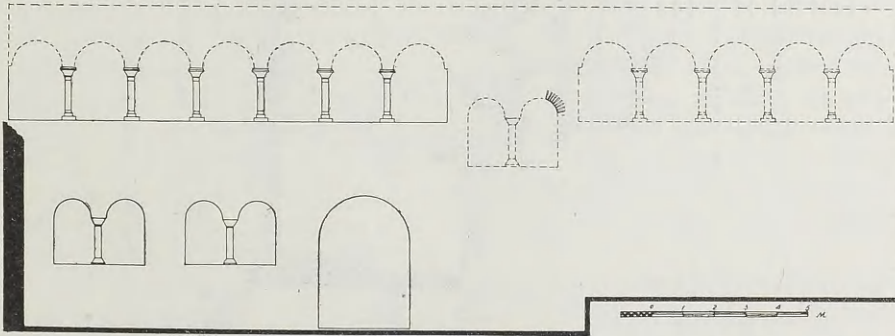
Τὸ καταστραφέν ἀρχικὸν παράθυρον δυνάμεθα ν' ἀποκαταστήσωμεν ὡς διόλβον, ἀνάλογον τῶν διολόβων τοῦ κάτω ὀρόφου, ὑπολογίζοντες ἐκ τῆς καμπύλης τοῦ διασωθέντος τμήματος τοῦ τόξου του καὶ τοῦ ὑπάρχοντος χώρου. Ἡ θέσις αὐτοῦ, χαμηλότερον τῶν πολυλόβων τοῦ ὑπερώου καὶ ὑψηλότερον τῶν διολόβων τοῦ κάτω ὀρόφου, προσέδιδε ποικιλίαν εἰς τὴν διάταξιν τῶν ἀρχικῶν ἀνοιγμάτων τῆς βορείας προσόψεως.

Ἡ μεσαία πύλη, ἡ εὐρισκομένη κάτωθεν τοῦ καταστραφέντος παραθύρου, δὲν προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς περιόδου τοῦ ναοῦ ἀλλ' ἠνοίχθη, ὅταν προσετέθη τὸ πρὸ αὐτῆς θολωτὸν πρόσκτισμα, διότι οἱ ὀρθοστάται αὐτῆς καταλήγουσιν εἰς τὸ ἀνευρεθὲν κατὰ 0,25 μ. ὑψηλότερον δάπεδον τοῦ προσκτίσματος. Δὲν εἶνε ὅμως ἀπίθανον τὸ τόξον τῆς θύρας νὰ ὑπῆρχεν ἀρχικῶς ὡς ἡμικυκλικὸν παράθυρον, διότι ἡ σύνδεσις τῶν τόξων τῶν δύο πυλῶν φαίνεται ἐνιαία.

Τὸ ἐπίλοιπον πρὸς δυσμὰς μέρος τοῦ βορείου τοίχου εἶχεν ἀνανεωθῆ, τοῦλάχιστον κατὰ τὰ ἀνώτερα αὐτοῦ μέρη, ὡς δεικνύει ἡ τοιχοποιΐα, ἡ συνεχομένη ἐνιαίως πρὸς τὸ

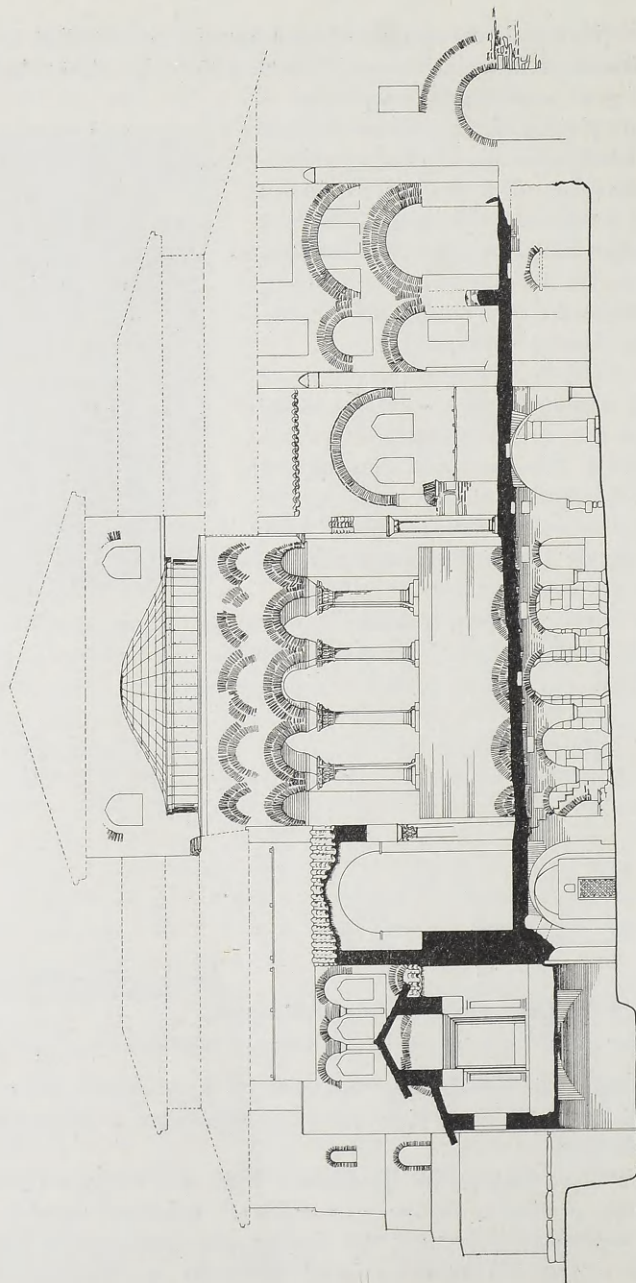
Εἰκ. 26. Αἱ τρεῖς πύλαι τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Εἰκ. 27. Σχηματικὴ ἀναπαράστασις τῶν ἀρχικῶν ἀνοιγμάτων τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς.

ἐπισκευασθὲν τμήμα καὶ ἀποτελουμένη ἐκ λιθοδομῆς μετὰ στενῶν ζωνῶν πλίνθων· ἀρχικῶς θὰ ἠνοίγετο ἐκεῖ πιθανῶς εὐρύ, πολύλοβον παράθυρον, ἐν ἀνταποκρίσει πρὸς τὸ ὑπάρχον ἐπτάλοβον.

Ὁ κάτωθεν τοίχος στερούμενος ἀνοιγμάτων, πλὴν μιᾶς θύρας, δεικνύει ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε πρόσκτισμα, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Ἡ θύρα, ὡς ἔχουσα τὸ κατώφλιον εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ προσκτίσματος (ἤτοι 0,80 μ. ὑψηλότερον τοῦ ἀρχικοῦ τοῦ βορείου κλίτους), θὰ ἔφερεν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ μικρὰν

Είχ. 28. 'Ανατολική πλευρά της βιβλιοθήκης μετά της Κρύπτης (τομή Α-Α).

κλίμακα διὰ τὰ συγκοινωνῇ πρὸς τὸ ὑψηλότερον πρόσκιπμα, ἠνοίχθη δὲ μᾶλλον μεταγενεστέρως, ὥς δεικνύει τὸ ἐκ μιᾶς μόνον σειρᾶς πλίνθων ἀνακουφιστικὸν αὐτῆς τόξον μὴ παρατηρούμενον ἀλλαγῇ εἰς ἀρχαίας πύλας¹. Τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ βορείου τοίχου δίδομεν σχηματικῶς ἐν εἰκ. 27 τῇ προσθήκῃ πιθανῶς ἐνὸς ἡμικυκλιοῦ παραθύρου κάτωθεν τοῦ μεμονωμένου διλόβου.

δ') Ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψις τῆς βασιλικῆς καὶ ἀποκατάστασις αὐτῆς. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἦτο ἡ περισσότερον παραμορφωμένη ἕνεκα διασκευῶν καὶ προσθηκῶν, ἡ δὲ ἀποκατάστασις αὐτῆς ἔμεινε μέχρι τοῦδε προβληματικὴ.

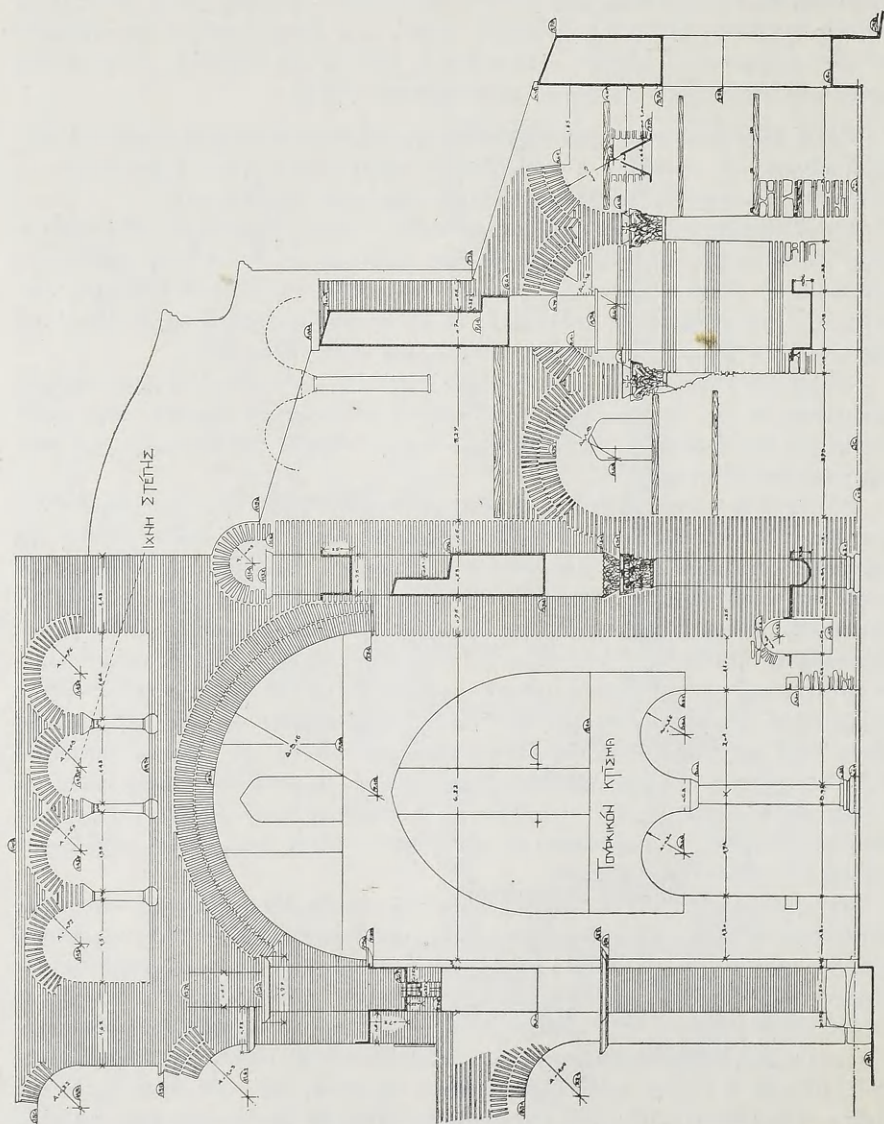
Εἰς τὸ κεντρικὸν αὐτῆς τμήμα, ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος, ἡρειπωμένοι καὶ ἐντετοιχισμένοι κιονοστοιχίαι, χωροῦσαι ἔξω τοῦ ναοῦ, ἐδείκνυν, ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐπεξετείνετο πρὸς ἀνατολὰς· εἰς τὸ νότιον μέρος συνείχετο τὸ ναῦδριον τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, ἐπεκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς, ἀντιστοίχως δὲ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον προεκτάσεις τοῦ τοίχου ἐδείκνυν ὑπάρχοντα προσκίσματα (πίν. 22 καὶ εἰκ. 28-29).

Ἐπισταμένη ἔρευνα τῶν διασωζομένων τμημάτων, ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐνδείξεις παρεχομένας ἐκ τῆς Κρύπτης καὶ πρὸς ἐνεργηθείσας σκαφικὰς ἐρεῦνας, κατέστησαν δυνατὴν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀνατολικῆς ταύτης πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς μετὰ σχετικῆς τινος βεβαιότητος.

Καὶ πρῶτον ἡ ἀποκάλυψις τῆς ἀρχαίας λιθοστρώτου ὁδοῦ, ἣτις, ὥς εἵπομεν ἄνωτέρω, βαίνει κατωφερῶς ἔμπροσθεν τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης καὶ ἡ στάθμη τῆς ὁποίας εὐρίσκεται κατὰ 3,50 μ. χαμηλότερον τοῦ ἐπιπέδου τῆς βασιλικῆς, καθορίζει τὴν ἔκτασιν τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἀνευρεθείσης ταύτης ὁδοῦ, καὶ ἀφ' ἐτέρου δεικνύει, ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς ἦτο διώροφος, ἡ δὲ πρόσοψις τῆς Κρύπτης μὲ τὰς τρεῖς εἰσόδους ἦτο θεατή. Τὰ λείψανα τῶν σωζομένων ἔξω τῆς Ἀψίδος ἐντετοιχισμένων κιονοστοιχιῶν ἐκ δύο κίωνων, ἀνήκον προφανῶς εἰς μικρὰς στοὰς, προεκτεινόμενας ἀρχικῶς μέχρι τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης. Ἀνταπεκρίνοντο δὲ αὗται, ὥς πρὸς τὸ πλάτος, πρὸς τὰς κάτω στοὰς τῆς Κρύπτης, ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ὁποίων ἡδράζοντο· διὸ ἡ πρὸς βορρᾶν εἶχε μεγαλύτερον πλάτος κατὰ 1,50 μ. τῆς πρὸς νότον, ὅπως καὶ αἱ στοαὶ τῆς Κρύπτης. Ὅμοιως τὸ ἐπίπεδον τῶν δαπέδων τῶν ἀκολουθεῖ τὸ ὕψος τῶν θόλων τῆς Κρύπτης, διὸ εὐρίσκεται εἰς τὴν βορείαν στοὰν κατὰ 0,50 μ. ὑψηλότερον παρὰ εἰς τὴν νοτίαν (εἰκ. 28).

Ἡ ἀποκατάστασις τῶν δύο μικρῶν ἀνατολικῶν στοῶν δὲν παρουσιάζει δυσκολίαν, διότι ἡ νοτία σφίζεται σχεδὸν ὁλόκληρος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν δηλαδὴ τῶν κονιαμάτων, καὶ οἱ δύο αὐτῆς τοῖχοι (Ν. καὶ Α.) ἔδειξαν, ὅτι ἦσαν ἀρχαῖοι· ὁ νότιος προσέλαβεν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν μεγαλύτερον πάχος, μέχρις ὕψους 3,50 μέτρων, ὁ δὲ ἀνατολικὸς διετήρει ἐπεσκευασμένον καὶ ἐντετοιχισμένον τὸ μέγα τοξωτὸν ἀρχικόν του παράθυρον καὶ παραπλεύρως μικρότερον μετὰ διπλοῦ ἐκ πλίνθων τόξου (πίν. 23 γ). Ὅμοιως διετηρεῖτο ἄθικτος ἡ ἐκ δύο κίωνων κιονοστοιχία τῆς στοᾶς μετὰ τῶν τριῶν ἐκ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων τόξων αὐτῆς, ἣτις, ἐντοιχισθεῖσα, ἀπέκλεισε βραδύτερον πρὸς ἀνατολὰς τὸν ναὸν (πίν. 23 β καὶ δ). Ἡ μικρὰ αὕτη στοὰ ἐχωρίζετο ἀπὸ τῆς συνεχομένης

¹ Κατὰ τὴν τελευταίαν ἀναστήλωσιν ἡ θύρα αὕτη μετετράπη εἰς παράθυρον.

Εικ. 29. Το νότιον μέγα τόξον του Ιεροῦ Βηθλεὲμ καὶ ἡ ἐντεταγμένη μυστοστοχία τῆς νοτίας αὐτῆς.

στοᾶς τοῦ περυγίου διὰ καμάρας, προστεθείσης ὁμοίως κατόπιν, καθότι τὸ βόρειον αὐτῆς ποδαρικόν, συμπύκτων εἰς μεταξόνιον, προσκολλᾶται εἰς τὴν ἐντοιχίσιν τῆς κιονοστοιχίας (βλ. εἰκ. 29 καὶ πίν. 23δ δεξιά). Εἰς τὴν μεταγενεστέραν αὐτὴν καμάραν ἡδύνατο νὰ ὑπάρχῃ θύρα ἀποκλείουσα μέρος τῆς στοᾶς ἀρχικῶς ὅμως ἢ συγκοινωνία τῶν μικρῶν στοῶν πρὸς τὰ περύγια θὰ ἦτο ἐλευθέρα, διότι ἡ θέσις τῶν κιόνων οὐδαμῶς ἐπιτρέπει διάμεσον χώρισμα μετὰ πύλιν.

Ἡ ἀντίστοιχος βορεία πλατυτέρα στοὰ εἶχε καταστραφῇ, ἐξαίρεσει τῶν δύο αὐτῆς κιόνων καὶ τοῦ ἄνωθεν αὐτῶν τόξου, ἀπεκόπη δὲ ἀπὸ τοῦ ναοῦ διὰ μεταγενεστέρας ἐντοιχίσεως, ἣτις ἀφῆκε τὸν ἕνα κίονα ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ὁ ἕτερος ἀπεκρύβη ἐντὸς τῆς ἐντοιχίσεως¹.

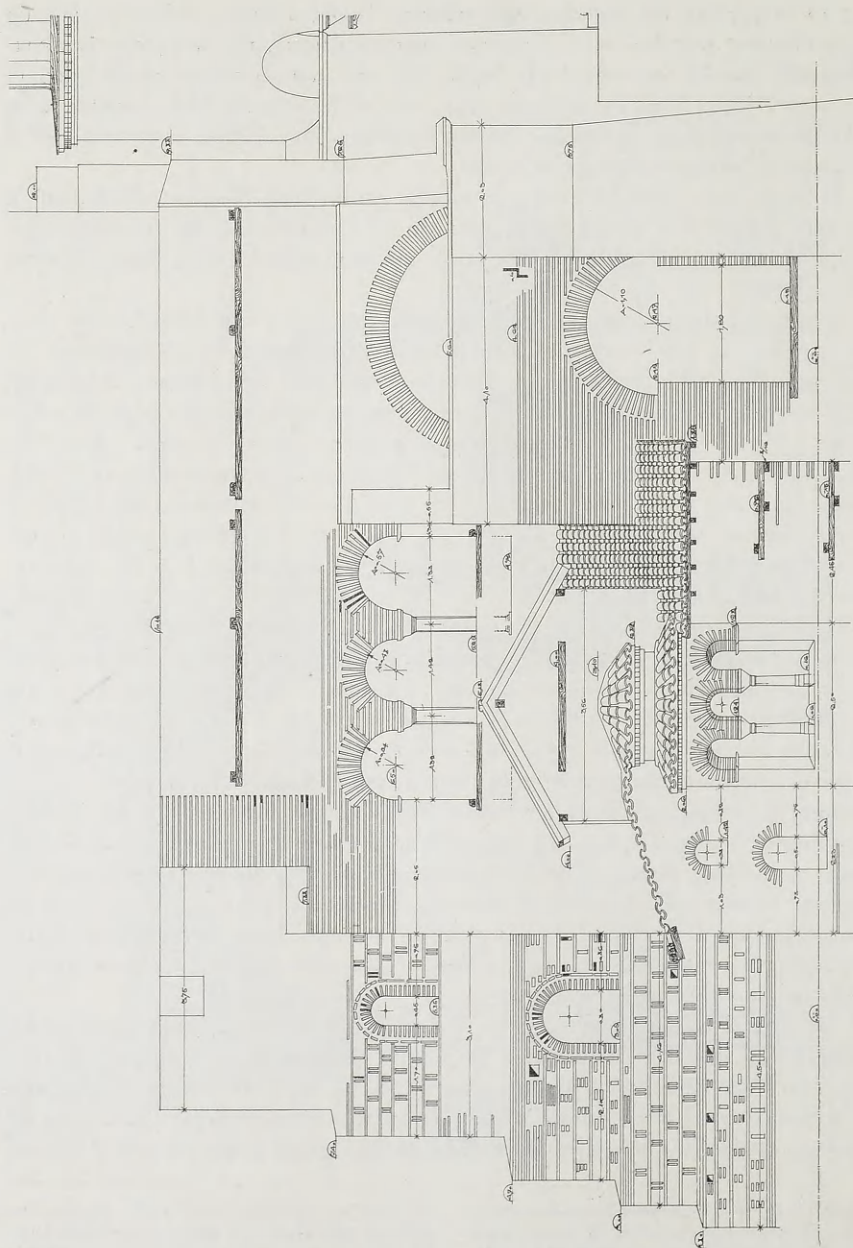
Ὁ τοῖχος ὁ ἀποκλείσας τὴν στοὰν αὐτὴν ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶνε τουρκικῶν χρόνων, ὥς δεικνύουν ἡ τοιχοδομία καὶ τὰ ὀξυκόρυφα αὐτοῦ παράθυρα· εἰς ἀρχαιοτέραν ὅμως βυζαντινὴν ἐποχὴν ὑπῆρχε καὶ ἐνταῦθα διαρρυθμίσις τῆς ἀρχικῆς στοᾶς διὰ πύλης, ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀντίστοιχον νοτίαν, ὥς μαρτυροῦν χαμηλὸν τμήμα πλινθοπεριβλήτου, βυζαντινῆς ἐποχῆς, τοῖχου μεγάλου πάχους ἐν εἵδει παραστάδος (διακρινόμενον εἰς πίν. 22 καὶ εἰκ. 28) ἔναντι δὲ τούτου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μικρὸς κίων. Ἡ παραστάς αὕτη εἶνε σύγχρονος πρὸς τὴν ἐντοιχίσιν τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς στοᾶς, διότι συνδέονται οἰκοδομικῶς πρὸς ἀλλήλας. Ἄρα εἰς βυζαντινοὺς χρόνους ἀμφότεραι αἱ στοαί, ἐντοιχισθεῖσαι, εἶχον μετατραπῇ εἰς κλειστὰ διαμερίσματα συγκοινωνοῦντα διὰ πυλῶν πρὸς τὰ περύγια.

Προβληματικὸν μένει, τί ὑπῆρχε μετὰ τῶν δύο μικρῶν στοῶν ἔξωθεν τῆς Ἀψίδος καὶ πῶς ἔκλειε πρὸς ἀνατολὰς ὁ ναὸς εἰς τὸ κεντρικὸν αὐτὸ μέρος. Τὴν λύσιν τοῦ πρώτου προβλήματος διαφωτίζουν λείψανα διασωθέντα εἰς τὴν μεγάλην πρόσθετον ἀντηρίδα, ἣτις ὑπεστήριξε τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς νοτίας στοᾶς. Εἰς τὴν ἀντηρίδα δηλαδὴ αὐτὴν εἶχεν ἐντοιχισθῇ μικρὸν τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τῆς νοτίας στοᾶς, προεκτεινόμενον πέραν αὐτῆς, χωροῦν πρὸς βορρᾶν. Τοῦτο δεικνύει ὅτι συνέδεεν ἀρχικῶς τὰς δύο στοὰς τοῖχος, σχηματιζομένου οὕτως ἐνὸς κλειστοῦ χώρου ὀπισθεν τῆς Ἀψίδος. Εἰς τὸ διασωθὲν μικρὸν τμήμα τοῦ τοῖχου αὐτοῦ παρατηρεῖται ἡ ἀρχὴ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐκ πλίνθων, ὁμοίου πρὸς τὸ παραπλεύρως μικρὸν παράθυρον τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τῆς νοτίας στοᾶς· ἀμφότερα δὲ ἀνταποκρίνονται εἰς φωταγωγὸς τῆς Κρύπτης. Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ οἱ λοιποὶ φωταγωγοὶ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς Κρύπτης θὰ ἀνταποκρίνοντο εἰς σειρὰν παραθύρων, ἀνοιγομένων εἰς τὸν συνδέοντα τὰς δύο μικρὰς στοὰς χαμηλὸν τοῖχον.

Ὡς πρὸς τὸ ἕτερον πρόβλημα: ἂν, δηλονότι, ὁ ὀπισθεν τῆς Ἀψίδος μέχρι τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης ἐκτεινόμενος χώρος ἦτο ὑπαιθρος ἢ ἑοτεγασμένος, παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἀποκατάστασις αὐτοῦ ὥς κλειστοῦ, στεγασμένου διαμερίσματος, δὲν φαίνεται πιθανή, διότι ἡ στέγη αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὴν Ἀψίδα καὶ τὰς μικρὰς στοὰς. Ἐὰν δηλαδὴ τὸ διαμέρισμα τοῦτο εἶχε κανονικὸν ὕψος, θὰ ἔφρασεν

¹ Κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς ἀναστηλώσεως ἀπεκαλύφθη ὁ κίων, τοῦ ὁποίου ἐσώζετο μόνον τὸ ἀρχικὸν κιονόκρανον, ὁ δὲ κορμὸς εἶχεν ἀντικατασταθῇ διὰ πολὺ μικ-

ροτέρου· εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐτέθη σήμερον νέος, ἀλλὰ καὶ πάλιν μικρότερος τοῦ ἀρχικοῦ, ὁρατὸς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καθὼς καὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (πίν. 23α).

Εικ. 30. Ανατολικός τοίχος του νοτίου περσίου έξ του εξωτερικού.

ἐν μέρει τὸ πεντάλοβον παράθυρον τῆς Ἀψίδος, ὡς εὐρισκόμενον εἰς ὕψος μόλις τριῶν μέτρων ἀπὸ τῶν θόλων τῆς Κρύπτης. Ἄν πάλιν υποθέσωμεν αὐτὸ χαμηλόν, φθάνον μέχρι τοῦ πενταλόβου τῆς Ἀψίδος, ἡ στέγη του τότε θὰ συνέπιπτεν εἰς τοὺς κορμούς τῶν κίωνων τῆς βορείας στοᾶς, οἱ ὅποιοι εὐρίσκονται εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον, ὡς εἴπομεν, τῆς νοτίας. Κατὰ ταῦτα ὁ χώρος οὗτος θὰ ἦτο ὑπαιθρος ἐν εἶδει αἰθρίου, ὁπότε ὁμως αἱ μικραὶ αὐτοῦ στοαί, ὡς ἐλευθέρως συνεχόμεναι πρὸς τὰς στοὰς τῶν περυγίων, θὰ ἄφινον ἀνοικτὸν τὸν ναὸν πρὸς ἀνατολάς· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ σοβαρὸν κώλυμα, διότι τὰ τρίλοβα ἀνοίγματα τῶν μικρῶν στοῶν ἠδύναντο κάλλιστα νὰ κλείωνται διὰ μαρμαρίνων ὑαλοφραγμάτων μετὰ θωρακίων εἰς τὸ κάτω μέρος, ὅπως τὰ ἄλλα πολὺ εὐρύτερα ἀνοίγματα τῆς βασιλικῆς, ὡς εἶναι λ.χ. τὰ παράθυρα νάρθηκος καὶ Ἀψίδος.

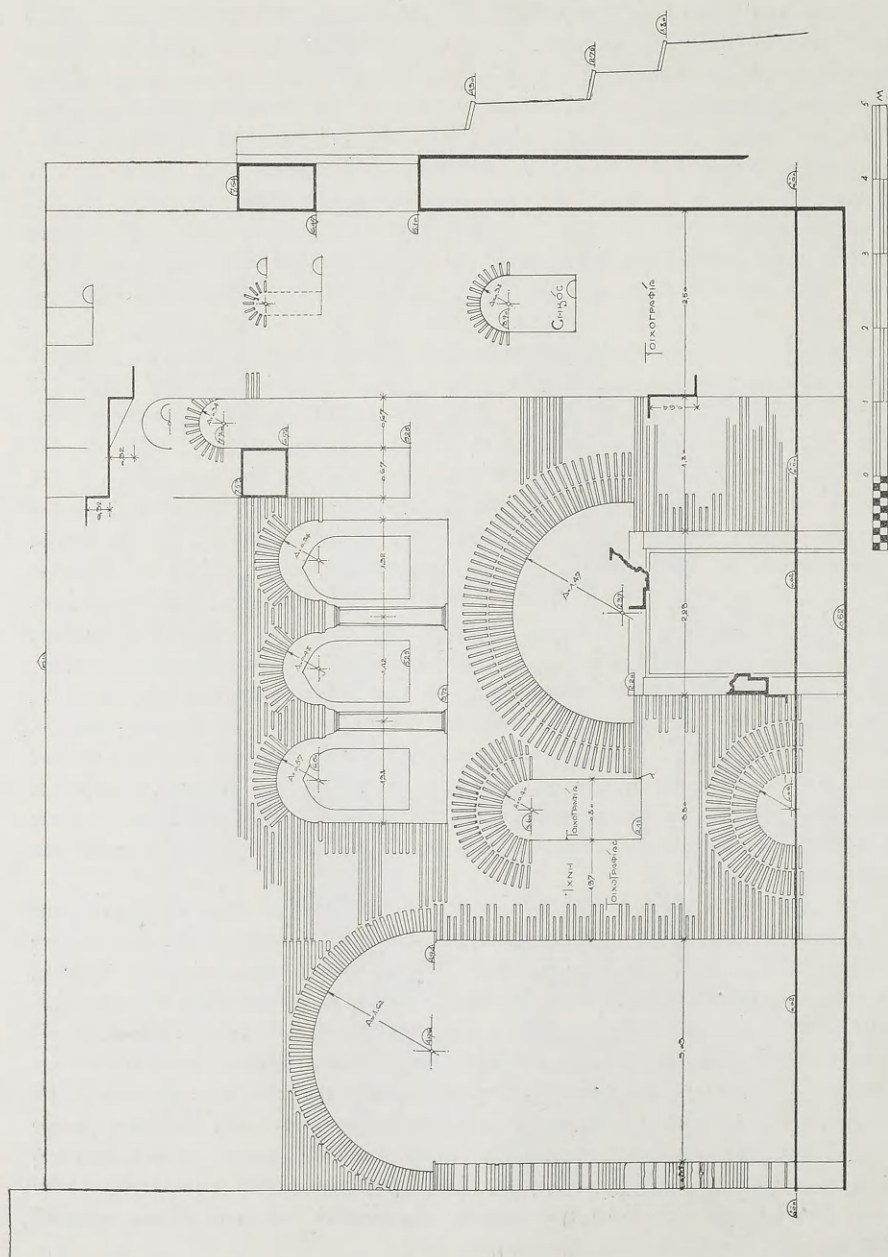
Ἐγείρεται νῦν ἕτερον πρόβλημα· ποῖον ἦτο τὸ ὕψος τῶν στοῶν αὐτῶν τοῦ μικροῦ αἰθρίου; Εἰς κίον ἀνευρεθεὶς ἐντετοιχισμένος ὑψηλά, ἄνωθεν τοῦ πρώτου κίονος τῆς καλύτερον διασωθείσης νοτίας στοᾶς (εἰκ. 29), δεικνύει, ὅτι αἱ μικραὶ στοαὶ ἦσαν ὑψηλαί, ἔχουσαι ὑπερῶα συγκοινωνοῦντα μὲ τὰ ὑπερῶα τῶν περυγίων.

Αἱ διώροφοι ὁμως αὐταὶ στοαὶ τοῦ ἀνατολικοῦ αἰθρίου δὲν προήρχοντο ἐκ τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἀλλ' ἐκ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ 7^{ου}. Τοῦτο ἀπέδειξεν ἡ σκαφικὴ ἔρευνα κάτωθεν τοῦ στυλοβάτου τῆς κιονοστοιχίας τῆς νοτίας στοᾶς, ἣτις ἀπεκάλυψεν εἰς βάθος 0.35 μ. δεύτερον στυλοβάτην, ὁρατὸν καὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἔχοντος τὴν πρὸς τὰ ἔξω κατάληξιν λοξόμητον (πίν. 23β εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον).

Ἡ ὑπαρξὶς δευτέρου στυλοβάτου μαρτυρεῖ, ὅτι καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ὑπῆρχον ὅμοιαι μικραὶ στοαί, τὰς ὁποίας ἄλλως τε ἀπαιτεῖ καὶ ἡ προέκτασις τῆς κάτωθεν Κρύπτης· αὗται ὁμως δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ εἴνε ὑψηλαὶ φέρουσαι ὑπερῶα, διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, οὔτε εἰς τὰς στοὰς τῶν περυγίων ὑπῆρχον ἀρχικῶς ὑπερῶα. Δέον ἄρα νὰ δεχθῶμεν τὰς μικρὰς στοὰς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος χαμηλάς, τοσοῦτ' μᾶλλον καθ' ὅσον αἱ κιονοστοιχίαι αὐτῶν, συμπίπτουσαι ἐπὶ θόλου τῆς Κρύπτης, ἐδράζονται μᾶλλον ἀσθενῶς. Αἱ στοαὶ μετετράπησαν εἰς διωρόφους, ὅταν προσέθεσαν, χάριν δημιουργίας χώρου, καὶ εἰς αὐτὰς τὰ ὑπερῶα ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰ προστεθέντα ὑπερῶα τῶν περυγίων.

Τὸ μικρὸν τοῦτο αἶθριον ἐπεξετείνετο ἔξωθεν τῆς Ἀψίδος μέχρι τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης, ἔβαινε δὲ ἐλαφρῶς κατωφερῶς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, ἀκολουθοῦν τὴν κλίσιν τοῦ θόλου τῆς κάτωθεν Κρύπτης. Εἰς τὰς γωνίας ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος, ἔνθα σήμερον σχηματίζονται κενά, εὐρίσκοντο αἱ βοηθητικαὶ κλίμακες, αἱ ὁποῖαι, ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς Κρύπτης, κατέληγον ἄνω εἰς τὰς μικρὰς στοὰς τοῦ αἰθρίου, παραπλεύρως τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν κίονος· εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρατηρεῖται διακοπὴ τοῦ στυλοβάτου, ὡς διακρίνεται εἰς τὴν καλύτερον διατηρηθεῖσαν νοτίαν κιονοστοιχίαν (πίν. 23β).

Ἐνεργήσαντες μικρὰν ἀνασκαφὴν ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς, ἐπιστοποιήσαμεν ὅτι καὶ ὁ ἀρχικὸς στυλοβάτης παρουσιάζει ὁμοίως διακοπὴν, χωρὶς τοῦτο ν' ἀποτελῇ βάσιμον ἔνδειξιν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν βοηθητικῶν αὐτῶν κλιμάκων εἰς τὴν ἀρχικὴν ἐποχὴν τοῦ ναοῦ, διότι ἡ ἀφαίρεσις τῶν πλακῶν τοῦ στυλοβάτου δυνατὸν νὰ ἐγένετο κατὰ τὴν προσθήκην τῆς κλίμακος.

Εικ. 51. Ανατολικό τοίχος του νοτίου περσίου εκ του εσωτερικού.

Εἰς τὴν βορείαν στοὰν τοῦ αἵθριου διακρίνεται ἐπίσης καλῶς, παραπλεύρως τοῦ πρώτου κίονος ¹, ἡ ἐντοιχισθεῖσα θέσις τῆς κλίμακος (πίν. 23α), ἡ ὁποία εἰς τὴν Κρύπτην εἶχε τελείως ἐκλείψει. Εἰς ἔτι μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ὅταν αἱ κλίμακες εἶχον καταργηθῇ, εἰς τὰ τριγωνικὰ κενὰ εἶχον τοποθετηθῇ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς Κρύπτῃς μεγάλαι, κτισταί, λίθινοι λεκάναι διὰ τὴν συλλογὴν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν αἱ μικραὶ στοαὶ ἔξωθεν τῆς Ἀψίδος εἶχον κλεισθῇ δι' ἐντοιχίσεως τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, τὸ δὲ αἶθριον θὰ εἶχε πιθανώτατα καταργηθῇ.

Τὴν λοιπὴν ἀνατολικὴν πρόσοψιν τῆς βασιλικῆς ἐκατέρωθεν τοῦ προέχοντος μικροῦ αἵθριου ἀπετέλουν οἱ ἀνατολικοὶ τοῖχοι τῶν δύο περυγίων. Ἡ ἀρχικὴ μορφή καὶ τῶν τμημάτων τούτων δύναται κατὰ μέγα μέρος ν' ἀποκατασταθῇ, διότι, παρὰ τὰς προσθήκας καὶ τὰς μετασκευάς, διεσώζοντο κύρια σημεῖα τῆς διαμορφώσεως τῶν τοίχων· τὴν ἀποκατάστασιν συνεπλήρωσε σκαφικὴ ἔρευνα.

Τὸ πρὸς νότον τμήμα, ἥτοι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου περυγίου (εἰκ. 30 καὶ 31), παρὰ τὴν ἔξωθεν αὐτοῦ προσθήκην τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἀγ. Εὐθυμίου, διετήρησε τὴν ἀρχικὴν, ἑξωτερικὴν πύλην τῆς βασιλικῆς ², χρησιμοποιοιθεῖσαν κατόπιν ὡς εἴσοδον εἰς τὸ παρεκκλήσιον. Τὸ μαρμάρινον ἐκ πλουσίας γλυφῆς περιθύρωμα τῆς ἀρχικῆς πύλης, διατηρηθὲν ἀνέπαφον, εἶνε ὁρατὸν σήμερον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναυδρίου.

Ἡ ἑξωτερικὴ αὕτη πρὸς ἀνατολὰς πύλη τοῦ ναοῦ εὐρίσκετο εἰς ὕψος 3,50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἔξωθεν ὁδοῦ, ἔπρεπε λοιπὸν ἐνταῦθα νὰ ὑπάρχῃ κλίμαξ. Ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ παρεκκλησίου ἔφερεν εἰς φῶς τὴν ἀρχικὴν, μεγαλοπρεπὴ μαρμαρίνην κλίμακα, τὴν ὀδηγοῦσαν ἐκ τῆς ὁδοῦ εἰς τὸ περυγίον. Ἡ κλίμαξ αὕτη κατελάμβανε ὅλον τὸ ἐκ 5,70 μ. πλάτος τοῦ ναυδρίου, σχηματίζουσα εἰς τὸ ἀνώτατον πρὸ τῆς πύλης μέρος εὐρύον, ἐπίπεδον χώρον 3,50 μέτρων. Μετὰ τὴν ὀγδόην βαθμίδα ἡ κλίμαξ διεκόπτετο ἀπὸ πλατύσκαλον καὶ κατόπιν ἐξετείνετο πέραν τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτῃς καταλαμβάνουσα, ὡς ὑπολογίζομεν, μέρος τῆς ὁδοῦ. Ἡ κλίμαξ ὑπεστηρίζετο κάτωθεν ὑπὸ μεγάλου θόλου, σχηματίζοντος ἰδιαίτερον θάλαμον εἰς τὴν Κρύπτην, τὸ δὲ κατώτερον τμήμα αὐτῆς ὑπὸ δευτέρου μικροῦ θόλου, ὅστις ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον καταστραφῇ (πίν. IV₂).

Ἄνωθεν τῆς πύλης, οὐχὶ ὅμως ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον, ἀνοίγεται τρίλοβον παράθυρον μετὰ δύο ἀμφικιονίσκων, ὅπερ εἶχεν ἐν μέρει ἐντοιχισθῇ ἀντικατασταθὲν ἀπὸ τρία μικρότερα τουρκικὰ παράθυρα. Τὸ ἄνω τοῦτο τμήμα τοῦ τοίχου προέρχεται μᾶλλον ἐκ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἐνῶ τὰ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς πύλης καὶ κάτω, ἐνθα ἀπεκαλύφθησαν τοξωτῶν ἀνοιγμα, παραπλεύρως τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τῆς πύλης, καὶ μικρὰ κόγχη βορείως τῆς πύλης χαμηλά, ἅτινα ἠνοίγοντο ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς, ἀνήκουν εἰς ἀρχικὴν διάπλασιν τοῦ τοίχου, ἐκτισμένα ὅλα δι' ἀρίστης πλινθοδομῆς. Εἰς τὸ κάτω

¹ Ὁ ἐπὶ νέας πλινθοδομῆς ἀναστηλωθεὶς κίων ὁ διακρινόμενος ἐν πίν. 23α καὶ πάλιν ἔχει βραχυτέρας διαστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ, διό ἡ βάσις του εὐρίσκεται νῦν ὑψηλότερα καὶ ἐν ἀσυμφωνίᾳ πρὸς τὸν ἕτερον διασω-

θέντα κίονα τῆς στοᾶς.

² Περὶ τῶν ἀνατολικῶν θυρῶν, συνήθως εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν βλ. LEMERLE, Philippes σ. 372 κέ.

μέρος τῆς μικρᾶς κόγχης διετηροῦντο λείψανα τοιχογραφιῶν εἰς τρία ἐπ'ἀλλήλα στρώματα.

Ὁ πέραν τοῦ παρεκκλησίου τοῖχος πρὸς νότον, μέχρι τοῦ τέρατος, ἔχει ἐπανειλημμένως ἐπισκευασθῆ καὶ ἐνισχυθῆ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν. Ἡ γραφικὴ πλινθοπερίβλητος τοιχοποιία τῆς ἐξωτερικῆς του πλευρᾶς μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ ἐπισκευὴ ἐγένετο τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ὁμοῦ μὲ τὸ παρεκκλήσιον, ὅτε προσετέθη ἴσως καὶ ἡ κλιμακωτὴ ἀντηρὶς εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ τοίχου (εἰκ. 30).

Ὁ ἀντιστοιχος ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου Πτερυγίου προήρχετο ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐποχῆς τοῦ 5^{ου} αἰ. εἰς μέγα ὕψος, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς μορφῆς του. Μεγάλα, τοξωτὰ ἀνοίγματα, εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους σειρὰς, καθίστων καὶ τὸν τοῖχον τοῦτον, κατεσκευασμένον ἐξ ὀπτοπλίνθων, διάτρητον (πίν. 24α).

Εἰς τὸν κάτω ὄροφον δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα, πλησίον ἀλλήλων, ὠδήγουν τὸ μὲν πρῶτον εἰς κλίμακα, τὸ δὲ δεύτερον εὐρύτερον, μὲ τόξον ἐκ τριπλῆς σειρᾶς πλίνθων, εἰς πρόσκτισμα, ὑπάρχον ἐκεῖ πιθανῶς ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐποχῆς. Ἀνωθεν αὐτῶν ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν ἡμικυκλικὸν παρὰθυρον, ἐξ ὧν τὸ δεύτερον ὑπερμέγεθες, χωριζόμενον διὰ στύλων (πιθ. ἀρχικῶς κιονίσκων) τοῦ τύπου τῆς ἀγ. Σοφίας Κων/πόλεως. Ὑπεράνω διακρίνονται ἀνοίγματα δύο ἐτέρων ἐντοιχισθέντων παραθύρων, τὸ ἄνω μέρος τῶν ὁποίων εἶχε καταστραφῆ ὑπὸ τῆς στέγης, κατὰ τινα τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν αὐτῆς, ὁπότε ἐτοποθετήθη χαμηλότερον τῆς ἀντιστοίχου τοῦ νοτίου πτερυγίου (εἰκ. 28) Τὸ ἀνώτατον τοῦτο τμήμα τοῦ τοίχου προέρχεται ἐκ δευτέρας ἐποχῆς, ὡς δεικνύει ἡ τοιχοδομία αὐτοῦ ἐκ πλίνθων ἀναμεικτων μετὰ λίθων πλὴν τοῦ πρὸς νότον ἀκραίου τμήματος, συνεχίζοντος εἰς τὴν παραστάδα τοῦ παραθύρου τὴν ἀρχικὴν πλινθοδομήν, ὡς διακρίνεται εἰς πίν. 22α, ἐξ οὗ συνάγομεν ὅτι καὶ εἰς τὴν πρώτην ἐποχὴν ὑπῆρχεν ἡ τρίτη σειρὰ τῶν ἀνοιγμάτων.

Ἡ πρὸ τῆς πύλης ἀνευρεθεῖσα δι' ἀνασκαφῶν λιθίνη κλίμαξ, ἐν πολλοῖς κατεστραμμένη, εἶχε πλάτος δύο μέτρων εἰς τὸ μέσον δι' ἐνὸς πλατυσκάλου ἔστρεφε πρὸς βορρᾶν, κατερχομένη εἰς τὴν λιθόστρωτον ὁδόν, ἣτις εἰς τὸ βόρειον τοῦτο μέρος παρουσίαζεν ἀνωφέρειαν. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κλίμακος διασφίζεται ἀρχικὸς, χαμηλὸς τοῖχος ἐκ πλίνθων διατεταγμένων τοξοειδῶς, εἰς τὸ σημεῖον δὲ τῆς στροφῆς ὁ τοῖχος οὗτος σχηματίζει ἄνωθεν τῆς κλίμακος τοξωτὴν διόδον, τῆς ὁποίας σφίζεται ἡ ἀρχὴ τοῦ τόξου (πίν. 24β).

Τὸ πρὸς βορρᾶν στρέφον τμήμα τῆς κλίμακος εὐρέθῃ ἐστεγασμένον διὰ θολωτοῦ κτίσματος, μεταγενεστέρως ὅμως ἐποχῆς, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω εἰς τὸ περὶ προσκτισμάτων κεφάλαιον.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα ἀποκαθίσταται πλήρως διὰ μικροῦ αἰθρίου ὀπισθεν τῆς Ἀψίδος, μετὰ χαμηλῶν στοῶν ἐκατέρωθεν, ἐκτεινομένων μέχρι τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτῃς, ἣτις ἦτο ὁρατὴ. Εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς ἀνατολικῆς αὐτῆς πλευρᾶς, μεγαλοπρεπὴς κλίμαξ ὠδήγει ἐκ τῆς ὁδοῦ εἰς τὸ νότιον πτερύγιον, ἀντιστοίχως δὲ εἰς τὸ βόρειον μέρος, μικροτέρα κλίμαξ, ἀρχομένη ἐκ βορρᾶ, ὠδήγει εἰς τὸ βόρειον πτερύγιον. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῶν πτερυγίων ἦτο διάτρητος ἐκ τριπλῆς σειρᾶς μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (πρβλ. ἀναπαράστασιν εἰς πίν. I ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου).

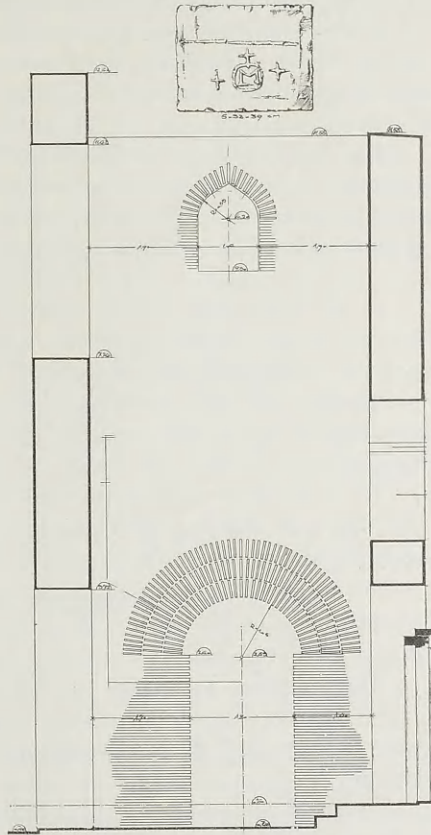
Β'. ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ (Πιν. V)

1. **Νάρθηξ.** Διὰ τῶν δύο πυλῶν τῆς δυτικῆς προσόψεως ἐγένετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸν νάρθηκα, ὅστις περιωρίζετο, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, εἰς τὸ πλάτος τῶν τριῶν μόνον κλιτῶν τῆς βασιλικῆς. Τὸ κατώφλιον τῆς μόνης ἐν χρήσει κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν δεξιᾶς πύλης εὗρίσκετο ὑψηλότερον κατὰ 0,40 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος¹ ἐκ μεταγενεστέρας διασκευῆς, καθ' ἣν ὁμως διετηρήθη τὸ παλαιοχριστιανικὸν μαρμάρινον μετὰ γλυφῶν περιθύρωμα τῆς πύλης.

Ἐκ τῶν δύο στενῶν πλευρῶν τοῦ νάρθηκος ἡ βορεία σχηματίζεται ἐμφανῶς λοξή, ἕνεκα τοῦ προϋπάρχοντος καὶ διατηρηθέντος παραπλεύρως αὐτῆς κτίσματος δεξαμενῆς. Εἰς τὴν νοτιᾶν πλευράν, ἡ ἐκκαθάρισις ἀπὸ τῶν τουρκικῶν κονιαμάτων ἔφερεν εἰς φῶς ἐντοιχισθεῖσαν θύραν τοξωτὴν ἐκ τριπλῆς σειρᾶς πλίνθων, δι' ἧς ἀρχικῶς συνεκοινῶνει ὁ νάρθηξ πρὸς τὸ καταστραφέν κλιμακοστάσιον (εἰκ. 32)² ἢ ἀπόφραξις τῆς θύρας ἀπεκάλυψε τμήμα τοῦ μαρμαρίνου κατωφλίου αὐτῆς, διεπιστώθη δὲ ὅτι ἡ θύρα πρὸ τῆς ἐντοιχισεῶς τῆς εἶχε μετατραπῇ εἰς κόγχην. Εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη ὁ τοῖχος εἶχε διασκευασθῇ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀνοιγέντος ἐκεῖ ὀξυκορύφου παραθύρου.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκος, ὁλόκληρος ἀνοικτὴ πρὸς τὸν κυρίως ναόν, συγκοινωνεῖ μὲ τὸ μέσον μὲν κλίτος διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς Τριβήλου, μὲ τὰ πλάγια δὲ κλίτη δι' ἰσοπλατῶν πρὸς τὰ κλίτη τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἅτινα κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν περίδον παρέμενον ἀνοικτά, εἰς μεταγενεστέραν ὁμως ἐποχὴν ἐκλείσθησαν διὰ τοίχων μετὰ θυρῶν, ὡς διακρίνεται ἐν τῇ κατὰ πλάτος τομῇ τοῦ ναοῦ, ὡς ἦτο οὗτος μέχρι τῆς τελευταίας πυρκαϊᾶς (πίν. VII).

Οἱ ἐκ πρασίνου μαρμάρου κίονες τοῦ Τριβήλου μὲ τὰ θεοδοσιανά των κιονόκρανα, τὰ μαρμαρένδυτα ἐσωρράχια τῶν ἄνωθεν αὐτῶν τόξων καὶ τὰς ἐκατέρωθεν

Εικ. 32. Νότιος τοίχος τοῦ νάρθηκος.

¹ Τὸ κατώφλιον τοῦτο τῆς πύλης ἐλήφθη ὡς ἀφετηρία (0,00) διὰ τὰς ὑψομετρήσεις.

παραστάδας, κοσμουμένας διὰ γλυπτῶν επικράνων, προέρχονται ὅλα ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, διατηροῦνται δὲ εἰσέτι, παραπλεύρως τῶν επικράνων τῶν παραστάδων, διπλοὶ μετάλλιοι δακτύλιοι διὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν βήλων.

Εἰς τὸ ὑπερφῶν τοῦ νάρθηκος ὑπεράνω τοῦ Τριβήλου ὑπῆρχεν εὐρύ, τρίλοβον ἄνοιγμα, ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ προερχόμενον, διότι εἰς τὸ ἐσωρράχιον τοῦ πρὸς νότον τόξου αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη τμήμα μωσαϊκοῦ, διασῶζον παραστάσιν ἀμφοτέρως καὶ κεφαλὴν ταῶ¹. Ὑψηλότερα ἡνοίγετο πεντάλοβον παρὰ θυρον προερχόμενον, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἐκ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἀπὸ τὸ κατώφλιον τοῦ ὁποίου ἤρχιζεν ἡ μεταγενεστέρα τουρκικῆς ἐποχῆς στέγη, ἡ ἀκρωτηριάσασα τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀρχικοῦ τρίλοβου παρὰ θυρον τοῦ ὑπερφῶν.

Εἰς τὸν ναὸν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος τὸ πεντάλοβον τοῦτο ἡνοίγετο ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκος, διότι τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς στέγης αὐτοῦ ἦτο ἰσοῦψές πρὸς τὸ μέσον κλίτος τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα ἦτο ἐλεύθερον, ὑπεράνω τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος, εὐρισχομένης εἰς τὸ ὕψος τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς (βλ. ἀν. σ. 76).

2. Τὰ κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ εἰσερχόμενος διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς Τριβήλου εἰς τὸ εὐρύ, ἐκ δώδεκα μέτρων πλάτους κεντρικὸν κλίτος, ἔβλεπε ν' ἀνοίγεται πρὸ αὐτοῦ ἡ βασιλικὴ καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ μήκος (45 μ.) καὶ διὰ μέσου τῶν διπλῶν κιονοστοιχιῶν καθ' ὅλον τὸ μέγα αὐτῆς πλάτος (32 μ.). Καὶ τὸ μὲν κεντρικὸν κλίτος εἶχε τέρμα καὶ κύριον ὁμοῦ σημεῖον τὴν εὐρύχωρον καὶ ἀάμφωτον Ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ διπλὰ πλάγια κλίτη ἔδιδον ἔντονον τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἦσαν γῶροι δρομικοὶ, στερούμενοι τέρματος καὶ ἀνοικτοὶ μόνον πρὸς τὸ μέσον κλίτος.

Ἐνεκα τῆς μεγάλης διαφορᾶς ὕψους μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους (5,65 μ.) καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν διπλῶν πλαγίων κλιτῶν (3,10 μ.) ἐμειοῦτο ἡ ἐντύπωσις μονοτόνου κατὰ παρὰ ταξιν ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως, ἐποικίλλετο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωσις, ἐξήρετο δὲ ἀφ' ἑτέρου ἰσχυρῶς τὸ μέσον κλίτος, τὸ ὁποῖον ἄλλως τε ἐκυριάρχει διὰ τοῦ ὅλου αὐτοῦ μεγέθους καὶ ὕψους.

Αἱ ἐπὶ μέρους ἀναλογίαι καὶ διαστάσεις τῆς βασιλικῆς παρουσιάζουν πλήρη ἔλλειψιν γεωμετρικῆς ἀκριβείας, ὅπως συνήθως τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς², ἐνεκα τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος τῆς καθόλου βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς³.

Πανταχοῦ μικραὶ διαφοραὶ μεγεθῶν, ἐναλλαγαὶ καὶ ἀποκλίσεις τῶν διαφόρων μερῶν τῆς βασιλικῆς, προσέδιδον ἐντύπωσιν ὀργανικῆς ἐλευθερίας εἰς τὴν ὅλην διάρθρωσιν καὶ γραφικὴν ῥευστότητα εἰς τὴν κατασκευήν. Οὕτως ἅπαντα τὰ τόξα καὶ τὰ μεταξόνια τῶν τεσσάρων κιονοστοιχιῶν εἶνε ἄνισα, ποικίλλοντα ἀπὸ 2,40 μ. τὸ ἐλάχιστον μέχρι 3,20 μ. τὸ μέγιστον. Αἱ κατὰ πλάτος διαστάσεις τῶν διπλῶν πλαγίων κλιτῶν πολλαχῶς ἀλλάσσουσιν, τὰ δύο βόρεια ἔχουν μεγαλύτερον πλάτος κατὰ 0,70 μ. τῶν

¹ Βλ. κατωτέρω τὸ κεφάλαιον περὶ Ζωγραφικῆς.

² Εἰς τοὺς ναοὺς λ. χ. τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου, ΣΑΤΗΡΙΟΥ Α.Δ. τ. 7^{ος} 1921 - 1922, σ. 138, τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, Σ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης, 1949, σ. 18, τῆς βασι-

λικῆς τῶν Φιλίππων, LEMBERLE, Philippos σ. 393 ἐνθα καὶ ἕτερα παραδείγματα.

³ Π. ΜΙΧΕΛΗ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης, 1946, σ. 45 κέ.

νοτίων, μεταξύ δὲ τοῦ δυτικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ ἄκρου ἐκάστου ἐκ τῶν τεσσάρων κλιτῶν ὑπάρχουν διαφοραὶ πλάτους ἀπὸ 0,20 μ. μέχρι 0,60 μ. διότι οὔτε αἱ διάμεσοι κιονοστοιχίαι οὔτε οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι εἶνε ὀριζόντιοι, ἰδίᾳ δὲ ὁ βόρειος ἀποκλίνει καταφανῶς πρὸς τὰ ἔξω. Ἀποκλίσεις παρουσιάζουν ἀκόμη οἱ κίονες, οἵτινες δὲν εἶνε ἀκριβῶς κατακόρυφοι.

Πλὴν ὅμως τῶν συνήθων τούτων διαφορῶν ὑπῆρχον εἰς τὰς κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς μέχρι τῆς τελευταίας πυρκαϊᾶς ἀνομοιοτήτες καὶ ἀνωμαλῖαι, δυσκόλως δυνάμεναι ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν ἀρχικὴν σύλληψιν καὶ τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ μνημείου. Οἱ κίονες τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, οἱ διακοπτόμενοι ἀπὸ δύο ζεύγη κτιστῶν πεσσῶν, εἶχον ἀφ' ἑνὸς μεγάλῃν ποικίλιαν κιονοκράνων καὶ ἀπλᾶ ἐπιθήματα, τινὰ τῶν ὁποίων προέρχονται ἐκ δευτέρας χρήσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ κιονόκρανα δὲν προσηρμόζοντο πανταχοῦ μετ' ἀκριβείας εἰς τοὺς διαφόρου πάχους καὶ μεγέθους κορμούς τῶν κίωνων. Ἐνεκα τούτου πολλὰ ἐκ τῶν βάσεων τῶν κίωνων, ἰδίως αἱ τῶν μεταξὺ τῶν πεσσῶν, ἐστηρίζοντο ἐπὶ δευτέρων μεγάλων πλίνθων, διαφόρου ὕψους ἢ ἐπὶ ὑψηλῶν πολυγωνικῶν βάσεων, οἱ δὲ κτιστοὶ μαρμαρένδυτοι πεσσοὶ ἐπεστεφόντο ὑπὸ ὅλως ἀπλῶν λοξοτμήτων πλακῶν (πίν. 1β).

Ἀντιθέτως οἱ ἐν τῷ συνόλῳ τῶν ὑψηλότεροι κατὰ ἥμισυ μέτρον κίονες τοῦ Τριβήλου μὲ τὰ θεοδοσιανά τῶν κιονόκρανα καὶ τὰς κανονικὰς βάσεις, ἐμφανίζουν στενὴν ὁμοιομορφίαν, ἐν ἐνότητι πρὸς τοὺς ἐκατέρωθεν τοίχους καὶ τὰς παραστάδας, τῶν ὁποίων καὶ ἡ γλυπτὴ διακόσμησις καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν μετώπων τοῦ Τριβήλου ἦσαν, ὥς θὰ ἴδωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω, διάφοροι τῶν μετώπων τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους.

Ἡ διαφορὰ αὕτη καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον ἀμφίβολον τὴν ἀπόδοσιν τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν εἰς τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ, ἐξ ἧς μετὰ τινος βεβαιότητος δύναται ν' ἀποδοθῇ μόνον ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μέσου κλίτους μὲ τὸ Τριβήλον.

Αἱ χαμηλότεραι διάμεσοι κιονοστοιχίαι, αἵτινες κατέπεσαν κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1917 μετὰ τῶν πολυτίμων μωσαϊκῶν τῶν εὐρισκομένων ἐπὶ τοῦ νοτίου μετώπου τῆς βορείας, ἐδείκνυν, κατὰ τὰ δυτικὰ αὐτῶν ἄκρα, λίαν ἀμελῆ τὴν σύνδεσιν πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκος δι' ἀπλῆς ἐκβαθύνσεως τοῦ τοίχου, ἐνθα προσηρμόζοντο αἱ πλίνθοι τοῦ πρώτου τόξου τῆς κιονοστοιχίας. Πρὸς ἀνατολὰς αἱ κιονοστοιχίαι, καταλήγουσαι εἰς πεσσόν, ἔμενον μετέωροι εἰς τὸ μέσον τῶν δύο δυτικῶν κίωνων τοῦ περυσίου¹. Ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν αὐτῶν ἡ μὲν βορεία, ἡ φέρουσα τὰ μωσαϊκά, ἦτις ἐδείκνυε μεγάλῃν παλαιότητα καὶ σαθρότητα, διατηρουμένη, κατὰ τὸν Παπαγεωργίου, ὥς ἐκ θαύματος, εἶχε τὰς βάσεις τῶν κίωνων αὐτῆς κεκρυμμένας ὑπὸ τὸ δάπεδον, πλὴν τῶν τεσσάρων τελευταίων πρὸς ἀνατολὰς, ἐνῶ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας αἱ βάσεις τῶν κίωνων ἦσαν ἐμφανεῖς πλὴν τῶν δύο ἀνατολικῶν, ὅπου μερικῶς εἶχεν ἀνυψωθῇ τὸ δάπεδον².

Πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ προβλήματος, ἐὰν αἱ ὑπάρχουσαι κιονοστοιχίαι προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς, ἤρευνήσαμεν δι' ἀνασκαφῶν τὰ ὑπὸ τὸ δάπεδον θεμέλια

1 Βλ. ἀπεικόνισιν ἐν DIEHL, Monuments πίν. XX καὶ εἰκ. 36.

2 Αὐτόθι εἰκ. 42.

αὐτῶν ἐπεκτείναντες τὴν σκαφικὴν ἔρευναν καὶ εἰς τὸ λοιπὸν δάπεδον τῶν πέντε κλιτῶν.

Ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἀπὸ τὰς δύο αὐτῶν πλευρὰς ἔδειξεν, ὅτι διὰ τὰ θεμέλια αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀρχαιότεροι ῥωμαϊκοὶ τοῖχοι, ὡς ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω (σ. 35), διαφόρου κλίσεως καὶ εὐθυγραμμίας καὶ διαφόρου πάχους, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθη θεμέλιον 0,30 μ. πάχους ἐκ τῆς πλευρᾶς τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἵνα προσλάβουν τὸ πάχος τῶν κιονοστοιχιῶν.

Τὰ θεμέλια τῶν πλαγίων, διαμέσων κιονοστοιχιῶν, εὐρέθησαν βαίνοντα παραπλεύρως τῶν τοίχων τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 39)· τὰ μὲν δηλαδὴ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας νοτίως τῶν ἀρχαίων (πίν. 6 β), τὰ δὲ τῆς βορείας βορείως αὐτῶν (πίν. 7 α), διὰ τὰ ἐπιτευχθοῦν περίπου ἰσοπλατῇ τὰ πρῶτα πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, διότι ἄλλως θὰ εἶχον μεγάλην διαφορὰν (1,30 μ.).

Ἡ βορεία πλαγία κιονοστοιχία, τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθη ὁ ἐκ μικρῶν τετραγώνων πλακῶν στυλοβάτης (πίν. 25 α) καὶ αἱ κεκρυμμέναι βάσεις τῶν κίωνων (πίν. 7 α), εὐρέθη ν' ἀποκλίνῃ βαθμὴδὸν πρὸς βορρᾶν εἰς τὸ δυτικὸν αὐτῆς τμήμα, χρησιμοποιοῦσα οὕτως ὡς θεμέλιον μέρος τοῦ ἀρχαίου ῥωμαϊκοῦ τοίχου· διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὸ πρῶτον βόρειον πλάγιον κλίτος εἶνε πλατύτερον κατὰ 0,60 μ. εἰς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ ἄκρον, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνατολικόν, χωρὶς τὸ δεύτερον πλάγιον κλίτος νὰ στενοῦται, διότι καὶ ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος ἀποκλίνει πρὸς τὰ ἔξω.

α) Τὰ δάπεδα τῶν κλιτῶν καὶ αἱ κιονοστοιχίαι τῆς βασιλικῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δαπέδου τῶν πέντε κλιτῶν ἀπεκάλυψε σποραδικὰ τμήματα ἐπαλλήλων στρωμάτων ἐκ κορρασανίου, διατηροῦντα ἐνιαχοῦ καὶ τὴν μαρμαρίνην των ἐπιστρώσιν, ἐκ μεγάλων μὲν πλακῶν λευκῶν καὶ φαιοκύνων εἰς τὸ μέσον κλίτος, ἐκ μικρῶν δὲ ἀνίσων πλακιδίων ἐν εἴδει μαρμαροθετήματος εἰς τὰ πλάγια. Ἐπιμελὴς ἔρευνα καὶ ὑψομετρήσεις¹ τῶν ἀνευρεθέντων τούτων λειψάνων, ἰδίᾳ πλησίον τῶν κιονοστοιχιῶν, ἔφερε διαφωτιστικὰ τινα στοιχεῖα διὰ τὸ πρόβλημα τῶν κιονοστοιχιῶν.

Εἰς τὸ μέσον κλίτος ἀπεκαλύφθησαν τμήματα δύο στρωμάτων κορρασανίου (ὑψόμ. -0,40 μ.), ἐπιτεθειμένων τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου (τὸ ἄνω πάχους 0,07 μ., τὸ κάτω 0,12 μ.), εἰς τὸ ἀνατολικὸν δὲ ἡμῖς τοῦ κλίτους ἀνευρέθη βαθύτερον, ἔτερον στῶμα κορρασανίου (ὑψόμ. -0,84 μ.), ἀκριβῶς ἄνωθεν τῶν δύο ἀνευρεθέντων ἐγκαρσίων ῥωμαϊκῶν τοίχων.

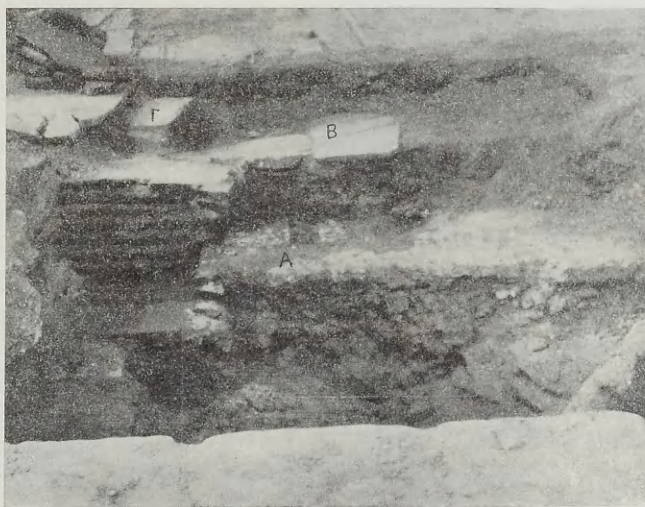
Πλάκες τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου ἦλθον εἰς φῶς παραπλεύρως τῆς βάσεως τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου τῆς ἀνευρεθείσης ἀριστερὰ τοῦ μέσου κλίτους (πίν. 26 α).

Αἱ μεγάλαι μαρμαρίναι πλάκες, αἱ σφζόμεναι εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ μέσου κλίτους, ἦσαν μεταγενέστεραι τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 7ου αἰῶνος, διότι διετηροῦντο ἀνέπαφοι εἰς τὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 ναόν. Τὸ νεώτερον δάπεδον, ἐν συνεχείᾳ τῶν μεγάλων τούτων πλακῶν, δὲν διετήρησε τὴν κατωφερῇ κλίσιν τοῦ ἀρχικοῦ, διὸ καὶ ἐκάλυψε τὴν μαρμαρίνην βάσιν τοῦ Κιβωρίου.

¹ Αἱ ὑψομετρικαὶ ἔρευναι προσέκρουσαν εἰς τὴν ἔλλειψιν ὀριζοντιώσεως εἰς τὰ δάπεδα, προσερχομένην ἐνίοτε καὶ ἀπὸ γενομένης καθιζήσεως. Γενικῶς παρατηρεῖται κατωφερὴς κλίσις τοῦ δαπέδου ἀπὸ δυσμῶν πρὸς

ἀνατολὰς καὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Τὰ σημειούμενα ὑψόμετρα ἔχουν ληφθῇ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τῶν κλιτῶν.

Εἰς τὰ δύο πρῶτα πλάγια κλίτη αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπεκάλυψαν ἐν στρώμα κορασανίου, ὅπερ διατηρεῖ κατὰ τόπους ἐφθαρμένα μαρμαροθετήματα βαίνει δὲ κατωφερῶς, ὅσον προχωρεῖ πρὸς ἀνατολάς. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, ὅπου τοῦτο κατέρχεται εἰς βάθος (ὕψόμ. - 0,82 μ.), ἀνευρέθη ὑψηλότερα δεύτερον στρώμα κορασανίου με ἐπίστρωσιν πλακῶν (ὕψόμ. - 0,62 μ.) καὶ τρίτη στρώσις (- 0,38 μ.) με πλάκας ἐπὶ χώματος (Α, Β καὶ Γ εἰς εἰκ. 32), παραπλεύρως δύο τάφων, ἐξ ὧν ὁ εἰς διασφύζει μόνον τὴν μίαν πλινθόκτιστον στενὴν αὐτοῦ πλευράν. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο τὸ ἐκ μαρμαροθετήματος κατώτερον

Εἰκ. 33. Ἐπ'ἀλλήλα δάπεδα εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ πρώτου νοτίου πλαγίου κλίτους.

δάπεδον διασφύζει ζώνην ἐξ ἐρυθρῶν πλακιδίων, ὅπερ δεικνύει ὅτι τὸ ἀρχικὸν μαρμαροθέτημα ἐποικίλλετο διὰ σχεδίων (Α εἰς εἰκ. 33).

Εἰς τὰ ἐξωτερικὰ πλάγια κλίτη ἀνευρέθησαν δύο στρώματα δαπέδου, εἰς μὲν τὸ νότιον εἰς βάθος - 0,87 μ. τὸ ἐν καὶ - 0,62 μ. τὸ ἕτερον (εἰκ. 34), εἰς δὲ τὸ βόρειον εἰς βάθος - 0,86 μ. τὸ κάτω καὶ - 0,72 μ. τὸ ἄνω ἐκ πλακῶν. Τὰ δάπεδα ταῦτα εὐρέθησαν λίαν ἐφθαρμένα καὶ πολλάκις ἐπεσκευασμένα. Ἡ τεχνικὴ τοῦ μαρμαροθετήματος δὲν εἶνε πανταχοῦ ὁμοία, ἐνιαχοῦ δὲ τὰ ἐφθαρμένα αὐτοῦ μέρη ἀντικαθίστανται διὰ πλακῶν ἢ τάνάπαλιν τὰ ἐκ πλακῶν δάπεδα συμπληροῦνται δι' ἀμελοῦς μαρμαροθετήματος.

Ἐκ τῆς ἀνευρέσεως τῶν ἀρχαίων αὐτῶν δαπέδων προκύπτουν τὰ ἑξῆς πρὸς διευκρίνησιν: πρῶτον ποία ἡ συσχέτισίς των πρὸς τὰς κιονοστοιχίας, ἵνα διαφωτισθῇ τὸ πρόβλημα τῶν κιονοστοιχιῶν, καὶ δεύτερον ἡ χρονολόγησις τῶν δαπέδων.

Ἐπιμελὴς σκαφικὴ ἔρευνα κατὰ μῆκος τῆς νοτίας κεντρικῆς κιονοστοιχίας ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ πλαγίου κλίτους ἔδειξεν, ὅτι τὸ μαρμαροθέτημα εἰς πολλὰ σημεία, δηλούμενα ἐπὶ τῆς κατόψεως (πίν. V), προχωρεῖ 0,13 μ. κάτωθεν τῶν μεγάλων βάσεων

τῶν κίωνων καὶ κάτωθεν τῶν πεσσῶν, καλυπτόμενον ὑπ' αὐτῶν. Τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικήν διαπίστωσιν, ὅτι ἡ κιονοστοιχία τοῦ μέσου κλιτύς, ὡς ἔχει, μὲ τὰς μεγάλας βάσεις τῶν κίωνων αὐτῆς καὶ τοὺς πεσσούς, ἐκτίσθη ἐπὶ προϋπάρχοντος δαπέδου ἐκ

Εἰκ. 34. Ἐπ' ἀλλήλα στρώματα κορρασανίου εἰς τὸ ἐξωτερικὸν νότιον κλίτος.

μαρμαροθετήματος καὶ ὅτι ἐπομένως δὲν ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ δευτέραν ἐποχὴν.

Περαιτέρω σκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὰ μετακίονια πρὸς εὑρεσιν λειψάνων τῶν ἀρχικῶν κιονοστοιχιῶν ἀπέβη ἄκαρπος, ὅπως καὶ ἡ ἔρευνα κατὰ μῆκος τῆς βορείας κιονοστοιχίας, ὅπου ὁμως τὸ ἀρχαῖον δάπεδον εἶχε καταστραφῇ.

Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τῆς δευτέρας κιονοστοιχίας τῆς μεταξὺ τῶν δύο νοτίων πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς ἀπεκάλυψε τοὺς ὑπὸ τὸ δάπεδον

ὕψηλους τετραγώνους βατῆρας τῶν βάσεων τῶν κίωνων, τῶν ὁποίων αἱ ἐπιφάνειαι, πλὴν τῆς ἄνω, ἦσαν ἀκατέργαστοι. Οἱ βατῆρες οὗτοι τῶν κίωνων ἐπεκάθητο ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου (ὕψ. - 0,87 μ.), ἄρα καὶ ἡ πλαγία νοτία κιονοστοιχία προέρχεται ἐκ τῆς δευτέρας ἐποχῆς. Τὸ δεύτερον στρώμα κορρασανίου μὲ τὴν πλακόστρωσιν ἐκάλυπτε τοὺς βατῆρας, ἀφ' ὧν ἐλάχιστα προεξέχουσιν μόνον τὴν ἄνω λείαν αὐτῶν ἐπιφάνειαν, ἔξ ὧ συνάγεται ὅτι ἡ κιονοστοιχία εἶνε σύγχρονος τοῦ δευτέρου πλακοστρώτου δαπέδου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν περὶ τὸν πρῶτον ἐξ Α. κίονα τῆς νοτίας αὐτῆς κιονοστοιχίας, ἣτις ἀπεκάλυψε τρία διαδοχικὰ δάπεδα (α, β, γ, εἰς εἰκ. 35), ἀνευρέθησαν τέσσαρα νομίσματα τῶν Κομνηνῶν¹ πλησίον τοῦ βατῆρος τοῦ κίονος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κάτω μαρμαροθετημένου δαπέδου (εἰς σημεῖον δ τῆς εἰκ. 35).

Ἄρα τὸ δεύτερον δάπεδον καὶ οἱ σύγχρονοι πρὸς αὐτὸ κίονες χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Μετὰ τῶν ἀνανεωθέντων κίωνων δὲν ἀνεκτίσθη καὶ δολόκληρος ἡ τοξοστοιχία, διότι εἰς καταπεσόντα κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1917 τμήματα αὐτῆς ἀνεφάνησαν τοιχογραφίαι τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, (βλ. κατωτέρω).

Εἰκ. 35. Ἐπ' ἀλλήλα δάπεδα παρὰ τὸν τελευταῖον ἐκ δυσμῶν κίονα τῆς νοτίας πλαγίας κιονοστοιχίας.

¹ Ἐκ τῶν νομισμάτων αὐτῶν τὰ δύο εἶνε ὁμοία παριστῶντα τὸν Μανουὴλ Α' Κομνηνὸν (1143-1180), ὄρθιον καὶ ὀπισθεν προτομὴν Χριστοῦ (Br. Μ. C. πίν. LXX 12). Εἰς τὸ τρίτον παρίσταται ὁ Μανουὴλ μέχρι

τῶν γονάτων, καὶ ὀπισθεν σταυρὸς μὲ ἀκτῖνας (ἑ.ἀ. πίν. LXXI, 8), τὸ δὲ τέταρτον τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118), λίαν ἐφθαρμένον μὲ προτομὴν τοῦ Ἀλεξίου καὶ ὀπισθεν προτομὴν Χριστοῦ (ἑ.ἀ. πίν. LXV, 9).

Τὸ τρίτον ἐπὶ χόματος δάπεδον, περιοριζόμενον εἰς τὸ ἀνατολικὸν μόνον ἄκρον τοῦ κλίτους, προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρας ἀκόμη ἐποχῆς, ἐνῶ τὸ κατώτατον ἐκ μαρμαροθετήματος πρέπει νὰ εἴνε τὸ παλαιοχριστιανικόν. Ἐφ' ὅσον δὲ κάτωθεν τοῦ τελευταίου αὐτοῦ δὲν εὐρέθῃ ἕτερον, διαπιστοῦται ὅτι κατὰ τὰς δύο παλαιοχριστιανικὰς περιόδους τοῦ ναοῦ, τὸν 5^{ον} καὶ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, τὸ δάπεδον ἦτο τὸ αὐτὸ ἢ τοῦλάχιστον ἔκειτο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἐκ τῶν δαπέδων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τὸ μὲν ἀνώτερον διπλοῦν πρέπει νὰ ἀνήκῃ ἢ εἰς τὰς δύο παλαιοχριστιανικὰς περιόδους τοῦ ναοῦ ἢ εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς καὶ τὴν βυζαντινὴν, τὸ δὲ χαμηλότερον, ὅπερ περιορίζεται μέχρι περιπτου τοῦ μέσου τοῦ κλίτους, εἰς τὸν «οἰκίσκον».

Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὰ βόρεια πλάγια κλίτη διεπίστωσεν, ὡς εἴπομεν, εἰς μὲν τὸ πρῶτον κλίτος ἐν μόνον μαρμαροθετημένον ἐπὶ κορασανίου δάπεδον, τὸ παλαιοχριστιανικόν, εἰς δὲ τὸ δεύτερον κλίτος δύο δάπεδα, ἐξ ὧν τὸ κάτω μαρμαροθετημένον τὸ δὲ ἄνω πλακόστρωτον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι βάσεις τῆς πλαγίας βορείας κιονοστοιχίας, οἱ τοῖχοι τῆς ὁποίας ἔφερον τὰ πολύτιμα μωσαϊκά, εὐρίσκοντο κανονικῶς ἐπὶ τοῦ μαρματοθετημένου δαπέδου, οὔσαι σύγχρονοι πρὸς αὐτό, καὶ μόνον οἱ τρεῖς τελευταῖοι πρὸς ἀνατολὰς κίονες εἶχον τὰς βάσεις ἐπὶ τοῦ ἐλάχιστου ὑψουμένου δευτέρου πλακοστρώτου δαπέδου. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι μόνον τὸ ἀνατολικὸν τοῦτο τμήμα τῆς κιονοστοιχίας ἀνεεσώθη¹, ὁλόκληρος δὲ ἡ ἐπίλοιπος κιονοστοιχία διετηρεῖτο ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς· ἐπειδὴ ὅμως τὸ δάπεδον, ἐφ' οὗ ἔβαινον αἱ βάσεις αὐτῆς, ἦτο τὸ αὐτὸ καὶ κατὰ τὰς δύο παλαιοχριστιανικὰς περιόδους, δὲν διαφωτίζεται ἐκ τῆς σκαφικῆς ἐρεῦνης τὸ πρόβλημα, ἐὰν ἡ κιονοστοιχία ἢ φέρουσα τὰ μωσαϊκὰ ἀνεεσώθη ἢ ὄχι κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα.

Μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι, εἰς τὸ δυτικὸν αὐτῆς ἄκρον, ἡ βορεία μικρὰ κιονοστοιχία δὲν παρουσιάζει στερεόν, ὀργανικὸν σύνδεσμον μετὰ τὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ὅπως καὶ ἡ νοτία, συμβιβάζεται μᾶλλον μετὰ τὴν ταχεῖαν καὶ ἀμελεῖ ἀναστήλωσιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος. Ἀλλὰ καὶ πάλιν, δεδομένου ὅτι καὶ εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ἁκραίου πρὸς δυσμὰς τόξου τῆς κιονοστοιχίας δὲν ὑπῆρχον μωσαϊκὰ, εἶνε δυνατὴ ἡ ἐκδοχή, ὅτι ἀνεεσώθησαν μόνον τὰ δύο ἄκρα τῆς κιονοστοιχίας, τὸ κεντρικὸν δὲ μέρος, ὅπου ἦσαν τὰ μωσαϊκὰ, διέφυγε τὴν καταστροφὴν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

Διὰ τὴν ἀνώμαλον κατάληξιν τῶν δύο κιονοστοιχιῶν πρὸς ἀνατολὰς, ἐν τῇ μέσῳ τῶν κίωνων τῶν περυγίων, θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω εἰς τὸ περὶ περυγίων κεφάλαιον.

Προβάλλει νῦν τὸ ἐρώτημα, ὡς πρὸς τὰς ἀναστηλωθείσας τὸν 7^{ον} αἰῶνα κεντρικὰς κιονοστοιχίας, μέχρι ποίου βαθμοῦ αὐταὶ ἀνεεσώθησαν, ἂν δηλαδὴ μετὰ τῶν κίωνων ἀνεεσώθησαν καὶ τὰ τόξα τῶν, ἄνωθεν τῶν μετώπων τῶν ὁποίων ὑψοῦντο οἱ κίονες τῶν ὑπερώων.

Κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἔτους 1917 μέγα μέρος τῶν κεντρικῶν κιονοστοι-

1 Ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Uspenskij (Δελτίον Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως 14, 1909 σ. 59) καὶ τοῦ Παπαγεωργίου (B. Z. 17, 1908 σ. 325) ἐπὶ τῶν μετώπων τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ τμήματος τῆς κιονοστοιχίας δὲν ὑπῆρχον μωσαϊκὰ ἀλλὰ τοιχογραφία,

ἀντικαταστήσασαι πιθανῶς ἀρχαιότερα μωσαϊκὰ, χρονολογούμενα ὑπὸ τοῦ Uspenskij εἰς τὸν 14^{ον} αἰ. πρὸβλ. καὶ Ξυγγόπουλον (A. E. 1936 σ. 126 κ.ε.).

χιῶν μετὰ τῶν τοξοστοιχιῶν των δὲν κατέπεσεν ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς, μολονότι οἱ ἀσβεστωθέντες μαρμάρινοι κίονες ἀπήτησαν τήν, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀντικατάστασίν των διὰ νέων τοῦναντίον τὰ ὑπερῶα, ὡς εὐθραυστότερα καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ξυλίνων δαπέδων, κατεστράφησαν σχεδὸν ὁλοσχερῶς. Τὸ αὐτὸ περίπου ἐγένετο καὶ κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος· μέρος τῶν τόξων δυνατόν νὰ διητηρήθῃ ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἀνανεωθέντων μόνον τῶν κίωνων. Τοῦτο δεικνύει ἡ κατὰ τμήματα ἀνομοιογένεια τῆς πλινθοδομῆς τῶν τοξοστοιχιῶν καὶ διασωθὲν μικρὸν τμήμα τοιχογραφίας παριστάσεως ἀγγείων μὲ σταφυλὰς εἰς τὴν βορείαν κιονοστοιχίαν, ὅπερ προέρχεται μᾶλλον ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐποχῆς ἔνεκα τῆς στενῆς ἀναλογίας μὲ μωσαϊκὰ τῆς Ἀχειροποιήτου ¹.

Διαφορὰ τῆς πλινθοδομῆς παρατηρεῖται ἐπίσης μεταξὺ τῶν μετώπων τῶν κιονοστοιχιῶν καὶ τοῦ κατωτέρου μέρους τῶν ὑπερῶων, ὅπου εὐρίσκετο τὸ πάτωμα αὐτοῦ. Εἰς μὲν τὰ μέτωπα αἱ πλίνθοι εἶνε λεπτότεραι καὶ τὸ κονίαμα παχύτερον, ἀπὸ τῆς θέσεως ὅμως, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἄρχεται τὸ ὑπερῶον, αἱ πλίνθοι εἶνε διάφοροι, ἔχουσαι μεγαλύτερον πᾶχος, δεικνύουσαι ὅτι ἡ ἀνανέωσις τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἄρχεται ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ (πίν. 25β).

Δεύτερον πρόβλημα ἐγείρεται, ἂν καὶ εἰς τὰς ἀρχικὰς κιονοστοιχίας παρενεβάλλοντο μεταξὺ τῶν κίωνων οἱ τέσσαρες πλινθόκτιστοι πεσσοί.

Ἄν ὑπῆρχον πεσσοί, τὸ πιθανώτερον εἶνε, ὅτι οὗτοι δὲν θὰ ἐβλάπτοντο ὑπὸ τοῦ πυρός, ὥστε νὰ καταστῇ ἀναγκαῖα ἡ ἀνοικοδόμησις των ἀφ' ἑτέρου ὅμως, ἂν δεχθῶμεν χρησιμοπονηθέντα τὰ ἀρχικὰ τόξα εἰς τὰς ἀναστηλωθείσας μετὰ πεσσῶν κιονοστοιχίας, δύσκολον εἶνε νὰ συμβιβασθοῦν αἱ μεγαλύτεραι ἀποστάσεις τῶν ἐκατέρωθεν τῶν πεσσῶν ἀνοιγομένων τόξων. Ὡς μόνη ἐκδοχὴ ἀπομένει ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὰ διασωθέντα καὶ ἐκ νέου χρησιμοπονηθέντα ἀρχικὰ τόξα ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἦσαν ὀλιγώτερα τῶν διασωθέντων ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 καὶ ὅτι ἐπλήθον μετατοπίσεις τῶν πλησίον τῶν πεσσῶν κίωνων. Μόνον ὁ δεύτερος ἐκ δυσμῶν πεσσὸς τῆς νοτίας κιονοστοιχίας δύναται ν' ἀντικατασταθῇ διὰ κίονος, χωρὶς μετατόπισιν τῶν ἐκατέρωθεν κίωνων, διότι τὰ μετακίονια αὐτῶν εἶνε τὰ μικρότερα ὄλων. Λαμβανομένων ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων ὑπ' ὄψιν, δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ἀρχικαὶ κιονοστοιχίαι δὲν διεκόπτοντο ὑπὸ πεσσῶν ἀλλ' ἀπετελοῦντο ἐκ σειρᾶς κίωνων, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται εἰς ὅλας ἀνεξαιρέτως τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς.

β) Τὸ ἐξαγωνικὸν Κιβώριον καὶ ἀνευρεθέντες τάφοι. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἵχομεν ἀνεύρει ἀπὸ τοῦ 1917 τὴν μαρμαρίνην βᾶσιν τοῦ περιφήμου ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου τοῦ περικλείοντος τὸν τάφον τοῦ ἁγίου, περὶ οὗ γίνεται εὐρεῖα μνεῖα εἰς τὰς πηγὰς.

Ἡ βᾶσις τοῦ Κιβωρίου τούτου (πίν. 26α) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξ μαρμαρίνας δοκοῦς (2,45 μ. μῆκ. καὶ 0,50 μ. πλάτ.), ἐξέχει δὲ κατὰ 0,19 μ. ὑπεράνω τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου καὶ βαίνει ἐπὶ κτιστοῦ ἐκ λιθοδομῆς θεμελίου τὸ κέντρον εὐρέθῃ πεπληρωμένον χώματος. Αἱ μαρμάρινοι δοκοὶ τῆς βάσεως συνδέονται κατὰ τοὺς ἄρμους

¹ Βλ. κατωτέρω εἰς τὸ περὶ Ζωγραφικῆς κεφάλαιον.

δι' ἐλασμάτων ἐκ μετάλλου, τῶν ὁποίων διασώζονται οἱ τόρμοι, παρουσιάζει δὲ ἡ λεῖα ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως μεγάλην φθορὰν ἐκ τῆς χρήσεως.

Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ μέρους αἱ δοκοὶ καταλήγουν εἰς ἐλαφρῶς ὑψηλότεραν λωρίδα, πλάτους 0,10 μ., ἔχουσαν τὴν ἄνω αὐτῆς ἐπιφάνειαν ἀκατέργαστον· τοῦτο δηλοῖ ὅτι δὲν ἐπεκάθητο θωράκια ἐπὶ τῆς ἐξεχούσης λωρίδος ἀλλὰ πλάκες χωροῦσαι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Κιβωρίου· αὗται δὲν δύνανται ἄλλως νὰ νοηθῶσι παρὰ ὡς πλάκες μιᾶς βαθμίδος· τὸ σῶμα ἐπομένως τοῦ Κιβωρίου ἦτο μικροτέρων διαστάσεων.

Ἀκατέργαστον ἐπίσης ἐπιφάνειαν παρουσίαζεν ἡ πρὸς βορρᾶν δοκὸς τῆς βάσεως — ἐλλείπουσα κατὰ τὸ ἥμισυ — ἐν μέρει δὲ καὶ αἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς, ὅπερ προϋποθέτει ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο ἦτο ἄλλως διαμορφωμένον, ἀποτελοῦν πιθανῶς τὴν εἴσοδον τοῦ Κιβωρίου.

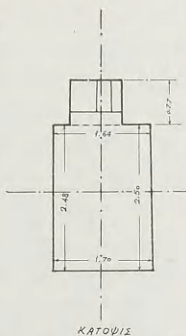
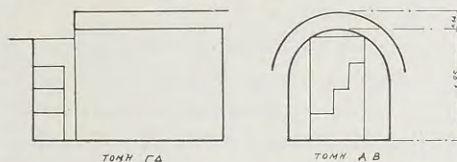
Ἡ σωζομένη βᾶσις προέρχεται ἐκ τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ Κιβωρίου, ὅτε τοῦτο ἦτο μαρμαρίνον, ὡς περιγράφεται τὸ πρῶτον κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα (βλ. ἄνω-τέρω σ. 15 κέ.).

Μεταξὺ τῶν περισυλλεγέντων γλυπτῶν ἐκ τοῦ τουρκικῶν χρόνων δαπέδου τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ κατεδαφισθέντος μινάρé, ἀνεύρομεν τόξα καὶ θωράκια προερχόμενα ἐκ τοῦ μαρμαρίνου τούτου Κιβωρίου, καθισταμένης οὕτω δυνατῆς τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτοῦ, ἣν ἐπιχειροῦμεν κατωτέρω εἰς τὸ περὶ γλυπτικοῦ διακόσμου κεφάλαιον.

Τάφοι. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἀνευρέθησαν ἑξῆς κτιστοὶ τάφοι ἐκ διαφόρων ἐποχῶν προερχόμενοι. Ὁ καλύτερον διατηρούμενος ἑξ αὐτῶν μέγας καμαρωτὸς τάφος ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ νότιον ἐξωτερικὸν κλίτος παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 36). Ὁ τάφος οὗτος διαστάσεων 2,50 × 1,70 μ. καὶ ὕψους 2 μέτρων, ἐπεστρωμένος διὰ τετραγώνων ὀπτοπλίνθων, ἔχει ἐκ τῆς στενῆς πλευρᾶς ἰδιαιτέραν εἴσοδον πλάτους 0,80 μ. μετὰ τριῶν βαθμίδων, καλυπτόμενος διὰ στερεοῦ ἐκ πλίνθων θόλου (πάχ. 0,34 μ.)· ὡς ἐκ τοῦ μεγέθους, τοῦ σχήματος καὶ τῆς ἐπιμελοῦς πλινθοδομῆς, δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν· ὁ τάφος οὗτος ἀνευρέθη κενός.

Δεύτερος ἐπιμήκης τάφος (2,00 × 0,60 μ.) ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ μέσον κλίτος μεταξὺ τοῦ πρώτου ἑξ ἀνατολῶν πεσσοῦ καὶ τοῦ κίονος, προσκολληθεὶς εἰς τὸ θεμέλιον τῆς κιονοστοιχίας καὶ ἐκτισμένος διὰ πλίνθων μόνον κατὰ τὴν μίαν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ τὰς δύο στενάς· εὐρέθη ἀνοιχτός, ἔχων ἐφθαρμένην τὴν ἐπίστρωσιν τοῦ βάθους.

Δύο ἕτεροι τάφοι μὲ κατεύθυνσιν ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ πρώτου νοτίου κλίτους (πίν. 26β), περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἀπεκαλύφθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1907, περιεῖχον δὲ οὗτοι ὅστ' αἰ ἀγγεῖα δημοσιευ-

Εἰκ. 36. Κάτωψις καὶ τομαὶ θολοῦ τοῦ τάφου.

θέντα ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου (σ. 373 εἰκ. 16). Οὗτοι ἐκαλύπτοντο ἀρχικῶς διὰ πλακῶν ὡς εὐρισκόμενοι εἰς τὸ ἐπίτεδον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, δὲν εἶνε προγενέστεροι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἀρχαιότερος αὐτῶν εἶνε γειτονικὸς τάφος εἰς βαθύτερον στρώμα, εὐρεθεὶς ἀρχετὰ κατεστραμμένος· παραπλεύρως τῆς κιονοστοιχίας διατηρεῖ οὗτος τὴν ἐπίστροφιν τοῦ βάθους ἐκ πλακιδίων. Νοτιώτερον ἀνεφάνη κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ ἕτερος πλινθόκτιστος τάφος. Ἀτυχῶς οὐδεμία ἐπιγραφὴ ἀνευρέθη, δυναμένη νὰ διαφωτίσῃ ἡμᾶς περὶ τῶν προσώπων, ἅτινα εἶχον ἐνταφιασθῇ ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Περισυνέλεγχαν μόνον ἀνεστραμμένοι πλάκες ἐκ τοῦ δαπέδου ἀναγράφουσαι τὸ σύνθηρες μονόγραμμα ΤΑΦΟΣ.

γ) *Τὰ Ὑπερῶα τῆς βασιλικῆς.* Εἰς τὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ἔτους 1917 ναὸν τὰ διπλὰ πλάγια κλίτη ἔφερον ὑπερῶα, στεγαζόμενα διὰ ξυλίνων ἐπικλινῶν στεγῶν. Τὰ ὑπερῶα τῶν πρώτων πλαγίων κλιτῶν εὐρίσκοντο εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος πρὸς τὰ ὑπερῶα τοῦ νότιου, μεθ' ὧν ἀρχικῶς συνεκοινωνοῦν ἐλευθέρως, εἰς μεταγενεστέραν ὁμῶς ἐποχὴν ἀπεκλείοντο διὰ θυρῶν (πίν. VII). Φωτισμὸν ἐλάμβανον τὰ ὑπερῶα ἀπ' εὐθείας, διὰ σειρᾶς παραθύρων μικρῶν ἐν εἶδει ὁπῶν, ἀνοιγομένων εἰς τὰ ἀνώτατα μέρη τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῶν τοίχων, ἅτινα ἐλάχιστα ὑπερεῖχον τῶν στεγῶν τῶν δευτέρων κλιτῶν.

Εἰς τὰς κιονοστοιχίας τῶν ὑπερῶων παρενεβάλλοντο ἀνὰ δύο κτιστοὶ πεσσοὶ ἐν ἀνταποκρίσει πρὸς τὰς κάτω κιονοστοιχίας· οἱ λευκοὶ κίονες ἔφερον ἀπλᾶ ἰωνικὰ κιονόκρανα μὲ ὑψηλὰ ἀδιακόσμητα ἐπιθήματα. Ὑπεράνω τῶν μετώπων τῶν κιονοστοιχιῶν ὑψοῦντο οἱ ἀνώτατοι τοῖχοι τοῦ ὑπερυψουμένου μέσου κλίτους, οἱ στηρίζοντες τὴν στέγην αὐτοῦ, φέροντες πυκνὴν σειρὰν φωταγωγῶν ἐκ διλόβων παραθύρων.

Ἡ ἀμφικλινὴς στέγη τοῦ μέσου κλίτους, ἐξ ὀγκωδῶν δοκῶν δρυός, δὲν προήρχετο ἐκ τοῦ 7^{ου} ἢ τοῦ 8^{ου} αἰῶνος, ὡς ἀναφέρει ὁ Diehl (Monuments, σ. 78), ἀλλ' ἐκ τῶν ἐπισκευῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς καὶ πρότερον μνημονευθείσης (σ. 25) μακρᾶς γραπτῆς ἐπιγραφῆς, τῆς ἐλθούσης εἰς φῶς κατὰ τὰς ἐν τῷ ναῷ ἐρεῦνας εἰς τὸν βόρειον πεσσὸν τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς.

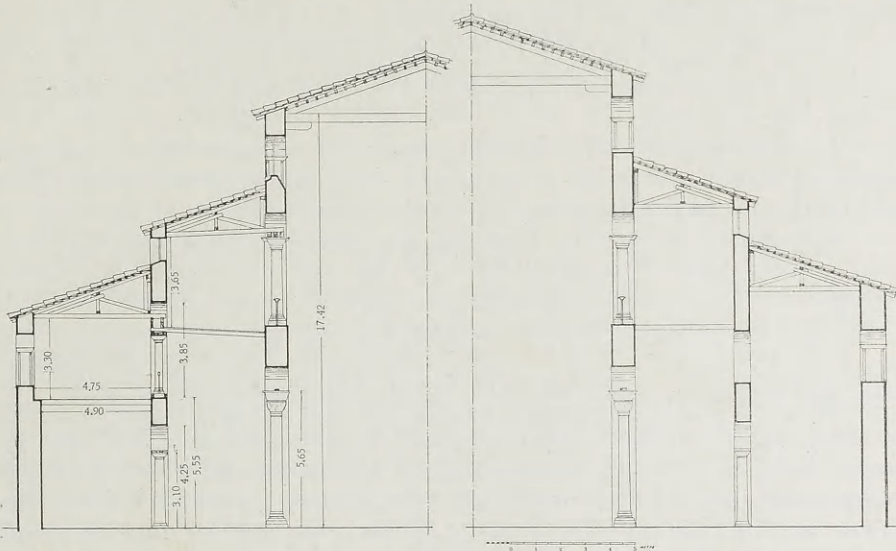
Αἱ στέγαι τῶν ὑπερῶων τοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναοῦ, αἵτινες εἶχον ἐκ νέου ἀναστυλῆ κατὰ τὰς τουρκικὰς ἐπισκευὰς τοῦ ἔτους 1907, ἤρχίζον ἀμέσως κάτωθεν τῆς σειρᾶς τῶν φωταγωγῶν τοῦ ὑπερυψουμένου μέσου κλίτους. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αἱ δοκοὶ τῆς στέγης ἐστερεοῦντο ἀνωμάλως ἐπὶ τῶν ξυλίνων ἐγκυστήρων τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ὑπερῶων, οὕτω δὲ ὁλόκληρος ἡ τοξοστοιχία ἠνοίγετο ἐντὸς τῆς στέγης κατὰ τὸν τρόπον «assez peu élégante» ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Diehl. Καὶ ἡ ἀρχαιότερα ὁμῶς στέγη τῶν ὑπερῶων θὰ εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, διότι πᾶσα ἀνύψωσις τῶν στεγῶν θὰ ἔφρασσε τὴν σειρὰν τῶν φωταγωγῶν τοῦ μέσου κλίτους, ἀπὸ τοῦ κατωφλίου τῶν ὁποίων ἄρχονται ἐπομένως καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος αἱ δοκοὶ τῶν στεγῶν τῶν ὑπερῶων θὰ ἐστηρίζοντο ὁμοίως ἀνωμάλως.

Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ κανονικὴ στηρίξις τῶν δοκῶν τῆς στέγης ἀνωθεν τῶν τόξων¹ ἀπαιτεῖται ἀνύψωσις τοῦ ἀνωτάτου μέρους τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῶν ὑπερῶων

1 Ὅπως π.χ. εὐρίσκονται αἱ στέγαι τῶν ὑπερῶων τῶν βασιλικῶν Ρώμης (ἀγ. Ἀγνῆς καὶ ἀγ. Λαυρεντίου) (βλ. HOLTZINGER, Altchristliche und byzantinische Baukunst, εἰκ. 46 καὶ 51).

κατὰ ἓν καὶ ἡμισυ περίπου μέτρον, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ ἀνωτάτου τοίχου τοῦ μέσου κλίτους· ἐπομένως διὰ τὴν ὁμαλὴν στέγασιν τῶν ὑπερφῶν εὐρισκόμεθα καὶ πάλιν εἰς τὴν αὐτὴν ἀπαιτήσιν, ἵνα τὸ κτίριον λάβῃ ὑψηλοτέρας διαστάσεις.

Ἡ τοιαύτη εἰς ὕψος ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἥτις ἄλλως τε ἐξυπακούεται μετὰ τὸ ἀποδειχθὲν μεγαλύτερον ὕψος τοῦ ἀρχικοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς, προσδίδει καὶ εἰς τὰ ἀρχικὰ ὑπερῶα κανονικὰς ἀναλογίας, διότι τὰ

Εἰκ. 37. Τομή κατὰ πλάτος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7ον αἰ.

Τομή κατὰ πλάτος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 5ον αἰ.

τοῦ 7ου αἰῶνος ἦσαν σχετικῶς λίαν χαμηλὰ (3,60 μ.)· ὁμοίως λαμβάνει τὸ ἀπαιτούμενον ὕψος καὶ ὁ ἐλάχιστος ὑπερέχων τῶν δευτέρων κλιτῶν τοίχος τῶν ὑπερφῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δύνανται τὰ μικρὰ ἔν εἶδει ὁπῶν παράθυρα ν' ἀποκατασταθῶσι διὰ κανονικῆς σειρᾶς ἡμικυκλικῶν (πρβλ. ἀναπαράστασιν εἰς πίν. I ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου).

Ὑπερῶα τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν. Τὰ ὑπερῶα τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν εὐρίσκοντο εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον τῶν πρώτων· αἱ δοκοὶ δηλαδὴ τῆς στέγης τῶν εὐρίσκοντο εἰς τὸ ὕψος σχεδὸν τοῦ δαπέδου τῶν πρώτων ὑπερφῶν (εἰκ. 37), παρουσιάζον δὲ καὶ ἄλλας ἀκόμη ἀνωμαλίας. Αἱ διαστάσεις τῶν ἦσαν πολὺ χαμηλαί, καὶ ἄνισοι εἰς τὰ δύο κλίτη (τοῦ πρὸς βορρᾶν ἔχοντος ὕψος μόλις 2,90 μ.). Αἱ οδηγοῦσαι εἰς αὐτὰ παλαιότεραι κλίμακες εἰς ἄκρον πρόχειροι, ξύλινοι καὶ στεναί, ἠνοίγοντο ἐν εἶδει καταπακτῆς εἰς τὸ δάπεδον αὐτῶν¹, ξύλινοι δὲ κυγκλίδες ἀντικαθίστων τὰ μεταξὺ τῶν κίωνων θωράκια. Τέλος εἰς τὴν στέγασιν τῶν δευτέρων κλιτῶν ἐπανελαμβάνετο τὸ σύστημα τῶν πρώτων, ἀλλ' ἐνταῦθα ὑπῆρχεν ἔτι μεγαλυτέρα ἀνωμαλία, διότι ἡ σειρὰ τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ἠνοίγετο ἐντὸς τοῦ ὑπερφῶν τῶν πρώτων

¹ Βλ. DIEHL, Monuments, πίν. XVI.

πλαγίων κλιτῶν ἀμέσως ἄνωθεν τοῦ δαπέδου αὐτῶν δι' ἔλλειψιν ἀρκετοῦ ὕψους τοῦ χωρίζοντος τὰ δύο κλίτη μεσοτοίχου μὲ τὰς ἐπαλλήλους κιονοστοιχίας. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ γίνη δεκτὸν διὰ τὴν ἀρχικὴν βασιλικήν.

Πράγματι δὲ ἡ μελέτη τοῦ ἐξωτερικοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς παρέσχε δεδομένα τινὰ διευκρινίζοντα τὰς πολλαπλᾶς αὐτὰς ἀνωμαλίας. Μετὰ τὴν ἐκκαθάρισιν ἀπὸ τῶν κονιαμάτων τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου τοίχου, ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ μέσον περιῖπου τοῦ τοίχου τοιχογραφίαι ἀμυδρῶς διακρινόμεναι ἄνωθεν τῆς μεσαίας πύλης, ἥτοι εἰς τὸ ἐπισκευασθὲν μέρος τοῦ τοίχου.

Εἰς αὐτὰς εἰκονίζονται προσωπογραφίαι ἁγίων, χωριζόμεναι ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐρυθρᾶς ταινίας καὶ διατεταγμέναι εἰς δύο ζώνας (οἱ ἅγιοι τῆς ἄνω ζώνης παρίστανται ἐν προτομῇ ἐντὸς ἐγκολπίων ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους, οἱ δὲ ὁλόσωμοι τῆς κάτω ζώνης ἐπὶ κυανοῦ βάθους¹).

Αἱ τοιχογραφίαι αὗται τῆς δευτέρας ζώνης εἶχον μεταγενεστέρως διατρυπηθῇ κάτωθεν περιῖπου τῶν κεφαλῶν τῶν ὁλοσώμων ἁγίων διὰ διανοίξεως μεγάλων ὀπῶν πρὸς στήριξιν τῶν δοκῶν τοῦ πατώματος τοῦ ὑπερφύου τῶν δευτέρων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς (πρβλ. εἰκ. 26 καὶ πίν. 27). Τοῦτο εἶνε σαφεστάτη ἀπόδειξις ὅτι εἰς τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη δὲν ὑπῆρχον ἀρχικῶς ὑπερῶα, ἀλλ' ὅτι ταῦτα προσετέθησαν βραδύτερον, ἥτοι μετὰ τὴν τοιχογράφειαν τοῦ ἐπισκευασθέντος τμήματος τοῦ βορείου τοίχου, αἱ δοκοὶ δὲ τοῦ πατώματος κατέστρεψαν τὰς ἀρχαίας τοιχογραφίας.

Ἡ ἔλλειψις ὑπερφῶν εἰς τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰ. προὔποθετε διάφορον καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐνδιαμέσων τοίχων μετὰ τῶν ἐπαλλήλων κιονοστοιχιῶν· ἡ χαμηλὴ κιονοστοιχία τῶν ὑπερφῶν τῶν δευτέρων κλιτῶν προφανῶς δὲν ὑπῆρχεν, οἱ δὲ ἐνδιάμεσοι τοῖχοι ἀνυψοῦντο συμπαγεῖς ἢ, ὅπερ πιθανώτερον, θὰ ἔφερον σειρὰν ἀνοιγμάτων², ἀνταποκρινομένων εἰς τὴν ἄνω σειρὰν τῶν παραθύρων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων διὰ τὴν μεταβίβασιν τοῦ φωτισμοῦ εἰς τὰ πρῶτα πλάγια κλίτη, ὡς ἀναπαριστῶμεν τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 5^{ον} αἰ. (εἰκ. 37).

Ὅταν προσετέθησαν τὰ ὑπερῶα εἰς τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη, ὁ τοίχος οὗτος διηνοίχθη ὁλόκληρος, προστεθείσης ἐκεῖ χαμηλῆς κιονοστοιχίας, οἱ κίονες τῆς ὁποίας εἶχον ὕψος μόλις 2,50 μ. Παρὰ τὴν βραχύτητα τῶν κίωνων τῶν προσθέντων κιονοστοιχιῶν, τὸ ὕψος τοῦ τοίχου μέχρι τοῦ πατώματος τῶν πρώτων ὑπερφῶν καὶ πάλιν δὲν ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ περιλάβῃ τὰ τόξα τῶν κιονοστοιχιῶν των· ὅθεν ἠνοίχθησαν ταῦτα ἄνωθεν τοῦ πατώματος τῶν ὑπερφῶν τῶν πρώτων πλαγίων κλιτῶν (βλ. τομὴν τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ. εἰκ. 37). Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἀνωμαλία τῆς ὑπάρξεως σειρᾶς ἀνοικτῶν τόξων εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων τῶν ὑπερφῶν, ὡς ἀναγκαστικῶς προελθούσα ἐκ τῆς μεταγενεστέρας προσθήκης ὑπερφῶν εἰς τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερόν ὅτι εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τὰ ὑπερῶα ὑπῆρχον μόνον εἰς τὰ πρῶτα πλάγια κλίτη, τὰ ὁποῖα ἐφωτίζοντο διὰ πυκνῆς σειρᾶς ἡμικυκλικῶν παραθύρων, ἀνοιγομένων εἰς τοὺς ἄνωθεν τῆς στέγης τῶν ἐξωτερικῶν κλιτῶν ὑψουμένους τοίχους³, ἐνῶ ὁ κάτω ὄροφος τῶν κλιτῶν ἐφωτίζετο ἐμμέσως διὰ τῶν μεγάλων ἐπαλλήλων ἀνοιγμάτων τοῦ μεσοτοίχου.

1 Αἱ λίαν ἐξίτηλοι τοιχογραφίαι αὗται ἀπεχρωματίσθησαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκάλυψίν των. Εἰς τὰς λεηφθείσας φωτογραφίας αἱ τῆς κάτω ζώνης διακρίνονται ἀμυδρῶς.

2 Μὲ σειρὰν ἀνοιγμάτων ἀποκαθίστανται καὶ οἱ διάμε-

σοι τοῖχοι τῆς ἀρχικῆς πεντακλίτου βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης. Πρβλ. HOLTZINGER, ἑ.ἀ. εἰκ. 26.

3 Τὴν ἀρχικὴν ἐντύπωσιν τοῦ φωτισμοῦ τῶν ὑπερφῶν δίδει ὁ ἀναστηλῶν ναός, ὅστις ἠκολούθησεν, ὡς πρὸς τὸ ὕψος, τὴν βασιλικὴν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

1. Τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ αἱ διαδοχικαὶ ἐποχαὶ αὐτοῦ.

Πρὸς ἀνατολὰς ἡ βασιλικὴ εὐρύνεται δι' ἔξέχοντος τριμεροῦς ἐγκαρσίου κλίτους· τὸ μέσον αὐτοῦ καταλαμβάνει τὸ ὀρθογώνιον ἱερὸν Βῆμα (11,80×8,50 μ.) μετὰ τῆς εὐρείας ἡμικυκλικῆς Ἀψίδος (διάμ. 9 μ.), χωριζόμενον ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν περυγίων διὰ γιγαντιαίων τόξων, στηριζομένων ἐπὶ πλινθοκτίστων πεσσῶν. Τὸ μέγα πλάτος καὶ ὕψος τῶν δύο διαχωριστικῶν τόξων προσέδιδεν ἐλευθερίαν καὶ εὐρύτητα εἰς τὸν ὅλον χῶρον τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους. Τὰ τόξα ταῦτα φθάνουν καθ' ὕψος μέχρι τῶν τοξοστοιχιῶν τῶν ὑπερῶν τῆς βασιλικῆς, ὑπεράνω δὲ αὐτῶν οἱ ὑψούμενοι ἐκατέρωθεν τοῖχοι μὲ τὰ τετράλοβα παράθυρα ἐστήριζον τὴν ἀμφικλινῆ στέγην τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἣτις συνέχισε τὴν στέγην τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς. Οὕτως ἐνιαία στέγη, κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα, διῆκε κατὰ μῆκος ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς Ἀψίδος.

α') *Ἀψίς.* Ὁ ἡμικυκλικὸς χῶρος τῆς Ἀψίδος εὐρέθη ἄνευ δαπέδου, πλήρης συμπαγοῦς ἐπιχωματώσεως, ἣτις εἶχε μάλιστα κατακαλύψει τὸ κάτωθεν τῆς θέσεως ταύτης Κιβώριον τῆς Κρύπτης.

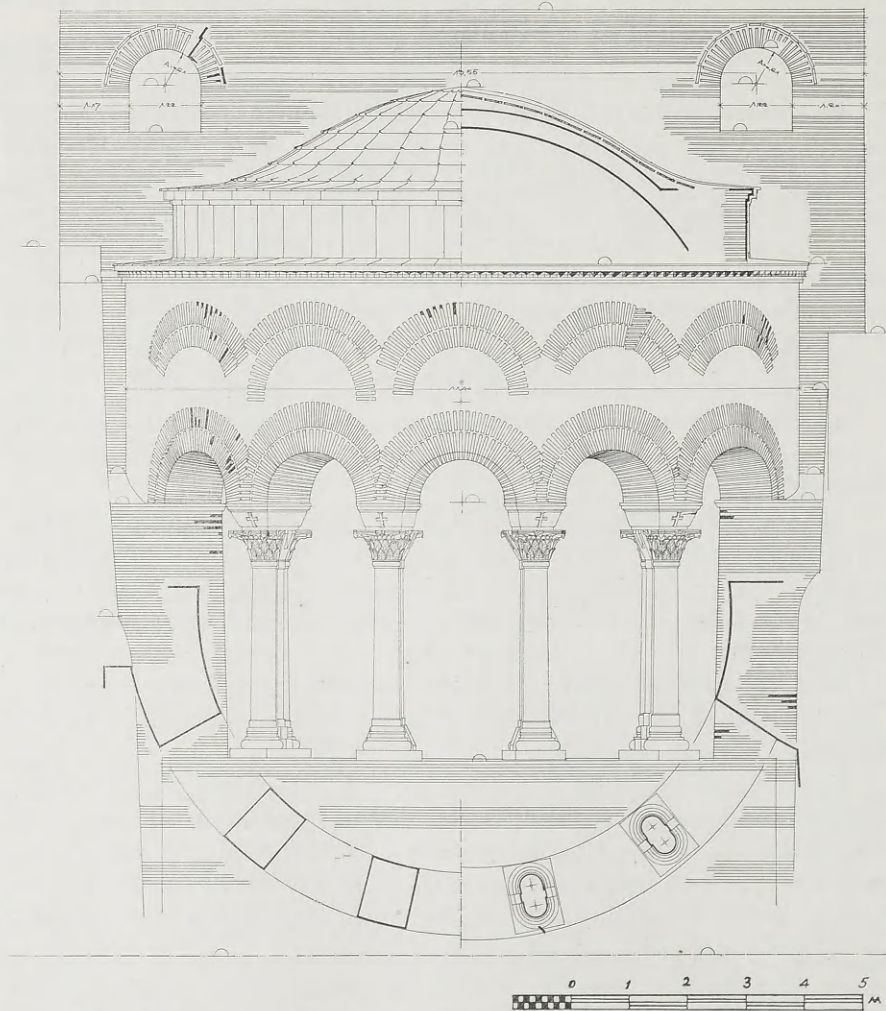
Ἡ Ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 38) μὲ τὸ ὑπερμέγεθες πεντάλοβον παράθυρον, τὸ ἀνοιγόμενον καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος, συνολικοῦ ὕψους πέντε μέτρων, διετήρει τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς μορφήν, προερχομένη ὁλόκληρος ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, πλὴν ἐλαχίστων προσθηκῶν εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν παραθύρων καὶ τῆς μεταγενεστέρας ἀσβεστοχορίσεως.

Μετὰ τὴν ἐκκαθάρισιν αὐτῶν καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων ἀπεκαλύφθη ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ ἡμικυκλικοῦ αὐτῆς τοῖχου, ἐνιαίως συνεχομένου πρὸς τὸ ἐν τῇ Κρύπτῃ κρηπίδωμα τῆς Ἀψίδος.

Εἰς μικρὸν ὕψος τὸ πάχος τῆς Ἀψίδος στενοῦται κατὰ 0,40 μ., τῆς ἑξοχῆς σχηματιζομένης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῆς ἐν εἴδει βάθρου· στενοῦται δὲ καὶ πάλιν κατὰ 0,25 μ. εἰς τὸ ὕψος τῶν ἐπικράνων τοῦ παραθύρου. Εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς Ἀψίδος χρησιμοποιεῖται ἡ κατὰ ἐναλλασσομένης ζώνας λίθων καὶ πλίνθων τοιχοποιΐα, ὑπεράνω δὲ τοῦ παραθύρου αἱ πλίνθοι διατίθενται ὑπὸ μορφήν σειρᾶς διπλῶν τόξων, παραλλήλων καὶ ἀνταποκρινομένων πρὸς τὰ τόξα τῶν παραθύρων.

Τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς Ἀψίδος, ἐκτισμένον διὰ μεγάλου σχήματος πλίνθων, καταλήγει εἰς ἡμικυκλικὸν τοῖχον ὁμόκεντρον καὶ στενώτερον κατὰ ἓν μέτρον τοῦ λοιποῦ τοῖχου τῆς Ἀψίδος, ὅπως τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς (λ.χ. εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου), καλύπτεται δὲ διὰ στερεᾶς τοιχοποιΐας ἐκ μικροτέρων πλίνθων καὶ παχέος στρώματος κονιάματος, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐπικάλυψις διὰ μολυβδίνων πλακῶν ἐπικαθημένων ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος χωματοποιίας (ἡ ἐπικάλυψις αὕτη προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας).

Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς, ἡ Ἀψὶς παρουσιάζει πανταχοῦ ὁριζοντίαν πλινθοδομήν με μικρὰς ἐπισκευὰς. Δύο σειραὶ μαρμαρίνων ἀναγλύφων γείσων με διάφορον

Εἰκ. 38. Ἡ Ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

ἑκαστον διακόσμησιν¹ περιθέουν τὸ ἡμικύκλιον αὐτῆς· ἐκ τούτων τὸ μὲν πρῶτον εὐρίσκεται κάτωθεν τῶν παραθύρων, τὸ δὲ ἄλλο εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τοῦ τεταρτοσφαι-

¹ Βλ. κατωτέρω τὸ περὶ γλυπτικοῦ διακόσμου κεφάλαιον.

ρίου αὐτῆς· τὸ τελευταῖον τοῦτο γεῖσον προχωρεῖ ἐπιστέφον καὶ τὰ ἀνατολικά ποδα-
ρικά τῶν μεγάλων τόξων τὰ ἐνσωματωμένα εἰς τὰ ἄκρα τῆς Ἀψίδος (εἰκ. 43).

Καθ' ὅψος οἱ τοῖχοι τῆς Ἀψίδος δὲν εἶνε κατακόρυφοι, ἀλλ' ἀποκλίνουν πρὸς
τὰ ἔξω κατὰ 0,45 μ. ἡ διάμετρος δηλαδὴ τῆς Ἀψίδος εἰς μὲν τὴν βάσιν εἶνε 8,64 μ.,
εἰς δὲ τὸ ἄνω γεῖσον 9,09 μ. (βλ. ἀνωτ. σ. 94).

Εἰς τὸν ὑπεράνω τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς Ἀψίδος ὑψούμενον τοῖχον ἀνοίγονται
ἐκατέρωθεν μικρὰ τοξωτὰ παράθυρα, μετατραπέντα ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς ὀξυκόρυφα.
Ἄν καὶ ἀνάλογα παράθυρα ὑπάρχουν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου, δὲν νομί-
ζομεν ὅτι ταῦτα προέρχονται ἐκ τῶν ἀρχικῶν ναῶν, καθ' ὅσον οὐδεμία ἐκ τῶν σωζο-
μένων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν (Ρώμης, Ραβέννης, Παρέντσου, Σινᾶ) ἔχει εἰς
τὴν θέσιν αὐτὴν ἀνοίγματα· τὴν ἄνωθεν τῆς Ἀψίδος ἐπιφάνειαν καταλαμβάνουν ὁλό-
κληρον, ὡς γνωστόν, σκηναὶ ἀποκαλυπτικαὶ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ.

β') Τὸ ἱερὸν Βῆμα κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα. Ὁ πρὸ τῆς Ἀψίδος ὀρθογώνιος
χώρος, ὑψούμενος κατὰ μίαν βαθμίδα ὑπεράνω τοῦ μέσου κλίτους, διέσωζεν εἰς τὸν
πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναὸν μέγα μέρος τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ μαρμαρίνου δαπέδου (εἰκ. 39).

Εἰς τὸ κέντρον, ἐπιμήκεις ὑπέρυθροι πλάκες, τοποθετημέναι εἰς σχῆμα ὀρθογώ-
νιον, ἐδήλουν τὴν θέσιν τῆς ἁγίας Τραπέζης· εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας κυκλικαὶ ἀποκο-
παὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου, καλυφθεῖσαι μεταγενεστέρως ὑπὸ λεπτῶν στρογγύλων
μαρμαρίνων πλακῶν, ἐδείκνυν τὴν θέσιν τῶν κιόνων τοῦ μεγάλου Κιβωρίου αὐτῆς,
τοῦ ἔχοντος διαστάσεις 3,60×3,10 μ.¹ Ἐμπροσθεν τῆς ἁγ. Τραπέζης ἐξετείνοντο ἐν
εἵδει τάπητος ἐπτὰ μεγάλαι πλάκες ἐξ ἰώδους σκυριανοῦ μαρμάρου, μὲ ἀντιμέτωπα
τὰ σχήματα τῶν ἐρυθρῶν ταινιώσεων, πλαισιούμεναι μὲ λευκὰς πλάκας· δεξιὰ διεσώ-
ζοντο ἐν συνεχείᾳ δύο εἰσέτι ἐγχρωμοὶ πλάκες². Χαμηλὴ κτιστὴ βάσις εἰς τὴν ΒΑ.
γωνίαν τοῦ ἱεροῦ Βήματος εἶχε προστεθῇ βραδύτερον, χρησιμεύουσα ὡς Πρόθεσις.

Ἐκατέρωθεν τοῦ χώρου τῆς ἁγ. Τραπέζης καὶ εἰς ἀπόστασιν δύο μέτρων ἀπ' αὐτῆς
ὑπῆρχον ἐπὶ τοῦ δαπέδου μεγάλαι πλάκες (3.65×1.30 μ. καὶ 4.00×1.40 μ.), αἵτινες ἀπέ-
κρυπτον τὰς ἀρχαίας κλίμακας τὰς ὀδηγούσας εἰς τὴν Κρύπτην. Ἐτέρα μεγάλη πλάξ
διέκοπτε τὸ μαρμαρίνον δάπεδον τοῦ Κιβωρίου, ὑπὸ τὸ ὁποῖον εἵχομεν εὑρεῖ τῷ 1917
τὸ σταυρικὸν ὄρυγμα κάτωθεν τοῦ ἐκ 0,30 μ. στρώματος κορασανίου.

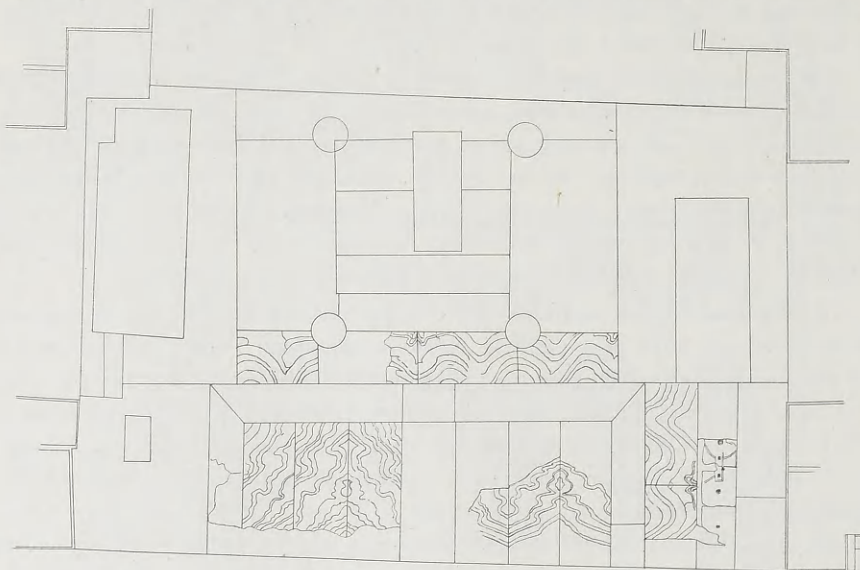
Αἱ πρῶται ἔρευναι κάτωθεν τοῦ δαπέδου ἀπεκάλυψαν πλησίον τοῦ ΝΔ. πεσοῦ
τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἀμέσως ὑπὸ τὰς ἐγγρώμους πλάκας, τμήμα μαρμαρίνης βάσεως ἐκ
τριῶν ἀνομοίων πλακῶν ἀκατεργάστων, ἐξαίρεσι τῆς ἄνω αὐτῶν ἐπιφανείας, ὅπου διε-
κρίνοντο κυκλικαὶ καὶ τετράγωνοι ὀπαὶ καὶ ἐγκοπαὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν κιόνων καὶ
θωρακίων (πίν. 28β). Ἡ βάσις αὕτη ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν
τοῦ τέμπλου. Περαιτέρω ἔρευναι διὰ τὴν εὔρεσιν τῆς συνεχείας αὐτοῦ ἀπέβησαν
ἄκαρποι.

1 Τοῦ Κιβωρίου ἀνευρέθησαν τὰ μεγάλα τόξα ἀλλ' ἀποκόσμου κεφάλαιον).

οὐχὶ τοῦ ἀρχικοῦ (βλ. κατωτέρω εἰς τὸ περὶ γλυπτικοῦ

2 Πρβ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, πίν. XVI, 1 καὶ 2.

Ἡ πρόχειρος καὶ ἀμελὴς μορφή τῆς ἀνευρεθείσης βάσεως, τῆς ὁποίας μόνον ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἦτο θεατή, καὶ τὸ ὑψηλότερον ἐπίπεδον εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται, μαρτυρεῖ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τέμπλου τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, οὔτε ὁμῶς περὶ μεταγενεστέρου

Εἰκ. 39. Τὸ πολύχρωμον μαρμαρίνον δάπεδον τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν.

βυζαντινοῦ, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἔχει πλαγίας πλευράς. Ἀνήκει ἄρα εἰς τὴν δευτέραν ἐποχὴν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

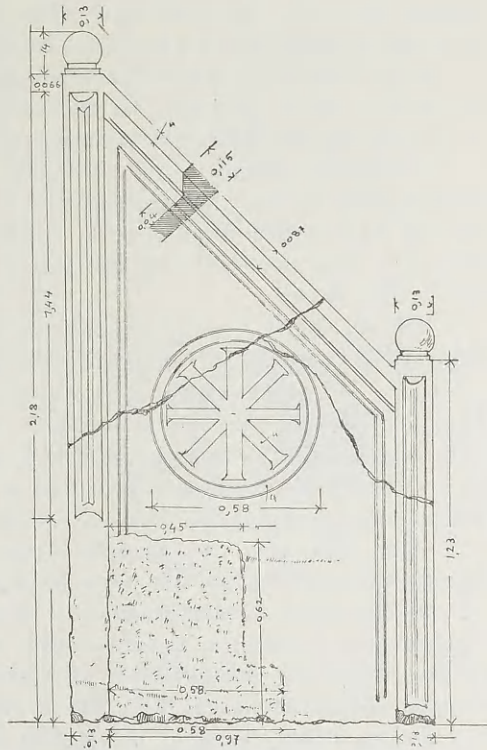
Ἐπειδὴ δὲ ἡ βᾶσις αὕτη εὐρέθη ἐν μέρει καλυπτομένη ὑπὸ τοῦ πολυχρώμου μαρμαρίνου δαπέδου, ὡς διακρίνεται ἐν πίν. 28β (ἄνω δεξιὰ), συνάγομεν, ὅτι τὸ δάπεδον τοῦτο προέρχεται ἐκ τρίτης, βυζαντινῆς, ἐποχῆς καὶ ὅτι τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τοῦ 7^{ου} αἰῶνος εὐρίσκετο ἀμέσως κάτωθεν τοῦ διασωθέντος βυζαντινοῦ μαρμαρίνου.

Οἱ κίονες τοῦ Κιβωρίου κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα ἀνεστηλώθησαν ἐπὶ τῶν ἀρχικῶν βάσεων, αἵτινες εὐρίσκοντο εἰς τὸ χαμηλότερον δάπεδον τοῦ 5^{ου} αἰῶνος· διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν τὸ ἐκ πολυχρώμων πλακῶν δάπεδον παρουσιάζει εἰς τὴν θέσιν τῶν κίωνων τὴν στρογγύλην ἀποκοπὴν τοῦ μαρμάρου, δι' ἧς διήρχοντο οἱ κορμοὶ τῶν κίωνων.

Διὰ τὴν διάταξιν τοῦ συνθρόνου κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην παλαιοχριστιανικὴν περίοδον τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἔνδειξιν παρέχει ἡ διασωθεῖσα μαρμαρίνη ἐπισκοπικὴ καθέδρα (εἰκ. 40), τῆς ὁποίας αἱ δύο πλευραὶ εἶχον χρησιμοποιηθῇ ἀνεστραμμέναι ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὴν πλακόστρωσιν τοῦ νοτίου περυγίου. Αἱ πλευραὶ τῆς καθέδρας, συνήθους τραπεζοειδοῦς σχήματος, καταλήγουν εἰς τὰ ἄκρα εἰς εἶδος πεσίσικων μετὰ γλυφῶν καὶ σφαιρικῆς καταλήξεως. Ὡς μόνον κόσμημα φέρουν εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐξω-

τερικῆς ἐπιφανείας μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς κύκλου. Ἀκατέργαστον τμήμα εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν δεικνύει ὅτι δύο βαθμίδες προσηρμόζοντο εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ θρόνου. Ἐκ τούτου συνάγομεν, ὅτι κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα τὸ σύνθρονον εἶχε τὴν συνήθη ἀπὸ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος μορφήν, ἥτοι ἀπετελεῖτο ἐκ δύο ἡμικυκλικῶν περὶ τὴν Ἀψίδα βαθμίδων μὲ τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ἐν τῇ κέντρῳ.

Ἐκ τοῦ ὕψους τῶν πλευρῶν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου (2,27 μ.), ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀπόστασιν τοῦ παραθύρου τῆς Ἀψίδος ἀπὸ τοῦ σημειοῦ δαπέδου αὐτῆς (2,50 μ.), συμπεραίνομεν, ὅτι τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τῆς Ἀψίδος κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα δὲν ἠδύνατο νὰ εἴνε ὑψηλότερον τῶν 0,30 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ Βήματος, διότι ἄλλως θὰ ἐκάλυπτε τὸ παράθυρον τῆς Ἀψίδος. Τὸ μικρὸν αὐτὸ ὕψος δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸν κάτωθεν τοῦ δαπέδου θόλον τῆς Κρύπτης, ὅστις, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω σ. 48, ἀπαιτεῖ πολὺ μεγαλύτερον ὕψος· ἐξ αὐτοῦ ἔπεται ὅτι ὁ κάτωθεν θόλος εἶχε καταστραφῇ καὶ δὲν εἶχε πλέον ἀνοικοδομηθῇ ἀπὸ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἀντικατασταθεῖς πιθανὸν μὲ ξυλίνην ἐπίπεδον ὀροφήν, χρησιμοποιοῦμένην καὶ ὡς δάπεδον τῆς Ἀψίδος.

Εἰκ. 40. Ἡ μία τῶν πλευρῶν τοῦ μαρμαρίνου ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοῦ 7^{ου} αἰ.

γ') *Τὸ ἱερὸν Βῆμα κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα.* Ἡ περαιτέρω ἀνασκαφὴ εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα ἔφερεν εἰς φῶς τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ δάπεδον καὶ τὴν διάταξιν τοῦ συνθρόνου κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα. Ἀφαιρέσαντες τὸ ἐκ 0,25 μ. πάχους στρώμα τοῦ κορασανίου, ὅπερ ἀπετέλει τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἀνεύρομεν δεῦτερον δάπεδον, εὐρισκόμενον κατὰ 0,05 μ. ὑψηλότερα τοῦ ἐπιπέδου τῆς κάτωθεν τῆς ἀγ. Τραπέξης πλακῶς τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος. Τὸ δάπεδον ἀπετελεῖτο ἐκ μετρίου μεγέθους μαρμαρίνων πλακῶν, τινὲς τῶν ὁποίων διεσώθησαν.

Εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τῆς θέσεως τῶν κιόνων τοῦ Κιβωρίου ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἑκατέρωθεν τῆς ἀγ. Τραπέξης ἐπιμήκη βάθρα (4,20×1,20 μ.) τῶν θρόνων τῶν ἱερέων (πίν. 29), κατὰ τὴν συνήθη διάταξιν τοῦ *Συνθρόνου* κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα εἰς τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος (Ν. Ἀγχίαλον, Νικέοπλιν, Φιλίππους κ.ἄ.).

Ἐκ τῶν βάθρων τούτων, αἱ κατὰ μήκος πλευραὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζουν ἱκανὴν ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς εὐθείας, διεσώζετο ἡ πρώτη βαθμὶς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς δευτέρας, ἐκτισμένοι διὰ πλινθῶν (0,30×0,30 μ.) καὶ ἐπενδεδυμένοι δι' ὀρθομαρμαρώσεως, μικρὰ τμήματα τῆς ὁποίας εὐρέθησαν εἰς τὸ νότιον βάθρον· τὸ πλάτος τῶν βάθρων δὲν ἐπιτρέπει περισσοτέρας τῶν δύο βαθμίδων διὰ τὴν ἄνοδον εἰς τοὺς θρόνους τῶν ἱερέων.

Πρὸς ἀνατολὰς τὰ βάθρα ἐξετείνοντο μέχρι τῆς θέσεως, ὅπου πιθανώτατα εἶχον τὴν ἀρχὴν αἱ πρῶται βαθμίδες διὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὸ ὑψηλότερον ἐπίπεδον τοῦ ἡμικυκλιοῦ χώρου τῆς Ἀψίδος, ἔνθα ὑπῆρχε μόνῃ ἡ ἐπισκοπικὴ καθέδρα.

Ὁ κάτωθεν τοῦ ἡμικυκλίου τῆς Ἀψίδος καταστραφεὶς θόλος τῆς Κρύπτης, ἐὰν ἀποκατασταθῇ εἰς κανονικὸν τεταρτοσφαίριον, ἀπαιτεῖ ὑπερβολικὴν ὕψωσιν τοῦ δαπέδου τῆς Ἀψίδος¹, διὸ ὑποθέτομεν ὅτι ὁ θόλος ἐκτίσθη χαμηλότερος τοῦ κανονικοῦ, εἰς τρόπον ὥστε τὸ δάπεδον τῆς Ἀψίδος νὰ μὴ εὐρίσκεται εἰς ὕψος ὑπερβαῖνον τὰ δύο περίπου μέτρα².

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς τῶν βάθρων τοῦ συνθρόνου ἐστηρίζοντο τὰ θωράκια τοῦ χαμηλοῦ τέμπλου, ὥς δεικνύει ἀνευρεθεῖσα πλᾶξ ἔμπροσθεν (δυτικῶς) τοῦ νοτίου βάθρου, ἣτις φέρει ὁπὴν τόρμου καὶ βαθεῖαν ἐγκοπὴν διὰ τὴν στήριξιν θωρακίου. Ἡ πλᾶξ αὕτη εἶνε τὸ μοναδικὸν λείψανον τοῦ ἀρχαίου τέμπλου τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, εὐρισκομένη ἐπὶ τοῦ χαμηλοτέρου ἐπιπέδου τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου (πίν. 28γ· εἰς τὸν αὐτὸν πίνακα διακρίνεται δεξιώτερα τὸ τμήμα τῆς βάσεως τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου κατὰ 0,25 μ. ἐπιπέδου τοῦ δαπέδου τῆς δευτέρας ἐποχῆς).

Οὐδὲν ἄλλο ἔχνος τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου ἀνευρέθη, διότι δλόκληρος ὁ χώρος δυτικῶς τοῦ ἱεροῦ Βήματος εἶχεν ἐκσκαφῇ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

δ') Κλίμακες. Ἀμέσως, ὀπισθεν καὶ κατὰ μήκος τῶν δύο βάθρων τοῦ συνθρόνου εὐρίσκονται αἱ κλίμακες, αἱ συγκοινωνοῦσαι πρὸς τὴν Κρύπτην. Αὗται, ἐκτισμένοι ἐκ πλινθῶν, ἀποτελοῦν οἰκοδομικῶς ἓν σῶμα μετὰ τῶν βάθρων τοῦ συνθρόνου, ἀνήκουν ἐπομένως εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα. Ἐξ αὐτῶν ἡ νοτία κλίμαξ (εἰκ. 41) εἶχε τὴν ἀρχὴν τῆς ἑξ ἀνατολῶν, ἐκτεινομένη μέχρι τῆς Ἀψίδος· εἰς τὸ ἀκρότατον τοῦτο σημεῖον ἐστηρίζετο ἐν τῇ Κρύπτῃ ἐπὶ τῆς κατὰ τὸ ἡμῖς ἐντοιχισθείσης ἀκραίας κόγχης τῶν κρηνῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 53). Αἱ δύο πρῶται αὐτῆς βαθμίδες ἔστρεφον πρὸς τὰ ἔξω, ἔχουσαι τὴν εἴσοδον ἐκ τοῦ περυγίου (τομῇ Α-Α) καὶ εἰς ἀπόστασιν 0,70 μ. ἀπὸ τοῦ ποδαρικοῦ τοῦ μεγάλου τόξου τοῦ ἐνσωματουμένου εἰς τοὺς τοίχους τῆς Ἀψίδος. Τὸ κάτω τοῦτο μέρος τῶν τοίχων τῆς Ἀψίδος, ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς πρώτης βαθμίδος τῆς κλίμακος καὶ ἄνω, εὐρέθη ἐπενδεδυμένον διὰ μαρμαρίνου θωρακίου με ρόμβους καὶ συννηωμένης ὑψηλῆς βάσεως ἐκ γλυφῶν (πίν. 30β). Ἡ κλίμαξ εἶτα κατέρχεται δι' ἑνδεκα μαρμαρενδύτων βαθμίδων (πίν. 30γ) κατὰ μήκος τοῦ βάθρου τοῦ συνθρό-

1 Ἰκανῶς ἀνυψωμένον τὸ δάπεδον τῆς Ἀψίδος (1,55 μ.) διὰ τὴν τοποθέτησιν ἐκεῖ μόνῃς τῆς Καθέδρας τοῦ Ἐπισκόπου, παρατηρεῖται εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Δουμειῖου τῆς Νικοπόλεως, βλ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ ΑΕ 1929 σ. 203, εἰς δὲ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ὁρους τῶν Ἐλαιῶν ὁλόκληρον τὸ ἱερὸν Βῆμα εὐρίσκεται ὑψωμένον κατὰ ἑξ βαθμίδας, ἔνεκα τῆς κάτωθεν αὐτοῦ περιφύμου Κρύ-

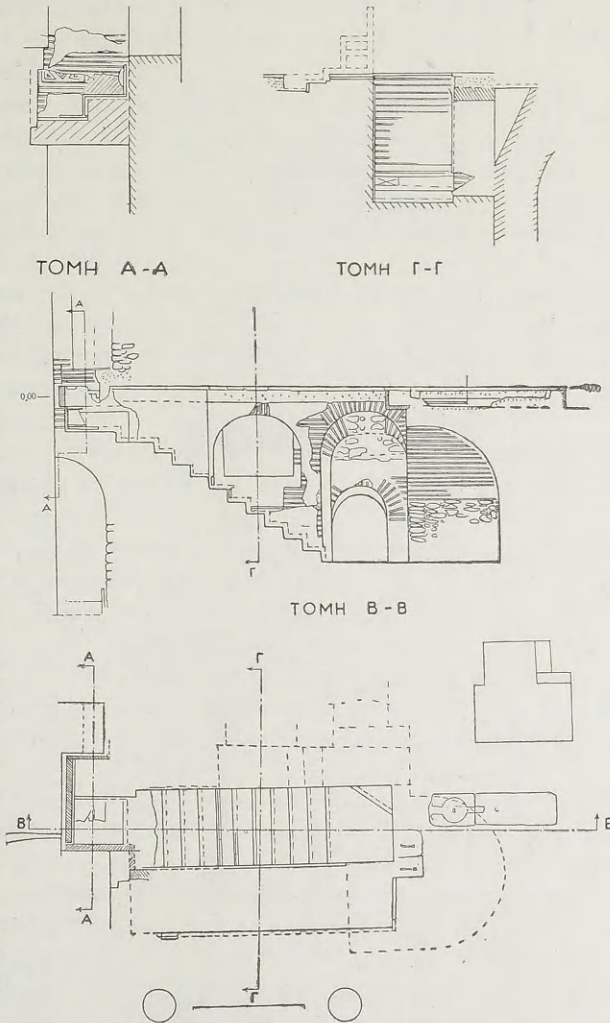
πτῆς, βλ. ἀποκατάστασιν παρὰ VINCENT et ABEL, Jérusalem πίν. XXXIV σ. 154.

2 Κατὰ τὴν τελευταίαν ἀναστήλωσιν ὁ θόλος ἀνεκτίσθη λίαν χαμηλὸς εἰς τρόπον ὥστε τὸ δάπεδον τῆς Ἀψίδος εὐρίσκεται νῦν κατὰ 0,48 μ. ὑψηλότερον τοῦ ἀρχαίου δαπέδου τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ κατὰ 0,17 μ. τοῦ σημερινοῦ.

νου καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ· ἐκ τῶν ἄνω ἦτο ἀνοικτὴ μέχρι τοῦ μέσου περίπου τοῦ μήκους αὐτῆς, τὸ τμήμα δὲ τοῦτο εὐρέθῃ ἐντετοιχισμένον. Εἰς τὸ ὑπόγειον τμήμα τῆς κλίμακος, ἐπὶ τῆς νοτίας παρεῖας, ἀνοίγεται καμάρα φέρουσα φωταγωγὸν (τομὴ Γ-Γ)· κατωτέρω δὲ εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ πλατυσκάλου σχηματίζεται κοῖλος θάλαμος ἡμικυκλικός, χρησιμεύων πιθανῶς διὰ τὴν ταφὴν ἐξέχοντος προσώπου (τομὴ Β-Β)· εἰς αὐτὸν διασώζεται τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἑμμανουήλ. Τέλος ἡ κλίμαξ διὰ δύο εἰσέτι βαθμίδων καὶ διπλῆς τοξωτῆς εἰσόδου καταλήγει, μὲ στροφὴν πρὸς νότον, εἰς τὸ ναῦδριον τῆς Κρύπτης.

Ἡ βορεία κλίμαξ (εἰκ. 42) εὐρέθῃ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἔχουσα τὴν εἴσοδον αὐτῆς ἀντιστρόφως, ἦτοι πρὸς δυσμᾶς. Ἡ κἀθοδος θὰ ἐγίνετο διὰ μικρᾶς ξυλίνης κλίμακος, διότι ἡ πρώτη κτιστὴ βαθμὶς εὐρίσκεται εἰς βάθος ἡμίσεος μέτρου (τομὴ Γ-Γ)· διὰ δύο δὲ ἀκόμη βαθμίδων φθάνομεν εἰς τὸ πλατύσκαλον, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἡ κλίμαξ στρέφεται πρὸς βορρᾶν καταλήγουσα διὰ πέντε βαθμίδων εἰς τὴν βορείαν στοὰν τῆς Κρύπτης (τομὴ Β-Β).

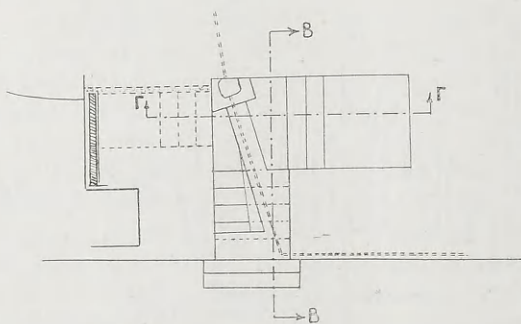
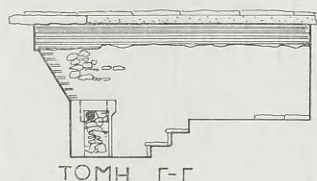
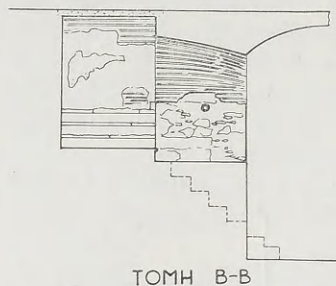
Ἡ κλίμαξ αὕτη ὑπέστη μετατροπᾶς, ὅταν ἐχρησιμοποιεῖται διὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ μύρου (βλ. ἀνωτέρω σ. 54). Εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ πλατυσκάλου ἐτοποθετήθη τὸ μαρμαρίνον λαρνακίδιον τὸ συγκοινωνοῦν διὰ σωλῆνος ἀφ' ἐνὸς πρὸς τὸ Κιβώριον τῆς Κρύπτης καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὸ φρέαρ· ὁ δεῦτερος αὐτὸς σωλὴν προφυλαγμένος ἐντὸς κτιστοῦ περικαλύμματος κατέλαβε

Εἰκ. 41. Κάτοψις καὶ τομαὶ νοτίας κλίμακος.

μέρος τοῦ κατωτέρου σκέλους τῆς κλίμακος, ἡ εἴσοδος τῆς ὁποίας ἐκ τῆς Κρύπτης ἐφράχθη διὰ τοίχου.

Εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς ὁμοῦ μορφὴν καὶ ἡ κλίμαξ αὕτη εἶχε τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξ ἀνατολῶν, ὅπως ἡ νοτία, ἥτοι παραπλεύρως τοῦ τοίχου τῆς Ἀψίδος. Τοῦτο διεπιστώθη ἐκ

Εἰκ. 42. Κάτοψις καὶ τομαὶ βορείας κλίμακος.

θωρακίου ἀντιστοίχου τοῦ θωρακίου τῆς νοτίας κλίμακος, ἀνευρεθέντος κατὰ χώραν εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου τῆς Ἀψίδος. Τὸ θωράκιον τοῦτο, ὁμοίως ἐκ δόμβων μετὰ συνεχομένης ἐκ γλυφῆς βάσεως, εἶνε μεγαλύτερον (0,88 μ.) τοῦ τῆς νοτίας κλίμακος (0,62 μ.) καὶ θεατὸν σήμερον μόνον ἐκ τῆς Κρύπτης (πίν. 28α).

Κατὰ τὴν μετατροπὴν τῆς κλίμακος διὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ μύρου κατηργήθη τὸ ἀνατολικὸν σκέλος αὐτῆς, ἠνοίχθη δὲ ἡ εἴσοδος πρὸς δυσμὰς τοῦ πλατυσκάλου μὲ νέον σκέλος ἐκ τριῶν βαθμίδων.

Αἱ δύο αὗται κλίμακες ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν κάθοδον τοῦ κλήρου εἰς τὴν Κρύπτην κατὰ τὰς δύο παλαιοχριστιανικὰς περιόδους τοῦ ναοῦ (τὸν 5^{ον} καὶ τὸν 7^{ον} αἰῶνα), ὅταν ἐτελοῦντο ἐν τῇ Κρύπτῃ σχετικαὶ τελεταὶ πρὸς ἀγιάσματα (βλ. ἀνωτέρω σ. 53). Ἐκ τῶν ἄνω ἦσαν προσεῖται οὐχὶ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀλλ' ἐκ τῶν ἄκρων αὐτοῦ, ἥτοι ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν περυγίων.

Ὅταν ἀπὸ τοῦ 10^{ου} περίπου αἰῶνος ἤρχισεν ἡ λατρεία τοῦ μύρου, ἔπαυσεν ἡ συγκοινωνία διὰ τῶν κλιμάκων αὐτῶν καὶ ἡ μὲν βορεία, ἀποβάσας μυστικὴν, ἀπεκλείσθη ἐκ τῶν κάτω, ἐνῶ ἡ νοτία ἐκλείσθη ἐκ τῶν ἄνω. Ἀντ' αὐτῆς ἠνοίχθη νέα κλίμαξ παραπλεύρως τῆς δυτικῆς κιονοστοιχείας τοῦ νοτίου περυγίου μὲ κατεύθυνσιν ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον αὕτη, κατερχομένη δι' ἑννέα μαρμαρενδύτων βαθμίδων (πίν. 30α), κατέλη-

γεν εἰς τὸν στενὸν διάδρομον ἔξωθεν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης. Εἰς τὰς παρεῖδς τῆς κλίμακος αὐτῆς εὐρέθησαν τοιχογραφίαι εἰς δύο ἐπάλληλα στρώματα, περὶ ὧν θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω.

2. Τὰ μεγάλα τόξα τοῦ ἱεροῦ Βήματος.

Τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀνοιγόμενα γιγάντια τόξα, ἵνα γεφυρώσουν τὸ διάστημα μεταξὺ κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν καὶ Ἀψίδος, στηρίζονται εἰς ἰσχυρὰ ποδαρικά, ἐξ ὧν τὰ μὲν ἀνατολικά ἐνσωματοῦνται εἰς τοὺς ἀκραίους τοίχους τῆς Ἀψίδος, τὰ δὲ δυτικά, ἐδραζόμενα ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τοίχου τοῦ χωρίζοντος τὴν Κρύπτην, ἀποτελοῦν τὸ σύνορον μεταξὺ ἐγκαρσίου κλίτους καὶ βασιλικῆς (εἰκ. 43 πρβλ. καὶ εἰκ. 29).

Τὰ ἄνωθεν τῶν μεγάλων τόξων τετράλοβα παραθύρα τῶν φωταγωγῶν εἶχον ἐντοιχισθῇ ἐξ ἀρχαίας ἐποχῆς, διατηροῦντα τὴν παλαιὰν τοιχογράφειν¹, καλύπτουσαν ἐνιαίως ὀλοκλήρους τοὺς ὑψίστους αὐτοὺς τοίχους τοῦ ἱεροῦ Βήματος (πίν. 31). Τὰ ἐνδιάμεσα τῶν μεγάλων τόξων φράγματα ἐκ τοιχοποιίας μετὰ μεγάλων ἀνοιγμάτων προέρχονται ἐκ τῆς τουρκοκρατίας².

Τὰ μεγάλα τόξα μετὰ τῶν ποδαρικῶν καὶ τῶν τετραλόβων παραθύρων εἶνε ὅλα κατεσκευασμένα ἐξ ὀπτοπλίνθων, τὸ μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐρυθροπὸν κονίαμα εἶνε κατὰ τι παχύτερον τοῦ πάχους τῶν πλίνθων.

Τὰ ποδαρικά εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων φέρουν μαρμάρινα γεῖσα, τὰ ὁποῖα εἰς μὲν τὰ ἀνατολικά ποδαρικά κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων, συνεχίζοντα τὸ γεῖσον τὸ διαθέον τὴν βάσιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς Ἀψίδος, εἰς δὲ τὰ δυτικά ποδαρικά εἶνε ἀπλαῖ λοξόμητοι πλάκες. Δεύτερον ὁμοίως ἀπλοῦν καὶ λίαν ἐξέχον γεῖσον διακόπτει τὰ δυτικά ποδαρικά εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς· τὰ τελευταῖα ταῦτα γεῖσα διεπιστώθη, ὅτι δὲν εἶνε πρόσθετα ἀλλ' ἀποτελοῦν τὴν προεξοχὴν τριῶν πλακῶν, αἵτινες παρεντίθενται εἰς τὸ σῶμα τῶν ποδαρικῶν.

Τὰ μεγάλα τόξα σχηματίζονται διὰ δύο σειρῶν πλίνθων· ἀξιοσημεῖωτον δὲ εἶνε ὅτι αἱ γενέσεις αὐτῶν παρουσιάζουν διάφορον τὴν κατασκευὴν: αἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς ἔχουν τὰς πλίνθους χωρούσας βαθμιαίως λοξάς, ἀκολουθοῦσας τὸ σχῆμα τοῦ ἡμικυκλίου, ἐνῶ εἰς τὰς πρὸς δυσμὰς γενέσεις τῶν δύο τόξων, ἡ λοξὴ κατεύθυνσις τῶν πλίνθων διακόπτεται ἀποτόμως καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ὀριζοντία αὐτῶν διάταξις (εἰκ. 29).

Ἡ διαφορὰ αὕτη τῆς κατασκευῆς εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τόξον καὶ τὰ ἀπλᾶ ἄμελως εἰργασμένα γεῖσα τῶν δυτικῶν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἐνδείξεις τμηματικῆς ἀναεώσεως αὐτῶν κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ἐνῶ τὰ ἀνατολικά ποδαρικά μετὰ τοῦ μεγαλυτέρου τμήματος τοῦ τόξου προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Ἡ τοποθέτησις δὲ ὀλοκλήρων πλακῶν εἰς τὰ δυτικά ποδαρικά ἀντὶ ἐνθέτων γεῖσων δεικνύει πιθανῶς, ὅτι μέχρις

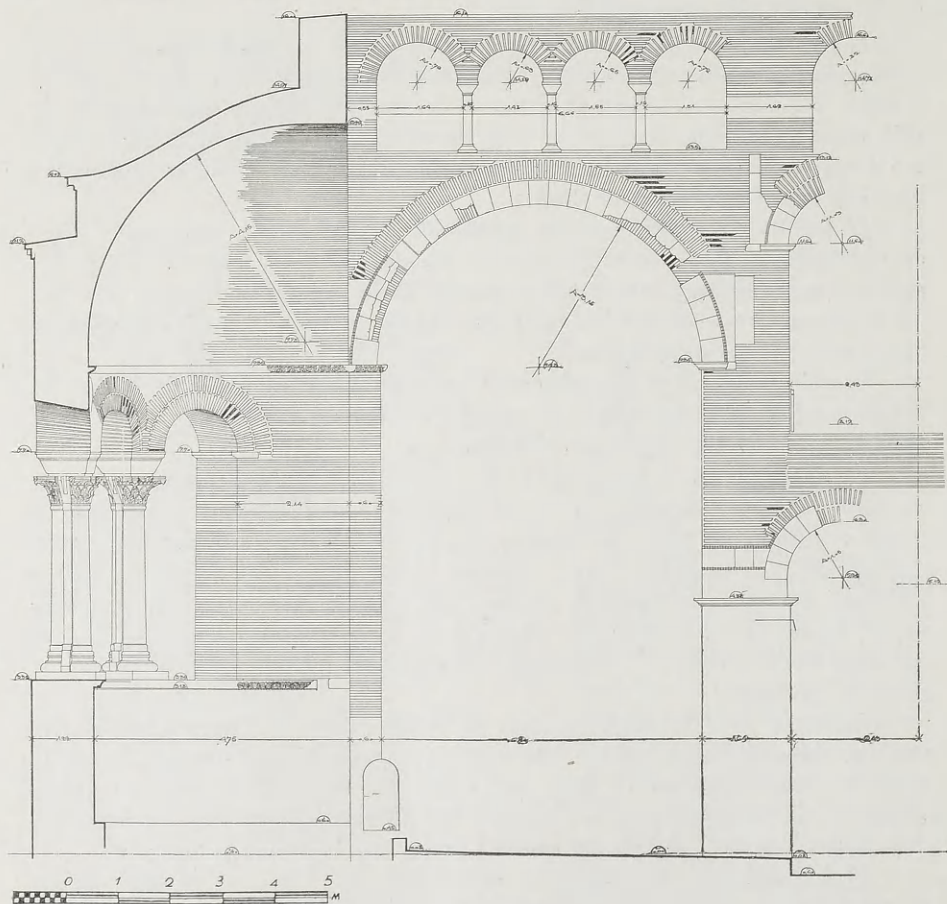
1 Βλ. κατωτέρω εἰς τὸ περὶ Ζωγραφικῆς κεφάλαιον.

2 Κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ ἔτους 1917 διεσώθησαν τὰ μεγάλα τόξα μετὰ τῶν φωταγωγῶν, ἀλλὰ κατὰ τὴν

ἀναστήλωσιν τὰ ὑψιστα αὐτὰ τμήματα τῶν τοίχων ἐπανεκτίσθησαν, τὰ δὲ τουρκικά φράγματα κατεργράφησαν.

αὐτοῦ τοῦ σημείου θ' ἀνευρώθησαν καὶ συνεπῶς τὰ κατώτερα αὐτῶν μέρη εἶνε τὰ ἀρχικά τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Τὰ ἀνωθεν τῶν μεγάλων τόξων τετραλόβα, τὰ ἀνοιγόμενα ἐν συνεχείᾳ τῶν ὑψίστων παραθύρων τοῦ μέσου κλίτους, εἶνε μονότοξα, ὅπως ὅλα τὰ ἀνώτατα παράθυρα

Εἰκ. 43. Τομή κατά μήκος τοῦ ἱεροῦ Βήματος με δψιν πρὸς τὸ βόρειον μέγα τόξον.

τῆς βασιλικῆς, ἐκτίσθησαν δὲ ταῦτα ὡς κανονικά ἀνοικτὰ παράθυρα με μαρμαρίνους ἀμφικίονας, κατόπιν ὅμως ἀμέσως ἐνετοιγίσθησαν, ἴσως διότι ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς των πλευρᾶς ἐστηρίζετο ἡ ἀμφικλινῆς στέγη τῶν περυγίων, ἀποκλείουσα αὐτὰ κατὰ μέγα μέρος. Τὰ ἴχνη τῆς καταπεσούσης στέγης διακρίνονται ἐν πίν. 32γ.

Ὁ μερικὸς οὗτος ἀποκλεισμός τῶν τετραλόβων δυσκόλως δύναται ν' ἀποδοθῇ

εἰς τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν. Καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀνωμαλία αὕτη αἴρεται, ἂν δεχθῶμεν ὑψηλοτέρους κατὰ 1,50 μ. τοὺς ἀρχικοὺς ἀνωτάτους τοίχους τοῦ μνημείου, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὰ περὺγια διετήρησαν τὸ ἀρχικὸν τῶν ὕψος, ὅπως πράγματι τοῦτο δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Τὰ εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τῶν μεγάλων τόξων διαφράγματα.

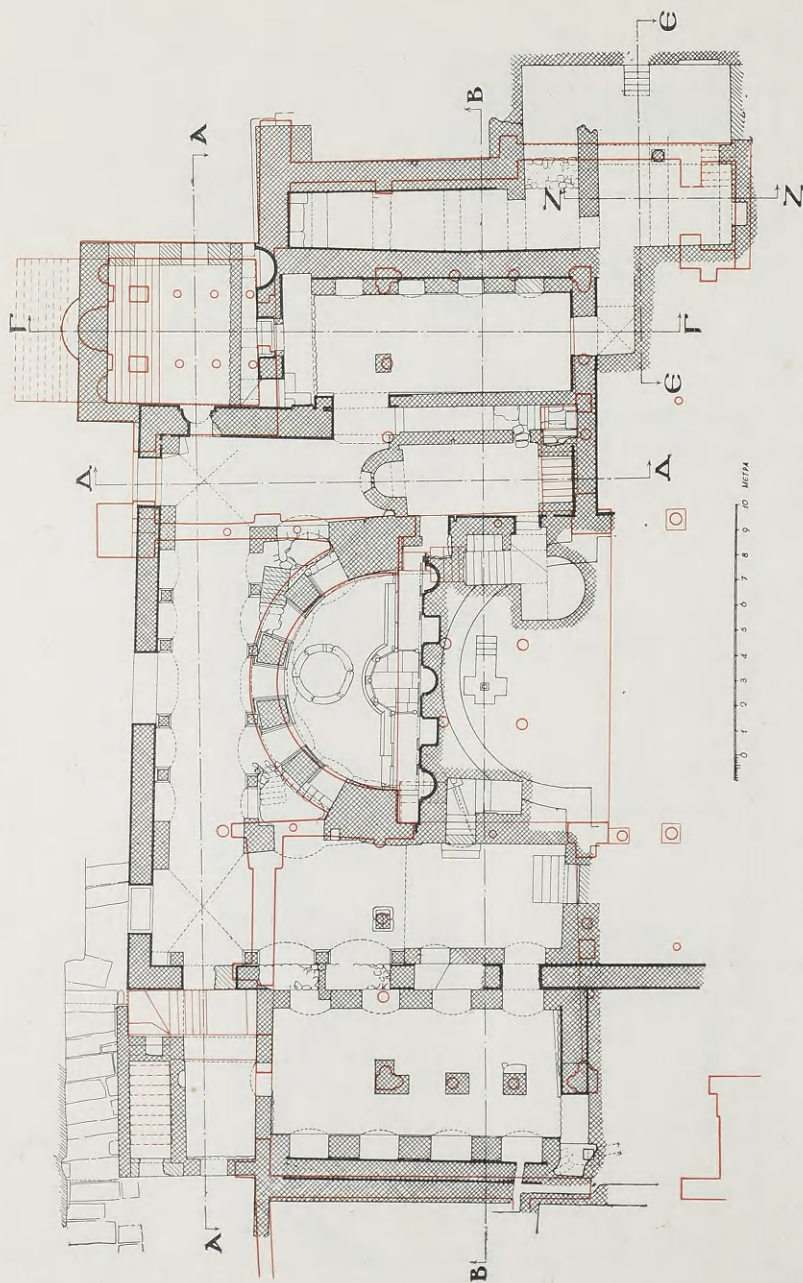
Τὰ διάμεσα τῶν ποδαρικῶν τῶν μεγάλων τόξων εἶχον φραχθῇ καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ ὕψος διὰ τουρκικῆς τοιχοποιίας μετὰ μεγάλων ἀνοιγμάτων εἰς τρεῖς ζώνας διατεταγμένων (πίν. 32α, β). Τὸ κάτω μέρος τῶν διαφραγμάτων αὐτῶν ἀπετελεῖτο ἐκ δίλοβου ἀνοιγματος, τὰ δύο τόξα τοῦ ὁποίου ἐστηρίζοντο κατὰ μὲν τὰ πλάγια εἰς κτιστὰς παραστάδας, εἰς δὲ τὸ μέσον ἐπὶ πορφυροῦ κίονος. Αἱ παραστάδες ἀπέκρυπτον μωσαϊκὰ εὐρισκόμενα ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν δυτικῶν ποδαρικῶν εἰς τὸ ὕψος τῶν ὑπαρχόντων καὶ εἰς τὰς δύο ἄλλας πλευρὰς μωσαϊκῶν. Τὸ κατώτερον μέρος τῶν διαφραγμάτων μὲ τὸ δίλοβον ἀνοιγμα εἶνε ἀρχαιότερον τοῦ λοιποῦ, ὥς παρετήρησεν ὁ Diehl (Monuments σ. 82), προέρεται δὲ κατ' αὐτὸν ἐκ τῶν μεγάλων ἐπισκευῶν τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἱστορία ὁμῶς τῶν διαφραγμάτων αὐτῶν εἶνε διάφορος. Κατὰ τὴν κατάρουψιν τῶν παραστάδων τοῦ βορείου διαφράγματος ἀπεκαλύφθη ἔμπροσθεν μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ ποδαρικοῦ, ἐπὶ χαμηλοτέρου ἐπιπέδου, βάσις κίονος ἐντοιχισθεῖσα εἰς τὴν παραστάδα, ἔμπροσθεν δὲ τοῦ δυτικοῦ ποδαρικοῦ ἀνευρέθη ὀλόκληρος ὁ κίων· οὗτος ἀντὶ κιονοκράνου ἔφερεν ἀπλοῦν ἀδιακόσμητον, λίαν ἐπίμηκες ἐπίθημα, ἐν εἵδει δοκοῦ, ὅπερ εἶχεν ἐμπηχθῇ ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ ποδαρικοῦ, καταστρέψαν ἐν μέρει τὸ ὑπάρχον ἐκεῖ μωσαϊκὸν μὲ τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Ἡ καταστροφὴ αὕτη δύσκολον εἶνε νομίζομεν, ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν χριστιανικὴν περίοδον τοῦ ναοῦ. Ἀφ' ἐτέρου κάτωθεν τοῦ πορφυροῦ κίονος ἀνευρέθησαν δύο ἰωνικὰ κιονόκρανα, τὰ ὅποια εἶχον χρησιμοποιηθῇ ὡς οἰκοδομήσιμον ὕλικὸν διὰ τὴν ὕψωσιν τοῦ κάτωθεν τοῦ φράγματος δαπέδου. Συνδυάζοντες τὰ φράγματα συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ ἀμέσως προγενεστέρα μορφή τοῦ διαφράγματος ἀπετελεῖτο ἀπὸ δίλοβον ἀνοιγμα μετὰ τριῶν κίωνων ἐχόντων ἰωνικὰ κιονόκρανα.

Ἐπὶ τουρκοκρατίας, διὰ λόγους πιθανῶς στερεώσεως, συνέδεσαν τὸ δίλοβον φράγμα πρὸς τὰ ποδαρικά διὰ τοιχοποιίας, ἐντοιχίσαντες τοὺς κίονας καὶ ἀντικαταστήσαντες τὸ κιονόκρανον τοῦ δυτικοῦ κίονος διὰ μακροῦ ἐπιθήματος, τὸ ὁποῖον ἐνέπηξαν ἐντὸς τοῦ μωσαϊκοῦ· βραδύτερον δὲ ἐπεξέτειναν τὴν τοιχοποιίαν καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν μεγάλων τόξων.

Τὰ δίλοβα αὐτὰ φράγματα ἦσαν μεταγενέστερα, ἀντικαταστήσαντα ἀρχαιότερα μαρμάρινα, καὶ ταῦτα ἔτι ἀρχαιότερα, δυνάμενα ν' ἀποδοθῶν εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ διασφθέντων ἀναγλύφων τόξων ἐπὶ περσίσκων, ὕψους δύο περίπου μέτρων, ἅτινα ἐκ πολλῶν τεκμηρίων ἀποδεικνύονται ὡς προερχόμενα ἐκ τοιούτων ἐλαφρῶν διαφραγμάτων, τοποθετημένων εἰς τὸ ἐξ ἑξῆς μέτρων ἐνδιάμεσον τῶν ποδαρικῶν τῶν μεγάλων τόξων μετὰ τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν περυγίων. Περὶ τοῦ ἀρχικοῦ τούτου ἐκ σειρᾶς ἀναγλύφων τόξων διαφράγματος, ὅπερ ἐκλείετο διὰ βήλων, γενήσεται ἐκτενὴς λόγος καὶ ἀναπαράστασις αὐτοῦ εἰς τὸ περὶ γλυπτικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ κεφάλαιον.

Είχ. 44. Κάτοπις τοῦ ἔργαστοῦ ἁλῶν μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὸ Κούρτης.

Δ'. ΤΑ ΠΤΕΡΥΓΙΑ

Ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἐκτείνονται οἱ εὐρεῖς ὀρθογώνιοι χώροι τῶν πτερυγίων φέροντες ἀπὸ τὰ τρία αὐτῶν μέρη κιονοστοιχείους στοὰς καὶ ὑπερῶα.

Ἡ προεξοχή τῶν πτερυγίων πέραν τοῦ σώματος τῆς βασιλικῆς καὶ πέραν τῆς Ἀψίδος καὶ ἡ θέσις τῶν κιονοστοιχιῶν εἰς τὴν προέκτασιν τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔδωκαν εἰς τινὰς τῶν ἐρευνητῶν ἀφορμὴν νὰ ἐκλάβωσι τὰ πτερύγια καὶ τὴν διὰ στοῶν διαμόρφωσιν αὐτῶν ὥς μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ μνημείου¹.

Ἡ ἔκτασις τῶν πτερυγίων καὶ ἡ θέσις τῶν κιονοστοιχιῶν καὶ τῆς Ἀψίδος διηυκρινίσθη ἀνωτέρω (σ. 47 κέ.) ὅτι προέρχονται ἐξ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τῆς ἰδρύσεως τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα λόγῳ τῆς ἀντιστοιχίας τῶν πρὸς τὴν Κρύπτην (εἰκ. 44 καὶ 50). Ἡ θέσις τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἦτο ἀπ' ἀρχῆς ἡ αὐτή, διότι οὗτοι μὲν συνέχονται πρὸς τοίχους τῆς Κρύπτης, ἐνῶ αἱ κιονοστοιχίαι στηρίζονται ἐπὶ προστεθέντων μεμονωμένων πεσσῶν κάτωθεν ἐκάστου κιόνος. Ἀφ' ἑτέρου, ἐκ τῆς γενομένης ἀνωτέρω ἀναλύσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς, ἀπεδείχθη ὅτι καὶ οἱ ἀνατολικοὶ τοῖχοι τῶν πτερυγίων ἀνήκουν εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα ἢ δὲ ἐντύπωσις ἀνωμάλου ἐνσφηνώσεως τῆς Ἀψίδος μεταξὺ τῶν στοῶν τῶν πτερυγίων προῆλθεν ἐκ τῆς καταργήσεως τοῦ ἔξωθεν τῆς Ἀψίδος μικροῦ αἰθρίου.

Πολλὰ ὅμως ἄλλαι ἀνωμαλίας παρατηροῦμεν εἰς τὰ πτερύγια ἔχουν ἀνάγκην ἐρμηνείας καὶ πολλὰ προβλήματα ἐγείρονται, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχικὴν διάπλασιν καὶ τὰς μετατροπὰς, ὅς ὑπέστησαν ταῦτα κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα.

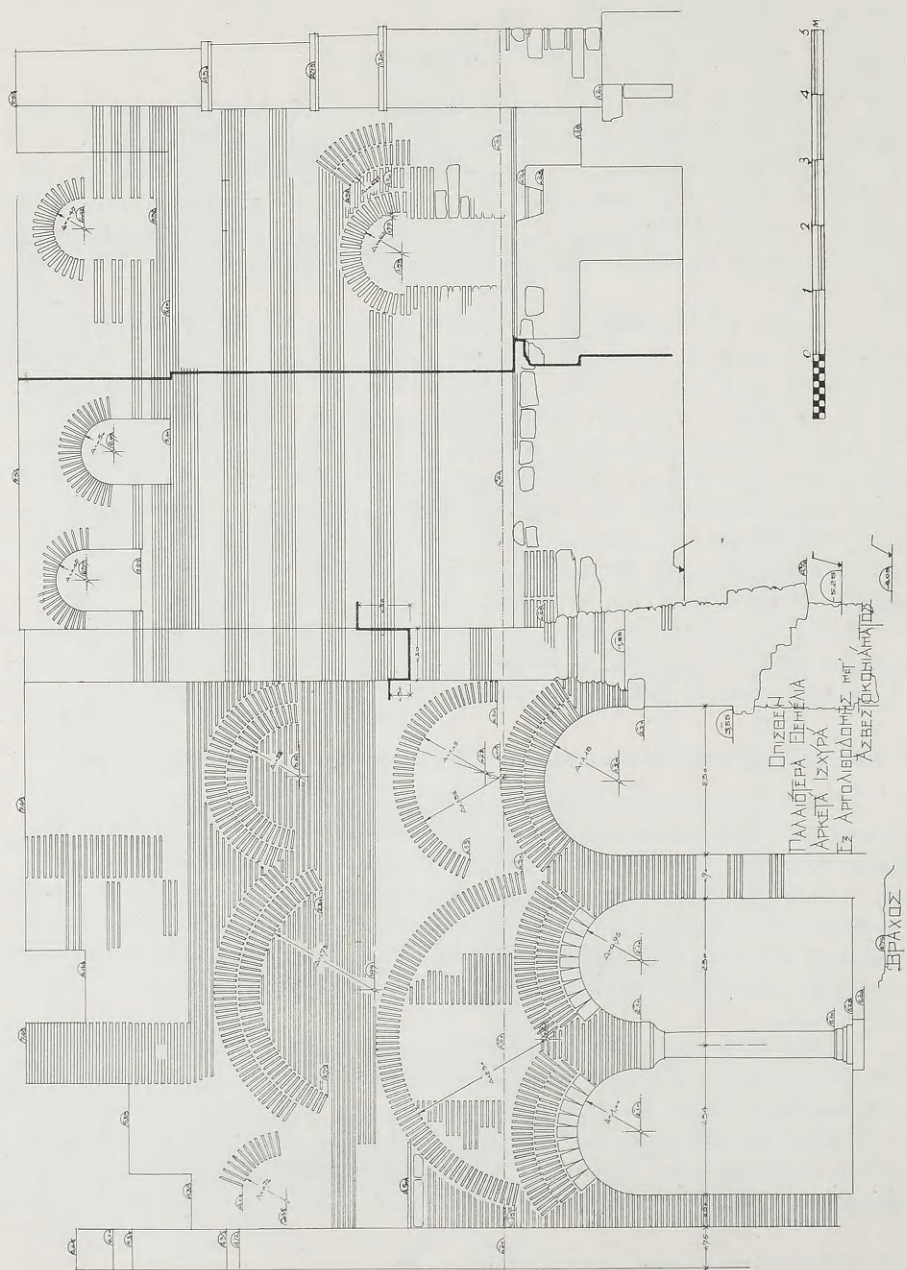
1. Διαμόρφωσις τῶν πλαγίων τοίχων τῶν πτερυγίων.

Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ νοτίου πτερυγίου δὲν εἶνε ἐνιαῖος οὔτε εὐρίσκεται ἐν εὐθυγραμμίᾳ, καθ' ὅσον τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἤμισυ ἐξέχει ἐλαφρῶς πέραν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος (εἰκ. 45). Τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῆς κάτωθεν Κρύπτης, εἰς τοὺς τοίχους καὶ θόλους τῆς ὁποίας ὁ τοῖχος οὗτος ἐδράζεται. Τὸ μὲν δηλονότι ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἤμισυ στηρίζεται ἐπὶ ἐπισκευασθέντος ρωμαϊκοῦ τοίχου ἀνήκοντος εἰς κτίριον γειτονεῦον μὲ τὸ λουτρόν, τὸ δὲ νότιον ἤμισυ ἐπὶ τῶν θόλων καὶ τοῦ κιόνος τῶν μικρῶν παραλλήλων στοῶν τῆς ἐπεκτάσεως τῆς Κρύπτης εὐρισκομένων κατὰ τι πρὸς τὰ ἔξω.

Τὰ δύο ἡμίση ἔχουν διάφορον τοιχοδομίαν: τὸ μὲν δυτικὸν εἶνε ἐκτισμένον δι' ἐναλλαγῆς σχεδὸν ἰσοπλατῶν ζωνῶν ἀργολιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς μὲ ὀλίγα καὶ εἰς ἀκανονίστους θέσεις μονότοξα μικρὰ ἀνοίγματα, τὸ δὲ δυτικὸν διὰ πλινθοδομῆς, τῶν πλινθῶν διατασσομένων εἰς δύο ἐπ' ἀλλήλα ἀνόμοια καὶ ἀκανόνιστα ἀψιδώματα.

Ἡ διάπλασις αὕτη δεικνύει ὅτι ἀμφότερα τὰ τμήματα τοῦ νοτίου τοίχου δὲν προέρχονται ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ ναοῦ, οὐδὲν ὅμως στοιχεῖον ὑπάρχει διὰ τὴν

1 Βλ. τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας γνώμας ἐν σ. 65-66.

Εἰκ. 45. Νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου περυγίου.

ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς των μορφῆς. Μικρὸν μόνον τμήμα διακοπτομένου διπλοῦ τόξου, διασωζόμενον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τοίχου, δεικνύει ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἀρχαιότερον ἄνοιγμα¹.

Ἡ στάθμη τοῦ ἐδάφους ἔξωθεν τοῦ περυγίου ἦτο κατὰ 2,60 μ. χαμηλότερα τῆς σημερινῆς, ἡ λίαν δὲ ἀτεχνος κατασκευὴ τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου ὑποδηλοῖ ὅτι τοῦτο ἐκρύπτετο ὀπισθεν προσθέτου τινὸς κτίσματος, ταράτσας ἢ κλίμακος.

Κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου αἱ μικραὶ παράλληλοι στοαί, εἰς ὧς οὗτος στηρίζεται, συνεχίζοντο ἔξωθεν τοῦ περυγίου (βλ. ἀνωτέρω σ. 49 πρβ. καὶ πίν. 13γ), ἄνωθεν δὲ αὐτῶν ὑπῆρχε πρόσκτισμα, ὡς δεικνύει συνεχόμενος καὶ διακοπτόμενος πρὸς τὰ ἔξω τοίχος καὶ ἐντοιχισθεῖσα κλίμαξ εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ τοίχου, περὶ ἧς θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω. Πάντα ταῦτα δὲν προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχικῆς περιόδου τοῦ ναοῦ.

Ὁ βόρειος τοίχος τοῦ βορείου περυγίου (εἰκ. 46) διατηρεῖ τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ μορφήν μέχρι τοῦ ὕψους τῶν ὑπερῶων.

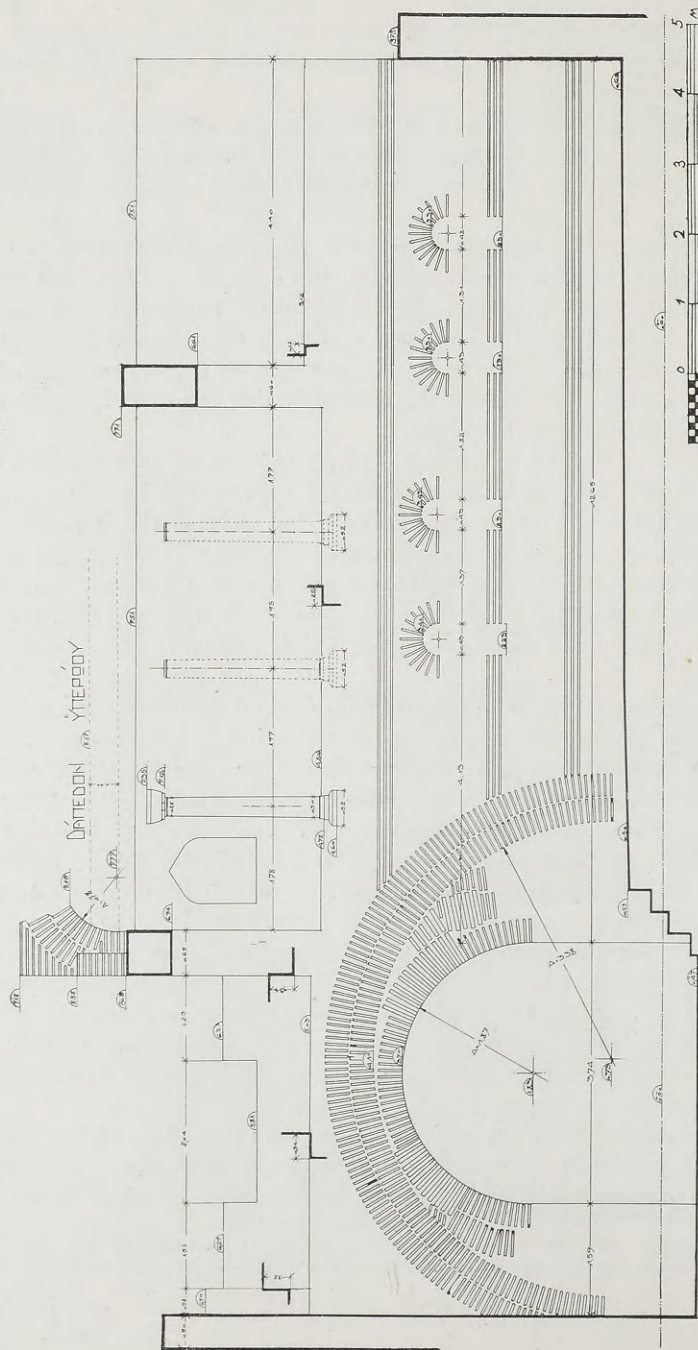
Ἀρχόμενοι ἐκ δυσμῶν συναντῶμεν, ἀμέσως ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ τοίχου, ὑπερμεγέθη καμάραν ἐκ διπλῆς σειρᾶς τόξων πλάτους 6,50 μ. περιορισθεῖσαν εἰς μικροτέραν τοξωτὴν πύλην (πλάτ. 3,75 μ.)· ἐν συνεχεῖα ἀνοίγονται τέσσαρα τοξωτὰ παραθύρα ἀσυνήθους μορφῆς, στενούμενα ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς εἰς ἄνοιγμα μόλις 0,45 μ. Ὁ τοίχος κατέρχεται ἐνιαῖος μέχρι τοῦ δαπέδου τῆς Κρύπτῃς· ἡ τοιχοποιία αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς καμάρας καὶ κάτω εἶνε ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ὑπογείου τμήματος ἐν τῇ Κρύπτῃ, ἥτοι στερεὰ λιθοδομή, διακοπτομένη ὑπὸ ὀριζοντίων ζωνῶν ἐκ τριῶν σειρῶν πλίνθων.

Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ βόρειος τοίχος τοῦ περυγίου μὲ τὸ πελώριον τοξωτὸν ἄνοιγμα προέρχεται ἐκ τοῦ προχριστιανικοῦ κτίσματος τοῦ λουτροῦ. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦν καὶ ἀνασκαφαί, γινόμεναι ἔξωθεν τῆς βασιλικῆς, εἰς τὴν προσέκτασιν τοῦ τοίχου τούτου, αἵτινες ἀπεκάλυψαν κάτωθεν προσκτίσματος τὴν συνέχειαν αὐτοῦ ἐξ ὁμοίας τοιχοποιίας εἰς μῆκος 5 μέτρων (πίν. 37α). Χαρακτηριστικὸν ἀκόμη δείγμα τῆς προϋπάρξεως τῆς ὑπερμεγέθους καμάρας εἶνε ὅτι τὸ πρὸς δυσμὰς ἄκρον αὐτῆς διακόπτεται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περυγίου, ὡς διακρίνεται εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς εἰκ. 46.

Ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς καμάρας καὶ ἄνω ὁ τοίχος προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐκ πλινθοδομῆς τοιχοποιία καὶ ἀποκαλυφθὲν εὐρύτατον τετράλοβον παράθυρον πλάτους 7,35 μ. καὶ ὕψους 4 περίπου μέτρων, ὅπερ εἶχεν ἐντοιχισθῇ. Ἐκ τῶν τριῶν αὐτοῦ κιόνων εἶχε διασωθῇ ἐντὸς τῆς ἐντοιχίσεως ὁ πρῶτος, ὅστις διετήρει καὶ τὸ ἀπλοῦν ἰωνικὸν μὲ ὑψηλὸν ἠνωμένον ἐπίθημα κιονόκρανον αὐτοῦ, τῶν δὲ ἄλλων διεκρίνετο ἡ θέσις.

Εἰς τὸ ὕψος τοῦ μέσου περίπου τῶν τόξων τοῦ τετραλόβου τούτου παραθύρου (ὕψ.μ. -8,17) ἀντιστοιχεῖ τὸ δάπεδον τοῦ ὑπερῶου, εἰς τρόπον ὥστε εἰς μὲν τὸν κάτω ὄροφον τὸ τετράλοβον διεκόπτετο ὀλίγον ὑπεράνω τῶν τόξων αὐτοῦ, εἰς δὲ τὸ ὑπερῶον

¹ Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νοτίου αἰῶνος (πίν. I) εἶνε ὑποθετικὴ ἐκ στοιχείων εἰλημμέ- περυγίου ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} νων ἐκ τοῦ ἀντιστοίχου τοίχου τοῦ βορείου περυγίου.

Εικ. 46. Βόθρειος τοίχος του βορείου πτερυγίου εκ του έσωτεριου.

ἡνοίγετο τμήμα μόνον τῶν τόξων ἀμέσως ἀνωθεν τοῦ δαπέδου. Τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὸν στοιχείον διὰ τὸ πρόβλημα τῶν ὑπερῶν τῶν περυγίων, περὶ οὗ κατωτέρω.

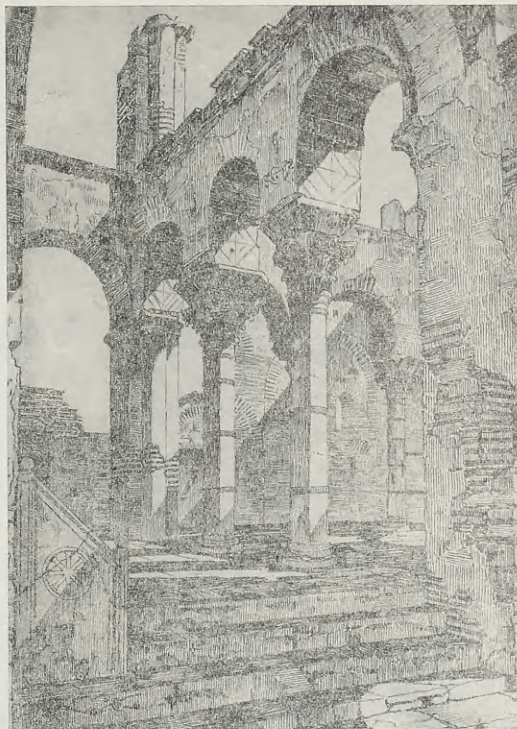
2. Αἱ κιονοστοιχίαι καὶ τὰ δάπεδα τῶν περυγίων.

Ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 κατερρίφθησαν, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὰ ὑψηλότερα μέρη τῶν περυγίων, διέφυγον ὅμως τὴν καταστροφὴν αἱ κάτω στοαί (πίν. 33γ), πλὴν ἐνὸς κίονος τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τοῦ νοτίου περυγίου (πίν. 33β).

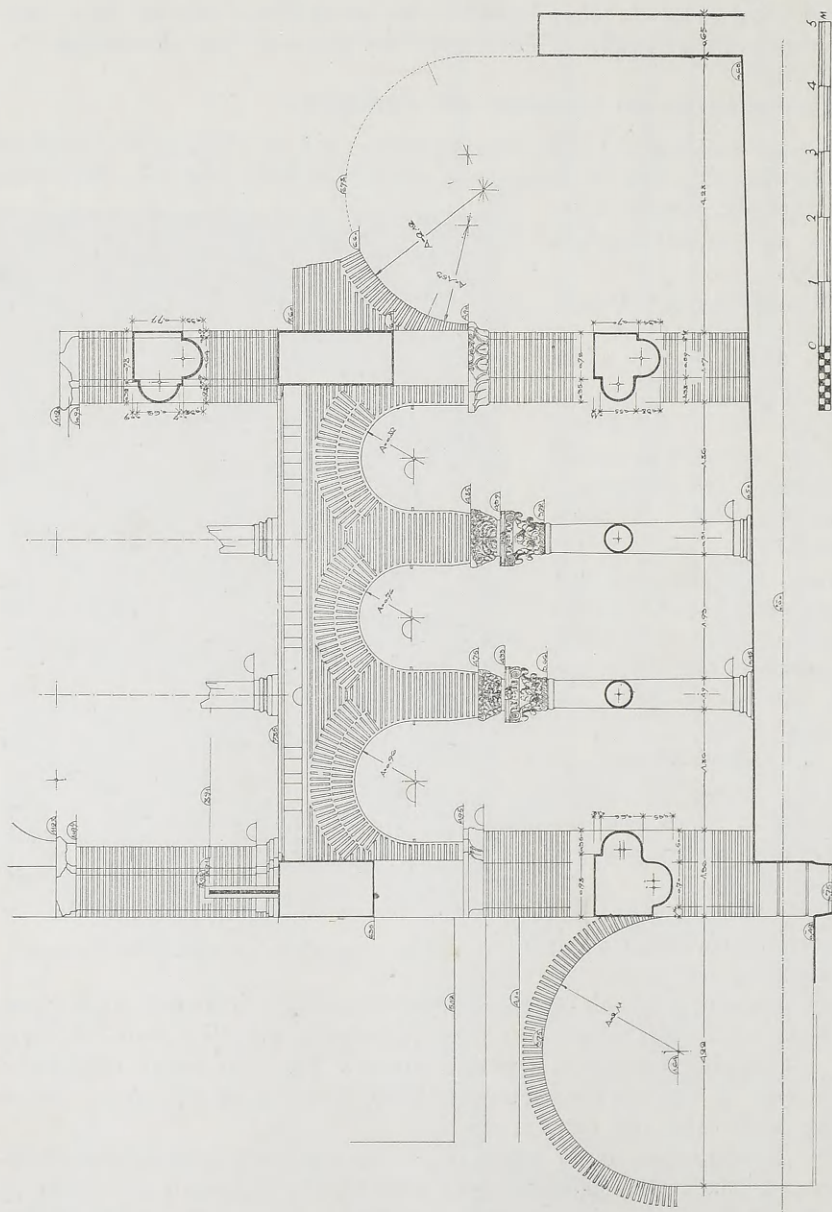
Αἱ κιονοστοιχίαι τῶν στοῶν ἀποτελοῦνται ἐκάστη ἐκ δύο κίωνων καὶ δύο γωνιαίων κτιστῶν πεσσῶν ὑπὸ μορφὴν διδύμων ἡμικίωνων (εἰκ. 43α καὶ 48-49)· αἱ ἀνατολικαὶ κιονοστοιχίαι καταλήγουν εἰς τοὺς ἀκραίους τοίχους τῆς Ἀψίδος διὰ κτιστοῦ ἡμικίονος προσκεκολλημένου εἰς αὐτούς, αἱ δὲ δυτικαὶ καταλήγουν εἰς τοὺς δυτικὸς πεσσούς τοῦ ἱεροῦ Βήματος διὰ συμφυῶν πρὸς αὐτούς παραστάδων. Καμάραι ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων συνδέουν τοὺς γωνιαίους διδύμους κίονας μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν περυγίων, κυρίως διὰ λόγους στερεώσεως ἀλλὰ καὶ πρὸς ὑποστήριξιν τῶν δαπέδων τῶν ὑπερῶν (εἰκ. 47).

Τὰ ἐκ διπλῆς σειρᾶς τόξα τῶν κιονοστοιχιῶν, ἀσύμμετρα εἰς τὰς διαστάσεις των — κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ μεσαῖα μικρότερα τῶν ἐκατέρωθεν — ἐσχηματίζοντο ἡμικυκλικά μὲν εἰς τὰς ἀνατολικὰς καὶ δυτικὰς κιονοστοιχίας, ὑπερυψωμένα δὲ εἰς τὴν βορείαν καὶ νοτίαν ἔνεκα τοῦ διαφορετικοῦ μήκους τῶν κιονοστοιχιῶν. Τὴν μεγαλυτέραν ἀσύμμετρίαν παρουσιάζουν τὰ τόξα τῶν δυτικῶν κιονοστοιχιῶν, ἔχοντα τὸ μεσαῖον κατὰ ἓν μέτρον μικρότερον τῶν ἄλλων (εἰκ. 49).

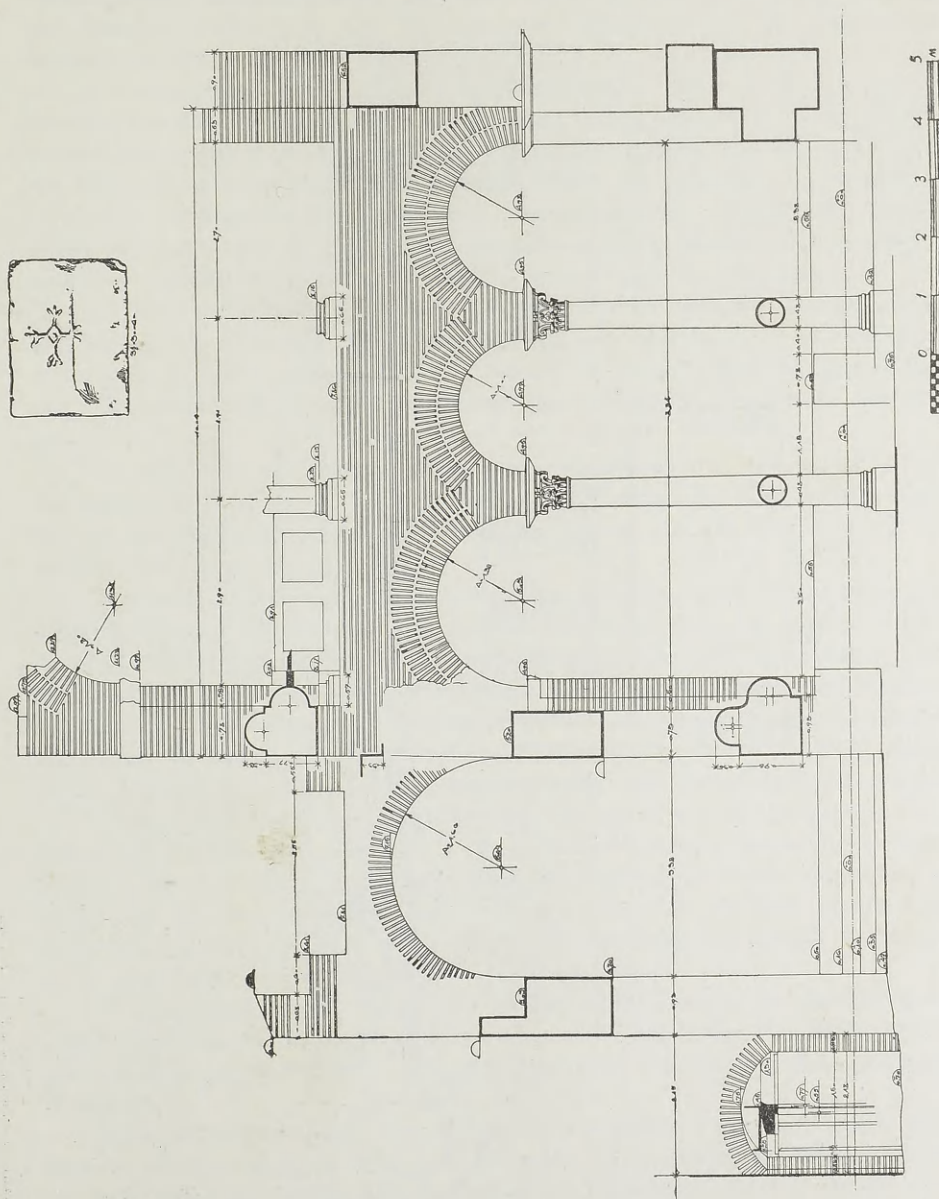
Τὰ περύγια παρουσιάζουν πολλὰς ἀνωμαλίας μαρτυρούσας ἐπανειλημμένας ἐπισκευάς· τὰ δάπεδα αὐτῶν εὐρίσκοντο εἰς ἐπίπεδον ἱκανῶς ὑψηλότερον τῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς καὶ ἄνισον. Εἰς μὲν τὸ βόρειον ἀνήρχετό τις διὰ τεσσάρων ὑψηλῶν βαθμίδων (εἰκ. 47), εἰς δὲ τὸ νότιον διὰ δύο. Δεύτερον αἱ βάσεις τῶν κίωνων δὲν ἦσαν

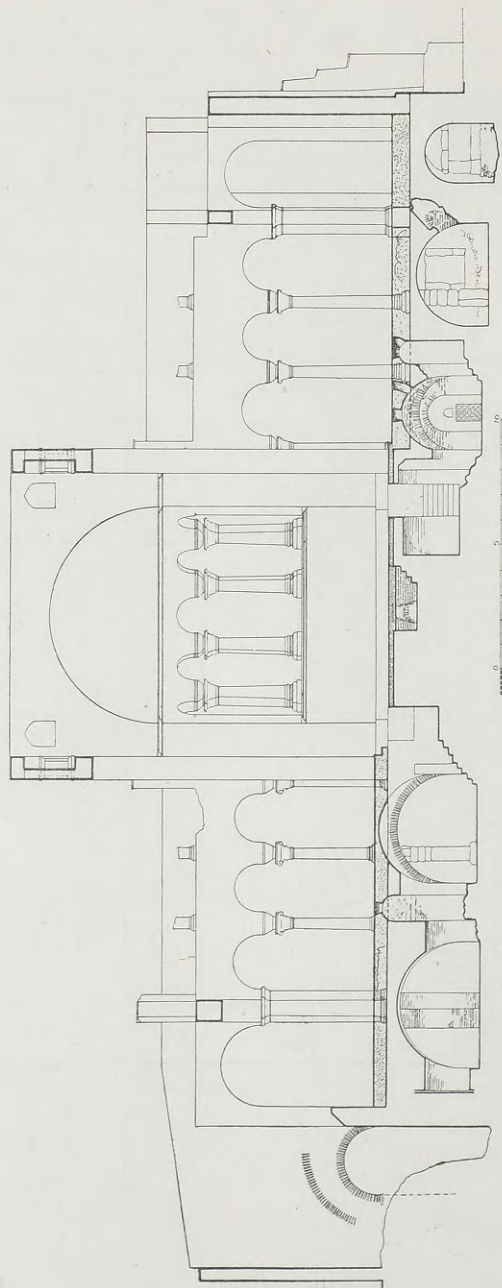
Εἰκ. 47. Ἡ βορεία στοὰ τοῦ περυγίου πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν.

Εκ. 48. Βασιλική κωνοστοιχία τοῦ βασιλείου περιγύου.

Είχ. 49. Δυτική κωνοστοιχία τοῦ βορείου περγίλου μετὰ τῶν δύο παρεκκλῆσεων.

Εικ. 50. Τομή κατά πλάτος (B-B) τοῦ ἐγκατασίου ναοῦ.

πάσαι ἐμφανεῖς. Μερικαὶ ἐξ αὐτῶν ἐκρύπτοντο ὑπὸ τὸ δάπεδον, οἱ δὲ πορφυροὶ κίονες τῶν δυτικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν δύο περυγίων ἐβασίζοντο ἐπὶ τοῦ χαμηλοτέρου δαπέδου τῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς.

Αἱ δυτικαὶ στοαὶ δὲν εἶχον ὁμαλὴν τὴν διαμόρφωσιν· μόνον εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ἐσχηματίζετο εἶδος στοᾶς, εἰς δὲ τὸν κάτω ὄροφον ὑπῆρχε μόνη ἡ ἐκ δύο πορφυρῶν κίωνων κιονοστοιχία ἄνευ στοᾶς, διότι αἱ διάμεσοι κιονοστοιχίαι τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς ἐφθانون μέχρι τῶν πορφυρῶν κίωνων τῶν περυγίων, καταλήγονσαι, ὥς εἵπομεν καὶ ἄνωτέρω, εἰς πεσσόν, ὅστις παρενεβάλλετο εἰς τὸ μέσον τοῦ μεσαίου αὐτῶν τόξου κατὰ τρόπον ὅπως ἀσύνδετον οἰκοδομικῶς· οἱ πεσσοὶ οὗτοι κατέπεσαν κατὰ τὴν πυρκαϊὰν ὁμοῦ μετὰ τῶν πλαγίων κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς.

Διὰ σκαφικῆς ἐρεῦνης καὶ μελέτης τῶν διασωθέντων τμημάτων ἐξητήσαμεν νὰ ἐξηγήσωμεν τὰς πολλαπλᾶς αὐτὰς ἀνωμαλίας καὶ νὰ διευκρινήσωμεν τὰς οὐσιώδεις μετατροπὰς, ἃς ὑπέστη τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα καὶ ἐξῆς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνασυγκρότησις τῆς ἀρχικῆς διαπλάσεως τῶν περυγίων.

Καὶ πρῶτον τὸ πρόβλημα τῶν βάσεων τῶν κίωνων, εὗρισκομένων ἄλλων μὲν ἐπὶ τοῦ ὑπάρχοντος ἐπιπέδου τοῦ δαπέδου, ἄλλων δὲ κεκρυμμένων ὑπ' αὐτό, ἐλύθη πλήρως διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, διαφωτισθείσης καὶ τῆς διαπλάσεως τῶν περυγίων κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ τὸν 7^{ον} αἰῶνα εἰς τὸν κάτω ὄροφον.

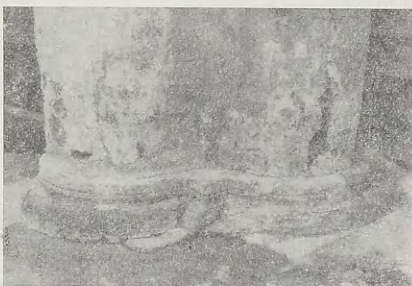
Ἡ σκαφικὴ ἔρευνα τοῦ δαπέδου ἀπεκάλυψεν εἰς βάθος 0,60 μ. τὰ ἀρχικὰ μαρμαροστόρωτα δάπεδα τῶν περυγίων, ἐξ ὧν διεπιστώθη, ὅτι καὶ εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τὰ δάπεδα δὲν εὗρίσκοντο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου: τὸ τοῦ νοτίου ἦτο χαμηλότερον κατὰ 0,80 μ. τοῦ βορείου. Ἡ διαφορὰ αὕτη προέρχεται καὶ ἐκ τῆς κλίσεως τοῦ δαπέδου, κυρίως ὅμως ἐκ τοῦ διαφορετικοῦ ὕψους τῶν θόλων τῆς Κρύπτης, ἀμέσως ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἐπεστρώθη τὸ ἀρχικὸν δάπεδον, καλύψαν τοὺς φωταγωγοὺς τῶν ρωμαϊκῶν στοῶν τῆς Κρύπτης, τινὲς τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν πλακῶν.

Ἡ μεγάλη διαφορὰ τῶν ἐπιπέδων τῶν δύο περυγίων δὲν ἰσοφαρίζεται ὅλη βαθμιαίως ἀλλ' ἀποτόμως, κατὰ 0,20 μ. εἰς τὸ διάμεσον βορείου περυγίου καὶ ἱεροῦ Βήματος καὶ κατὰ 0,60 μ. εἰς τὸ διάμεσον ἱεροῦ Βήματος καὶ νοτίου περυγίου, ὥς διακρίνεται εἰς τὴν κατὰ πλάτος τομὴν Β-Β τῶν περυγίων (εἰκ. 50). Ἡ καθ' ὕψος ὑπάρχουσα διαφορὰ ἰσοφαρίζεται διὰ τοῦ μεγαλυτέρου ὕψους τῶν κορυμῶν τῶν κίωνων εἰς τὸ χαμηλότερον νότιον περύγιον.

Ἡ εὗρεσις τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου ἐκ λευκῶν πλακῶν, πολλαὶ τῶν ὁποίων διεσώθησαν, ἀπεκάλυψε τὰς κεκρυμμένας βάσεις τῶν κίωνων καὶ διεπιστώθη οὕτω ποῖοι ἐξ αὐτῶν προέρχονται ἐκ τοῦ 5^{ου} αἰ. καὶ ποῖοι εἶχον ἀνανεωθῇ κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

Οὕτως εἰς τὸ νότιον περύγιον οἱ δύο κίονες ἀμφοτέρων τῶν στοῶν αὐτοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ νότον ἦσαν οἱ ἀρχικοὶ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, διατηροῦντες τὰς μεγάλας βάσεις τῶν κατὰ χώραν, αἵτινες ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς (πίν. 35 καὶ εἰκ. 52). Αἱ βάσεις τῶν ἐκ διδυμῶν ἡμικίωνων κτιστῶν γωνιαίων πεσσῶν καὶ ἡ βάση τοῦ ἡμικίονος τοῦ προσκεκολλημένου εἰς τὸν τοῖχον τῆς Ἀψίδος εὗρίσκοντο ἐπὶ τοῦ ὕψη-

λοτέρου δευτέρου επιπέδου· είχαν επομένως οὔτοι ἀνανεωθῇ τὸν 7^{ον} αἰῶνα. Οἱ κτιστοὶ κορμοὶ τῶν διδύμων ἡμικιόνων, λίαν ἀκανόνιστοι κατὰ τὸ σχῆμα, ἔχουν τὰς γλυφὰς τῶν ἡμικυκλικῶν λιθίνων βάσεων τῶν ἀμελῶς εἰργασμένας (εἰκ. 51). Ἡ βάση τοῦ

Εἰκ. 51. Βάσις ΝΑ. γωνιαίου πεσσοῦ Ν. περυγίου
(πρὸ τῶν ἀνακαφῶν).

ΝΑ. γωνιαίου βαίνει ἐπὶ μεγαλειτέρου κτιστοῦ γωνιώδους πεσσοῦ.

Εἰς τὸ βόρειον περυγίον ὁ κτιστὸς ἡμικίων, ὁ προσκεκολλημένος εἰς τὴν Ἀψίδα, εἶχε διατηρήσει τὴν ἀρχικὴν του βάσιν ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, μὲ τὴν ἐγκοπὴν διὰ τὴν στήριξιν θωρακίου, ἐνῶ ὁ ΒΑ. γωνιαῖος μὲ τοὺς διδύμους ἡμικίονας εἶχε μὲν ἀνανεωθῇ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ὡς δεικνύει ἡ ἀμελοῦς ἐργασίας βάσις του, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, ἐνῶ οἱ δύο κίονες ἀμφοτέρων τῶν κιονοστοιχιῶν ἀνατολικῆς καὶ βορείας, ὧν αἱ βάσεις ἦσαν ἐμφανεῖς,

ἀνευρέθησαν βαίνοντες ἐπὶ κτιστοῦ στυλοβάτου τεθέντος κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ 7^{ου} αἰ. δι' ἔλλειψιν πιθανῶς ὑψηλῶν κίωνων (πίν. 34α). Ὁ στυλοβάτης τῆς βορείας κιονοστοιχίας διετρεῖ εἰς τὸ ἄνω μέρος τὰς μαρμαρίνας πλάκας τῆς ἐπιστρώσεως, εἰς δὲ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν αὐτοῦ τμήμα τοῦ κονιάματος.

Κατὰ ταῦτα εἰς τὸν ναὸν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος τὰ περυγία εἰς τὸν κάτω ὄροφον, ἐξαίρεσει τῆς διαφορᾶς τοῦ ἐπιπέδου τῶν δαπέδων αὐτῶν, οὐδεμίαν ἄλλην παρουσίαζον ἀνωμαλίαν. Τὸ δάπεδον τοῦ βορείου περυγίου ἦτο ὑψηλότερον κατὰ δύο βαθμίδας τῶν δύο βορείων πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ τὸ νότιον εὐρίσκετο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὰ νότια πλάγια κλίτη. Οἱ κίονες ἔβαινον ὅλοι ἐπὶ τοῦ μαρμαροστρώτου δαπέδου οἱ δὲ γωνιαῖοι διπλοῖ ὅπως καὶ οἱ προσκεκολλημένοι εἰς τὴν Ἀψίδα ἡμικίονες θὰ ἦσαν μᾶλλον μαρμαρίνοι¹ μεταβληθέντες εἰς κτιστοὺς κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα. Τοῦτο εἰκάζομεν, τοὔλάχιστον διὰ τοὺς ἡμικίονας, διότι οἱ ὑπάρχοντες κτιστοὶ ἀνευρέθησαν λίαν ἐπιπολαίως προσηρμοσμένοι διὰ προχείρων

Εἰκ. 52. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα βάση κίονος τῆς Ν. κιονοστοιχίας.

¹ Μαρμαρίνους τοὺς γωνιαίους πεσσούς τοῦ ἐγκαρσίου κλιτοῦς ἔχει καὶ ἡ συγγενὴς κατὰ τὸν τύπον βασι-

λικῇ Α τῶν Φιλίππων (βλ. LEMERLE, Philippes, σ. 399 εἰκ. 26).

ὁπῶν, αἵτινες ἠνοίχθησαν εἰς τοὺς τοίχους τῆς Ἀψίδος· ἐὰν καὶ οἱ ἀρχικοὶ ἡμικίονες ἦσαν κτιστοὶ καὶ οἰκοδομικῶς συνηνωμένοι πρὸς τὸ σῶμα τῆς Ἀψίδος, τότε θὰ διεσώζοντο, ἐφ' ὅσον ἡ Ἀψὶς ἔμεινεν ἀνέπαφος· ἄρα τὸ πιθανώτερον εἶνε ὅτι οὗτοι ἦσαν μαρμάρيني.

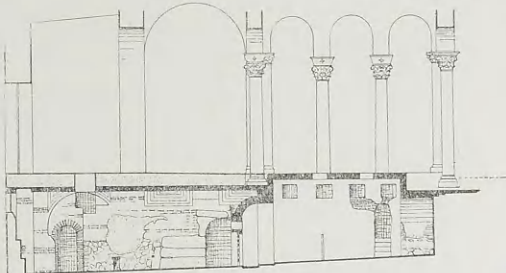
Κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἀντικατεστάθησαν καὶ ἄλλοι ἀσβεστοθέντες κορμοὶ τῶν κιόνων, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ εἶνε ἀπαραίτητον ν' ἀνακτισθῶσι καὶ τὰ ἄνωθεν αὐτῶν τόξα, ὅπως συνέβη καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν ἀναστήλωσιν. Διασωθεῖσα τοιχογραφία εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μέτωπον τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας τοῦ βορείου περυγίου, παριστᾶσα παγῶνι ἀρίστης τέχνης, εἶνε πιθανῶς λείψανον τῆς διακοσμῆσεως τοῦ 5^{ου} αἰῶνος¹.

Σημαντικαὶ ἀλλαγαὶ ἐγένοντο κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα εἰς τὰ δάπεδα τῶν περυγίων συνυφασμένα μετὰ μεταβολὰς τῆς κά-
τωθεν Κρύπτης. Ἡ πρώτη νοτία στοὰ τῆς Κρύπτης, ἥτις ἄνω ἀντιστοιχεῖ εἰς τμήμα τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ νοτίου περυγίου, μετεβλήθη, ὡς εἶδομεν, εἰς παρεκκλήσιον ὃ δὲ θόλος αὐτοῦ ὑψώθη κατὰ 0,60 μ., ἀνοιχθέντων πολλῶν καὶ μεγάλων φωταγωγῶν εἰς αὐτόν. Ἡ ἀνύψωσις αὕτη τῶν θόλων τῆς Κρύπτης ἐπέφερεν ἀναγκαστικῶς τὴν ὑψώσιν καὶ τοῦ ἄνωθεν δαπέδου τοῦ νοτίου περυγίου κατὰ 0,60 μ. ἐκτεινομένου εἰς τὰ δύο τρίτα τοῦ κεντρικοῦ του χώρου, τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ ὁποίου καθὼς καὶ αἱ στοαὶ τοῦ περυγίου ἀφέθησαν εἰς τὸ ἀρχικὸν χαμηλότερον ἐπίπεδον (εἰκ. 53). Μόνον εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους ἰσοπεδώθησαν δι' ἐπιχωματώσεως δλόκληροὶ οἱ χώροι τῶν περυγίων.

Τὸ αὐτὸ ἐγένετο ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου καὶ εἰς τὸ βόρειον περυγίον, ὅπου ἀντιστοιχῶς ἀνυψώθη μέρος τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ἀφέθη δὲ τὸ δάπεδον τοῦ λοιποῦ τμήματος καὶ τῶν στοῶν εἰς τὸ ἀρχικὸν ἐπίπεδον.

Τὰ ὑπόλοιπα αὐτὰ τμήματα τῶν κεντρικῶν χώρων τῶν περυγίων, τὰ παρεμβολόμενα μεταξὺ τῶν ὑψωθέντων δαπέδων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ὑψηλῶν στυλοβατῶν ἀφ' ἑτέρου, διεμορφώθησαν ἐν εἴδει παρεκκλησίων, κτισθείσης μικρᾶς ἀψίδος πρὸς ἀνατολὰς, τὸ ὕψος τῆς ὁποίας, ὡς καὶ ὅλου τοῦ παρεκκλησίου, δὲν ὑπερβαίνει τὸ μικρὸν ὕψος τοῦ ἀνυψωμένου δαπέδου καὶ τῶν στυλοβατῶν, ἥτοι 0,70-0,80 μ.

Εἰς τὸ νότιον παρεκκλήσιον ἀντὶ στυλοβάτου ἐκτίσθη χαμηλὸς τοίχος, ἐντοιχίσας τὰ κάτω μέρη τῶν κιόνων τῆς νοτίου κιονοστοιχίας τοῦ περυγίου (πίν. 34β).

Εἰκ. 53. Ἡ κατὰ μῆκος τομὴ (Δ-Δ) τοῦ νοτίου περυγίου μετὰ τοῦ κάτωθεν παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης.

1 Βλ. τὸ κατωτέρω κεφ. περὶ Ζωγραφικῆς.

Καὶ τὸ μὲν βόρειον παρεκκλήσιον ἐπεστρώθη δι' ἰδιαίτερου δευτέρου δαπέδου ἐκ κανονικοῦ μαρμαροθετήματος μικρῶν τετραγώνων πλακῶν, διασωθέντος μόνον πρὸ τῆς μικρᾶς ἀψίδος, ὅπου διακρίνεται εἰς τὸ κέντρον ἐμβάθυνσις διὰ τὴν στήριξιν μαρμαρίνου τινὸς ἀντικειμένου (πίν. 35β), εἰς δὲ τὸ νότιον ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἐκ μεγάλων λευκῶν πλακῶν ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ περυγίου, μέρος τοῦ ὁποίου διεσώθη.

Εἰς τοὺς πλαγίους χαμηλοὺς τοίχους τοῦ νοτίου παρεκκλησίου διακρίνονται τρία ἐπ' ἀλλήλα στρώματα τοιχογραφιῶν καὶ αἱ ἐγκοπαὶ διὰ τὴν στήριξιν θωρακίων χαμηλοῦ τινος φράγματος ἢ τέμπλου. Προβληματικὸν εἶνε ἂν ταῦτα ἐχρησίμευσεν πράγματι ὡς παρεκκλήσια ἢ ὡς θέσεις διὰ τοὺς χοροὺς τῶν ψαλτῶν συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τῶν πηγῶν (βλ. σ. 31).

Σπουδαιότητα ἐνέχει ἡ κατάργησις τῶν ἀρχαίων παραβημάτων καὶ ἡ μετατροπὴ αὐτῶν δι' ἄλλην χρῆσιν. Ἡ χρονολογία τῆς μετατροπῆς αὐτῆς δύναται μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα ριζικὴν ἀνακαίνισιν τῶν περυγίων, ὅτε ἀνεστηλώθησαν πλείστοι κίονες καὶ ἐπανεκτίσθησαν οἱ γωνιαῖοι, διότι ὁ ΝΑ. γωνιαίος πεσὸς μὲ τοὺς διδύμους ἡμικίονας τοῦ νοτίου περυγίου ἔχει τὴν βάσιν του ἐρειδομένην ἐπὶ τοῦ ὑψωθέντος χαμηλοῦ τοιχαρίου τοῦ παρεκκλησίου (πίν. 34β). Ἄρα παρεκκλήσια καὶ ἀναστήλωσις τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ περυγίου εἶνε σύγχρονα.

Τὸν σκοπὸν, ὃν ἀρχικῶς ἐξυπηρετοῦν λειτουργικῶς τὰ περύγια, καὶ τὰ ἐκ τῆς μετατροπῆς τῶν συμπεράσματα θ' ἀναφέρωμεν κατωτέρω εἰς τὸ περὶ βασιλικῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους κεφάλαιον.

3. Τὰ ὑπερῶα τῶν περυγίων.

Τὰ ὑπερῶα ἦσαν διαμορφωμένα, ὡς καὶ ὁ κάτω ὄροφος, διὰ κιονοστοιχιῶν ἐκ δύο χαμηλῶν κίωνων καὶ γωνιαίων πεσσῶν ἐν εἵδει διδύμων ἡμικιόνων. Ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1917 μικρὸν μόνον μέρος αὐτῶν διεσώθη. Μεταξὺ τῆς πλινθοδομῆς τῶν κάτω κιονοστοιχιῶν καὶ τοῦ διασωθέντος τμήματος τῶν ὑπερῶων παρατηρεῖται διαφορὰ (πίν. 33α), ἥτις δύναται καὶ ἐνταῦθα νὰ ἐξηγηθῇ ὡς διαφορὰ ἐποχῆς. Καὶ πολλὰ ὅμως ἄλλα τεκμήρια εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ὑπερῶων τοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναοῦ ἐδείκνυντο ὅτι ταῦτα δὲν προήρχοντο ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

Πλὴν τῆς ἀνωμάλου θέσεως τοῦ δαπέδου τῶν ὑπερῶων, ὅπερ, ὡς εἶδομεν, διακόπτει τὸ μέγα τετράλοβον παράθυρον τοῦ βορείου τοίχου, καὶ αἱ στέγαι τῶν ὑπερῶων εὐρίσκοντο εἰς προχέιρους θέσεις, ἀρχόμεναι ἀπὸ τῶν κιονοκράνων καὶ στηριζόμεναι εἰς τοὺς ἐλκυστήρας τῶν κιονοστοιχιῶν εἰς τρόπον ὥστε τὰ τόξα αὐτῶν εὐρίσκοντο ὑπεράνω τῶν στεγῶν, χρησιμοποιούμενα ὡς παράθυρα¹.

Τὸ ὕψος τῶν στεγῶν τῶν ὑπερῶων δὲν ἀνταπεκρίνεται πρὸς τὸ ὕψος οὔτε τῶν πρώτων ὑπερῶων τῆς βασιλικῆς, οὔτε τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν, ἀλλ' εὐρίσκετο εἰς μέσσην θέσιν μὴ συνενούμενα ἐνιαίως πρὸς τὸν λοιπὸν ναόν.

Δείγματα μετασκευῶν παρουσιάζουν ὁμοίως τὰ δυτικὰ γωνιαῖα μέρη τῶν στοῶν τῶν δύο περυγίων, τὰ χρησιμοποίηθέντα βραδύτερον ὡς κλιμακοστάσια. Ἐκτὸς τῆς

¹ Βλ. ἀπεικόνισιν ἐν DIEHL, Monuments, πίν. XVII καὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, BZ 17, πίν. XVI, 3.

διαφορᾶς τοῦ μεγέθους, διάφορος ἦτο καὶ ἡ ἀνωδομὴ τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ νοτίου περυγίου, ἀποτελοῦσα σῶμα πρόσθετον μεταξύ βασιλικῆς καὶ περυγίου στεγαζόμενον δι' ἰδιαίτερας στέγης (πρβ. πίν. 1α), ἐνῶ ἡ στέγασις τοῦ βορείου ἀντιστοίχου τμήματος συνεννοῦται ἐνιαίως πρὸς τὴν στέγην τοῦ περυγίου (πίν. VI₁).

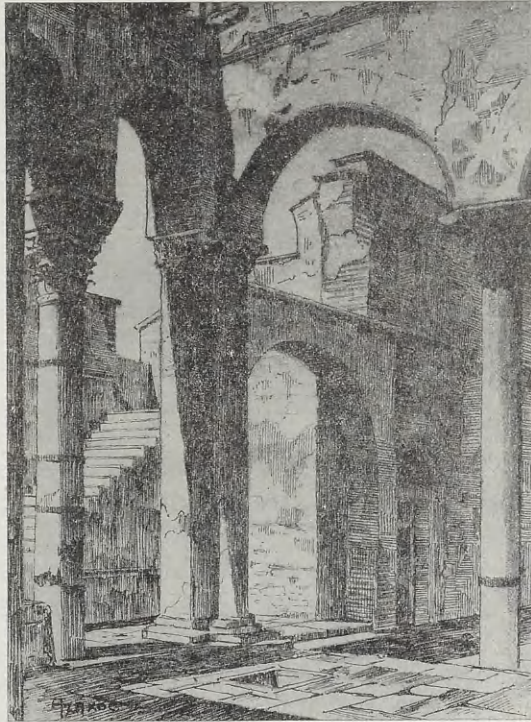
Ἡ συγκοινωνία ἀπὸ τῶν πρώτων ὑπερώων τῆς βασιλικῆς πρὸς τὰ ὑπερῶα τῶν περυγίων ἐγένετο ἐκ τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς μέσφ τῶν δυτικῶν στοῶν, αἵτινες ἐσχηματίζοντο, ὡς εἴπομεν, μόνον εἰς τὸν ἄνω ὄροφον. Διὰ τὴν στήριξιν τοῦ πατώματος αὐτῶν ὑπῆρχον καμάραι γεφυρώνουσαι τὸ κενὸν μεταξύ τοῦ ἀκραιῦ σημείου τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς καὶ τῶν δυτικῶν γωνιαίων πεσσῶν τῶν περυγίων· αἱ καμάραι αὗται ἦσαν διαμορφωμέναι διπλαῖ ἐπάλληλοι· αἱ μὲν κάτω στηρίζονται ἐπὶ ποδαρικῶν ἔφθανον μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ δαπέδου τῶν ὑπερώων τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν, αἱ δὲ ἄνω μέχρι τοῦ δαπέδου τῶν πρώτων ὑπερώων.

Εἰς τὸ βόρειον περύγιον ἡ ἐπάλληλος καμάρα συνέδεε κανονικῶς τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα¹. Εἰς τὸ νότιον ὁμως περύγιον ὑπῆρχε σοβαρὰ ἀνωμαλία, διότι τὸ ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὸν ἔναντι γωνιαῖον πεσσὸν τοῦ περυγίου, ὅστις εὐρίσκετο κατὰ τι βορειότερον ἐπομένως ἢ ὁμαλὴ μεταξύ αὐτῶν σύνδεσις διὰ καμάρας εὐρισκομένης εἰς τὴν ἐπέκτασιν τοῦ νοτίου τοίχου καθίστατο ἀδύνατος.

Ἡ ἀνωμαλία αὕτη ὑπερεπηδήθη διὰ τῆς τοποθετήσεως τῆς διπλῆς καμάρας βορειότερον καὶ οὐχὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς καὶ ἡ σύνδεσις οὕτως ἐπετεύχθη (εἰκ. 54).

Ἡ αὐθαίρετος αὕτη λύσις εἶνε βέβαιον ὅτι ἐγένετο εἰς δευτέραν ἐποχὴν, διότι ὁ νότιος τοίχος, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, παρουσιάζει διακεκομμένον τόξον ἀνοίγματος εἰς τὸ τέρμα του, συνεπῶς εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν ὑπῆρχε συνέχεια τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἐντὸς τοῦ περυγίου, φέρουσα ἄνοιγμα.

¹ Εἰς τὸν πίν. 3β διακρίνεται ἡ κάτω καμάρα καὶ μέρος τῆς ἄνω, καταστραφείσης κατὰ τὴν πυρκαϊάν.

Εἰκ. 54. Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ νοτίου περυγίου καὶ τὸ κλιμακοστάσιον.

Ἡ συνέχεια αὕτη τοῦ τοίχου εἶνε δύσκολον ν' ἀποκατασταθῇ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων τεκμηρίων. Δύο λύσεις εἶνε πιθαναί. Ἡ δηλαδή τὸ διακοπὴν τόξον δύναται νὰ συμπληρωθῇ ὡς πύλη, ὁπότε ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ περυγίου ὄφειλε νὰ μετατεθῇ κατὰ τι ἀνατολικώτερον, διότι αἱ ἀποστάσεις εἶνε μικραὶ δι' ἄνοιγμα κανονικῆς πύλης, ἢ ὡς δῖλοβον παράθυρον—τὸ ἔκτον τῆς σειρᾶς τῶν διλόβων τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς—ὁπότε ὁ νότιος τοίχος συνεχίζεται μέχρι τοῦ γωνιαίου πεσσοῦ, ὁ δυτικὸς δὲ τοίχος τοῦ περυγίου μετατίθεται εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ πεσσοῦ, καταργουμένου τοῦ γωνιαίου τμήματος τῆς στοᾶς τοῦ περυγίου. Ἐπροτιμήσαμεν τὴν δευτέραν λύσιν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 59) ὡς πιθανώτεραν πρῶτον διότι εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς τοῦ τοποθετουμένου δυτικοῦ τοίχου τοῦ περυγίου ὑπάρχει ἐν συνεχείᾳ τοίχος ἐν τῇ Κρύπτῃ καὶ δεύτερον διότι τὸ διακοπὴν τόξον εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τῶν λοιπῶν διλόβων καὶ οὐχὶ τῶν πυλῶν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 24).

Εἰς ἀμφοτέρας ὁμως τὰς δυνατὰς αὐτὰς λύσεις ἡ συγκοινωνία πρὸς τὰ ὑπερῶα τῶν περυγίων ἀποκλείεται. Ἡ διαπίστωσις αὕτη συνεπάγεται δύο σημαντικὰ ἐπακόλουθα: πρῶτον ὅτι δὲν ὑπῆρχον ὑπερῶα εἰς τὰ περύγια, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε συγκοινωνία πρὸς αὐτά, καὶ δεύτερον ὅτι αἱ δυτικαὶ ἀνώμαλοι στοαὶ ἦσαν περιτταὶ εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, ἐφ' ὅσον αὗται δὲν ἐξυπηρετοῦν τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὰ ὑπερῶα τῶν περυγίων.

Οὕτω διαφωτίζεται τέλος τὸ πρόβλημα τῆς ἀνωμάλου διαπλάσεως τῶν δυτικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν περυγίων καὶ δίδεται λαβὴ διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ σημείου τούτου. Εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν ἡ τόσον κακότηχος συνύπαρξις τῶν δυτικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ περυγίου καὶ τοῦ πεσσοῦ τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς εἶνε ἀπαράδεκτος. Ἐν ἐκ τῶν δύο τούτων προφανῶς ὑπῆρχε. Οἱ μὲν πεσσοὶ εἶνε ἀπαραίτητοι διὰ τὴν κατάληξιν καὶ σύνδεσιν τῶν πλαγίων κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς, αἱ κιονοστοιχίαι ὁμως ὡς χρήσιμοι μόνον διὰ τὴν δημιουργίαν εἰδους στοᾶς διὰ τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὰ ὑπερῶα τῶν περυγίων ἦσαν περιτταὶ εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν. Ἄρα ἡ μόνη δυνατὴ λύσις εἶνε ἡ παραδοχὴ πεσσῶν, οἱ ὅποιοι ἐστήριζον δύο μεγάλα τόξα ἰσοπλατῇ πρὸς τὰ διπλᾶ κλίτη τῆς βασιλικῆς, δι' ὧν ἐγένετο ἡ σύνδεσις βασιλικῆς καὶ περυγίου. Διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτῆς ὅχι μόνον αἱρεται ἡ παρεμβολὴ τοῦ πεσσοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τόξου, ἀλλὰ καὶ δημιουργεῖται ἐνιαία σύνδεσις καὶ ἰδεώδης ἐνότης χώρου μεταξὺ πλαγίων κλιτῶν καὶ περυγίων.

Τὸν χρόνον τῆς προσθήκης τῶν ὑπερῶων εἰς τὰ περύγια δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν παρεμβληθεισῶν δυτικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν περυγίων. Αὗται συνδέονται οἰκοδομικῶς πρὸς τοὺς γωνιαίους, ὡς διπλοὺς κίονας διαμορφωμένους κτιστοὺς πεσσοὺς τῶν περυγίων, οἵτινες, ὡς εἶδομεν, ἐπανεκτίσθησαν κατὰ τὴν ἀνακρίνισιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἄρα τότε ἐγένετο καὶ ἡ προσθήκη τῶν ὑπερῶων εἰς τὰ περύγια ἐπεκταθεῖσα καὶ εἰς τὰς μικρὰς στοὰς τοῦ ἀνατολικοῦ αἱθρίου, αἵτινες μετετράπησαν εἰς διωρόφους (βλ. ἀνωτ. σ. 86).

Ἡ ἔλλειψις ὑπερῶων ἀπαλλάσσει προσέτι τὰς στοὰς τῶν περυγίων ἀπὸ τὴν πρόχειρον στήριξιν τῆς στέγης ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν ὑπερῶων, διότι ἡ ἔλλειψις ὑπερῶων συνεπάγεται καὶ ἔλλειψιν κιονοστοιχιῶν, εἰς τὴν θέσιν τῶν ὁποίων θὰ ὑπῆρχον

τοῖχοι μὲ παράθυρα ἡμικυκλικά, ὁπότε ἡ στέγη ἐστηρίζετο ὁμαλῶς κάτωθεν τῶν παραθύρων.

Τὸ ὕψος τῶν περυγίων εἶνε φανερόν, ὅτι δὲν ἐμειώθη κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ὅτε ἐμειώθησαν καθ' ὕψος ὅλοι οἱ λοιποὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ· τοῦτο δέ, διότι προσετέθησαν ὑπερῶα, τὰ ὁποῖα μάλιστα καὶ μὲ τὸ ὑπάρχον ὕψος ἦσαν ὑπερβολικῶς χαμηλά. Οὕτως ἐπέρχεται ἐνιαία σύνδεσις καὶ συνάφεια τῶν στεγῶν τῶν περυγίων μὲ τὰς στέγας τῆς βασιλικῆς, καθ' ὅσον μὲ τὴν ἀνύψωσιν τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς, ἡ στέγη τῶν στοῶν τῶν περυγίων ἔρχεται εἰς τὴν εὐθυγραμμίαν τῶν στεγῶν τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, ἡ δὲ στέγη τοῦ ὑψηλοτέρου κεντρικοῦ τμήματος τῶν περυγίων ἀνταπεκρίνεται εἰς τὸ ὕψος τῶν στεγῶν τῶν ὑπερῶων τῆς βασιλικῆς. Οὕτω καὶ τὰ τετράλοβα παράθυρα, τὰ ὑπερθεν τῶν μεγάλων τόξων τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἦσαν πλέον ἐλεύθερα ὑπεράνω τῆς στέγης τῶν περυγίων, ἐφ' ὅσον ὁλόκληροι μὲν οἱ δύο παράλληλοι τοῖχοι τοῦ ὑπερυψωμένου μέσου κλίτους καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἦσαν ὑψηλότεροι, ἐνῶ τὰ περύγια διετήρουν τὸ ἀρχικόν των ὕψος¹.

Διὰ τῆς τοιαύτης ἀποκαταστάσεως αἰρονται ὅλαι αἱ ἀνωμαλῖαι τῶν ὑπερῶων, ὁ ναὸς λαμβάνει ἀνάτασιν καὶ ἁρμονικὰς ἀναλογίας, ἐπέρχεται δὲ ἐνιαία συνέχεια εἰς ὁλόκληρον αὐτοῦ τὴν στέγασιν καὶ πλήρης ἐνότης τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους πρὸς τὸ σῶμα τῆς βασιλικῆς (βλ. ἀναπαράστασιν εἰς τὸν πίν. I).

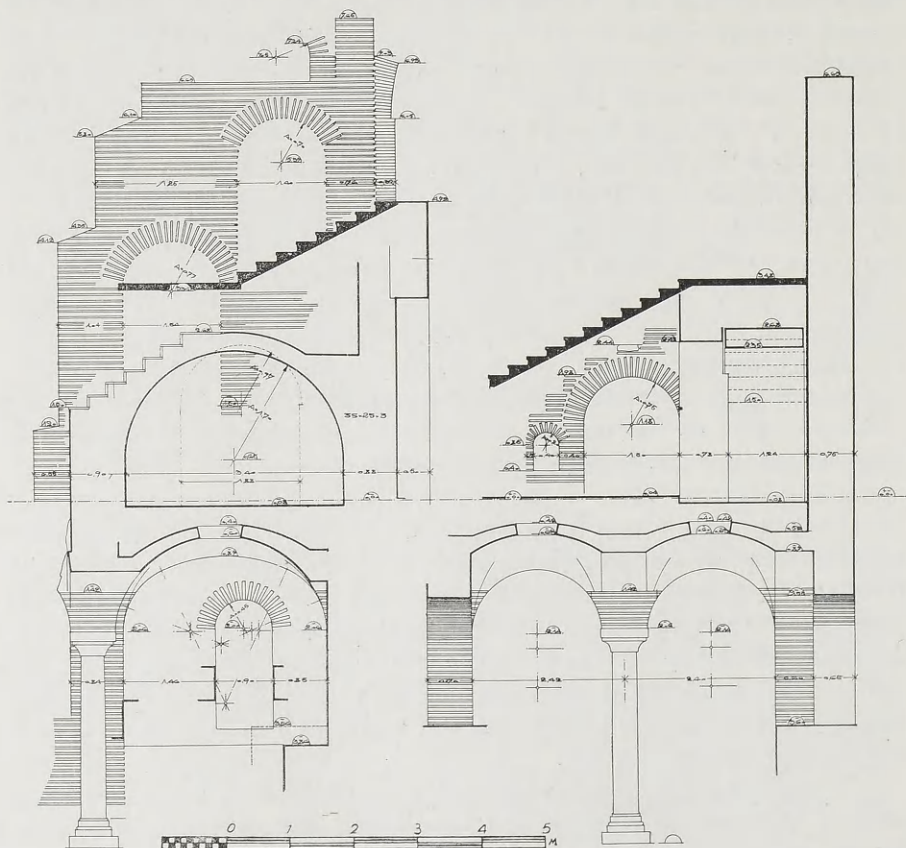
Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἢ βραδύτερον τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τῶν περυγίων ἐχρησίμευσαν συγχρόνως καὶ ὡς κλιμακοστάσια διὰ τὴν ἀνοδὸν εἰς τὰ προστεθέντα ὑπερῶα τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο διακριβοῦται ἐξ ἀνευρεθείσης εἰς τὸ νότιον περύγιον ἀρχαιοτέρας κλίμακος, κάτωθεν νεωτέρας. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν δηλαδὴ τοῦ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περυγίου σκέλους τῆς νεωτέρας κλίμακος εὐρέθη κάτωθεν αὐτῆς στενωτέρα λιθινὴ κλίμαξ ἔχουσα τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν, ἥτοι ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν, ἥτις ἐπίσης θὰ κατέληγεν εἰς τὸ δάπεδον τῶν δευτέρων ὑπερῶων (εἰκ. 55).

Ἡ ἀρχαιότερα αὕτη κλίμαξ ἐστηρίζετο ἐπὶ χαμηλῆς καμάρας, ἀνοιγομένης παραπλεύρως ὁλοκλήρου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κλιμακοστασίου, τὴν καμάραν δὲ αὕτην ἐχρησιμοποίησε καὶ ἡ νεωτέρα κλίμαξ, προστεθείσης παραπλεύρως δευτέρας μεγαλύτερας καμάρας διὰ νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ μεγαλύτερον αὐτῆς πλάτος. Ἐκ τῆς ἀρχαιοτέρας κλίμακος διασώζονται ὁκτὼ βαθμίδες, ἥτοι μέχρι τοῦ μέσου τῆς κάτωθεν

1 Τὰ ὕψιστα φραχθέντα αὐτὰ τετράλοβα παράθυρα τῶν φωταγωγῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος δὲν ἐξηγεῖται διατὶ ἠνοίχθησαν κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα εἰς τὸν μειωθέντα καθ' ὕψος τοῖχον, ἐφ' ὅσον ἀναγκαιῶς θὰ ἀπεκλείοντο ὑπὸ τῆς στέγης τῶν περυγίων. Μία λύσις θὰ ἡδύνατο ἴσως νὰ δοθῇ, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὸν ἐν βίᾳ ἀναστηλωθέντα ναὸν ἐπανεκτίσθησαν: πρῶτον ἡ βασι-

λικὴ μὲ τὴν σειρὰν τῶν ὑρίστων παραθύρων καὶ κατόπιν τ' ἀνώτερα μέρη τῶν περυγίων, χωρὶς νὰ ὑπολογισθῇ ὅτι ἡ στέγη των θὰ ἔφρασε τὰ τετράλοβα τοῦ ἱεροῦ Βήματος, διὸ καὶ τὰ ἐνετοίχισαν τότε ἀμέσως, ὅπως δεικνύουν αἱ ἀνευρεθεῖσαι τοιχογραφίαι, αἵτινες δυσκόλως θὰ ἡδύναντο ν' ἀποδοθοῦν εἰς τὴν μετὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα ἐποχὴν (βλ. κατωτέρω).

υποστηριζούσης αὐτὴν καμάρας, ἡ συνέχεια δὲ τῆς κλίμακος ἐκ τριῶν βαθμίδων εἶχεν ἐντοιχισθῇ εἰς τὸ πάχος τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ περυγίου εἰς ὕψος 1.50 μ. ἀπὸ τοῦ διαπέδου, ὡς διακρίνεται εἰς τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τοῦ κλιμακοστασίου (εἰκ. 55).

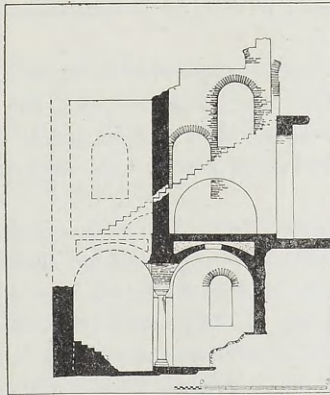

Εἰκ. 55. Τομαὶ κατὰ πλάτος καὶ μῆκος τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ Ν. περυγίου μετὰ τῆς κάτωθεν Κρύπτης.

Ἄρα εἰς ἐποχὴν τινα τὸ κλιμακοστάσιον ὄφειλε νὰ ἔχη μεγαλυτέραν πρὸς νότον ἔκτασιν ἢ νὰ ὑπῆρχε προθάλαμος διὰ νὰ περιλάβῃ καὶ τὸ ἔξω τοῦ σημερινοῦ περυγίου συνεχιζόμενον τμήμα τῆς κλίμακος. Πράγματι δὲ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ περυγίου δεικνύει πρὸς τὰ ἔξω συνέχειαν ἀποκοπέντος τοίχου. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς κάτωθεν θόλους τῆς ἐπεκτάσεως τῆς Κρύπτης, τοὺς ἀποτελοῦντας τὸ κρηπίδωμα τοῦ ἔξω τοῦ ναοῦ ἐκτεινομένου κλιμακοστασίου καὶ θεατοῦ σήμερον ἐκ τῆς νοτίας προσόψεως (πίν. 13γ).

Τὴν μεταγενεστέραν αὐτὴν ἔκτασιν τοῦ κλιμακοστασίου πρὸς νότον δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἐκ τῆς κάτωθεν Κρύπτης, ἔνθα κατὰ τὰς τελευταίας ἀνασκαφὰς ἀνευρέθη ὁ νότιος τοῖχος τῶν καταστραφειῶν μικρῶν στοῶν μετὰ μικρᾶς κλίμακος καθόδου εἰς τὴν Κρύπτην· ἐπ' αὐτοῦ ἐστηρίζετο ὁ νότιος τοῖχος τοῦ προθαλάμου, ὡς ἀποκαθιστῶμεν εἰς τὴν εἰκ. 56 (τομὴ Β-Β). Αἱ ἀνταποκρίσεις αὗται καθιστοῦν πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἡ ἐπέκτασις τῆς Κρύπτης συνδέεται μὲ τὰς μεταβολάς, αἵτινες ἐγένοντο εἰς τὸ κλιμακοστάσιον κατὰ τὴν προσθήκην τῆς κλίμακος.

Ἀντιστοίχως εἰς τὸ βόρειον περύγιον (ἔνθα ἀρχαιότεραι καὶ νεώτεραι κλίμακες εἶχον ἐκλείψει) τὸ ἀρχαῖον προστώον διεσκευάσθη εἰς κτιστὸν προθάλαμον τοῦ κλιμακοστασίου δι' ἐντοιχίσεως τῶν δύο κιόνων του, ὡς γίνεται κατωτέρω λόγος εἰς τὰ περὶ προσκτισμάτων.

Εἰκ. 56. Ἀποκατάστασις τοῦ κλιμακοστασίου καὶ τῆς κλίμακος τοῦ Ν. περύγιου μετὰ τῆς Κρύπτης (τομὴ Ε-Ε).

Εἰς τὴν βασιλικὴν ἦσαν προσηρημένα τὰ ἐξῆς προσκτίσματα: πρῶτον τὰ ἐκ τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ προερχόμενα καὶ κατέχοντα τὴν ΒΔ. γωνίαν, δεύτερον μέγα ὀρθογώνιον διώροφον πρόσκτισμα ἔξωθεν τοῦ βορείου περυγίου καὶ τρίτον τὸ κομψὸν ναῦδριον τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ ναοῦ, ἐκτεινόμενον πρὸς ἀνατολάς.

Αἱ σκαφικαὶ ἔρευναι ἔξωθεν τῆς βορείας ἰδίᾳ πλευρᾶς ἔφερον εἰς φῶς σειρὰν ἄλλων προσκτισμάτων, ἅτινα σὺν τῷ χρόνῳ εἶχον ὑποστῆ διαφόρους μετατροπὰς.

1. Προσκτίσματα τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς βασιλικῆς. Εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος διετηρήθη μικρὸν ἀρχαιότερον θολωτὸν κτίσμα, ὅπερ παρημπόδισε τὴν κανονικὴν ἔκτασιν τοῦ νάρθηκος πρὸς βορρᾶν. Τοῦτο καλύπτεται ὑπὸ ἡμικυλινδρικοῦ ἀρχαίου θόλου (βλ. ἀνωτέρω σ. 42), τὸν ὁποῖον διακόπτει ὁ τοίχος τοῦ νάρθηκος. Ὁγκώδης ἀκανόνιστος πεσσὸς ἐκ πλίνθων κατελάμβανε τὸ ἥμισυ τοῦ χώρου, προστεθεὶς πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ θόλου· τὸ ἐναπομείναν τμήμα ἐχρησιμοποιήθη ὡς δεξαμενὴ. Πλακόστρωτον δάπεδον, λείψανα τοῦ ὁποίου σώζονται παρὰ τοὺς τοίχους, ἐχώριζε τὸ ἄνω ἥμισυ ἀπὸ τὸ κάτω, ὅπερ κυρίως ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενὴ· τοῦτο δεικνύουν ὕδαταγωγοὶ καὶ σωληνες ἐκβάλλοντες πρὸς τὰ ἔξω, δι' ὧν διωχετεύοντο ὕδατα εἰς τὴν αὐλὴν τῆς προσόψεως¹.

Κατ' ἀρχὰς τὸ θολωτὸν τοῦτο κτίσμα εἶχε τὴν εἴσοδον αὐτοῦ πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 5), κατόπιν ὅμως αὕτη ἐκλείσθη, ὅταν τὸ συγκρότημα τῶν δεξαμενῶν ἐπεξετάθη πρὸς βορρᾶν, διηνοίχθη δὲ στενὴ δίοδος εἰς τὴν πρόσοψιν δι' ἀποκοπῆς μέρους τοῦ τοίχου τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ νάρθηκος ὑψηλά, κάτωθεν τοῦ ἀκραίου ἡμίσεος τόξου τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ.

Ἀνατολικῶς τῶν δεξαμενῶν εὐρίσκονται οἱ δύο θολωτοὶ θάλαμοι τοῦ σημερινοῦ Τάφου, ἐκ τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ προερχόμενοι καὶ ἐκτεινόμενοι πρὸς βορρᾶν πέραν τῆς βασιλικῆς· οὗτοι ὑπέστησαν τὰς ἐξῆς διασκευάς, ὅταν ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς προσκτίσματα τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ: Ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα ἀπεκλείσθη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευρὰν ἐν μέρει διὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς καὶ ἐν μέρει δι' ἰδιαιτέρου τοίχου· ἐπίσης ἀπεκλείσθη ἡ ἀνοικτὴ βορεία πλευρὰ τοῦ παραπλευρῶς τετραγώνου θολωτοῦ καὶ ἠνοίχθησαν νέαι δίοδοι: μία μεταξὺ τῶν δύο θαλάμων καὶ ἐτέρα διὰ τὴν συγκοινωνίαν τοῦ ἡμικυκλικοῦ πρὸς τὴν βασιλικήν, οὗτω δὲ ἀποτελέσθησαν δύο συνεχόμενα κλειστὰ προσκτίσματα.

¹ Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξίς εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ ναοῦ κήπων καὶ καρποφόρων δένδρων. Ὁ Εὐστάθιος εἰς λόγον του ἀναφωνεῖ «ὡς παράδεισον ἄλλον βλέπομεν τὸν ναόν σου, μάρτυς Δημήτριε» (Migne, 136, 164) καὶ ἄλλαχού «... τῷ τεμένει σὺν τῷ, ὃ καὶ φυτὰ ὥσπερ αἱ ἐμπεπηγνῖαι λόγχαι ἐκόσμησαν» (αὐτόδι σ. 213). Ἐχομεν δὲ καὶ ἐνθύμησιν εἰς Κώδ. 2953 τῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων τοῦ 13^{ου} αἰ.

ἀναγράφουσιν δοσίματα ἐκ τῶν αὐλῶν τοῦ ναοῦ: «ἔδωκέ μοι ὁ παπᾶ-Σγουρὸς ὁ χαρτουλάριος τοῦ ἁγ. Δημητρίου ὑπέρπυρα δύο· ἀπὸ τοῦ κανισχίου... καὶ τοῦ δεκάτου τῆς αὐλῆς τῆς πλησίον τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ τόπου τοῦ ἁγ. Δημητρίου οὐδὲν μοι δέδωκεν ὁ χαρτουλάριος· ἄπερ ἐμέρισαν μετὰ τοῦ Εὐμαθίου καὶ τῶν λοιπῶν δομεστικῶν» (βλ. BZ XXIII, 1914, σ. 144).

Ἡ κατὰ τὰς τελευταίας γενομένης ἐργασίας ἀνανέωσις τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας προ-
χειρώς διασκευασθέντος πλαισίου τοῦ τάφου τοῦ ἀγ. Δημητρίου, ἀποτελουμένου ἐκ
ῥωμαϊκοῦ περιυθρώματος ἐμπεπηγμένου εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ δευτέρου θαλά-
μου¹ ἀπεκάλυψεν ἐκεῖ ἀρχαίαν θύραν, δι' ἧς τοῦτο συνεκοινώνει πρὸς τὸν ἕξω τῆς
βορείας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ χώρον (βλ. ἀνωτέρω σ. 40 εἰκ. 3). Ὁ χώρος οὗτος ἀνευρέθη
ἐπεστρωμένος διὰ κορρασανίου διατηροῦντος ἐλάχιστα λεῖψανα δαπέδου ἐκ πολυχρώμου
κανονικοῦ μαρμαροθετήματος, εὐρισκομένου εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον κατὰ 0,80 μ. τοῦ
δαπέδου τοῦ ναοῦ, χαμηλότερον δὲ κατὰ μίαν βαθμίδα τῶν δύο ἄλλων θαλάμων τοῦ
τάφου. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπεκάλυψαν κάτωθεν τοῦ δαπέδου τούτου ῥωμαϊκοὺς ὕδατα-
γωγοὺς καὶ ἀρχαιότερον τοῖχον, βαίνοντα ἐξ ἀνατολῶν πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐξέδραν.
Εἶνε ἐπομένως πιθανὸν ὅτι ὁ ἐπεστρωμένος χώρος, ὡς προερχόμενος ἐκ τῆς ἀρχικῆς
ἐποχῆς, ἀπετέλει τρίτον εὐρύχωρον θάλαμον πρὸς Β. τῆς βασιλικῆς, τοσοῦτον μᾶλλον
καθ' ὅσον ὁ βόρειος αὐτῆς τοῖχος, εἰς ὃν τὸ πρόσκτισμα ἦτο προσκεκολλημένον, φέρει
μόνον πύλην, οὐδὲν δὲ ἄνοιγμα παραθύρου.

Ἡ χρῆσις ὡς βαπτιστηρίου τῶν τριῶν τούτων συγκοινωνούντων διαμερισμάτων,
εὐρισκομένων ἐπὶ ὑψηλότερου ἐπιπέδου, εἶνε λίαν πιθανή ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των καὶ τῆς
γεινιάσεως πρὸς τὰς δεξαμενάς, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἀπεκλείσθη καὶ ἐκ τῶν ἐνεργηθεισῶν
ἐν τῇ Κρύπτῃ ἀνασκαφῶν ἢ χρησιμοποίησις τοῦ κεντρικοῦ αὐτῆς μέρους ὡς βαπτι-
στηρίου².

2. Πρόσκτισματα ἔξωθεν τῆς Β. πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς. Ἀνασκαφαὶ ἔξω-
θεν τῶν δύο ἐτέρων πυλῶν τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀπεκάλυψαν δύο θολωτὰ
συγκοινωνοῦντα πρόσκτισματα (πίν. 36 α, γ), λεῖψανα τῶν τοίχων τῶν ὁποίων διεσώ-
ζοντο· ἐπίσης διεκρίνοντο λεῖψανα τῶν θόλων των ἄνωθεν τῶν πυλῶν, ὡς εἶδομεν
ἀνωτέρω (σ. 81) (πβλ. καὶ πίν. 20 α καὶ 21 β).

Ἀμφότερα τὰ πρόσκτισματα ταῦτα δὲν προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐποχῆς.
Τὸ πρῶτον, ἐπίμνηκον ὀρθογώνιον (7,70×3,60 μ.), ἔμπροσθεν τῆς μεσαίας πύλης, ἐστε-
γάζετο δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις, προσκολληθεὶς εἰς τὸν τοῖχον τῆς βασιλικῆς,
ἀπέκλεισεν ὑπάρχον ἐκεῖ παράθυρον. Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ πρόσκτισματος αὐτοῦ ἀνευ-
ρέθησαν δύο πλινθόκτιστοι τάφοι ἐκατέρωθεν τῆς πύλης. Ὁ πρὸς ἀνατολὰς τάφος,
θολωτὸς ἀρχικῶς, εἶχεν ἀνοιχτὴ καὶ φραγτὴ κατὰ μέγα μέρος διὰ πλακῶν. Ὁ πρὸς
δυσμάς, ἐσκαμμένος ἐντὸς τοῦ βραχίονος ἐδάφους, ἦτο ἐκτισμένος μόνον ἀπὸ τὰς δύο
αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ πλακῶν· εἰς ἀμφοτέρους εὐρέθησαν ἀγγεῖα τοῦ
12^{ου} - 13^{ου} αἰῶνος.

Τὸ νεκρικὸν τοῦτο πρόσκτισμα συγκοινωνεῖ πρὸς Α. διὰ θύρας (ἧς εὐρέθη τὸ μαρ-
μάρινον, λίαν ἐφθαρμένον ἐκ τῆς χρήσεως κατώφλιον), πρὸς τὸ δεύτερον, μικρότερον ἐν
εἵδει ναυδρίου μὲ ἀψίδα πρόσκτισμα (3,50×5,50 μ.), τὸ εὐρισκόμενον πρὸ τῆς πλατυ-
τέρας ἀρχικῆς πύλης τῆς βασιλικῆς. Ὁ χαμηλότερος ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς πύλης ἀρχό-
μενος θόλος του ἀνήκει, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, εἰς τὴν ἀρχικὴν ἐποχὴν τοῦ ναοῦ, τὸ ναῦ-

1 Βλ. εἰκ. εἰς ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ πίν. XVII, 1.

2 Πρβ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐκθεσὶς εἰς Παράρτημα ΑΔ. 1918 σ. 45 κέ.

δριον ὁμως διεσκευάσθη ἀργότερον. Ὁ δυτικὸς αὐτοῦ τοῖχος μετὰ τῆς θύρας, δι' ἧς συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ νεκρικὸν πρόσκτισμα, εἶνε μεταγενεστέρα προσθήκη, ὡς διακρίνεται σαφῶς ἐκ τῆς τοιχοδομίας (πίν. 36γ). Ἀρχικῶς ὑπῆρχε μόνον ἡ εἰς ὕψος διασωθεῖσα ΒΔ. αὐτοῦ γωνία, ἥτις ἦτο αὐτοτελής, ὡς πεσσός, μὲ πρόσωπον ἀπὸ τὰ τέσσαρα μέρη (πίν. 36α).

Ἐκ τούτου συνάγομεν ὅτι εἰς τὸν ναὸν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος πρὸ τῆς κυρίας θύρας ὑπῆρχεν εἶδος προστώου, ἐστεγασμένου διὰ σκαφοειδοῦς θόλου, ἀνοικτοῦ ἀπὸ τὰς τρεῖς πλευρὰς διὰ τόξων, στηριζομένων εἰς γωνιαίους κτιστοὺς πεσσούς, ἐξ ὧν διεσώθη ὁ εἶς.

Εἰς δευτέραν ἐποχὴν, ἴσως προγενεστέραν τῶν μεγάλων ἐπισκευῶν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, τὸ ἀνοικτὸν προστῶον μετεβλήθη εἰς ναῦδριον, προσετέθη δὲ δυτικῶς αὐτοῦ τὸ ἔτερον πρόσκτισμα, μεθ' οὗ συνεκοινωνεῖ διὰ θύρας. Τὰ δύο προσκτίσματα ἔχουν τὰ δάπεδά των εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον κατὰ 0,25 μ. ὑψηλότερον τοῦ ἀρχικοῦ. Ἐκ τῶν δύο πυλῶν, μεθ' ὧν συγκοινωνοῦν πρὸς τὴν βασιλικήν, ἡ μὲν τοῦ ναῦδρίου ἔχει τὴν θέσιν τοῦ κατωφλίου τῆς εἰς τὸ χαμηλότερον ἀρχικὸν δάπεδον, ἡ δὲ τοῦ νεκρικοῦ προσκτίσματος εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τῶν προσκτισμάτων, ἐξ οὗ δηλοῦται ὅτι ἡ πύλη αὕτη ἠνοίχθη μεταγενεστέρως διὰ τὴν ἀπ' εὐθείας συγκοινωνίαν μὲ τὸ νεκρικὸν πρόσκτισμα.

Εἰς ἔτι μεταγενεστέραν ἐποχὴν τὸ πρὸ τῆς κυρίας πύλης ναῦδριον κατηργήθη καὶ ἡ πύλη ἐχρησιμοποιήθη πάλιν ὡς ἐξωτερικὴ εἴσοδος τοῦ ναοῦ, διὸ καὶ κατεστράφη τελείως πᾶν ἔχνος τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ ναῦδρίου.

Ἀνατολικῶς τοῦ ναῦδρίου προσετέθησαν δύο νέα προσκτίσματα μὲ κοινὸν μεσότοιχον χρησιμοποιήσαντα ὡς θεμέλιον τὸν ἐν συνεχείᾳ τοῦ τοῖχου τοῦ Β. περυγίου ἀνευρεθέντα ῥωμαϊκὸν τοῖχον τοῦ λουτροῦ, περὶ οὗ ἐπανειλημμένως ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω.

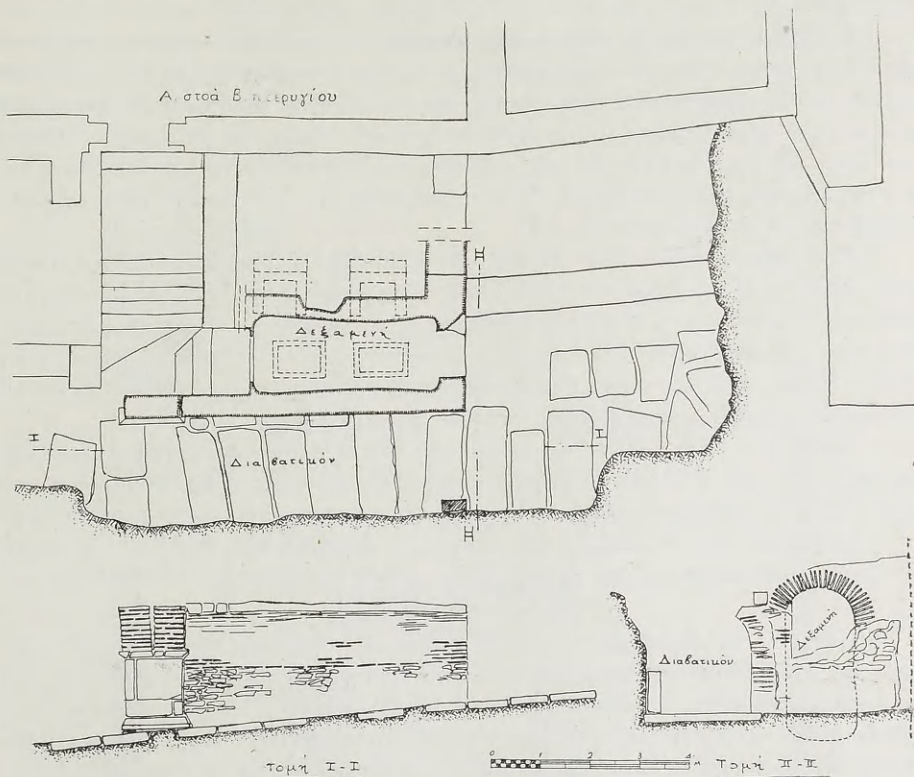
Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν, παραπλεύρως τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἦτο θολωτὸν (οἱ θόλοι του διακρίνονται εἰσέτι συνεχόμενοι πρὸς τοὺς θόλους τοῦ προστώου), ἐκαλύφθη πολὺ βραδύτερον ὑπὸ δεξαμενῆς, σωζομένης εἰς ὕψος μέχρι σήμερον. Ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιότερου προσκτίσματος σώζονται αἱ πλάκες εἰς βαθύτερον ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς, προέχουσαι κατὰ 0,18 μ. ἔξωθεν τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ καλύπτουσαι ἐν μέρει τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος τοῦ καταργηθέντος ναῦδρίου, ἐκ τούτου δὲ διαπιστοῦται ἡ κατάργησις αὐτοῦ.

Τὸ παραπλεύρως πρὸς Β. δεύτερον πρόσκτισμα ἔχει μορφήν εὐρυχώρου παρεκκλησίου πλάτους 8,50 μ. μὲ τρίπλευρον ἀψίδα. Ὁ ἀνατολικὸς αὐτοῦ τοῖχος στηρίζεται ἐπίσης ἐπὶ ἰσχυροῦ τοῖχου τοῦ θαλάμου κ τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ (πίν. II), ὡς κατέδειξε τοῦτο σκαφικὴ ἔρευνα· εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς ἀψίδος ὁ ἀρχαῖος τοῖχος ἀπεκόπη, τὸ παραπλεύρως δὲ ἄνοιγμα τοῦ ῥωμαϊκοῦ τοῖχου διεσκελίσθη διὰ τοξωτῆς διατάξεως τῶν πλίνθων (πίν. 37α).

Εἰς ἐν ἐκ τῶν τριῶν παρεκκλησίων τούτων, τῶν εὐρισκομένων εἰς τὴν ἀριστερὰν (βορείαν) πλευρὰν τῆς βασιλικῆς, πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὸ ναῦδριον τοῦ Βαπτιστοῦ

Ἰωάννου, εἰς τὸ ὁποῖον, συμφώνως πρὸς τὰ ἀναγραφόμενα εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Θεοδώρας, ἐτάφη ὁ ἐπίσκοπος τῆς Θεσσαλονίκης Ἀντώνιος (843) ¹.

Ἀνατολικῶς τοῦ τελευταίου παρεκκλησίου εὐρίσκετο τὸ προστώφον τῆς πύλης τοῦ περυγίου. Τοῦτο μετετράπη βραδύτερον εἰς κλειστὸν θάλαμον διὰ τοίχου ἑκταθέντος

Εἰκ. 57. Προσκήματα εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

ἀπὸ τῆς τριπλεύρου ἀψίδος τοῦ παρεκκλησίου μέχρι τοῦ ἀκραίου διωρόφου προσκτίσματος καὶ ἐντοιχίσαντος τοὺς κίονας τοῦ προστώφου. Ἐμπροσθεν αὐτοῦ ἐτέθη νέον προστώφον ἐκ δύο κίωνων, αἱ βάσεις τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν, εὐρισκόμεναι εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον τῶν βάσεων τῶν ἐντοιχισθέντων κίωνων, τὰς ὁποίας ἐπίσης, κεκρυμμένας ὑπὸ τὸ δάπεδον, ἀπεκάλυψεν ἡ ἀνασκαφὴ (πίν. 37 β).

Τέλος τὸ ἔξωθεν τοῦ Β. περυγίου μέγα ὀρθογώνιον πρόσκτισμα, ἡ πύλη τοῦ ὁποίου ἔφερε ρωμαϊκὸν ἀνάγλυφον μὲ κεφαλὰς κριῶν ὡς ὑπέρθυρον (εἰκ. 4), προήρχετο

¹ «... κατέθεντο ἐν τοῖς λαοῖς μέρεσι τοῦ περικλύτου τεμένους τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου ἐν τῷ ἔκεισε ναῷ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου». Βλ. Βίον

ἁγ. Θεοδώρας ἐκδοθέντα ὑπὸ KURTZ ἐν Mémoires de l'Académie imp. des sciences de S. Petersburg, VIII série, d. hist. phil. VI, N° 1 (1902) σ. 6.

ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος πιθανῶς ἐκ διασκευῆς θαλάμου τοῦ ῥωμαϊκοῦ λουτροῦ. Ὁ ἀνατολικὸς αὐτοῦ τοῖχος προχωρεῖ μέχρι τοῦ δαπέδου τῆς Κρύπτης καὶ φέρει μέγα τοξωτὸν παράθυρον, ὅπερ ἀρχικῶς ἦτο τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον πύλης (εἰκ. 50 εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον). Εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν τὸ πρόσκτισμα τοῦτο ἐγένετο διώροφον.

3. Προσκίσματα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Μὲ τὸ βορειοανατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου περυγίου συνείχετο πρόσκτισμα, ὡς δεικνύουν μικρὰ τμήματα ὑπολειφθέντων τοίχων καὶ τὰ κορηπιδώματα αὐτοῦ ἐν τῇ Κρύπτῃ. Ἐξώθεν τῆς νοτίας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ προσκίσματος τούτου ἐξετείνοντο τὰ δύο σκέλη τῆς ἐξωτερικῆς κλίμακος τοῦ ναοῦ. Τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τῆς κλίμακος ἐστεγάζετο διὰ θόλου, παραπλεύρως τοῦ ὁποίου δευτέρως θόλος ἐστέγαζεν εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τὴν λιθόστρωτον ὁδόν, σχηματιζομένου οὕτω «διαβατικοῦ» (εἰκ. 57).

Αἱ γενέσεις τῶν δύο θόλων διεσώθησαν, ἡ μὲν τῆς κλίμακος εἰς τὴν στροφὴν αὐτῆς (πίν. 24 β), ἡ δὲ τοῦ διαβατικοῦ κατὰ μῆκος τοῦ μακροῦ τοίχου ἐπὶ τῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ (εἰκ. 57 τομὴ II-II). Ὁ μακρὸς οὗτος τοῖχος δὲν προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς περιόδου τοῦ ναοῦ, ὡς δεικνύει ἡ θέσις καὶ ἡ κατασκευὴ του. Ἄνωθεν τῶν δύο χαμηλῶν θόλων ἐγένετο ἡ συγκοινωνία ἀπὸ τῆς βασιλικῆς εἰς κτίριον εὐρισκόμενον πέραν καὶ ἀνατολικῶς τῆς ὁδοῦ, ὅπερ πιθανῶς ἦτο τὸ ἐπισκοπικὸν μέγαρον.

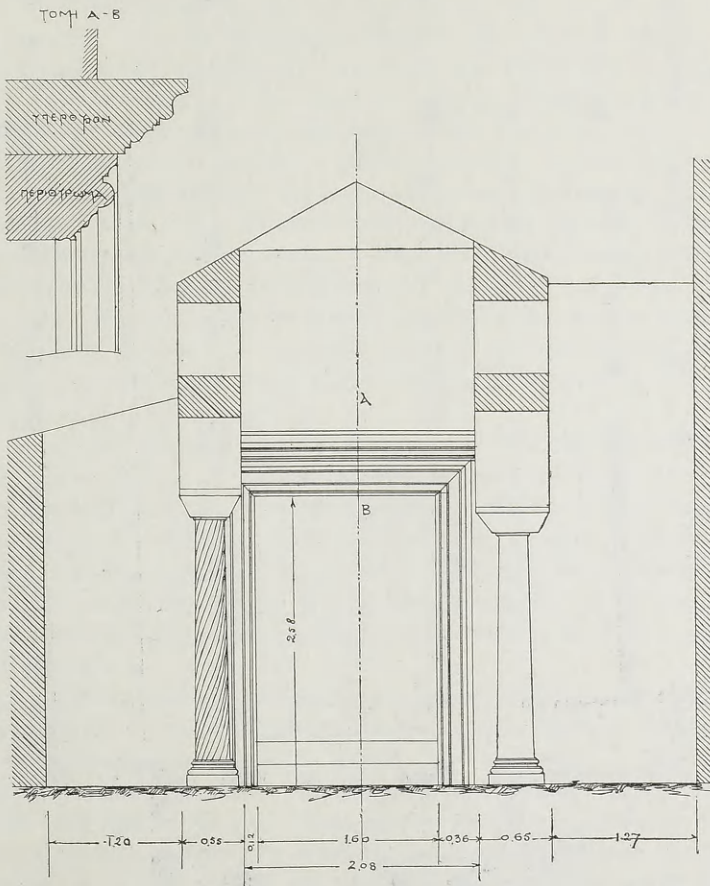
Βραδύτερον, ὅταν ἡ κλίμαξ ἤχρηστεύθη, τὸ θολοσκέπαστον αὐτῆς τμήμα μετετράπη εἰς δεξαμενὴν (πίν. 36 β)· εἰς τὰ τοιχώματα αὐτῆς διακρίνονται τὰ δύο ἐπ'ἀλληλα κονιάματα, ἐξ ὧν τὸ δεύτερον στεγανόν. Ὁ χρόνος τῆς διασκευῆς δύναται νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν ἀχρήστευσιν καὶ τῆς ἐτέρας πρὸς ἀνατολὰς κλίμακος, εἰς τὴν θέσιν τῆς ὁποίας ἀνηγέρθη τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Τὸ εἰς τὸ ΝΑ. ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς προστεθὲν παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, εἰς σχῆμα μικρᾶς κιονοστηρίκου ξυλοστέγου βασιλικῆς, ἔχει ἁρμονικὰς ἀναλογίας, καλῶς φωτιζόμενον διὰ φωταγωγῶν ἀνοιγομένων εἰς τὸ ὑψωμένον μέσον κλίτος καὶ διὰ μεγάλων παραθύρων, εὐρεθέντων πεφραγμένων, εἰς τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευρὰν (πίν. VI 2). Τριλόβον παράθυρον φωτίζει τὴν κεντρικὴν ἀψίδα, μονόλοβα δὲ τὰς πλαγίας ἀψίδας Προθέσεως καὶ Διακονικοῦ, ἐξ ὧν ἡ τῆς Προθέσεως εἶχεν ἀνοικοδομηθῇ μεταγενεστέρως.

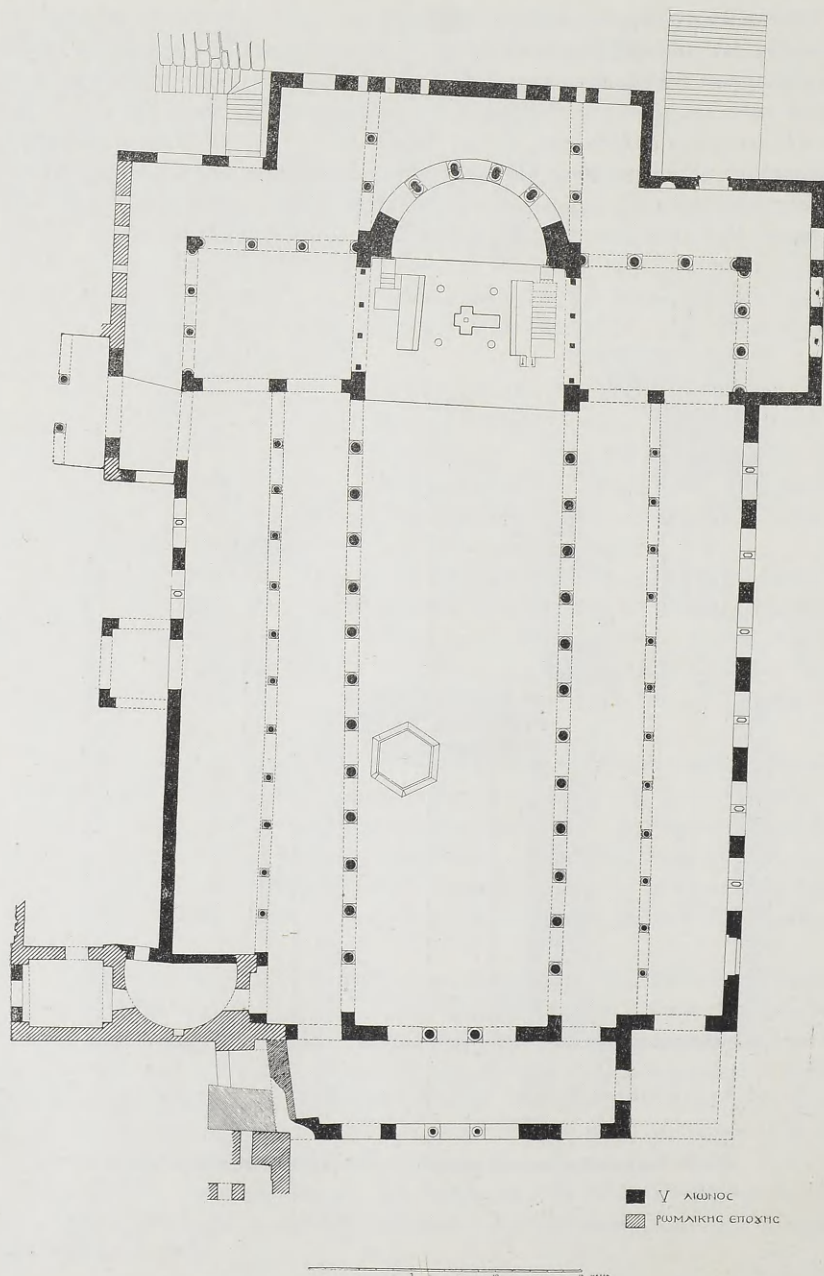
Αἱ μικραὶ κιονοστοιχίαι ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρία ζεύγη στρεπτῶν κιόνων, εἰλημμένων ἀλλαχόθεν, καὶ ἀπὸ δύο κτιστοὺς πεσσοὺς διὰ τὴν στήριξιν τοῦ εἰκονοστασίου κατὰ τὸν τρόπον τῶν σταυροειδῶν ναῶν. Ἡ μόνη πρὸς δυσμὰς θύρα τοῦ παρεκκλησίου εἶνε, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἡ ἐξωτερικὴ ἀνατολικὴ πύλη τῆς βασιλικῆς, διατηροῦσα τὸ ἀρχαῖον ἐκ γλυφῆς περιθύρωμα αὐτῆς κατὰ χώραν, ἥτοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (εἰκ. 58). Ἡ ἀπόξεις τῶν κονιαμάτων ἔφερεν εἰς φῶς ἀρίστως τοιχογραφίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, αἵτινες ἐκάλυπτον ὁλόκληρον τὸ ναῦδριον.

Τέλος ἐξώθεν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς, ἔνθα κατὰ τὴν ἀρχικὴν περίοδον οὐδὲν πρόσκτισμα ὑπῆρχε, προσετέθη προθάλαμος τοῦ κλιμακοστασίου, περὶ οὗ ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω σ. 132.

Οὕτω κατὰ τὴν ἀρχικὴν ἐποχὴν τὰ προσκίσματα περιορίζοντο εἰς τὰς δύο γωνίας τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς, ἦσαν δὲ αὐτὰ λείψανα τοῦ ἀρχαιοτέρου λουτροῦ, διαρρυθμισθέντα διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ναοῦ. Βραδύτερον τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ συνεδέθη πρὸς κτίρια εὐρισκόμενα πέραν τῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ὁλόκληρος ἡ πρὸς βορρᾶν πλευρὰ τῆς βασιλικῆς κατελήφθη ὑπὸ διαφόρου μορφῆς καὶ μεγέθους νεκρικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον προσκτισμάτων, τὰ ὅποια ὁμῶς ἐν σχέσει πρὸς τὰς διαστάσεις τῆς βασιλικῆς ἦσαν χαμηλά, ἐλάχιστα μειώνοντα τὴν μνημειώδη ἐντύπωσιν τοῦ ναοῦ μεγάλως προέχοντος εἰς ὕψος καὶ ὄγκον.

Εἰκ. 58. Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου με' ὄψιν πρὸς Δ.

Είλ. 59. Ἀποκατάσταση τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Σ'. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 7ΟΝ ΑΙΩΝΑ

1. *Ἡ βασιλικὴ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος* (εἰκ. 59 καὶ πίν. I).

Μετὰ τὴν γενομένην ἀνωτέρω λεπτομερῇ ἀνάλυσιν τῶν καθ' ἕκαστα μερῶν τῆς βασιλικῆς, τὴν διακρίβωσιν τῶν διασωθέντων ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος τμημάτων καὶ τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν ἀποκατάστασιν τῶν διασκευασθέντων μερῶν, δυνάμεθα ἐν συμπεράσματι νὰ ἀνασυγκροτήσωμεν ὡς ἐξῆς τὸν ὅλον ἀρχικὸν ναὸν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἀγίου Δημητρίου ἀνηγέρθη ἐπὶ τοῦ κατεδαφισθέντος ἀρχαιότερου Μαρτυρίου τοῦ περικλειόντος τὸν τάφον τοῦ ἀγίου, κατὰ πολὺ μεγαλύτερα, ἐκταθεῖσα ἐφ' ὅλου τοῦ χώρου τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ, οὗτινος διετηρήθη ὡς Κρύπτη ὁ πρὸς ἀνατολὰς ἰσόγειος ὄροφος καὶ διαμερίσματά τινα πρὸς βορρᾶν ὡς προσκτίσματα. Πρὸς σχηματισμὸν προσαλίου ἢ αἰθρίου ἐμπροσθεν τῆς βασιλικῆς, κατηδαφίσθη μέρος τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου, ἐγγύτατα τοῦ λουτροῦ εὐρισκομένου.

Ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ εἶχε τὸν αὐτὸν τύπον τοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναοῦ (πεντάκλιτος μὲ ἐξέχον ἐγκάρσιον μετὰ στοῶν κλίτος) καὶ τὰς αὐτὰς διαστάσεις, μὲ διαφορὰν ὕψους 1,50 μ. ἐπὶ πλεόν, συμπληρουμένη πρὸς ἀνατολὰς διὰ μικροῦ αἰθρίου μετὰ στοῶν ἐκατέρωθεν, ἐκτεινομένων μέχρι τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως τῆς κάτωθεν Κρύπτης.

Ἡ βασιλική, περίοπτος ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτῆς πλευρῶν, παρείχε τὴν ἐντύπωσιν ἐπιβλητικοῦ μνημειώδους κτίσματος, πλήρους ἀπλότητος εἰς τὰς κυρίας αὐτοῦ γραμμὰς καὶ ἐνότητος εἰς τὴν ὅλην συγκρότησιν.

Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἦσαν σχεδὸν διάτρητοι ἐκ τῶν πολλῶν ἀνοιγμάτων, διατεταγμένων μέ τινα ἐλευθερίαν. Εἰς ἐκάστην τῶν τεσσάρων προσόψεων ὑπῆρχον ἀνὰ δύο πύλαι καὶ δύο ἐπάλληλοι σειραὶ πυκνῶν τοξωτῶν παραθύρων, ἐξ ὧν τὰ τῆς κάτω σειρᾶς ἦσαν μεγαλύτερα καὶ δίλοβα, τῆς δὲ ἄνω πολύλοβα, ἠνωμένα δι' ἀμφικιονίων κατὰ συστάδας ἀπὸ τριῶν μέχρις ἐπτά. Ὑπερμεγέθη παράθυρα ἠνοίγοντο ἰδίως εἰς τὸν νάρθηκα, τὰ περὺγια καὶ τὴν Ἀψίδα. Ἐξώθεν τῶν ἀνατολικῶν θυρῶν ὑπῆρχον κλίμακες, ἕνεκα τοῦ χαμηλοτέρου ἐπιπέδου τῆς ὁδοῦ, τὰς δύο δὲ πύλας τῆς βορείας πλευρᾶς ἐπροστάτευον προστώα.

Πρὸ τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διὰ τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ Τριβήλου ἐξετείνοντο τὰ πέντε κιονοστήρικτα κλίτη, εὐρυνομένης πρὸς ἀνατολὰς τῆς βασιλικῆς διὰ τοῦ ὁμοίως κιονοστηρίκτου ἐγκαρσίου κλίτους.

Ἐπάλληλοι κιονοστοιχίαι ἐκ δώδεκα κίωνων ἐχώριζον τὸ εὐρὺ καὶ ὑψηλὸν μέσον κλίτος ἀπὸ τῶν πρώτων πλαγίων, ἅτινα ἔφερον ὑπερῶα· αἱ ἐπικλινεῖς αὐτῶν στέγαι στηριζόμεναι ὁμαλῶς ἄνωθεν τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἄφινον ἐλευθέρους τοὺς φωταγωγοὺς τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρᾶς, τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος εὐρισκομένης εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος πρὸς τὰς τῶν πρώτων πλαγίων κλιτῶν (εἰκ. 21).

Τὰ δευτέρα χαμηλότερα πλάγια κλίτη δὲν εἶχον ὑπερῶα· ἐχώριζοντο δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων διὰ μικροτέρων κιονοστοιχιῶν, ὑπεράνω τῶν μετώπων τῶν ὁποίων ὑπῆρχε

σειρά ανοιγμάτων, ανταποκρινομένων εις τὴν ἄνω σειρὰν τῶν παραθύρων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, πρὸς μεταβίβασιν τοῦ φωτισμοῦ εἰς τὰ πρῶτα πλάγια κλίτη (εἰκ. 37).

Τὰ δάπεδα ἀμφοτέρων τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἐξ ἀκανόνιστου μαρμαροθετήματος, εὐρίσκοντο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου, μὲ ἐλαφρὰν καταφερῇ πρὸς ἀνατολὰς κλίσιν, ὅπως καὶ τὸ ἐκ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν δάπεδον τοῦ μέσου κλίτους.

Τὰ διπλᾶ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς ἐτερματίζοντο εἰς τὸ ἐγκάρσιον αὐτῆς κλίτος ὁμαλῶς διὰ πεσσῶν, οἵτινες ἐχρησίμευον διὰ τὴν κατάληξιν τῶν διαμέσων κιονοστοιχιῶν ὡς καὶ διὰ τὴν στήριξιν δύο μεγάλων, ἰσοπλατῶν πρὸς τὰ διπλᾶ κλίτη, ἐγκαρσίων τόξων, ἅτινα συνέδεον τὰ κλίτη πρὸς τὰ περύγια. Ἐπειδὴ τὰ πρῶτα πλάγια κλίτη ἀντίκρυζον εἰς τὸ βάθος πρὸς ἀνατολὰς τὰς μικρὰς στοὰς, τὰς χωροῦσας πέραν τῆς Ἀψίδος, τὰ δὲ δευτέρα πλάγια κλίτη τὰς ἀνατολικὰς θύρας, ἢ προοπτικὴ τῶν διπλῶν κλιτῶν διὰ μέσου τῶν περυγίων παρείχε τὴν ἐντύπωσιν ἀτέρμονος αὐτῶν ἐπεκτάσεως.

Τὸ ἱερὸν Βῆμα, ὑψηλότερον κατὰ μίαν βαθμίδα, εἶχε τὴν συνήθη κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα διάταξιν τοῦ συνθρόνου, ἥτοι τοὺς μὲν θρόνους τῶν ἱερέων ἐπὶ ἐπιμήκων βάθρων ἐκ δύο βαθμίδων ἐκατέρωθεν τῆς ἀγίας Τραπεζῆς, τὴν δὲ ἐπισκοπικὴν καθέδραν εἰς τὸν ἡμικυκλικὸν χώρον τῆς Ἀψίδος, εὐρισκόμενον ἐνταῦθα εἰς ἱκανὸν ὕψος ἕνεκα τοῦ ὑψηλοῦ θόλου τῆς κάτωθεν Κρύπτης. Ἀμέσως ὀπισθεν τῶν ἐπιμήκων βάθρων τοῦ συνθρόνου ἠνοίγοντο εἰς τὸ δάπεδον κλίμακες καθόδου εἰς τὴν Κρύπτην ἔχουσαι τὴν εἴσοδον αὐτῶν ἐξ ἀνατολῶν ἀπὸ τῶν περυγίων.

Ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἐξετείνοντο πέραν τοῦ πλάτους τῆς βασιλικῆς τὰ περύγια εἰς τὰ διάμεσα τῶν μεγάλων τόξων ὑπῆρχον μαρμάρινα διαφράγματα ἐξ ἀναγλύφων τόξων μετὰ βήλων.

Τὰ περύγια, ἐπέχοντα τὴν θέσιν «παραβημάτων», ἔφερον ἀπὸ τὰς δύο μόνον ἐξωτερικὰς αὐτῶν πλευρὰς στοὰς μετὰ κιονοστοιχιῶν ἐκ δύο κιόνων, ἐστεροῦντο δὲ ὑπερφῶν. Τὸ δάπεδον τοῦ νοτίου περυγίου εὐρίσκετο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸ δάπεδον τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, τοῦ δὲ βορείου ἦτο ὑψηλότερον κατὰ 0,80 μ. ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τοῦ ὕψους τῶν κάτωθεν θόλων τῆς Κρύπτης. Ἀνομοιότης ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν δύο περυγίων εἰς τὰς δυτικὰς ἐξωτερικὰς αὐτῶν γωνίας, ἕνεκα τῆς διατηρήσεως τοῦ προϋπάρχοντος ῥωμαϊκοῦ τοίχου εἰς τὸ βόρειον περύγιον.

Στενὴ ἐνότις μεταξὺ βασιλικῆς καὶ ἐγκαρσίου κλίτους ἐπετυγχάνετο εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὡς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕψους τῶν ὀροφῶν των· διότι ἡ μὲν ὀροφή τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ Βήματος εὐρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τῆς ὀροφῆς τοῦ ὑπερυψωμένου μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς, αἱ τῶν περυγίων εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὑπερφῶν τῶν πρῶτων πλαγίων αὐτῆς κλιτῶν, αἱ ὀροφαὶ δὲ τῶν στοῶν τῶν περυγίων εἰς τὸ ὕψος τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν. Ἐπειδὴ αἱ κιονοστοιχίαι τῶν περυγίων δὲν ἦσαν ἰσοῦσες πρὸς τὰς τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν, ἀλλ' ὑψηλότεραι, ἴσαι πρὸς τὰς τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, προσελάμβανον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τὰ περύγια ὕψος καὶ ἔξαρσιν.

Ἐξωτερικῶς ἡ ἀπλότης καὶ ἡ διαύγεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς συγκροτήσεως τῆς βασιλικῆς ἦτο πλήρης· τὸ ὑπερυψωμένον μέσον κλίτος διῆκε κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ καὶ κατέληγεν εἰς δύο ἀετώματα· τὸ δυτικὸν ἄνωθεν τοῦ Τριβήλου τοῦ νάρθηκος καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἄνωθεν τῆς Ἀψίδος. Αἱ ἐπικλινεῖς στέγαι τῶν πρῶτων πλαγίων κλιτῶν

περιέτρεχον γύρω τὸν ναὸν εἰς τὸ ὕψος τῆς στέγης τῶν πτερυγίων, ἥτις ἄφινεν ἐλεύθερα τὰ ὕψιστα τετράλοβα παράθυρα τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Αἱ χαμηλότεραι στέγαι τῶν πρώτων πλαγίων κλιτῶν περιέτρεχον τὰ πλάγια τῆς βασιλικῆς καὶ τὰ πτερύγια εἰς τὸ ὕψος τῶν στοῶν τῶν πτερυγίων.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς παρουσίαζε πρωτότυπον διάπλασιν, ἕνεκα τῆς προϋπαρχούσης Κρύπτης, ἥτις ἐξετείνετο μέχρι τῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ, τῆς εὐρισκομένης πέραν τῆς Ἀψίδος κατὰ 4,70 μ. καὶ εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον. Μικρὸν αἶθριον ὀπισθεν τῆς Ἀψίδος μετὰ χαμηλῶν στοῶν ἐκτεινομένων μέχρι τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης, ἥτις ἦτο θεατὴ, καὶ δύο μαρμάριναι κλίμακες, ἐκατέρωθεν πρὸ τῶν πυλῶν τῶν πτερυγίων, προσέδιδον καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πρόσοψιν ἁρμονικὴν συγκρότησιν.

2. Ἡ ἔκτασις τῆς καταστροφῆς ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος καὶ ἡ ἀνακρίσεις τῆς βασιλικῆς.

Τὴν ἔκτασιν τῆς ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφῆς τοῦ περιφήμου ναοῦ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, μνεῖα τῆς ὁποίας ἐπανελημμένως γίνεται εἰς τὰς πηγὰς (βλ. ἀν. σ. 23 κέ.) δυνάμεθα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς νὰ ὑπολογίσωμεν. Χαρακτηριστικὸν εἶνε, ὅτι ἡ ἐπελθοῦσα κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ. καταστροφή τοῦ κτιρίου εἶχε μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς τὴν δευτέραν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφὴν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1917, καθόσον διεσώθησαν περίπου τὰ αὐτὰ τμήματα τῆς βασιλικῆς.

Οὕτω καὶ κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 7^{ου} αἰ. κατεστράφησαν μετὰ τῆς στέγης καὶ ὅλα τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ κτιρίου. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς βασιλικῆς ὑπέστησαν μεγάλας βλάβας αἱ τέσσαρες αὐτῆς κιονοστοιχίαι, ἀσβεστωθέντων ἢ καὶ καταπεσόντων τῶν μαρμαρίνων κιόνων των, κατεστράφησαν δὲ τὰ ὑπερῶα, ἕνεκα τῆς ἀναφλέξεως τῶν στεγῶν καὶ τοῦ ξυλίνου δαπέδου των.

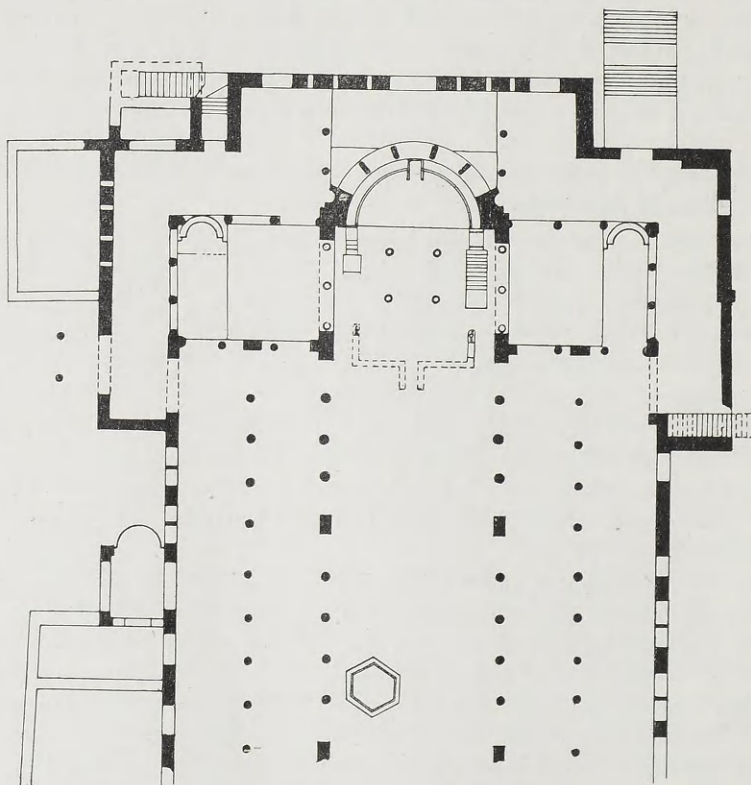
Εἰς τὴν ἑλλειψιν ὑπερῶων, καὶ ἐπομένως ξυλίνων δαπέδων εἰς τὰ ἐξωτερικὰ πλάγια κλίτη τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς, ὀφείλεται ἡ πιθανὴ διάσωσις τμήματος τῆς νοτίας δευτέρας κιονοστοιχίας, ὅπου τὰ μωσαϊκά, ἐνῶ κατὰ τὴν τελευταίαν πυρκαϊὰν αἱ δευτέραι αὗται κιονοστοιχίαι κατέπεσαν ὁλοσχερῶς. Εἰς τὸ ἐγκάρσιον κλίτος ἡ φθορὰ ἦτο μικροτέρα, διασωθέντων, πλὴν τῶν τόξοστοιχιῶν, καὶ τῶν κιόνων τοῦ νοτίου πτερυγίου.

Ἡ Ἀψὶς διεσώθη ἅθικτος μετὰ τῶν δύο εἰς αὐτὴν προσκεκολλημένων ποδαρικῶν τῶν μεγάλων τόξων, ἐνῶ τὰ δυτικὰ αὐτῶν ποδαρικά ὑπέστησαν βλάβας. Ἀθικτον διεσώθη ἐπίσης τὸ διπλοῦν θολωτὸν διαμέρισμα τοῦ σημερινοῦ Τάφου καὶ ὁ νάρθηξ μετὰ τοῦ Τριβήλου μέχρι περιῖτου τοῦ ὕψους τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν παραθύρων.

Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς τὴν μεγαλυτέραν φθορὰν ὑπέστη ἡ νοτία πλευρὰ, καταστραφεῖσα μέχρι τοῦ ὕψους τῆς κάτω σειρᾶς τῶν διλόβων παραθύρων, ἐνῶ ἡ βορεία διεσώθη κατὰ μέγα μέρος μέχρι τοῦ ὕψους τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν πολυλόβων παραθύρων τῶν ὑπερῶων. Ἐκ τῶν τοίχων τῶν πτερυγίων οἱ τοῦ νοτίου ὑπέστησαν μεγάλην καταστροφὴν: ὁ μὲν νότιος τοῖχος σχεδὸν ὁλοκληρωτικῇ, ὁ δὲ ἀνατολικὸς μέχρι τοῦ ὕψους τῶν πυλῶν, τοῦναντίον οἱ τοῖχοι τοῦ βορείου πτερυγίου διεσώθησαν εἰς ὕψος μέχρι τῶν ἀνωτάτων παραθύρων. Τέλος αἱ ἔξωθεν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μικραὶ στοαὶ τοῦ αἵθριου κατέπεσαν μετὰ τῶν κιονοστοιχιῶν των.

Ἡ ἀνακαίνισις τοῦ καυθέντος ναοῦ ἐγένετο εὐθὺς ἀμέσως καὶ ἐν βίᾳ, συμφώνως πρὸς τὰς πηγάς, διατηρηθέντων ὅλων τῶν τμημάτων, ἅτινα εἶχον διαφύγει τὴν καταστροφὴν. Παντοῖον ὕλικόν ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἀναστήλωσιν, πρόχειροι λύσεις ἐφηρμόσθησαν, ἐλήφθη δὲ φροντὶς δημιουργίας νέων χώρων ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς βασιλικῆς αἱ κιονοστοιχίαι τοῦ μέσου κλίτους ἀντικατεστάθησαν διὰ κιόνων διαφόρων μεγεθῶν, ἀλλαχόθεν εἰλημμένων χρησιμοποιηθέντων ἐτοι-

Εἰκ. 60. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ 7ου αἰῶνος.

μων ἀρχαιοτέρων κιονοκράνων, μεταξὺ δὲ τῶν κιόνων προσετέθησαν ἑκατέρωθεν δύο ζεύγη κτιστῶν πεσσῶν. Αἱ κιονοστοιχίαι προσέλαβον ἐλαφρῶς μεγαλύτερον πάχος τῶν ἀρχικῶν, πλατυνθεῖσαι κατὰ 0,13 μ. ἕνεκα τῆς προσθήκης δευτέρων, μεγαλύτερων πλίνθων εἰς τὰς βάσεις των, αἵτινες καὶ ἐκάλυψαν μέρος τοῦ διατηρηθέντος ἀρχικοῦ δαπέδου τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Ὅλοι οἱ τοῖχοι τῆς ἀναστηλωθείσης βασιλικῆς, τὰ ἄνω μέρη τῶν ὁποίων εἶχον ἅπαντα καταπέσει ἢ ἐρειπωθῇ, ἐκτίσθησαν χαμηλότεροι κατὰ ἓν καὶ ἡμισυ περίπου μέτρον, ἐξαιρέσει τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὅπερ διετήρησε τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ ὕψος (εἰκ. 37)

Ἡ μείωσις αὕτη τοῦ ὕψους ἐπέφερεν ἱκανὰς ἀνωμαλίας καὶ μεταβολὰς εἰς τὸν ἀναστηλωθέντα ναόν. Οὕτως εἰς τὸν νάρθηκα, διὰ τὰ ἀποφευχθῆναι ἢ κολόβωσις τοῦ μεγάλου παραθύρου τοῦ ὑπερῶου, μετετράπη ἡ στέγασις αὐτοῦ, ὑψωθέντος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος εἰς τὸ ὕψος τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς, μεταφερθέντος οὕτω τοῦ ἀετώματος τοῦ μέσου κλίτους εἰς τὴν πρόσοψιν (εἰκ. 20).

Εἰς τὸν βόρειον ἐξωτερικὸν τοῖχον ἠναγκάσθησαν νὰ καταργήσουν τὴν σειρὰν τῶν τόξων τῶν πολυλόβων παραθύρων, τεθείσης τῆς στέγης ἀμέσως ἄνωθεν τῶν ἀμφικιονίων των, ἅτινα εἶχον διασωθῆναι ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοῖχου ἀντικατεστάθη ὁλόκληρον τὸ ἄνω αὐτοῦ ἥμισυ, λεπτότερον κατὰ τὸ πάχος, ὅπου ἠνοίχθησαν νέα πολύλοβα παράθυρα· εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου αἱ ἐπισκευαὶ ἐπεξετάθησαν μέχρι τῆς κατὰ σειρὰς τῶν μεγάλων διλόβων παραθύρων, δύο τῶν ὁποίων ἐκλείσθησαν, ἀνοιγόντων ἐκεῖ δύο μονολόβων καὶ μιᾶς θύρας.

Σοβαρότεραι μετατροπαὶ καὶ προσθήκαι ἐγένοντο εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ τὰ περὺγια, συνδεθεῖσαι μὲ μεταβολὰς γενομένας ἐν τῇ Κρύπτῃ. Εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα ἀνυψώθη πρῶτον τὸ δάπεδον κατὰ 0,25 καλύψαν τὸ σταυρικὸν ὄρυγμα. Τὸ σύνθρονον μετερρυθμίσθη μετατεθεὶς εἰς τὸ ἡμικύκλιον τῆς Ἀψίδος, τὸ δάπεδον τῆς ὁποίας, μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν μὴ ἀνοικοδόμησιν πλέον τοῦ κάτωθεν θόλου, ὑψοῦτο μόλις κατὰ μίαν βαθμίδα.

Εἰς τὰ περὺγια ἀντικατεστάθησαν οἱ γωνιαῖοι διπλοὶ κίονες διὰ κτιστῶν, οἱ δὲ ἀνανεωθέντες κίονες τοῦ βορείου περὺγιου ἐτέθησαν ἐπὶ ὑψηλῶν κτιστῶν στυλοβάτων. Τὸ δάπεδον μέρους τῶν κεντρικῶν χώρων τῶν περὺγιων, ἅτινα ἐχρησίμευον ὡς παραβήματα, ὑψώθη κατὰ 0,60 μ., τὰ δὲ ὑπόλοιπα τμήματα μέχρι τῶν πλαγίων κιονοστοιχιῶν διεμορφώθησαν εἰς ἀνοικτὰ παρεκκλήσια χρησιμοποιήσαντα ὡς τοίχους τοὺς στυλοβάτας καὶ μόνον τὰ δάπεδα τῶν στοῶν ἔμειναν εἰς τὸ ἀρχικὸν χαμηλότερον αὐτῶν ἐπίπεδον.

Τὰ ἀνώτερα μέρη τῶν στοῶν τῶν περὺγιων ἐπανεκτίσθησαν εἰς τὸ ἀρχικὸν τῶν ὕψους, προσέλαβον ὅμως δευτέρας χαμηλὰς κιονοστοιχίας, διότι προσετέθησαν εἰς αὐτὰς ὑπερῶα. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰ ὑπερῶα τῶν περὺγιων προσετέθησαν ὑπερῶα καὶ εἰς τὰς ἀνακτισθείσας ἀνατολικὰς ἔξω τῆς Ἀψίδος χωρούσας μικρὰς στοὰς τοῦ ἀνατολικοῦ αἰθρίου, μετατραπείσας οὕτως εἰς διωρόφους (εἰκ. 61).

Ἡ προσθήκη ὑπερῶων εἰς τὰ περὺγια ἐπέφερε μετατροπὴν εἰς τὴν δυτικὴν αὐτῶν πλευράν, διότι ἐχρειάσθη νὰ δημιουργηθῇ χώρος διὰ τὴν σύνδεσιν τοῦ ὑπερῶου τῶν περὺγιων πρὸς τὸ ὑπερῶον τῆς βασιλικῆς. Οὕτω διεμορφώθη ἀνωμάλως στοὰ καὶ ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν περὺγιων, προστεθείσης ἐκεῖ κιονοστοιχίας ἐκ δύο πορφυρῶν κίωνων καὶ τριῶν τόξων, ἥτις ἀντικατέστησε τὰ μεταξὺ κλιτῶν τῆς βασιλικῆς καὶ ἐγκαρσίου δύο ἰσοπλατῇ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη ἀρχικὰ τόξα. Τὰ τρία τόξα τῶν νέων ἐκ πορφυρίτου κιονοστοιχιῶν δὲν εἶχον πλέον ἀνταπόκρισιν πρὸς τὰ διπλὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, αἱ διάμεσοι κιονοστοιχίαι τῶν ὁποίων συνέπιπτον εἰς τὸ μέσον τοῦ μεσαίου τόξου τῶν πορφυρῶν κίωνων τοῦ περὺγιου.

Υπερῶα προσετέθησαν καὶ εἰς τὰ ἐξωτερικὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, διὰ τὰ κλιμακοστάσια τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιήθησαν διασκευασθεῖσαι αἱ δυτικαὶ γωνίαι τῶν

περυγίων, ἀνεγερθέντος ἐκ νέου τοῦ πλαγίου τοίχου τοῦ νοτίου περυγίου, ὅστις καὶ πάλιν ἀνενεώθη μεταγενεστέρως.

Ἐξῶθεν τῆς βορείας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἐγένοντο διαρρυθμίσεις καὶ προσθῆκαι προσκτισμάτων.

Τὴν κάτωψιν καὶ ἀναπαράστασιν τῆς βασιλικῆς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος παρέχουмен ἐνταῦθα (εἰκ. 60 καὶ 61).

Εἰκ. 61. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ.

Ζ'. Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΜΕΤ' ΕΓΚΑΡΣΙΟΥ ΚΑΙΤΟΥΣ

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης εἶνε εἰς τῶν πλουσιώτερον διαμορφωμένων μεταξὺ τῶν συγγενῶν μνημείων, συνδυάζων τὸ πεντάκλιτον πρὸς τὸ μετὰ στοῶν ἐγκάρσιον κλίτος· κατὰ πρωτότυπον δὲ τρόπον μικραὶ στοαί, συνεχόμεναι πρὸς τὰς στοὰς τοῦ ἐγκαρσίου, προεκτείνονται πρὸς ἀνατολὰς, σχηματίζομενον μικροῦ αἵθριου ἀνατολικῶς τῆς Ἀψίδος. Ἡ ἰδιαίτουσα αὕτη διαμόρφωσις ὀφείλεται εἰς τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τῆς ἀνωθεν προὔπαρχούσης Κρύπτης, οὐδόλως δὲ σχετίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικῶς βασιλικῶν τινων τῆς Μ. Ἀσίας ἐκτενόμενα ναῦδρια, ὡς εἶνε λ.χ. ἡ βασιλικὴ ἔξω τῶν τειχῶν τῆς Κωρύκου καὶ ἡ τῆς ἁγίας Θέκλης Σελευκείας¹· ἀναλογία τις μόνον ὑπάρχει πρὸς τὴν βασιλικὴν τῆς Γενησαρέτ² (πρβλ. τὴν κατωτέρω εἰκ. 64ε).

Αἱ βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους τῆς Δύσεως, ὡς καὶ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἔχουν ἐπανειλημμένως γίνεαι ἀντικείμενον μελετῶν διὰ τὰς πρώτας, παρὰ τὰς ὑπαρχούσας διχογνωμίας, τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἐγκαρσίου ἔχει ἐπαρκῶς διευκρινισθῇ διὰ τὰ μνημεῖα ὅμως τῆς Ἀνατολῆς, ἅτινα εἶνε καὶ τὰ πολυπληθέστερα, ἐπικρατεῖ εἰσέτι ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν, τὴν διάπλασιν, τὴν κατάταξιν καὶ τὴν καταγωγὴν αὐτῶν.

Ἐνταῦθα θὰ ἐπιχειρήσωμεν σύντομον θεώρησιν τῶν ἀπόψεων διὰ τὰ ἐγκάρσια τῆς Δύσεως, θὰ ἐξετάσωμεν δ' ἐκ νέου τὰς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικὰς τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

α) Τὰ ἐγκάρσια τῆς Δύσεως. Τὰ ἐγκάρσια τῶν δύο μεγάλων βασιλικῶν τῆς Ρώμης: ἁγίου Πέτρου (πρὸ τοῦ 350) καὶ ἁγίου Παύλου ἔξω τῶν τειχῶν (384), εἰς τὰ ὁποῖα δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ μεγάλη βασιλικὴ τῆς Μαναστιρίνης Σαλώνων, σχετίζονται πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν εὐρισκομένου Τάφου τοῦ μαρτύρου, λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς συναφείας τοῦ τάφου καὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα καὶ ἐξῆς εἰς τὴν Δύσιν³.

Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ, ἡ ἀρχαιότερα ὅλων τῶν βασιλικῶν μετ' ἐγκάρσιον (ἀρχῶν 4^{ον} αἰῶνος), δὲν συνδέεται πρὸς Μαρτύριον, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Kirsch⁴ καὶ τὸν Klauser⁵ νὰ δώσουν ἄλλην ἐρμηνείαν εἰς τὰ ἐγκάρσια

1 Βλ. E. HERZFELD καὶ S. GUYER, Monumenta Asiae Minoris Antiquae, Meriamlik und Korykos II, 1930 εἰκ. 7 καὶ 109.

2 A. M. SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche von Et-Tâbga am Genesarethsee ἐν Collectanea Hierosolymitana τ. IV, Paderborn 1934, πίν. 1.

3 WIELAND, Altar und Altargrab, ἔ.δ. σ. 98 κέ.

πρβ. καὶ GRABAR, Martyrium, I, σ. 350 κέ.

4 KIRSCH, Die Entwicklung des Bautypus der altchristlichen römischen Basilika (R.Q.S., 43, 1935 σ. 1 κέ.)

5 KLAUSER, Das Querschiff der römischen Prachtbasiliken des IV. Jahr. (Forschungen u. Fortschritte, XIII, 1937, σ. 57).

τῆς Ρώμης, σχετίσαντες αὐτὰ μὲ τὰς πολλὰς τραπέζας τῆς προθέσεως τῶν δώρων. Εἰς αὐτὴν δὲ τὴν γνώμην, διὰ τὸ ἐνιαῖον τοῦ σκοποῦ, κλίνει μᾶλλον καὶ ὁ Lemerle¹. Τελευταίως ὁ Grabar² παρατηρεῖ ὅτι διὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Λατερανοῦ δὲν εἶνε ἐπιστημονικῶς ἐξ ἀνασκαφῶν ἐξηκριβωμένον, ἂν τὸ ἐγκάρσιον αὐτῆς κλίτος προέρχεται ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἢ ἂν προσετέθη μεταγενεστέρως, ὡς γνωρίζομεν διὰ τὸ ἐγκάρσιον τῆς S. Maria Maggiore, ὥστε νὰ κλονισθῇ ἡ σχέσις τοῦ δυτικοῦ ἐγκαρσίου πρὸς τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος. Ἄλλως τε μετὰ μακροὺς αἰῶνας, ἤτοι τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Καρόλου (8^{ος} αἰ.), βλέπομεν συνεχιζομένην τὴν αὐτὴν παράδοσιν εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Δύσεως, εἰς τὰς ὁποίας ἐμφανίζεται πάλιν τὸ ἐγκάρσιον μὲ τὴν μετακομιδὴν τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων ἐκ τῶν κατακομβῶν καὶ τὴν τοποθέτησίν των ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν.

Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς διαπλάσεως τῆς βασιλικῆς μὲ ἐγκάρσιον, ἡ παλαιότερα γνώμη τοῦ Wulff³ καὶ τοῦ Glück⁴, καθ' ἣν τὸ ἐγκάρσιον προέρχεται ἐκ συνδυασμοῦ ἐπιταφίου τρικόνχου πρὸς τὴν βασιλικήν, δὲν εὐρίσκεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ νεώτερα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Μαρουσινὰν πορίσματα καὶ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ δανοῦ ἀρχαιολόγου Dyggve⁵. Ἡ θεωρία τοῦ Dyggve ὅτι ἡ βασιλικὴ μετ' ἐγκαρσίου εἶνε προῖδον ἐξελιξέως ἐκ τοῦ ἀπλοῦ τάφου μὲ ἀψίδα, εἰς ὃν προσετέθη πρῶτον μία κατὰ πλάτος αἵθουσα καὶ κατόπιν ἡ βασιλική, ὑπαιθρος ἐν ἀρχῇ, δύναιται νὰ θεωρηθῇ ὀρθή, ὑπὸ τὴν αἵρεσιν ὅτι δύναιται νὰ ἐφαρμοσθῇ κυρίως εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Δύσεως, τὰ συνδεόμενα μὲ τὴν λατρείαν τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος.

Ἀντιθέτως ὁ Bühlmann⁶ καὶ ὁ Schneider⁷ θεωροῦν τὸ ἐγκάρσιον ὡς αὐθόρμητον δημιουργημα τῶν ἀρχιτεκτόνων τῶν μεγαλοπρεπῶν βασιλικῶν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου: ὁ μὲν πρῶτος ἀπλῶς ἐκ τῆς ἀνάγκης ἐπεκτάσεως τοῦ διὰ τὸν κληρὸν προωρισμένου χώρου, ὁ δὲ Schneider ἕνεκα τῆς ζωηρῶς ἀναπτυχθείσης λατρείας τῶν μαρτύρων.

Τὸ πρόβλημα προήγαγε περαιτέρω ὁ Grabar, ὅστις σχετίζει τὸ ἐγκάρσιον τῆς Δύσεως πρὸς τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος καὶ δέχεται ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν—παράλλῃως πρὸς τὴν στοιχειώδη μορφήν τὴν ἐξ ἐξελιξέως προελθοῦσαν—τὸν τελείως ἀνεπτυγμένον τύπον τῆς βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ρώμης, τὸν συναντῶμενον καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐθνικὴν ἀρχιτεκτονικήν, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι τὰ χριστιανικὰ κτίσματα τοῦ 4^{ου} αἰῶνος ἐφαρμόζουν ὅλας τὰς μορφὰς τῆς συγχρόνου τέχνης εἰς ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐξελιξέως των.

Ἐξ ἀπόψεως τεκτονικῆς διαπλάσεως, τὸ ἐγκάρσιον τῆς Δύσεως εἶνε ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον κλίτος ἐξυπηρετοῦν ἄριστα τὸν σκοπὸν τῆς κυκλοφορίας τῶν πιστῶν περὶ τὴν ἁγ. Τράπεζαν-Τάφον. Τὸ ἐγκάρσιον χωρίζεται ἀπὸ τῆς βασιλικῆς διὰ τοῦ θριαμ-

1 LEMERLE, Philippes, σ. 380.

2 GRABAR, Martyrium, I, σ. 298.

3 O. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst, 1913, I σ. 205.

4 H. GLÜCK, Die Herkunft des Querschiffes in der römischen Basilika und der Trikonchos ἐν Festschrift P. Clemen, Düsseldorf 1926, σ. 200-207.

5 E. DYGGVE, Probleme des altchristlichen Kult-

baus ἐν Zeitschr. für Kirchengeschichte, 59, 1940, σ. 103 κέ.

6 BÜHLMANN, Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche ἐν Zeitschrift für Geschichte der Architektur, 1914, Beiheft 10, σ. 90.

7 A. M. SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche ἐκ. α. σ. 36.

βευτικού τόξου, στεγάζεται δὲ δι' ἰδιαίτερας στέγης, ἥτις βαίνει ἐγκαρσίως τοῦ ἄξονος τῆς βασιλικῆς, ἢ εἰς τὸ ὕψος τοῦ μέσου κλίτους ἢ εἰς μεγαλύτερον ὕψος.

Τὴν ἐνότητα αὐτὴν τῆς διαπλάσεως τῶν μνημείων τῆς Ρώμης διασπᾷ ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγ. Πέτρου in Vincoli, συμφώνως πρὸς νεωτέραν μελέτην τοῦ Krautheimer. Τὸ ἐγκάρσιον κλίτος τῆς βασιλικῆς αὐτῆς, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ Kirsch καὶ τοῦ Weigand (B.Z. 39, 1939, σ. 569) ὡς μεταγενεστέρα προσθήκη, ἀποδεικνύεται ὑπὸ τοῦ Krautheimer ὅτι εἶνε ἀρχικόν, παρουσιάζον τριμερῆ τὴν διάπλασιν, ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν ἐγκαρσίων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐξ ἐπιδράσεως αὐτῶν¹.

β) Τὰ ἐγκάρσια τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς αἱ σφρζόμεναι καὶ ἐξ ἀνασκαφῶν ἐλθούσαι εἰς φῶς βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους εἶνε περισσότεραι, μεταγενέστεραι τῶν τῆς Δύσεως, παρουσιάζουσαι μεγάλην ποικιλίαν ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν καὶ τὴν μορφήν ἐν γένει τοῦ ἐγκαρσίου.

Αἱ ἀρχαιότεραι ἐξ αὐτῶν δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 4^{ου} αἰῶνος· ἡ μεγαλύτερα τῶν διαδόσις καὶ ἀνάπτυξις συμπίπτει κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα, συνεχιζομένη καὶ κατὰ τὸν 6^{ον} εἰς μικροτέρων διαστάσεων μνημεῖα, παύει δὲ νὰ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος. Τὰ περισσότερα δείγματα συναντῶνται εἰς τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος, τὰ Βαλκάνια, τὴν Μ. Ἀσίαν, μεμονωμένα δὲ εἰς τὴν Αὔγυπτον, Β. Ἀφρικὴν, Συρίαν καὶ Παλαιστίνην.

Καὶ πρῶτον, ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ: Εἰς τὴν περὶ βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος μελέτην μου (Α.Ε. 1929) συνεκέντρωσα τὸ πρῶτον τὰς βασιλικὰς μετ' ἐγκάρσιον τῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος, εἰς δὲ τὸ ἔργον μου «Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία» (Ἀθῆναι 1942, σ. 190-193) ἐξέφερα τὴν γνώμην ὅτι τὰ ἐγκάρσια κλίτη τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς διεπλάσθησαν ὡς «παστοφόρια» διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν τῶν σχετιζομένων μετ' ἐκείνην προσκομιδῆν τῶν δώρων καὶ τὴν φύλαξιν τῶν ἱερῶν σκευῶν. Οἱ ἰδιαίτεροι οὗτοι χώροι ἐκατέρωθεν τοῦ ἁγίου Βήματος ἀναφέρονται καὶ ὡς «παραβήματα». Εἰς αὐτὰ ὑπῆρχε τράπεζα καλουμένη «παρατραπέζιον» ἢ «τράπεζα Προθέσεως», καὶ ἐκεῖ, συμφώνως πρὸς τὴν Διαθήκην τοῦ Κ.Η.Ι.Χ., ἀνεπέμποντο αἱ δεήσεις ὑπὲρ τῶν προσφερόντων τὰ δῶρα ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων καὶ τοῦ πρώτου τῶν διακόνων, ἐγράφοντο δὲ τὰ ὀνόματα ὑπὸ τῶν ἀναγνωστῶν εἰς τὰ δίπτυχα².

Τὴν αὐτὴν γνώμην ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ἐγκαρσίου ἠκολούθησεν ὁ Lemerle εἰς τὸ ἐξαίρετον ἔργον του περὶ τῶν βασιλικῶν τῶν Φιλίππων, ἔνθα γίνεται εὐρὺς λόγος περὶ τοῦ ἐγκαρσίου³. Ὁ Lemerle ἀρνεῖται μόνον τὸν ὅρον «παστοφόρια», ἐξαιρεῖ δὲ δύο μνημεῖα: τὸν ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν ἅγιον Μηνᾶν τῆς Αἰγύπτου, τὸ ἐγκάρσιον τῶν ὁποίων σχετίζει μετ' ἐκείνην τὴν λατρείαν τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος. Ἀντιθέτως

1 R. KRAUTHEIMER, S. Pietro in Vincoli and the tripartite Transept in the Early Christian Basilica (Proceedings of the American Philosophical Society Vol. 84 N° 3, Φιλαδέλφεια 1941, σ. 353 κέ.).

2 Βλ. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Προθεσις καὶ τὸ Διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ (Θεολογία Α', β' περιόδου, Ἀθῆναι 1941, σ. 90 κέ.) ὅπου ἐρμηνεύμεν τὰς προσ-

φοράς (oblationes) γενομένας εἰς τὸ Διακονικὸν τοῦ αἵθριου, τὴν δὲ πρόθεσιν τῶν δώρων εἰς τὸν «τόπον τῶν δεήσεων», ἐπομένως προσφορά καὶ πρόθεσις τῶν δώρων ἐτελοῦντο εἰς δύο ἀσθηρῶς διακρινόμεναι θέσεις.

3 P. LEMERLE, Philippes σ. 375 κέ.

ὁ Grabar δέχεται σειρὰν ὅλην βασιλικῶν μετ' ἐγκαρσίων, σχετιζομένην μὲ τὴν λατρείαν τοῦ ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν τάφου τοῦ μάρτυρος, ἥτοι τὰς βασιλικὰς ἁγίου Δημητρίου, ἁγίου Μηνᾶ, Φιλίππων, Χισὰρ-Μπάνια Φιλιππουπόλεως καὶ Τροπαίου Δοβρουτσᾶς, διότι κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς ὑπάρχει μικρὰ κρύπτη μετὰ κλίμακος προσέτι δὲ τὰς βασιλικὰς Λωδώνης καὶ Παραμυθιάς, διότι τὰ ἐγκάρσια αὐτῶν καταλήγουν κατὰ τὰ πλάγια εἰς ἀψίδας, διὸ συνδέει αὐτὰς μὲ τὸν ἀρχαῖον τύπον Μαρτυρίου τὸν συνεννοῦντα τὸ τρίκογχον μετὰ τῆς βασιλικῆς· τὰ ἐγκάρσια τῶν ὑπολοίπων βασιλικῶν δέχεται ὅτι δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὰ Μαρτύρια, χρησιμοποιούμενα διὰ συναφεῖς πρὸς τὴν λειτουργίαν ἀνάγκας. Ἡ γνώμη του, καθ' ἣν τὸ ἐγκάρσιον ἀποτελεῖ διεύρυνσιν τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ὅπερ, ἐκταθὲν καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, γίνεται πρὸδρομος τῆς μετὰ ταῦτα διαμορφώσεως τοῦ Βήματος¹, δὲν δύναται νὰ γίνη δεκτὴ.

Αἱ νεότεραι ἔρευναι εἰς τὸ ἐγκάρσιον τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγ. Δημητρίου κατὰ τὴν πρῶτην καὶ τὴν δευτέραν (μετὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ 7^{ου} αἰ.) μορφὴν των, διευκρινίζουν κάπως πληρέστερον τὸ πρόβλημα τὸ ἀφορῶν εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ ἐγκαρσίου.

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 63), αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ τούτου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπεκάλυψαν, ὅτι τὸ σταυρικὸν ὄρυγμα τὸ περικλείον τὸ ἱερὸν λείψανον τοῦ αἵματος καὶ τιμώμενον ὡς ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος δὲν ἀνήκει εἰς τὴν βασιλικὴν μὲ τὸ ἐγκάρσιον κλίτος, ἀλλ' εἰς τὸν προγενέστερον «οἰκίσκον» τῆς παραδόσεως, τὸ ἀρχικὸν Μαρτύριον τοῦ ἁγίου.

Κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς, κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα, διετηρήθη μὲν τὸ σταυρικὸν ὄρυγμα ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, ὑποστὰν ἴσως μεταβολὰς τινας, ἔπαυσεν ὅμως νὰ εἶνε προσιτὸν καὶ νὰ ἀποτελῇ κέντρον λατρείας καὶ προσκυνήματος καὶ ἐκαλύφθη, τὰ λείψανα δὲ τοῦ μάρτυρος μετετέθησαν πρὸς προσκύνησιν εἰς τὸ ἀριστερὰ τοῦ μέσου κλίτους ἀργυροῦν Κιβώριον (ἀνωτέρω σ. 63).

Οὕτω τὸ κυριώτερον παράδειγμα τῆς συσχετίσεως τοῦ ἐγκαρσίου πρὸς τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος ἐκλείπει. Ἐπίσης τὸ ἀναλόγως μικρὸν καὶ βαθὺ ὄρυγμα τῆς βασιλικῆς τῶν Φιλίππων ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Lemerle ὡς ἐγκαίνιον, θὰ ἠδύνατο δ' ἐπίσης ὡς ἐγκαίνια νὰ θεωρηθῶσι καὶ αἱ ὁμοίαι μικραὶ κρύπται Τροπαίου Δοβρουτσᾶς καὶ Χισὰρ-Μπάνια, δηλαδὴ ὡς περιέχουσαι οὐχὶ τὸν προσκυνούμενον τάφον ἀλλὰ τεμάχια λειψάνων, συμφώνως πρὸς τὸ ἔθος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} αἰῶνος κέ.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν μεταγενεστέρων βασιλικῶν Λωδώνης καὶ Παραμυθιάς ὑπὸ τοῦ Grabar καὶ τοῦ Lemerle ὡς Μαρτυρίων, σχετιζομένων πρὸς τὰ τρίκογχα Μαρτύρια ἐκ μόνου τοῦ λόγου ὅτι τὸ ἐγκάρσιον αὐτῶν καταλήγει πλαγίως εἰς ἀψίδας δὲν εἶνε ἀρετὸς, ὅχι μόνον διότι οὐδαμοῦ εἰς τὰς ἐλληνικὰς χώρας ἔχομεν συγχώνευσιν τρικόγχου Μαρτυρίου καὶ ἁγίου Βήματος ἀλλὰ καὶ διότι ἡ διαμόρφωσις τῶν δύο ἐλλαδικῶν μνημείων εἶνε διάφορος. Ἡ θέσις δηλαδὴ τῶν ἀψίδων, ἐξεχουσῶν εἰς τὰ πλάγια τοῦ ὅλου πλάτους τοῦ ἐγκαρσίου τῶν δύο αὐτῶν βασιλικῶν (εἰκ. 62 γ, 65 α), μαρτυρεῖ ὅτι αὗται δὲν σχετίζονται πρὸς τὴν συνένωσιν ἀρχαίου τρικόγχου μαρτυρίου καὶ βασιλικῆς,

¹ A. GRABAR, *Martyrium I*, σ. 302.

ἐνθα τὸ ἐν τετραγώνῳ ἐγγεγραμμένον τρίκογχον ἢ τρίφυλλον (Kleeblatt), ἀντικαθιστᾷ τὴν Ἀψίδα¹, ἀλλὰ πρόκειται περὶ ἐξέχοντος ἐγκαρσίου μὲ τὴν ἐσοχὴν διαμορφωμένην εἰς σχῆμα ἀψιδωτὸν ἀντὶ ὀρθογωνίου². Παραβολὴ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον τῆς συγχρόνου καὶ ἰσομεγέθους βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων (βλ. εἰκ. 63 β) πείθει περὶ τῆς συγγενείας τῶν τύπων.

Παραμένει λοιπὸν ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ ὡς τὸ μόνον δεῖγμα βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου, συνδεομένης πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ μάρτυρος. Ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος δὲν ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ ἐγκάρσιον, ἐφ' ὅσον ἡ Κρύπτη ἢ περιέχουσα τὸν τάφον εὐρίσκεται ἐκτός τοῦ ἱεροῦ Βήματος, τόσον εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν τοῦ 4^{ου} αἰῶνος βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου³, ὅσον καὶ τὴν λεγομένην τοῦ Ἀρχαδίου τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Ὅθεν δυνάμεθα μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἅπαντα τὰ ἐγκάρσια τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς δὲν σχετίζονται πρὸς τάφους μαρτύρων εὐρισκομένων ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον πρόβλημα: ἂν οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος χώροι τοῦ ἐγκαρσίου, οἱ μὴ ἀνήκοντες εἰς τὸ καθ'αυτὸ ἱερὸν Βῆμα, ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς «παραβήματα» διὰ τὰς ἀνάγκας τὰς σχετιζομένας μὲ τὴν πρόθεσιν τῶν δώρων, πιστοποιεῖται καὶ πάλιν ἐκ τῆς διαδοχικῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐγκαρσίου τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 127 κέ.), εἰς τὴν δευτέραν περίοδον τῆς βασιλικῆς, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος χώροι τοῦ ἐγκαρσίου, ἦτοι τὰ πτερύγια, ἔπαυσαν πλέον νὰ χρησιμοποιῶνται διὰ τὸν ἀρχικὸν τῶν σκοπὸν, διὸ μετεβλήθησαν: μέρος μὲν αὐτῶν προσέλαβε τὴν μορφήν παρεκκλησίων, χρησιμοποιηθέντων πιθανῶς διὰ τὰς θέσεις τῶν χορῶν, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τμήμα ἀνυψώθη (βλ. ἀν. σ. 31). Ἡ μετατροπὴ αὕτη πιστοποιεῖ ἐμμέσως τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν χρῆσιν διὰ τὴν πρόθεσιν τῶν δώρων, ἐφόσον ἡ κατάργησις τῶν συμπύπτει πρὸς τὴν μετὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα κατάργησιν τῆς προθέσεως τῶν δώρων.

Αἱ στοαὶ τοῦ ἐγκαρσίου, αἱ συνεχίζουσαι τὰ πλάγια κλίτη, ἐχρησιμοποιοῦντο, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, διὰ τὰς θέσεις τῶν πιστῶν καὶ μόνον ὁ κεντρικὸς αὐτῶν χώρος ἢ καὶ μέρος αὐτοῦ, ὅταν τὸ ἐγκάρσιον ἦτο λίαν εὐρύ, δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὰ «παραβήματα».

Εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ χώρου ἐνθα ἐξυπηρετοῦντο αἱ λειτουργικαὶ ἀνάγκαι τῆς προθέσεως καὶ τῶν συναφῶν εἰς τὰς ἀπλᾶς βασιλικάς, αἵτινες ἦσαν αἱ πολυπληθέστεραι κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ 6^{ον} αἰ., τὴν ἀπάντησιν δίδουν διαχωρίσματά τινα ἀποκλείοντα τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν πλαγίων κλιτῶν, διασωθέντα εἰς τινα μνημεῖα, ὅπως εἰς τὸ μετατραπὲν εἰς χριστιανικὴν βασιλικὴν Ἐρέχθειον, εἰς τὴν βασιλικὴν Τοῦμπας Θεσσαλονίκης⁴,

1 Pöb. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, σ. 27 καὶ 205. Ἄλλως παρὰ τῷ Lemerle (Philippes, σ. 371 σημ. 1).

2 Ἀνάλογος διαμόρφωσις, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Megaw, παρατηρεῖται εἰς νεωστὶ ἀποκαλυφθεῖσαν ἐξ ἀνασκαφῶν τῆς ἀγγλικῆς ἀποστολῆς ἐν Ἐρμουπόλει Αἰγύπτου βασιλικήν, εἰς ἣν τὰ πλάγια τοῦ μεγάλου μετὰ

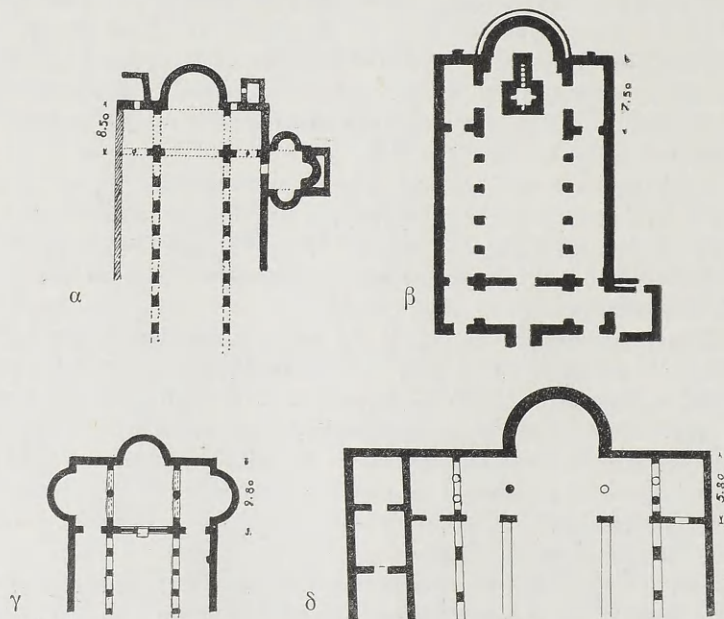
στοῶν ἐγκαρσίου σχηματίζονται ὡς ἀψίδες, τὸ ἡμικυκλικὸν σχῆμα τῶν ὁποίων ἀκολουθοῦν καὶ αἱ κιονοστοιχίαι.

3 Βλ. κάτωθιν ἐν J. B. Ward Perkins, *The Shrine of St. Menas in the Maryûr (Papers of the British School at Rome τόμ. XVII, 1949, εἰκ. 2 σ. 26 κέ.)*.

4 Γ. Σαῦθριου, *ΑΕ.* 1929, σ. 171 εἰκ. 3, σ. 177 εἰκ. 9.

τὴν μικρὰν βασιλικὴν τῆς Νικοπόλεως¹ καὶ εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῶν Γεράσων². Καὶ ἐὰν ὅμως ἀκόμη τὰ διαχωρίσματα ἔλειπον εἰς τὰς ἀπλᾶς βασιλικάς, ἡδύνατο ἄριστα ἢ αὐτὴ θέσις, εἰς τὸ ἀνατολικὸν δηλ. ἄκρον τῶν πλαγίων κλιτῶν ἐκατέρωθεν τῶν τελευταίων κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν, νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς «παρὰβήματα» διὰ τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν πρόθεσιν τῶν δώρων καὶ τὴν φύλαξιν τῶν ἱερῶν σκευῶν.

Ἀρχιτεκτονικὴ διάπλασις τοῦ ἐγκαρσίου. Ἡ μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς διαφορὰ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν ἐδημιουργήθησαν τὰ ἐγκάρσια, συνετέλεσεν εἰς τὴν διάφορον ἀρχι-

Εἰκ. 62. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (α Κορίνθου, β Χισά-Μπάνια, γ Αἰδώνης καὶ δ Ἐπιδαύρου).

τεκτονικὴν διάπλασιν τοῦ ἐγκαρσίου τῶν βασιλικῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἥτις οὐδόλως εἶνε ὁμοιόμορφος εἰς τὰ διάφορα μνημεῖα.

Ἡ παρατηρουμένη μεγάλη ποικιλία εἰς τὴν ἐπὶ μέρους διαμόρφωσιν τῶν ἐγκαρσίων καθιστᾷ τὴν κατὰ τύπους διαίρεσιν τῶν μνημείων τῆς Ἀνατολῆς δυσχερῇ, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον παραλλαγαὶ καὶ ὁμοιότητες ἐναλλάσσονται, προσέτι δὲ ἡ ἔλλειψις ἀκεραίων μνημείων καὶ ἡ ἀπόπειρα τῆς ἀναπαραστάσεως ἐκ μόνων τῶν κατόψεων δὲν παρέχουν πλήρη βεβαιότητα εἰς τὰς διδομένας λύσεις. Διὰ τοὺς λόγους τούτους οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὴν μελέτην τῶν μετ' ἐγκαρσίων βασιλικῶν τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς

¹ ΠΑΕ, 1938, σ. 82 κέ.

² J. W. GROFPOOT, Gerasa, City of the Decapolis, 1938, πίν. XXXI.

κατατάσσουν αὐτὰς εἰς διαφορετικὰς ὁμάδας, ἕκαστος τούτων ἀφορμώμενος ἐξ ἄλλων κριτηρίων, ἅτινα θεωρεῖ οὐσιώδη¹.

Δὲν προτιθέμεθα νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα μίαν ἀκόμη ἐπισηφαλῇ κατάταξιν καθ' ὁμάδας, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ χρησιμοποιήσωμεν τὰ δεδομένα τοῦ ἁγίου Δημητρίου διὰ τὴν διαφώτισιν προβλημάτων τινῶν ἢ τὴν ἐπιβεβαίωσιν ὠρισμένων λύσεων.

Θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν τῶν ἐγκαρσίων τῆς Ἀνατολῆς εἶνε ἡ τριμερὴς αὐτῶν διαίρεσις, ὅπως ὀρθῶς ἀνέπτυξαν οἱ Lemerle καὶ Krautheimer. Ἡ διαίρεσις αὕτη ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ προεξοχὴ τοῦ ἐγκαρσίου πέραν τοῦ σώματος τῆς βασιλικῆς ἀφ' ἑτέρου, ἐπηρεάζουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ κτηρίου καὶ δημιουργοῦν προβλήματα ἰδιαίτερας στεγάσεως.

Πρώτη ὁμὰς μνημείων, δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πρωτόγονος, διότι τὸ ἐγκάρσιον αὐτῶν ἐλάχιστα ἐπηρεάζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάπλασιν τῆς βασιλικῆς, εἶνε ἡ ὁμὰς τῶν βασιλικῶν: τῆς Κορίνθου (εἰκ. 62α)², ἡ ὁμοία αὐτῆς τῆς Κωρύκου ἔξω τῶν τειχῶν³, ἡ ἐν Χισὰρ-Μπάνια Βουλγαρίας (εἰκ. 62β)⁴, ἡ ἐν Γκιούλ-Μπαχτσὲ Σμύρνης⁵ καὶ ἡ ἐν Bosra τῆς Συρίας⁶. Εἰς αὐτὰς τὸ μὴ ἔξέχον ἐγκάρσιον καὶ ἡ διαίρεσις αὐτοῦ, ἐν ἀνταποκρίσει πρὸς τὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, δὲν ἀπαιτεῖ στέγασιν διάφορον τῆς στεγάσεως τῶν ἁπλῶν βασιλικῶν. Τὸ τριμερὲς δηλαδὴ ἐγκάρσιον θὰ ἐστεγάζετο — ἐν συνεχείᾳ τῶν τριῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς — μὲ ὑψηλότερον τὸ μεσαῖον καὶ μὲ χαμηλότερα τὰ πλάγια μόνον δὲ εἰς τὸ ἐσωτερικόν, καταργουμένων τῶν τελευταίων κιόνων, θὰ ἐσχηματίζετο τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ τὰ παραβήματα αὐτοῦ, χωριζόμενα διὰ τοίχων ἢ τόξων.

Τὸν αὐτὸν τρόπον στεγάσεως ὑποδεικνύει καὶ ἡ κάτοψις τῆς πεντακλίτου βασιλικῆς τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 62δ)⁷, μίς τῶν ἀρχαιοτέρων βασιλικῶν τῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος, τῆς χρονολογουμένης εἰς τὰ τέλη τοῦ 4^{ου} αἰῶνος· κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα καὶ ἡ τρίκογχος βασιλικὴ τῆς Δωδώνης (εἰκ. 62γ)⁸, ὡς παρουσιάζουσα ἐν κατόψει τὴν αὐτὴν διάταξιν.

Δύο παραλλαγὰι διακρίνονται εἰς τὴν σειρὰν αὐτὴν τῶν βασιλικῶν: εἰς τὴν πρώτην, τὸ ἱερὸν Βῆμα εἶνε ὅλως ἀνοικτὸν πρὸς τὸ μέσον κλίτος (Χισὰρ-Μπάνια καὶ Γκιούλ-Μπαχτσὲ Σμύρνης), εἰς τὴν δευτέραν, χωρίζεται διὰ θριαμβευτικοῦ τόξου, ὅπως ὑποδεικνύει τὸ σταυρικὸν σχῆμα τῶν πεσσῶν, εἰς οὓς καταλήγουν αἱ κιονοστοιχίαι

1 Τὴν κατάταξιν τῶν μνημείων ἐπεχείρησε πρῶτος ὁ A. M. SCHNEIDER, Die Brotvermehrungskirche, ἔ.ἀ. σ. 35 κέ., προήγαγον δὲ μετ' αὐτὸν οἱ: R. KRAUTHEIMER, S. Pietro in Vincoli and the tripartite Transept in the Early Christian Basilica, ἔ.ἀ. σ. 411 κέ. καὶ P. LEMERLE, Philippines σ. 381 κέ.

2 Βλ. AE 1929 σ. 198 πρβλ. καὶ νεωτέραν μελέτην περὶ τῆς Κορίνθου ἐν HESPERIA XII, 1943, σ. 167 κέ. (The christian Basilica near the Cenchrean Gate at Corinth, πίν. XII).

3 HERZFELD-GUYER, Monumenta Asiae Minoris κλπ. ἔ.ἀ. σ. 46 κέ.

4 S. TRONTCHEFF, Annuaire de la Bibl. Nat. et du Musée Plovdiv (Philippopolis en Bulgarie) 1935-6 σ. 107 εἰκ. 80.

5 K. MICHEL, Die altchristliche Kirchenanlage von Gül-Bachtsché bei Smyrna (Forschungen zur Kirchengeschichte und zur christl. Kunst, πανηγ. τεύχος J. Fischer, Leipzig 1931, σ. 181 κέ.).

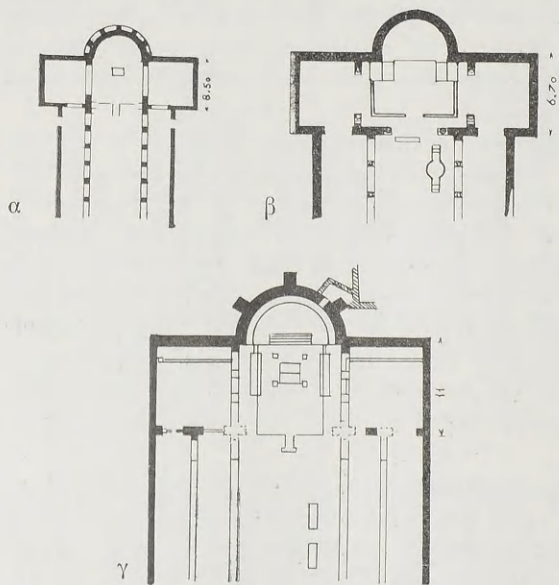
6 C. BUTLER, Early churches in Syria, Princeton 1928, σ. 118.

7 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, AE. 1929, σ. 200 εἰκ. 32.

8 Αὐτόθι σ. 203 καὶ 35.

(Κορίνθου, Κωρύκου, Λωδώνης). Ἐπειδὴ ὁμως οὐδὲν ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημείων σώζεται εἰς ὕψος, δὲν ὑπάρχει βεβαιότης περὶ τῆς ὀρθῆς ἀποκαταστάσεως.

Δευτέραν ὁμάδα, παρουσιάζουσιν δευτερευούσας παραλλαγὰς εἰς τὰ ἐπὶ μέρους μνημεῖα, ἀποτελοῦν βασιλικαί, εἰς τὰς ὁποίας μόνον τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ ἐγκαρσίου, ἤτοι τὸ ἱερὸν Βῆμα, δυνατόν νὰ στεγάζεται διὰ συνεχομένης πρὸς τὴν τοῦ μέσου κλίτους κατ' ἄξονα στέγης, ἐνῶ τὰ περὺγια, μὴ ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὴν διαίρεσιν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἐστεγάζοντο κατὰ διάφορον τρόπον.

Εἰκ. 63. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (α Νικοπόλεως Δουμετίου, β Δαφνουσίων, γ Νικοπόλεως Ἀλκίσονος).

Εἰς τὴν ὁμάδα αὐτὴν κατατάσσονται ἡ τρικλίτος βασιλικὴ τοῦ Δουμετίου τῆς Νικοπόλεως (εἰκ. 63 α)¹, διότι τὰ περὺγια τοῦ ἐγκαρσίου αὐτῆς ἐξέχουν πέραν τῆς βασιλικῆς καὶ ἐπομένως θὰ εἶχον ἰδιαίτεραν στέγην ἀνεξάρτητον τῆς τῶν πλαγίων κλιτῶν, καὶ ἡ πεντάκλιτος βασιλικὴ τοῦ Ἀλκίσονος τῆς αὐτῆς Νικοπόλεως (εἰκ. 63 γ), τὰ περὺγια τῆς ὁποίας ἔχουν διπλάσιον μέγεθος τῶν κλιτῶν, ἐκτὸς ἐὰν δεχθῶμεν κοινὴν μονόρριχτον στέγην διὰ τὰ διπλᾶ πλαγία αὐτῆς κλίτη, ὁπότε ἡ στέγη τῶν κλιτῶν θὰ συνεχιζέτο καὶ εἰς τὰ περὺγια. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ βασιλικὴ

τοῦ Ἀλκίσονος θὰ ἀνῆκεν εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα. Εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα δύναται νὰ συμπεριληφθῇ ἡ βασιλικὴ τῶν Δαφνουσίων² παρὰ τὴν μετὰθεσιν τῶν ὀρίων τῶν χωρίζοντων τὸ ἱερὸν Βῆμα ἀπὸ τὰ περὺγια (εἰκ. 63 β) καὶ ἡ λίαν συγγενὴς αὐτῆς βασιλικὴ Majdan τῆς Βοσνίας³.

Καὶ εἰς τὴν δευτέραν αὐτὴν σειρὰν τῶν μνημείων παρατηρεῖται ὁμοία παραλλαγὴ πρὸς τὴν πρώτην, ἥτοι αἱ μὲν δύο τῆς Νικοπόλεως ἔχουν τὸ ἱερὸν Βῆμα ἀνοικτὸν πρὸς τὸ μέσον κλίτος, μολονότι οἱ πεσσοὶ δὲν διηκρινίσθησαν ἐπαρκῶς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, ἐνῶ ἡ τῶν Δαφνουσίων χωρίζεται μὲ θριαμβευτικὸν τόξον.

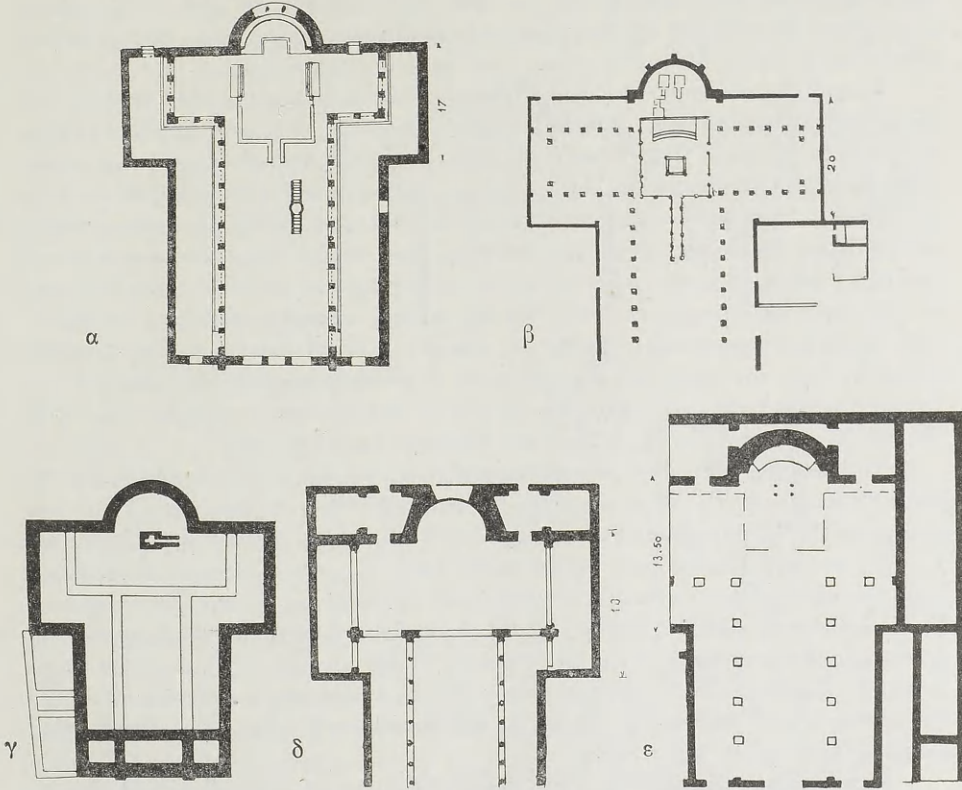
Ἀκόμη σύνθετον ὄφειλε νὰ εἶνε τὸ σύστημα τῆς στεγάζσεως εἰς τὰς βασιλικὰς, τῶν ὁποίων τὸ μεγάλων διαστάσεων ἐγκάρσιον κλίτος χωρίζεται διὰ κιονοστηρίκτων

¹ Αὐτόθι σ. 206 καὶ 37.

² ΟΡΑΝΑΟΣ, εἰς Byzantion, 5, 1926, σ. 217 κέ.

³ C. TRUHELKA, Starokršćanska archeologija, Zagreb 1931, σ. 42.

στοῶν ἐν συνεχείᾳ τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς κατὰ τὰς δύο ἢ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἕνεκα τῆς δυσκολίας τῆς στεγάσεως αὐτοῦ δι' ἐνιαίας στέγης. Εἰς τὴν τρίτην αὐτὴν ὁμάδα περιλαμβάνονται αἱ βασιλικαὶ τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ αἱ

Εἰκ. 64. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους α τῶν Φιλίππων, β ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου, γ Τροπαίου Δοβρουτσᾶς, δ Πέργης καὶ ε Γενησαρέτ.

τῶν Φιλίππων, ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου¹, Τροπαίου Δοβρουτσᾶς, Πέργης² καὶ Γενησαρέτ (εἰκ. 64), ἐκάστη σχεδὸν τῶν ὁποίων, ὡς παρουσιάζουσα διαφόρους παραλλαγὰς, δημιουργεῖ προβλήματα διὰ τὸν τρόπον τῆς στεγάσεως.

Ὁ Schneider δέχεται δι' αὐτὰς ἐνιαίαν πρὸς τὸ μέσον κλίτος στέγασιν διήκουσαν κατὰ μῆκος ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ διὰ μέσου τοῦ ἐγκαρσίου μέχρι τῆς Ἀψίδος, οὕτω δ' ἀποκαθιστᾷ τὴν μελετηθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ βασιλικὴν τῆς Γενησαρέτ τοῦναντίον ὁ Krautheimer ὑποστηρίζει περίκεντρον διάταξιν τῶν στεγῶν κατὰ τὸ σύστημα τῶν σταυρικῶν

¹ C. M. KAUFMANN, Die Menasstadt κλπ., Leipzig 1910, σ. 68 εἰκ. 23.

² H. ROTT, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σ. 46 κέ. εἰκ. 19 καὶ 21.

ναών τοῦ εἵδους τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δεχόμενος τὴν καταγωγὴν τῶν βασιλικῶν αὐτῶν ἀπὸ τὰ σταυρικὰ μνημόρια τοῦ 4^{ου} αἰῶνος.

Τὰ σταυρικὰ ὅμως μνημόρια ἀποτελοῦν ὅλως ἰδιαίτερον εἶδος¹, τῶν ὁποίων ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν εἶνε προσέτι ὅτι ἔχουν εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ τὸν τάφον, ἐξελίσσονται δὲ κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ 6^{ον} αἰῶνα εἰς σταυρικὰς ξυλοστέγους βασιλικὰς διαφόρων τύπων, αἵτινες διατηροῦν πᾶσαι τὸ καθαρῶς σταυρικὸν σχῆμα.

Ὁ τρίκλιτος τύπος τῶν ἁγ. Ἀποστόλων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εὔρε συνέχειαν εἰς τὰς δι' ἀνασκαφῶν ἐλθούσας εἰς φῶς σταυρικὰς βασιλικὰς Θεολόγου Ἐφέσου² Γεράσων³ (464), Σαλόνων⁴ (490-548) καὶ Θάσου⁵ (ἀρχὸν 6^{ου}). Αἱ πλησιέστεραι πρὸς αὐτὰς βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου εἶνε αἱ τοῦ ἁγ. Δημητρίου καὶ τοῦ ἁγ. Μηνᾶ, ὡς ἔχουσαι καὶ πρὸς ἀνατολὰς κιονοστηρίκτους στοὰς εἰς τὸ ἐγκάρσιον. Εἰς ἀμφοτέραις ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος δὲν κατέχει τὸ κέντρον τοῦ ἐγκαρσίου, κυρίως ὅμως εἶνε ἡ κατὰ μῆκος ὀλοκλήρου τοῦ ναοῦ ἐνιαία στέγη τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἥτις ἀποκλείει τὴν καταγωγὴν ἐκ τοῦ περικέντρου σταυρικοῦ τύπου. Εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ μορφὴν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ὁ ἁγ. Δημήτριος παρουσιάζει ἰδεώδη, ὡς εἶδομεν, ἐνότητα στεγάσεως βασιλικῆς καὶ ἐγκαρσίου, ἔχων τὴν στέγην τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν τοῦ μέσου κλίτους, τὴν στέγην τοῦ κέντρου τῶν περυγίων εἰς τὸ ὕψος τῶν πρώτων πλαγίων κλιτῶν, τὰς δὲ τῶν στοῶν τοῦ περυγίου εἰς τὸ ὕψος τῶν δευτέρων πλαγίων κλιτῶν.

Ἡ διάπλασις αὕτη δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὰς τρικλίτους βασιλικὰς: Γενησαρέτ, Φιλίππων καὶ ἁγ. Μηνᾶ, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ στέγασις τοῦ κέντρου τῶν περυγίων δὲν θὰ εὐρίσκετο εἰς ἀντιστοιχίαν πρὸς τὰς στέγας τῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Krautheimer προτεινομένη λύσις διὰ τὴν στέγασιν τοῦ ἁγ. Μηνᾶ κατὰ τὸ σύστημα τῶν περικέντρων σταυρικῶν διὰ πύργου εἰς τὴν διασταύρωσιν⁶ δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν κάτοψιν, διότι οὐδεμία ὑπάρχει ἐνίσχυσις τῶν ἐν τετραγώνῳ κίωνων τῆς διασταυρώσεως, ὅπως παρατηρεῖται εἰς τὴν μικροτέρων διαστάσεων βασιλικὴν τῶν Γεράσων, ὅπου οἱ κίονες οὗτοι εἶνε ὀγκωδέστερον τοῦναντίον οἱ πεσσοὶ ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος τοῦ ἁγ. Μηνᾶ, ὡς ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Schneider, εἶνε ἔνδειξις ὑπάρξεως ἐνιαίας κατ' ἄξονα στέγης.

Αἱ δύο ἄλλαι βασιλικαὶ μὲ κιονοστηρίκτους στοὰς εἰς τὸ ἐγκάρσιον (Τροπαίου Δοβρουτσᾶς⁷ καὶ Πέργης) θὰ εἶχον διάφορον κάπως τὴν στέγασιν. Τοῦτο τοῦλάχιστον

1 Πρῶτος τὴν διάκρισιν αὐτὴν ὑπέδειξεν ὁ GRAF (Repertorium für Kunstwissenschaft τ. 17, 1897, σ. 137) νεοστὶ δὲ ἀνέπτυξεν ὁ ΟΡΛΑΝΔΟΣ (Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, εἰς Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τ. Ζ', Ἀθῆναι 1951, σ. 46 κέ.).

2 ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, ΑΔ. 1922, σ. 249 κέ., βλέπε νῦν νεωτάτην μελέτην τῶν J. KEIL - H. HÖRMANN, Die Johanneskirche (Forschungen in Ephesos τ. IV, Βιέννη 1951, ἐνθα καὶ ἀναπαράστασις τῆς προϊουστινιανῆς σταυρικῆς βασιλικῆς εἰς εἰκ. 56, 61 καὶ 63).

3 GROWFOOT, Gerasa, American Schools of Oriental Research, New Haven 1938, σ. 256 πίν. XLI.

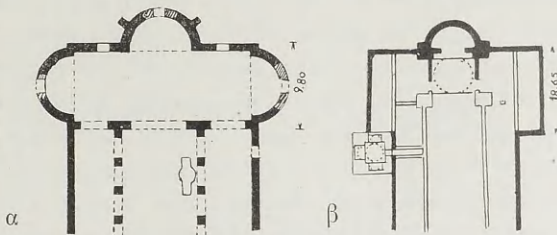
4 R. EGGER, Forschungen in Salona I, Wien 1917, σ. 95.

5 ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἑ.ἀ. σ. 3 κέ. Ὁ Ὀρλάνδος διακρίνει κατὰ τύπους ὅλην τὴν σειρὰν τῶν σταυρικῶν ναῶν κατατάσσων τὰς ἀνωτέρω βασιλικὰς εἰς ἰδιαίτεραν κατηγορίαν.

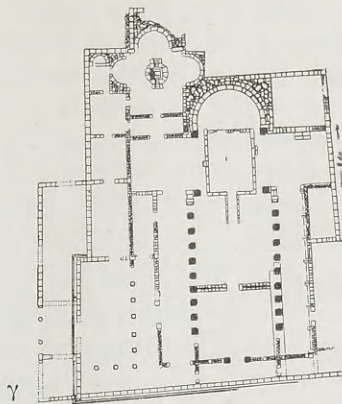
6 Ἀντίθετον γνώμην πρὸς τὴν τοῦ Krautheimer ἀναπτύσσει ὁ Ὀρλάνδος εἰς τὴν ἀνωτέρω μελέτην του, δεχόμενος καὶ διὰ τὰς σταυρικὰς ἀκόμη βασιλικὰς τὸ σύστημα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἥτοι ἐνιαίαν κατὰ μῆκος στέγην, καλύπτουσαν τὸ δυτικὸν καὶ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ ἐν συνεχείᾳ.

7 PARVAN ἐν Bull. Mon. Istor. IV, 1911, σ. 182 εἰκ. 29.

υποδεικνύει ἡ κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Δοβρουτσᾶς — ἂν εἶναι ἀκριβῆς — ἀποκλείουσα τὴν κάλυψιν τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ Βήματος, δι' ἐνιαίας στέγης μετὰ τὴν τοῦ μέσου κλίτους, διότι ἡ προέκτασις τῆς εὐθυνητῆρας τῶν κιονοστοιχιῶν συμπίπτει ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς Ἀψίδος. Εἰς αὐτήν, ὅπως καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Πέργης, θὰ ἡδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐγκαρσία στέγη καλύπτουσα τὸ ἱερὸν Βῆμα ὁμοῦ μετὰ τὸ κεντρικὸν μέρος τῶν περυγίων εἰς τὸ ὕψος τοῦ μέσου κλίτους, χαμηλοτέρα δὲ θὰ ἦτο ἡ στοὰ αὐτῶν ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς· τὸ ἰσομέγεθες μέσου κλίτους καὶ ἐγκαρσίου ἐπιτρέπει τὴν τοιαύτην στέγασιν.

Ἰδίαν τετάρτην ὁμάδα δύνανται ν' ἀπαρτίσουν αἱ βασιλικαί: Ἀπολλωνίας Πενταπόλεως¹ καὶ Ἰλισσοῦ Ἀθηνῶν (εἰκ. 65 γ, β), μολονότι, ὡς ἐκ τῆς διαμορφώσεως² τῶν περυγίων τοῦ ἐγκαρσίου των, ἀνήκουν ἡ πρώτη εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα ἢ δὲ τοῦ Ἰλισσοῦ εἰς τὴν τρίτην³, διότι εἰς αὐτὰς τὸ ἱερὸν Βῆμα καλύπτεται δι' ἰδιαίτερας στέγης, ἥτοι διὰ πύργου ἢ ξυλοτρούλλου εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀπολλωνίας, ὡς δεικνύει ἡ ἐνίσχυσις τῆς διασταυρώσεως διὰ τεσσάρων κινόνων ἐν τετραγώνῳ, εἰς δὲ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἰλισσοῦ διὰ κτιστοῦ τρούλλου ἢ σταυροθολίου ἕνεκα τοῦ μεγάλου πάχους τῶν τεσσάρων πεσσῶν.

Εἰκ. 65. Βασιλικὴ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (α Παραμυθιάς, β Ἰλισσοῦ Ἀθηνῶν καὶ γ Ἀπολλωνίας Πενταπόλεως).

Εἰς τὸ μοναδικὸν τέλος παράδειγμα τῆς Παραμυθιάς³ μετὰ ἀδιαίρετον τὸ ἐγκάρσιον (εἰκ. 65 α), ἡ κάτοψις υποδεικνύει ἐγκαρσίαν στέγην — διὸ καὶ ὁ Schneider συνδέει αὐτὴν μετὰ τὰς βασιλικὰς τῆς Δύσεως. Τὸ μνημεῖον ὅμως τοῦτο ἔχει ἀνάγκην ἀκριβε-

1 J. W. PERKINS, Christian antiquities of the cyrenaican Pentapolis ἐν Bull. de la Société d'archéologie copte t. IX, 1943, πίν. I.

2 Νεώτεροι ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἰλισσοῦ ἐπιστοποίησαν τὴν σχέσιν μετὰ τὴν βασιλικὴν τῶν Φιλίπων εἰς τὴν διάταξιν τῶν κιονοστοιχιῶν

στοῶν τοῦ ἐγκαρσίου· βλ. MAN. CHATZIDAKIS, Remarques sur la basilique de l'Illissos ἐν Cahiers archéologiques V 1951, σ. 61 κέ.

3 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Πρακτικά Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 1930, σ. 55-65.

στέρας εξέτασας, διότι εἰς τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἰδρύθη νεώτερον ναῦδριον, τὸ ὁποῖον πιθανῶς κατέστρεψε τὴν ἀρχικὴν διαμόρφωσιν.

Πλὴν τοῦ διαχωρισμοῦ τοῦ τριμεροῦς ἐγκαρσίου διὰ μεγάλων τόξων, ἅτινα γεφυρώνουν κατὰ πλάτος τὸ ἐγκάρσιον στηριζόμενα εἰς πεσσούς ἢ κίονας, καὶ ἄλλα ποικίλης μορφῆς διαφράγματα ἐχώριζον τὸ ἱερὸν Βῆμα ἀπὸ τὰ παραβήματα. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἁγ. Δημητρίου εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ μορφήν δεικνύει, ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν ἐλαφρὰ μέχρι δύο μέτρων ὕψους μαρμάρινα φράγματα μετὰ βήλων καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ κάτοψις οὐδὲν ἔχνος ἀφήκε διαχωρισμοῦ τῶν περυγίων.

Δεύτερον εἶδος φραγμάτων ἀποτελοῦν δίλοβα ἢ τρίλοβα, στηριζόμενα ἐπὶ κίονων περιωρισμένου καὶ πάλιν ὕψους, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς δευτέρας μορφῆς φραγμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Τοιαῦτα πιθανώτατα εἶχεν ἡ βασιλικὴ τῆς Λαοδικαίας, ἐνῶ ἡ κάτοψις τῶν βασιλικῶν Ἐπιδαύρου καὶ Δουμειτίου Νικοπόλεως δεικνύει ὅτι τὰ ἐγκάρσια αὐτῆς ἐχωρίζοντο μᾶλλον δι' ὑψηλῶν μέχρι τῆς στέγης τοίχων, οἵτινες διελύοντο εἰς τὸ κάτω μέρος διὰ τριλόβων διόδων, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν φραγμάτων τῆς πρώτης μορφῆς τοῦ S. Pietro in Vincoli. Διαχωρισμὸν διὰ τοίχου δεικνύει σαφῶς ἡ κάτοψις τῆς βασιλικῆς Χισάρ-Μπάνια (εἰκ. 62 β).

Ἡ εξέτασις τῶν μνημείων ἔδειξε βαθμιαίαν ἐξέλιξιν τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐγκαρσίου ἀπὸ ἐνὸς πρωτογόνου τύπου. Αἱ ἀρχαιότεραι βασιλικαὶ τῆς Ἐπιδαύρου καὶ Νικοπόλεως παρουσιάζουν εἰς ὁρισμένες μορφὰς ἐξάρτησιν ἀπὸ ἑλληνιστικὰ ἤρφα τοῦ τύπου τῆς Καλυδῶνος, ὡς παρετήρησεν ὁ D yg gve ¹, μολοντί τὰ ἐν Ἑλλάδι ἐγκάρσια δὲν σχετίζονται μὲ τὴν λατρείαν τάφων.

Ὡς πρὸς τὸ κέντρον διαμορφώσεως τῶν βασιλικῶν μετ' ἐγκαρσίου ἡ παλαιότερα γνώμη τοῦ Wulff (ἔ.δ. σ. 232) δεχομένου καὶ τὴν Παλαιστίνην, δὲν ἐλέγχεται ἀκριβῆς, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Schneider. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Schmitz, ἣν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Schneider (ἔ.δ. σ. 38-39), ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον ὀφείλεται ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐνιαίου πρὸς τὸ σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐγκαρσίου, ἀναμένει τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ².

Ἐκ τῶν μέχρι σήμερον δεδομένων δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν μνημείων ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸν περιορισμὸν τῆς καταγωγῆς ἐξ ἐνὸς κέντρου ἢ μιᾶς χώρας· τόσον τὸ Βυζάντιον ὅσον καὶ αἱ μεγαλοπόλεις τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη καὶ αἱ ἀνθοῦσαι μικρασιατικαὶ πόλεις καὶ ἡ Αἴγυπτος, ἐδημιούργησαν ἐλευθέρως, συμφώνως πρὸς ἰδιαζούσας συνθήκας ἢ κατὰ πρότυπον ἐνὸς μεγάλης φήμης μνημείου, τὰς ποικίλας μορφὰς τῆς βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, μὴ ὑποτασσόμεναι εἰς ὁρισμένον τύπον καὶ συγγενεῦσαι μόνον κατὰ περιοχάς.

¹ E. DYGGVE, F. POULSEN, K. RHOMAIOS, Das Heroon von Kalydon, Κοπεγχάγη 1934, σ. 411 κέ.

² Περὶ τῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχουμεν ἀσαφεῖς τινὰς πληροφορίες ἐκ τῶν πηγῶν καὶ

ἀνεπαρκῆ ἔκθεσιν τῆς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Τόπ-Καποῦ-Σερὰί ἐλθούσης εἰς φῶς βασιλικῆς μετ' ἐγκαρσίου ὑπὸ Κ. BITTEL ἐν Jahrb. d. deutschen archaeol. Inst. A. A., 1939, 179 κέ.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Α΄. Ο ΓΛΥΠΤΙΚΟΣ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐκοσμεῖτο διὰ πολυχρώμου ὀρθομαρμαρώσεως καὶ πλουσιωτάτου γλυπτικοῦ διακόσμου. Ἐκ τοῦ μαρμαρίνου τούτου διακόσμου, κατὰ τὸ ὑπερχιλιετὲς διάστημα τῆς χρήσεως τοῦ ναοῦ, ἐλάχιστον μέρος παρέμεινε κατὰ χώραν. Μέγας ἀριθμὸς γλυπτῶν ἀντικατεστάθη κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν κυρίως τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἱκανὰ δὲ γλυπτὰ ἀνενεώθησαν ἢ προσετέθησαν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Ἐπὶ τουρκοκρατίας πάντα τὰ γλυπτὰ τῆς βασιλικῆς, ἐξαιρουμένων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τινων θωρακίων τῶν ὑπερφῶν, ἀπεμακρύνθησαν τοῦ ναοῦ ἢ ἐθραύσθησαν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς ἐπίστροφωσιν τοῦ δαπέδου τοῦ εἰς τζαμίον μετατραπέντος ναοῦ, τινὰ δὲ μετεχειρίσθησαν οἱ Τοῦρκοι ὡς οἰκοδομήσιμον ὕλικὸν κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ μιναρέ.

Ἄπαν τὸ κατὰ τὰς συντελεσθείσας ἐργασίας ἀνευρεθὲν ὕλικόν, ἐκ διαφόρων περιόδων τοῦ ναοῦ προερχόμενον, συνεκεντρώθη εἰς τὴν Κρύπτην.

Τὸν μαρμάρινον τοῦτον διάκοσμον ἐξετάζομεν ἐνταῦθα κατὰ εἶδη καὶ χρονολογικῶς, διακρίνομεν δὲ ἰδιαιτέρως τὸν διασωθέντα ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἐξ οὗ δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἀμυδρὰν ἰδέαν τοῦ πλούτου καὶ τῆς λαμπρότητος τῆς ἀρχικῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ.

Ὁρθομαρμάρωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς.

Εἰς τὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ναὸν ὁ νάρθηξ, τὸ μέσον κλίτος καὶ ἐν μέρει τὸ ἱερὸν Βῆμα ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ πολυχρώμου ὀρθομαρμαρώσεως¹. εἰς τὸ κάτω μέρος παρὰ τὸ δάπεδον κατέληγεν αὕτη εἰς εἶδος βάσεως ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (ὑψ. 0,35 μ.)

¹ Διὰ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ ναοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν μάρμαρα τῶν κυριωτέρων λατομείων Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος — ἐξαιρουμένων τῶν τῆς

Ἀττικῆς — κατ' ἐξοχὴν δὲ οἱ διάφοροι τύποι τοῦ σκυριανοῦ μαρμάρου καὶ ὁ τεφροπράσινος λίθος τῆς Κασστίδας.

μετὰ ὀριζοντίων γλυφῶν¹, οἱ δὲ ἄρμοι τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως συνεδέοντο κατὰ τὸ σύνθητες σύστημα δι' ὀδοντωτῶν «ζεύξεων»².

Ἡ βάσις διεσώθη μόνον εἰς τὸν νάρθηκα, ἔνθα διετηροῦντο πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 καὶ τμήματα τῆς ἀρχικῆς ὀρθομαρμαρώσεως, παραπλεύρως τῆς δεξιᾶς εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναόν, τῆς συνισταμένης ἐκ μεγάλων πλακῶν σκυριανοῦ μαρμάρου, χρώματος ἰώδους μὲ λευκάς καὶ αἱματόχρους ταινιώσεις, συνδυασμένας εἰς ἀντιμέτωπα σχέδια³. Ἀριστα διετηρεῖτο ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ μέσου κλίτους ἢ ἐπενδύουσα τὸν δυτικὸν τοῖχον ὑπεράνω καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ τριβήλου καὶ τὰ μέτωπα τῶν μακρῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν καὶ τῶν μεγάλων τόξων τοῦ ἱεροῦ Βήματος.

Σημαντικὴ ὅμως διαφορὰ παρατηρεῖτο μεταξὺ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ τριβήλου καὶ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν μακρῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Οἱ θολῖται τῶν τόξων τοῦ τριβήλου ἐκοσμοῦντο δι' ἐναλλαγῆς τριγωνικῶν πλακῶν μὲ ὀδοντωτὰ τὰ σημεῖα τῆς ἐπαφῆς, χρώματος ἐναλλὰξ ἰώδους καὶ χρυσοκιτρίνου, ἡ δὲ λοιπὴ ἐπιφάνεια, ἄνωθεν τῶν τόξων, ἐκαλύπτετο δι' ὀρθομαρμαρώσεως, παριστάσεως ἐπὶ ἰώδους βάθους λευκὰ βῆλα μετὰ σμαραγδοπρασίαν παρυφῶν καὶ σημείων, ἀναρτώμενα μεταξὺ ψευδοκιονίσκων ἐκ κυανῶν πλακῶν· αἱ βάσεις τῶν κιονίσκων ἔφερον γλυφὰς αἱ δὲ πλάκες τῶν ψευδοκιονοκράνων ἦσαν ἀνάγλυφοι, ἐνούμεναι διὰ ζεύξεων μὲ τοὺς κορμούς, εἰς τὰ δύο δὲ ἅκρα παρίσταντο ἐκατέρωθεν πύλαι σχηματιζόμεναι διὰ λεπτοτάτων πολυχρῶμων μαρμάρων (πίν. VII)⁴.

Ἀνάλογα ἀνάγλυφα ψευδοκιονόκρανα, μεγαλυτέρου μεγέθους, εὐρίσκοντο προσέτι εἰς τὰς διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων πλακῶν ἐπενδεδυμένας παραστάδας τοῦ τριβήλου, καθὼς καὶ εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς τῶν παραστάδων τοῦ ἐκατέρωθεν τοῖχου, εἰς ἃς καταλήγουν αἱ κεντρικαὶ κιονοστοιχίαι. Τὰ ψευδοκιονόκρανα ταῦτα ἔμενον μετέωρα, ἄνευ σχέσεως πρὸς τὰς μεγάλας πλάκας τῆς λοιπῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν παραστάδων, διὸ συμπεραίνομεν ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχον καὶ ἐνταῦθα ψευδοκίονες ἀνάλογοι πρὸς τοὺς ἐν τῷ μέσῳ τῶν βήλων, ἀντικατεστάθησαν δὲ εἰς δευτέραν ἐποχὴν ὑπὸ ἁπλῶν πλακῶν. Ἡ μεγαλυτέρου πλάτους ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν παραστάδων τοῦ Δ. τοῖχου φέρει δίδυμα ψευδοκιονόκρανα, δυνάμενα νὰ συμπληρωθῶσι διὰ διδύμων ψευδοκίωνων, οἵτινες θὰ προσέδιδον εἰς τὰς παραστάδας χάριν καὶ ραδινότητα.

Ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἦτο διάφορος· οἱ θολῖται τῶν τόξων ἐκοσμοῦντο δι' ἁπλῶν, τραπεζοειδοῦς σχήματος, πλακιδίων, ἐναλλὰξ τεφροπρασίνων καὶ ἐρυθρῶν ἢ κυανῶν. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος, ἦτοι κάτωθεν τοῦ ἀναγλύφου γείσου τοῦ διαχωρίζοντος τὰ ὑπερῶα, ἐξετείνετο πλατεῖα πολυχρῶμος ἐκ μικρῶν πλακιδίων ταινία, ἔχουσα πολὺπλοκον σχέδιον ἐκ προοπτικῶς ἐξεχουσῶν δοκῶν, ἐπιστεφόμενων μὲ ἀστράγαλον κατὰ μέρη εἶχεν αὐτὴ καταστραφῇ καὶ ἀντικατασταθῇ διὰ γρα-

1 Ἀνάλογα δείγματα βάσεων ὀρθομαρμαρώσεων συναντῶμεν κατὰ χώραν εἰς τοὺς ναοὺς ἁγ. Σοφίας καὶ ἁγ. Εἰρήνης Κων/πόλεως (Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἐκφράσεις ἁγ. Σοφίας, τ. Β' σφ. 274 πίν. ΝΘ', Ε. W. GEORG, The Church of St. Eirene at Constantinople, Oxford 1912, πίν. 14).

2 Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπικολλήσεως τῆς ὀρθομαρ-

μαρώσεως βλ. Παράρτημα ΑΔ. 1918, σ. 21.

3 Βλέπε ἀπεικόνισιν διασωθέντος μεγάλου τμήματος ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ νάρθηκος εἰς ΣΩΤΗΡΙΟΥ Ἐκθεσιν ἐν ΑΔ. 1918, παρὰρτ. πίν. 10.

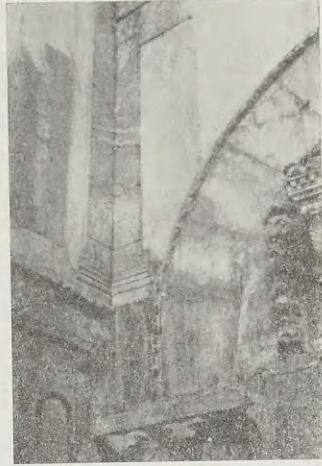
4 Πρβ. καὶ ἀπεικόνισιν ἐν DIENL, Monuments, εικ. 44.

πιτῆς¹. Ἡ λοιπὴ ἐπιφάνεια τῶν μετώπων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἐπενδεδυμένη διὰ λευκοφραίων πλακῶν, διεκόπτετο εἰς τὰ διάμεσα τῶν τόξων ὑπὸ τετραγώνων, πληρουμένων μὲ ἐνθετικὰς διακοσμήσεις ποικίλων καὶ ὡραίων γεωμετρικῶν σχεδίων ἐκ πολυτίμων μαρμάρων, ἰδίως τῶν ποικιλοχρῶμων τῆς Σκύρου καὶ ἄλλων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ σπά- νιος βαθυπράσινος κροκεάτης λίθος τῆς Λακωνίας².

Ὁ γεωμετρικὸς οὗτος διάκοσμος τῶν μετώπων τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἀνήκει μετὰ μεγάλης πιθανότητος εἰς τὴν ἀνανέωσιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ὅταν ἀνεστηλώθησαν αἱ κιονοστοιχίαι, ἐνῶ ἡ διάφορος, γραφικὸν χαρακτῆρος, ὀρθομαρμαρῶσις τοῦ τριβήλου δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν ἀρχικὸν διάκοσμον τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὁ δυτικὸς τοῖχος μετὰ τοῦ τριβήλου διέφυγε τὴν καταστροφὴν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς ὀρθομαρμαρῶσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ μέσου κλίτους ὑπάρχει μικρά τις κατὰ χώραν ἔνδειξις. Εἰς τὸ ἀκρότατον δηλ. σημεῖον τῶν δύο κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, ὅπου αὐτὰι ἐφάπτονται πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον (ἢτοι ἀκριβῶς ἄνωθεν τῶν στενῶν πλευρῶν τῶν παραστάδων), σφίζεται ἀνὰ εἰς ψευδοκιονίσκος ὀρθομαρμαρῶσεως μετὰ τῆς ἀναγλύφου αὐτοῦ βάσεως, ὅμοιος πρὸς τὸν παράπλευρον τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 66). Οἱ κιονίσκοι οὗτοι οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὴν λοιπὴν συνέχειαν τῆς ὀρθομαρμαρῶσεως τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν δυνάμενοι μετὰ τινος πιθανότητος νὰ ἐξηγηθῶσιν ὡς λείψανα τῆς ἀρχικῆς ὀρθομαρμαρῶσεως, διασωθείσης εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἄνωθεν τῶν παραστάδων, αἵτινες ὁμοίως διεσώθησαν μετὰ τῶν ἐπικράνων τῶν ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω.

Κατὰ ταῦτα θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν ἡ ὀρθομαρμαρῶσις ὁλοκλήρου τοῦ μέσου κλίτους ἦτο ἐνιαία, ὁμοία πρὸς τὴν διασωθεῖσαν εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν, σχηματίζουσα βῆλα οἶονε ἀναρτώμενα μεταξὺ ψευδοκιονίσκων, οἵτινες εὐρίσκοντο ἄνωθεν ἐκάστου τῶν κίωνων τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν. Ἐκ κιονοκρανῶν τοιούτων ψευδοκιονίσκων προέρχεται ἱκανὸς ἀριθμὸς τεθραυσμένων τεμαχίων, ἀνευρεθέντων κατὰ τὰς διαφόρους ἐρεῦνας ἐν τῷ ναῷ (πίν. 45γ), ὡς καὶ δύο ἀκέραια, ἅτινα ὅμως εἶνε κατὰ τι μεγαλύτερα (0,35×0,40 μ.) τῶν κατὰ χώραν διασωθέντων (0,30×0,30 μ.).

Εἰκ. 66. Ψευδοκιονίσκοι ὀρθομαρμαρῶσεως εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ μέσου κλίτους.

1 Περὶ τοῦ διακόσμου τῆς ταινίας βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, σ. 350, ἐνθα γίνεται λεπτομερὴς ἀνάλυσις τῶν θεμάτων μετ' ἐξεζητημένης, νομιζομένης, ἐρμηνείας, παρατιθέται δὲ καὶ ἔγχρωμος πῖναξ (VI).

2 Ἐγχρωμον ἀπεικονίσαν τῶν ἀξιολόγων τούτων ἐν-

θετικῶν διακοσμήσεων μετὰ τὰ χρώματα μᾶλλον συμβατικά βλ. ἐν DIBELI, Monuments, πίν. XIX. Ἐκ τῶν περισυλλεγόντων πλακιδίων τῶν διακοσμήσεων τούτων ἀνασυνεκροτήθη ἐν ἀκέραιον ἀποκεῖμενον ἐν τῇ Κρύπτῃ.

Ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν μετώπων τοῦ τριβήλου ἀποτελεῖ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, μοναδικὸν δείγμα γραφικῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ 5^{ου} αἰῶνος· ἀπὸ τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἡ ὀρθομαρμάρωσις λαμβάνει γεωμετρικὴν διάταξιν ἐν εἶδει πολυχρώμων πινάκων, λαμπρὸν παράδειγμα τῆς ὁποίας ἔχομεν εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου συνδυάζεται πρὸς ἀναγλύφους ζώνας, πλαίσια καὶ ἄλλας διακοσμήσεις.

Δι' ὀρθομαρμαρώσεως θὰ ἦσαν ἀρχικῶς ἐπενδεδυμένα καὶ τὰ ἐσωρράγια τῶν κιονοστοιχιῶν, ἐξ ἧς διεσώθη μόνον ἡ τοῦ τριβήλου, ἔνθα τὸ μέσον μὲν τόξον φέρει πολυγωνικὸν σχέδιον ἐκ τριγωνικῶν πλακιδίων εἰς λαμπροὺς συνδυασμοὺς φαιοῦ, χρυσοῦ καὶ βαθέος κυανοῦ χρώματος, τὰ δὲ πλάγια ψαροκόκκαλον ἐκ φαιῶν πλακιδίων (DIEHL, Monuments εἰκ. 34). Εἰς δευτέραν ἐποχὴν ἡ ὀρθομαρμάρωσις εἰς τὰ ἐσωρράγια τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἀντικατεστάθη διὰ γραπτῆς ἀπομιμήσεως, εἰς δὲ τὰ τόξα τῶν περυγίων, ἐπὶ τῶν φαιῶν πλακιδίων τῆς ἐπενδύσεως, ἐξωγραφήθησαν διὰ χρώματος πολυγωνικὰ ἢ τετράγωνα σχέδια (πρβ. εἰκ. 47). Τὰ ἐσωρράγια τῶν τόξων τῶν ὑπερφῶν καὶ τῶν παραθύρων ἐκοσμοῦντο πιθανῶς εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν διὰ μωσαϊκῶν, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὰ διασωθέντα λείψανα εἰς τὸ ἄνωθεν τοῦ τριβήλου τρίλοβον ἄνοιγμα τοῦ ὑπερφῶ τοῦ νάρθηκος (βλ. ἀνωτέρω σ. 94) καὶ εἰς τὰ παράθυρα τῆς δυτικῆς προσόψεως (ἀνωτ. σ. 73).

*) ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΕΛΗ

1. Κιονόκρανα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Ἐκ τῶν κίωνων τῆς βασιλικῆς οἱ μεταξὺ τῶν πεσσῶν τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ὁκτὼ κίονες εἶνε πράσινοι ἐκ θεσσαλικοῦ μαρμάρου (ἀτρακίου λίθου), οἱ τέσσαρες τῶν δυτικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν περυγίων πορφυροῖ ἐξ αἰγυπτιακοῦ γρανίτου, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ λευκοὶ ἐκ προκονησιακοῦ (τοῦ Μαρμαρᾶ), ὅπως ἐκ τοῦ αὐτοῦ προκονησιακοῦ εἶνε καὶ αἱ βάσεις, τὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπιθήματα τῶν κίωνων.

Ἰζνη πορφυρεᾶς βαφῆς εἰς τὰ κιονόκρανα τοῦ τριβήλου, ὡς καὶ Ἰζνη ἐπιχρυσώσεως εἰς ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς μικρὸν τμήμα κορινθιακοῦ κionoκράνου, δεικνύουν, ὅτι μέρος τοῦλάχιστον τῶν γλυπτῶν εἶχε χρωματισθῇ ἢ ἐπιχρυσωθῇ διὰ νὰ ἑναρμονίζεται πρὸς τὴν πολυχρωμίαν τῶν κίωνων καὶ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τούτων ἄλλιν πρὸς τὰ λαμπρὰ χρώματα τῶν μωσαϊκῶν¹.

Ἐκ τῶν κionoκράνων, τὰ μὲν τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, τῶν περυγίων ὡς καὶ τῶν παραθύρων τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς Ἀψίδος, πλουσίως ἐργασμένα δι' ἀναγλύφων, ἀντιπροσωπεύουν ὅλους σχεδὸν τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τύπους, ἐνθ' τὰ κιονόκρανα τῶν ὑπερφῶν καὶ τῶν μικρῶν διαμέσων κιονοστοιχιῶν, καθὼς καὶ τὰ ὑψηλὰ ἐπιθήματα τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἦσαν ἀδιακόσμητα, φέροντα μόνον σταυρούς.

¹ Χρυσὰ κιονόκρανα ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ Φάρου παρὰ τὸ Παλάτιον τοῦ Βυζαντίου, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸν πανηγυρικὸν Γρηγορίου τοῦ Διακόνου καὶ Ρεφερενδαρίου (*καὶ τῆς χρυσέης κεφαλῇσιν ἀερωμένῃ τῇ τούτου — τοῦ ναοῦ —

ὁροφῇ, τὸν ἀστερόεντα εἰκονίζουσιν οὐρανόν, χρυσῶ περιλαμπετώοντι κλπ.>) (Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Μνημεῖα ἁγιο-λογικά, Βενετία 1884, σ. 65* πρβ. καὶ EBERSOLT, Le grand palais de Constantinople, 1910, σ. 145).

Ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν τύπων τῶν γλυπτῶν κιονοκράνων ὀφείλεται εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ὁπότε ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἀλλαχόθεν εἰλημμένα κιονόκρανα οὐ μόνον τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἀλλὰ καὶ τοῦ 6^{ου}, ἐλήφθη δὲ μόνον μέριμνα ν' ἀνταποκρίνονται ταῦτα κατὰ ζεύγη εἰς τὰς δύο κιονοστοιχίας.

Ἐκ τῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἰδιαίτεραν σπουδαιότητα ἐνέχουν τὰ κατὰ χώραν διασφρζόμενα ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, διότι συνδέονται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἰδρύσεως τῆς βασιλικῆς.

Ἡ ἀνωτέρω γενομένη διακρίβωσις τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ, ἅτινα προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχικοῦ κτίσματος, ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς διασωθέντα κατὰ χώραν ἐκ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος τὰ κιονόκρανα τοῦ τριβήλου, τὰ ψευδοκιονόκρανα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παραστάδων, ὡς καὶ τὰ ὅμοια τῶν παραστάδων τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εἰς ἃς καταλήγουν αἱ κεντρικαὶ κιονοστοιχίαι· ἐπίσης τὰ κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα τῶν ἡμικιόνων τῶν περυγίων παρὰ τοὺς τοίχους τῆς Ἀψίδος καὶ τέλος τὰ τῶν παραθύρων τῆς Ἀψίδος.

Πάντα τὰ ἐνιαῖας τεχνοτροπίας γλυπτὰ ταῦτα, κοσμοῦνται μὲ τὴν «πριονωτὴν» ἀκάνθον καὶ ἀντιπροσωπεύουν ὅλας τὰς παραλλαγὰς τὰς παρατηρουμένας κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα εἰς τὸ σχῆμα αὐτῆς, αἵτινες οὕτω ἀποδεικνύονται σύγχρονοι.

Τὰ κιονόκρανα τοῦ τριβήλου (πίν. 38α) παρουσιάζουν τὸν κλασσικὸν τύπον τοῦ θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου μὲ στεφάνην ἐκ μικρῶν λοξῶν φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθου καὶ ὑπεράνω τῆς καλάρου, εἰς τὰ διάμεσα τῶν ἐλίκων, κυμάτιον ἐκ μικρῶν φύλλων, ἐναλλὰξ ὀρθίων καὶ ἀνεστραμμένων μὲ διάτρητον ἐν τῷ μέσῳ σταυρόν. Ὁ ἄβαξ ἄνωθεν κοσμεῖται μὲ διπλὴν γλυφὴν εἰς τὸ ἐν κιονόκρανον, μὲ ἐπάλληλα φύλλα δάφνης εἰς τὸ ἕτερον. Ἡ λεπτότης τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἐλαφρότης τῶν δαντελλωτῶν φύλλων εἶνε ἐξαίρετος· εἰς τὴν ἐντύπωσιν αὐτὴν συμβάλλει τὸ πολυσχιδὲς τῶν φύλλων μὴ παρατηρούμενον εἰς ἄλλα κιονόκρανα ὁμοίου τύπου τῆς μεγάλης σειρᾶς τῶν γνωστῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων¹.

Τοῦ αὐτοῦ τύπου θεοδοσιανὰ κιονόκρανα ὑπάρχουν ἄλλα ἔνδεκα ἀκόμη εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐξ ὧν τὰ τέσσαρα εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ βορείαν κιονοστοιχίαν τοῦ βορείου περυγίου, τὰ δὲ λοιπὰ ἐπτὰ εἰς τὰς κεντρικὰς κιονοστοιχίας. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων κατεστράφησαν ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ἔτους 1917 τέσσαρα (δύο τῶν μεσαίων πρασίνων κιόνων τῆς Β. κιονοστοιχίας καὶ τὰ τῶν δευτέρων κιόνων ἀμφοτέρων τῶν κιονοστοιχιῶν). Πάντα τὰ κιονόκρανα ταῦτα δὲν εἶνε πανομοιότυπα ἀλλὰ παρουσιάζουν λεπτομερειακὰς παραλλαγὰς εἰς τὸν ἐπὶ μέρους διάκοσμον.

Τὴν στενωτέραν ὁμοιότητα πρὸς τὰ κιονόκρανα τοῦ τριβήλου εἰς τεχνοτροπίαν καὶ θέμα ἔχουν τὰ τοῦ βορείου περυγίου (πίν. 38β) μὲ μικρὰν μόνον διαφορὰν τῆς ἀκάνθου, ἥτις ἔχει τρισχιδὴ τὴν διαίρεσιν τοῦ κάτω μέρους τοῦ φύλλου, τὰ δὲ κεντρικὰ

¹ Συγκέντρωσιν ὅλου τοῦ ὕλικου βλέπε εἰς τὸ ἐξαιρέτον ἔργον τοῦ R. KAUTZSCH, Kapitellstudien, Berlin 1936, σ. 115 κέ., ἔνθα παρατίθεται καὶ ὅλη ἡ μακρά βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος.

νεῦρα σχηματίζονται δι' ὁπῶν τρυπάνου, ὅπως καὶ εἰς τὸ κιονόκρανον τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου, μετὰ τοῦ ὁποίου σχετίζονται ἀκόμη τὰ ἡμέτερα διὰ τοῦ ἀστραγάλου εἰς τὸ ἀνώτατον ἄκρον τῆς καλᾶθου.

Τὰ κιονόκρανα ταῦτα τοῦ βορείου περυγίου προέρχονται πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, τεθέντα ἐκ νέου ἐπὶ βραχυτέρων κορμῶν κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος· σύγγραμμα δὲ εἶνε καὶ τὰ κατάκοσμα ἐπιθήματα αὐτῶν ἐκ κλάδων παχείας ὁδοντωτῆς ἀκάνθου μετὰ σταυροῦ εἰς τὴν μίαν πλευρὰν καὶ κυκλικῶς ἐλισσομένης λεπτομήτου ἀκάνθου εἰς τὴν ἄλλην. Ὅμοιον διάκοσμον συναντῶμεν εἰς τὰ ἡνωμένα ἐπιθήματα τῶν κιονοκρανῶν τῶν ὑπερώων καὶ τῆς Ἀψίδος τῆς βασιλικῆς Α Νέας Ἀγχιάλου (Α.Ε. 1929, εἰκ. 67-68 καὶ 72-73) εἰς τὰ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου (KAUTZSCH ἑ.ἀ. πίν. 33, 540 α, β) καὶ εἰς τὸ ἐπίκρανον τῆς αὐτῆς βασιλικῆς (O. WULFE, *Altchristliche und byz. Kunst* σ. 272 εἰκ. 258).

Ἐκ τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκρανῶν τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, τὸ ἐν ἐκ τῶν καταστραφέντων τῆς βορείου κιονοστοιχίας, ἀρίστην φωτογραφίαν τοῦ ὁποίου ἐδημοσίευσεν ὁ KAUTZSCH (ἑ.ἀ. πίν. 25, 404), εἶνε ὅμοιον καὶ ἐφαύμιλλον εἰς τὴν τέχνην μὲ τὰ τοῦ τριβήλου καὶ τοῦ Β. περυγίου, ἔχον μόνον δισχιδὴ τὴν διαίρεσιν τοῦ κάτω φύλλου τῆς ἀκάνθου· δύναται ἐπομένως καὶ τοῦτο ν' ἀνήκῃ εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν. Τὰ δύο θεοδοσιανὰ κιονόκρανα τῶν πρασίνων κίωνων τῆς νοτίου κιονοστοιχίας (πίν. 39α), παρὰ τὴν πρὸς τὸ ἀνωτέρω κιονόκρανον ὁμοιότητα τῆς ἀκάνθου μὲ τὰ δισχιδὴ ἐκατέρωθεν μικρὰ φύλλα, παρουσιάζουν ἐκτέλεισιν διάφορον· αἱ ἄκανθοι προσκολλῶνται ἐπίπεδοι ἐπὶ τῆς καλᾶθου καὶ — ἐξαιρουμένης τῆς μεγάλης κλίσεώς των πρὸς τὰ ἔξω — στεροῦνται καθ' ἑαυτὰ πλαστικότητος· διὸ δυνατόν νὰ μὴ ἀνήκουν εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, ἀλλὰ νὰ ἐλήφθησαν ἐξ ἐτοίμου ὕλικου κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον δεικνύουν ἑλλειψιν καλῆς προσαρμογῆς πρὸς τοὺς κορμούς τῶν κίωνων. Ἐμφανέστερον, μικροτέρων διαστάσεων, εἶνε τὸ διασωθέν θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τοῦ τελευταίου παρὰ τὸν πεσοδὸν πρασίνου κίονος τῆς βορείου κιονοστοιχίας ($0,56 \times 0,72$ μ. ἔναντι $0,63 \times 0,84$ μ. τῶν λοιπῶν κιονοκρανῶν) (πίν. 39β).

Ὁ KAUTZSCH (ἐν σ. 128-129), λαμβάνων ὡς κριτήριον τὴν πλέον πολυσχιδὴ διάπλασιν τῆς ἀκάνθου καὶ τὴν πλουσιωτέραν ἐν γένει διακόσμησιν τῶν κιονοκρανῶν τοῦ τριβήλου ἀπὸ τῆς τοῦ βορείου περυγίου — καὶ τούτων ἀπὸ τῆς τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν — θεωρεῖ τὰ πρῶτα νεώτερα τῶν δευτέρων καὶ τὰ τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἀρχαιότερα. Τοῦτο δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ δεκτόν. Ἡ κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον συνῦπαρις ποικίλων μορφῶν τῆς ἀκάνθου εἰς τὸ θεοδοσιανὸν κιονόκρανον εἶνε βεβαιωμένη, ἡ πλουσιωτέρα δὲ διάπλασις εἰς κιονόκρανα τοῦ τριβήλου τοῦ νάρθηκος παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς, ὅπως εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου (βλ. εἰκόνα εἰς KAUTZSCH πίν. 26, 431 καὶ 432), ἔνθα ὁ ἄβαξ κοσμεῖται διὰ διατρήτου ἑλικος, ὡς καὶ εἰς τὸ κιονόκρανον τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου, τὸ πλουσιώτερον καὶ λαμπρότερον δεῖγμα τῆς σειρᾶς τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκρανῶν.

Τὰ κιονόκρανα τῶν ἡμικίωνων τῶν δύο περυγίων (πίν. 39γ) κοσμοῦνται διὰ τοῦ δευτέρου εἶδους τῆς «διπλῆς» ἀκάνθου, παρουσιάζοντα καὶ εἰς ἄλλας λεπτομερείας τοῦ διακόσμου στενὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου ἐν Θεο-

σαλονίκη, τὰ σχετιζόμενα, ὡς εἶδομεν, μὲ τὰ τοῦ Στουδίου. Ἡ στενὴ αὕτη σχέσις τῶν ἀρχικῶν θεοδοσιανῶν κιονογράνων τοῦ ἁγίου Δημητρίου πρὸς τὰ τοῦ Στουδίου, τὰ μόνον ἀκριβῶς χρονολογημένα τῆς σειρᾶς (463 μ.Χ.), δίδουν μίαν χρονολογικὴν βᾶσιν διὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῶν κιονογράνων καὶ ἐπομένως καὶ τῆς βασιλικῆς. Σημειωτέον ὅτι μὲ τὰ τοῦ Στουδίου ἔχουν καὶ τὰ κιονόγραμμα τοῦ τριβήλου τοῦ ἁγ. Δημητρίου κοινὸν τὸ ἄνωθεν τῆς καλᾶθου διάτρητον διάκοσμον ἐκ σταυροῦ ἐν μέσῳ ἑλικος φύλλων, ἐναλλάξ ὀρθίων καὶ ἀνεστραμμένων.

Τὸ τρίτον εἶδος τῆς «περιγεγραμμένης» ἀκάνθου κοσμεῖ τὰ τέσσαρα κιονόγραμμα τῆς Ἀψίδος εἰς πυκνὴν παρατάξιν δύο σειρῶν φύλλων (πίν. 39δ). Παράλληλα ὑπάρχουν ἱκανὰ εἰς Κᾶϊρον, Ἱερουσαλὴμ καὶ ἄλλ. ἄλλ' ἀχρονολόγητα¹. Εἰς τὰς γωνίας ὅμως τῶν κιονογράνων τούτων τῆς Ἀψίδος μικραὶ περιστρεφαὶ ἔξωθεν τῆς καλᾶθου, στηριζόμεναι ἐλευθέρως ἐπὶ τῶν φύλλων, ἐνθυμίζουσιν τὰ κιονόγραμμα τῆς Χρυσῆς Πύλης, τὰ χρονολογούμενα τῷ 447².

Ψευδοκιονόγραμμα τῶν παραστάδων τοῦ τριβήλου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Αἱ παραστάδες τοῦ τριβήλου φέρουσιν εἰς τὴν ἐναντι τῶν κίωνων πλευρὰν αὐτῶν ἀναγλύφους τραπεζοειδεῖς πλάκας μὲ ζεύξιν εἰς τὸ κάτω μέρος, τὰς ὁποίας, ὡς εἴπομεν, ἐκλαμβάνομεν ὡς κιονόγραμμα ψευδοκίωνων τῆς ἀρχικῆς ὀρθομαρμαρώσεως (πίν. 40α). Ὁ διάκοσμος αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς μικρῶν ἀνεστραμμένων φύλλων καὶ τριῶν μεγάλων ὀρθίων προιοντῆς ἀκάνθου, ἀσυνήθως πεπλατυσμένου σχήματος, πλαισιουμένων κατὰ τὰς γωνίας δι' ὑψηλῶν κανονικῶν φύλλων ἀκάνθου, ἐφ' ὧν στηρίζονται ἐλαφρότατοι ἑλικες. Εἰς τὸ κέντρον, ἐκ κυκλικοῦ πλαισίου φύλλων, ἀναδύεται προτομὴ περρωτοῦ ζόφου ἡρωτηριασμένη (λέοντος εἰς τὸ ἐν καὶ μόσχου εἰς τὸ ἔξωθεν). Τὸ ἀσυνήθες σχῆμα τῆς ἀκάνθου ἐν εἶδει ἀμπελοφύλλου δύναται νὰ παραλληλισθῇ, μόνον ὡς πρὸς τὸ πλατὺ σχῆμα, πρὸς τὸ τοῦ κιονογράφου τῆς Χρυσῆς Πύλης.

Διάφορον πεπλατυσμένον σχῆμα παρουσιάζει ἡ ἄκανθος εἰς τὸ ψευδοκιονόγραμμα τῆς βορείου παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μέσου κλίτους ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς (πίν. 40β), ἔχουσα τὸ κάτω ἥμισυ τῶν φύλλων συστρεφόμενον ἐκατέρωθεν κυκλικῶς. Ἐπὶ τοῦ λυγισμένου ἄνω μέρους τῶν φύλλων ἴστανται πτηνὰ ἐν μέσῳ κληματίδος μετὰ σταφυλῶν.

Τὸ ψευδοκιονόγραμμα τῆς ἐτέρας στενῆς πλευρᾶς τῆς παραστάδος κοσμεῖται διὰ διπλῆς σειρᾶς πυκνῶν φύλλων «περιγεγραμμένης» ἀκάνθου, ἐλικῶν καὶ εἰδους ἄβακος μετ' ἐπαλλήλων φύλλων δάφνης (πίν. 41β). Τὴν παραστάδα ἐπιστέφει ἐπίκρανον ἐκ σειρᾶς μεγάλων φύλλων παχείας ἀκάνθου, τὸ σχῆμα τῶν φύλλων τῆς ὁποίας δὲν ἔχει τὴν νέαν διακοσμητικὴν μορφήν μὲ τὰ ἐνούμενα τρίφυλλα, ἀλλὰ συνεχίζει τὰ πρότυπα τῆς ὑστάτης ἀρχαιότητος³, εἰς τὴν διάτρητον ὅμως τεχνικὴν τοῦ 5ου αἰῶνος.

1 Βλ. KAUTZSCH, ἑ.ἀ. σ. 137, πίν. 27, εἰκ. 447 καὶ 449, GROWFOOT, Early Churches in Palestina, London 1941, σ. 150 πίν. XXVII.

2 Βλ. E. WEIGAND, Das goldene Tor in Knpl.

ἐν Ath. Mitt. 39, 1914, σ. 1 καὶ.

3 R. EGGER, Die städtische Kirche von Stobi (Jahresh. des österr. arch. Instituts XXVI, 1928, εἰκ. 61-62).

Ἐξαίρετα εἰς τὴν τεχνοτροπίαν εἶνε τὰ δίδυμα ψευδοκιονόκρανα τῆς ἀνατολικῆς ὀψεως τῆς αὐτῆς παραστάδος (πίν. 41α), ἐπανελημμένως δημοσιευθέντα¹. Ἀντιμέτωπα παγώνια εἰς λίαν ἔκτυπον τεχνικὴν, πλήρη χάριτος καὶ ζωῆς, ἴστανται ἐπὶ μεγάλων φύλλων ἀκάνθου πίνοντα ἀπὸ κανθάρου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἀναφύεται κληματὶς.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ἀνευρέθησαν δύο ἀκόμῃ ἠκρωτηριασμένα παρεμφερῇ ψευδοκιονόκρανα, προερχόμενα προφανῶς ἐκ τῆς ἀντιστοίχου βορείου

Εἰκ. 67. Τμήμα ψευδοκιονοκράνου παραστάδος.

παραστάδος, ἅτινα ἀφηρέθησαν τὸν 15^{ον} αἰῶνα κατὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη εἰς τὰ πρῶτα διάστυλα τῆς βορείου κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς. Τὰ πτηνὰ τῶν νέων αὐτῶν γλυπτῶν, ὅμοια κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν πρὸς τὰ ἀνωτέρω, διαφέρουν μόνον ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν: εἰς τὸ ἐν (0,54×0,35 μ.) (πίν. 42α) τὰ παγώνια ἴστανται ἐλαφρὰ ἐπὶ τῆς κορυφῆς δύο φύλλων παχείας ὀδοντωτῆς ἀκάνθου ἐν μέσῳ λεπτῶν κλάδων κληματὶδος στρεφόμενα πρὸς ἄλληλα εἰς στάσεις ἐλευθέρως πλήρεις ἀληθείας, εἰς τὸ ἕτερον (εἰκ. 67) (σωζόμ. μέγ. 0,36×0,33) ἀντιμέτωπα παγώνια πίνουν ἀπὸ ὑψηλοῦ ἀγγείου.

Τ' ἀνωτέρω γλυπτὰ, ὡς πρὸς τὸ θέμα, σχετίζονται πρὸς τὰ μετὰ πτηνῶν καὶ ζώων θεοδοσιανὰ κιονόκρανα τὰ λίαν συνήθη κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα, ἄριστα δείγματα τῶν ὁποίων ὑπῆρχον δύο μὲ ὀλοσώμους ἀετοὺς καὶ εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον, καταστραφέντα

κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1917 (DIEHL, Monuments, πίν. XX). Στενώτερον δύνανται νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς τὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων², τὰ ὁποῖα ὅμως διαφέρουν κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν. Τὰ πτηνὰ δηλ. ἐκεῖ, μολονότι λίαν ἔκτυπα, δὲν ἔχουν τὴν εὐστροφίαν οὔτε τὴν πλήρη ζωὴς διάπλασιν τῶν ὁμοίων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἀλλ' εἶνε περισσότερον σχηματικὰ καὶ ἀπλοποιημένα. Ἡ διαφορὰ αὕτη θὰ ἡδύνατο νὰ ἀποδοθῇ εἰς διαφορὰν κέντρου ἢ τεχνίτου, ἢ διακοσμητικῇ ἐν τούτοις δύναμις καὶ πρωτοτυπία τῆς ἀκάνθου τῶν λοιπῶν γλυπτῶν τῶν Στόβων (EGGER, ἔ.ἀ. εἰκ. 47-48) δὲν μαρτυρεῖ κατώτερον ἐπίπεδον τέχνης, ἀλλὰ χρονικὴν ἐξέλιξιν. Ἡ ἄκανθος τῶν γλυπτῶν τῶν Στόβων μὲ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς διακοσμητικῆς ἐντυπώσεως καὶ τὰς νέας ἀναζητήσεις (EGGER, ἔ.ἀ. εἰκ. 41, 48) προετοιμάζει τὴν ἰουστινιάνειον μεταλλαγὴν τῆς γλυπτικῆς καθ' ἣν ἡ ὀργανικὴ διάπλασις ὑποχωρεῖ εἰς πλήρη κυριαρχίαν ἀφηρημένων διακοσμητικῶν μορφῶν. Τὰ γλυπτὰ τῶν Στόβων χρονολογοῦνται ὑπὸ τοῦ ἀνασκάφαντος περὶ τὸ 500. Ὁ Kautzsch χρονολογεῖ ταῦτα εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἢ ὀλίγον μετὰ τὸ 500, ὁ δὲ Kitzinger εἰς τὴν προῖουστινιάνειον περίοδον τοῦ 6^{ου} αἰῶνος. Τὰ τοῦ ἁγ. Δημη-

¹ DIEHL, Monuments, εἰκ. 43 καὶ πίν. XXVI. KAUTZSCH ἔ.ἀ. πίν. 31, 506. E. KITZINGER ἐν Dumbarton Oaks Papers, 1946, N° 3 εἰκ. 103.

² R. EGGER, Die städtische Kirche von Stobi

ἔ.ἀ. σ. 42, πρβ. καὶ E. KITZINGER, A Survey of the early Christian Town of Stobi (Dumbarton Oaks Papers, N° 3, 1946, σ. 101 κέ.).

τρίου δεικνύουν ότι εϋρίσκονται εις προγενεστέραν βαθμίδα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν χαρακτηρίζουσιν αὐτὰ ἑλλειψιν πάσης σχηματικότητος, ὁπότε ἡ χρονολογία συμπιπτεῖ καὶ πάλιν περὶ τὸ 460-470¹, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν κλασσικὴν μορφήν τοῦ θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου. Τῆς αὐτῆς χρονολογίας εἶνε κατὰ τὸν Kautzsch καὶ τὰ δύο κορινθιακὰ κιονόκρανα μὲ παχεῖαν ἄκανθον τῶν ἀνατολικῶν κίωνων τοῦ νοτίου περυσίου (KAUTZSCH, πίν. 16, 218 σ. 69), οἵτινες διεσώθησαν ὁλόκληροι ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἀποκαλυφθεῖσιν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν βάσεων τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ 5^{ου} αἰῶνος (βλ. ἀν. σ. 126).

Ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, τὸ ζευγὸς μὲ τὰς προτομὰς τῶν κριῶν ἀναδυομένων ἄνωθεν στεφάνης ἐκ θεοδοσιανῶν προνοντιῶν φύλλων (πίν. 43α), ὡς ἐκ τοῦ τύπου τῶν καὶ τῆς ὁμοιότητος τῆς ἀκάνθου μὲ τὴν τῶν ἀμυγῶν θεοδοσιανῶν, ἀνήκουν εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα καὶ πιθανῶς εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν. Σύγχρονον αὐτῶν, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἐξ ἄλλου κτηρίου εἰλημμένον, εἶνε τὸ τελευταῖον τῶν πρασίνων κίωνων τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, ὁμοίως θεοδοσιανὸν μὲ προτομὰς κριῶν ἕνεκα τῶν σημαντικῶς μικροτέρων αὐτοῦ διαστάσεων.

Ἄλλον ζευγὸς κιονοκράνων μὲ προνοντιῶν ἄκανθον, ἐξ ὧν διεσώθη μόνον τὸ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας — εἰς τὸν πρῶτον λευκὸν κίονα μετὰ τοὺς πρασίνοους — ἀνήκει εἰς τὰ ἐξ ἑλληνιστικῶν-ρωμαϊκῶν προτύπων «ἀνεμιζόμενα» μὲ δύο σειρὰς μεγάλων φύλλων ἀκάνθου, κινουμένων οἰοῦντι ὑπὸ ἀνέμου περὶ τὸ σῶμα τοῦ κιονοκράνου.

Τὸ τοῦ ἁγ. Δημητρίου συγκαταλέγεται εἰς τὸν δεύτερον τύπον τὸν συναντῶμενον μόνον εἰς χριστιανικὰ κιονόκρανα, καθ' ὃν τὰ φύλλα τῆς ἄνω σειρᾶς στρέφουν κατὰ τρόπον ὅπως ἀφύσικον εἰς ἀντίθετον κατεύθυνσιν τῶν φύλλων τῆς κάτω σειρᾶς (πίν. 43 β). Ὁ συντονισμὸς εἰς τὴν θέσιν καὶ κλίσιν τῶν φύλλων τῶν δύο σειρῶν τοῦ ἡμετέρου κιονοκράνου δίδει εἰς τὴν κίνησιν τῶν φύλλων ἡρεμίαν καὶ ἐνότητα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ τύπου: ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, ἁγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος καὶ Κιστέρνας Πουλχερίας Κωνσταντινουπόλεως². Μεγαλυτέραν συγγένειαν πρὸς τὸ ἡμέτερον παρουσιάζει τὸ τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (KAUTZSCH, ἔ.ἀ. εἰκ. 462) εἰς τὴν κίνησιν καὶ τὴν μορφήν τῶν φύλλων, ὅπως καὶ εἰς τὴν καθαρότητα τῆς ἐκτελέσεως, μολοντί τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶνε ἀπλούστερον, φέρον μόνον ἑλικας· εἰς τὸ κιονόκρανον τοῦ ἁγ. Δημητρίου, τὰ μεταξὺ τῶν ἐλικῶν ὀδοντωτὰ φύλλα, καλύπτουν τὴν κάλαθον, ἀπλούμενα μὲ ἀντιμέτωπον κλίσιν εἰς πρωτότυπον διάταξιν, ἐνῶ τ' ἀνωτέρω παρὰλληλα τοῦ αὐτοῦ τύπου κοσμοῦνται διὰ τῆς συνήθους καὶ εἰς τὰ κλασσικὰ θεοδοσιανὰ σειρᾶς ὀρθίων φύλλων παχεῖας ἀκάνθου. Ἡ πρωτοτυπία αὕτη, καθὼς καὶ ἡ καθαρότης τῆς διακοσμητικῆς ἐντυπώσεως, δίδουν λαβὴν διὰ τὴν χρονο-

¹ Ὁ Kautzsch δέχεται ὅτι τὰ ψευδοκιονόκρανα τοῦ ἁγ. Δημητρίου ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα διὰ τὰ κιονόκρανα τῶν Στόβων μὲ διαφορὰν ὀλίγων ἐτῶν (σ. 159). Τὴν τόσον μικρὰν ὅμως διαφορὰν ἀποκλείει ἡ ἐξειληγμένη διακοσμητικὴ μορφή τῆς ἀκάνθου τῶν ἄλλων κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων (EGGER, ἔ.ἀ. εἰκ. 45-48).

² Λεπτομερὴ ἀνάλυσιν τῶν ἀνεμιζομένων κιονο-

κράνων, ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ ἁγ. Δημητρίου, βλ. ἐν KAUTZSCH, ἔ.ἀ. σ. 140 καὶ πίν. 28, 29. Ἀριστον νέον κιονόκρανον τοῦ πρώτου τύπου προσθέτει ὁ Πελεκανίδης ἐκ τῆς συλλογῆς ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΑΝ, Χριστιανικὰ κιονόκρανα μὲ ἀνεμιζόμενα φύλλα, Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ Β' τόμου δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1949).

λογικὴν τοποθέτησιν τοῦ κιονοκράνου τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἰς κατὰ τι μεταγενεστέραν τῶν ἄλλων ἐποχὴν, οὐχὶ πιθανῶς πέραν τοῦ 500-510, πάντως ὅμως εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ χρόνους, ὅποτε ἐπῆλθε σημαντικὴ ἀλλαγὴ εἰς τὸ σχῆμα καὶ τὸν διάκοσμον τῶν κιονοκράνων¹.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ αἰθρίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀνευρέθη καὶ ἕτερον τοῦ αὐτοῦ τύπου ἀνεμιζόμενον κιονόκρανον (0,37×0,35μ.), μὲ τὰ φύλλα εἰς ὀριζοντίαν θέσιν ὅπως τῆς Χαλκίδος, λίαν ἐφθαρμένον καὶ ἱκανῶς χονδροειδοῦς τεχνοτροπίας², ἀποκείμενον νῦν εἰς τὴν συλλογὴν γλυπτῶν ἐν τῇ Κρύπτῃ τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Θεωροῦμεν αὐτὸ μᾶλλον ὡς ἀποτυχοῦσαν μίμησιν ἀρχαιοτέρου, ὅπερ πιθανῶς παρέμεινεν ἀχρησιμοποίητον.

Τὰ λοιπὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἔχουν ἐκ νέου τοποθετηθῆ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα. Ἐξ αὐτῶν τὸ λαμπρόν, πλουσίως διαπλασμένον, ἰωνικὸν μεθ' ἡνωμένου ἐπιθήματος τοῦ κίονος τῆς ἑξωθεν τῆς Ἀψίδος καταστραφείσης βορείας στοᾶς (πίν. 42 β) δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ προέρχεται ἐκ τῶν ὑπερφῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ὡς δέχεται ὁ Kautzsch, ἐπειδὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία του συγγενεῖ πρὸς τὰ λοιπὰ ἀρχικὰ κιονόκρανα τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ὁ διάκοσμος αὐτοῦ ἐκ κυκλικῶς ἐλισσομένης ἀκάνθου κατὰ τὴν μίαν πλευράν, σταυροῦ ἐν μέσῳ παχείας ἀκάνθου κατὰ τὴν ἑτέραν καὶ τεσσάρων θεοδοσιανῶν φύλλων εἰς τὰς γωνίας, εἶνε ὅμοιος πρὸς τὸν διάκοσμον τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονοκράνων τοῦ βορείου περυνγίου καὶ τὰ παράλληλα κιονόκρανα τῶν βασιλικῶν τοῦ Στουδίου καὶ τῆς Ν. Ἀγχιόλου, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω.

Ἐπίσης μᾶλλον ἀνανεωθέντα κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα πρέπει νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ μεγάλου τριλόβου παραθύρου τῆς δυτικῆς προσόψεως τῆς βασιλικῆς, διότι δὲν εἶνε κανονικὰ κιονόκρανα παραθύρων, ὡς στερούμενα ἀκατεργάστου ταινίος κατὰ τὰ πλάγια πρὸς τοποθέτησιν τοῦ ὑελοστασίου. Ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὸν λίαν συνήθη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 5^{ου} αἰῶνος τύπον τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων μὲ τέσσαρα φύλλα εἰς δύο σειράς, ὧν τὰ ἄκρα ἐνοῦνται διακοσμητικῶς (εἰκ. 44 α).

3. Κιονόκρανα τοῦ 6^{ου} αἱ. εἰς δευτέραν χρῆσιν.

Ἐκ τῶν λοιπῶν κιονοκράνων τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν τὰ δύο πρῶτα τῆς δεξιᾶς καὶ τὸ πρῶτον τῆς ἀριστερᾶς, ὅπερ ἦτο ἐντοιχισμένον ὀπισθεν τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη (πίν. 43 γ), ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τῶν «ἀναδιπλουμένων», ἅτινα καλύπτονται ὁλόκληρα ἀπὸ διάτρητον φυτικὸν διάκοσμον γεωμετρικῶς διατεταγμένον, χρονολογούμενα εἰς τὴν ἰουστινιάνειον ἐποχὴν, ἐνεκα τῆς ἐκδήλου διακοσμητικῆς ἀφαιρέ-

1 Πρβ. O. WULFF, ἑ.ἀ. σ. 409 κέ. Ἐκ τῶν κιονοκράνων μὲ ἀνεμιζόμενα φύλλα, τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ Wulff ὡς ἀνηκόντων εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνους (σ. 413), τὰ μὲν τῆς ἁγ. Σοφίας προέρχονται ἐκ δευτέρας χρήσεως, τὰ δὲ τῆς Ραβέννης ἀπεδόθησαν ἐκ παραδρομῆς εἰς τὸν S. Apollinare Nuovo

ἐνῶ πρόκειται περὶ τοῦ S. Apollinare in Classe τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοδορίου († 526). Ἡ χρονολόγησις τοῦ κιονοκράνου τοῦ ἁγ. Δημητρίου καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ εἰς τὸν 7^{ον} αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Πελεκανίδου (Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, ἑ.ἀ. σ. 11) δὲν εὐσταθεῖ.

2 Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, ἑ.ἀ. πίν. Γ'.

σεως τοῦ φυτικοῦ διακόσμου των ταῦτα ἔχουν παράλληλα τὰ κιονόκρανα Σεργίου καὶ Βάγκχου καὶ ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (πρβλ. KAUTZSCH, ἔ.δ. σ. 189, πίν. 37-38) ἰδίᾳ δὲ τὰ δύο κιονόκρανα τοῦ ἀγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννης καὶ τῆς Ν. Ἀγχιάλου τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς μὴ εἰσέτι ἀνασκαφείσης βασιλικῆς Γ¹.

Τὰ ἀνωτέρω κιονόκρανα προέρχονται προφανῶς ἐξ ἄλλου χριστιανικοῦ κτηρίου, χρησιμοποιηθέντα ἐκ νέου κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 7^{ου} αἰ. Τὴν δευτέραν χρῆσιν εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν κιονόκρανον ὀπισθεν τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀκατέργαστος ταινία εἰς τὸ μέσον τῶν δύο αὐτοῦ πλευρῶν πρὸς προσαρμογὴν ὑελοστασίου κατὰ τὴν ἀρχικὴν χρῆσιν.

Εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα χρονολογεῖται καὶ ἕτερον ζεύγος κιονοκράνων ἐπιθηματοειδοῦς σχήματος μετὰ πτηνῶν, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζει ἡ εἰς δύο ζώνας διαίρεσις (πίν. 43 δ). Εἰς τὸν δευτέρον αὐτὸν τύπον τῶν μετὰ ζώων ἢ πτηνῶν κιονοκράνων ἡ κάλαθος ἐξαφανίζεται, τὰ δὲ πτηνά, ἀντὶ νὰ ἀναδύονται ὀργανικῶς ἐκ τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθου, καταλαμβάνουν τὰς τέσσαρας γωνίας εἰς τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ κιονοκράνου· τὸ κάτω ἥμισυ φέρει ἀνεξάρτητον φυτικὸν ἢ γεωμετρικὸν διάκοσμον, σχηματιζομένων οὕτω δύο ζωνῶν, χωριζομένων μάλιστα διὰ ταινίας². Ἡ ὅλη μορφή τῶν κιονοκράνων τούτων δεικνύει σαφῶς ὅτι ἐξειλίχθησαν ἐκ τοῦ πρώτου μετὰ ζώων τύπου τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἐπὶ τὸ σχηματικώτερον καὶ διακοσμητικώτερον, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ 6^{ου} αἰῶνος.

Τὰ μετὰ πτηνῶν δύο ζεύγη κιονοκράνων τοῦ ἀγίου Δημητρίου, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐν ζεύγος ἀνήκει εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα τὸ δὲ ἕτερον εἰς τὸν 6^{ον}, ἀποτελοῦν σημαντικὸν σταθμὸν εἰς τὸν δρόμον αὐτὸν τῆς ἐξελιξέως. Εἰς τὰ ἀρίστης τέχνης μὲ ἀετοὺς καταστραφέντα κιονόκρανα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος διαφαίνεται ἤδη ὁ εἰς δύο ζώνας διαχωρισμός, ἀλλ' οὗτος ἔχει νατουραλιστικὸν χαρακτήρα, σχηματιζόμενος διὰ τοῦ ἄκρου τῆς καλάνθου, ἥτις διακρίνεται εἰς τὸ διάμεσον τῶν φύλλων καὶ τῶν πτηνῶν. Ὅθεν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰ κιονόκρανα ταῦτα ὡς τὰ τελευταῖα τοῦ πρώτου τύπου. Ὁμοίον πρὸς αὐτὰ εἶνε καὶ τὸ τοῦ ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (πρβ. KITZINGER ἔ.δ. εἰκ. 99). Εἰς τὸ ἕτερον ζεύγος μὲ δύο ζώνας, τοῦ 6^{ου} αἰῶνος, ὁ χωρισμός γίνεται σαφῶς διὰ ταινίας λαξευθείσης εἰς διάτρητον τεχνικὴν (πρβ. εἰκόνα ἐν DIEHL, Monuments, πίν. XXIV καὶ KAUTZSCH, εἰκ. 515). Ὁ ἀκρωτηριασμός τῆς ταινίας, καθὼς καὶ τοῦ διατρήτου φυτικοῦ διακόσμου τοῦ κάτω ἡμίσεος (πρβλ. πίν. 43 δ), ἔδειξεν ὅτι τὸ κιονόκρανον ἦτο κατεσκευασμένον ὅπως τὸ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, μὲ τὴν ἄκραν δηλαδὴ τῆς καλάνθου, δηλουμένην εἰς τὸ μέσον τοῦ κιονοκράνου ὀπισθεν τῶν πτηνῶν· τοῦτο ὁμῶς δὲν ἦτο πλέον ἐπαρκές, διὸ καὶ ἐχωρίσθη ἐντόνως δι' ἰδιαιτέρας ταινίας εἰς δύο

¹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ν. Ἀγχιάλῳ, Πρακτικά Ἀρχ. Ἑταιρ. 1930, Ἀθῆναι 1932, σ. 31, εἰκ. 2 καὶ τοῦ ἔτους 1933, Ἀθῆναι 1934, σ. 50 εἰκ. 3.

² Περὶ τῶν μετὰ ζώων κιονοκράνων εἰς δύο ζώνας

βλ. KAUTZSCH, ἔ.δ. σ. 152 κέ., πρβλ. καὶ E. KITZINGER, The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks ἐν Dumbarton Oaks Papers No 3, σ. 1 κέ.

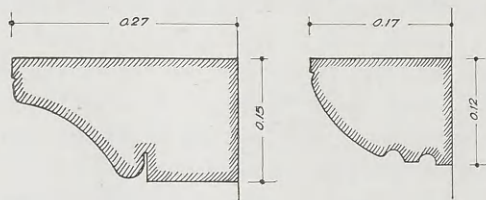
ζώνας. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μὲ δύο ζώνας κιονόκρανα τοῦ 6^{ου} αἰ. ἡ κάλαθος οὐδόλως πλέον δηλοῦται, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰ κιονόκρανα ταῦτα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς τὴν ἀπαρχὴν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τύπου μὲ δύο ζώνας.

Τοὺς διπλοὺς γωνιαίους κτιστοὺς κίονας τῶν περυγίων ἐπιστέφουν γύψινα κιονόκρανα ἐκ σειρᾶς φύλλων «περιγεγραμμένης» ἀκάνθου, προερχόμενα ἐκ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος κατὰ μίμησιν τῶν ὁμοίων πιθανῶς ἀρχικῶν (πίν. 44 β). Τὰ τοῦ δυτικοῦ γωνιαίου διπλοῦ κίονος τοῦ βορείου περυγίου ἀνενεώθησαν εἰς μεταγενεστέραν ἀκόμῃ ἐποχὴν διὰ χονδροειδοῦς ἀπομιμήσεως τῶν φύλλων.

Τὰ λοιπὰ κιονόκρανα εἶνε εἰλημμένα ἐκ προχριστιανικῶν κτηρίων· ταῦτα εἶνε: κορινθιακὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} αἰῶνος τὰ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ νοτίου περυγίου (πίν. 44 γ), αἰγυπτιακὰ ἐκ μέλανος γρανίτου τὰ τῶν δυτικῶν πορφυρῶν κιονοστοιχιῶν τῶν δύο περυγίων (πίν. 44 δ) καὶ ῥωμαϊκὰ τὰ τῆς νοτίας μικρᾶς στοᾶς ἔξω τῆς Ἀψίδος, χρησιμοποιοηθέντα ὅλα κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

3. Τὰ γεῖσα τῆς Ἀψίδος.

Τὰ δύο γεῖσα, τὰ περιθέοντα ἐσωτερικῶς τὴν Ἀψίδα, ἀνήκουν εἰς τὸν ἀρχικὸν νῶν, διασωθέντα κατὰ χώραν· διάκοσμος καὶ τομαὶ αὐτῶν παραλλάσσουν (εἰκ. 68).

Εἰκ. 68. Τομαὶ τῶν γείσων τῆς Ἀψίδος.

Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων, εὐρισκόμενον εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τοῦ πενταλόβου παραθύρου, κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἑλληνικῶν ἀνθεμίων, ἐχόντων τὰ φύλλα ἐστραμμένα ἐναλλὰξ πρὸς τὰ κάτω καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἐπὶ ἐπιφανείᾳ ἐλαφρῶς κοίλης (πίν. 45 α). Τὸ δεύτερον εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τοῦ τεταρτοσφαιρίου φέρει ἐπὶ κυρτῆς ἐπιφανείᾳ κάτωθεν ἀστραγάλου σειρὰν ἀνθεμίων (πίν. 45 β) αἰγυπτιακῆς-περσικῆς διασκευῆς¹ καὶ λυροειδῆ φύλλα ἀκάνθου εἰς τὰ διάμεσα· ἀμφοτέρω εἶνε εἰργασμένα εἰς βαθεῖαν διάτρητον τεχνικὴν.

Ἑλληνικὰ διακοσμητικὰ θέματα εἰς βαθεῖαν διάτρητον τεχνικὴν, ὑπολογίζουσιν ἐπὶ τῆς ὀπτικῆς ἐντυπώσεως, εἶνε συνηθέστατα κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα. Ἡ ἰσχυρὰ παραλλαγή ἐνταῦθα τοῦ ἀνθεμίου καὶ ἡ πλήρης ἐξαφάνισις τῶν πλαστικῶν ἀξιών συνδέει τὰ γεῖσα ταῦτα στενώτερον πρὸς τὴν ἀνατολικὴν διακοσμητικὴν γλυπτικὴν.

¹ Πρβ. ἀνάλογα ἐν Α. RIEGL, Stilfragen, Berlin 1893, σ. 110 εἰκ. 43.

Πλουσιώτατος ἦτο ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς διακοσμητικὰ γλυπτὰ μαρμάρινα μέλη. Ἐκ τούτων ὀλίγα διεσώθησαν ἀκέραια ἢ εἰς μεγάλα τμήματα, πλῆθος δὲ μικρῶν τεμαχίων περισυνελέγη ἐκ τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ κατεδαφισθέντος μιναρῆ.

1. Ἀμβων.

Ἐκ τοῦ ἁμβωνος τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς ἀνευρέθη ἐλάχιστον αὐτοῦ τμήμα, ἐλαφρῶς καμπύλον, ἐξ ὥραϊου λευκοῦ μαρμάρου (σφζ. μήκ. 1,20 μ., ὕψ. 0,20 μ.), εἰς τρία τεμάχια, προερχόμενον ἐκ τῆς ἐπιστέψεως θωρακίων τοῦ ἁμβωνος (πίν. 46α). Τὸ διασπῶν μικρὸν τμήμα κοσμεῖται δι' ἰωνικοῦ κυματίου βαθέως εἰργασμένου, ἀστραγάλου καὶ φυτικῆς ἑλικος¹.

Ἀνευρεθεῖσα κατὰ τὰς πρώτας ἐργασίας ἐν τῷ ναῷ μονόλιθος βάσις ὀκταπλεύρου ἁμβωνος προέρχεται ἐκ δευτέρας ἐποχῆς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἀπλοῦς ἐξ ἐγγράκτων ὀρθογωνίων διάκοσμος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς βάσεως (ἐδημοσιεύθη ἐν ΑΕ. 1929, σ. 245 εἰκ. 78-79).

2. Θωράκια.

Ἀξιόλογος συλλογὴ ἀπηρτίσθη ἐκ τεμαχίων θωρακίων ἐξ ὅλων σχεδὸν τῶν περιόδων τῆς βασιλικῆς.

α') *Θωράκια 5^{ου}-7^{ου} αἰῶνος*. Εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἀνήκουν πρῶτον τὰ φέροντα διάτρητον γεωμετρικὸν διάκοσμον, συνεχίζοντα εἰς θέμα καὶ τεχνικὴν τὰ ξύλινα δρύφρακτα. Τὸ πάχος αὐτῶν εἶνε μικρὸν (0,05 μ.), προήρχοντο δὲ ἐκ τοῦ ὑπερφύου. Ἐν τούτων μὲ τὸ σύννηθες φολιδωτὸν σχέδιον εἶχε χρησιμοποιηθῆ εἰς τὸ ὑπερφύον τοῦ νάρθηκος, διασφζόμενον εἰς τὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ἔτους 1917 ναόν (πίν. VII), μικρὰ δὲ τεμάχια ἐξ ὁμοίων θωρακίων εὐρέθησαν ἱκανὰ ὡς καὶ ἐν μεγαλύτερον ἀνάγλυφον (πίν. 47 β).

Δεύτερον, σπανιότερον εἶδος διατρήτου μὲ ὥραϊον ζητοειδὲς σχέδιον², ἐκόσμει δίδυμον θωράκιον προερχόμενον ἐπίσης ἐκ τοῦ ὑπερφύου (σφζόμ. 1,10×0,80 μ., πάχ. 0,05 μ.) (πίν. 47 α). Διπλασίον πάχος θωράκιον (0,83×0,58 μ., πάχ. 0,10 μ.) μὲ ἀνάγλυφον καγκελλωτὸν διάκοσμον ἐκ τετραγώνων συνδεομένων κατὰ τὰς γωνίας διὰ μικρῶν κύκλων (πίν. 47 γ) προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῶν μετακιονίων τῶν κιονοστοιχιῶν ἢ ἐκ τοῦ χαμηλοῦ τέμπλου.

Δευτέρα σειρά θωρακίων κοσμεῖται μὲ τὸ σύννηθες μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς στεφάνης μετὰ κυματοειδῶν ταινιῶν, αἵτινες καταλήγουν εἰς καρδiosisχημα φύλλα

¹ Ὅμοιον διάκοσμησιν φέρει καὶ ὁ ἁμβων τῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων (KITZINGER, ἔ.ά. εἰκ. 144).

² Ἀνάλογον διακοσμητικὸν θέμα παρατηρεῖται εἰς

παιδικὴν σαρκοφάγον τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἐκ Ραβέννης (WULFF, ἔ.ά. εἰκ. 253).

φέροντα σταυρούς· ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐξ αὐτῶν ἀνευρέθη εἰς μικρὰ τεμάχια ¹. Ὡς δεῖγμα προσάγομεν τὸ μεγαλύτερον (σφζ. μήκ. 0,75 μ., ὕψ. 0,84 μ. καὶ πλάχ. 0,05 μ.), ἐξ ὠραίου λευκοῦ μαρμάρου, εἰργασμένον μὲ μαλακὴν πλαστικότητα (πίν. 47δ). Ἐτερον ὅμοιον θωράκιον φέρει ἐντὸς κύκλου μονογράφημα δυνάμενον ν' ἀναγνωσθῇ + παχωμιορ (εἰκ. 69).

Πολὺν μεγαλυτέρα εἶνε ἡ σειρὰ τῶν θωρακίων μὲ ῥόμβους εἰς διαφόρους ἐλαφρὰς ποικιλίας, ἐξ ὧν μικρὰ τμήματα σφζονται κατὰ σωρούς ². Τὸ μεγαλύτερον καὶ ἀξιολο-

Εἰκ. 69. Θωράκιον μετὰ μονογραφίματος.

μωφῆς μὲ τὰς γλυφὰς ἀβαθεστέρας καὶ σκληρὰς πληροῦται διὰ τετραφύλλων ἐν εἵδει σταυροῦ (πίν. 48β). Τὰ δύο τελευταῖα εἶδη τῶν θωρακίων μὲ ἐγγεγραμμένους καὶ ἐσωκλειομένους ῥόμβους, ὡς καὶ τὰ κοσμούμενα διὰ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς στεφάνης καὶ σταυρῶν ἐκατέρωθεν, εἶνε τὰ κυρίως ἐπικρατοῦντα εἰς τὰς χώρας τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν 5ον καὶ τὸν 6ον αἰῶνα, χωρὶς παραλλαγὴν εἰς τὸ θέμα μὲ τινα ὁμῶς διαφορὰν εἰς τὴν τεχνοτροπίαν.

Παραβάλλοντες τὸ θωράκιον τοῦ ἁγ. Δημητρίου μετὰ τοῦ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς στεφάνης (πίν. 47δ) πρὸς τὸ ὅμοιον τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων τῆς χρονολογουμένης μετὰ τινος βεβαιότητος εἰς τὴν ἰουστινιάνειον ἐποχὴν (LEMERLE, Philippes, σ. 508, εἰκ. 64), βλέπομεν πόσον τὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶνε πλαστικώτερον μὲ τὰς γλυφὰς μαλακὰς καὶ στρογγύλας, ἐνῶ εἰς τὰ θωράκια τῶν Φιλίππων αἱ γλυφαὶ εἶνε πλέον ἐπίπεδοι καὶ σκληραὶ ὡς ἔγκοπαί, τὸ δὲ μονογράφημα ἔχει περιορισθῇ εἰς ἀπλὴν χαραγὴν.

¹ Περὶ τοῦ θέματος τούτου βλ. J. EBERSOLT, Mission Archéologique de Constantinople, Paris 1921, σ. 40, πίν. XXXV-XXXVI. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας ΑΕ 1929, σ. 78. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. 6ον σ. 31

εἰκ. 26 καὶ σ. 44 εἰκ. 36. LEMERLE, Philippes ἑ.ά. σ. 508 εἰκ. 64.

² Τὸ θέμα τῶν ῥόμβων ἐπικρατεῖ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ, 1929 σ. 77, ἐνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, LEMERLE ἑ.ά. πίν. XLIX.

Ἡ αὐτὴ διαφορὰ ἐκτελέσεως, πλέον ἔντονος, παρατηρεῖται εἰς τὰ θωράκια μὲ ῥόμβους (πίν. 48α καὶ β)· τὰ τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶνε ὅμοια πρὸς τὰ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (5^{ον} αἰ.)¹, ἅτινα, συγκρινόμενα πρὸς τὰ ἔχοντα ὅμοια θέματα θωράκια τοῦ 6^{ου} αἰῶνος τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων², διαφέρουν σημαντικῶς εἰς τὴν τεχνοτροπίαν μὲ τὴν ἐπίπεδον καὶ ὀξεῖαν ἀπόδοσιν τῶν γλυφῶν καὶ τῶν ζώων. Ἐκ τῶν θωρακίων τοῦ ἁγίου Δημητρίου τὸ κοσμούμενον διὰ ῥόμβων (πίν. 48β) δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα.

Καὶ εἰς τὰ θωράκια ἐπομένως παρατηροῦμεν τὴν αὐτὴν ἐξέλιξιν τῆς τεχνοτροπίας τοῦ ἀναγλύφου, ὅπως εἰς τὰ κιονόκρανα. Τὸ ἀνάγλυφον βαθμιαίως χάνει εἰς πλαστικότητα· τὸ διακρίνει ἀπλούστευσις σχεδίου καὶ τονισμὸς τῆς γραμμῆς, ἀπότομος ἀλλαγὴ φωτὸς καὶ σκιᾶς, ἥτις ἐπιτυγχάνεται μὲ ὀξεῖας, σκληρὰς γλυφὰς ἀντὶ τοῦ μαλακοῦ σκιωφωτισμοῦ τοῦ στρογγύλου ἀναγλύφου.

Ἡ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6^{ου} αἰῶνος παρατηρουμένη ἀπλούστευσις καὶ χαλάρωσις τοῦ διακόσμου εἰς θέμα καὶ εἰς ἐκτέλεσιν ἐντείνεται κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα³. Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δύναται ν' ἀποδοθῶσι: τὸ μέγα διπλοῦν θωράκιον ἐξ ἀπλῶν ἐγγεγραμμένων ῥόμβων ἐκ λευκοφαίου μαρμάρου (πίν. 49β), ὁμοίως τὸ δίδυμον θωράκιον (2,80×1,10 μ., πᾶχ. 0,05 μ.) ἐκ σταυροῦ ἐντὸς πλαισίου ἐξ ἡμικυκλίων λίαν ἀβαθῶς εἰργασμένων (πίν. 49α) καὶ τὸ ἐκ σταυρῶν ἔτι πτωχότερον, δι' ἀπλῶν δὲ χαραγῶν εἰργασμένον θωράκιον τοῦ πίν. 50γ.

β') *Θωράκια 8^{ου} καὶ 9^{ου} αἰῶνος.* Σειρὰ γλυπτῶν θωρακίων, διαφόρων μεγεθῶν, σχετιζομένων ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνοτροπίαν πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῆς μικρᾶς Μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, δύναται ν' ἀναχθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} αἰῶνος καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 9^{ου}, προερχόμενα πιθανώτατα ἐκ τῶν παρεκκλησίων, ἅτινα προσετέθησαν μεταγενεστέρως ὡς προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς. Ταῦτα εἶνε: τὰ δύο θωράκια, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου καλύψαντα τὸν ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας τάφον τοῦ ἁγίου. Τὸ πρῶτον (πίν. 50α), μικρῶν διαστάσεων (0,45×0,80 μ., πλάτ. 0,03 μ.), κοσμεῖται διὰ λατινικοῦ σταυροῦ, ἀπὸ τὰ πεπλατυσμένα ἄκρα τοῦ ὁποῦ ἐκφέεται τριπλῇ ταινίᾳ σπειροειδῆς, πληροῦσα τὰ κενά, τὸ ἄχαρι σχῆμα τῶν ὁποίων εἶνε χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν 8^{ον} αἰῶνα. Τὸ δεύτερον θωράκιον τοῦ τάφου (0,60×0,98 μ., πλάτ. 0,05 μ.) μὲ πυκνὸν διάκοσμον ἐκ πέντε συμπλεκομένων κύκλων πληρουμένων διὰ σταυρῶν καὶ ῥοδάκων καὶ πλαισιουμένων διὰ κυματοειδοῦς ἑλικος (πίν. 50β) σχετίζεται ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὸ ἀνατολίζον πνεῦμα τοῦ διακόσμου πρὸς τὰ θωράκια τῆς μικρᾶς Μητροπόλεως⁴.

Ἔτερα θωράκια κοσμοῦνται διὰ συμπλεκομένων κύκλων καὶ ῥόμβων· εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν, ἄρτιώτερον σωζόμενον (1,10×0,80 μ.), τοὺς κύκλους πληροῦν ἀετὸς καὶ φανταστικά ζῶα λίαν ἐσχηματοποιημένα εἰς ἐπιτεδόγλυφον τεχνικὴν (πίν. 51β).

1 LEMERLE, Philippes πίν. XIII c-f.

2 Αὐτόθι πίν. XLIX τὸ θωράκιον β εἰς τὸν αὐτὸν πίνακα ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὸν 5^{ον} αἰ. χρησιμοποιοῦν ἐκ νέου.

3 Βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὴ Γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7^{ον} καὶ τὸν 8^{ον} αἰ. ΑΕ 1937, σ. 171 κθ.

4 K. MICHEL, A. STRUCK, Die mittelbyz. Kirchen Athens (Ath. Mitt. 1906 σ. 279 εἰκ. 7, 18, 20).

Ἄλλη σειρά θωράκιων, δυναμένων νὰ χρονολογηθῶσι τὸν 9^{ον} - 10^{ον} αἰῶνα, σχετίζεται μὲ τὰ θωράκια τῆς Κοιμήσεως τῆς Νικαίας¹. Ταῦτα διακρίνονται εἰς δύο εἶδη: πρῶτον εἰς τὰ μιμούμενα παλαιοχριστιανικὰ ἐκ περικλειομένων ῥόμβων, ὡς εἶνε τὸ θωράκιον τοῦ πίν. 51 γ (1,60×1,00 μ.), οἱ ἰσοσκελεῖς ῥόμβοι τοῦ ὁποίου καταλήγουν εἰς τὰς γωνίας εἰς καρδιόσχημα φύλλα· δεύτερον εἰς τὰ θωράκια μετὰ γεωμετρικοῦ πλέγματος (1,80×1,00 μ.) πληρουμένου εἰς τὰς γωνίας διὰ τῆς συνήθους ἀπὸ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος παραλλαγῆς τῆς ἀκάνθου ἐκ διδύμων ἡμιφύλλων ἐν εἵδει κάλυκος², εἰς δὲ τὸ κέντρον διὰ μικροῦ κανθάρου, ἐξ οὗ ἐκφύονται κλάδοι ἀκάνθου, εἰς παραλλαγὴν προετοιμάζουσιν τὴν μετέπειτα ἀραβουργηματοειδῆ διάπλασιν (πίν. 51 α).

Τέλος ἀνευρέθησαν καὶ θωράκια δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσιν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, ὡς εἶνε τὸ θωράκιον μὲ παράστασιν ἱππέως, πλαισιουμένην ὑπὸ πλέγματος (εἰκ. 70) καὶ τμήμα θωρακίου μὲ παράστασιν ἀετοῦ³ (πίν. 50 δ δεξιὰ).

Εἰκ. 70. Θωράκιον μὲ παράστασιν ἱππέως (σχέδιον).

1 WULFF, Die Koimesiskirche in Nicäa, Strassburg 1903, σ. 167 κέ. εἰκ. 31, 32, 33.

2 Πρβλ. λεπτομερῶς περὶ αὐτοῦ ἐν WULFF, ἔ.ά. σ. 171, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3 Πρβλ. ἀνάλογα εἰς γλυπτὰ Ἀγ. Σοφίας Ἀρχιεπίσκοπος (B. FILOW, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, εἰκ. 10, 13).

3. *Ἀνάγλυφα τόξα.*

α) *Ἀνάγλυφα τόξα προερχόμενα ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος* (πίν. 52-54). Μεταξὺ τῶν γλυπτῶν, ἅτινα περισυνελέγησαν περὶ τοῦ ναοῦ κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ ἔτους 1907, εἶνε τὸ γνωστὸν ἀνάγλυφον τόξον τὸ μεταφερθὲν τῷ 1916 εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν¹. Τοῦτο κοσμεῖται πλουσιώτατα δι' ἀναγλύφων κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς καὶ τὸ ἐσωρράχιον, ἐστηρίζετο δὲ ἐπὶ ἀναγλύφων πεσίσικων μετὰ συμφυῶν βάσεων καὶ κιονοκρανῶν (πίν. 53 α). Πλὴν τῶν δύο ἀκεραίων πεσίσικων τοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (πίν. 53 β καὶ γ), δύο ἔτεροι ὅμοιοι παρέμειναν ἐν Θεσσαλονίκῃ· τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν ἀνευρέθη τὸ ἄνω τμήμα κατὰ τὴν σκαφικὴν ἔρευναν περὶ τὸ ἐξαγωνικὸν Κιβώριον² ὃ δὲ ἕτερος ἀποτελεῖται ἐκ δύο τεμαχίων, ἐξ ὧν τὸ μεγαλύτερον εὐρίσκετο ἐντετοιχισμένον εἰς τὸν τουρκικὸν μιναρὲν τῆς αὐλῆς (πίν. 54). Σήμερον ἀπόκεινται καὶ τὰ τρία τεμάχια εἰς τὴν συλλογὴν τῶν γλυπτῶν ἐν τῇ Κρύπτῃ τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ τόξου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου εἶνε εἰς τὰς γενικάς του γραμμὰς ἀνάλογος εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ· φυτικοὶ ἔλικες εἰς διάτρητον τεχνικὴν ἐπὶ κυρτῆς ἐπιφανείας, μεταξὺ ζωνῶν ἐκ λεσβίου κυματίου, πλαισιῶνουν τὸ ἡμικύκλιον τοῦ τόξου· τὸ ἄνω μέρος ἐπιστέφει ἰωνικὸν κυμάτιον, τὰς δὲ γωνίας πληροῦν ἱπτάμενοι ἄγγελοι εἰς τὴν μίαν πλευράν, ἀνάγλυφα παγώνια εἰς τὴν ἄλλην (πίν. 52).

Ὁ φυτικὸς διάκοσμος τῆς κυρίας πλευρᾶς, ἐξόχως πυκνός, ἀποτελεῖται ἀπὸ κύκλους φοινικοειδῶν περικλείοντας ζῶα ἐν προτομῇ μὲ τὸν ἕνα πόδα προέχοντα, εἰς τὰ διάμεσα δὲ τῶν κύκλων διασταυρούμενοι κλάδοι συνδυάζονται μετὰ παντοίων πτηνῶν καὶ ζῴων εἰς σφοδρὰς κινήσεις. Τὸ θέμα, εἰλημμένον ἐκ προτύπων τῆς ἑλληνο-ρωμαϊκῆς τέχνης, στερεῖται ἐνταῦθα σταθεροῦ σχεδίου καὶ διαυγοῦς μορφῆς· ὅλα συστρέφονται καὶ διαλύονται, ὑπολογιζομένης μόνον τῆς ὀπτικῆς ἐντυπώσεως διὰ τῆς ἐναλλαγῆς φωτεινῶν μικροσκοπικῶν ἐπιφανειῶν καὶ βαθείας σκιᾶς· ὁ ἑλληνικὸς διάκοσμος λαμβάνει οὕτω χαρακτῆρα ἀφαιρέσεως μὲ τὴν διάλυσιν τοῦ σωματικοῦ καὶ ὀργανικοῦ. Ἡ αὐτὴ τάσις εἰς τοὺς ἱπταμένους ἀγγέλους ἐκδηλοῦται μὲ παραμόρφωσιν τῶν φυσικῶν μορφῶν καὶ ἀναλογίων μέχρις ἀσχημίας εἰς τὰ πρόσωπα καὶ συγχύσεως εἰς τὴν πτυχολογίαν (πίν. 52 α).

Εἰς τὴν ἑτέραν πλευράν (πίν. 52 β) ἐν μέσῳ κρinoειδῶν ἀνθέων τὰ παγώνια, εἰς σχέδιον σταθερόν, δὲν στεροῦνται χάριτος καὶ ἀληθείας, οἱ δὲ φυτικοὶ ἔλικες τοῦ πλαισίου τοῦ τόξου, ἀπλούστεροι καὶ διαυγέστεροι, πληροῦνται ἐναλλάξ διὰ τετραφύλων ἀνθέων καὶ ραμφιζόντων πτηνῶν. Καὶ ἐνταῦθα ὅμως ἡ δυσανολογία μεταξὺ ἀνθέων καὶ πτηνῶν στερεῖ ἀπὸ τὰ τελευταῖα τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἀληθοῦς, ὀργανικῆς μορφῆς, καθιστῶσα αὐτὰ ἰσόπαλα διακοσμητικὰ θέματα πρὸς τὰ ἄνθη.

¹ Βλ. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ὁδηγὸς Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1931, εἰκ. 10 καὶ σ. 15. Πρβ. καὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡ-

ΓΙΟΥ, σ. 371, πίν. XIII.

² Τὸ τμήμα τοῦτο διακρίνεται ἐν πίν. 26α δεξιᾷ.

Ὁ διάκοσμος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ τόξου ἐκ κληματίδος διατεταγμένης γεωμετρικῶς εἰς συνδεομένους κύκλους, πληρουμένους ἐναλλάξ μὲ ὀδοντωτὰ κληματόφυλλα καὶ βότρους εἰς ὅλως διάτρητον τεχνικὴν καὶ ἐπὶ ἰσχυρῶς κυρτῆς ἐπιφανείας, ἰδιάζει εἰς τὴν συριακὴν καὶ κοπτικὴν γλυπτικὴν¹. Οἱ πεσσίσκοι πλαισιοῦνται ὑπὸ λεσβίου κυματίου, ὃ δὲ λοιπὸς αὐτῶν διάκοσμος ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ τόξου. Εἰς τὴν μίαν ἐπιφάνειαν πυκνοὶ φυτικοὶ ἔλικες μὲ παντοῖα ζῶα καὶ πτηνὰ (πίν. 53γ καὶ 54α) σχετίζονται στενῶς πρὸς τὴν ὄψιν τοῦ τόξου μὲ τοὺς ἀγγέλους· ἡ ἐτέρα πλευρὰ μὲ ἀραιότερον φυτικὸν ἔλικοι, περιελείοντα εἶδος ἀνθέων (πίν. 53β καὶ 54β, γ), ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πλευρὰν μὲ τὰ παγώνια.

Τὸ ἀξιόλογον ἀνάγλυφον τοῦτο τῆς Θεσσαλονίκης ἴσταιται πλησιέστερα εἰς τὰ ἑλληνο-ρωμαϊκὰ πρότυπα², ἀλλ' ἐνταῦθα ἡ ὀργανικὴ καὶ πλαστικὴ ἀντίληψις τῆς ἑλληνικῆς τέχνης σχεδὸν ἐξαφανίζεται ὑπὸ τὴν ἐπικρατοῦσαν ὀπτικὴν διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν, ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἀνατολικῆς γλυπτικῆς. Ὁ αὐτὸς χαρακτὴρ διακρίνει καὶ τὸν διάκοσμον τοῦ περιφήμου ἄμβωνος τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὸ ὀθωμανικὸν Μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως³, καθὼς καὶ εἰς τὰ σύγχρονα ἔργα τοῦ κύκλου τοῦ Βυζαντίου, ὅπως τὸ ἐπιστύλιον τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου⁴, τὸ θύρωμα τοῦ Κοιτᾶ-Καλεοὶ Ἰσαυρίας⁵, καίτοι ἡ ἐπίδρασις αὕτη τῆς ἀνατολικῆς τέχνης, ζωηροτέρα παρὰ εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν, παρατηρεῖται εἰς τὰ ἀνάγλυφα τῆς Θεσσαλονίκης.

Προβληματικὴ εἶνε ἡ θέσις, ἣν κατελάμβανε τὸ πλουσίως κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς διακεκοσμημένον τοῦτο τόξον εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Μέχρι τοῦδε ἐξελαμβάνετο ὡς τοξωτὸν θύρωμα χαμηλοῦ τέμπλου, εἶτε μεμονωμένον, ὅπως τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου⁶, εἶτε μὲ τρεῖς πλευρὰς ἐν τετραγώνῳ κατόψει, ἀνάλογον πρὸς ἀναπαράστασιν εἰς τὴν λευφανοθήκην τῆς Pola⁷. Ἐπισταμένη ὁμως μελέτη τῶν διασφρομένων πεσσίσκων ἀποκλείει τὴν χρῆσιν αὐτοῦ εἰς τέμπλον. Καὶ πρῶτον, δύο ἐκ τῶν κιονίσκων, ὃ ἀριστερὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (πίν. 53γ) καὶ ὁ τοῦ ἁγίου Δημητρίου (πίν. 54) παρουσιάζουν εἰς τὴν μίαν τῶν πλαγίων πλευρῶν προέκτασιν τοῦ μαρμάρου καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν πεσσίσκων εἰς πλάτος 0,10 μ. Ἡ προέκτασις αὕτη κοσμεῖται διὰ λεσβίου

1 Πρβλ. ὁμοιον θέμα ἀλλ' εἰς πλέον σχηματικὴν μορφήν εἰς πεσσίσκον τοῦ Μουσείου Καίρου (H. PEIRCE, K. TYLER, *L'art byzantin II*, Paris 1934, εἰκ. 94α).

2 Πρβλ. ἀνάλογα εἰς ρωμαϊκὴν διακοσμητικὴν γλυπτικὴν τοῦ 3ου αἰῶνος P. GUSMANN, *L'art décoratif de Rome*, τ. III πίν. 128, 145 καὶ DUCATI, *L'arte in Roma dalle origini al sec. VIII*, πίν. CXC.

3 Βλ. JERPHANION, *L'ambon de Salonique* (Mem. della Pont. Accad. di archeol. III, 1932, σ. 107, πρβλ.

καὶ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἐν ΕΕΒΣ 10, 1933, σ. 418 εἰκ. 3-4).

4 MILLINGEN, *Byz. Churches in Con/ple*, London 1912, πίν. VII.

5 HEADLAM, *Journ. of Hell. Studies*, Suppl. Pap. II.

6 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ὁδηγὸς Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ἀθήναι 1931, σ. 23 εἰκ. 12, τοῦ αὐτοῦ ἐν ΑΕ 1929 πίν. Ε' καὶ σ. 223.

7 ΑΕ. 1929, σ. 242 εἰκ. 75, πρβλ. καὶ σ. 138 εἰκ. 191.

κυματίου εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος καὶ στρεπτῆς ταινίας μετὰ κόμβου εἰς τὸ κατώτερον. Τὸ λέσβιον κυμάτιον καταλήγει κάτω εἰς γωνίαν, στρέφουσαν πρὸς τὰ ἔξω, ἐξ οὗ καταφαίνεται ὅτι ἡ προέκτασις τοῦ μαρμάρου ἐσυνεχίζετο· ὑπῆρχε δηλαδὴ ἀρχικῶς συμφυῆς θωράκιον καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ πεσσίσκου, ὅπερ εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἀπεκόπη διὰ πριονίου, ὥς δεικνύει βαθεῖα λεπτὴ χαραγὴ καὶ ἄλλαι ἐνδείξεις ἐπὶ τοῦ πάχους τοῦ ἐναπομείναντος τμήματος τοῦ θωρακίου. Ὁ διάκοσμος τοῦ ὑψηλοῦ τούτου θωρακίου δὲν ἦτο ἐνιαῖος, ἀλλ' ἐσχημάτιζεν οἰοεὶ δύο ἐπάλληλα θωράκια, ἔχοντα διάφορον τὸ σχέδιον τῶν πλαϊσίων των¹.

Τὰ ἐπάλληλα αὐτὰ θωράκια, ἅτινα ὑψοῦντο μέχρι τῶν κιονοκρανῶν τῶν πεσσίσκων, δηλ. εἰς ὕψος 1,75 μ., δὲν ἐπιτρέπουν νὰ υποθέσωμεν ὅτι τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο τόξον εἶνε δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου· δὲν δύναται ἐπίσης ν' ἀνήκῃ εἰς Κιβώριον τετράγωνον ἢ ἑξαγωνικόν, διότι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πάχους αὐτοῦ δὲν παρουσιάζει τὴν ἀπαιτουμένην λοξὴν τομὴν· τούναντίον κατακόρυφοι ἐσοχαὶ ὀρθογωνίου τομῆς εἰς τὸ πάχος τοῦ τόξου, ὥς διακρίνεται εἰς τὸν πίν. 53α, δεικνύουν, ὅτι ἐκατέρωθεν προσηρμόζοντο ὅμοια τόξα, φέροντα εἰς τὸ πάχος των ἀνάλογον ἐξοχήν, οὕτω δὲ ἐσχηματίζοντο τρία τοῦλάχιστον συνεχόμενα τόξα, ἐξ ὧν τὸ σφζόμενον εἶνε τὸ μεσαῖον.

Ὅτι τὰ ἐπὶ τῶν πεσσίσκων στηριζόμενα τόξα δὲν ἦσαν τυχὸν μεμονωμένα ἀλλὰ συνεχόμενα, ἀποδεικνύεται προσέτι ἐκ τοῦ ὅτι τὰ ἄκρα τοῦ τόξου δὲν προσαρμόζονται καλῶς πρὸς τὰ κιονόκρανα τῶν πεσσῶν, ἅτινα εἶνε κατὰ τι πλατύτερα, ὥς βλέπομεν εἰς τὸ ἀναστηλωθὲν τόξον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (πίν. 53α). Πρέπει ἄρα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχεν ἄνωθεν τοῦ κιονοκρανοῦ ἐπίθημα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσηρμόζοντο ἀνὰ δύο τὰ ἄκρα τῶν τόξων.

Τὰ τρία συνεχόμενα ἀμφίγλυφα αὐτὰ τόξα ὄφειλον νὰ κατέχουν θέσιν μεταξὺ δύο τοίχων ἐν εἵδει φράγματος, διότι οἱ δύο ἐκ τῶν σφζομένων κιονίσκων· ὁ δεξιὸς τοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ ὁ κολοβὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἔχουν τὴν μίαν πλευρὰν ὅλως ἀδιακόσμητον.

Τοιοῦτον διάφραγμα μεταξὺ δύο τοίχων δὲν δύναται νὰ τοποθετηθῇ ἀλλαχού εἰμὴ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἥτοι εἰς τὸ ἄνοιγμα τῶν μεγάλων τόξων, ἅτινα χωρίζουν τὸ ἱερὸν Βῆμα ἀπὸ τὰ πτερυγία (βλ. ἀν. σ. 115). Τὸ ἐξ ἑξέ μετρων ἄνοιγμα τοῦτο συμφωνεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ τριλόβου φράγματος, ἂν τὰ ἀκραῖα τόξα ὑπολογισθοῦν κατὰ τι μεγαλύτερα τοῦ ὑπάρχοντος μεσαίου².

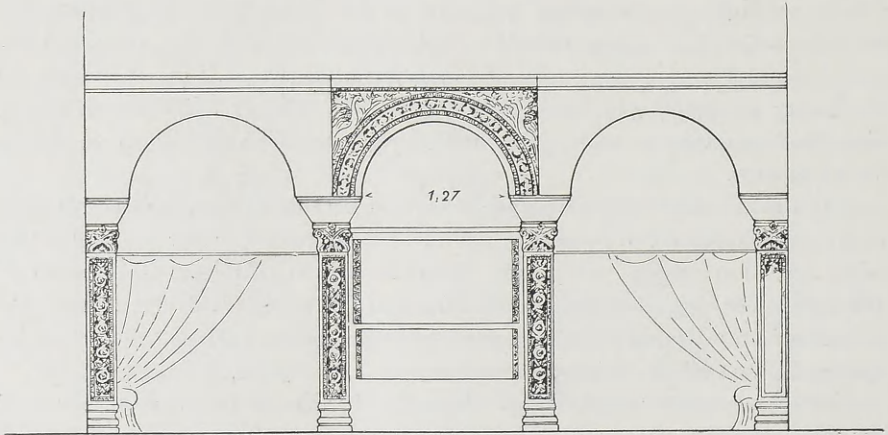
1 Πρὸβλ. ἀνάλογον διάταξιν μὲ ἐπάλληλα θωράκια εἰς τόξον Σεπτιμίου Σεβήρου ἐν Ρώμῃ (GUSMANN, ἐ.ἀ. πίν. 60).

2 Συχνάκις εἰς τριλόβα ἀνοίγματα τῆς βασιλικῆς πα-

ρατηρεῖται ὅτι τὸ μεσαῖον τόξον εἶνε μικρότερον τῶν ἐκατέρωθεν, ὅπως λ.χ. εἰς τὸ τριλόβον παράθυρον τοῦ νάρθηκος καὶ εἰς τὰς ἐκ τριῶν τόξων κιονοστοιχίας τῶν πτερυγίων.

Διὰ τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως ἐρμηνεύεται τόσον ὁ ἀμφίπλευρος διάκοσμος τοῦ φράγματος — διότι ἦτο τοῦτο ὁρατὸν ἐκατέρωθεν — ὅσον καὶ τὸ ὕψος αὐτοῦ, καθ' ὅσον τὰ μὲν ἀκραῖα τόξα ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς θυρίδες ἀπαραίτητοι διὰ τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὰ «παραβήματα» φέρονσαι βῆλα, ἐνῶ τὸ κεντρικὸν τμήμα αὐτοῦ ἀπεκλείετο δι' ἐπαλλήλων θωρακίων.

Τὴν ὅλην μορφήν τοῦ μεταξὺ ἱεροῦ Βήματος καὶ περυγίων ἀναγλύφου τούτου φράγματος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἀποδίδει σχηματικῶς ἡ παρατιθεμένη ἐν εἰκ. 71 ἀναπαράστασις.

Εἰκ. 71. Ἀναπαράστασις τοῦ ἀναγλύφου τόξου ὡς διαφράγματος εἰς τὰ διάμεσα τῶν πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος.

β) Ἀνάγλυφα τόξα προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου (πίν. 55). Κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ μιναρέ ἀνευρέθησαν πολλὰ τεμάχια προερχόμενα ἐξ ἀναγλύφων τόξων μὲ ὀρθογώνια μέτωπα, ἄλλα δὲ ὅμοια ἀνεσύρθησαν ἐκ τοῦ δαπέδου. Ἐκ τούτων συνεπληρώθησαν δύο σχεδὸν ἀκέραια (πλάτ. 1,20 μ., ὕψ. 0,88 μ.), μικρὸν δὲ τμήμα, προερχόμενον ἐκ τοῦ κάτω μέρους τοῦ τόξου, διατηρεῖ ἐρυθρὸν καὶ πράσινον χρῶμα.

Τὰ τόξα διακοσμοῦνται εἰς μὲν τὰ μέτωπα διὰ τριῶν ἰσοσκελῶν σταυρῶν ἐντὸς κύκλου καὶ ὀρθίων τριφύλλων ἢ πενταφύλλων εἰς τὰ διάμεσα αὐτῶν, εἰς δὲ τὰ κάτω ἄκρα διὰ σχηματικῶν πλατέων φοινικοφύλλων (πίν. 55α).

Ἡ ἀπλότης τοῦ διακόσμου καὶ τὰ ἀρχαϊότροπα θέματα μαρτυροῦν ἐποχὴν προγενεστέραν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Τὰ πλατέα φοινικόφυλλα ἐκ παλαιοχριστιανικῶν προτύπων ἐπανερχοῦνται κατὰ τὸν 9^{ον}-10^{ον} αἰῶνα καὶ κατόπιν πάλιν κατὰ τὴν παλαιολόγειον ἐποχὴν¹.

Χαρακτηριστικὸν τῶν τόξων τούτων εἶνε ὅτι τὸ πάχος τῶν πλαγίων πλευρῶν εἶνε λοξόμητον, δυνάμενον νὰ προσαρμοσθῇ εἰς σχῆμα ἐξαγωνικόν. Εἰς τὰ ἐσωρράχια διασφίζεται ὑψηλά, ἐκατέρωθεν, εἷς μετάλλινος δακτύλιος, εἰς δὲ τὴν κάτω ἐσωτερικὴν ἄκρην τοῦ τόξου ὑπάρχει γωνιώδης ἀποκοπὴ τοῦ μαρμάρου, δηλωτικὴ προσαρμογῆς θωρακίου εἰς τὸ ἄνοιγμα τοῦ τόξου. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ πάχους ὑπάρχει προεξοχή («πατούρα») καὶ ἀνὰ δύο ὅπαι τόρμων εἰς τὰ ἄκρα, ἐξ οὗ δηλοῦται ὅτι ἄνωθεν τοῦ τόξου ἐστηρίζετο μαρμαρινὴ ἐπίστεψις.

Πάντα τὰ στοιχεῖα μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται περὶ λειψάνων τοῦ μαρμαρίνου ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου, ὅπερ δὲν δύναται νὰ εἶνε ἄλλο εἰμὴ τὸ «πρὸς τοῖς καιοῖς πλευροῖς» τῆς βασιλικῆς ἰδρυμένον.

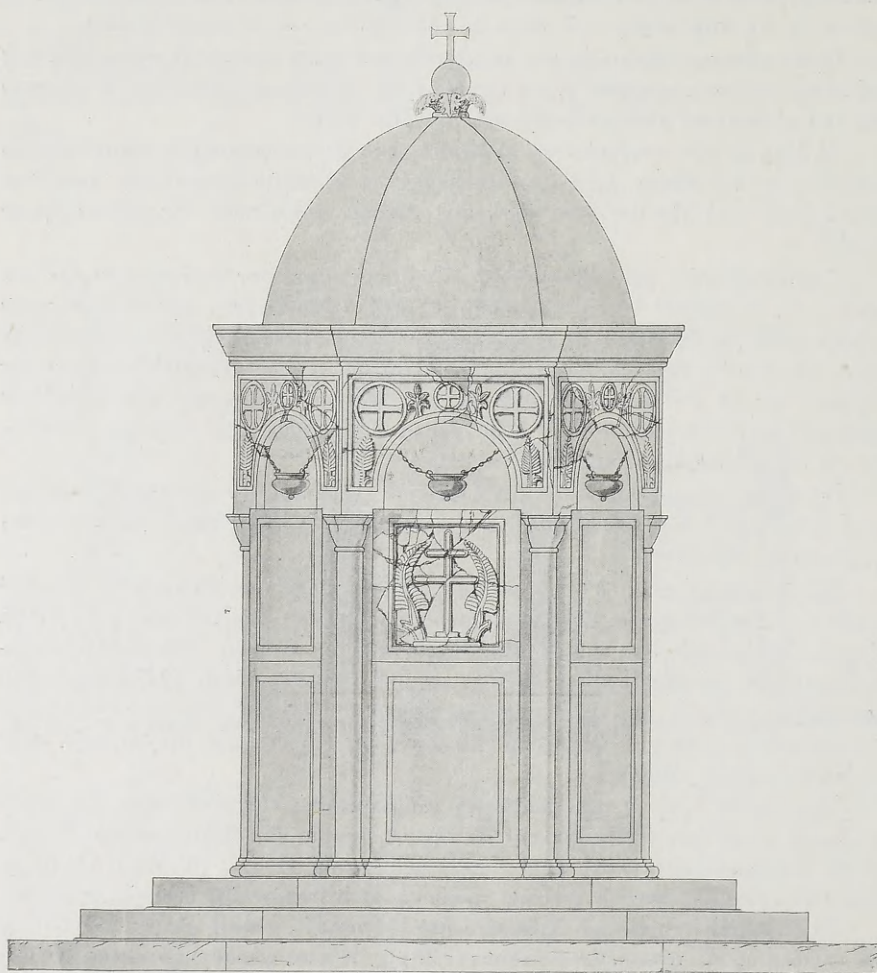
Εἰς τὰ λείψανα ταῦτα δύναται νὰ προστεθῇ καὶ θωράκιον, ἀποσπασθὲν ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἔνθα εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ πλακόστρωσιν (πίν. 55 β). Αἱ κατὰ πλάτος διαστάσεις τούτου ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἄνοιγμα τόξου (0,84 μ.) δύναται δὲ νὰ προσαρμοσθῇ ἀκριβῶς εἰς τὰς γωνιαίας ἀποκοπὰς αὐτοῦ. Ὁ διάκοσμος τοῦ θωρακίου ἐκ σταυροῦ μετὰ διπλῆς κεραίας, ὑψουμένου ἐπὶ βαθμίδων καὶ ἐκατέρωθεν δύο λυγισμένων φοινικοφύλλων, συμφωνεῖ ἀπολύτως καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὸν διάκοσμον τῶν τόξων.

Ἐχόντες ὑπ' ὄψει τὰ τμήματα ταῦτα τοῦ Κιβωρίου, τὴν κατὰ χώραν διασθεῖσαν βάσιν αὐτοῦ (πίν. 26 α) προσέτι δὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νικήτα καὶ τὴν ἀναπαριστῶσαν τὸ Κιβώριον λειψανοθήκην τῆς Μόσχας (βλ. ἀν. σ. 15) δυνάμεθα ν' ἀποκαταστήσωμεν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ Κιβώριον τῆς δευτέρας περιόδου.

Τὸ σῶμα τοῦ μαρμαρίνου Κιβωρίου ἦτο ἐξαγωνικόν, ἐκάστη πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶχε τὸ μέγεθος τῶν ἀνευρεθέντων τόξων (1,20 μ.). Ἡ κατὰ χώραν διασθεῖσα ἐν εἵδει

¹ Ὅμοια φύλλα παρίστανται ἐκατέρωθεν γραπτοῦ σταυροῦ ἐν τῇ Κρύπτῃ (βλ. κατωτέρω), ἐπίσης εἰς θωράκιον Κων/πόλεως τοῦ 10^{ου} αἰῶνος (EBBERSOLT, Mission archéol. de Con/ple, Paris 1921, πίν. XXXV) καὶ ἐπὶ ἐπιστυλίου τοῦ Μουσείου Σμύρνης (ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἀρχεῖον,

τόμ. Γ' 1937 σ. 149 εἰκ. 23). Τὸν 14^{ον} αἰῶνα διακοσμοῦν θωράκια τοῦ Μουσείου Μυστρά (G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra, πίν. 50,7), τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας (ΟΡΑΝΔΟΥ, Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922, σ. 30 εἰκ. 19) κ.ἄ.

Είχ. 72. Σχηματική αναπαράσταση του μαρμαρίνου έξαγωνικού Κιβωτίου.

βαθμίδος έξαγωνική βάσις κατέληγεν εκ τοῦ έσωτερικοῦ εἰς έλαφρῶς ὑψωμένην λωρίδα, δηλοῦσαν επικάθισιν βαθμίδος (βλ. άν. σ. 100). Αἱ διαστάσεις τῶν πλευρῶν τῆς βάσεως (μῆκ. 2,40 μ., πλάτ. 0,50 μ., ὕψ. 0,18 μ.) ἐπιτρέπουν τὴν ὕψωσιν τοῦ Κιβωρίου ἐπὶ δύο εἰσέτι βαθμίδων πλάτους 0,40 μ. καὶ ὕψους 0,18 μ.

Τὰ ἀνευρεθέντα τόξα, τὰ προφανῶς προερχόμενα ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ Κιβωρίου, ἐστηρίζοντο ἐπὶ κιονίσκων, χρώματος πηγάνου, συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ Νικῆτα, οἵτινες, συμπτυσσόμενοι μὲ τὰ λευκὰ μάρμαρα τῶν θαυρακίων, διεμόρφουν τὸ σῶμα τοῦ Κιβωρίου κλειστὸν γύρωθεν καὶ μόνον τὰ ἡμικύκλια τῶν τόξων θὰ ἔμενον ἀπαραιτήτως ἀνοικτά, διότι εἰς τὸ έσωτερικὸν ἐκαίοντο λαμπάδες παρὰ τὴν λάρνακα τοῦ μάρτυρος. Αἱ περιβάλλουσαι τὸ Κιβώριον λυχναὶ ἐκρέμαντο δι' ἀλύσεων ἀπὸ τῶν σφισμένων εἰς τὰ έσωρράχια δακτυλίων¹. ἄνωθεν τῶν τόξων ὑψοῦτο έξαγωνική «σφενδόνη» πιθανῶς εἰδος γείσου, ἐκάλυπτε δὲ αὐτὸ αὐγοειδὲς ὀρόφιον, καταλήγον εἰς σταυρὸν ἐπὶ σφαίρας καὶ κρίνου. Ἡ εἴσοδος ἐντὸς τοῦ Κιβωρίου ἐγίνετο διὰ θύρας εὐρισκομένης πλαγίως εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν, ὡς διακρίνεται καὶ ἐκ τῆς κατὰ χώραν διασωθείσης μαρμαρίνης βάσεως (βλ. σ. 101)².

Τὸ μαρμάρινον τοῦτο Κιβώριον ἀντικατέστησε τὸ περίφημον, πλειστάκις μετ' ἐγκωμίων ἀναφερόμενον εἰς τὰς πηγὰς ἀργυροῦν, ἐπανειλημμένας ἀπεικονίσεις τοῦ ὁποίου ἔχομεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων καὶ τῶν περιγραφῶν τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου (βλ. άν. σ. 19) συνάγεται ὅτι τὸ μαρμάρινον ἠκολούθησεν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ σχῆμα τοῦ ἀργυροῦ· τὸ ὀρόφιον περιγράφεται εἰς ἀμφοτέρω αὐγοειδὲς, ἐνῶ εἰς τὰ μωσαϊκὰ καὶ τὴν λειψανοθήκην τῆς Μόσχας παρίσταται κωνικόν³.

Περὶ τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου δὲν γίνεται πλέον λόγος ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὅταν ὁ ναὸς ὑπέστη μεγάλας δηρώσεις κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, διὸ ὑποθέτομεν ὅτι τότε ἐγένετο ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου διὰ μαρμαρίνου. Πρὸς τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν συμφωνεῖ καὶ ὁ ἀνάγλυφος διάκοσμος τῶν διασωθέντων λειψάνων τοῦ Κιβωρίου.

Τὴν σχηματικὴν ἀναπαράστασιν τοῦ μαρμαρίνου Κιβωρίου τῆς δευτέρας περιόδου παρέχομεν ἐν εἰκ. 72.

Ὅμοιότατον διάκοσμον πρὸς τὰ τόξα τοῦ έξαγωνικοῦ Κιβωρίου φέρουν ἑξ ἄλλα τμήματα ἀναγλύφων τόξων ἑξ ὠραίου λευκοῦ μαρμάρου, προερχόμενα ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τῶν μετώπων, χρησιμοποιηθέντα εἰς δευτέραν χρῆσιν ὡς βαθμίδες κλίμακος

1 Εἰς τὴν λειψανοθήκην τῆς Μόσχας αἱ λυχναὶ παρίστανται ὡς κατ'ἑρῆς κρεμάμεναι ἀπὸ τῶν θαυρακίων (βλ. ἀνωτ. σ. 20).

2 Τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Κιβωρίου τῶν δύο περιόδων ἐπεχείρησε μὲ ἀρετὴν ἀκριβείαν ἡ Ν. Θεοδοκά (Ν. ΘΕΟΔΟΚΑ, Περὶ τῶν Κιβωρίων τῶν Ναῶν ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ Κων/πόλεως· ἀνάτυπον Β' τόμ. Δημοσιευμάτων Ἐτ. Μακεδ. Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 395 κέ. εἰκ. 1 καὶ 2). Ἡ πρώτη ὑπὸ TEXIER γενομένη ἀπόπειρα εἶνε ὅλως ἀνακριβής (TEXIER καὶ

PULLAN, Byzantine Architecture σ. 135).

3 Ὅμοιοι προφανῶς πρὸς τὸ μαρμάρινον θὰ ἦσαν καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου. Τοῦτο εἶνε εἰς ἀκόμῃ λόγος ὑποστηρίζων τὴν γνώμην μας, ὅτι ἡ ἐντὸς αὐτοῦ ἱερὰ λάρναξ πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἀργυρὰ λειψανοθήκη, διότι αἱ διαστάσεις τοῦ έξαγωνικοῦ Κιβωρίου (ἔχοντος ἐκάστην τῶν πλευρῶν 1,20 μ.) δυσκόλως δύνανται νὰ ἐπιτρέψουν μεγάλην, φυσικοῦ μεγέθους, ἀργυρὰν σαρκοφάγον (βλ. άν. σ. 17).

(πίν. 56α). Τὰ μεγέθη των ποικίλλουν ἐλαφρῶς ἀπὸ 1,10 - 1,20 μ. (σφζόμ. ὑψ. 0,37 μ., πάζ. 0,09 μ.). Ἡ ὀπισθία πλευρὰ εἶνε κατεργασμένη, αἱ πλάγαι ἐπιφάνειαι τοῦ πάχους κατακόρυφοι, φέρουσαι τόρμους μὲ λείψανα μολύβδου, ἡ δὲ ἄνω φέρει «πατούραν» καὶ ὁπὸς τόρμων διὰ τὴν τοποθέτησιν ἐπιστέψεως. Τῶν τόξων τούτων διεσώθησαν ἀκόμη ἐπὶ τμήματα προερχόμενα ἐκ τοῦ κάτω μέρους.

Ἡ χρῆσις τῶν ἑξ ὁμοίων αὐτῶν τόξων εἶνε προβληματική. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐχρησίμευον ὡς πλαίσια εἰκόνων, εὐρισκομένων εἰς τοὺς πεσσούς τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, ἀποκλείεται παρὰ τὴν συμφωνίαν τοῦ πλάτους των πρὸς τοὺς πεσσούς, διότι δὲν ἐξηγοῦνται οἱ τόρμοι τοῦ πάχους καὶ ἡ κατεργασμένη ὀπισθία ἐπιφάνεια. Ἡ χρῆσις των εἰς τέμπλον εἶνε ἀπαράδεκτος, διότι τοιαύτη μορφὴ τέμπλου δὲν εἶνε γνωστή. Τὸ πιθανώτερον εἶνε ὅτι προέρχονται ἐκ βυζαντινῶν φραγμάτων εἰς τὰ διάμεσα τῶν μεγάλων πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἅτινα κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα ἀντικατέστησαν τὰ τρία ἀμφίγλυφα τόξα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ φράγματος.

γ) Τοξωτὰ πλαίσια ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου καὶ ἐκ τάφων. Εἰς τὴν κλασσικίζουσαν τέχνην τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰῶνος, τὴν ἀναβιοῦσαν παλαιοχριστιανικὴν διάπλασιν τῆς ἀκάνθου, ἀνήκει ἄλλη σειρὰ γλυπτῶν προερχομένη ἐκ τοῦ ἀνανεωθέντος ἐν μέρει κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν γλυπτικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ καὶ ἐκ διακοσμήσεως τάφων. Εἶνε δὲ ταῦτα:

1^{ον}) Τμήμα τοξωτοῦ πλαισίου πλάτους 1,10μ., ἔχον τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν ἀκατέργαστον (πίν. 56β). Τοῦτου σφάζεται τὸ ἄνωθεν τοῦ τόξου ὀρθογώνιον μέτωπον, κοσμούμενον μὲ κυκλικῶς συστρεφομένους κλάδους ἀκάνθου καὶ φυλλοφόρον σταυρὸν εἰς τὸ κέντρον ἐπὶ ἐξωγκωμένου δίσκου. Τὸ τόξον τοῦτο προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου, πλαισιοῦν εἰκόνα εὐρισκομένην ἐπὶ τῶν δυτικῶν πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος, πρὸς τὸ πλάτος τῶν ὁποίων συμφωνεῖ ἀκριβῶς. Στενὴ ἀναλογία συνδέει τοῦτο πρὸς τὰ ὅμοια πλαίσια τοῦ τέμπλου τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Λεβαδεῖας¹.

2^{ον}) Μέγα τοξωτὸν πλαίσιον, ἀνοίγματος δύο μέτρων, ἑξ οὗ ἀπεικονίζομεν τὸ ἥμισυ (πίν. 56γ), κοσμεῖται διὰ σειρᾶς φύλλων ἀκάνθου μεταξὺ ζεύξεων, κατὰ δὲ τὰς γωνίας μὲ κλάδους ἐλισσομένης ἀκάνθου, ὁμοίας τέχνης πρὸς τὸν διάκοσμον τῶν πλαισίων τοῦ τέμπλου· χρονολογεῖται ἐπίσης εἰς τὸν 11^{ον}-12^{ον} αἰῶνα. Προβληματικὸν εἶνε πόθεν τοῦτο προέρχεται. Ἡ ἀκατέργαστος ὀπισθία αὐτοῦ ὄψις δηλοῖ ὅτι ἦτο ἐντετοιχιζόμενον· ὅθεν ἡ πιθανωτέρα ἐκδοχὴ εἶνε ὅτι ἐχόσμηι τάφον πλησίον τοῦ εὐρισκόμενον².

1 SCHULTZ-BARNSLEY, The Monastery of S. Luke of Stiris in Phocis, London 1901, πίν. 25.

2 Ἀνάλογος εἶνε ὁ τάφος τοῦ Τορνίκη εἰς παρεκκλή-

σιον τοῦ Καχριέ Τζαμίου (MILLINGEN, Byz. Churches in Con/ple πίν. XCII).

3ον) Διάτρητον ανάγλυφον ἐκ γύψου εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου ($1,55 \times 0,75$), κοσμούμενον δι' ἐλισσομένων ἀνθεμίων, προέρχεται ἐκ φεγγίτου τυμπάνου θύρας (εἰκ. 73)· τοῦ ἀρχικοῦ ἀναγλύφου διεσώθησαν ὀλίγα τμήματα (εἰς τὸ κέντρον, δεξιὰ καὶ εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὰ) τὰ δὲ λοιπὰ εἶνε γύψιναι συμπληρώσεις. Χρονολογεῖται ὁμοίως εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, ὡς ἐκ τῆς ἀναλογίας του πρὸς τὸ τύμπανον θύρας τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά (SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ.δ. πίν. 12).

δ) Τόξα ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπεζῆς (πίν. 57). Κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς πρὸ τοῦ ναοῦ Φιάλης πρὸς προσδιορισμὸν τῶν γενομένων ἐν αὐτῇ τουρκικῶν μετατροπῶν ἀνεσώθησαν ἐκ τοῦ δαπέδου αὐτῆς ἀνεστραμμένα μεγάλα τμήματα μαρμαρίνων τόξων μετὰ γλυφῶν (πάχ. 0,10 μ.), τὸ μεγαλύτερον τῶν ὁποίων, εἰς δύο τεμάχια, ἔχει ἀκτῖνα 1,60 μ. καὶ ὕψος 1,40 μ. κοσμούμενον δι' ὑψηλοῦ (λατινικοῦ) σταυροῦ ἐπὶ σφαίρας καὶ ἰσοσκελῶν ἐντὸς ἐγκολπίων σταυρῶν (διασφύζεται ἐκ τοῦ τόξου τὸ δεξιὸν τμήμα μετὰ τοῦ ὑψηλοῦ σταυροῦ, ὁλόκληρον τὸ ἐγκόλπιον μετὰ τοῦ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἀριστερὰ καὶ τεθραυσμένον τὸ ἐγκόλπιον τοῦ μέσου) (πίν. 57α). Ἀνευρέθη τεμάχιον τοῦ ἐτέρου σκέλους ($1,00 \times 0,45$ μ.) μετὰ τοῦ ὑψηλοῦ σταυροῦ, ἕτερον δὲ τεμάχιον (1,35 μ.) μὲ ἀποκεκρουμένον τὸ ἄνω μέρος, ἔχει εἰς σχῆμα μεταλλίου ἐγγάρακτον ἐπιγραφὴν τοῦ χορηγοῦ (πίν. 57β) (βλ. κατωτέρω κεφαλ. ἐπιγραφῶν).

Τὰ τόξα προέρχονται ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπεζῆς τοῦ ναοῦ, καθόσον συμφωνοῦν ἐπακριβῶς αἱ διαστάσεις τῶν τόξων πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ δαπέδου δηλουμένας κυκλικὰς βάσεις (3,20 μ. εἰς ἐκάστην πλευράν· βλ. τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν εἰκ. 39 σχέδιον). Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ Κιβωρίου τούτου τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, καίτοι σχετίζονται στενῶς πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου καὶ τῆς ἐτέρας σειρᾶς τῶν τόξων, διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν, ἥτις εἶνε περισσότερον σκληρὰ καὶ σχηματικὴ· πρόκειται μᾶλλον περὶ μιμήσεως τῶν πρώτων, διότι καὶ ἐκ τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς χρονολογοῦνται εἰς τὸν 13^{ον}-14^{ον} αἰῶνα.

ε) Σαρκοφάγοι. Δύο ἀνάγλυφοι μαρμάριναι πλάκες, ἀνασυνθεῖσαι ἐκ τῆς τουρκικῆς ἐπιστροφῆς τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ προέρχονται ἐκ τῆς προσθίας πλευρᾶς σαρκοφάγων αὗται κοσμοῦνται διὰ σταυρῶν, τοῦ κυριωτάτου διακοσμητικοῦ θέματος σαρκοφάγων ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀκόμῃ ἐποχῆς.

Εἰς τὴν πρώτην (πίν. 58α) (σφῆξιμ. μῆκος 1,10 μ. καὶ πλάτος 0,70 μ.), οἱ σταυροὶ ἐν μέσῳ τόξων ὑψοῦνται ἐπὶ βαθμίδων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται κλάδοι, εἰς δὲ τὸ ἄκρον ὅφιν περιελίσσεται εἰς σχηματικὸν δένδρον. Πάντα τὰ θέματα ταῦτα εἶνε σύμβολα τοῦ «ζωηφόρου σταυροῦ ἐν τῇ παραδείσῳ». Ὁ τύπος τῶν φυλλοφόρων σταυρῶν, τὸ ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον καὶ τὸ συνηθέστατον, ἀραβίζον σχέδιον τῶν εἰς καρδιόσχημον στέλεχος περικλειομένων ἀνθεμίων, εἰς τὰ διάμεσα τῶν τόξων, προοδίδουν τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

Εἰς τὴν δευτέραν ἀνάγλυφον πλάκα σαρκοφάγου (πίν. 58β) (σφζ. μῆκ. 1,30 μ., πλάτ. 0,80 μ.) ὑπάρχει τὸ αὐτὸ θέμα με τοὺς κλάδους ἀκάνθου καὶ ἀνθεμίου, φυομένους ἀπὸ τοῦ σταυροῦ¹. Ἡ μεγαλυτέρα ἀπλότης καὶ ἀδροτέρα ἐκτέλεσις τοῦ ἀναγλύφου εἶνε χαρακτηριστικὰ μᾶλλον τοῦ 10^{ου}-11^{ου} αἰῶνος.

Τρίτον ἀνάγλυφον προερχόμενον ἐκ τῆς καλυπτηρίου στενωτέρας πλακὸς σαρκοφάγου (πίν. 50δ) (σφζ. μῆκ. 0,78 μ., πλάτ. 0,55 μ.) κοσμεῖται διὰ συμπλεκόμενων κύκλων ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας, περικλειόντων σταυροὺς καὶ πλοχοὺς. Τὸ θέμα εἶνε συνηθέστατον εἰς θωράκια ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς².

στ) *Μαρμαρίνα εἰκονογραφικὰ ἀνάγλυφα*. Μεταξὺ τῶν μαρμαρίνων τεμαχίων τῶν περισυλλεγέντων κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ μιναρὲ ἀνευρέθη καὶ τμήμα ἀναγλύφου εἰκόνης· διεσώθη μόνον τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος (πίν. 59α). Εἰς τὸ σφζόμενον τμήμα (ὑψ. 0,50 καὶ πλάτ. 0,60 μ.), παρίσταται καθήμενον πρόσωπον ἐπὶ σκίμποδος με τοὺς πόδας χιαστί εἰς λίαν ἔκτυπον τεχνικὴν. Τὸ βραχὺ πολύπτυχον ἔνδυμα ἀφίνει γυμνοὺς τοὺς πόδας ἀπὸ τῶν γονάτων, ὁ δὲ σκίμπους κοσμεῖται διὰ λεοντοκεφαλῆς. Παραπλευρῶς τῶν ποδῶν ὑπάρχει ἀνάγλυφος κάθετος γλυφῇ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐπανελαμβάνετο ὁμοία γλυφῇ, σφζομένη μόνον εἰς τὸ ἄνω ἄκρον.

Ἡ στάσις τοῦ εἰκονιζομένου, ὡς καὶ ὁ σκίμπους, ἔχουν μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς ἀναφανέσαν εἰς τὸν τελευταῖον πρὸς Δ. σηκὸν τῆς βορείας στοᾶς τῆς Κρύπτης τοιχογραφίαν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν τῇ φυλακῇ (βλ. κατωτέρω), δὲν εἶνε δὲ ἀπίθανον νὰ εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὅποτε αἱ δύο γλυφαὶ ἐρμηνεύονται ὡς λείψανον τοῦ ἀρχιεπισκοπῆματος τῆς φυλακῆς. Ἡ ἔκτυπος τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τοῦ ἀναγλύφου μαρτυροῦν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν. Ἡ ἀνάγλυφος εἰκὼν θὰ εὗρίσκετο ἐντετοιχισμένη, ὡς δεικνύει ἡ ἀκατέργαστος ὀπισθία αὐτῆς πλευρά.

Ἔτερον μικρὸν τμήμα εἰκονογραφικοῦ ἀναγλύφου (0,95×0,35 μ.) εἰς ἀβαθῇ, ἐπίπεδον σχεδὸν τεχνικὴν, ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ· διασφύζεται ὁ ὦμος καὶ ἡ πρὸ τοῦ στήθους δεξιὰ χεὶρ· τὸ ἀπὸ τοῦ ὦμου καταπίπτον ἔνδυμα με σχηματικὰς πτυχὰς φέρει σταυρὸν ἐκ τριγωνικῶν ἐγκοπῶν, χαρακτηριστικὴν διακόσμησιν τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν (πίν. 59β)³.

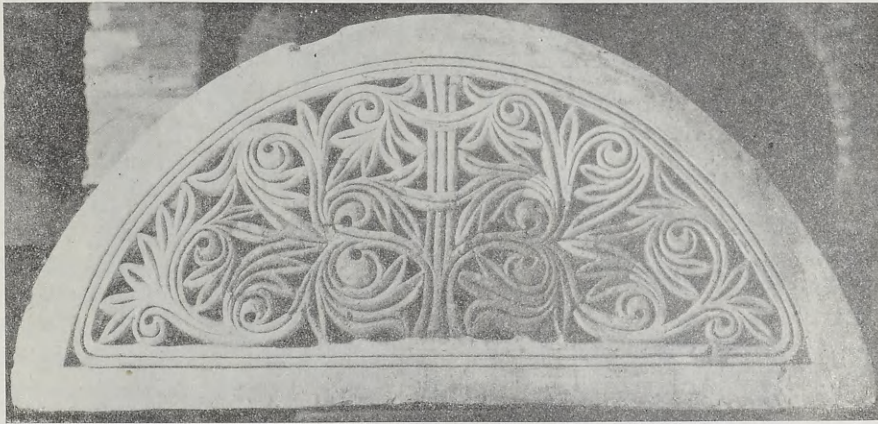
Ἐκ τρίτου εἰκονογραφικοῦ ἀναγλύφου (πίν. 59γ) διασφύζεται μόνον ἡ χεὶρ δεομένου, ἥτις ἐξέρχεται τοῦ διασφζομένου τμήματος τοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνης (0,25×0,12 μ.). Ἀριστερὰ διακρίνονται τὰ τελευταῖα γράμματα ἐπιγραφῆς μὴ δυναμένης νὰ συμπληρωθῇ.

1 Παρόμοιαι πλάκες σαρκοφάγων εὗρίσκονται εἰς τὴν συλλογὴν γλυπτῶν τοῦ ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης (M. KALLIGA, Die Hagia Sophia v. Salonika, Würzburg 1935, πίν. VIII), ὡς καὶ εἰς τὴν φιάλην τῆς μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁθῶ ἐκ δευτέρας χρήσεως (DALTON, ἔ.ἀ. εἰκ. 98).

2 Ἀνάλογα ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν εἶνε θωράκια τοῦ Μουσείου Σμύρνης (βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἀρχεῖον τόμ. Γ' 1937, σ. 140-141, εἰκ. 12, 13).

3 Πρβλ. ἀνάγλυφον παρόδεγμα εἰς ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἀρχεῖον τόμ. Β' 1936 σ. 41 εἰκ. 89.

Τέλος μεταξύ πολλῶν μικρῶν θραυσμάτων διεχωρίσαμεν καὶ δύο μαρμάρινα τεμάχια (πίν. 59 δ), ἐξ ὧν τὸ ἓν ἔχει σχῆμα κορμοῦ δένδρου (σφζ. ὕψος 0,30 καὶ διάμ. 0,12 μ.) τὸ ἄλλο δὲ κοσμεῖται δι' ἀναγλύφων ἰχθύων καὶ ἀστραγάλου (ὕψ. 0,20 καὶ διάμ. 0,11 μ.). Ταῦτα προέρχονται προφανῶς ἐκ στήριγμάτων κηροπηγίων ἢ λυχνοστατῶν παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, εἶνε δὲ ἀξιόλογα δείγματα συμβάλλοντα εἰς τὴν γνῶσιν ἡμῶν περὶ ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 73. Φεγγίτης τυμπάνου θύρας (συμπληρωμένος) (βλ. σ. 183).

Εικ. 74. Άγγελος σελιτζών (ἐκ τῶν ἀναφανέντων μετὰ τὴν πυρκαϊάν ψηφιδωτῶν) (βλ. σ. 191).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ο ΕΚ ΜΩΣΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Περὶ τῆς ἀρχικῆς διακοσμήσεως τῆς βασιλικῆς διὰ ψηφιδωτῶν ἢ μωσαϊκῶν καὶ διὰ τοιχογραφιῶν δὲν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν, διότι ἐξ αὐτῆς δὲν σφύζονται εἰ μὴ ἐλάχιστα καὶ προβληματικά τινα λείψανα.

Ὅμοιως ἡ μνεία ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν εἰς τὰς ἀγιολογικὰς πηγὰς δὲν εἶνε βέβαιον ἂν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀρχικὴν εἰκονογράφειν ἢ εἰς τὴν μετὰ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς βασιλικῆς ἐποχὴν κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα. Ἡ εἰς τὰ Βιβλία τῶν θαυμάτων ἀναφερομένη ψηφιδωτὴ παράστασις τῆς ἰάσεως τοῦ Μαριανοῦ εἰς τὸν ἕξω τοῦ ναοῦ τοῖχον «τὸν ἀφορῶντα ἐπὶ τὸ τῆς πόλεως Στάδιον» (βλ. ἀν. σ. 11), δυνατόν νὰ προήρχετο ἐκ τῆς ἀρχικῆς διακοσμήσεως· ἀλλ' ἡ «γραφὴ πρὸ τοῦ παναγίου τεμένους τοῦ πρὸς τῷ μέρει τοῦ καλουμένου Ξύλου, ἣ δηλοῦσα τὴν ἅπασαν τοῦ πολέμου παράταξιν καὶ σωτηρίαν τῆς πόλεως» (MIGNE, 116, 1333), ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν ἐποχὴν, ὡς παριστῶσα τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Σλαύων, τὴν γενομένην μετὰ τῶν ἐτῶν 617-619. Ἡ θέσις τῶν δύο τούτων συνθέσεων εἶνε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἴτε εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν, καθόσον ἦτο ἡ μόνη παρουσιάζουσα μεγαλυτέρας ἐπιφανείας, εἴτε καὶ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ βορείου τοῖχου, τὴν ἀρχικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζομεν (βλ. ἀν. σ. 81 κέ.).

Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν διασωθέντων παλαιῶν καὶ νέων μωσαϊκῶν καὶ τῶν ἀναφανειῶν τοιχογραφιῶν, ἣ εἰκονογράφεις τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος δὲν ἐγένετο ταυτοχρόνως, με ἐνιαίαν διάταξιν καὶ δι' ἐνὸς χορηγοῦ, ἀλλὰ συνεπληροῦτο σὺν τῷ χρόνῳ δι' ἀναθηματικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν τῇ χορηγίᾳ τῶν ἱαθέντων ὑπὸ τοῦ ἁγίου πιστῶν, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων σπανίως ἀναγράφονται· συχνάκις ἀναγινώσκεται κάτωθεν τῶν παραστάσεων ἡ ἐπιγραφή: «ὑπὲρ εὐχῆς, οὗ οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα».

Αἱ παραδόσεις περὶ σωτηρίας τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ὑπὸ τοῦ πολιοῦχου αὐτῆς εἶχον στενῶς συνδέσει τὸν ναόν, τὸν θεωρούμενον ὡς κατοικίαν τοῦ ἁγίου, με τὰς τύχας τῆς πόλεως· διὸ πλὴν τῶν πολυαρίθμων ἀναθηματικῶν εἰκόνων ἀπεικονίζοντο ἐν αὐτῷ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα σχετιζόμενα με τὴν πόλιν καὶ τὸν ναόν.

Ἐκ τῶν ψηφιδωτῶν, ἅτινα εἶχον ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὰς στερεωτικὰς ἐργασίας τοῦ ἔτους 1907, διεσώθησαν τὰ εὗρισκόμενα εἰς τοὺς πεσσοὺς τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, κατεστράφη δὲ κατὰ τὴν τελευταίαν πυρκαϊάν ἡ πολύτιμος σειρὰ τῶν

εἰς τὰ μέτωπα τῆς καταπεσούσης βορείας μικρᾶς κιονοστοιχίας μωσαϊκῶν μετ' ἀφιερωτικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον σκηνῶν, σχετιζομένων πρὸς θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου¹.

Ἐλάχιστα τμήματα ἐκ τῶν καταπεσόντων τούτων μωσαϊκῶν περισυνελέγησαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων σπουδαιότερα εἶνε: ἡ περίφημος κάτωθεν τῶν τριῶν ἐγκολπίων ἐπιγραφή τῆς ἀνακαινίσεως τῆς βασιλικῆς ἐπὶ χρόνων Λέοντος (εἰκ. 76) καὶ ἡ πρώτη ἐξ ἀνατολῶν δλόσωμος παρᾶστασις τοῦ ἁγίου Δημητρίου δεομένου², τὰ ἡμικατεστραμμένα τεμάχια τῶν ὁποίων συνεκollήθησαν, ἀποκειμένα νῦν ἐν τῇ Κρύπτῃ (εἰκ. 77)³.

Κατὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν τοῦ μνημείου ἀνεφάνησαν νέα μωσαϊκά: κατὰ μὲν τὴν πρώτην περίοδον (1917-1939) τμήμα συνθέσεως μετὰ σαλπίζοντα ἄγγελον ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου πλαγίου κλίτους, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν περίοδον (1946-1949) παραστάσεις τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν δυτικῶν πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ ἕτερον μωσαϊκὸν εἰς τὸν δυτικὸν τοίχον τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὴν βορείαν πλευράν, κάτωθεν μεγάλῃς πλακὸς ὀρθομαρμαρώσεως εἰκονίζον τὸν ἅγιον Δημήτριον μεταξὺ κληρικῶν, καλυφθὲν δ' εἰς παλαιὰν ἐποχὴν.

Δίαν ἐφθαρμένον μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου ἀνευρέθη εἰς τὴν μίαν ἐκ τῶν μικρῶν κογχῶν τῆς ἀψίδος· τμήματα δὲ τῆς ἀρχικῆς διακοσμῆσεως ἐκ φοιλιδοῦτοῦ σχεδίου πληρουμένου διὰ πολυχρῶμων ἀνθέων εἰς τὸ ἐσωρράχιον τοῦ δεξιοῦ μικροῦ παραθύρου τῆς προσόψεως (βλ. σ. 73) (εἰκ. 75) ἀνεφάνησαν καὶ εἰς τὸ ἐσωρράχιον τοῦ τριλόβου τοῦ ὑπερόψου τοῦ νάρθηκος.

Πλὴν τῶν μωσαϊκῶν ἤλθεν εἰς φῶς, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν τουρκικῶν κονιαμάτων, ἱκανὸς ἀριθμὸς τοιχογραφιῶν εἰς τοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς καὶ τὴν Κρύπτῃν, δυναμένων νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ 7^{ου} μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

Εἰκ. 75. Διακόσμησης ἐσωρράχιου τοῦ δεξιοῦ παραθύρου τῆς προσόψεως.

1 Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς κιονοστοιχίας αὐτῆς δὲν ὑπῆρχον μωσαϊκά, ἀλλὰ τοιχογραφία, ἐν αἷς παρίσταντο ἐπὶ σκηνῇ τοῦ βίου καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου· προσέτι δέ, κατὰ τὸν Οὐσπένσκη, μία πολεμικὴ σκηνὴ κατὰ τῶν Σλαύων, χρονολογούμενη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν 14^{ον} αἰ. (Th. USPENSKIJ, Δελτίον Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κων/πόλεως 10, 1909, σ. 59-61· πρβ. καὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Β.Ζ. XVII, 1908, σ. 367 καὶ πίν. XI, 1). Ἡ ἀντιγραφή τῶν ἐπιγρα-

φῶν ὑπὸ τῶν Παπαγεωργίου καὶ Οὐσπένσκη διαφέρει εἰς πλεῖστα σημεῖα· ἡ τελευταία μάλιστα ἐπιγραφή «Σκλάβων ἀνδρῶν (καταπολέμησις)» δὲν ἀνεγνώσθη ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου, δημοσιεύσαντος πιστὸν ἀντίγραφον (πρβ. καὶ Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κιβωτίδιον, σ. 127).

2 Βλ. ἐγχρωμον ἀπεικόνισιν ἐν USPENSKIJ, ἔ.α. πίν. I.

3 Βλ. ἔκθεσιν περὶ τῆς περισυλλογῆς τῶν καταπεσόντων τούτων μωσαϊκῶν μετὰ τὴν πυρκαϊάν ἐν ΑΔ. 1918 Παράρτημα, σ. 18 κέ.

Εἰκ. 76. Ἐκ τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν τῆς δευτέρας βορείου κιονοστοιχίας.

Α'. ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὰ ψηφιδωτὰ ἢ μωσαϊκὰ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐπειδὴ, ὡς εἴπομεν, δὲν ἐγένοντο συγχρόνως ἀλλὰ κατὰ διάφορα μικρὰ ἢ μεγαλύτερα χρονικὰ διαστήματα καὶ ὑπὸ διαφόρων τεχνιτῶν, παρουσιάζουν ἱκανὰς διαφορὰς εἰς τὴν ἐκτέλεσιν. Θὰ ἐπιχειρήσωμεν, ἀκολουθοῦντες κατὰ τὸ δυνατόν χρονολογικὴν σειρὰν, ν' ἀναλύσωμεν ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου καὶ τεχνοτροπίας τὰ ὑπάρχοντα μωσαϊκὰ, τόσον τὰ παλαιότερα — τῶν ὁποίων προσάγομεν νέας ἀπεικονίσεις — ὅσον καὶ τὰ νεωστὶ ἀποκαλυφθέντα. Τὰ καταπεσόντα μωσαϊκὰ τῆς βορείου κιονοστοιχίας δὲν θὰ περιλάβωμεν ἐνταῦθα εἰμὴ μόνον πρὸς σύγκρισιν, προκειμένου νὰ ἐκδοθῶσι ταῦτα μελλοντικῶς μετ' ἐγχρώμων ἀντιγράφων.

Ἡ σειρὰ τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν εἰς τὸ κέντρον περίπου τῶν ὁποίων ὑπῆρχον τὰ τρία ἐγκόλπια μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς:

«*Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἡβῶντα βλέπεις
κανθέντα τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου*» (εἰκ. 76),

εἶχον τὸ πρῶτον συνολικῶς ἐκδοθῆ ὑπὸ τῶν Παπαγεωργίου¹ καὶ Οὐσπένσκη², τμηματικῶς δὲ κατόπιν ὑπὸ τῶν Κοντακῶφ³ καὶ Diehl⁴ ἄνευ ἐπαρκoῦς ἀναλύσεως καὶ ἐξακριβώσεως τῶν γενομένων προσθηκῶν καὶ τῶν ἐπισκευῶν αὐτῶν. Ἐμπεριστατωμένη ἐρμηνεῖα τῶν σκηνῶν ἐγένετο ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Grabar⁵, παρατηρήσεις δὲ περὶ τῶν ἐπισκευῶν ὑπὸ τοῦ Georg⁶, ὅστις τῇ 1909 ἐφιλοτέχνησε σειρὰν ἐγχρώμων ἀντιγράφων, εὐρίσκομένων νῦν εἰς τὴν κατοχὴν τῆς ἐν Λονδίνῳ Byzantine Research Fund, ἡ δημο-

1 Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Μνημεῖα τοῦ ἁγ. Δημητρίου, ΒΖ. XVII, 1918, πίν. I-IV.

2 USPENSKIJ, ἑ.ἀ. πίν. I-XII, ἐν οἷς πέντε ἐγχρώμοι.

3 Ν. ΚΟΝΤΑΚΩΦ, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου, Πε-

τρούπολις (ρωσ.) 1914, τ. I σ. 345 κέ.

4 DIEHL, Monuments, σ. 92 κέ.

5 GRABAR, Martyrium, σ. 89 κέ.

6 DALTON, Byzantine Art and Archeology. σ. 379.

σίευσίς τῶν ὁποίων εἶχεν ἀποφασισθῇ νὰ γίνῃ εἰς τὴν μελετωμένην κοινὴν ἑλληνο-ἀγγλικὴν ἔκδοσιν. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶνε ὅτι ὁλόκληρος ἡ διακοσμητικὴ ζώνη, εἰς τὴν καταλήγει εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ σειρὰ τῶν μωσαϊκῶν, καθὼς καὶ τὸ ἀνώτατον τμῆμα τῶν παριστωμένων προσώπων ἀπὸ τοῦ ὕψους περιέπου τῶν κεφαλῶν καὶ ἄνω, καταφανῶς προέρχεται ἐξ ἐπισκευῆς, παρουσιάζει δὲ καὶ διαφορὰν χρωμάτων καὶ ψηφίδων, ὥς παρατήρησεν ὁ Georg.

Ἡ καταστροφὴ αὕτη, κατὰ μῆκος ὁλοκλήρου τοῦ ἀνωτάτου μέρους τῶν μωσαϊκῶν, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς διασκευῆς τοῦ διαμέσου τούτου τοίχου κατὰ τὴν πιστοποιηθεῖσαν ἀνωτέρω (σ. 140) προσθήκην ὑπερώων εἰς τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, ὅτε τὰ ἄνωθεν τῶν μωσαϊκῶν ὑπάρχοντα τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ τοίχου μετετράπησαν εἰς κιονοστοιχίας τῶν ὑπερώων· καταφανῶς δὲ διεκρίνεται ἡ προσθήκη τῶν τριῶν ἐγκολπίων ἐπὶ προϋπάρχοντος μωσαϊκοῦ, γενομένη πιθανῶς κατὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀνακαινίσεως, ὥς ὑπονοεῖται καὶ ἐκ τῆς φράσεως «ἡβῶντα βλέπεις» τῆς κάτωθεν τῶν ἐγκολπίων ἐπιγραφῆς.

Εἰκ. 77. Διασωθέντα τμήματα τῆς εἰκόνης τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐκ τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν τῆς βορείου κιονοστοιχίας.

α') Τὸ ἀναφανὲν μωσαϊκὸν εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ βορείου κλίτους (πίν. 60). Ἐν ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων μωσαϊκῶν τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶνε τὸ ἀνευρεθὲν, εὐθὺς μετὰ τὴν πυρκαϊάν, εἰς τὴν δυτικὴν, στενὴν πλευρὰν τοῦ βορείου πλαγίου κλίτους ἥτοι εἰς τὸν τοῖχον τὸν χωρίζοντα τὸν νάρθηκα ἀπὸ τοῦ ναοῦ, δημοσιευθὲν δὲ τὸ πρῶτον εἰς ΑΔ. 1918 Παράρτημα πίν. 15. Ἐκ τῆς εἰκονιζομένης συνθέσεως διεσώθη μόνον τὸ ἄνω γωνιαῖον αὐτῆς τμήμα μὲ παράστασιν ἱσταμένου καὶ σαλπίζοντος ἀγγέλου ἐντὸς νεφελώδους, πολυχρώμου οὐρανοῦ· ὁ ἄγγελος προσβλέπει πρὸς τὸν κάτωθεν αὐτοῦ κατ' ἐνώπιον ἱστάμενον ἅγιον, ἐνδεδυμένον τὴν ὑπατικὴν χλαμύδα, προφανῶς τὸν ἅγιον Δημήτριον, ὅστις διεσώθη μέχρι τῆς ὀσφύος. Παραπλεύρως τοῦ ἁγίου διακρίνεται εἶδος ὄρειου τοπείου καὶ δεξιότερα πτερὸν ἀγγέλου, ἄνωθεν δὲ αὐτοῦ πτερὸν δευτέρου ἀγγέλου μετὰ τμήματος κολουμένου ἐνδύματος.

Ἡ παρουσία σειρᾶς ἱσταμένων ἀγγέλων δεικνύει ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἰδιαζούσης ἀγνώστου σκηνῆς σχετιζομένης πρὸς τὸν ἅγιον Δημήτριον παρὰ περὶ σκηνῆς τῆς Δευτέρας Παρουσίας, περὶ ἧς ἄλλως τε δὲν ἔχομεν παλαιοχριστιανικὰ παραδείγματα.

Τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο, πλήρες ζωῆς καὶ ἑλληνικῆς πνοῆς, εἶνε εἰργασμένον μὲ ἀβρὰν «ζωγραφικὴν» τεχνοτροπίαν καὶ πλαστικὸν αἶσθημα. Μολονότι αἱ ψηφίδες εἶνε ἱκανοῦ μεγέθους καὶ οὐχὶ πυκνῶς τοποθετημέναι, τὸ δὲ μέγεθος τῶν προσώπων οὐχὶ μεγαλύτερον τοῦ φυσικοῦ, ἡ πλουσία καὶ σοφὴ ἐναλλαγὴ τῶν τόνων ἀποδίδει μὲ ἀκριβείαν καὶ λεπτότητα τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τοὺς πλαστικοὺς ὄγκους. Ἐξαίρετος ἀβρότης πλάσεως διακρίνει τὸ λεπτόν, ψοειδὲς πρόσωπον τοῦ ἀγγέλου μὲ τὴν πλουσίαν ξανθὴν κόμην, εἰς δὲ τὴν στάσιν του καὶ τὸ κολουούμενον ἔνδυμα ὑπάρχει ἐλευθερία καὶ προοπτικὴ σμίκρυνσις (εἰκ. 74).

Μεθ' ὁμοίας πλαστικότητος ἀποδίδεται καὶ ἡ ὅλη παράστασις τοῦ κάτωθεν εἰκονιζομένου ἁγίου, ὁ ὄγκος δηλονότι τοῦ σώματος, ἡ ἐλαφρὰ πτύχωσις τοῦ χιτῶνος καὶ ἰδίᾳ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ· λεπτολόγος φωτοσκίασις πλάθει τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἰδιαιτέρως τοὺς ὀφθαλμοὺς, ὅπου συγκεντροῦται κατ' ἐξοχὴν ἔκφρασις σοβαρότητος καὶ προσηλώσεως. Τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ πρόσωπον περιβάλλει περίγραμμα βαθέος χρώματος ψηφίδων, ὅπερ ὁμως ἀφ' ἐνὸς ἔνεκα τοῦ ἀνίσου μεγέθους καὶ σχήματος τῶν ψηφίδων καὶ ἀφ' ἐτέρου, ἐπειδὴ ἀκολουθεῖται ὑπὸ δευτέρου πρασίνου διαμέσου τόνου, δίδει τὴν ἐντύπωσιν σκιάς καὶ οὐχὶ σχηματικοῦ περιγράμματος. Τὸν χρυσοῦν φωτοστέφανον, εἰς τὸν ὅποιον αἱ ψηφίδες διατάσσονται εἰς ὀριζοντίας σειρὰς, ἐξαίρει κύκλος σμαραγδοπρασίνων ψηφίδων, ὅμοιοι δὲ ψηφίδες ὡς σκιὰ κατέρχονται κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἁγίου (πίν. 61α).

Ἡ ἔλλειψις σχηματικῶν στοιχείων, ἡ παρατηρουμένη εἰς τὰ ἄλλα μωσαϊκὰ, καὶ ἡ λεπτότης τῆς πλάσεως μὲ διαβάθμισιν πολλῶν τόνων χρώματος, εὖ νοεῖ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς διακοσμήσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ναοῦ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, διέφυγε τὴν καταστροφὴν τοῦ 7^{ου} αἰῶνος.

β') Μωσαϊκὸν τοῦ νοτίου κλίτους ἀποκαλυφθὲν τῷ 1907 (πίν. 62). Τὴν ἀντίστοιχον θέσιν ἐπὶ τῆς δυτικῆς, στενῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου πλαγίου κλίτους κατέχει τὸ πολλὰκις δημοσιευθὲν μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου πρὸ τοῦ Κιβωρίου, ὑψοῦντος ἐν δεήσει τὰς χεῖρας, αἵτινες εἶνε χρυσαῖ. Δεξιὰ αὐτοῦ εἰς βάθος ἀπαλοῦ τοπείου με δένδρα, γυνὴ ὁδηγεῖ πρὸς τὸν μάρτυρα παιδίον, κρατοῦσα αὐτὸ ἀπὸ τῶν ὤμων με τὰς χεῖράς της κεκαλυμμένης ὑπὸ τὸ ἐν εἶδει φαλλονίου ἔνδυμα. Ὅμοιον ἔνδυμα φέρει καὶ τὸ παιδίον, τὸ ὁποῖον τείνει τὰς χεῖρας, ἐπίσης κεκαλυμμένης, πρὸς τὸν ἅγιον Δημήτριον. Τὴν σύνθεσιν κλείει εἰς τὸ ἄκρον ὑψηλὴ στήλη μετὰ χρυσοῦ κρατῆρος.

Τὸ πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀντίστοιχον ἥμισυ τοῦ μωσαϊκοῦ ἔχει καταστραφῇ· ἐκ διασωθέντος ὅμως μεγάλου τμήματος παραστάσεως παιδίου, εἰς ὁμοίαν θέσιν καὶ στάσιν πρὸς τὸ δεξιὰ εἰκονιζόμενον¹, εἰκάζομεν ὅτι ὁμοία περίπου σκηνὴ ἦτοι ἀφιέρωσης παιδίου, ἐπανελαμβάνετο καὶ ἀριστερὰ, οὕτω δὲ ἀπετελεῖτο μεγάλη, συμμετρικὴ, μνημειώδης σύνθεσις μετὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον εἰς τὸ κέντρον, ἱστάμενον πρὸ τοῦ ἀργυροῦ Κιβωρίου, ὅπερ, ὡς πλαισίον, τονίζει καὶ ἀπομονώνει τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου.

Ἐπανελημμένως τὸ ἀργυροῦν Κιβώριον εἰκονίζεται εἰς τὰ καταπεσόντα μωσαϊκὰ² ὑπὸ τὴν συνήθη, ἀπλὴν μορφήν τοῦ tegurium τοῦ Παναγίου τάφου, ὅπως παρίσταται τὸ πρῶτον εἰς τὰς «εὐλογίας» τῆς Monza καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ S. Apollinare, ἐπαναλαμβάνεται δὲ κατόπιν συχνὰ εἰς μικρογραφίας χειρογράφων με διαφόρους μικρὰς παραλλαγὰς καὶ προσθήκας, ὡς: παραπετάσματα, κανδήλας, κιγκλίδας κ.λπ. Εἰς τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο τὸ Κιβώριον ἀπεικονίζεται λεπτομερέστερον· στρεπτοὶ κιονίσκοι ὑποβάσταζον τοξῦλια, κλειόμενα διὰ φολιδωτῶν κιγκλίδων, εἰς τὰ πλάγια καταπίπτουν παραπετάσματα, ἄνω δὲ ἀπολήγει εἰς κωνικὸν ὀρόφιον.

Εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν τοῦ ἀφιερωτικοῦ τούτου μωσαϊκοῦ κυριαρχεῖ ὁ ὑψηλὸς χαρακτήρ τῆς τέχνης μετὰ τὸν ἰσχυρὸν τονισμὸν διὰ τοῦ μεγέθους, τῆς θέσεως καὶ τῆς στάσεως τοῦ κυρίου προσώπου καὶ τὴν συμμετρικὴν εἰς μίαν ἐπιφανείαν διάταξιν τῶν ἄλλων προσώπων. Τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἰδεατοῦ ὑποβάλλει προσέτι ἡ σχεδίασις προσώπων καὶ τοπείου με ἀπαλὰ διαγράμματα, ἀσκίαστα καὶ μονόχρωμα, χωρὶς δῆλωσιν ὄγκου καὶ τρίτης διαστάσεως, καθὼς καὶ ὁ χρωματισμὸς με παρὰθεσιν συγγενῶν χρυσοπρασίνων τόνων εἰς μεγάλας ἐπιφανείας. Παρὰ ταῦτα καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο ἡ ἐλληνικὴ παράδοσις τῆς τέχνης διαφαίνεται εἰς τὸ ὀργανικὸν τῶν κινήσεων, τῶν περιγραμμάτων καὶ τῆς πτυχολογίας, εἰς τὰ ἄβρὰ σχήματα τῶν φοειδῶν προσώπων, τὸ ἀπαλὸν σχέδιον τῶν ὥραίων χαρακτηριστικῶν καὶ τὴν διαφοροποίησιν τῶν ἐκφράσεων εἰς τὰς φυσιογνωμίας.

Ἡ χρονολόγησις αὐτοῦ, ἔνεκα ἐλλείψεως συγκριτικοῦ ὕλικου, εἶνε παρακεκινδυνευμένη. Ἐπειδὴ ὅμως γενικῶς ἡ συγχώνευσις ἐλληνικῶν χαρακτήρων τέχνης με κυριαρχοῦσαν μνημειώδη ὑψηλὴν σύνθεσιν θεωρεῖται κατ' ἐξοχὴν ὡς ἐπιτευξίς τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς, θὰ ἡδύνατο εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ν' ἀποδοθῇ. Ἐξω-

¹ Τὸ τμήμα τοῦτο κεκρυμμένον ὑπὸ τὸ κονίαμα ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς πρώτης περιόδου διακρίνεται δὲ εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦ μωσαϊκοῦ τὸ ἀποκειμένον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον (G. SOTIRIOU -

O. MERLIER, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, 1932, εἰς. 84).

² GRABAR, Martyrium II, εἰς. 141, 142, 144.

τερικὴ ἔνδειξις εἶνε τὰ ἐν εἵδει φαilonίου ἐνδύματα, ὅμοια πρὸς τὰ τῶν γυναικῶν τῆς ἀκολουθίας τῆς Θεοδώρας εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Ραβέννης.

Ἡ θέσις τοῦ μωσαϊκοῦ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ μέσου κλίτους δὲν ἀποκλείει ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος διακόσμου τῆς βασιλικῆς.

γ) *Μωσαϊκὸν τῶν κτητόρων* (πίν. 63-64). Εἰς τὴν βορείαν πρόσοψιν τοῦ ΝΔ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος παρίσταται τὸ γνωστότατον καὶ πολλάκις δημοσιευθὲν μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο κτητόρων: τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἄρχοντος, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή:

«Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμον ἐκεῖθεν ἔνθεν μάστιγος Δημητρίου
τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω(ν) μετατρέποντος καί(αι) πόλιν λυτρουμένον».

Καὶ τὰ τρία πρόσωπα ἴστανται αὐστηρῶς κατ' ἐνώπιον πλησίον ἀλλήλων, πληροῦντα διὰ τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ πλάτους τῶν δλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς μωσαϊκῆς εἰκόνης· μόνον ὑπερᾶνω τῶν κεφαλῶν ὑπάρχει κενὸς χώρος διαυγοῦς κυανοῦ χρώματος.

Ὁ ἅγιος Δημήτριος στηρίζει τὰς δύο αὐτοῦ χεῖρας ἐπὶ τῶν ὤμων τῶν κτητόρων, ἐξ ὧν ὁ ἱεράρχης, ἐνδεδυμένος τὸ μακρὸν φαilonιον καὶ τὸ στενὸν ὠμοφόριον, κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον, ὁ δὲ πολιτικὸς ἄρχων, φέρων τὴν τήβεννον, κρατεῖ τὴν ράβδον καὶ τὸν νόμον εἰλιγμένον ἐντὸς τήκης (τῆς «φαινόλης»). Αἱ κεφαλαὶ τῶν κτητόρων πλαισιοῦνται ὑπὸ λευκῶν ὀρθογωνίων, ἐφ' ὧν ἀπλοῦται πράσινον ὕφασμα: ταῦτα, ὁ μὲν Οὐσπένσκη ἐκλαμβάνει ὡς τὸν συνήθη εἰς τὴν δυτικὴν τέχνην τετράγωνον φωτοστεφάνον τῶν ζώντων προσώπων καὶ δὴ τῶν Παπῶν, ὁ δὲ Diehl, ὡς ἐπάλξεις τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, παρισταμένης ὡς εἰς βάθος. Τὸ ἀπλούμενον ὕφασμα, σύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἄνωθεν κτηρίων, εἶνε δηλωτικὸν τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς, ἐπειδὴ ὅμως αἱ ὀρθογώνιοι ἐπάλξεις εἶνε τοποθετημέναι πρὸς ἑξάρσιν τῶν κεφαλῶν τῶν κτητόρων καὶ εἰς ἀντίρροπον τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ ἁγίου Δημητρίου, προσλαμβάνουν ὑποκυρπτομένην τὴν ἔννοιαν τοῦ τετραγώνου φωτοστεφάνου τῶν ζώντων προσώπων.

Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο διαφέρει σημαντικώτατα ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν. Τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα ἔχουν ἐκλείψει ἔντονος ρεαλισμὸς εἰς τὰ πρόσωπα τῶν κτητόρων, ἰδιάζουσα σχηματοποιήσις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἁγίου Δημητρίου (πίν. 61β), ὑπερβολικῶς μεγάλοι ὀφθαλμοὶ μὲ ἀτενὲς βλέμμα, μακρὰ ρίς, ἄσαρκον στόμα πρὸς ἀνάδειξιν τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος καὶ τὰ μεγάλα σχήματα τῶν σωμάτων, εἶνε χαρακτηρη τοῦ ἱερατικοῦ ἢ ἀνατολικοῦ κλάδου τῆς τέχνης τοῦ πηγάσαντος ἐκ τῆς συριακῆς. Καὶ τὰ ἄλλα καλλιτεχνικὰ μέσα ἀκολουθοῦν τὰς ἀρχὰς τῆς ἀφρημένης τέχνης, ὅπως εἶνε ἡ ἔντονος γραμμικὴ πτυχολογία μὲ γραμμὰς πυκνὰς καὶ παραλλήλους, ἡ σχηματικὴ πλάσις τῶν προσώπων μὲ τὸν γραμμικὸν φωτισμὸν καὶ ἡ μακρὰν πάσης ἀληθοφανείας διακοσμητικὴ χρῆσις τοῦ χρώματος.

Ὁ μεγαλειώδης χαρακτηρ τῆς συνθέσεως, αἱ σχηματοποιήσεις καὶ ἡ μαγεία τοῦ χρωματικοῦ πλούτου προσδίδουν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο μνημειώδη τόνον καὶ ἀνάγουν αὐτὸ εἰς ὑψηλὴν σφαῖραν πνευματικότητος.

Ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν τῶν δύο «κτιστῶν» ἡ ἐπικρατοῦσα καὶ ὀρθότερα καὶ καθ' ἡμᾶς γνώμη εἶνε ὅτι παρίστανται οἱ ἰδρυταὶ τῶν δύο ἐποχῶν τῆς βασιλικῆς, ἦτοι ὁ ἔπαρχος Λεόντιος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰωάννης, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Α' βιβλίου τῶν θαυμάτων, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἀνεκαινίσθη ὁ ναὸς τὸν 7^{ον} αἰ., εἰκονιζόμενος καὶ εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῶν ἐγκολπίων (εἰκ. 76) (ἀν. σ. 9) ¹.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν γενικῶς παραδεδεγμένος εἶνε ὁ 7^{ος} αἰὼν, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς ἐμμέτρου ἐπιγραφῆς τοῦ μωσαϊκοῦ, ἣτις προϋποθέτει βαρβαρικὴν ἐπιδρομὴν ἀπὸ θαλάσσης καὶ λύτρωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ ἀγίου. Ἡ βαρβαρικὴ αὕτη ἐπιδρομή, ἣν περιγράφουν τὰ Βιβλία τῶν θαυμάτων (MIGNE, 116, 1325-46), χρονολογεῖται περὶ τὰ ἔτη 617-619 ², τὸ μωσαϊκὸν δὲ τοῦτο θὰ ἐγένετο ἐκ τῶν πρώτων.

δ') *Μωσαϊκὸν τοῦ ἀγίου Σεργίου* (πίν. 65α). Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ παρίσταται ὁ μεγαλομάρτυς τῆς Σεργιουπόλεως ἅγιος Σέργιος, αὐστηρῶς κατ' ἐνώπιον μὲ τὰς δύο χεῖρας ὑψωμένας ἐν δεήσει, φέρων ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τὸ χρυσοῦν «μανιάκιον» ἄνωθεν τῆς πολυτελοῦς καὶ κατακόσμου γλαυδός.

Οἱ αὐτοὶ γενικῶς χαρακτῆρες τῆς τέχνης πρὸς τὸ μωσαϊκὸν τῶν κητόρων διακρίνουν καὶ τὸ ἔργον τοῦτο, ἡ αὐτὴ σχηματοποιήσις — καίτοι ἐνταῦθα δὲν παρατηρεῖται τὸ ὑπερβάλλον πλάτος τῶν ὤμων — ἡ αὐτὴ γραμμικότης τῶν πτυχῶν καὶ ἡ ἀπλούστευσις εἰς τὴν πλάσιν τοῦ προσώπου. Αἱ λεπταὶ ἀποχρώσεις ροδίνων καὶ πρασίνων τόνων, χωρὶς ἀντιθέσεις καὶ σκιάς καὶ τὰ ἐλαφρὰ διαγράμματα τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου προσδίδουν διάχυτόν τινα ζωγραφικότητα εἰς τὸ εὐσαρκον, ἄβρως διαγραφόμενον πρόσωπον, πλαισιούμενον διὰ πλουσίας μέχρι τῶν ὠτῶν κόμης. Εἶνε πιθανὸν ὅτι οἱ χαρακτῆρες οὗτοι ὀφείλονται εἰς ἀρχαιότερον πρότυπον, τὸ ὁποῖον ὁ τεχνίτης ἠκολούθησεν ἐν μέρει, διότι καὶ ἐνταῦθα κυριαροῦν οἱ σχηματικοὶ χαρακτῆρες μὲ τὸ ἀτενὲς βλέμμα τῶν ὑπερβολικῶς μεγάλων ὀφθαλμῶν καὶ τὸ ἀκίνητον καὶ ἀλύγιστον τῆς κατ' ἐνώπιον ἐπιτεδομόρφου παραστάσεως. Τὸ ἀπλοποιημένον περιγράμμα τοῦ σώματος ἀποχωρῖζει αὐτὸ ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντος καὶ τονίζει τὴν ἐπιτεδομορφίαν. Τὴν διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν καὶ τὸν χρωματικὸν πλοῦτον, θερμότερον ἐδῶ ἐξ αἰτίας τῶν ἐρυθρῶν καὶ ροδίνων τόνων, ἐντείνει τὸ φανταστικὸν κυανοπράσινον μὲ καμπύλας παραλλήλους γραμμὰς βάθος, ὅπερ ἐξάρει τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγίου.

ε') *Μωσαϊκὸν τοῦ ἀγίου Δημητρίου μὲ τὰ δύο παιδία* (πίν. 65β). Πρὸς τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἀγίου Σεργίου μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει τὸ εἰς ἀντίστοιχον θέσιν (ἐπὶ τοῦ ΒΔ. πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος) μωσαϊκὸν τοῦ ἀγίου Δημητρίου μὲ τὰ δύο παιδία εἰς τὴν ἀνόργανον στάσιν καὶ τὴν ἐπιτεδομορφίαν τοῦ σώματος καὶ τῶν ἐνδυμάτων. Διαφορὰ παρατηρεῖται εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ προσώπου τοῦ ἀγίου, ἣν διακρίνει στερεωτέρα ἀλλ' ἀπλουστευμένη πλάσις καὶ ἐντονωτέρα διὰ διαγραμμάτων ἀπόδοσις τῶν χαρακτηριστικῶν. Ἰσχυρὰ σχηματικότης παρατηρεῖται ἰδίως εἰς τὴν δεξιὰν ἐν δεήσει ὑψουμένην χεῖρα τοῦ ἀγίου καὶ τὸν γραμμικὸν φωτισμὸν τοῦ χιτῶνος αὐτοῦ.

Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὁμοῦ μὲ τὴν ἀπόκοσμον ἀφαίρεσιν τῆς ἐκφράσεως τονίζουν τὸν ὑπερβατικὸν χαρακτῆρα τῆς τέχνης τοῦ μωσαϊκοῦ.

1 USPENSKIJ, ἔ.ἀ. σ. 13. DIEHL, Monuments, σ. 110.

2 DIEHL, Monuments, σ. 109-110.

Τὰ δύο παιδιά, ἐνδεδυμένα χλαμύδα μετὰ ταβλίον, προδίδουν εὐγενῇ καταγωγὴν· ἀμφότερα ἐκτείνουν ἐν ἱεσσίᾳ τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας ὑπὸ τὸ ἔνδυμα. Ὁ ἀπαλὸς ζωγραφικὸς τρόπος τῆς ἀποδόσεως τῶν παιδικῶν προσώπων μετὰ ἐναλλαγὴν ροδίνων καὶ πρασίνων τόνων, τὰ ἐλαφρῶς διαγραφόμενα ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ αἱ ἐκφραστικαὶ φυσιογνωμίαι δίδουν ἐντύπωσιν ζωῆς καὶ ἀληθείας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἱεροπρέπειαν τοῦ ἁγίου.

ζ') *Μωσαϊκὸν τῆς Θεοτόκου μετὰ ἁγίου* (πίν. 66). Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ εἰκονίζεται ὁλόσωμος ἡ Θεοτόκος ἐστραμμένη δεξιὰ καὶ ἔναντι αὐτῆς ἴσταται κατ' ἐνώπιον στρατιωτικὸς ἅγιος ἐν δεήσει. Ἡ Θεοτόκος, ἔχουσα τὴν ἀριστερὰν πρὸ τοῦ στήθους ἐν δεήσει¹, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνοικτὸν εἰλητάριον μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν: «*Δέσεις. Κ(ύρι)ε ὁ Θεός, εἰσάκουσον τῆς φωνῆς τῆς δεήσεώς μου, δι' ὃπερ τοῦ κόσμου δέομαι*».

Ἄνωθεν ὁ Χριστὸς προβάλλει ἀπὸ τοῦ ἡμικυκλίου τοῦ οὐρανοῦ ἐκτείνων τὴν δεξιὰν χεῖρα, ἀπὸ τῆς ὁποίας κατέρχεται ἀκτὶς πρὸς τὴν Θεοτόκον, οἷον εἰσακούων τὴν δέσιν αὐτῆς· δέσμαι ἀκτίνων ἐκ ψηφίδων λευκῶν ἐξέρχονται καὶ γύρωθεν τοῦ οὐρανοῦ. Τὸ βάθος, ἐν εἶδει τοίχου κοσμουμένου μετὰ ἀπλᾶ σχέδια, φθάνει μέχρι τῶν ὧμων τῶν δύο προσώπων. Κάτωθεν τῆς εἰκόνος ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφὴ:

«*Ὁ ἐν ἀνθρώποις ἀπελπισθεὶς παρὰ δὲ τῆς σῆς δυνάμεως ζωοποιηθεὶς εὐχαριστῶν ἀνεθέμην. Κλήμης*».

Ἡ παράστασις τῆς δεομένης Θεοτόκου, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἄλλων ἁγίων ὡς μεσητριάς, ἱσταμένης ἱεραρχικῶς ὑψηλότερον τῶν ἁγίων, ἐπανειλημμένως εἰκονίζετο καὶ εἰς τὰ καταπεσόντα μωσαϊκὰ τῆς βορείας κιονοστοιχίας (GRABAR, *Martyrium*, σ. 94 κέ.).

Ὁ δεόμενος ἅγιος ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Οὐσπένσκη ὡς ὁ ἑπαρχὸς Μαριανδ² ὑπὸ δὲ τοῦ Ἀϊνάλωφ ὡς ὁ ἅγιος Ἀνδρέας³. ἐκ χαράγματος ὅμως, τὸ ὁποῖον ἀνεύρομεν εἰς τὸν δευτέρον πεσσὸν τῆς νοτίας κιονοστοιχίας μετὰ ἐπίκλησιν πρὸς τὴν Θεοτόκον, τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ τὸν ἅγιον Θεόδωρον (βλ. κατωτέρω τὸ κεφ. τῶν ἐπιγραφῶν), ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ στρατηλάτου, πρὸς τὸν τύπον τοῦ προσώπου τοῦ ὁποίου, μετὰ τὸ σφηνοειδὲς μέλαν γένειον, συμφωνεῖ περισσότερο.

Ἀπὸ ἀπόψεως τεχνιοτροπίας, τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο δὲν παραλλάσσει σημαντικῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα· διαφορὰ παρατηρεῖται εἰς τὴν ἔτι ἀπλουστερὰν πλάσιν τῶν προσώπων καὶ τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τῶν ὀφθαλμῶν. Ἐπίσης ἡ διακοσμητικὴ δύναμις τοῦ χρώματος εἶνε ἐνταῦθα μετριωτέρα, μεγαλυτέρα δὲ ἡ σχηματικότης τοῦ δυσαναλόγως ὑψηλοῦ, ὅλως

1 Ὁ εἰκονογραφικὸς οὗτος τύπος τῆς Θεοτόκου δεομένης ἐστραμμένης δεξιὰ, ἐνθυμίζει τὴν «*Ἁγιοσορίτισσαν*» τῶν Χαλκοκρατῶν (ΚΟΝΤΑΚΩΦ, *Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου*, Πετροῦπολις 1914, Π, σ. 294 κέ.), σχετίζεται δὲ στενωτέρω μετὰ τὴν «*Παράκλησιν*» τὴν ἀπεικονιζομένην εἰς τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Ὁρους καὶ τῶν Μετεώρων, καθὼς καὶ εἰς σερβικοὺς ναοὺς τοῦ 14^{ου}-15^{ου}

αἰ. (MILLET, *Mon. de l'Athos*, πίν. 169, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων ἐν ΕΒΕΣ*. τ. Θ', 1923, σ. 408, εἰκ. 23, Ν. ΟΚΥΝΕΝ, *Monumenta artis serbicae*, Πράγα, I, 1928, πίν. 10.

2 USPENSKIJ, ἔ.ἀ. σ. 6.

3 ΑἸΝΑΛΟΦ (*Viz. Vrem.* σ. 543 πίν. XV).

ἐπιπέδου σώματος τῆς Θεοτόκου, ὡς καὶ ἡ γραμμικότης τῆς πυυχολογίας. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος παρουσιάζει εἰς τὸ ἔνδυμα καὶ τὸν φωτισμὸν τοῦ χιτῶνος μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μὲ τὰ παιδία, ὅμοιον δὲ εἶνε καὶ τὸ βάθος.

Οὐδὲν στοιχεῖον δικαιολογεῖ τὴν χρονολόγησιν τοῦ μωσαϊκοῦ εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα¹. Ἐχομεν τὴν γνώμην ὅτι τοῦτο δὲν ἀπέχει χρονολογικῶς πολὺ ἀπὸ τὰ ἄλλα μωσαϊκὰ τῶν πεσσῶν καὶ πάντως δὲν δύναται νὰ χρονολογηθῇ πέραν τοῦ 9^{ου} αἰῶνος.

Ἡ ἀφαίρεσις τῶν διαμέσων τοίχων τῶν μεγάλων τόξων τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀπεκάλυψε καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς πλευρὰς τῶν δύο δυτικῶν πεσσῶν μωσαϊκὰ εἰς τὸ ὕψος καὶ πὰς διαστάσεις τῶν ἐπὶ τῶν ἄλλων πλευρῶν ὑπαρχόντων μωσαϊκῶν.

ζ') *Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ κληρικοῦ* (πίν. 67-68). Εἰς τὸν ΝΔ. πεσσὸν ἀνεφάνη ὁλόσωμος καὶ κατ' ἐνώπιον ὁ ἅγιος Δημήτριος, στηρίζων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ ὤμου κληρικοῦ, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἐν δεήσει πρὸ τοῦ στήθους. Κάτωθεν ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή:

«Πανόλβιε τοῦ Χριστοῦ μάρτυς φιλόπολις
Φροντίδα τίθη καὶ(αὶ) πολιτῶν καὶ(αὶ) ξένων.»

Ὁ κληρικός, ἐνδεδυμένος μονόχρωμον φαιὸν στιχάριον, φέρει τὴν δεξιὰν χεῖρα διαγωνίως, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ Εὐαγγέλιον. Ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτει στενὸν χρυσοποικίλον ὀράριον, ἐξ οὗ δηλοῦται ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος δὲν ἔχει τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου ἀλλὰ τοῦ διακόνου.

Ὅπως εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν κτητόρων, σχηματίζεται καὶ ἐνταῦθα τὸ βάθος εἰς μὲν τὸ ἄνω μέρος διὰ ζωῶν κυανοπρασίνων ψηφίδων, ἀπὸ δὲ τῶν ὥμων καὶ κάτω τοῦ προσώπου, ἐν εἶδει τειχέους μὲ ὀρθογώνιον ἔπαλξιν, ἐφ' ἧς εἰκονίζεται κυματίζον ὕφασμα. Ἡ λευκὴ ἔπαλξις χρησιμεύει ὡς τετράγωνος φωτοστέφανος τῆς κεφαλῆς τοῦ κληρικοῦ. Τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἴστανται τὰ δύο πρόσωπα, παρίσταται ὡς λωρὶς πρασίνου.

Ἡ τεχνοτροπία τοῦ νέου μωσαϊκοῦ δὲν ἀπέχει πολὺ τῆς τῶν ἄλλων ἐπομένως εἶνε πιθανώτατα καὶ τοῦτο σύγχρονον αὐτῶν, μολονότι τὰ σχηματικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζονται ἐντονώτερα.

Ἐξαίρεσις τῆς κεφαλῆς τοῦ κληρικοῦ, σχεδιασμένης μὲ ἀκρίβειαν καὶ φυσιογνωμικὸν ρεαλισμὸν (πίν. 68), ἡ ὅλη παράστασις αὐτοῦ, ὅπως καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, παρουσιάζει εἰς σχέδιον καὶ χρῶμα μεγάλην ἀπλούστευσιν καὶ ἐντόνον ἐπιπεδομορφίαν. Εἰς τὸ σχεδὸν μονόχρωμον πρόσωπον τοῦ ἁγίου Δημητρίου τὰ χαρακτηριστικὰ σχεδιάζονται μὲ καστανὰ ἀπλοποιημένα περιγράμματα, κατακόρυφοι δὲ γραμμαὶ διαστίζουσιν τὴν ἐπίπεδον καὶ μονόχρωμον γλαμύδα, ὅπως καὶ τὸ ὁμοίου χρώματος — ἀλλ' ἔτι σχηματικώτερον — ἔνδυμα τοῦ κληρικοῦ. Τὸ κυανοὺν ταβλίον καὶ ὀλίγα χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ στίγματα εἰς τὴν γλαμύδα τοῦ ἁγίου καὶ τὸ ὀράριον τοῦ κληρικοῦ εἶνε τὰ μόνον ποικίλματα εἰς τὴν μονοτονίαν τῶν ἐνδυμάτων. Ἡ διαφορὰ τῆς τέχνης ὀφείλεται μᾶλλον εἰς διαφορὰν ἐκτελέσεως ὑπὸ ἄλλου τεχνίτου παρὰ εἰς διαφορὰν χρονικήν.

Διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ κληρικοῦ παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ μορφὴ αὐτοῦ ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸν ἐν ἐγκολπίῳ κληρικὸν τὸν εἰκονιζόμενον εἰς τὸ ἐκ τριῶν ἐγκολπίων

μωσαϊκὸν τῆς καταπεσούσης κιονοστοιχίας, κάτωθεν τῆς ὁποίας ἀναγράφεται ἐπὶ δέλτου ἡ μνημονευθεῖσα ἐπιγραφὴ τοῦ Λέοντος (εἰκ. 76). Εἰς τὸ κεντρικὸν ἐγκολπίον παρίστατο ὁ ἅγιος Δημήτριος, δεξιὰ ὁ ἐπίσκοπος ὁ εἰκονιζόμενος καὶ εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῶν κτητόρων, ἀριστερὰ δὲ ὁ κληρικός, ὁ ὁμοιάζων πρὸς τὸν παριστώμενον εἰς τὸ μωσαϊκὸν τοῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος, πολιώτερος κατὰ τι, φέρων ὁμοίως ὀράριον, διακρινόμενον ἄνωθεν τοῦ Εὐαγγελίου¹. Ὁ Tafrali² ἐταύτισε προσφυῶς τὸν κληρικὸν τοῦ ἐγκολπίου πρὸς τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὰ συναξάρια, ὡς ἓνα «τῶν γνησίως ὑπουργούντων τοῦ παννυμήτου μάρτυρος», θρηνηδοῦντα διὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ, ὃν ἀποκαλεῖ κατωτέρω «ἄξιον ἄνδρα», «ὧτινι διηνεκῶς ὠπλάνετο ὁ ἅγιος», καὶ ὅστις «τὴν τοιαύτην πληροφορηθεὶς ἐπιστάσιαν . . . μετὰ θάρρους τὴν τοῦ ἁγίου ἐπαγγελίαν εὐηγγελίζετο»³.

Κατὰ ταῦτα εἰς τὸ καταστραφέν μωσαϊκὸν τῶν τριῶν ἐγκολπίων παρίσταντο ἑκατέρωθεν τοῦ ἁγίου Δημητρίου δύο κληρικοὶ σύγχρονοι μὲ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ καυθέντος κατὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα ναοῦ, ἐξ ὧν ὁ εἷς εἶνε ὁ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰωάννης ὁ δὲ ἕτερος ὁ διάκονος τοῦ ναοῦ, ὅστις καὶ πάλιν ἀπεικονίσθη ὁλόσωμος μετὰ τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸν πεσσὸν τοῦ ἱεροῦ Βήματος.

Ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν τοῦ προσώπου τοῦ Λέοντος τῆς ἐπιγραφῆς, περὶ ἧς διάφοροι γνώμαι ὑπάρχουν, θεωροῦμεν ἐπίσης εὐστοχωτέραν τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Tafrali δεχομένου, ὅτι πρόκειται περὶ συγχρόνου πρὸς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ ἐπάρχου, διότι εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1517 κώδικα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἄνωθεν τῆς σελίδος, ἔνθα περιγράφεται ἡ πυρκαϊὰ τοῦ ναοῦ, ὁ Tafrali ἀνέγνωσε χρυσοῖς γράμμασι τὴν ἐπικεφαλίδα «ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἐπάρχον». Ἀνάλογοι δὲ ἐπικεφαλίδες ὑπῆρχον καὶ εἰς ἄλλα περιγραφόμενα γεγονότα ἐν τῷ αὐτῷ χειρογράφῳ⁴.

η) *Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου* (ἡμικατεστραμμένον) (πίν. 71a). Τὸ ἀντίστοιχον ἀποκαλυφθὲν μωσαϊκὸν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ βορειο-δυτικοῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος παριστᾷ τὸν ἅγιον Δημήτριον ἐν δεήσει κατὰ πρόσωπον, λευκοφοροῦντα ἐπὶ πρασίνου βάθους. Κάτωθεν ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφὴ:

«Υπὲρ εὐχῆς οὗ οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα.»

Τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου καὶ ὁλόκληρον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος εὐρέθῃ κατεστραμμένον. Ἡ τεχνοτροπία καὶ τοῦ μωσαϊκοῦ τούτου εἶνε ἀνάλογος εἰς τοὺς κυρίους χαρακτῆρας μὲ τὰ ἄλλα μωσαϊκὰ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος: ἡ αὐτὴ ἀπλοποιημένη διαγραφὴ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ ἡ αὐτὴ γραμμικότης τῆς πτυχολογίας ἀλλ' εἰς ῥυθμὸν παραλλάσσοντα· ἐδῶ αἱ ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς καταπίπτουσαι πτυχαὶ τῆς χλαμύδος σχηματίζουν τὰς παρυφὰς τεθλασμένας ζητοειδῶς, ὅπερ προσδίδει ἐλαφρότητα εἰς τὸ ἔνδυμα. Ὁμοιότης ἱκανὴ παρατηρεῖται καὶ πρὸς ὁρισμένας παρα-

1 Βλ. ἔγχρωμον εἰκόνα τοῦ κληρικοῦ τούτου τοῦ ἐγκολπίου ἐν DIEHL, Monuments, πίν. XXX.

2 TAFRALI, Rev. arch. 1909 I σ. 97 κέ.

3 Βλ. τὰ ἀνωτ. ἐν σ. 24 παρατιθέμενα κείμενα τῶν Tougard καὶ Tafrali, ἔνθα τὸ ἐν στ. 20 «τινάς» τοῦ Tougard δέον ν' ἀποκατασταθῇ διὰ τῆς ὁρθοτέρας γραφῆς «τινά».

4 Βλ. TAFRALI, Sur la date de l'église et des mosaïques de S. Démétrius de Salonique (Revue archéol. 1904, 4 Série I VIII σ. 47' πρβ. τοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ ἰδίῳ περιοδικῷ μελέτῃ Sur les réparations faites au VII s. à l'église de S. Démétrius de Salonique, 1909).

στάσεις τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἰς τὰ καταπεσόντα μωσαϊκὰ τοῦ μετώπου τῆς βορείας κιονοστοιχίας, ὅσον δύναται τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Οὐσπένσκι καὶ τοῦ Παπαγεωργίου, εἰς τὴν στάσιν, τὴν ἀπόδοσιν τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τὸν ῥυθμὸν τῆς πτυχολογίας¹.

θ') *Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τεσσάρων κληρικῶν* (πίν. 69-70). Τὸ τρίτον μωσαϊκόν, τὸ ἀποκαλυφθὲν εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ μέσου κλίτους, παριστᾷ τὸν ἅγιον Δημήτριον ἐν τῷ μέσῳ τεσσάρων κληρικῶν ἱσταμένων ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ καὶ κρατούντων Εὐαγγέλια. Ἀτυχῶς τὰ πρόσωπα τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τῶν πλησίον αὐτοῦ δύο ἱεραρχῶν εὐρέθησαν κατεστραμμένα, ὥς καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ὅλων τῶν εἰκονιζομένων. Τὰ πρόσωπα τῶν τεσσάρων κληρικῶν πλαισιοῦνται ἐνταῦθα εὐκρινῶς ὑπὸ λευκῶν ὀρθογωνίων φωτοστεφάνων², ἄνωθεν τῶν ὁποίων κολποῦται ἀνηρτημένον διὰ κρίκων βῆλον.

Ὁ ἅγιος Δημήτριος, ἐνδεδυμένος τὴν ὑπατικὴν γλαμύδα συγκρατουμένην εἰς τὸν ὦμον διὰ πόρπης, περιβάλλει διὰ τῶν χειρῶν τοὺς ὦμους τῶν δύο πλησίον αὐτοῦ ἱσταμένων πολιῶν κληρικῶν, οἵτινες εἶνε ἐπίσκοποι, ὥς δηλοῦται ἐκ τοῦ ὁμοφορίου των. Οὗτοι εὐρίσκονται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον καλύπτοντες ἐν μέρει τὸν ἅγιον Δημήτριον. Ἐκ τῶν δύο ἐτέρων κληρικῶν, ὁ δεξιᾷ μὲ πολιὸν γένειον εἶνε ἱερεὺς φορῶν φαιλόνιον (πίν. 70α), ὁ δὲ ἀριστερᾷ διάκονος ἐνδεδυμένος μὲ στιχάριον φέρων ὀράριον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὦμου (πίν. 70β). Οἱ δύο τελευταῖοι διατηροῦνται ἄριστα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων των ἀποδίδονται μὲ ἀκριβές, λεπτομερὲς σχέδιον καὶ σχεδὸν χωρὶς φωτοσχίσεις. Ἀξιοσημείωτος εἶνε ἡ ζωηρότης τοῦ βλέμματος, ὁ ὅλος ἀτομικὸς χαρακτήρ καὶ ἡ φυσιογνωμικὴ δύναμις ἀμφοτέρων· τὰ ἐπικρατοῦντα ῥόδινα χρώματα ἐπιτείνουσι τὸν ζωντανὸν ῥεαλισμὸν τῶν δύο τούτων προσώπων.

Ἡ τεχνικὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ παρουσιάζει ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Θεοτόκου μὲ τὸν ἅγιον Θεόδωρον. Μολονότι δὲ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἡ σχηματοποίησις τῶν ἄλλων μωσαϊκῶν οὔτε τὸ ἀσώματον καὶ ἐπίπεδον, ἀλλὰ τοῦναντίον τὰ σώματα προβάλλουν μὲ ἀρκετὸν ὄγκον καὶ ἀλήθειαν, θεωροῦμεν καὶ τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο ὡς ἀνῆκον εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον μετὰξὺ 7^{ου} καὶ 9^{ου} αἰῶνος, ἐρμηνευομένης τῆς διαφορᾶς τῆς τέχνης λόγῳ τῆς ἀπεικονίσεως συγχρόνων προσωπογραφιῶν.

Ἡ καταστροφή τῶν προσώπων φαίνεται μάλλον ἠθελημένη καὶ πάντως παλαιά, ἐφ' ὅσον ἡ ὀρθομαρμάρωσις, ἣτις τὸ ἀπέκρυψεν, εἶνε παλαιά, ἀλλὰ τόσον τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα ὅσον καὶ ὁ λόγος τῆς καταστροφῆς παραμένουν ἄγνωστα.

ι') *Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου ἐφθαρμένον* (πίν. 71β). Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τὴν ἀνοικομένην εἰς τὸ πάχος τῆς Ἀψίδος παρὰ τὴν στοὰν τοῦ νοτίου περυγίου ἀπεκαλύφθη ἐφθαρμένον μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, μέχρι τῆς ὀσφύος, δεομένου,

1 Πρβ. ἰδίως USPENSKIJ, ἑ.ἀ. πίν. VII καὶ XII.

2 Σπανίξει μὲν ἡ χρῆσις τετραγώνων φωτοστεφάνων εἰς ζῶντα πρόσωπα ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ δὲν λείπει ὁμοῦ καὶ ἐντελῶς. Ἐτερον παράδειγμα ἔχομεν εἰς τὰ

μωσαϊκὰ τῆς Ἀψίδος τῆς μονῆς Σινᾶ εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ Ἡγουμένου καὶ τοῦ Διακόνου, ὥς καὶ εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ.

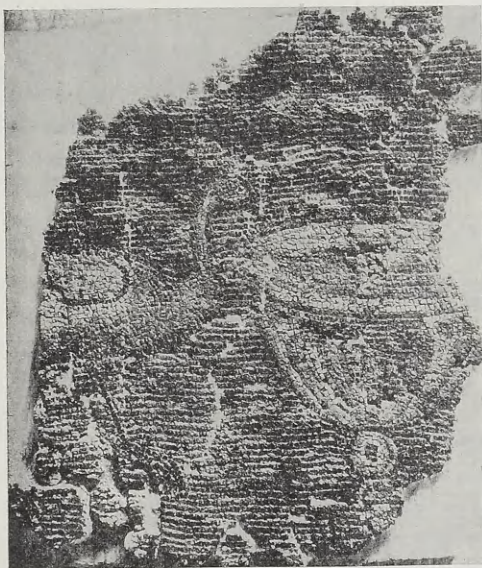
τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου μέχρι τοῦ στόματος εὐρέθῃ κατεστραμμένον. Κάτωθεν ἀφιερωτική ἐπιγραφή κολοβή διασφύζουσα τὰς λέξεις:

... ΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΙΩ...

[ὕπὲρ εὐχῆς] (ὄνομα χορηγοῦ) καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Ἰω(άννας;)

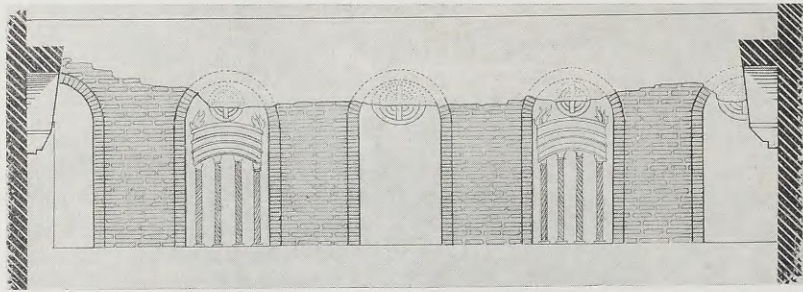
Καὶ τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο φαίνεται σύγχρονον πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ ἱεροῦ Βήματος.

Τέλος τὸ μικρὸν τμήμα τοῦ μωσαϊκοῦ τὸ ἀνευρεθὲν εἰς τὸ ἐσωρράχιον τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος, ἄνωθεν τοῦ τριβήλου τοῦ νάρθηκος, ἔνθα παρίσταται ἀμφορὺς καὶ τὸ ἐν τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παγωνίων (εἰκ. 78), εἶνε πιθανῶς λείψανον τῆς ἀρχικῆς διὰ μωσαϊκῶν διακοσμήσεως τῶν τόξων τοῦ ναοῦ (ἀν. σ. 94). Τὸ τμήμα τοῦτο ἀποσπασθὲν ἀπὸ τοῦ ἐτοιμορρόπου τόξου φυλάσσεται εἰς τὴν Κρύπτην.

Εἰκ. 78. Μωσαϊκὴ διακόσμησις εἰς τὸ ἐσωρράχιον τοῦ τριλόβου τοῦ ὑπερώου τοῦ νάρθηκος.

Εἰς τοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς, τῆς Κρύπτης καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου ἀπεκαλύφθησαν ἀξιόλογοι τοιχογραφίαι ἐν μέρει δυσδιάκριτοι ἢ ἐφθαρμένοι ἐκ σφυροκοπημάτων. Πᾶσαι αἱ τοιχογραφίαι αὗται δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διατηρηθῶσι τινὲς ἐξ αὐτῶν κατέπεσαν ἢ ἀπεχρωματίσθησαν ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποκάλυψίν των, ἄλλαι δὲ ἀπεσπάρσθησαν κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου, ὡς εὗρισκόμεναι εἰς ἐτοιμορρόπους τοίχους. Κατωτέρω περιγράφωμεν τὰς ἀνευρεθείσας τοιχογραφίας, παραθέτοντες τὰς καταπεσούσας ἢ φθαρείσας δι' ἀντιγράφων ἢ φωτογραφιῶν, ληφθεῖσῶν ἅμα τῇ ἐμφανίσει των.

Εἰκ. 79. Τοιχογραφίαι εἰς κόγχας τοῦ κεντρικοῦ χώρου τῆς Κρύπτης.

1. Τοιχογραφίαι τῆς Κρύπτης.

α') Τοιχογραφίαι εἰς κόγχας τοῦ κεντρικοῦ χώρου (εἰκ. 79). Ἀρχαιοτάται τοιχογραφίαι ἀνεφάνησαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς Κρύπτης εἰς τὸν κεντρικὸν αὐτῆς χώρον ἐντὸς τῶν κογχῶν τῶν κρηνῶν, αἵτινες ὁμως ταχέως ἀπεχρωματίσθησαν.

Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν αἱ δύο διετήρουν σχεδὸν πλήρη τὴν τοιχογραφίαν (πρβ. εἰκ. 7), ἐν ἣ παρίσταντο κιβώρια ὑπὸ μορφὴν ἀρχαίων «θόλων» ἐκ τεσσάρων στρεπτῶν κιονίσκων μετ' ὑψηλοῦ κυκλικοῦ ἐπιστυλίου. Ἄνωθεν αὐτοῦ ὑψοῦνται ἐκατέρωθεν ἐν εἵδει ἀκρωτηρίων θύσανοι ἐκ φυτῶν¹, εἰς δὲ τὸ κέντρον τρεῖς ἢ τέσσαρες ὁμόκεντροι γραμμικοὶ κύκλοι χρώματος ἐρυθροῦ, κιτρίνου, φαιοῦ καὶ κυανοῦ, εὐρεθέντες κατεστραμμένοι κατὰ τὸ ἥμισυ, ὁμοῦ μὲ τὸ ἄνω μέρος τῶν κογχῶν. τὸ μέσον τῶν κεντρικῶν κύκλων διακόπτεται ὑπὸ καθέτου κεραίας, ἥτις ὑποθέτομεν ὅτι εἶνε ἡ κάτω κεραία σταυροῦ, ὁπότε οἱ κύκλοι ἔχουν τὸ νόημα τῆς «δόξης»². Οὕτως ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸ ἀρχαιότερον καὶ μοναδικὸν δείγμα τοῦ συμβολικοῦ θέματος τοῦ Κιβωρίου,

1 Μίαν τῶν τοιχογραφιῶν τούτων ὑπονοεῖ πιθανῶς ὁ GRABAR, *Martyrium* σ. 454, μολονότι ἡ περιγραφή δὲν συμπίπτει ἀκριβῶς.

2 Ἀνάλογοι σταυροὶ ἐντὸς κύκλων συναντῶνται εἰς

μικρογραφίας Κιβωρίων πλαισιούντων πίνακας Κανόνων Εὐαγγελίου βλ. D. K. WEITZMANN, *Die byz. Buchmalerei des IX und X Jahrh.*, Berlin 1935, πίν. II.

ὡς τῆς «πηγῆς τῆς ζωῆς», εἰκονιζομένου εἰς πηγὴν ἀγιάσματος, ὅπερ μέχρι τοῦδε ἦτο γνωστὸν μόνον ἐκ μικρογραφῶν Εὐαγγελίων¹.

Αἱ ἀπεικονίσεις τῶν κιβωρίων εἰς τὰς κόγχας προέρχονται πιθανῶς ἐκ τῆς πρώτης φάσεως τοῦ ἐν τῇ Κρύπτῃ ἀγιάσματος, κατόπιν δὲ ἰδρυθῆ εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦσιον μαρμάρινον Κιβώριον τῆς πηγῆς τῆς ζωῆς, ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ ἀντλησις τοῦ ἀγιάσματος (βλ. ἀνωτέρω σ. 52 κέ.).

β') *Τοιχογραφία εἰς ἓνα τῶν σηκῶν τῆς βορείου στοᾶς*. Ἐτεραι τοιχογραφία ἀνεφάνησαν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς βορείου στοᾶς τῆς Κρύπτῃς ἐντὸς τοῦ τελευταίου σηκοῦ καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ. Ἐξώθεν μὲν τοῦ σηκοῦ ἐπὶ τοῦ τοίχου παρίσταται μέγας σταυρὸς, ἐξ οὗ ἔλλειπει τὸ κάτω μέρος τῆς κατακορύφου κεραίας. Ὁ σταυρὸς εἶνε διάλιθος, καταλήγων κατὰ τὰς κεραίας εἰς τὰ συμβολικὰ «μῆλα» μεταξὺ μεγάλων σταγονοειδῶν μαργαριτῶν εἰς τὴν διασταύρωσιν ὑπάρχει δίσκος μὲ μικρὰν παράστασιν, πιθανῶς τοῦ Χριστοῦ, ἀποχρωματισθεῖσαν. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται μεγάλα φοινικοειδῆ φύλλα συμβολίζοντα τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν τῇ Παραδείσῳ καὶ ὑψηλότερον ἀναγράφονται αἱ συνήθεις βραχυγραφίαι τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ (πίν. 72β). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ χαρακτῆρες ἀνήκουν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ «ζωοποιῦ σταυροῦ», ὅστις ἀπὸ τοῦ 7^{ου} μέχρι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν εἰκονομαχίαν εἶνε ἐν μεγάλῃ χρήσει εἰς τοιχογραφίας, μικρογραφίας καὶ ἀνάγλυφα². Μεγαλύτεραν ἀναλογίαν ὁ σταυρὸς οὗτος ἔχει πρὸς τοὺς σταυροὺς τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων τῆς S. Maria Antiqua, τοῦ χρονολογουμένου εἰς τὸν 8^{ον} αἰ. κατὰ τὸν Wilpert³.

Ἐντὸς τοῦ σηκοῦ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς διασφύζεται τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν τῇ φυλακῇ (πίν. 72α), ἀμυδρῶς διακρινόμενον.

Ὁ ἅγιος παρίσταται κάτωθεν τόξου ἐνδεδυμένος ἐλαφρὸν βραχὺν χιτῶνα, καθήμενος ἐπὶ σκίμποδος μὲ τοὺς γυμνοὺς πόδας του χιαστί, ὅπως εἰς τὸ ἀνάγλυφον (βλ. ἀνωτ. σ. 184). Τὸ ἐπὶ κιόνων στηριζόμενον τόξον ἀνοίγεται εἰς ἰσόδομον κτήριον, ὅπερ παριστᾷ συμβολικῶς τὴν φυλακὴν. Ἀνάλογον ἀπεικονίσιν τῆς φυλακῆς συναντῶμεν εἰς κιβωτίδιον τοῦ Βατοπεδίου μὲ παραστάσεις τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου⁴ χρονολογούμενον εἰς τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα, ἐνῶ εἰς σχετικὴν τοιχογραφίαν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (14^{ος} αἰῶν) ἡ φυλακὴ εἰκονίζεται ρεαλιστικῶς ὡς μέγα φρουριακὸν κτήριο⁵.

Εἰς τὸν αὐτὸν σηκὸν βαθύτερον παρίστατο ἡ Δέσις, ἐξ ἧς διεσώθη ὁ Προδρόμος δεξιᾷ, ἐνδεδυμένος πράσινον χιτῶνα καὶ ἰώδες ἱμάτιον εἰς ἐλαφροὺς τόνους, δεξιὰ δὲ ἡ

1 J. STRZYGOWSKI, Das Etschmiadzin Evangeliar, σ. 58. Τελευταῖος ἀρίστην συγκέντρωσιν τοῦ ὅλου παρέχει ὁ P. UNDERWOOD, The Fountain of Life in manuscripts of the Gospels (Dumbarton Oaks Papers No 5), ὅστις ὅμως συνδέει ὅλα τὰ παραδείγματα μὲ Βαπτιστήρια καὶ ἐν γένει μὲ τὸν συμβολισμὸν τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος.

2 Ἀπαρίθμησιν χρονολογημένων σταυρῶν βλ. εἰς M. KALLIGA, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, σ. 60 κέ. καὶ H. STERN, Les repré-

sentations des Conciles (Byzantion XI, 1936, σ. 140 κέ.), ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία προσθέτομεν τὴν μελέτην τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗ, Εἰκονομαχικὰ μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ (ΑΕ. 1937, σ. 341 κέ.).

3 J. WILPERT, Die römischen Mosaiken κλπ., Freiburg 1924, τ. IV πίν. 200.

4 Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κιβωτίδιον, ΑΕ. 1936, σ. 101 κέ. πίν. Β.

5 G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1911, πίν. 68,3.

Θεοτόκος, τῆς ὁποίας διατηρεῖται μέρος μόνον τοῦ κορμοῦ καὶ αἱ εἰς ἱεσῖαν χεῖρες, γυμναὶ μέχρι σχεδὸν τῶν ἀγκώνων ἢ παρὰστασις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ βάθος τοῦ σηκοῦ ἔχει καταστροφῇ.

Καὶ αἱ τρεῖς αὗται τοιχογραφίαι εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ στρώματος· βραδύτερον ἢ Δέησις ἐκαλύφθη ὑπὸ δευτέρου στρώματος τοιχογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται ὀλίγα λείψανα, ἀφῆθη δὲ ἡ παρὰστασις τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν τῇ φυλακῇ ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς ὥς καὶ ὁ ἔξωθεν τοῦ σηκοῦ σταυρός. Ὑποθέτομεν ὅτι καὶ αἱ τρεῖς αὗται τοιχογραφίαι εἶνε σύγχρονοι χρονολογούμεναι εἰς τὸν 9-10^{ον} αἰῶνα.

γ') *Τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἑμμανουήλ* (πίν. 72γ). Εἰς τὸν ἡμικυκλικὸν θάλαμον τῆς νοτίας κλίμακος ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸς τὴν Κρύπτην διεσώθη ἱκανῶς ἐφθαρμένη τοιχογραφία τοῦ

Εἰκ. 80. Κατασφαρεῖσα τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς δύο στρώματα ἀναφανείσα εἰς τὴν στροφὴν τῆς δευτέρας κλίμακος τῆς Κρύπτης.

Χριστοῦ ὡς Ἑμμανουήλ, εἰς τὸν βυζαντινὸν τύπον τοῦ ἐνσαρκωθέντος «Υἱοῦ» ὑπὸ μορφὴν παιδίου ἐν προτομῇ. Παρὰλλήλους παραστάσεις συναντῶμεν εἰς μωσαϊκὰ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου (11^{ον} αἰ.), Μονρεάλε Παλέρμου (1085), ἀμφότερα ἄνωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος εἰς Nerediža παρὰ τὸ Νοβογορόδ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹. Πρὸς τὴν τελευταίαν ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία ἔχει τὴν μεγαλυτέραν ἀναλογίαν ὥς πρὸς τὸν τύπον τοῦ προσώπου καὶ τὴν βραχεῖαν οὐλὴν κόμην, ἀλλ' εἰς καλλιτέραν ἐκτέλεσιν· δύναται δὲ πιθανῶς νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν.

δ') *Κατασφαρεῖσαι τοιχογραφίαι τῆς κλίμακος τῆς Κρύπτης*. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς δευτέρας κλίμακος, τῆς ἀγούσης ἀπὸ τοῦ νοτίου πτερυγίου εἰς τὴν Κρύπτην, ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὴν στροφὴν τῆς κλίμακος τοιχογραφίαι εἰς δύο στρώματα, αἵτινες δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διασωθῶσιν.

Εἰς τὸ ἄνω στρώμα παρίστατο ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ὁ Χριστὸς ὡς Παντοκράτωρ ἐνθρονος (εἰκ. 80), ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁλόσωμος ὁ ἅγιος Νικόλαος, ἡ κεφαλὴ τοῦ ὁποίου εἶχε κατὰ τὸ πλεῖστον καταστροφῇ (πίν. 73β). Πλήρης μεγαλείου εἶνε

¹ Ph. SCHWEINFURTH, Geschichte der russischen Malerei, Haag 1930, εἰκ. 35.

ή παράστασις τοῦ Χριστοῦ, ὅστις κάθηται ἐπὶ θρόνου με ὑψηλὸν ἐρείσινωτον, στηρίζων τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὸ γόνυ· εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ πατεῖ ἐπὶ ὑποποδίου με τὸν ἕνα πόδα προέχοντα. Ἡ ὅλη στάσις, ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὄγκου, αἱ ὀρθαὶ ἀναλογίαι καὶ ἡ σοφὴ καὶ ἀκριβὴς πτυχολογία μαρτυροῦν ἐποχὴν ἀναγεννήσεως. Τὸ πρόσωπον, ἂν καὶ ἐσώζετο μέχρι τῶν ὀφθαλμῶν (πίν. 73α), ἔχει μεγίστην ὁμοιότητα πρὸς τὸν Χριστὸν Εὐεργέτην τοῦ ναοῦ τῆς Μπογιάνας ἐν Βουλγαρίᾳ τοῦ ἔτους 1256¹. ὁ αὐτὸς ὅλως ἥπιος τύπος, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὁποῦ ἀποδίδονται με κλασικὴν πλαστικότητα, ἀκρίβειαν καὶ ἐλευθερίαν. Εἶνε χαρακτηριστικὸν ἔργον τῆς παλαιολογείου ἀναγεννήσεως τῆς σχολῆς τῆς πρωτευούσης, ἣτις, ἀρχομένη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἀκμάζει εἰς τὴν δευτέραν πρωτεύουσαν καθ' ὅλον τὸν 14^{ον} αἰῶνα. Ἐκ τῆς τοιχογραφίας τοῦ κάτω στρώματος εἶχεν ἀναφανῇ μόνον μικρὰ κεφαλὴ εἰς ἀδρὰν ἀρχαϊότροπον τεχνοτροπίαν (εἰκ. 80).

Δυσδιάκριτα ἔχνη τοιχογραφιῶν διακρίνονται εἰς τὸν θόλον καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης, ὡς καὶ τὴν καμάραν τοῦ σηκοῦ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εἰς τὴν στεφάνην τοῦ ὁποῦ ὑπάρχει μωσαϊκὴ ἐπιγραφὴ δυσανάγνωστος, λείψανα δὲ μωσαϊκῶν διακοσμῆσεων διατηροῦνται ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων τοῦ κρηπιδώματος τῆς Ἀψίδος, ὡς εἶπομεν καὶ ἀνωτέρω (σ. 57). Τμῆμα διακοσμητικοῦ σχεδίου τοῦ 14^{ου} αἰ. διασφύζεται εἰς τὴν νοτίαν στοὰν ἔξωθεν τοῦ παρεκκλησίου.

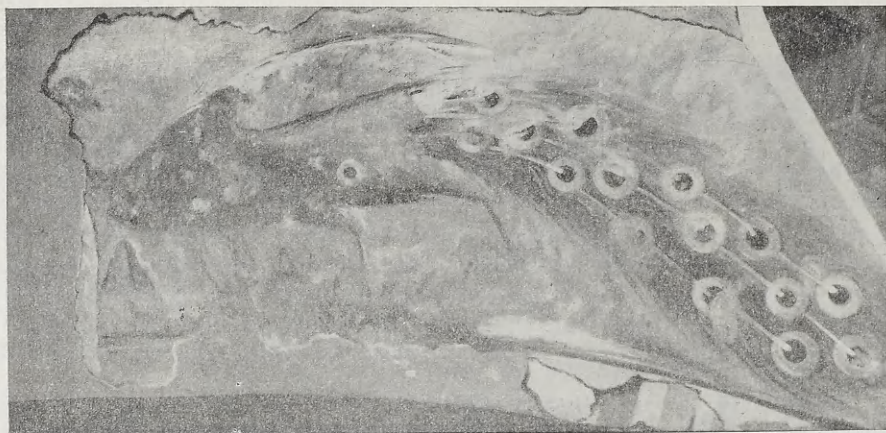
Τέλος εἰς περισυλλεγέντα συντρίμματα ἐκ τῶν καταπεσόντων κονιαμάτων τῆς Κρύπτης διασφύονται μικρῶν διαστάσεων τοιχογραφίαι διαφόρων ἐποχῶν, ὡς κεφαλὴ νέου, τοῦ ὁποῦ ἡ ζωηρῶς γραμμικὴ σχεδίασις τῶν μεγάλων, ἀνοικτῶν ὀφθαλμῶν, εἶνε χαρακτηριστικὴ τοῦ 9^{ου} αἰ. (πίν. 74α), χαρίεσσα κεφαλὴ γυναικός, ἥς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀποδίδονται διὰ λεπτοῦ σχεδίου καὶ ἁβροῦ πλάσεως μετὰ πρᾶσινων μέσων τόνων, πιθανῶς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (πίν. 74β), καὶ κεφαλὴ ἀγγέλου τέχνης 14^{ου} αἰ. (πίν. 74δ).

Ἐκ τῶν λειψάνων τούτων τοιχογραφιῶν καὶ μωσαϊκῶν, εἰς διάφορα μέρη τῆς Κρύπτης εὐρισκομένων, συνάγεται ὅτι ὁλόκληρος ἡ Κρύπτη ἢ μέγα μέρος αὐτῆς εἶχε διακοσμηθῇ· φαίνεται δὲ ὅτι ἐνωρὶς εἶχον καταπέσει τὰ κονιάματα ἔνεκα τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων χρησιμοποιοῦσεως αὐτῆς εἰς παλαιότερους χρόνους δι' ἐργαστήρια καὶ τῆς ἐπιχωματώσεώς της εἰς νεωτέρους χρόνους.

Εἰκ. 81. Τμῆμα τοιχογραφίας εἰς τὴν βόρειον κεντρικὴν κιονοστοιχίαν.

1 A. GRABAR, L'église de Boiana, Sofia 1922, σ. 56 πίν. XVII.

Εἰκ. 82. Διακόσμησης ἀναφανείσα εἰς τὸ μέτωπον τῆς ΒΑ. κιονοστοιχίας τοῦ βορείου πτερυγίου.

2. Τοιχογραφίαι τῆς βασιλικῆς.

α') Δείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος μὲ διακοσμητικὰ θέματα. Ἐκ τῶν ἀναφανεισῶν τοιχογραφιῶν κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης ἐν τῇ βασιλικῇ ἐλάχιστα μόνον λείψανα θὰ ἠδύναντο ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν ἀρχικὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ, ὡς ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω (σ. 100 καὶ 127): εἶνε δὲ ταῦτα: παράστασις ἀγγείου, εἰς σχῆμα κανθάρου, μετὰ σταφυλῶν (εἰκ. 81) εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς κεντρικῆς κιονοστοιχίας, ἀνάλογος πρὸς μωσαϊκὰ τῆς Ἀχειροποιήτου (DIEHL, Monuments, πίν. XII), καὶ πλήρες ἀληθείας παγῶν ἐπὶ χλοεροῦ πρασίνου ἐδάφους (εἰκ. 82), ἀποκαλυφθὲν εἰς τὸ μέτωπον τῆς ΒΑ κιονοστοιχίας τοῦ βορείου πτερυγίου.

β') Τοιχογραφίαι τοῦ ἱεροῦ Βήματος (πίν. 75). Εἰς τὴν δευτέραν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν τοῦ ναοῦ, ἥτοι τὸν 7^{ον} αἰῶνα, δύναται ν' ἀποδοθῇ ἡ ἐνίαία τοιχογράφησις τῶν ἄνωθεν τῶν μεγάλων τόξων τοῦ ἱεροῦ Βήματος ὑψουμένων τοίχων μετὰ τῶν τετραλόβων παραθύρων, τῶν φωταγωγῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἅτινα εἶχον ἐντοιχισθῇ ἐξ ἀρχαίας ἐποχῆς, ζωγραφηθέντα διὰ κυγκλίδων ἐκ πρασίνου χρώματος¹ (πρβ. πίν. 31β). Δυτικῶς τῶν τετραλόβων παραθύρων παρίστανται ἐντὸς ἐρυθροῦ πλαισίου ὁλόσωμοι ἀρχάγγελοι ὡς φρουροὶ τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Τὰ τόξα τῶν παραθύρων πλαισιοῦνται δι' ἰωνικοῦ κυματίου, τὰ διάμεσα δὲ τῶν τόξων μέτωπα κοσμοῦν ἐναλλάξ διάλιθοι, ἀκτινοβόλοι σταυροὶ μετὰ περισσευθῶν ἐκατέρωθεν καὶ μεγάλα φύλλα ἀκάνθου, τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων ἀπολήγουν εἰς σπείραν (πίν. 74 γ). Τὸ ἀνώτατον μέρος διαθέει ζώνη ἐκ λεσβίου κυματίου. Ἀνάλογος διάκοσμος φαίνεται ὅτι ἐσυνεχίζετο καὶ κατὰ μῆκος τῶν ὑψίστων τοίχων

1 Οἱ ὑψίστοι οὗτοι τοῖχοι κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ ἀνενεώθησαν.

μὲ τοὺς φωταγωγοὺς τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ὡς δεικνύει ἡ ἄκανθος καὶ τὸ ἐκ κυματίου πλαίσιον τοῦ πρώτου παραθύρου τοῦ μέσου κλίτους, διασωθέντος κατὰ τὸ ἥμισυ μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1917.

Θέματα καὶ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν μαρτυροῦν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν καὶ ἑλληνιστικὴν παράδοσιν τέχνης. Ὁ καλύτερον διασωθεὶς ἀρχάγγελος ἄνωθεν τοῦ βορείου μεγάλου τόξου τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ ἐρυθροπὸν ἱμάτιον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χαμηλὰ ξίφος· τὸ σῶμα εἶνε ἐστραμμένον ἐλαφρῶς δεξιᾷ, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ στρέφει ἀριστερά. Ἡ πλήρης χάριτος σταθερὰ καὶ ἐλευθέρᾳ αὕτη στάσις, ἡ εὐρύτης τοῦ σχεδίου καὶ αἱ ὀρθαὶ ἀναλογίαι μαρτυροῦν ἔργον ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως τῆς σχολῆς τῆς πρωτευούσης, ἀνάλογον πρὸς τοιχογραφίας τῆς S. Maria Antiqua τὰς γενομένας ἐπὶ τοῦ ἑλληνος Πάπα Ρώμης Ἰωάννου VI (705-708) ¹.

Εἰς τὰ διάμεσα τῶν τόξων, ὁ διάλυτος σταυρός, τοῦ ὁποῖου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καταλήγουν εἰς μεγάλους σταγονοειδεῖς μαργαρίτας, εἶνε χαρακτηριστικὸς ἀπὸ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς (ἀν. σ. 201). Ὅμοιον θέμα ἀκτινοβόλου σταυροῦ, μετὰ πτηνῶν καὶ φύλλων ἀκάνθου ἐκατέρωθεν, συναντῶμεν εἰς πλεόν ἐσχηματοποιημένην μορφήν εἰς μικρογραφίας τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἑτσματισίν, τὰς ὁποίας ὁ Strzygowski χρονολογεῖ εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα ², ὁ Kōmsted εἰς τὸν 7^{ον}-8^{ον} αἰῶνα ³ καὶ ἡ Νερσεσιάν εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα ἐξ ἀρχαιοτέρων ἀλεξανδρινῶν καὶ κοπτικῶν προτύπων ⁴.

Τὸ ἐξ ἑλληνιστικῶν προτύπων θέμα τῶν τριῶν μεγάλων φύλλων τῆς ἀκάνθου, μὲ τὰ ἄκρα ἀπολήγοντα εἰς σπείραν, συναντῶμεν εἰς μωσαϊκὰ ἀπὸ τοῦ 5^{ου} μέχρι τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ὑπὸ τὴν μορφήν βάσεων φυτικῶν λυχνοστατῶν, εἰς τὸν ἅγιον Βιτάλιον καὶ τὸ Βαπτιστήριον τῶν ὀρθοδόξων ἐν Ραβέννῃ, εἰς τὰ μωσαϊκὰ τῆς θόλου τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, χρονολογούμενα ὑπὸ τοῦ Weigand εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα ⁵ καὶ εἰς τὸ τέμενος τῆς Δαμασκοῦ, χρονολογούμενα ἐξ ἐπιγραφῆς τῇ 691 ⁶.

γ') *Τοιχογραφίαι ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου*. Εἰς τὸ κέντρον περιῖπου τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς, ἄνωθεν τῶν πυλῶν, ἀνεφάνησαν λείψανα ἀρχαίων τοιχογραφιῶν ἐκ σειρᾶς ἁγίων ἐν προτομῇ ἐντὸς ἐγκολπίων καὶ κάτωθεν αὐτῶν ἐκ δευτέρας σειρᾶς ὀλοσώμων ἁγίων· αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶχον διατρυπηθῇ ὑπὸ τῶν δοκῶν τοῦ προστεθέντος δαπέδου τῶν ὑπερῶν (βλ. ἀν. σ. 104). Ἐξ αὐτῶν καλύτερον διεκρίνετο ἡ ἐν ἐγκολπίῳ προτομῇ τοῦ ἁγίου Πολυκάρπου ἐντὸς ἐρυθροῦ βάθους μὲ λείψανα ἐπιγραφῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου (βλ. πίν. 27). Μολονότι τὰ χρώματα εἶχον ἐν μέρει ἐκπέσει, διεκρίνετο ὁ ἐλεύθερος ζωγραφικὸς τρόπος τῆς ἐκτελέσεως διὰ τόνων χρώματος καὶ ἡ ἄνευ διαγραμμάτων ἀπόδοσις τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τοῦ λευκοῦ γενείου. Ἡ τοιχογραφία αὕτη δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 6^{ον} ἢ τὸν 7^{ον} αἰῶνα.

1 WILPERT, ἔδ., τ. IV πίν. 152-165.

2 J. STRZYGOWSKI, Das Etschmiadzin Evangeliar, Biénné 1891, πίν. II-III.

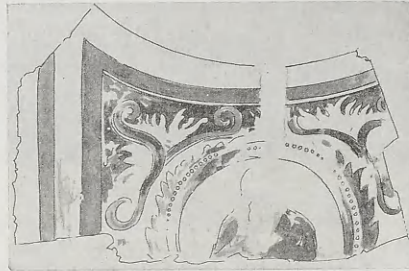
3 KÖMSTED, Vormittelalterliche Malerei, 1929, σ. 79.

4 S. DER NERSESSIAN, The date of the initial miniatures of the Etschmiadzin Gospel (The Art Bulletin XV N° 4 σ. 327-360).

5 E. WEIGAND, Der Kalenderfries von H. Georgios in Thessaloniki ἐν BZ., 34, 1939, σ. 116 κέ.

6 MARGUERITE VAN BERCHENS, The Mosaics of the Dome of the Rock and of the great mosque in Damascus, Oxford 1932, ἐν GRESWELL, Early Moslem Architecture I. E. LOREY, Les mosaïques de la mosquée des Omayyades ἐν Syria III, 1931, σ. 1-24 πίν. I-XII.

Τοιχογραφημένα εuréθησαν ακόμη τὰ μεγάλα, καταπεσόντα κατὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1917, τμήματα τῶν μετώπων τῆς νοτίας διαμέσου κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς. Εἰς μὲν τὰ διάμεσα τῶν τόξων παρίσταντο δλόσωμοι ἄγιοι εἰς στάσιν δεήσεως, ἄνωθεν δὲ τῶν τόξων ἐντὸς ἐρυθρῶν πλαισίων προτομαὶ ἁγίων εἰς ἐγκόλπια, περιγεγραμμένα διὰ σειρᾶς μαργαριτῶν, εἰς δὲ τὰς γωνίας φύλλα ἀκάνθου σπειροειδῶς κατὰ τὰ ἄκρα ἐλισσομένης, ὁμοίας πρὸς τὰς ἀκάνθους τοῦ ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 83).

Εἰκ. 83. Λείψανα τοιχογραφιῶν ἄνωθεν τῶν τόξων τῆς καταπεσούσης νοτίας κιονοστοιχίας.

Ἡ ἄρτιώτερον διασωθεῖσα δλόσωμος μορφή παριστᾷ ἁγίαν μὲ τὰς χεῖρας ἄπλου-
μένης ἐν δεήσει, ἐνδεδυμένην πολυτελεῖ ῥοδόχρουν χλαμύδα μὲ ἰώδες ταβλίον καὶ τὰς
συνήθεις διακοσμήσεις ἐκ κύκλων (πίν. 76). Παρὰ τὴν σχετικὴν εὐρύτητα τῆς πτυχο-
λογίας, τὰς ὀρθὰς ἀναλογίας καὶ ποιὰν τινα ἀπόδοσιν τῆς τρίτης διαστάσεως διὰ φωτο-
σκιάσεως, ὑπερισχύει ὁ ὑπεραισθητὸς χαρακτηρ διὰ τῆς ἀκνησίας, τῆς ἱεροπρεποῦς
στάσεως καὶ τῶν ὑπερμέτρως μεγάλων καὶ ἀνοικτῶν ὀφθαλμῶν¹. Ἀρκετὴ ἀναλογία εἰς
τὸν τύπον τοῦ προσώπου καὶ τὴν τεχνοτροπίαν συνδέει τὴν τοιχογραφίαν αὐτὴν πρὸς
τὴν σειρὰν τῶν ἁγίων γυναικῶν τῆς S. Maria Antiqua τῆς Ρώμης, τὴν χρονολογουμέ-
νην τῷ 741-752². καίτοι δὲ ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία, τόσον ἐν σχέσει πρὸς αὐτὰς ὅσον
καὶ πρὸς τὰ μωσαϊκὰ τῶν πεσσῶν, παρουσιάζει ὀλιγωτέραν σχηματικὴν αὐστηρότητα,
νομιζόμεν ὅτι χρονολογεῖται εἰς τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἥτοι τὸν 7^{ον}-8^{ον} αἰῶνα.

δ') *Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου.* Ἐκτενεῖς τοιχογραφίαι διασώζονται κατὰ
μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου εἰς τὰ διάμεσα τῶν διλόβων παραθύρων. Εἰς τὸ ἄνω μέρος,
ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς γενέσεως τῶν τόξων τῶν παραθύρων, διαθέει δλόκληρον τὸν
τοῖχον πλατεία διακοσμητικὴ ζώνη μὲ ἐρυθρὰ πλαίσια, φέρουσα ἐν μέσῳ κλάδων
φοινίκων ἐναλλάξ μεγάλα ἀντιμέτωπα πτηνά, παγώνια ἢ νήσσας, ἐρυθροὺς σταυροὺς
καὶ καλάθους μὲ ρόδια (βλ. πίν. 79β, πρβ. καὶ Παράρτημα ΑΔ 1918 πίν. 12). Τὰ πτηνά

¹ Πρβλ. ὁμοιότητα εἰς σχῆμα καὶ ἐκφρασιν ὀφθαλ-
μῶν πρὸς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα
Ρώμης, τῶν ἀρχῶν τοῦ 8^{ου} αἰ. (WILPERT, ἔ.α., τ. IV
πίν. 169-175).

² Πρβλ. εἰκόνα ἐν VAN MARLE, Italian Schools
of Painting, Hague 1923, εἰκ. 41 καὶ ἑγχρωμον ἐν
WILPERT, ἔ.α., τ. IV πίν. 185.

παρουσιάζουν μεγάλην απλούστευσιν σχεδίου και χρώματος ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀποκαλυφθὲν παγώνι εἰς τὸ βόρειον περὺγιον (εἰκ. 82). Κάτωθεν τῆς διακοσμητικῆς αὐτῆς ζώνης, μετὰξὺ δευτέρου και τρίτου παραθύρου, εἰκονίζεται ἐντὸς ἐρυθροῦ πλαισίου μετὰ διπλῆς σειρᾶς μαργαριτῶν ὁ ἅγιος Δημήτριος δεόμενος, εἰς βάθος ἐν εἶδει τοίχου ὑψουμένου μέχρι περίπου τῶν ὤμων ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου ἱπτάμενοι ἄγγελοι, εἰς τὴν συνήθη στάσιν, κρατοῦν διάδημα. Κάτωθεν τῆς τοιχογραφίας εἰς δύο στίχους ἡ ἐπιγραφή: «Υπὲρ ἐνθῆς και σ(ωτηρίας) τοῦ δούλου σου Κά(ρπου;)» (πίν. 77). Ἡ τοιχογραφία αὕτη ἐγένετο κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τῶν ὁποίων μιμεῖται τὴν στάσιν, τὸ ἔνδυμα, τὸν τύπον τοῦ προσώπου και τὴν κόμωσιν. Αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἐκτέλεσεως τοῦ προσώπου ἔχουν χαθῆ, διότι πλὴν τοῦ προσπλασμοῦ ὅλα τὰ χρώματα ἔχουν ἀποτριβῆ.

Ἱστορικὴ τοιχογραφία (πίν. 78-79). Ἀνατολικώτερον μετὰξὺ τοῦ τελευταίου διλόβου παραθύρου τοῦ νοτίου τοίχου και τοῦ τοξοῦτοῦ ἀπλοῦται μεγάλη ἱστορικὴ σκηνή, πλαισιουμένη ὑπὸ γραπτοῦ λεσβίου κυματίου, ὁμοίου πρὸς τὸ κοσμοῦν τοὺς ὑψίστους τοίχους τοῦ ἱεροῦ Βήματος¹. Ἡ τοιχογραφία αὕτη κατεστράφη εἰς τὸ μέσον ὑπὸ διανοιχθέντος παραθύρου (βλ. ἀν. σ. 79).

Εἰς τὸ ἀριστερὸν αὐτῆς τμήμα παρίσταται θριαμβευτικὴ εἴσοδος αὐτοκράτορος εἰς πόλιν (πίν. 78). Προπορεύονται μὲ ταχείαν κίνησιν τρεῖς ἔφηβοι, ἐξ ὧν διεσώθησαν οἱ δύο². Ὁ αὐτοκράτωρ ἔφιππος μὲ φωτοστέφανον και ταινίαν εἰς τὴν κεφαλὴν, ἐνδεδυμένος ἀπλὴν στολήν, ἐν εἶδει περισκελίδος, και βραχεῖαν γλαμύδα, ὑψώνει τὴν δεξιὰν χεῖρα εὐλογῶν. Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἔφιπποι και δύο πεζοὶ μὲ ἀσπίδας, αἱ κεφαλαὶ τῶν ὁποίων ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον καταστραφῆ. Εἰς τὸ βάθος παρίσταται ἀρχιτεκτόνημα ἐκ δύο παραλλήλων γραμμῶν και σειρᾶς ὀρθογωνίων μετὰ ἀετωμάτων, κοσμουμένων διὰ ῥόμβων και ἀνθρωπίνων παραστάσεων εἰς τὰ διάμεσα τῶν ὀρθογωνίων εἰκονίζεται σκηνὴ κυνηγίου και ἐπιγραφὴ ἐλλιπής: *ολειο|τεορ|νοσε*. Τὸ ὄλον στεγάζεται διὰ κεράμων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀναθρόσκουν φλόγες και πυκνὸς καπνός. Ἀριστερὰ ὑπῆρχεν ἐπιγραφὴ στυλῆδων καθορίζουσα τὸ οἰκοδόμημα, ἐξ ἧς διεσώθη ἡ κατάληξις *κη*. Ἡ συμβατικὴ παράστασις τοῦ πυρπολουμένου κτηρίου, καθιστᾷ δύσκολον τὸν καθορισμὸν αὐτοῦ, ἀν πρόκειται δηλ. περὶ τοῦ Σταδίου³ ἢ γενικώτερον περὶ τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, ὡς ὑποδεικνύει ἡ κατάληξις τῆς ἐπιγραφῆς *κη*, δυναμένη νὰ συμπληρωθῇ μὲ τὴν λέξιν Θεσσαλονίκη. Καὶ ἀν ὅμως δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ

¹ Περὶ τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Παράγραμμα ΑΔ. 1918, σ. 26 κέ. και πίν. 13 και 14 ἐξ ἀντιγραφῶν· πρὸβ. και Guide du Musée Byzantin d'Athènes, 1932, σ. 156 εἰκ. 85 ὁμοίως ἐξ ἀντιγράφου, ὅπερ εἶχον ὑπ' ὄψει οἱ: Α. GRABAR, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, σ. 131, 234 πίν. VII,2 και Α. VASILIEV, L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Thessalonique en 688 ἐν Orientalia christiana periodica τ. XIII, Ρώμη 1947, σ. 355 κέ.

² Ἡ παράστασις τῶν προπορευομένων τῆς πομπῆς πεζῶν ἐφήβων θὰ ἦτο συνήθης εἰς εἰκονιζομένας σκηνὰς θριαμβευτικῆς εἰσόδου ἡγεμόνων κατὰ τοὺς μέσους

αἰῶνας, ἀν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν περιγραφὰς εἰς μεταβυζαντινὰ ἔπη· πρὸβ. Ἐρωτόκριτον, ἔκδ. ΣΑΛΘΟΥΔΙΔΟΥ, 1915, στίχ. 375-379, ἐνθα περιγράφεται ἡ εἴσοδος εἰς τὴν «γιάστραν» τοῦ υἱοῦ τοῦ Ρήγγα τοῦ Βυζαντίου ὡς ἑξῆς:

Κι' ἐμπρὸς ἀπ' ὅλους ἔρχονταν πεζοὶ ὄχι καβαλλάροι
νέοι ὄχι τὸ ξαυμάτωτοι τοῦ βασιλῆα ἀλογάροι
ἐνὸς καιροῦ, ἐνὸς κορμοῦ, μὴ φορεσὰ ντυμένοι,
σοῦργοί, ξανθοί, μακροί, λυγροὶ κι' ὁμοσφοκαμωμένοι.

³ Τὴν γνώμην αὕτην, ἣν ἐξέφερα μετ' ἐνδοιασμοῦ ἐν ΑΔ. (ἔ.ἀ. σ. 27), ὑποστηρίζει ὁ Α. ΖΥΓΟΠΟΥΛΟΣ (Συμβολαί, σ. 26 κέ.).

τοῦ Σταδίου προφανῆς εἶνε ἡ παράστασις αὐτοῦ ἐκ προτύπων πόλεως μὲ τὰ ὀρθογώνια οἰκήματα καὶ τὰς μεγάλας ἄνωθεν κεράμους¹.

Εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς, πέραν τοῦ διανοιχθέντος παραθύρου, εἰκονίζεται τὸ ἐσωτερικὸν τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὡς δηλοῖ ἐπιγραφή ἄνωθεν τῆς καιομένης στέγης: «*Ἡ ἁγία ἐκκλησία ἡ ἐν τῷ Στ(αδίῳ)*» (πίν. 79). Ἐκ τῆς βασιλικῆς διεσώθη τμήμα τῆς Ἀψίδος, μετὰ τοῦ ἀετώματος ἀριστερά, καὶ τὰ ὑπερῶα, ἔνθα γυναικες διωκόμεναι καὶ ἀκοντιζόμεναι ὑπὸ βαρβάρων συνωθοῦνται πρὸς τὸ ἱερὸν Βῆμα, ὑψώνουσαι ἱκετευτικῶς τὰς χεῖρας. Ὅμοιοι σκηναὶ ἐλάμβανον χώραν καὶ εἰς τὸ καταστραφέν κάτω μέρος τῆς βασιλικῆς: δεξιὰ διακρίνεται βάρβαρος εἰσορμῶν μὲ ἀκόντιον εἰς τὴν χεῖρα, ἀριστερὰ δὲ ἄγγελος, τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἡ κεφαλὴ καὶ αἱ πτέρυγες, κατέρχεται ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἵνα σώσῃ τοὺς διωκομένους καὶ διώξῃ τοὺς εἰσορμήσαντας βαρβάρους.

Προβληματικὸν εἶνε ποῖον ἱστορικὸν γεγονὸς εἰκονίζεται ἐνταῦθα καὶ τίς εἶνε ὁ ἐν πομπῇ εἰσερχόμενος αὐτοκράτωρ.

Ὁ Vasiliev μὴ λαβὼν ὑπ' ὄψιν ὁλόκληρον τὴν σκηνήν, οὔτε τὴν παριστωμένην εἰς τὸ βάθος πυρπολουμένην πόλιν καὶ ἐξετάζων μόνον τὴν εἴσοδον τοῦ αὐτοκράτορος ἐκ δημοσιευθέντος ἀντιγράφου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἐκφέρει ἀδιστάκτως τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β', περὶ τοῦ ὁποίου ἱστορικαὶ μαρτυρίαι ἀναφέρουν ὅτι, ἀφοῦ κατενίκησε καὶ ἀπώθησε τοὺς Σλαύους, ἔφθασε μέχρι τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Vasiliev πιστοποιεῖ τὴν διαμονήν του ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐκ τῆς κατωτέρω μνημονευομένης ἐπιγραφῆς περὶ δωρεᾶς ἁλυκῆς².

Τὸ ἱστορικὸν τοῦτο γεγονὸς ὅμως δὲν συμβιβάζεται μὲ βαρβαρικὴν εἰσβολὴν ἐντὸς τῆς πόλεως. Μαρτυρουμένην πρώτην ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σφαγὴν τῶν κατοίκων τῆς, οὔτε ἐκ τῶν χρονογράφων οὔτε ἐκ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου γνωρίζομεν ἄλλην ἀπὸ τὴν συμβᾶσαν κατὰ τὸ ἔτος 904 ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν. Ἐὰν ἡ τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀναφέρεται εἰς τὴν ἄλωσιν ταύτην, τότε ὁ εἰκονιζόμενος αὐτοκράτωρ πρέπει νὰ εἶνε ὁ σύγχρονος πρὸς τὰ γεγονότα Λέων ὁ Σοφός (886-912), οὐδεμία ὅμως μαρτυρία ὑπάρχει περὶ ἐπισκέψεώς του εἰς τὴν Θεσσαλονίκην.

Σταθερὰ στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν δὲν προσφέρει οὔτε ἡ εἰκονογραφία οὔτε ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον πρόκειται οὐχὶ περὶ εὐαγγελικῆς ἀλλὰ περὶ ἱστορικῆς σκηνῆς, διὰ τὴν ὁποίαν τὸ συγκριτικὸν ὕλικόν εἶνε ἔτι σπανιώτερον³.

1 Πορ. ἀνάλογον παράστασιν πόλεως εἰς μικρογραφίαν Ὁμιλίων Γερησοῦ τοῦ Νοζιανζηνοῦ (OMONT, *Miniatures des plus anciens Manuscrits Grecs* κλπ., Paris 1929, πίν. LIV).

2 Βλ. κατωτέρω τὸ κεφ. τῶν ἐπιγραφῶν.

3 Καὶ εἰς εὐαγγελικά ὅμως θέματα παρατηρεῖται μεταξὺ τῆς τέχνης 6ου-7ου καὶ 9ου-10ου αἰ. στενὴ ὁμοιότης εἰκονογραφικῶν τύπων καὶ τεχνοτροπίας. Χαρακτηριστικὸν εἶνε ὅτι τὰ σφῆζόμενα μνημειώδη ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως τὰ μωσαϊκὰ τῆς Κοιμήσεως τῆς Νικαίας καὶ τῆς Ἀγγελοκτίστου Κύπρου, ὡς καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Castelseprio, ἀποδίδονται

ὑπ' ἄλλων μὲν εἰς τὸν 6ον-7ον αἰ. ὑπ' ἄλλων δὲ εἰς τὸν 9ον-10ον αἰ. (βλ. TH. SCHMIT, *Die Koimesiskirche von Nicäa*, Berlin 1927, O. WULFE, *Altchr. und byzant. Kunst*, σ. 545 καὶ 721, Μ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς Ἀγγελοκτίστου Κύπρου ἐν *Byz. Neugr. Jahrb.* 14, 1937/8 σ. 53 κέ., K. WEITZMANN, *Gli affreschi di S. Maria di Castelseprio* ἐν *Rassegna Storica del Seprio*, 1949-50, σ. 12, G. BOGNETTI, *Aggiornamenti in Castelseprio*, αὐτόθι, σ. 28 κέ. καὶ A. GRABAR ἐν *Gazette des Beaux Arts*, 1950 σ. 107-111).

Πάντως παρουσιάζει ικανήν ἀναλογίαν πρὸς μικρογραφίαν τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ τοῦ ἔτους 880, τὴν παριστῶσαν τὴν εἴσοδον τοῦ Ἰουλιανοῦ εἰς τὴν Κτησιφῶντα¹. Τόσον ὁ ἔφιππος αὐτοκράτωρ μετὰ τῆς συνοδείας αὐτοῦ, ὅσον καὶ ἡ παράστασις τῆς πόλεως ἔχουν ἱκανὰς ὁμοιότητας· ὁμοιος δὲ εἶνε καὶ ὁ διάκοσμος τῶν ἐνδυμάτων τῶν δύο ἐφήβων πρὸς πολλὰς μικρογραφίας τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου².

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν, παρατηρεῖται ἀρκετὴ συγγένεια εἰς τὸν ἐλεύθερον, ἀκριβῆ καὶ ταχὺν τρόπον τῆς ἀποδόσεως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, εἰς τὴν ἐλαφρὰν ἄνευ σκιᾶς πλάσιν καὶ τὴν διὰ λευκῶν κατὰ τὸ πλεῖστον γραμμῶν μαλακὴν πτυχολογίαν. Συγγένεια ἐπίσης ὑπάρχει ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἱππῶν καὶ τὴν δυσαναλογίαν ἱπποῦ καὶ ἀναβάτου³.

3. *Τοιχογραφίαι εἰς ἐπιφανείας τῶν πεσσῶν.* Οἱ πεσσοὶ τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν προσέφερον καταλλήλους ἐπιφανείας πρὸς τοιχογραφίην γενομένην κατὰ διαφόρους ἐποχὰς εἰς ἀντικατάστασιν τῆς καταπεσούσης ὀρθομαρμαρώσεως.

Εἰς τὸν δεῦτερον ἐκ δυσμῶν πεσσὸν τῆς νοτίας κιονοστοιχίας ἀπεκαλύφθη ὁλόσωμος, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, παράστασις τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἄριστα διατηρουμένη πλὴν τοῦ κάτω μέρους τῶν ποδῶν (πίν. 80). Ἡ τοιχογραφία καταλαμβάνει στενὸν μόνον μέρος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ πεσσοῦ ἐντὸς κτιστοῦ ἐξέχοντος πλαισίου μὲ γραπτὸν ἐλικοειδὲς κόσμημα. Ἐνδεδυμένος τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα ὁ ἅγιος, μὲ τὸ εἰς ὀξὺ ἀπολήγον κουκούλιον καὶ τὸν πολύπτυχον μανδύαν, ἴσταται κατ' ἐνώπιον ἔχων τὰς ἐν δεξιᾷ χεῖράς του πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ τύπος τοῦ προσώπου καὶ τὸ ξανθὸν ὀξὺ γένειον ἔχουν στενὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν αὐθεντικὴν προσωπογραφίαν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς του ἐν Φωκίδι⁴. Ὅλαι αἱ καλλιτεχνικαὶ μορφαὶ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἔκφρασιν αὐστηροῦ ἱερατικοῦ πνεύματος· δυσαναλόγως μικρὰ κεφαλὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν εὐρύτητα τοῦ σώματος, σχηματικὴ ἀπόδοσις τοῦ ὄγκου καὶ τῆς πτυχολογίας διακοπτομένης καὶ φωτιζομένης κατὰ τόπους, πλήρης ἀκίνησιν καὶ περιορισμὸς τοῦ χρώματος εἰς μελανὸν καὶ ὄχραν. Εἰς τὸ ἀσκητικὸν πρόσωπον τὰ χαρακτηριστικὰ πλάθονται μὲ ἀκριβείαν ἀλλὰ χωρὶς νὰ τονίζωνται. Ἡ ἔκφρασις συγκεντροῦται κυρίως εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς, οἱ ὅποιοι μὲ τὸ μέγεθός των, τὰ μελανὰ διαγράμματα καὶ τὴν ἀπόκοσμον ἐνατένισιν τοῦ βλέμματος, μεταθέτουν εἰς ὑπερβατικὴν σφαῖραν καὶ τονίζουν τὸν ἰδεατὸν χαρακτῆρα τῆς τέχνης. Ἡ χρονολογία τῆς τοιχογραφίας δύναται νὰ τεθῇ εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

Ὁ νοτιοδυτικὸς πεσσὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος διατηρεῖ εἰς ὅλας τὰς πλευρὰς τοιχογραφίας ὁλόσωμων παραστάσεων ἐντὸς τόξων, αἵτινες ὅμως δὲν διατηροῦνται καλῶς. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν κάτωθεν τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ ἁγίου Σεργίου παρίσταται ὁ Χριστὸς ἐνθρονος ἐνδεδυμένος πολύπτυχον, πλατὺ κυανοῦν ἱμάτιον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἀντιφωνητής». Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ πεσσοῦ ὁλόσωμος ἅγιος ἐλαφρῶς ἐστραμμένος φορεῖ ρόδινον χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν βορειάν πλευρὰν τῆς παραστάδος τῆς προσκεκολλημένης εἰς τὸν πεσσόν, στρατιωτικὸς ἅγιος, εἰς ἐλαφρῶς δονουμένην στάσιν. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται χρονολογοῦνται εἰς τὸν 14^{ον}-15^{ον} αἰῶνα.

1 OMONT, ἔ.ἀ., πίν. XLIV.

2 OMONT, ἔ.ἀ., πίν. XXXIX, LIII, LIX.

3 Πρβ. ἰδίως OMONT, ἔ.ἀ., πίν. XXIV καὶ LV.

4 SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ.ἀ., πίν. προμετωπίδος.

4. *Ἔτεροι τοιχογραφίαι καταστραφεῖσαι ἢ ἀμυδρῶς διακρινόμεναι.* Λείψανα τοιχογραφιῶν, ἀμυδρῶς διακρινομένων, εὐρέθησαν εἰς διάφορα μέρη τοῦ ναοῦ, τινὰ τῶν ὁποίων ὁμως δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διατηρηθῶσι. Μεταξὺ αὐτῶν σπουδαιότεραι εἶνε καταστραφεῖσαι τοιχογραφίαι εἰς τὸ ἐσωρράχιον τῆς προστεθείσης καμάρας μεταξὺ τοῦ νοτίου τοῖχου τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ νοτίου περυγίου (βλ. ἀν. σ. 129 εἰκ. 54), παριστῶσαι

Εἰκ. 84. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσης.

τὴν Θεοτόκον ἐνθρόνον μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἁγίαν Ἄνναν μετὰ τῆς Θεοτόκου, εὐρεθεῖσαν ὅλως ἐφθαρμένην. Ἡ ἐνθρονος Θεοτόκος (εἰκ. 84) εἰς αὐστηρῶς ἱερατικὴν στάσιν κρατεῖ τὸν Χριστὸν κατ' ἐνώπιον πρὸ τοῦ στήθους· οἱ φωτοστέφανοι εἶνε περιγεγραμμένοι διὰ σειρᾶς μαργαριτῶν. Ἡ ὅλη παράστασις καὶ ὁ τύπος τοῦ λίαν ἐπιμήκους προσώπου τῆς Θεοτόκου μὲ τὰ ἄδρᾳ χαρακτηριστικὰ καὶ τοὺς μεγάλους ὀφθαλμοὺς σχετίζεται στενῶς πρὸς τὴν Θεοτόκον τοῦ ἐν Ρώμῃ ναοῦ τῶν ἁγίων Συμβέστρου καὶ Μαρίνου (847-855)¹ καὶ δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν.

Ἐπίσης κατεστράφη ἀναφανεῖσα προτομὴ ἁγίου ἐνδεδυμένου τὸ μοναχικὸν κουκούλιον ἐπὶ τῆς ἐντοιχίσεως ἐνὸς τῶν στενῶν παραθύρων τοῦ βορείου περυγίου. Ἐκ τῆς στοιχηδὸν γεγραμμένης εἰς τὸ πλαίσιον τῆς εἰκόνης ἐπιγραφῆς διεσφύζοντο αἱ λέξεις: ἀριστερὰ «εἰς κένωσίν μου τῶν ἁμαρτιῶν...», δεξιὰ «ἰστόρησεν Ἀσσά(ρης;)» καὶ ἄνωθεν «φανολαμπής... πάτερ».

Εἰς τὸν δυτικὸν ἀφ' ἑτέρου τοῖχου τοῦ νάρθηκος βορείως τοῦ Τριβήλου, διακρίνεται ἀκόμη ἀμυδρῶς μεγάλη τοιχογραφία τῆς Σταυρώσεως ἢ ἐκ τριῶν προσώπων σύνθεσις μὲ τὴν τελείαν συμμετρίαν, τὴν ἐκλεπτυσμένην ἐκτέλεσιν καὶ τὴν μελωδικότητα τῆς γραμμῆς εἰς τὴν πύχυνσιν καὶ τὰ περιγράμματα, δεικνύει ὅτι εἶνε ἔργον τῆς ἐποχῆς τῶν Κοιμητῶν τῆς σχολῆς τῆς πρωτευούσης, ἀνάλογον πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τοῦ Νέρες παρὰ τὰ Σκόπια.

Λείψανα τέλος βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν διατηροῦνται εἰς τὴν πρὸς βορρᾶν μικρὰν κόγχην, τὴν ἀνοιγομένην εἰς τὸ πάχος τῆς Ἀψίδος, ἐν ᾗ παρίστανται τὰ τρία πρόσωπα τῆς Δείξεως μέχρι τῆς ὀσφύος, προσωπογραφία δὲ βυζαντινοῦ ἄρχοντος, ἐξ οὗ ἐλλείπει τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, διακρίνεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς πέρας τῆς Ἀψίδος χωροῦσης μικρᾶς νοτίας στοᾶς τῆς βασιλικῆς.

¹ WILPERT, ἔ.ἀ., IV σ. 205.

3. Τοιχογραφία 15^{ου} αιώνος.

α') *Εἰκὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάσαφ* (Ἰωσαφάτ) (πίν. 81α). Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἐπιφανείας τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν πεσσοῦ τῆς δεξιᾶς κεντρικῆς κιονοστοιχίας εἶχεν ἀναφανῆ, κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ ἔτους 1907, ἅγιος ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, δηλούμενος ἐξ ἐπιγραφῆς ὡς ὁ ἅγιος Ἰωάσαφ, ἐνδεδυμένος πολυτελῆ χλαμύδα καὶ βαθυκόκκινον χιτῶνα· ὁ ἅγιος διὰ τῆς ἀριστερᾶς περιβάλλει ἀπὸ τοῦ ὧμου ἱεράρχην εἰκονιζόμενον εἰς μικρὰς διαστάσεις, φέροντα ὁμοίως φωτοστέφανον καὶ ἐνδεδυμένον κυανοῦν σάκκον καὶ λευκὸν ὁμοφόριον, ὅστις θυμιᾷ τὸν Ἰωάσαφ· πρόκειται πιθανῶς περὶ παραστάσεως τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ τοῦ θριαμβεύσαντος κατὰ τὴν ἔριδα τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ κηρυχθέντος ἁγίου τῷ 1368¹. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀμφοτέρων ἔχουν διὰ σφυροκοπήματος καταστραφῆ. Ἄνω εἰς τὴν δεξιᾶν γωνίαν εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα.

Εἰς τὴν τοιχογραφίαν ταύτην δύναται ν' ἀποδοθῇ ἀλληγορικὴ ἔννοια: ὑπὸ τὸν ἅγιον Ἰωάσαφ δηλ. ὑπονοεῖται ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ὁ τελευταῖος ὡς μοναχὸς Ἰωάσαφ, ὑποστηρικτῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τὴν ἔριδα τῶν Ἡσυχαστῶν²· ἡ εἰκὼν ἐξωγραφηθῆ προφανῶς μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Παλαμᾶ ὡς ἁγίου καὶ πρὸ τῆς μετατροπῆς τοῦ ναοῦ εἰς τζαμίον (1493).

Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν, ἡ τοιχογραφία αὕτη ἀντιπροσωπεύει ἄριστα τὴν συντηρητικὴν σχολὴν τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, πρὸδρομον τῆς Κρητικῆς-Ἀθωνικῆς τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει τυπικότης εἰς τὴν ὅλην παράστασιν παρὰ τὴν δήλωσιν τοῦ ὄγκου, δέσμευσις εἰς στάσεις καὶ κινήσεις, ἀρχομένη σκληρότης γραμμῶν καὶ φωτοσκιάσεως καὶ ἐν γένει ἐπάνοδος εἰς ἱερατικὰς μορφὰς τέχνης.

β') *Τοιχογραφία εἰς παραστάδας τοῦ Τριβήλου*. Κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ ἔτους 1907 καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἡμῶν ἔρευναν τῆς πρώτης περιόδου ἤλθον εἰς φῶς ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ Τριβήλου ἐπιφανειῶν τῶν παραστάδων: πρὸς νότον μὲν ὁ πασχάλιος κύκλος (1474-1493) ἀναγεγραμμένος δι' ἐρυθροῦ χρώματος (βλ. κατωτ. τὸ κεφ. τῶν ἐπιγραφῶν), πρὸς βορρᾶν δὲ συμβολικὴ παράστασις εἰκονίζουσα ἄνθρωπον ἀνεβασμένον εἰς δένδρον (πίν. 81β). Οὗτος, ἔχων τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἄνω, ρομφαίᾳ μέλι πίπτων κατὰ σταγόνας ἐκ τοῦ εἰκονιζομένου ἐν εἵδει ἡμικυκλίου οὐρανοῦ. Παραπλεύρως ἀναγινώσκεται ἡ ἀνορθόγραφος ἐπιγραφὴ «ὁ γληκῆτης». Τὸ δένδρον στηρίζεται εἰς χαῖνον στόμα μεγάλου δράκοντος, δύο ἄλλοι πετρωτοὶ δράκοντες μὲ τὰς ἐπιγραφὰς «*νὸξ*» καὶ «*ἡμέρα*» περιτυλίσσονται εἰς τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου, ἕτεροι δὲ δύο, ἐξ ὧν ὁ εἷς φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «*χολή*» ὁ δὲ ἄλλος «*αἷμα*», εὐρίσκονται ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνθρώπου. Τέλος μικρὸς ρινόκερος παραμονεύει εἰς τὴν ρίζαν τοῦ δένδρου.

Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ εἰκονογραφίσεως τῆς παραβολῆς «ὁ ἄνθρωπος φεύγων τὸν ρινόκερον» (θάνατον), εἰλημμένης ἐκ τοῦ ἀποδιδόμενου εἰς τὸν Δαμασκηνὸν μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωσαφάτ³. Ἰστορημένα χειρόγραφα τῆς λίαν διαδεδο-

¹ Ο ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 348, ἐρμηνεύει παραδόξως τὸν ἱεράρχην ὡς τὸν Βαρλαάμ, ἐνῶ οὗτος παραδίδεται ὡς μοναχός.

² Βλ. Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δη-

μητρίου Θεσσαλονίκης, 1946, σ. 50.

³ Βλ. KRUMBACHER, Βυζαντινὴ λογοτεχνία (κατὰ μετάφρασιν Σωτηριάδου εἰς Βιβλιοθήκην Μαρασλή) τόμ. Γ' σ. 203 κέ.

μένης μυθιστορίας αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος περιέχουν δλόκληρον εἰκονογραφικὸν κύκλον, ἀπαντῶντα ἐπίσης καὶ εἰς ψαλτήρια, εἰκονογραφοῦντα τὸν ψαλμὸν 143, 4. Ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰκονίζεται μόνον ἡ τελικὴ σκηνή, μὲ τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τοῦ δένδρου, ὅπως ἡ ἡμετέρα, εἰς διαφόρους μικρὰς παραλλαγὰς (Σερβικὸν Ψαλτήριον Μονάχου, Πετρουπόλεως 71)¹. Ἀπὸ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος συναντᾶται εἰς νάρθηκας ναῶν Ρουμανίας (Κότζια), Μολδαβίας (Σουστεβίτσα) καὶ εἰς Καστοριὰν τῆς Μακεδονίας².

Ἡ συμβολικὴ αὕτη τοιχογραφία εἶνε εἰργασμένη μᾶλλον ἀμελῶς μὲ δύο μόνον χρώματα: ἐρυθρὸν καὶ πράσινον καὶ θὰ ἐξωγραφῆθῃ ὁμοῦ μὲ τὸν πασχάλιον κύκλον εἰς τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

γ') Διακόσμησις τοξοστοιχιῶν τοῦ πλαγίου κλίτους (εἰκ. 85). Τὰ μέτωπα τέλος τῆς

Εἰκ. 85. Διακόσμησις τοξοστοιχιῶν τοῦ νοτίου πλαγίου κλίτους.

νοτίας κεντρικῆς κιονοστοιχίας ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ πλαγίου κλίτους καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ μέτωπα τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τοῦ Ν. περυσίου εὐρέθησαν κεκοσμημένα διὰ φυτικῶν ἀραβουργηματοειδῶν σχεδίων εἰς δύο ζώνας μὲ χρώματα λευκά, κίτρινα καὶ ἐρυθρὰ ἐπὶ μέλανος βάθους. Πυκνοὶ ἐλισσόμενοι κυκλικῶς κλάδοι μετὰ πτηνῶν, ἐκφυόμενοι ἀπὸ κρατήρος ἢ ῥίζης, περιβάλλουν μεγάλους ἐρυθροὺς δίσκους, εὐρυσκομένους εἰς τὰ τριγωνικὰ διάμεσα τῶν τόξων. Ἐρυθρὰ ταινία χωρίζει τὴν ἄνω ζώνην, κοσμουμένην μὲ πτηνὰ — παγῶνια ἢ τὰς σασσανιδικὰς νήσους — ἐκατέρωθεν κρατήρων.

Τὸ σχῆμα τῶν ἀνθέων καὶ τῶν φύλλων μὲ ὀξείας κυματοειδεῖς ἀπολήξεις καὶ οἱ ἐλισσόμενοι κλάδοι εἶνε τυπικὰ τῆς ἀραβικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Φατιμιδῶν

1 Ἀρίστην ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου μελέτην ἔγραψεν ἡ S. DER NERSESSIAN, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937, σ. 63 κέ. Σύντομον

περιγραφὴν τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου βλ. εἰς Ἡμερ. τῆς Μ. Ἑλλάδος, 1929, σ. 111 κέ.

2 ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχεῖον τ. Δ' 1938, σ. 180 εἰκ. 122.

11^{ου}-13^{ου} αἰῶνος, τὴν ὁποίαν μιμεῖται, ὡς γνωστόν, ἡ βυζαντινὴ μικροτεχνία καὶ ἰδίως αἱ μικρογραφίαι τῶν ἐπιτίτλων τῶν χειρογράφων. Εἰς τὰς μικρογραφίας διαμορφοῦται ἰδιάζον βυζαντινὸν ἀραβούρημα, ἐνῶ ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία συνδέεται στενωτέρων μὲ τὰ ἀραβικὰ πρότυπα¹. Τὴν ἀραβικὴν μίμησιν προδίδουν καὶ οἱ μεγάλοι δίσκοι, πληρούμενοι μὲ διάκοσμον παρεμφερῆ πρὸς ἀραβικὰς ἐπιγραφάς.

Παρὰ τὴν στενὴν αὐτὴν ἐξάρτησιν ἐξ ἀραβικῶν προτύπων, ἡ βυζαντινὴ παράδοσις γίνεται ἐμφανὴς εἰς τὴν ἄνω ζώνην μὲ τὰ ἀντιμέτωπα παγώνια — αἰωνόβιον παλαιοχριστιανικὸν θέμα — μὲ ἰδιάζουσαν ἐνταῦθα διὰ λευκοῦ περιγράμματος σχηματοποίησιν τῶν πτηνῶν. Ἐπίσης σύνηθες παλαιοχριστιανικὸν θέμα εἶνε τὸ νὰ ἐκφύωνται οἱ κλάδοι ἀπὸ ἀγγεῖα, ὅπως καὶ ἡ ἐνιαχοῦ παρατηρουμένη διαμόρφωσις τῶν ἐλισσομένων κλάδων ἐν εἴδει ἀκάνθου.

4. Τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου.

Ἡ ἀφαίρεσις τῶν κονιαμάτων ἔφερεν εἰς φῶς τὴν τοιχογράφησιν ὁλοκλήρου τοῦ εἰς τύπον βασιλικῆς παρεκκλησίου τοῦ τιμωμένου εἰς ὄνομα τοῦ ἐκ Μελιτηνῆς ἁγίου Εὐθυμίου, ἐξαίρεσι τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τοῦ ἀνανεωθέντος εἰς νεωτέρους χρόνους τμήματος τῆς προθέσεως. Μακρὰ ἐπιγραφή κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου χρονολογεῖ τὰς τοιχογραφίας εἰς τὸ ἔτος 1303 (βλ. κατωτ. τὸ κεφ. τῶν ἐπιγραφῶν). Καίτοι αἱ τοιχογραφίαι δὲν ἀνευρέθησαν εἰς καλὴν κατάστασιν, παρέχουν ἐν τούτοις ἰδέαν τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου καὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς τέχνης τῆς παλαιολογείου ἀναγεννήσεως εἰς τὴν μητροπόλιν τῆς Μακεδονίας.

Εἰκονογραφικὸς κύκλος. Παρὰ τὰς μικρὰς διαστάσεις τοῦ ναυδρίου, ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος εἶνε σχεδὸν πλήρης, λόγῳ τοῦ περιορισμένου μεγέθους τῶν σκηνῶν διατασσομένων ἐν γενικαῖς γραμμαῖς κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐπὶ τῆς παλαιολογείου ἐποχῆς τάξιν. Ἀρίστη διαύγεια καὶ ἐνότης προσαρμογῆς πρὸς τὰς διδομένας ἐπιφανείας διακρίνει τὸ σύστημα τῆς τοιχογραφίσεως τοῦ συνόλου.

Εἰς τὴν Ἀψίδα εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα μετὰξὺ δύο ἀγγέλων καὶ ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος αἱ προτομαὶ τῶν προφητῶν Ἡσαΐα καὶ Ἱερειμίου. Αἱ χριστολογικαὶ σκηναὶ ἀπλοῦνται εἰς τοὺς ὑψουμένους τοίχους τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἄνωθεν τῶν κιονοστοιχιῶν εἰς δύο συνεχεῖς ζώνας. Ἡ ἄνω ζώνη περιλαμβάνει τὸ *Δωδεκάορτον*, τὸ κατὰ κανόνα εἰκονιζόμενον εἰς τοὺς θόλους τῶν σταυροειδοῦς τύπου ναῶν· ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος διὰ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰκονιζομένου εἰς τὸ ἄνωθεν τῆς Ἀψίδος ἀέτωμα μὲ τὸ ἅγιον Μανδύλιον εἰς τὸ μέσον καὶ συνεχίζονται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου: ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις, ἡ Μεταμόρφωσις καὶ ἡ Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου· ἐπονται: ἡ Βαῖοφόρος, ἡ Σταύρωσις, ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος καὶ ἡ Ἀνάληψις ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, καταλήγει δὲ τὸ *Δωδεκάορτον* μὲ τὴν Πεντηκοστήν, εἰκονιζομένην εἰς τὸ στενὸν θριαμβευτικὸν τόξον πρὸ τῆς Ἀψίδος. Εἰς τὴν κάτω ζώνην (ἥτοι εἰς τὰ μέτωπα τῶν κιονοστοιχιῶν) εἰκονίζονται ἐν συνεχείᾳ, ἀριστερὰ μὲν τὰ θαύματα, δεξιὰ δὲ σκηναὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ καταλήγουσαι εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα, ἐνθα παρί-

¹ Περὶ βλ. Ξυλόγλυπτον θύραν τοῦ moristan de Kalaoua (MIGUON, L'art Musulman, Paris 1907, σ. 101 εἰκ. 87).

στανται ἐκατέρωθεν εἰς μεγαλύτερον μέγεθος αἱ δύο σκηναὶ τῆς θείας Μεταλήψεως (ὁ Χριστὸς μεταλαμβάνων τοὺς Ἀποστόλους τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον). Τὸν δυτικὸν τοῖχον ἄνωθεν τῆς πύλης καταλαμβάνει ὁλόκληρον ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Εἰς τὸ βόρειον πλάγιον κλίτος, κατὰ μήκος τοῦ τοίχου, εἰκονίζονται ἑννέα ἐν συνεχείᾳ σκηναὶ ἐκ τοῦ συναξαρίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου καὶ κάτωθεν αὐτῶν ἡ μακρὰ στενὴ ζώνη μὲ τὴν ἐπιγραφὴν εἰς μίαν σειράν. Ἀντιστοιχῶς εἰς τὸν νότιον τοῖχον θὰ ὑπῆρχον πιθανώτατα αἱ σκηναὶ τῶν Παθῶν καταστραφεῖσαι.

Τὰ κατώτερα μέρη τοῦ ναοῦ, ἄνωθεν ἀνηρτημένου βήλου, καταλαμβάνουν ὁλόσωμοι ἅγιοι μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ἅγιον Εὐθύμιον καὶ τὸν ἅγιον Δημήτριον, εἰκονιζόμενους εἰς τὰς παραστάδας τοῦ Τέμπλου, τὸ δὲ κάτω μέρος τοῦ ἱεροῦ Βήματος δώδεκα ἱεράρχαι ἐν προτομῇ καὶ ἕξ ὁλόσωμοι. Προτομαὶ ἁγίων καλύπτουν ἐπίσης τὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων, ὅλα δὲ τὰ μικρότερα κενὰ πληροῦν ἐγκόλπια ἁγίων ἢ διακοσμήσεις ἐκ τῶν συνήθων ἀραβουργηματοειδῶν ἐλίκων ἢ γεωμετρικῶν σχεδίων κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τρία χρώματα καὶ ἄνευ μελανῶν περιγραμμάτων (βλ. εἰκ. 94).

Ὁλόκληρος ἡ τοιχογραφίσις τοῦ ναυδρίου, πλὴν διαφορᾶς τινος εἰς τὰς σκηνὰς τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, εἶνε ἐνιαῖα τέχνης. Μεταξὺ τῆς μεγάλης σειρᾶς τῶν γνωστῶν ἔργων τῆς παλαιολογείου ἀναγεννήσεως τὴν στενωτέραν σχέσιν ἀπὸ ἀπόψεως εἰκονογραφίας, τεχνιοτροπίας καὶ τύπου προσώπων ἔχουν αἱ τοιχογραφίαι αὗται πρὸς τὰς τοῦ Πρωτάτου τοῦ ἁγίου Ὅρους κατὰ δεύτερον δὲ λόγον πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος τῶν ναῶν τῆς Σερβίας.

Μολονότι αἱ μικραὶ διαστάσεις τοῦ παρεκκλησίου δὲν ἐπιτρέπουν τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν τῶν σκηνῶν, ἥτις παρατηρεῖται εἰς τὸ Πρωτάτον, ποιοτικῶς εὐρίσκονται αὗται εἰς ἴσην μοῖραν, ἐφαρμόζουσαι ὅλας τὰς καλλιτεχνικὰς ἐπιτεύξεις τῆς παλαιολογείου ἀναγεννήσεως. Αἰσθημα πραγματικότητος χαρακτηρίζει τὰ πρόσωπα καὶ καθιστᾷ παραστατικὴν τὴν δράσιν· τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μὲ τὰς πλήρεις ἀληθείας χειρονομίας καὶ στάσεις, τὴν ἐλαφρότητα τῶν συχνὰ ὀρμητικῶν κινήσεων, τὴν σχέσιν τῶν πρὸς ἄλληλα ἐστραμμένων προσώπων καὶ συνδεομένων διὰ τοῦ βλέμματος, κυρίως δὲ μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ πλαστικοῦ ὅγκου καὶ ἐν γένει τῆς τρίτης διαστάσεως ἐντὸς ἐνιαίου χώρου μὲ ἀτμόσφαιραν καὶ ἐνιαῖον φωτισμόν.

Τὰ ἐκ τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς σπουδῆς ἀρχαιοτέρων προτύπων ἑλληνικῆς παραδόσεως στοιχεῖα ταῦτα ἀνανεώνουν τοὺς τύπους χωρὶς ἢ διαύγεια καὶ ἡ πλήρης ῥυθμοὺ ἐνότης τῆς μνημειώδους συνθέσεως νὰ ἐξασθενῇ.

Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἡ παράστασις τῆς ἐνθρόνου Πλατυτέρας διατηρεῖ εἰς τὸ σύνολον, μὲ τὸ κλειστὸν περίγραμμα καὶ τοὺς προσκλίνοντας ἀγγέλους, τὴν ὑψηλὴν ἱεροπρέπειαν τῆς καθιερωμένης συνθέσεως· διὰ τῆς στροφῆς ὅμως τοῦ σώματος τῆς Θεοτόκου πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τοὺς πόδας διαγωνίως εἰς ὀρθὴν προοπτικὴν θέσιν χαρακτηρίζεται ἡ τρίτη διάστασις, ὅπως δὲ ἄνετος καὶ ἀληθὴς εἶνε ὁ τρόπος καθ' ὃν στηρίζει ἐπὶ τῶν γονάτων ὄρθιον τὸν Χριστόν.

Εἰς τὸν *Εὐαγγελισμόν* (πίν. 82α) ἡ καθημένη Θεοτόκος ἔχει μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς τοιχογραφίαν τοῦ Nagorizino¹ ἑξαιρουμένης τῆς χειρονομίας τῆς δεξιᾶς χειρός, ἣτις ἐνταῦθα ἀκολουθεῖ τὴν παλαιότεραν στάσιν μὲ τὴν παλάμην πρὸ τοῦ στήθους, ὃ δὲ τύπος τοῦ προσώπου εἶνε ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τύπον τοῦ Πρωτάτου. Ὁ ἄγγελος παρίσταται μὲ ταχεῖαν κίνησιν, κάμπτων ἰσχυρῶς τὸν δεξιὸν πόδα καὶ ἐκτείνων τὴν δεξιὰν χεῖρα· ἡ ἐλαφρότης τῆς πτήσεως αὐτοῦ καὶ ἡ πλαστικότης τῶν μελῶν κάτωθεν τοῦ πολυπτύχου φωτεινοῦ ἐνδύματος ὑπερβάλλει εἰς ἑλληνικὴν ἀλήθειαν καὶ χάριν ὅλα τὰ σύγχρονα ἔργα.

Εἰς τὴν *Γέννησιν* (πίν. 82β) ὁ παραδεδομένος εἰκονογραφικὸς τύπος, καθ' ὃν τὰ δευτερεύοντα ἐπεισόδια τοποθετοῦνται γύρωθεν τῆς ἐν τῷ σπηλαίῳ Θεοτόκου, λαμβάνει ἐνταῦθα, ὅπως καὶ εἰς τὰ σύγχρονα ἔργα, μεγαλυτέραν ἐνότητα· τὰ ἐπεισόδια εἰκονίζονται οἷον εἰς τὰς διαφόρους πτυχὰς τοῦ μαλακοῦ ὄρεινου τοπίου ἐν ἐνιαίῳ χώρῳ. Ἡ Θεοτόκος διατρεῖ, ὅπως καὶ εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Χώρας Κωνσταντινουπόλεως, τὴν τυπικὴν στάσιν τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰῶνος, στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν διὰ τῆς χειρός, καὶ οὐχὶ τὴν νεωτερίζουσαν τοῦ Πρωτάτου² καὶ τῆς Στουδενίτης Σεργίας³, ἐνθα παρίσταται ἐναγκαλιζομένη τὸ βρέφος.

Αἱ σκηναὶ τῆς *Υπαπαντῆς*, *Βαπτίσεως* καὶ *Μεταμορφώσεως* ἔχουν στενὴν εἰκονογραφικὴν καὶ τεχνοτροπικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ Πρωτάτον, δὲν διασφύζονται ὅμως εἰς καλὴν κατάστασιν.

Ἡ *Σταύρωσις* (πίν. 83α) ἀνανεοῦται μὲ καθαρῶς καλλιτεχνικὰ μέσα· τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα εὐρίσκονται εἰς δεύτερον ἐπίπεδον, δημιουργοῦντα οὕτω τὴν ἔννοιαν τοῦ χώρου καὶ ἀφήνοντα νὰ κυριαρχοῦν τὰ τρία κύρια πρόσωπα. Ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωάννης ἐκφράζουν τὴν θλίψιν μὲ τὰς παραδεδομένας χειρονομίας ἀλλὰ μὲ μεγαλυτέραν ἔμφρασιν, ἣτις δηλοῦται μὲ τὴν βαθεῖαν κάμψιν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ὤμων, τὴν δὲ χαλάρωσιν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ τονίζει τὸ λοξὰ καταπίπτον περὶζῶμα. Ζωηρὰ πλάσις καὶ φωτοσκίασις μὲ βαθεῖας σκιάς, μέσους πρασίνοὺς τόνους καὶ λαμπυρίζοντα φῶτα, δίδουν εἰς τὰ τρία πρόσωπα ἔντονον τὴν σωματικότητα.

Ἡ εἰς *Ἄδου Κάθοδος* (πίν. 83β) λαμβάνει νέον εἰκονογραφικὸν τύπον καὶ νέαν ἔμφρασιν μὲ τὴν μεγαλειώδη κίνησιν τὴν ἐνοῦσαν διαγωνίως τὰς χεῖρας τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἀδὰμ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ὅπως εἰς τὸ Πρωτάτον, ἐνῶ εἰς τὸ βᾶθος συμπτύσσονται ὁ ὄμιλος τῶν δευτερευόντων προσώπων περὶ τὴν Εὐάν καὶ τὸν Ἀβελ· ἡ ἐκφραστικὴ δύναμις καὶ αἱ διαβαθμίσεις τοῦ φωτισμοῦ καθιστοῦν τὸ ἔργον τοῦτο ἐν τῶν ἀξιολογωτέρων μεταξὺ τῶν ὁμοίων τῆς παλαιολογείου ἀναγεννήσεως.

Αἱ σκηναὶ τῆς *Ἀναστάσεως* τοῦ *Λαζάρου*, τῆς *Βαΐοφόρου* καὶ τῆς *Ἀναλήψεως* διακρίνονται ἀμυδρότατα. Ὁ περιορισμὸς τῆς *Πεντηκοστῆς* (πίν. 88β), ἐλλείπει χώρου, εἰς τὸ στενὸν θριαμβευτικὸν τόξον πρὸ τῆς κόγχης, δὲν ἐπιτρέπει ἐλευθερίαν εἰς τὴν σύνθεσιν. Οἱ μαθηταὶ διατάσσονται ἀνὰ ζεύγη τὸ ἐν ὑπερθεῖν τοῦ ἄλλου, οὐχὶ κατ' ἐνώ-

1 N. OKUNEV, Monumenta Artis Serbicae, Prae-
gae 1931, III πίν. 6.

2 MILLET, ἑ.ά., πίν. 10,2.

3 ΠΕΤΚΟΒΙĆ, Μονὴ Στουδενίτης, Βελιγράδιον 1924,
εἰκ. 81 (σερβιστί).

πιον, ὅπως εἰς τὴν προγενεστέραν τέχνην, ἀλλὰ στρέφοντες πρὸς ἀλλήλους. Τὰ πρόσωπα χαρακτηρίζει ἡ ἔντονος ἀπόδοσις τῆς στρογγυλότητος διὰ φωτοσκιάσεως καὶ ζωηρῶν κηλίδων λευκοῦ φωτός.

Μεῖς ἰδιάζουσιν ἐπιμέλειαν εἶνε εἰργασμένοι αἱ δύο σκηναὶ τῆς *Μεταλήψεως* (πίν. 84-85), εἰς διαστάσεις μεγαλυτέρας, παριστάμεναι ἑντὸς ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους. Ὁ Χριστὸς μόνος ὑπὸ τὸ Κιβώριον, ὅπισθεν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, προσφέρει τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον· παραπλεύρως τοῦ Κιβωρίου ἵσταται ὁ ἄγγελος ἔχων ἐστραμμένην τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ βλέμμα πρὸς τοὺς μαθητάς. Οὗτοι, εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον ἱστάμενοι, δὲν παρατάσσονται κατὰ σειρὰν, ὅπως εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν τέχνην τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰ., ἀλλ' ἀποτελοῦν ὁμίλους. Εἰς τὸ «*Δάβετε φάγετε*» οἱ μαθηταὶ συγκροτοῦνται μὲ ρυθμὸν καὶ διαύγειαν· τρεῖς εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὸν Χριστόν—ἐξ ὧν ὁ τελευταῖος ὅλος κατὰ μέτωπον—καὶ τρεῖς ὅπισθεν στρέφοντες ἀντιθέτως. Εἰς τὸ «*Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες*» ἡ διάταξις τῶν προσώπων, ὅπως καὶ τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους, εἶνε διάφορα, ἔχοντα ἀναλογίαν πρὸς τὸ Πρωτάτον. Οἱ τρεῖς Ἀπόστολοι εὐρίσκονται καὶ ἐνταῦθα εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ἀλλ' ὁ πρῶτος τονίζεται ἰδιαίτερος οἰοῦναι ἀπομονούμενος διὰ τῆς ἰσχυρᾶς καμπύλης τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ ἐνοῦται στενωτέρον πρὸς τὸν Χριστόν διὰ τοῦ βλέμματος καὶ τῶν ἀνταποκρίσεων τῶν χειρονομιῶν αὐτῶν, ὁ δεύτερος στρέφει ἐνταῦθα ἀποτόμως τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ὅπισθεν αὐτοῦ ἱστάμενον, οἱ δὲ τρεῖς ἕτεροι διατάσσονται εἰς τὸ δεύτερον ἐπίπεδον.

Δραματικὸν αἶσθημα διαπερᾷ τὰς δύο αὐτὰς σκηναὶς τῶν μαθητῶν, δεχομένων τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ βαθύτης τῆς ἐκφράσεως τῶν φυσιογνωμιῶν, ἡ ἔξοχος ἀκρίβεια καὶ λεπτότης εἰς τὴν πλάσιν καὶ φωτοσκιᾶσιν τῶν προσώπων, ὁ κάτωθεν μαλακῶν πολυπύχων ἐνδυμάτων πλήρως διαγραφόμενος ὄγκος τῶν σωμάτων, ἡ δηλουμένη διαφορὰ τῶν ἐπιπέδων καὶ ἡ ἀρίστη σύνθεσις δίδουν εἰς τὰς δύο αὐτὰς τοιχογραφίας ἐξέχουσιν θέσιν μεταξὺ τῶν συγχρόνων ἔργων, ἐν οἷς, πλὴν τοῦ Πρωτάτου, ἐφάμλλοι εἰς ρυθμὸν συνθέσεως εἶνε καὶ αἱ σκηναὶ τῆς *Μεταλήψεως* τοῦ περιφήμου χρυσοκεντήτου ἐπιταφίου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

Ἡ τοιχογραφία τῆς *Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου* ἄνωθεν τῆς δυτικῆς θύρας δὲν διασφύζεται καλῶς εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς κατασκευῆς, διὸ καὶ ἀποδίδεται ἐν ἀντιγράφῳ (πίν. 93β). Εἰκονογραφικῶς δὲν ἀκολουθεῖ αὕτη τὰ ἀρχαιότερα πρότυπα, εἰς τὰ ὅποια οἱ Ἀπόστολοι μοιράζονται, ἱστάμενοι ἀνὰ ἕξ παρὰ τὴν κεφαλὴν καὶ τοὺς πόδας τῆς ἐπὶ κλίνης ἐξηπλωμένης Θεοτόκου, ἐχούσης τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἐνταῦθα ὅλοι οἱ Ἀπόστολοι, πλὴν τοῦ Παύλου, εὐρίσκονται δεξιὰ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς Θεοτόκου¹, ἀριστερὰ δὲ εἰκονίζεται ὁμίλος ἀγγέλων καὶ θρηνηδοῦσαι γυναῖκες². Ἡ Θεοτόκος κατὰκειται ἐπὶ πλατείας κλίνης, περιβαλλομένης ἀπὸ πολύπτυχον λευκὴν σινδόνην. Ἐμπροσθεν τῆς κλίνης ἐπὶ σκαμνίου παρίσταται σκεῦος, ἔνθα καίει θυμίαμα. Ὅλας τὰς ἀνωτέρω εἰκονογραφικὰς λεπτομερείας συναντῶμεν εἰς τὴν Κοίμησιν τοῦ Πρωτάτου³.

1 Τὸ αὐτὸ εἰς τὸ σωζόμενον τμήμα τῆς *Κοιμήσεως* τοῦ μωσαϊκοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης. Α. ΖΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Ε. 1930, σ. 144 εἰκ. 13.

2 Ὁμοίως εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς μεγάλης τοιχογρα-

φίας τοῦ ναοῦ Στουδενίτης (ΡΕΤΚΟΝΙΕ, *La peinture Serbe du Moyen âge*, II, πίν. XLII).

3 MILLET, *Monuments de l'Athos*, πίν. 30-31.

Ἐπὶ τῶν μετώπων τῆς νοτίας κιονοστοιχίας εἰκονίζονται αἱ σκηναὶ τοῦ Χριστοῦ διώκοντος τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράζοντας καὶ δωδεκαετοῦς διδάσκοντος ἐν τῇ ναῷ (πίν. 86 α, β). Εἰς τὴν πρώτην ὁ Χριστὸς μετὰ ταχείαν κίνησιν ἀπλώνει τὴν δεξιὰν κρατῶν φραγγέλιον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀπωθεῖ ἀπὸ τοῦ ὄμου τὸν πωλοῦντα· ἡ εὐρύτης τῆς κινήσεως καὶ ἡ παραστατικότης τῆς σκηνῆς εἶνε ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Πρωτάτου¹, ἀλλ' ἐνταῦθα χαρακτηρίζεται καθαρώτερα ὁ χῶρος μετὰ τὸ μέγα Κιβώριον τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος εἰς τὸ βάθος καὶ τὰ πρὸς πώλησιν ἀντικείμενα εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ Χριστοῦ. Ἐπίσης εἰς τὴν δευτέραν σκηνὴν τονίζεται ἡ τρίτη διάστασις διὰ τῆς θέσεως τῶν ποδῶν τοῦ Χριστοῦ εἰς ἐκάστην τῶν δύο βαθμίδων τοῦ θρόνου, ἐξαιρείται δὲ ἄριστα τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καθήμενου ἐπὶ ἰδιαιτέρου θρόνου, ἐνῶ τὰ σύγχρονα ἔργα τοῦ Πρωτάτου² καὶ τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ³ ἀκολουθοῦν τὸν παλαιότερον τύπον τοῦ ἐνδὸς ἡμικυκλικοῦ καθίσματος δι' ὅλα τὰ πρόσωπα. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Νικήτα Σερβίας παρατηρεῖται ἐπίσης ἰδιαιτέρος θρόνος διὰ τὸν Χριστὸν χωρὶς ὅμως ἡ σύνθεσις νὰ ἔχη τὴν ἀρμονικὴν διαύγειαν τῆς ἡμετέρας τοιχογραφίας⁴.

Θαύματα. Εἰς συνεχῆς τοπίον, ἔνθα τὸ κυανοῦν βάθος παριστᾷ τὸν οὐρανόν, ἐκτυλίσσονται τὰ θαύματα, προσαρμοζόμενα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν μετώπων τῆς βορείας κιονοστοιχίας, ὅπως εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ. Ἀτυχῶς ἡ διατήρησις τῶν δὲν εἶνε ἀρτία.

Πρῶτον ἐκ δυσμῶν εἰκονίζεται τὸ θαῦμα τοῦ ὑδρωπικοῦ (πίν. 87α) ἔξωθεν τῶν τειχῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ, ὅστις προσάγεται γυμνὸς βασταζόμενος ὑπὸ προσώπων, ἅτινα ἀτενίζουσιν μετὰ ζωρὰν ἔκφρασιν τὸν Χριστόν. Ἀκολουθεῖ τὸ θαῦμα τοῦ παραλυτικοῦ, (πίν. 87β) κρατοῦντος ὑψηλὰ τὸν κράββατον εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται αἱ πέντε στοαὶ τῆς κολυμβήθρας τῆς Βηθεσδᾶ⁵. Ἐπὶ τοῦ στενοῦ χώρου ἄνωθεν τοῦ τόξου ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ τὴν συγκλίπουσαν, ἡ ὁποία, σχεδὸν πρηνής, στηρίζεται ἐπὶ βακτηρίας ὑψώνουσα τὸ πλήρες ἱεσίας πρόσωπον πρὸς τὸν Χριστόν. Περαιτέρω εἰς τὸ ἄλλο τριγωνικὸν διάμεσον τῶν τόξων παρίσταται ἡ Σαμαρεῖτις (πίν. 88α). Τὸ πρῶτον ἐπίπεδον καταλαμβάνει τὸ σταυρικὸν φρέαρ καὶ ὀπισθεν εἰς ὑψηλὸν κατωφερὲς τοπίον παρίστανται τὰ δύο πρόσωπα συνομιλοῦντα. Ὁ Χριστὸς κάθηται, ἡ δὲ Σαμαρεῖτις, χαρίεσσα ἑλληνικῇ μορφῇ μετὰ τὸ ἱμάτιον ἀνεμιζόμενον ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς — θέμα εἰλημμένον ἐξ ἑλληνικῶν προτύπων —, εἶνε ὁμοία πρὸς τὰς παρθένους τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Πρωτάτον⁶. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται καὶ πάλιν εἰς μικρὸν μέγεθος ἡ Σαμαρεῖτις πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ μετὰ ἀναπεπταμένον πέπλον δεικνύουσα εἰς τοὺς Ἰουδαίους τὸν Χριστόν.

Ὅλαι αἱ σκηναὶ ἔχουσιν τὸν παλμὸν τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς γοργῆς δράσεως, ἐκτυλισσόμεναι μέσα εἰς χῶρον καὶ ἀτμόσφαιραν. Τὰ παριστώμενα πρόσωπα κινοῦνται

1 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 84,3.

2 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 35,1.

3 MILLET, Monuments byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 98α.

4 PETKOVIĆ, La peinture Serbe du Moyen âge,

Beograd 1930, I εἰκ. 36b.

5 Ὅμοιαν εἰκονογραφικῶς σκηνὴν τοῦ παραλυτικοῦ προβλ. εἰς ἅγιον Νικήταν Σερβίας (PETKOVIĆ, ἔ.ἀ. εἰκ. 33b).

6 MILLET, Athos, πίν. 28.

ἐλευθέρως μὲ στιγμιαίως τὰς στάσεις, συνδεόμενα μεταξύ των διὰ τοῦ βλέμματος καὶ τῶν χειρονομιῶν αὐτῶν. Ζωηρόταται ἐκφράσεις ζωντανεύουν τὰς φυσιογνωμίας τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν μαθητῶν, τῶν παρακολουθούντων τὸ θαῦμα, ὁμοίων εἰς δύναμιν καὶ ἀλήθειαν πρὸς τὰ πρόσωπα τῆς Μεταλήψεως.

Εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρω σκηνὰς φαιδροί, διανγεῖς τόνοι χρωμάτων, ἐν οἷς ἐπικρατοῦν τὰ ῥόδινα, γλοερὰ πράσινα, χαλκόχροα, ἀνοικτὰ ἰώδη, ἀνοικτὰ κυανᾶ, μετὰ πολλῶν ἀποχρώσεων καὶ φωτεινῶν ἀντανακλάσεων, συνδυάζονται εἰς ὁρμονικὰς ἀντιθέσεις.

Κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ βορείου κλίτους εἰκονίζεται ὁ βίος καὶ ἡ κοίμησις τοῦ ἁγίου *Εὐθυμίου*. Αἱ δύο πρῶται σκηναὶ μὲ τοὺς γονεῖς τοῦ ἁγίου προσευχομένους καὶ τὴν μητέρα παραδίδουσιν τὸ τριετὲς παιδίον εἰς τὸν ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς, εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἀκολουθοῦν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἑπτὰ ἐν συνεχείᾳ σκηναὶ ἐντὸς ὑψηλοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους: 1) ἡ παράδοσις τοῦ *Εὐθυμίου* εἰς τοὺς διδασκάλους ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, 2) ἡ χειροτονία αὐτοῦ εἰς διάκονον, 3) ἡ θεραπεία τοῦ παραλυτικοῦ υἱοῦ τοῦ Σαρακηνοῦ, 4) ἡ βάπτισις τοῦ ἱαθέντος παιδὸς παρισταμένων τῶν Σαρακηνῶν, 5) ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας λειτουργίας, 6) ἡ θεραπεία δαιμονιζομένου καὶ τέλος 7) ἡ Κοίμησις τοῦ ἁγίου.

Αἱ τοιχογραφίαι αὗται παρουσιάζουν διαφορὰν τινα εἰς τὴν τέχνην. Ὡς πρότυπα αὐτῶν ἐχρησίμευσαν μεμονωμένα σκηναί, αἵτινες ἠνώθησαν εἰς συνεχομένην ζώνην κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς παλαιολογείου ἐποχῆς, χωρὶς ἐνιαίαν πανταχοῦ σύνδεσιν, ὡς διακρίνεται ἰδίως μετὰ τῶν τριῶν τελευταίων σκηνῶν (πίν. 89β). Τὸ παλαιότερον πρότυπον ἐπηρεάζει καὶ τὴν σύνθεσιν τῶν προσώπων κατὰ συμπαγεῖς ὁμίλους, ἐξ ὧν ζωγραφίζεται μόνον ἡ πρώτη σειρά, ὅπως οἱ Σαρακηνοὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς βαπτίσεως καὶ οἱ θρηνοῦντες μοναχοὶ εἰς τὴν Κοίμησιν τοῦ ἁγίου. Ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης, ὅπως ἡ ζωρὰ ἀπόδοσις τοῦ πλαστικοῦ ὄγκου καὶ τῆς φυσιογνωμίας εἰς τὰ παριστώμενα πρόσωπα, τὸ ὑψηλὸν καὶ λεπτομερὲς ἀρχιτεκτονικὸν βάθος, ἡ τοποθέτησις διαγωνίως τῆς κλίνης τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαρακηνοῦ καὶ τῆς κολυμβήθρας (πίν. 89α) πρὸς δῆλωσιν τοῦ προοπτικοῦ βάθους, ζωγραφίζονται κατὰ τὸν τρόπον τῆς παλαιολογείου ἀναγεννήσεως, στερεῖται ὅμως ἡ σειρά αὕτη τῆς ὀρμῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς παρατηρουμένης εἰς τὰς πλείστας τῶν ἄλλων τοιχογραφιῶν ἐπίσης τὰ χρώματα δὲν παρουσιάζουν τὸν πλοῦτον τῶν λοιπῶν σκηνῶν.

Κάτωθεν τῆς ζώνης ταύτης τοῦ βίου τοῦ ἁγίου *Εὐθυμίου* ὁλόσωμοι *στρατιωτικοὶ ἄγιοι* εἰκονίζονται μὲ τὴν σωματικότητα καὶ τὴν κίνησιν τῆς παλαιολογείου τέχνης, ἐν πλήρει πανοπλίᾳ, ὁμοιάταιοι πρὸς τοὺς τοῦ Πρωτάτου¹ (πίν. 90α). Εἰς τὰ νεανικὰ πρόσωπα εὐαίσθητοι τόνοι χρωμάτων καὶ λεπταὶ διαβαθμίσεις φωτοσκιάσεως ἀποδίδουν ὄχι μόνον τὴν ἀνάγλυφον πλαστικότητα ἀλλὰ καὶ τὴν ἀβρότητα τῆς σαρκός.

Εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα οἱ ὁλόσωμοι *Ἱεράρχαι*, παρὰ τὴν ὁμοιομορφίαν εἰς τὰς στάσεις καὶ τὰ λευκὰ σταυροφόρα ἄμφια, παρουσιάζουν ἔντονον ἀτομικότητα τόσον εἰς τὸν τύπον τοῦ προσώπου, ὅσον καὶ τὴν ἐκφρασιν (πίν. 90β). Μὲ ρωμαλέον, θαν-

¹ MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 48, 49.

μαστιῆς τόλμης καὶ σταθερότητος ἱμπρεσιονιστικὸν τρόπον, πλάθονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δι' ἐναλλασσομένων τόνων χρώματος καὶ ζωηρῶν κηλίδων φωτισμοῦ· ἀριστοτεχνικὴ ἐλευθερία πινελιᾶς παρατηρεῖται ἐπίσης εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τυπικότητα τῆς προγενεστέρως τέχνης.

Μετὰ τὴν αὐτὴν ζωσαν παραστατικότητα ζωγραφίζονται καὶ οἱ λοιποὶ ἐν προτομῇ ἅγιοι εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ ναοῦ (πίν. 91α καὶ β) ὥς καὶ οἱ ὕμνωδοι εἰς τὰ ἐσωροῦρα τῶν τόξων, ἐξ ὧν καλύτερον διασώζεται ὁ *Λαμασκηὸς* (πίν. 92α), ἔχων μεγάλην ἀναλογία μὲ τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν θαυματουργὸν¹ καὶ τὸν ἅγιον Παῦλον τοῦ Πρωτάτου² καὶ ὁ *Κοσμάς Μαῖονμᾶ* ἐνδεδυμένος μελανοπράσινον μοναχικὸν ἔνδυμα (πίν. 92β)· ὅπως εἰς ὅλα ἐν γένει τὰ βυζαντινὰ ἔργα ἡ δύναμις εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν ὀφθαλμῶν εἶνε μεγάλη ἀλλ' ἐνταῦθα ὑπάρχει ἔκφρασις ἀτομικῆς ψυχικῆς ζωῆς μακρὰν πάσης ὑπερβατικῆς ἀφαιρέσεως.

Μερίστην ὁμοιότητα εἰς χαρακτηριστικὰ προσώπου καὶ εἰς ἐκτέλεσιν πρὸς τοὺς μεμονωμένους ἁγίους τοῦ Πρωτάτου παρουσιάζουν ἐπίσης οἱ ἅγιοι: *Νικόλαος*³, *Ἀνδρέας*⁴ (πίν. 91β), *Κοσμάς καὶ Λαμανός*⁵, *Εὐθύμιος*⁶ καὶ *Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων* (πίν. 90β)⁷.

Τοιχογραφία ἐκάλυπτον καὶ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναυδρίου, ὁρατὴν ἐκ τοῦ πτερυγίου τῆς βασιλικῆς. Ἐξ αὐτῶν διετηρήθη μόνον δεξιὰ τῆς πύλης μεγάλη πρωτότυπος, πλήρης ἐλευθερίας, σύνθεσις τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων *Δημητρίου καὶ Γεωργίου ἐφίππων* ἀμυδρῶς διακρινομένη, διὸ ἀπεικονίζομεν αὐτὴν ἐν ἀντιγράφῳ (πίν. 93α). Ὁ ἅγιος Γεώργιος, τοῦ ὁποίου τὴν ὁραίαν ἑλληνικὴν κεφαλὴν περιβάλλει κυματίζον τὸ ἐρυθρὸν αὐτοῦ ἱμάτιον, προπορεύεται καὶ, στρέφων, ἐκτείνει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ἀριστα ἀποδίδεται ἡ ταχεῖα, στιγμαία κίνησις τῶν ἵππων, εὐρισκομένων εἰς ὀρθὰς ἀναλογίας ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἱππεῖς.

Ἡ ὁμοιότης, ὥς εἶδομεν, ἐκ τῆς καθ' ἕκαστον παραβολῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου πρὸς τὰς τοῦ Πρωτάτου τοῦ ἁγίου Ὁρους, τὰς ἐκτελεσθείσας ὑπὸ τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης περιφήμου Μανουὴλ Πανσελήνου⁸, εἶνε τόσον μεγάλη, ὥστε ἡ ἀπόδοσις ἀμφοτέρων εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα καλλιτεχνῶν καὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν νὰ θεωρῇται βεβαία. Ἡ ἐξ ἐπιγραφῆς χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου εἰς τὸ ἔτος 1303 δίδει οὕτως ἀκριβεστέραν τὴν χρονολογίαν τοῦ Πανσελήνου, ὅστις ἐτοποθετεῖτο μέχρι τοῦδε γενικώτερον εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα⁹.

1 MILLET, ἔ.ἀ. πίν. 54,2.

2 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 39,1.

3 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 44,2.

4 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 39,3.

5 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 42,1,2.

6 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 44,1.

7 MILLET, ἔ.ἀ., πίν. 43,2.

8 ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἑκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 3.

9 Ἡ παλαιότερα γνώμη, ἰδίᾳ τῶν Ρώσων, ὅτι ὁ Πανσέληνος χρονολογεῖται εἰς τὸν 16^{ον} αἰ., θεωρεῖται πρὸ πολλοῦ ἐσφαλμένη.

Εἰκ. 86. Ἐκ τῶν διακοσμήσεων τοῦ παρεκκλησίου
τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου (βλ. σ. 214).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ, ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΠΛΙΝΘΩΝ

Ἐπιγραφὰς ἀνευρεθεῖσας εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἡ ἀναφερομένης εἰς αὐτήν, συνήθροισε καὶ ἡρμήνευσε κυρίως ὁ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ εἰς τὴν πολλὰς μνημονευθεῖσαν μελέτην του «Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου» (σελ. 354-368 ἔνθα καὶ ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία). Ἐκ τούτων σπουδαιότεραι εἶνε 1) Διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' περὶ παραχωρήσεως ἀλυκῆς πρὸς κάρπωσιν τοῦ ναοῦ καὶ 2) ἡ πολλὰς ἐκδοθεῖσα ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Σπαντοῦνη τοῦ ἔτους 1481 (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ἔ.δ. σ. 355 καὶ 364 κέ. πίν. VIII καὶ X, 10).

Πλὴν τούτων παρέθεσε καὶ 17 ἥσσανος σημασίας ἐπιγραφὰς ἐπὶ θωρακίων ἢ κεχαραγμένας ἐπὶ κίωνων ἢ ἐντετοιχισμένας εἰς τὸν νάρθηκα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἄνωτέρω (σ. 18, 27, 102, 172) εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ. Τέλος συνήθροισε (ἔ.δ. σ. 375-377) 25 χαράγματα προσκυνητῶν (ἐγγράμματα καὶ γραπτά) παραθέσας αὐτὰ διὰ πανομοιότητων εἰς πίν. IX-XI καὶ XXI-XXIII τοῦ ἔργου του.

Μετὰ τὸν Παπαγεωργίου ἐξέδωκεν ὁ Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ δύο ἀξιολόγους ἐπιγραφὰς ἐν Α.Ε. 1918 σελ. 41-52 καὶ 1914 σ. 206-209, ἐξ ὧν ἡ 1^η εἶνε δηλωτικὴ τῆς αὐτοπροσώπου παρουσίας τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Α', προσευχηθέντος ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου, περὶ ἧς ὁμως ἐλλείπει σχετικὴ εἴδησις (πρβλ. σελ. 7), ἡ δὲ 2^α γραπτὴ μακρὰ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ Τριβήλου, ἀναγράφουσα τὸν πασχάλιον κύκλον 20 συναπτῶν ἐτῶν 1474-1493, συμβάλλει εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῆς μετατροπῆς τοῦ ναοῦ εἰς τζαμίον.

Τὰς ἄνωτέρω ἐπιγραφὰς, ἂν καὶ γνωστὰς, παραθέτομεν εἰς τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου μετὰ συντόμου ἐρμηνείας καὶ τῶν τυχόν νέων ἐκδόσεων αὐτῶν πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου χριστιανικῶν χρόνων τοῦ ναοῦ, ἀφ' οὗ προτάξωμεν τὰς μετὰ τὴν πυρκαϊὰν ἀναφανείσας ἐπιγραφὰς καὶ χαράγματα.

Α'. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

α') Ἐπιγραφαὶ ἀνευρεθεῖσαι κατὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας.

Μετὰ τὴν πυρκαϊὰν καὶ κατὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀνευρέθησαν αἱ ἑξῆς ἐπιγραφαί:

1. *Μεγάλῃ γραπτῇ ἐπιγραφῇ* (εἰκ. 87), ἀναφανεῖσα μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν τουρκικῶν ἐνισχύσεων τῶν μεγάλων τόξων τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ

ΠΡΟΣ ΟΥΣ ΠΟΔΑΣ ΤΙΘΗ
 ΜΙΤΟΚΡΑΤΗΣ ΣΤΕΦΟΣ
 ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΝΩΝ ΜΙΚΑ
 ΗΛΨΩΜΗΣΑΝΑΣ
 ΣΥΓΓΡΑΡΕΣΧΕΤΟ
 ΚΑΙ ΔΟΙΗΣΕΤΙ
 ΜΑΚΡΑΝΤΕΣ ΨΗΚΑΙ ΝΟΣΩ
 ΑΝΩΤΕΡΑΝ
 ΗΙΚΗΚΑΤΕ ΧΘΩΝ ΔΥΣ
 ΜΕΝΩΝ ΕΝΑΝΤΙΩΝ
 ΔΥΑΣ ΔΥΣΩ ΠΕΙΤΑΥΤΑΝ
 ΑΣΩΜΑΤΩΝ
 ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΑΡΙΣΤΕ ΟΝΤΩΣ
 ΑΚΡΟΤΗΣ
 ΤΟ ΠΑΝΣΕΒΑΣΤΟΝ ΤΩΝ ΘΥ
 ΗΠΟΛΩΝ ΣΤΙΦΟΣ
 ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΤΩΡ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥ
 ΡΩΝ ΣΥΝΑΥΛΙΑ
 ΧΡΟΝΟΚΑΜΟΝΤΑΣ ΝΔΕ ΤΟΝ ΘΕΙΟΝ ΔΟΜΟΝ
 ΚΑΙ ΠΤΩΣΙΝΑΣ ΟΡΜΗΤΗΝ ΠΕΙΛΗΚΟΤΑ
 ΗΜΕΙΣ ΕΝΛΑΜΠΡΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΕΦΦΟΣ
 ΕΥΡΩΝ ΓΑΡΑΝΤΟΥ ΤΗΣ ΤΕΤΗΣΑ
 ΘΡΑΝΟΛΗΝ
 ΚΑΙ ΤΑΣ ΣΤΥΛΟΥΣ ΠΑΝΤΑΣ ΒΕΒΛΑΜ
 ΜΕΝΑΓ
 ΣΩΣΜΗΤΑΥΤΗΝ ΕΤΕΧΕ ΑΝΘΕΡΙΝ
 ΚΑΙ ΝΟΝ ΜΕΤΕΣΚΕΥΑΣΕΝ ΟΥΣ ΔΟΚΕΙΝ
 ΕΥΝΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΕΝΕΘΑΙ ΘΑΥ
 ΗΑΤΙ ΖΕΝΟΝ

βορειοδυτικῷ πεσσοῦ καὶ ἄνωθεν τῆς ἡμικατεστραμμένης μωσαϊκῆς εἰκόνος τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Ἡ ἐπιγραφή εἶνε διὰ μέλανος χρώματος γεγραμμένη, τὰ γράμματα εἰς ἐλάχιστα σημεῖα ἔχουν ἀποτριβῇ, καταλαμβάνει δὲ ἐπιφάνειαν 2,60 μ. εἰς ὕψος καὶ 0,90 μ. εἰς πλάτος (ὕψ. γραμμ. 0,07 - 0,065 μ.) καὶ εἶνε διηρημένη εἰς δύο τμήματα (1,68 μ. τὸ ἄνω καὶ 0,92 μ. τὸ κάτω μὲ διάστημα ἐν τῷ μεταξὺ 0,05 μ.). Καὶ εἰς μὲν τὸ ἄνω τμήμα ἀναγινώσκεται:

- 1 † πρὸς σοὺς πόδας τίθη/μι τὸ κράτους στέφος
- 2 Δέσποινα πάντων Μιχα/ήλ Ρώμης ἀναξ.
- 3 Σὺ γὰρ παρέσχες τοῦτο / καὶ δοίης ἔτι
- 4 μακράν τε ζωὴν καὶ νόσφ / ἀνωτέραν
- 5 νίκην κατ' ἐχθρῶν δυσ/μενῶν ἐναντίων.
- 6 Δυὰς — δυσωπεῖ ταῦτα τῶν / Ἀσωμάτων.
- 7 Ἀποστόλων ἄριστος ὄντως / ἀκρότης.
- 8 Τὸ πανσέβαστον τῶν θυ/ηπόλων σῆφος.
- 9 Καὶ θανατουργῶν μαρτύ/ρων συναυλία.

Εἰς δὲ τὸ κάτω τμήμα:

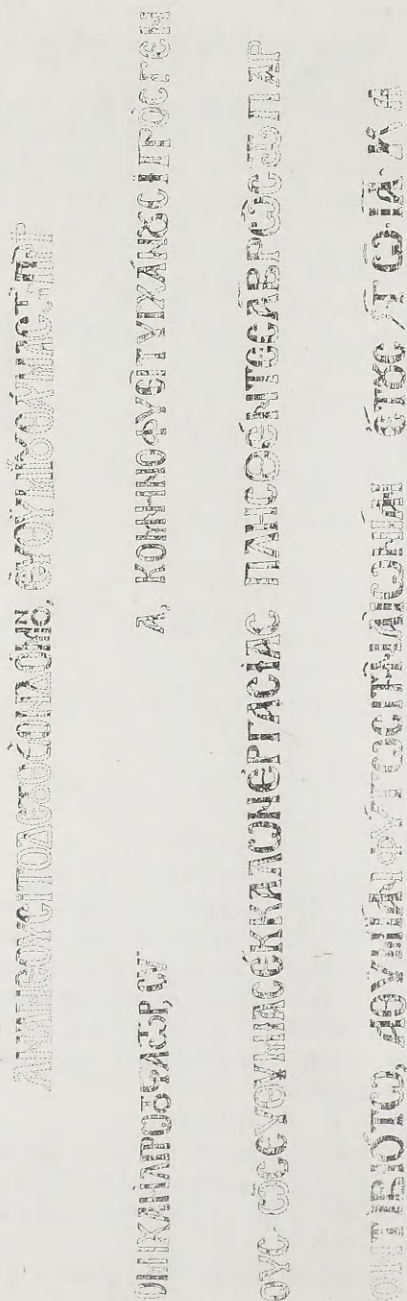
- 10 Χρόνῳ καμόντα τόνδε τὸν θεῖον δόμον
- 11 καὶ πτώσιν α(ὕ)θόρμητον ἠπειληκότα
- 12 ἡμειψεν λαμπρῶς Μιχαήλ στεφηφόρος.
- 13 Εὐρὼν γὰρ αὐτοῦ τὴν στέγην σα/θρὰν ὄλην
- 14 καὶ τὰς στύλους πάντ[ας] βεβ[λαμμέν]ας,
- 15 ὥς μὴ [ταύτη]ν ὑετοὺς [ἄ]ν φέρειν
- 16 καινὸν μετεσκεύασεν, ὥς δοκεῖν, |
- 17 νῦν ἐκ βάνθρων, γενέσθαι θαῦ/-
- 18 μά τι ξένον. †.

Στίχ. 6-9 Τὸ νόημα τῶν στίχων εἶνε ὅτι τὴν μακράν ζωὴν καὶ νίκην κατ' ἐχθρῶν δυσωπεῖ ἡ δυὰς τῶν Ἀσωμάτων (Μιχαήλ-Γαβριήλ, δικαιολογουμένη πιθανῶς ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Αὐτοκράτορος), ὁ ἄριστος τῶν Ἀποστόλων ἢ ὄντως ἀκρότης — ἐννοεῖ προφανῶς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον: πρβλ. ΚΑΜΕΝΙΑΤΗΝ «αὐτὸν γὰρ αὐχεῖ Θεσσαλονίκη τὸν Παῦλον ἔχειν τῆς εὐσεβείας διδάσκαλον» βλ. καὶ Βιβλία θαυμάτων (MIGNE 116, 1269 «ἐπειδὴ δὲ Πέτρος καὶ Παῦλος οἱ τῶν ἀποστόλων ἀκρότατοι») — τὸ σῆφος τῶν ἱεραρχῶν (θυηπόλων) καὶ ἡ συναυλία τῶν μαρτύρων.

Στίχ. 11 πτώσιν α(ὕ)θόρμητον = ἀπειλοῦσαν ἀφ' ἑαυτῆς πτώσιν.

Στίχ. 14 συνεπληρώσαμεν τὸ ἀποτριβὲν διὰ τοῦ βεβ[λαμμέν]ας ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸ πάντας, ἂν ληφθῇ ἡ φράσις τὰς στύλους ὥς λάθος τοῦ γράψαντος, ἂν καὶ τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται κατωτέρω ἐν στίχῳ 16 καινὸν ἀντὶ καινῆς (στέγης), ἐκτὸς ἂν ἀναφέρεται εἰς: τόνδε τὸν θεῖον δόμον.

Στίχ. 15 ὥς μὴ ταύτην ὑετοὺς ἂν φέρειν = ὥς ἂν μὴ ταύτην ὑετοὺς φέρειν.

Εἰκ. 88. Γραπὴ ἐπιγραφή τῆς τοιχογραφίσεως τοῦ παρθενιαίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου.

Ἡ ἀναφανείσα ἐπιγραφή, εἰς ἱαμβικὸν τρίμετρον, ἔχει παρᾶλληλα βυζαντινὰ ἐπιγράμματα ὡς εἶνε λ.χ. τὰ ὑπὸ Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ ἐκ τοῦ Μαρκανοῦ Κώδικος Νο 524 ἐκδοθέντα εἰς Νέον Ἑλληνομνήμονα (τόμ. Η΄. 1911, σ. 1-192) καὶ ἰδιαίτατα τὸ ἐν σ. 134 εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον ὑπὸ τοῦ Ἰσακίου Ἀγγέλου, ἀναγόμενα καὶ ταῦτα, κατὰ τὸν ἐκδότην, εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

Ἡ ἐπιγραφή αὕτη εἶνε πολύτιμος διὰ τὴν δι' αὐτῆς παρεχομένην πληροφορίαν ὅτι ἡ καυθεῖσα τῷ 1917 στέγη δὲν εἶνε ἡ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἀλλ' ἀνάγεται εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα, ἀνανεωθείσα παρὰ τοῦ Αυτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282), ὑποστᾶσα δὲ πιθανώτατα καὶ ἐπισκευὰς εἰς τουρκικοὺς χρόνους (βλ. ἀνωτέρω σ. 26 κέ.).

Περὶ τῆς τυχὸν διαμονῆς τοῦ
 Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Παλαιολόγου
 ἐν Θεσσ/νίκῃ δὲν ἔχομεν ἀσφαλεῖς
 πληροφορίες· πιθανώτατα κατὰ τὰ ἔτη
 1264-5 πρὸς καταπολέμησιν τοῦ Δε-
 σπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ Β'. παρέ-
 μαινε·ν ὁ αὐτοκράτωρ ἐν Μακεδονίᾳ,
 μέχρις ὅτου ἠνάγκασε τοῦτον νὰ προ-
 σκινήσῃ ὀριστικῶς (πρβλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑ,
 Μελέται βυζαντινῆς Ἱστορίας, Ἀθήναι
 1894, σ. 256). Τὸ ἐπίγραμμα δὲν εἶνε
 ἀπίθανον νὰ συνετέθῃ ὑπὸ τοῦ ἀκόλου-
 θούντος αὐτὸν Μ. Λογοθέτου Γεωρ-
 γίου Ἀχροπολίτου.

2. Ἐπιγραφή παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου (εἰκ. 88). Ἐτέρα γραπτή ἐπιγραφή ἀνεφάνη κατὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου (προσπίσματος κατὰ τὴν ΝΑ πλευρὰν τοῦ ναοῦ).

Ἡ ἐπιγραφὴ καταλαμβάνει τὸ μέσον ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς ἐπιφανείας τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναυδρίου εἰς μῆκος 6,80 μ. Εἶνε ὁμοίως ἑμμετρος (τριμέτρος ἱαμβική) διὰ μελανοῦ χρώματος καὶ κεφαλαίων παχέων γραμμάτων (ὑψ. 0,04-0,05 μ.), πολλὰ τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ἐφθαρμένα ἀλλ' εὐδιάκριτα.

Ἡ μετὰ τῶν δυνατῶν συμπληρώσεων ἀνάγνωσις ἔχει οὕτως:

- 1 Ἀνανεοῦσι τόνδε τὸν θεῖον δόμον
 - 2 Εὐθυμίῳ θανμαστοῦ τοῦ πρε (σβυτέρου)
 - 3 ὁ Μιχαὴλ πρωτοστράτωρ σὺν [συμβία Μαρί:]α
 - 4 Κομνηνοφνεῖ τυγχανούσῃ πρὸς γένους.
 - 5 Ὡς εὐθυμίας ἐκ καλῶν ἐργασίας
 - 6 πλησθέντες ἀβρῶς τῷ παρόντι βίῳ
 - 7 ἀθυμίαν φύγωσι τὴν αἰώνιαν.
- ῚΕτους 521Α' ἰνδ. Α.

Στίχ. 2 συνεπληρώσαμεν τὴν τελευταίαν λέξιν τοῦ στ. τούτου διὰ *πρεσβυτέρου*, καθόσον τὸ ἱερατικὸν τοῦτο ἄξιωμα ὁ ἅγιος ἔφερε καὶ οὕτω παρίσταται εἰς τὰς διαφόρους σκηνάς.

Στίχ. 3 τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κενοῦ (15 γραμμάτων) διὰ *συμβία* [αὐτοῦ Μαρί:]α ἐρμηνεύομεν κατωτέρω.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη, ἀναφανείσα ἐν μέρει κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκκαθαρίσεως τῶν μωσαϊκῶν τῷ 1908, ἀνεγνώσθη εἰς πλείστα σημεῖα ἐσφαλμένως ὑπὸ τοῦ ΟΥΣΠΕΝΣΚΗ (ἔ.ἀ. σ. 30), ὅστις ἀνέγνωσε: «*Μιχαὴλ πρωτοστράτορος ἐν τέκνα Κομνηνοφνεῖ τυγχάνουσι πρὸς γένους . . .*» καὶ ἡρμήνευσε τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὑποτιθέμενα πλείονα τοῦ ἐνὸς πρόσωπα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου καὶ ἰδίᾳ τοῦ τελευταίου Δεσπότης Θωμᾶ (υἱοῦ τοῦ Νικηφόρου), τοῦ φονευθέντος ὑπὸ τοῦ κόμητος τῆς Κεφαλληνίας τῷ 1318.

Ἡ ἐπιγραφὴ ὁμως, ὡς ἀναγινώσκεται σήμερον, ἀποδίδει τὴν ἀνακαίνισιν καὶ τοιχογράφειν τοῦ παρεκκλησίου εἰς χορηγίαν τοῦ Πρωτοστράτορος Μιχαὴλ καὶ τῆς ἐκ τοῦ γένους τῶν Κομνηνῶν καταγομένης συζύγου του, ἧς τὸ ὄνομα εἶνε γνωστὸν, διὸ καὶ συνεπληρώθη ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ Πρωτοστράτωρ Μιχαὴλ τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς ἐξάγεται ἐκ δημοσιευθέντος χρυσοβούλλου τοῦ Ἰω. Ε' Παλαιολόγου (ΕΕΒΣ Δ' 1927, σελ. 244), εἶνε ὁ μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του γενόμενος μοναχὸς μετονομασθεὶς *Μανασῆς ὁ Ταρχανειώτης*, διατελέσας ἴσως Πρωτοστράτωρ, ἥτοι σταυλάρχης τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Γέροντος (1282-1328) καὶ ὅστις φαίνεται ὅτι παρέμενεν εἰς Θεσσαλονίκην μετὰ τῆς συζύγου του ὡς Δοῦξ ἢ ἀντιπρόσωπος τῆς Αὐλῆς (πρβλ. καὶ ἐν περιοδ. Γρηγ. Παλαμᾶς Α'. 1917, σελ. 250). Περὶ τῆς οἰκογενείας τῶν Ταρχανειωτῶν, γενάρχης τῶν ὁποίων ἦτο ὁ Ἀνδρόνικος Ταρχανειώτης, ἀνεψιὸς τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου (βλ. G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 1940, σελ. 327 πρβλ. περὶ Ταρχανειωτῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ TAFRALI, *Thess. au XIV s.*, 1913, σελ. 160).

3. *Ἐπιγραφὴ ἐγγράκιος τόξου τοῦ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπέζης* (βλ. πίν. 57). Τρίτη ἐπιγραφὴ — ἐγγράκιος αὐτή — ἀνεγνώσθη ἐπὶ ἀποκεκρουμένου ἐν ἀρχῇ μεταλλίου μαρμαρίνου τεμαχίου προερχομένου ἐκ τοῦ μαρμαρίνου τόξου τοῦ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπέζης (βλ. ἀνωτέρω σ. 183), ἀνευρεθέντος ἀνεστραμμένου ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς Φιάλης τοῦ νάρθηκος ἔχουσα οὕτω:

— — δρου παγκλε/οῦς Θεοδώρου / ἤλειφε τερπνό/τητα τὴν ἐκ μαρ/μάρου.

Ἡ ἐπιγραφὴ θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῇ ἐν ἀρχῇ: «ἐπιστασία ἢ χορηγία», ἴσως δὲ προετάσσετο καὶ ἡ χρονολογία. Ἡ γραφὴ εἶνε τοῦ 13^{ου} αἰῶνος (τὰ γράμματα εἶνε ὁμοίως καθ' ὅλα σχήματος πρὸς τὰ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰκ. 87).

Περὶ τοῦ ἀναγραφομένου προσώπου τοῦ Θεοδώρου δὲν ἔχομεν θετικὰς πληροφορίες· πιθανῶς ἦτο εἷς τῶν ἐπισκόπων Θεσσαλονίκης. Οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλονίκης ἔχουν, ὡς γνωστόν, πολλὰ χάσματα (βλ. TAFRALI, *Thess. des origines*, σελ. 292 — χάσμα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1299-1322)¹. εἶνε δὲ ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ὁ τίτλος τοῦ Προέδρου ἀποδίδεται εἰς Ἱεράρχας (βλ. Βιβλία τῶν θανμάτων, Migne, 116, 1341, «ἐκτοτε οὖν τοῦ Προέδρου τὴν γεγενημένην τῇ πόλει παρὰ Θεοῦ ἐπισκοπήν...» πρβλ. καὶ ἐπιγραφὴν Μητροπόλεως Μυστρᾶ «τὸν θεῖον οἶκον τόνδε καινουργεῖ πότφ Κρήτης Πρόεδρος εὐτελής Νικηφόρος» καὶ ἀλλαχοῦ).

4. *Ἐπιγραφὴ σαρκοφάγου* (εἰκ. 89). Τέλος μεταξὺ τῶν περισυλλεγόντων γλυπτῶν ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ εὐρίσκονται δύο μαρμάρινα τμήματα, μέλη κορωνίδος

Εἰκ. 89. Ἐγγράκιος ἐπιγραφὴ σαρκοφάγου.

πλακὸς παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου, μὴ προσαρμοζόμενα (μῆκος τοῦ πρώτου 0,92 μ. καὶ τοῦ δευτέρου 0,92 μ., πλάχ. 0,14 μ. καὶ ὕψ. γραμμ. 0,23 μ.). Ἐπ' αὐτῶν ἀναγινώσκεται:

ΙΟΥΑ. ΙΟΥΛΙΑΝΟΝ ΤΟΝ Α — —
ΤΑΤΟΝ ✠ ΟΙ ΑΔΕΛΦΟΙ

Θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῇ:

Ἰούλιον Ἰουλιανὸν τὸν ἀ[γαθὸ]τατον ἢ ἀ[γαπητότα]τον (μονόγραμμα τοῦ Ἰ[χρ]ιστοῦ) οἱ ἀδελφοί.

β') Αἱ λοιπαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ ναοῦ.

Πλὴν τῶν ἐν τῷ κειμένῳ (ἀπὸ τῆς σελ. 189 κέ.) ἀναφερομένων καὶ διακρινομένων εἰς τοὺς παρατιθεμένους πίνακας (πίν. 63-80) ἐπιγραφῶν εἰς μωσαϊκὰ καὶ τοιχογραφίας διασφῶνται ἐν τῷ ναῷ: ἡ γραπτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ πασχαλίου κύκλου, ἡ ἐγγράκιος

1. Τὸ ὄνομα Θεόδωρος φέρει μόνον ἐπίσκοπος ἀκμάσας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰ. (TAFRALI, ἔ.δ. σ. 277).

ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη ἐπιγραφὴ καὶ ἐντετοιχισμένη εἰς τὸν νάρθηκα πλάξ μετὰ χρονολογίας τῶν ἐπισκευῶν αὐτοῦ. Ἐν τῇ Κρύπτῃ, εἰς τὸ σχηματισθὲν ἀνατολικῶς αὐτῆς ἐπιγραφικὸν τμήμα, φυλάσσονται μετὰ τῶν εἰς τεμάχια ἀνευρεθεισῶν κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ προχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν¹, ἡ ἀποτοιχισθεῖσα ἐκ τοῦ ὑπερθύρου τῆς προσόψεως ἀραβικὴ ἐπιγραφὴ, πλάκες μετὰ τοῦ μονογραφήματος *τάφος* (βλ. ἀνωτ. σ. 102 πρβλ. καὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, πίν. IX, 8-10) καὶ πλάξ μετὰ τῆς χρονολογίας ἐπισκευῶν τοῦ ναοῦ. Διὰ τὴν συμπλήρωσιν, ὡς εἴπομεν, τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου τῆς βασιλικῆς παραθέτομεν κατωτέρω τὰ κυριώτερα:

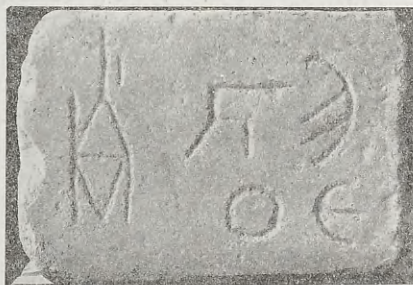
1. *Γραπτὸς πίναξ πασχάλιου κύκλου 20 ἐτῶν.*

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ Τριβήλου τοῦ ναοῦ ὑπάρχει διὰ χρώματος γεγραμμένος πίναξ πασχάλιου κύκλου ἀρχομένου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1474 μέχρι τοῦ ἔτους 1493, δημοσιευθεὶς μετὰ πανομοιότυπου ὑπὸ Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ἐν Α.Ε. 1914 σελ. 206-209. Τὸν πίνακα τοῦτον εὐρύτατα ἐσχολίασεν ὁ Ν. ΒΕΗΣ (Byz.-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 7, 1930 σ. 154 κέ.), ὅστις καὶ ἐκφέρει τὴν γνώμην ὅτι οὗτος εἶνε μικρὸν τμήμα τῶν ἀρχῆθεν γεγραμμένων ἐν τῷ ναῷ Πασχάλιων, ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὁποίων ἔδει νὰ ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1380, καθ' ὅσον συντάκτης αὐτοῦ, κατὰ τὸν Βένν, εἶνε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρος Γκλαβᾶς (1380-1395) καὶ ὅτι τὰ πρὸ τοῦ ἔτους 1474 Πασχάλια εἴτε ἀπηλείφθησαν εἴτε λανθάνουσιν ὑπὸ ἐπιχρίσματα. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ οὐδαμοῦ ἀνεφάνησαν ἀναγραφαὶ Πασχάλιων, αἵτινες, ἂν ὑπῆρχον (ἀπὸ τοῦ 1380-1474), ἔδει νὰ εὐρίσκωνται ἐπὶ τῆς ἐναντι παραστάδος, ὅπου ὁμως εἶνε ἡ τοιχογραφία ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ γλυκύτης (τοῦ βίου)», νομίζομεν μετὰ τοῦ Γ. Οἰκονόμου ὅτι ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἐγένετο ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1474, ἐξηκολούθησε δὲ μέχρι τοῦ 1493, ἥτοι μέχρι τοῦ ἔτους κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ ναὸς παρέμεινε εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 27).

Ὁ Ν. ΒΕΗΣ ἐν τῇ ἀνωτέρω μελέτῃ του (σελ. 157 κέ.) παρέχει τὴν περιγραφὴν τῶν ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα ὑπ' αὐτοῦ παλαιότερα Πασχάλια.

2. *Πλάξ μετ' ἐγχαράκτου χρονολογίας καὶ μονογραφήματος.*

Ἡ ἐν εἰκ. 90 ἐπιγραφὴ εἶνε μία τῶν ἀνωτέρω ἐν σελίδι 27 παρατεθεισῶν χρονολογιῶν (6975=1467), δηλωτικῶν ἐπισκευῶν τοῦ νάρθηκος. Ἡ πλάξ αὕτη κατὰ τὸ 1908 εἶχεν ἀποτοιχισθῇ ἐκ τῆς πρὸς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ τουρκικῆς οἰκίας ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, σ. 368 καὶ πίν. IX, 4).

Εἰκ. 90. Ἐγχαράκτος χρονολογία.

1. Τὰς ἀσκέτους πρὸς τὸν ναὸν ἐπιγραφὰς ταύτας, ἀναλάβει νὰ δημοσιεύσῃ ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων εἰλημμένος ἀλλαγῶν ὡς οἰκοδομήσιμον ὕλικόν, ἔχει Βασ. Καλλιπολίτης.

Προτάσσεται τὸ σύνηθες μονογράφημα: ἅγιος Δημήτριος, ἐρμηνευόμενον ὁμως ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου ὡς Κ(οί)Μ(ησις) Δημητρίου. Τὴν ἐρμηνείαν τῆς χρονολογίας ἐδώσαμεν ἀνωτέρω (σ. 27).

3. Ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη (εἰκ. 91).

Ἡ παρατιθεμένη ἐνταῦθα ἐγγράρατος ἐπιγραφή κάτωθεν τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη πολλάκις ἔχει δημοσιευθῇ (βλ. ΟΥΣΠΕΝΣΚΗ, ἔ.ἀ. σ. 31 κέ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, σ. 364-367, ἐνθα παρέχεται ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία καὶ γίνεται ἐπαρκὴς ἐρμηνεία αὐτῆς· πρβ. καὶ ἀνωτέρω σ. 27 κέ.).

Μεταγραφή:

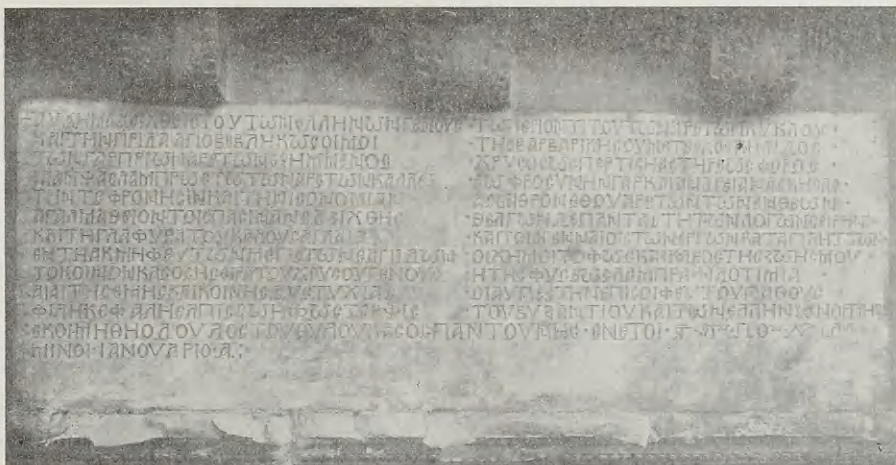
- 1 αὔχημα δειχθεὶς τοῦ τῶν Ἑλλήνων γένους
- τῷ περιόντι τοῦ τῶν ἀρετῶν κύκλου
- 2 καὶ τὴν πατρίδα ἀποβεβληκῶς οἶμοι,
- τῆς βαρβαρικῆς οὐ μετέσχες κηλίδος.
- 3 Τῶν γὰρ πατρίων ἀρετῶν ἐξημμένος,
- χρυσὸς ὥσπερ τις ἢ ἀστήρ ἐωσφόρος,
- 4 ἔλαμψας λαμπρῶς τῷ τῶν ἀρετῶν κάλλει·
- σωφροσύνην γὰρ καὶ ἀνδρείαν ἀσκήσας
- 5 τὴν τε φρόνησιν καὶ τὴν ἰσονομίαν,
- ἃς βάθρον ἔθου ἀρετῶν τῶν ἐνθέων,
- 6 ἄγαλμα θεῶν τοῖς πᾶσιν ἀνεδείχθης,
- θέλων δὲ πάντας τῇ τῶν λόγων σειρῇ
- 7 καὶ τῇ γλαφυρᾷ τοῦ κάλ(λ)ους ἀγαθῇ
- καὶ τοῖς γενναίοις τῶν ἔργων καταπλήττων.
- 8 Ἐν τῇ ἀκμῇ, φεῦ, τῶν μεγίστων ἐλπίδων
- οἶχῃ μοι τὸ φῶς καὶ κλέος τῆς ζωῆς μου
- 9 τὸ κοινὸν κλέος, ἢ σειρὰ τοῦ χρυσοῦ γένους
- ἢ τῆς φύσεως λαμπρὰ φιλοτιμία.
- 10 Αἰαὶ τῆς ἐμῆς καὶ κοινῆς δυστυχίας
- οἷα ὑπέστην ἐπὶ σοί, φεῦ τοῦ πάθους,
- 11 φίλη κεφαλὴ, ἐλπίς, ζωή, φῶς, τέρψις,
- τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Ἑλλήνων ὄρηγς.

Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Λουκάς ὁ Σπαντούνης ἐν ἔτει 1790 ΠΘ ἰνδικτιῶνος ἰδ' μηνὶ ἰανουαρίῳ α'. (1481).

4. Ἀραβικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 92).

Ἡ μεταφράσις τῆς ἀραβικῆς ἀναγλύφου ἐπιγραφῆς τῆς εὐρισκομένης πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς Πύλης τοῦ νάρθηκος ἔχει οὕτως:

«Ὁ Σουλτάν Βαγιαζήτ Φετιχή (νικητής) παρέδωκεν εἰς τοὺς πιστοὺς τὸν οἶκον τοῦτον τοῦ Θεοῦ. Μνημονεύετε καὶ ἑκάστην τὸν Μέγαν Θεόν. Ταπεινωθῆτε καὶ προσεύχεσθε· διότι ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τὴν προσευχήν· ἔτος Ἑγείρας 898».

Εἰκ. 91. Ἑγχάρακτος ἐπιγραφή τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη.

Εἰκ. 92. Ἀνάγλυφος ἀραβικὴ ἐπιγραφή τοῦ υπερθύρου τοῦ τζαμίου.

Βαγιαζήτ ὁ Β' ἐβασίλευσε 1481-1514 (βλ. ἀπεικόνισιν τῆς Πύλης μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἐν ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ἑ.ἀ. πίν. XVII, 4, πρβλ. καὶ μόνην τὴν ἐπιγραφὴν ἐν ΑΔ. 1918, παράρτ. σ. 3· βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 71).

γ') 'Επιγραφαι δημοσιευθεῖσαι ἀλλ' ἐξαφανισθεῖσαι.

1. 'Επιγραφή ἀποδιδομένη εἰς τὸν 'Ιουστινιανὸν Α'.

Τμῆμα ἐγγαράκιου ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφῆς, ἀναγραφούσης τὸ ὄνομα τοῦ 'Ιουστινιανοῦ, εἶχεν ἀνευρεθῆ ὑπὸ τοῦ Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους καὶ παρὰ τὸν Β. τοῖχον τοῦ ναοῦ (ὑψ. 0,53 μ., πλ. 0,44 μ., πάχ. 0,05 μ. καὶ ὑψ. γραμμ. 0,038 μ.) ἐδημοσιεύθη δὲ ἐν Α.Ε. τοῦ ἔτους 1918 σ. 41-52, συμπληρωθεῖσα ὡς πρὸς τοὺς τίτλους τοῦ Αὐτοκράτορος, συμφώνως πρὸς τὰς ἐξεταζομένας ὑπὸ τοῦ Γ. Οἰκονόμου σχετικὰς ἐπιγραφὰς Τραπεζοῦντος, Πασχαλίου Χρονικοῦ κ.λ.π. καὶ ἐν ὧσι τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ διασωθέντος τεμαχίου κενῶν τῆς πλακῆς, ὧν τὸ ἀριστερὸν μεγαλύτερον τὸ δὲ δεξιὸν μικρότερον.

Ἡ ἐξαφανισθεῖσα αὕτη ἐπιγραφή ἔχει οὕτως:

- 1 [Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότης ἡμῶν IC XC
τοῦ Θ(εο)ῦ ἡμῶν αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλ(άουιος) 'Ιου]στινιανός, Ἀλαμανικός, Γοτ[θι-
κός, Φραγκικός,
- 2 Γερμανικός, Ἀντικός, Ἀλανικός, Οὐανδαλικός, Ἀφρι-
κός, εὐσεβής, εὐτυχής, ἔνδοξος], νικ[ητ]ής, τροπαιοῦχος, σεβασ[τός, Αὔ-
γουστος
- 3 — — — — τοῦ ἀγίου καὶ πανενδόξου (μεγαλο)μάρτυρος Δημητρίου τοῦ
κατὰ [— — — —
- 4 — — — — ἐν τῷ παναγίῳ (πανσέπτῳ) αὐτοῦ καὶ σε]βασμίῳ οἴκῳ κατὰ
τῇ[ν - ἑορτήν (:)] — — —
- 5 — — — — — —] προσεξόμενος τῇ θ[εο]τατίῃ σορῶ (:)] — — — —
- 6 — — — — — — — —] πρακτων των ^ [— — — —
- 7 — — — — — — — —] προᾶγμα ελαττω[— — — —
- 8 — — — — — — — —] εἶναι αὐτὰς [— — — —
- 9 — — — — — — — — ἀν]ακωχῆς κα[ὶ — — — —
- 10 — — — — — — — — ι]ναι τον [— — — —
- 11 — — — — — — — —] □ τ [— — — —

Ὁ Γ. Οἰκονόμος ἔχων ὑπ' ὄψει τὴν μετὰ τὸ ἔτος 629 μεταβολὴν τῆς διατυπώσεως τῆς μακρᾶς τιτλοφορίας τῶν βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων καὶ τὴν εἰς τὰς Πράξεις μνημονευομένην διάπυρον ἀγάπην τοῦ 'Ιουστινιανοῦ πρὸς τὸν ἅγιον (πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 7) δέχεται ὅτι ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναγραφόμενος Αὐτοκράτωρ εἶνε ὁ μέγας 'Ιουστινιανός, πρὸς ὃν μάλιστα τείνει νὰ ταυτίσῃ καὶ τὸν αὐτοκράτορα τῆς κατωτέρω ἐπιγραφῆς.

Τὰ μεγάλα χάσματα τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συναχθῇ ἀσφαλὲς νόημα, θὰ πρὸκειται ὅμως περὶ αὐτοκρατορικῆς δωρεᾶς εἰς τὸν ναόν, ὥςως καρπώσεως φόρων ἂν ἢ εἰς τὸν 6ον στίχον λέξις - πρακτων συμπληρωθῇ: δημοσιοπρακτων, ἥτοι δημοσιοπρακτῶρων, ὑποχρεομένων ν' ἀποδίδωσι τοὺς μὴ διαφαινομένους, ἔνεκα τῶν χασμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, δημοσίους φόρους εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀγίου Δημητρίου.

2. Διάταγμα Ἰουστινιανοῦ Β' περὶ παραχωρήσεως ἀλυσκῆς εἰς κάρπωσην τοῦ ναοῦ.

Ὁ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ἐδημοσίευσεν (BZ. 1908, σ. 354-360 εἰς πίν. VIII) τμήματα μακρᾶς ἐγγραφῆς ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφῆς παρατηρηθέντα καὶ πρὸ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Δήμιτσα, ἀποκείμενα δὲ τῷ 1908 ἀκόμη εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, μὴ ὑπάρχοντα ὅμως σήμερον, ἄγνωστον πῶς, ἐξαφανισθέντα.

Μετ' αὐτὸν ὁ A. VASILIEV (Speculum, XVIII 1943, An edict of the Emperor Justinian II, September 688, σ. 1-13) ἐπὶ τῇ βάσει συναρμολογήσεως καὶ ἄλλων εὐρεθέντων τεμαχίων ὑπὸ τοῦ παραχωρήσαντος εἰς αὐτὸν τὰς σημειώσεις αὐτοῦ Purgold, ἀποκατέστησε τὴν ἐπιγραφὴν, συγκειμένην ἐκ 16 στίχων, χωρὶς νὰ δημοσιεύσῃ ἀτυχῶς καὶ πανομοιότυπον αὐτῆς (αἱ κατὰ τὸν Purgold διαστάσεις τῆς ἐπιγραφῆς ἦσαν: ὕψος 4 μ., πλάτος 1,20 μ. πᾶχος πλάκας 0,03 μ. καὶ ὕψος γραμμ. 0,95-0,06 μ.).

Ἔχει δὲ οὕτως ἡ ἐπιγραφὴ ὡς συνεπληρώθη:

1 Ἰ Θεία δωρεὰ φιλοτιμηθεῖσα τῷ ἁγίῳ καὶ πανενδόξῳ μάρτυρι Δημητρίῳ παρὰ τοῦ τῆς ὅλης οἰκουμένης δεσπότης Φλαυίου Ἰουστινιανοῦ τοῦ θεοστεφοῦς καὶ εἰρηνοποιῦ βασιλ[έως] τῆς ἀλικῆς τῆς θεοφυλάκτου ἡμῶν Ἰ

2 πόλεως Θεσσαλονίκης ἐπὶ Πέτρου τοῦ ἁγιοτάτου αὐτῆς ἀρχιεπισκόπου (κόσμημα καταλαμβάνον 12 γράμματα). Ἰ ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ Δεσπότης Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν, αὐ[τοκράτορ] εὐεργέτης εἰρηνικὸς Φλαύιος

3 Ἰουστινιανός, πιστὸς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ τῷ θεῷ βασιλεὺς δωρεὰ τῷ σεπτῷ ναῷ τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ἐν ᾧ τὸ ἅγιον αὐτοῦ κατέκειται λε[ιψ]ανον πρώτην φροντίδα διὰ παντός

4 κεκτημένοι περὶ τῆς συστάσεως τῶν ἁγίων τοῦ θεοῦ ἐκκλησιῶν ἐπ' αὐταῖς ταῦτα προΐεναι βουλόμεθα ὅσα πρὸς παραμυθεῖαν αὐτῶν καὶ συστατικὴν τυγχάνουσιν πρόνοιαν ἐντεῦθεν γὰρ (κενὸν 4 γράμματα)

5 πεπίσμεθα καὶ τὸν στέφανον ἡμᾶς θεὸν εὐαρεστούμενον ὑπερασπιστὴν αἰεὶ γίνεσθαι τῆς ἡμῶν εὐσεβείας· καὶ τὰς κατεκόρων¹ δαφιλῶς ἡμῖν ἐπιχωρηγεῖν νίκας· ἐπεὶ οὖν παραγεναμένων

6 ἡμῶν ἐν ταύτῃ τῇ Θεσσαλονικέῳ πόλει μετὰ τὴν τοῦ στέφανου ἡμᾶς θεοῦ ὑπέρμαχον βοήθειαν πείραν σύμμαχον εὐληφόντων ἡμῶν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος

7 Δημητρίου ἐν τοῖς παρ' ἡμῶν πραχθεῖσιν παρὰ τῶν αὐτοῦ τε καὶ ἡμῶν πολεμίων διαφόροις πολέμοις· δίκαιον εἶναι κρίναντες ὡς συμμαχήσαντα ἡμῖν τοῖς τῆς

8 εὐχαριστίας νῦν ἀνταμείψασθαι αὐτὸν δώροις· *donatus* τῷ σεπτῷ αὐτοῦ ναῷ· ἐν ᾧ καὶ τὸ ἅγιον αὐτοῦ ἀπόκειται λείψανον ἐμφανῶς τοῖς ἀποῦσιν τὴν οἰκείαν

9 βοήθειαν χαρίζομενος πᾶσαν τὴν ἀλικὴν τὴν οὖσαν καὶ προσπ[αρ]ακειμένην ἐν ταύτῃ τῇ Θεσσαλονικέῳ μεγαλοπόλει μετὰ πάντων τῶν ἀνηκόντων αὐτῇ

¹ Δέον νὰ ἀναγνωσθῇ μετὰ βεβαιότητος: κατ' ἐχθρῶν.

10 ἐξ ὑπαρχῆς δικαίων. ἐπὶ τὸ ἔχεσθαι τὸν αὐτὸν σεβάσιμον αὐτοῦ [ναὸν τ]ῆς αὐτῆς ἀλικῆς ἀπὸ τοῦ σεπτεμβρίου μηνὸς τῆς ἐνεστώσης δευτέρας ἐπινεμήσεως καὶ εἰς τοὺς

11 ἐξεῖς ἅπαντας καὶ διηνεκεῖς χρόνους κυριεύειν τε αὐτῆς καὶ δε[σπόζειν] καὶ πᾶσαν αὐτὴν εἰς οἰκεῖον ἀποφέρεισθαι κέρδος ὀνόματι φωταγωγίας καὶ διαρίων (κενὸν 5 περι-
που γραμμάτων)

12 τοῦ θεοφιλοῦς κλήρου καὶ πάσης ἱερατικῆς ὑπουργίας ἔτι δὲ κ[αὶ] ὀνόματι ἀνα-
νε]ώσεως τοῦ εἰρημένου σεπτοῦ ναοῦ μὴ ὀφείλοντος τοῦ αὐτοῦ ἐνδόξου ναοῦ ἥγουν τοῦ
κατὰ . . . (θραῦσμα διαστήμ. 2-3 γραμμάτων)

13 θεοφιλοῦς κλήρου καθ' οἷονδῆποτε τρόπον παρέχειν ἢ ἐπινοίσα[ι] παρέχειν
λυσιτε]λειαν ἔνεκεν τῆς παρὰ τῆς ἡμῶν γαληνότητος δωδωρημένης ἀλικῆς τῷ οἴῳ δήποτε
(κενὸν 4 γραμμάτων)

14 στρατιωτικῶ προσώπῳ διὰ τὸ ὡς εἴρηται ὑπὲρ τε φωταγ[ωγίας καὶ διαρίων
τ]οῦ θεοφιλοῦς κλήρου καὶ λοιπῆς ἐκκλησιαστικῆς χρείας φιλοτιμηθῆναι αὐτῶ παρ' ἡμῶν

15 τὴν τοιαύτην ἅπασαν παντελευθέραν ἀλικὴν [ἐπὶ τὸ ἔχεσθαι ἀδιαλ]είπτως λει-
τουργοῦμενον τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον πρεσβεύειν διὰ παντός

16 τῷ στέφανι ἡμᾶς Θεῷ ὑπὲρ τῆς ἡμῶν εὐσεβοῦς βα[σιλείας] (κενὸν 15-18
γραμμάτων) ιεῖξει καὶ μόνον τῆς παρούσης ἡμῶν εὐσεβοῦς δωρεᾶς.

Πρόκειται περὶ παραχωρήσεως ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμο-
σύνης, ἀλυκῆς εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 688, ἣτις
ἀλυκὴ κατὰ μὲν τὸν Παπαγεωργίου ἦτο «ἡ ἐν Κίτρω» (Πύδνα τοῦ Θερμαϊκοῦ) κατὰ δὲ
τὸν Vasiliev, λαβόντα ὑπ' ὄψιν τὸν στ. 9 («τὴν οὖσαν καὶ προσπαρακειμένην ἐν ταύτῃ
τῇ Θεσσαλονικέων μεγαλοπόλει»), ἦτο ἐντὸς ἢ περίξ τῆς Θεσσαλονίκης, συμφώνως καὶ
πρὸς βυζαντινὴν συνήθειαν ὑπάρξεως μονοπωλίου ἀλυκῶν ἐκμεταλλευομένων ὑπὸ τοῦ
Κράτους, κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ὁ Αὐτοκράτωρ
τὴν ἀλυκὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἐδώρησε πρὸς κάρπωσιν εἰς τὸν ναόν.

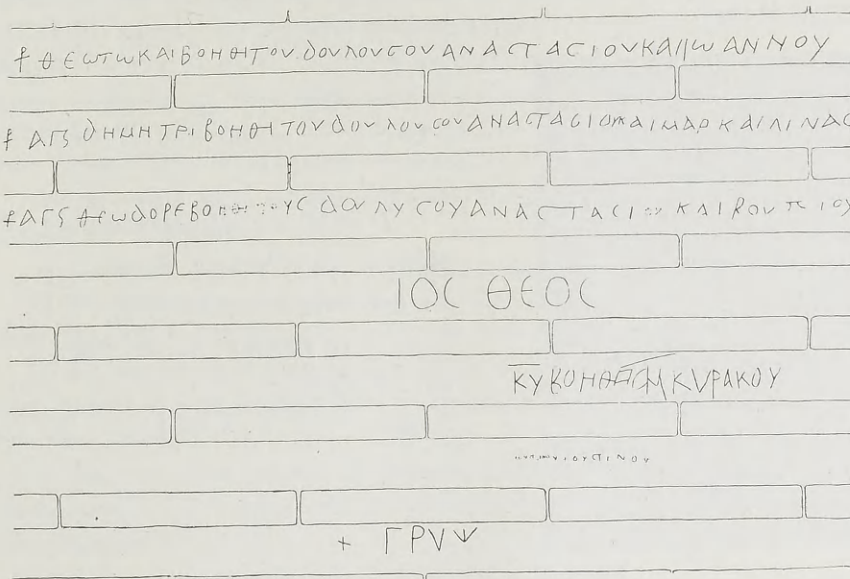
Ἡ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον ἀποκατασταθεῖσα μακρὰ αὕτη ἐπιγραφὴ, τοποθετη-
μένη ἴσως εἰς μέρη τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ, εἶνε ἀξιολογωτάτη, καθ' ὅσον ἐξ αὐτῆς
μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 688 ὁ Αὐτοκράτωρ παρέμενεν ἐν Θεσσαλονίκῃ (βλ. καὶ
ἐτέραν μελέτην τοῦ Α. VASILIEV ἐν *Orientalia christiana periodica*, τόμ. XIII, Roma
1947, σ. 355 κέ., δι' ἧς οὗτος ἐρμηνεύει καὶ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν τοιχογρα-
φίαν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ ὡς εἰκονίζουσαν τὸν Ἰουστινιανὸν Β'· πβλ. ἡμετέραν
ἐρμηνεῖαν ἀνωτέρω σ. 208).

Παρέχεται προσέτι διὰ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τότε ἀρχιεπισκόπου τῆς
Θεσσαλονίκης Πέτρου, μὴ μαρτυρουμένου εἰς τὰς πηγὰς (βλ. TAFRALI, *Thessalonique
des origines*, σ. 269, ἔνθα ὑπάρχει χάσμα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου, τοῦ συγγρα-
φέως τῶν Πράξεων, τῷ 649).

Περὶ τῆς σημασίας τῆς ἐπιγραφῆς διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ
7ου αἰῶνος κανθείσης βασιλικῆς βλ. ἀνωτέρω σ. 25.

Β'. ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ

Σπουδαιότερον χάραγμα εἶνε τὸ ἐν εἰκ. 93, ἀναφανὲν ἐπὶ τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς δεξιᾶς κινοστοιχίας τοῦ μέσου κλίτους κατόπιν πτώσεως τῆς ὀρθομαρμαρώσεως αὐτοῦ. Σήμερον καλύπτεται τοῦτο ὑπὸ τοῦ Ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

Εἰκ. 93. Χάραγμα ἐπὶ τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς δεξιᾶς κεντρικῆς κινοστοιχίας.

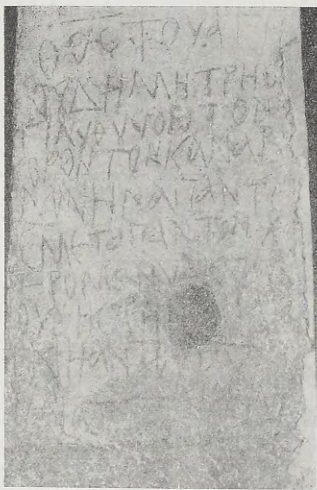
Ἀναγινώσκεται τὸ χάραγμα οὕτω, τηρουμένης τῆς ὀρθογραφίας του:

- Π Θεωτώ και βοήθη τοῦ δούλου σου Ἀναστασίον και Ἰωάννου
 ΔΑΓΣ ΔΗΜΗΤΡΙ βοήθη τοῦ δούλου σου Ἀναστασίον και Μαρκαίνας
 ΔΑΓΣ Θεόδωρε βοήθη τοὺς δούλ(ο)υ(ς) σου Ἀναστασίον και Ρουπίου
 ἄγιος Θεός
 Κό(ριε) βοήθη Ἀδαμ(αντίου;) Κυράκου
 Ἰουστίνου Ἰουστίνου
 † Γρνψ (γράφας;)

Τὸ χάραγμα ἐγράφη πιθανότατα ὑπὸ τῶν ἐκτελούντων τὴν ὀρθομαρμαρώσιν τοῦ ναοῦ τεχνιτῶν και εἶνε χρησιμώτατον διὰ τὴν κατανόησιν μωσαϊκῶν διακοσμήσεων τοῦ ναοῦ, ἔνθα εἰκονίζεται συχνότατα μὲν ἡ Θεοτόκος (ὡς εἰς τὰ καταπεσόντα μωσαϊκὰ τοῦ Β. κλίτους) ἢ ἡ Θεοτόκος μετὰ Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου, (ὡς ἡρμηνεύσαμεν

άνωτέρω σ. 195), ὅστις ἐξελήφθη μέχρι τοῦδε ὡς ὁ Μαριανὸς ἢ ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας. Εἶνε προφανές ὅτι εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐτιμῶντο μετὰ τοῦ ἁγίου ἢ Θεοτόκος καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος. Σημειωτέος καὶ ὁ *λαϊκὸς τύπος*: ἅγιε Δημίτρι.

Ἐκ τῶν χαραγμάτων τῶν δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου οὐδὲν διεσώθη. Τὸ μόνον μὴ σημειούμενον ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου χάραγμα, ὅπερ ἀνέγνωσα εἰς ἐναπομεῖναν κονιάμα πεσσοῦ τῆς ἀριστερᾶς κιονοστοιχίας (εἰκ. 94), ἔχει οὕτω, τηρουμένης τῆς ὀρθογραφίας του:

Εἰκ. 94. Γραπτὸν χάραγμα ἐπὶ τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς ἀριστερᾶς κιονοστοιχίας.

Ὁ Θεὸς τοῦ ἀγῆ(ου) Δημητρίου
πλήθυνον τὸν / Ὅρον τὸν Καναβ/
δον ἦνα πάντε/ς μετὰ πάντων χ/
έρομεν ὃ ἐκ γέν/ους....ης τὴν διακο/
νίαν τοῦ Θεο(υ)ῶ.
Τημᾶται ὁ Θεός(ς).

Τὸ χάραγμα τοῦτο ἀνορθογράφως γεγραμμένον διὰ μέλανος χρώματος ἐπὶ τοῦ κονιάματος τοῦ πεσσοῦ ὑπὸ ὑπερέτου (νεωκόρου) πιθανῶς τοῦ ναοῦ, εἰς ἐποχὴν ἴσως παρामीνης εἰσέτι τῆς ἐκκλησίας εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν μετὰ τὸ ἔτος 1430, ὁπότε εἶχε καταπέσει ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ πεσσοῦ, εἶνε ἀξιόλογον διὰ τὸν συνήθη τύπον ἐπικλήσεως εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον. Θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκατασταθῇ οὕτως: «Ὁ Θεὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου πλήθυνον (δοὺς αὐτῷ τὴν ἐπάρχειαν—κατὰ τὴν ἐπικλήσιν τῆς εὐχῆς: πλήθυνον τὸν ἄρτον καὶ τὸ ἔλαιον—) τὸν οἶκον Ὅρου(;) τοῦ Καναβδοῦ, ἵνα πάντες μετὰ πάντων χαίρομεν οἱ ἐκ γένους (ἀφιερωμένοι) εἰς τὴν διακονίαν τοῦ Θεοῦ...»

Γ'. ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΟΠΤΟΠΛΙΝΘΩΝ

Αἱ πλίνθοι τῆς τοιχοδομίας τῆς βασιλικῆς φέρουν ἐκτύπους ποικίλης μορφῆς σφραγίδας, ὡς ἔδειξε μέγας ἀριθμὸς ἐξ αὐτῶν περισυλλεγείς ἀπὸ τὰ καταπεσόντα, ἔνεκα τῆς πυρκαϊᾶς, τμήματα τοῦ ναοῦ.

Αἱ πλίνθοι τῆς βασιλικῆς διακρίνονται εἰς μεγαλύτερας κατὰ τὰς διαστάσεις ($0,35 \times 0,50 \times 0,07 \mu.$), προερχομένας ἐκ προχριστιανικῶν κτισμάτων, αἵτινες στεροῦνται σφραγίδων φέρουν δὲ μόνον τριπλᾶς ἢ τετραπλᾶς γραμμᾶς, τεθειμένας καθέτως, διαγωνίως, χιαστί, ὡς καὶ ἄλλα ἀπλᾶ γεωμετρικὰ σχέδια ἢ ἐνίοτε ὁπλᾶ, πρὸς στερεωτέραν προφανῶς συγκόλλησιν τοῦ κονιάματος (πίν. 94a) καὶ εἰς πλίνθους χριστιανικῶν χρόνων ($0,30 \times 0,45 \times 0,05 \mu.$ ἢ καὶ $0,30 \times 0,30 \times 0,04 \mu.$)¹.

Αἱ τελευταῖαι αὗται πλίνθοι φέρουν ἐκτύπους ποικίλας σφραγίδας, αἵτινες διακρίνονται εἰς τὰ ἑξῆς εἶδη:

- 1) Εἰς *σημεῖα*, κατὰ τὸ πλεῖστον διάφορα σχήματα σταυρῶν (πίν. 94γ).
- 2) Εἰς μεμονωμένα *γραμμᾶτα* (πρβ. πίν. 94a δεξιὰ κάτω) ἢ συμπληρήματα γραμμάτων (οἷον BE ἢ BE Y ἢ ΓBE κ.ἄ.) (πίν. 94δ ἄνω).
- 3) Εἰς σταυροσχήμα *μονογράμματα* ὀνομάτων (οἷον Ἐπιφάνιος) (πίν. 94δ ἐν τῷ μέσῳ), (σπανιότερον δὲ ἀναγράφουν καὶ δλόκληρον ὄνομα βουστροφηδὸν ἀποτετυπωμένον οἷον Ζώσιμος)² καὶ
- 4) Εἰς *συντμήσεις* λέξεων. Συχνότερον ὑπάρχει ἡ συντετμημένη λέξις ENT συνοδευομένη ἐνίοτε ὑπὸ ἐνὸς τῶν γραμμάτων Α ἢ Β, ἥτις σημαίνει προφανῶς Ἰνδικτιῶν (Indictio) (πίν. 94β).

Τὸ πρόβλημα τῶν σφραγίδων τῶν πλίνθων ἔχει ἐπανειλημμένως γίνεαι ἀντικείμενον ἐξετάσεως³. Τὰ ἀναφερόμενα ὀνόματα εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν σφραγίδων, συνοδευόμενα ἐνίοτε καὶ μὲ δῆλωσιν τῆς Ἰνδικτιῶνος, ἀποδίδονται εἰς ὀνόματα Αὐτοκρατόρων⁴ ἢ ὁφφικιαλίων, λαϊκῶν ἢ κληρικῶν, ἰδρυτῶν τῶν ἐκκλησιῶν⁵ ἢ εἰς ὀνόματα ἁγίων, εἰς οὓς εἶνε ἀφιερωμένη ἡ ἐκκλησία⁶ ἢ εἰς ὀνόματα τῶν πλινθοποιῶν⁷.

Εἰς ἄλλας ἐνεπιγράφους πλίνθους ἀναφέρονται συντετμημένως τὰ ὀνόματα ἐκκλησιῶν, οἷον «ἐκκλησίας Θηβῶν»⁸, «Μεγάλης ἐκκλησίας»⁹, ὅπερ δηλοῖ ὅτι εἰς τὰς σφρα-

1 Βλ. ΑΔ. 1918, Παράρτημα σ. 19 κέ., ἐνθα ἐκτίθενται πλαύτερον τὰ περὶ τῶν διαστάσεων τῶν πλίνθων καὶ τῶν κονιαμάτων τῆς τοιχοδομίας εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ποικιλία τῶν σφραγίδων, παρατιθεμένων καὶ παραδειγμάτων εἰς δύο πίνακας (8 καὶ 9).

2 Πρβλ. ΑΔ. 1918, παράρτημα, πίν. 8.

3 Βλ. παράθεσιν τῶν διαφόρων γνωμῶν ἐν MAMBOURY (Byzantion, 19, 1949, σ. 113).

4 W. GEORGE, The church of St Eirene at Con/ple, London 1913, σ. 58.

5 A. SCHNEIDER, Ziegelstempel aus Con/ple ἐν Oriens Christianus, 1938, σ. 263.

6 B. GRAY, Second Hippodrome Report σ. 51.

7 E. MAMBOURY, ἑ.ἄ., ὅστις μάλιστα τὴν συχνὰ ἀπαντῶσαν συντμήσιν Β, ΒΑ, ΒΑΡ ἐρμηνεύει «βαρέσαντος» τὰς πλίνθους...

8 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΔΕ, 1929, σ. 5 εἰκ. 4.

9 Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας τ. Α' σ. 84.

γίδας ἀπετυποῦντο ἐνίοτε κατὰ παραγγελίαν τὰ ὀνόματα τῶν ὑπὸ ἴδρυσιν ἐκκλησιῶν. Ἀφ' ἐτέρου ἢ συντετμημένη λέξις Κωνσταντινούπολις, ἡ ἀποτυπουμένη εἰς μεγάλην σειρὰν πλίνθων, προερχομένων ἐκ κτισμάτων τῆς πρωτεύουσας, ἐρμηνεύεται ὡς ἀνήκουσα εἰς σφραγίδας τῶν δημοσίων ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹.

Ὅθεν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν τὰς σφραγίδας τῶν πλίνθων εἰς δύο γενικωτέρας κατηγορίας: πρῶτον εἰς τὰς σφραγίδας τῶν παραγγελλόντων τὰς πλίνθους, αἵτινες ἔφερον τὰ ὀνόματα αὐτοκρατόρων καὶ ἀξιωματῶν κληρικῶν ἢ λαϊκῶν ἢ σφραγίδας τῶν ἐκκλησιῶν, δι' αἷς αἱ πλίνθοι προωρίζοντο, καὶ δεύτερον εἰς σφραγίδας τῶν ἐργαστηρίων καὶ συχνότερον τῶν πλινθοποιῶν ὑπὸ μορφὴν διαφόρων σημείων ἢ λέξεων ἢ γραμμάτων ἢ χρονολογίας περιοριζομένης εἰς τὴν δῆλωσιν τῆς ἰνδικτιῶνος. Εἰς τὴν δευτέραν αὐτὴν κατηγορίαν ἀνάγονται καὶ αἱ πλίνθοι τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Εἰκ. 95. Ἐκ τῶν γραπτῶν διακοσμήσεων τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου. (Βλ. σ. 214 πρβ. καὶ εἰκ. 86).

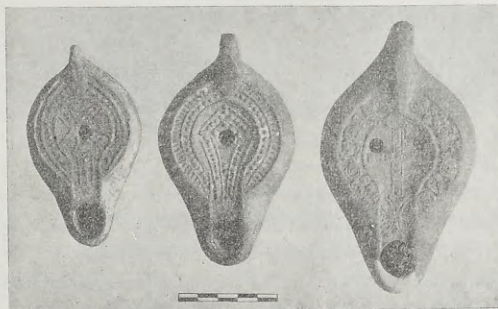
¹ G. BRETT, N. MACAULEY, R. STEVENSON, *The great Palace of the byzantine Emperors*, London 1947, σ. 28.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄
ΕΥΡΗΜΑΤΑ
ΠΗΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας κατὰ καιροὺς ἀνασκαφὰς ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἦλθον εἰς φῶς λύχνοι τινὲς καὶ μέγας ἀριθμὸς βυζαντινῶν ἀγγείων καὶ νομισμάτων.

Α΄. Πήλινοι λύχνοι καὶ βυζαντινὰ ἀγγεῖα.

1. *Λύχνοι* (εἰκ. 96). Οἱ περισυλλεγέντες πήλινοι λύχνοι ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ ἔχουν τὸ σῦνηθες ῥοειδὲς μετὰ λαβῆς σχῆμα, αἱ ἀνάγλυφοι δ' αὐτῶν διακοσμήσεις ἀνήκουν εἰς τοὺς διαφόρους γνωστοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τύπους. Δύο τοιοῦτοι λύχνοι ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος, ὅπου καὶ ἐναπετέθησαν μετὰ τοῦ φιαλιδίου κατὰ τὰ ἐγκαίνια, ἕτεροι δὲ ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀποχωμάτων τοῦ κεντρικοῦ χώρου τῆς Κρύπτης τοῦ ναοῦ. Δείγματα τούτων προσάγομεν ἐνταῦθα.

1 2 3
Εἰκ. 96. Λύχνοι ἀνευρεθέντες κατὰ τὰς ἀνασκαφάς.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 λύχνος φέρει εἰς τὸ ἐλαφρῶς κοῖλον κέντρον τὸ γράμμα Χ κοσμούμενον διὰ κοκκίδων ἐν εἴδει σειρᾶς μαργαριτῶν καὶ περιβαλλόμενον ὑπὸ ταινίας ἐξ ὁμοίου διακόσμου.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 λύχνος κοσμεῖται διὰ ρομβοειδοῦς σχεδίου μετὰ κοκκίδων εἰς τὸ κέντρον, περιβαλλομένου ὑπὸ διπλῆς ταινίας ἐκ κοκκίδων καὶ γραμμῶν.

Λίαν ἐνδιαφέρων εἶνε ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 λύχνος, τὸ κοῖλον κέντρον τοῦ ὁποίου πληροῦται ὑπὸ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, ἐφ' οὗ βαίνει ὀλοκόσμητος ὁ λεγόμενος μονογραμμα-

τικὸς σταυρός, περιβαλλόμενος ὑπὸ στεφάνης ἐκ τῶν συνηθιζομένων εἰς λύχνους σχεδίων, ἅτινα ἰδιαίτῳ εἰς χρυσοχοϊκὰ ἔργα. Ὁ μονογραμμатикὸς σταυρός, διαδεδομένος κυρίως εἰς τὴν ἀνατολήν, θεωρεῖται ὡς ταυτόσημον σύμβολον μὲ τὸν σταυρὸν¹. Ἐνταῦθα συμβολίζει τὸν Χριστὸν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ἥτοι συμβολικῶς τὴν σταύρωσιν² ἢ τὴν διὰ τοῦ σταυροῦ δόξαν τοῦ Χριστοῦ.

2. *Βυζαντινὰ ἀγγεῖα*. Πολυαριθμότερα εἶνε τὰ ἀνευρεθέντα βυζαντινὰ ἀγγεῖα, κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς θραύσματα, ὀλίγα δὲ ἀκέραια. Τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν περιουσιολογῶσαν κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς Κρύπτης καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὰ κάτω στρώματα τῆς ἐπιχωματώσεως, ἱκανὰ ὅμως ἀνευρέθησαν καὶ κατὰ τὰς ἐρεῦνας ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ περὶ αὐτοῦ καὶ ὀλίγα προέρχονται ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων τάφων. Πλὴν ὀλίγων μεταφερθέντων εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, τὰ λοιπὰ εὐρίσκονται νῦν συγκεντρωμένα εἰς διαμέρισμα τῆς Κρύπτης τοῦ ναοῦ.

Μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν τούτων ἀγγείων διακρίνονται πρῶτον τὰ προφανῶς συνδεόμενα μετὰ τοῦ ναοῦ· εἶνε δὲ ταῦτα:

1) Ὑψηλὰ ἀγγεῖα ἔχοντα τὸ σχῆμα ποτηρίου τῆς Μεταλήψεως (πίν. 95, α, β), ἅτινα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ ἠδύναντο νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὰ καλούμενα εἰς τὰς πηγὰς *κουτρούβια* (βλ. ἄνωτ. σελ. 21 κέ., ἐνθα ὁ ΣΤΑΥΡΑΚΙΟΣ, δηλοῦμενος τὸ ὄραμα τοῦ μοναχοῦ Βιταλίου, λέγει ὅτι οὗτος «σκευὸς τι, ὡς ἐδόκει, φέρον χειρσίν, ὃ δὴτα ἐγχωρίως καλεῖται κουτρούβιον, τοῦτο τῶν ἀναβλύζοντων ἐκείθεν μύρον πεπλήρωκε»). Διὰ τοιούτων ἐπομένων ἀγγείων ἐλάβανον τὸ μύρον οἱ πιστοί.

Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα (ὑψ. 0,20 μ. καὶ διὰμ. 0,10 μ.), ἔχοντα πρᾶσινην σμαλτώσιν, κοσμοῦνται διὰ γραπτῶν λευκοῦ χρώματος σταυρῶν, γραμμῶν καὶ κοκκίδων, δύνανται δὲ νὰ χρονολογηθῶσιν ὡς ἐκ τοῦ ἀμελοῦς σχεδίου των εἰς τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους.

2) Κύπελλον (διὰμ. 0,10 μ. ὑψ. 0,55 μ.) μεθ' ὑπολεύκου διαυγοῦς σμαλτώσεως ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, φέρον εἰς τὸν πυθμένα ἀνάγλυφον τὸ μονογράφημα τοῦ ἁγίου Δημητρίου (πίν. 95 γ).

3) Θραῦσμα πινακίου μεθ' ὑποκιτρίνης σμαλτώσεως, φέρον εἰς τὸν πυθμένα ἐγχάρακτον τὸ μονογράφημα τοῦ ἁγίου Δημητρίου³ ἐπὶ ἐλαφρῶς ἐκτύπου δίσκου (πίν. 95 δ).

4) Θραῦσμα πινακίου μεθ' ὑποκιτρίνης σμαλτώσεως φέρον ἐλαφρῶς ἐγχάρακτον σταυρὸν καταλήγοντα εἰς κυκλικὰ «μῆλα» καὶ τὰ γράμματα IC XC NI KA, μεσοβυζαντινῶν χρόνων (πίν. 95 η).

5) Θραῦσμα πινακίου μετὰ λευκοπρασίνης σμαλτώσεως κοσμοῦμενον εἰς τὸ κέντρον καὶ τὰ πλατέα χεῖλη διὰ σταυρῶν γενομένων διὰ βαθέος χαράγματος ἐπὶ τοῦ πηλοῦ καὶ ἀφαιρέσεως τοῦ λευκοῦ ἐπιστρώματος (πίν. 95 ζ), μεταγενέστερον τοῦ προηγουμένου.

6) Θραῦσμα ἀγγείου μεθ' ὑποπρασίνης σμαλτώσεως καὶ ἀμελῶς ἐγχαρακτῶν σταυρῶν ἐξωτερικῶς, ὑστέρων βυζαντινῶν χρόνων (πίν. 95 ε).

Τὰ τελευταῖα ταῦτα πῆλινα ἀγγεῖα ἔχρησίμευον πιθανότατα διὰ τοὺς ἐστιαζομένους κατὰ τὰς τελετὰς τοῦ ἁγίου περὶ τὸν ναόν, ὡς ὑποδηλοῦται τοῦτο εἰς τὰς πηγὰς.

Τὰ λοιπὰ κεραμικὰ εἶνε ὅμοια πρὸς τὰ ἀνευρεθέντα εἰς Κωνσταντινούπολιν, Ἀθήνας, Κόρινθον, Μ. Ἀσίαν, Συρίαν, Κύπρον κλπ., παρουσιάζοντα τὰς εἰς αὐτὰ

1 M. SCHULTZBERGER, Le symbole de la croix (Byzantion II 1925, σ. 447).

2 Πρὸς ἀνάλογον θέμα ἄμφοι ἐπὶ σταυροῦ εἰς πῆλινον δίσκον λύχνου (F. X. KRAUS, Real-Enzycyl. d. christl. Alterthümer II, σ. 271 εἰς. 113).

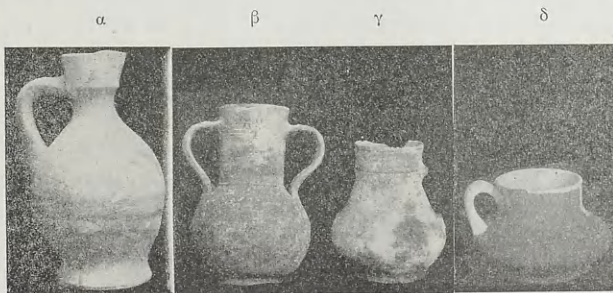
3 Περὶ ἐγχαρακτῶν μονογραφημάτων πρὸς T. RICE, Byzantin glazed Pottery, Oxford 1930, σ. 74 εἰς. 6 καὶ R. DEMANGEL-B. MAMBOURY, Le quartier des Manges, Paris 1939, εἰς. 195 6.

παρατηρουμένης ποικιλίας τεχνικής, σχήματος και διακόσμου¹. Ἄπαντα εἶνε κατεσκευασμένα ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ.

Διὰ τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐνεργηθεισῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως² καὶ τὴν Κόρινθον³, καθ' ὥς μετὰ τῶν κεραμεικῶν ἀνευρέθησαν καὶ νομίσματα, ἐπετεύχθη ἡ ἀκριβεστερά χρονολόγησις τῶν βυζαντινῶν κεραμουργημάτων. Ἐπὶ τῇ βάσει δ' αὐτῶν κατατάσσομεν καὶ χρονολογοῦμεν κατωτέρω τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

1. *Κεραμεικὰ ἄνευ σμαλτώσεως*. Εἰς πολλὰς δεκάδας ἀνέρχονται τὰ συναθροισθέντα ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ, σχεδὸν ἀκέραια, ἄνευ σμαλτώσεως ἀγγεῖα, ἐν εἵδει μικρῶν λαγύνων ἢ στάμνων, ὕψους ἀπὸ 0,10 μ. ἕως 0,30 μ. κατὰ τὸ πλεῖστον ἐσχατῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ τινων τουρκικῶν. Δείγματα τοῦ σχήματος τῶν ἀρχαιότερων παρέχομεν εἰς εἰκ. 97.

Ἡ μετὰ λαβῆς λάγνος μὲ τὴν πλατεῖαν βάσιν (εἰκ. 97 α), ὁμοιάζει κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τὴν ἀνευρεθεῖσαν εἰς τάφον τῆς ἀγορᾶς Κορίνθου (MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 146 α), χρονολογουμένην εἰς τὸν 6ον - 7ον αἰῶνα. Τὰ δύο ἕτερα πλατύστομα ἀγγεῖα (εἰκ. 97 β καὶ γ) ἔχουν σχήματα ἀνάλογα πρὸς λαγύνους τοῦ 13ου αἰ. ὡς τῆς Κορίνθου (MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 46) τὸ δὲ χαμηλὸν (εἰκ. 97 δ) πρὸς ἀγγεῖα εὑρεθέντα εἰς τὸ Παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (BRETT, MACAULEY, STEVENSON, ἔ.ἀ. εἰκ. 18, 11).

Εἰκ. 97. Κεραμεικὰ ἄνευ σμαλτώσεως.

2. *Ἀπλὰ μετὰ σμαλτώσεως*. Ἐκ τῆς ἐπιχωματώσεως τῆς Κρύπτης περισυνελέγησαν περὶ τὰ 40 ὁμοίμορφα ἀδιακόσμητα ἄνευ λαβῆς μικρὰ κύπελλα (διάμ. 0,10 μ. ὕψ. 0,05 μ.) ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ, φέροντα κυρτὴν, ἀλαμπὴ σμάλτωσιν καὶ 18 ἄλλα ὅμοια μετ' ὑπόλευκον σμαλτώσεως. Ἐκ τοῦ σχήματος, τοῦ εἶδους καὶ τῆς σμαλτώσεως τοῦ πηλοῦ χρονολογοῦνται εἰς τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους.

3. *Ἀγγεῖα μετ' ἐκτύπου διακόσμου*. Ἐκ τοῦ σπανιωτέρου εἶδους τῶν κεραμουργημάτων μετ' ἐκτύπου διακόσμου, ὅπερ, ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ 9ου αἰ., συνεχίζεται μέχρι τῶν τουρκικῶν χρόνων, ἀνευρέθησαν: τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν κύπελλον μετὰ τοῦ μονογραφήματος *Δημήτριος* καὶ δευτέρον μὲ ὅμοιαν ὑπόλευκον σμάλτωσιν (διάμ. 0,11 μ., ὕψ. 0,015 μ.) φέρον ἐκτυπον πολὺφυλλον ρόδακα (εἰκ. 98 βλ. σ. 243). Τὸ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον τοῦ διακόσμου, τὸ ὑπόλευκον χρῶμα τῆς σμαλτώσεως καὶ ὁ ἐρυθρὸς πηλὸς τοῦ ἀγγείου χρονολογοῦν τοῦτο μᾶλλον εἰς τὴν μεσοβυζαντινὴν ἐποχὴν⁴.

1 Βλ. T. RICE, Byzantine glazed Pottery, ἔ.ἀ., T. WAAGÉ, Roman and Byz. Pottery from the Agora (Hesperia II, σ. 308), A. LANE, Mediaeval finds at al Mina in North Syria (Archaeologia, LXXXVII, 1978) P. TAYLOR καὶ A. MEGAW, Cypriot mediaeval glazed Pottery, 1939.

2 G. BRETT, W. MACAULEY καὶ R. STEVENSON,

The great Palace of the byzantine Emperors, London 1947, σ. 31-63.

3 CH. MORGAN, The Byzantine Pottery (Corinth τ. XI) Cambridge Mass. 1942.

4 Περὶ χρονολογίας τῶν μετ' ἐκτύπου διακόσμου ἀγγείων βλ. MORGAN, ἔ.ἀ., σ. 49.

4. Ἀγγεῖα μετὰ γραπτοῦ διακόσμου (πίν. 96).

Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα διακρίνονται εἰς εἶδη ἐκ τοῦ χρώματος καὶ τῆς μορφῆς τοῦ σχεδίου, ἐκ τοῦ σχήματος τοῦ ἀγγείου, ἐκ τῆς ποιότητος καὶ τοῦ χρώματος τοῦ πηλοῦ.

α) Ἀγγεῖα γραπτὰ διὰ πρασίνου καὶ καστανοῦ χρώματος.

Μέγα πινάκιον (διάμ. 0,24 μ., διάμ. βάσεως 0,09 μ., ὕψ. 0,04 μ.) ἐξ ὠχροῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ μεθ' ὑποπρασίνης στιλπνῆς σμαλτώσεως, κοσμούμενον δι' ἀκτινωτοῦ σχεδίου ἐν εἴδει ρόδακος ἐκ βαθυπρασίνου καὶ καστανοῦ χρώματος (πίν. 96 α') δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα (πρβλ. ἀνάλογα ἐν MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 103f, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ πίν. XXI ὡς πρὸς τὸν διάκοσμον).

Μικρὰ λάγυνος (ὕψ. 0,14 μ., διάμ. βάσ. 0,05 μ.), ἐσμαλτωμένη δι' ἀνοικτοῦ πρασίνου μετὰ κηλίδων βαθυτέρου χρώματος γενομένων διὰ ψήκτρας (πίν. 97 α 2) χρονολογεῖται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς διακοσμῆσεως καὶ τοῦ σχήματος εἰς τὴν ἐποχὴν Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) (πρβλ. ἀνάλογα ἐν MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 52 καὶ 64).

Θραῦσμα ἐκ χεῖλους λεπτοῦ πάχους πινακίου μετὰ λευκῆς σμαλτώσεως, κοσμούμενον δι' ἐλικοειδῶν σχεδίων πορφυροῦ καὶ πρασίνου χρώματος (πίν. 96 β'), χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰ. (πρβλ. ἀνάλογον ἐν BRET, MACAULEY, STEVENSON ἔ.ἀ. πίν. 25, 14) μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου (πρβλ. ἀνάλογον ἐν MORGAN, ἔ.ἀ. πίν. XXf).

Δύο θραύσματα μεγάλων πινακίων, μεγαλυτέρου πάχους ἀπὸ τὸ προηγούμενον, κοσμούμενα διὰ πρασίνων ἐλικοειδῶν σχεδίων περιγεγραμμένων διὰ καστανοῦ χρώματος (πίν. 96 γ, δ) χρονολογούνται εἰς τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος (πρβλ. MORGAN, ἔ.ἀ. σ. 80 εἰκ. 57 καὶ 58).

Δύο κύπελλα μετὰ λευκοκιτρίνης σμαλτώσεως καὶ πυκνῶν κηλίδων χρώματος πρασίνου τὸ ἐν καὶ καστανοῦ τὸ ἕτερον (πίν. 96 ε, ζ), ὡς καὶ ἕτερον μικρότερον μετὰ πρασίνων κηλίδων καὶ τεσσάρων ἐν σταυρῷ καστανῶν γραμμῶν (πίν. 96 η) ἀνήκουν εἰς τὸν 13ον αἰῶνα (βλ. ἀνάλογα ἐν MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 60-61 καὶ πίν. XXIV).

β) Γραπτὰ διὰ λευκοῦ χρώματος καὶ ἐλικοειδῶν σχεδίων.

Θραῦσμα ἐκ μεγάλου ἀγγείου μετὰ διαφανοῦς, ἀχρώμου σμαλτώσεως καὶ ἐλικοειδοῦς διακοσμῆσεως καὶ κοκκίδων ἐκ παχέος λευκοῦ χρώματος (πίν. 96 θ) χρονολογεῖται εἰς τὸν 12ον αἰῶνα (πρβλ. MORGAN, ἔ.ἀ. πίν. XXXII) τοῦτο ἀνευρέθη εἰς τὸν ἀριστερὸν τάφον τοῦ νεκρικοῦ προσκίματος ἔξωθεν τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

Ὅμοιον διάκοσμον φέρουν δύο μικραὶ στάμνοι (ὕψ. 0,14 μ.), ἐξ ὧν ἡ μία μετὰ δύο λαβῶν καὶ βαθυπρασίνου σμαλτώσεως (πίν. 97 α 1), ἡ δὲ ἑτέρα μετὰ μιᾶς λαβῆς ἔχουσα καστανὴν σμαλτώσιν καὶ κηλίδας πρασίνου χρώματος (πίν. 97 α 3) χρονολογούνται πιθανῶς ἀμφότεραι ἐκ τοῦ διακόσμου εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν πρὸς τὸ προηγούμενον ἀγγεῖον.

Κύπελλον (πίν. 96 ι) μετὰ καστανῆς σμαλτώσεως καὶ διακόσμου ἐκ λευκῶν κοκκίδων, ἀμελῶς διεσπαρμένων, χρονολογεῖται, ὡς ἐκ τῆς κατωτέρας τεχνικῆς του, εἰς τὸν 13ον αἰῶνα (πρβ. ἀνάλογα ἐν MORGAN ἔ.ἀ. εἰκ. 72 καὶ πίν. XXIX).

5. *Πρωτομαγιόλικά*. Εἰς τὸ ὥραϊον εἶδος τῶν γραπτῶν ἀγγείων, τῶν θεωρουμένων ὡς προδρόμων τῶν ἰταλικῶν μαγιόλικα, δύναται νὰ καταταχθῶν δύο σχεδὸν ἀκέραια κύπελλα. Ἐξ αὐτῶν τὸ ἐν μετὰ λευκοπρασίνης σμαλτώσεως ἐπὶ λεπτοῦ, λευκοῦ ἐπιστρώματος, κοσμεῖται ἐσωτερικῶς καὶ ἑξωτερικῶς διὰ κυανοπρασίνων λεπτῶν σχεδίων (πίν. 96 κ, λ) ἀναλόγων πρὸς διάκοσμον ἀγγείων τῆς Κορίνθου (πρβλ. MORGAN, ἔ.ἀ. πίν. XXXVI b καὶ XXXVIII c) εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ ἀγγείου ἑξωτερικῶς ὑπάρχει χάργμα (graffito) ἐκ σταυροῦ, εἰς τὰ ἄκρα τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν τὰ γράμματα Θ καὶ Ο. Ἐκ τοῦ εἶδους τῆς τεχνικῆς, τοῦ χρώματος καὶ τοῦ διακόσμου κατατάσσεται τοῦτο εἰς τὰ μεταγενέστερα πρωτομαγιόλικά τοῦ 14ου αἰῶνος (πρβ. MORGAN, ἔ.ἀ. σ. 111).

Τὸ ἕτερον, σχήματος ἀναλόγου πρὸς ἀγγεῖον τῆς Κορίνθου (MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 86), μεθ' ὑπολευκοῦ σμαλτώσεως κοσμεῖται ἑξωτερικῶς διὰ γραμμῶν κυανοπρασίνων καὶ πορφυρῶν εἰς τριγωνικὰ σχήματα (πίν. 96 μ).

6. *Ἐγχάρακτα*. Ἡ μεγάλη κατηγορία τῶν ἐγχαράκτων διακρίνεται ἐκ τοῦ διαφύρου τρόπου τοῦ χαράγματος, ἐκ τῆς μορφῆς καὶ διατάξεως τοῦ σχεδίου, ὡς καὶ ἐκ τοῦ εἶδους τῆς σμαλτώσεως καὶ τοῦ σχήματος τοῦ ἄγγείου.

α) *Ἐλαφρῶς ἐγχάρακτα λεπτοῦ ρυθμοῦ*. Εἰς τὸ καλλιτεχνικώτερον εἶδος τῶν λεπτῶν ἐγχαράκτων ἀνήκουν δύο μικρὰ θραύσματα ἐκ τοῦ αὐτοῦ πινακίου προερχόμενα (πίν. 97β) μετὰ λευκοπρασίνης στιλπνῆς σμαλτώσεως ἐπὶ παχέος λευκοῦ ἐπιστρώματος, δι' οὗ ἐπιχρίεται ἐλαφρῶς καὶ τὸ ἑξωτερικὸν τοῦ πινακίου· ὁ διάκοσμος, εἰς ὥρατον σταθερὸν σχέδιον, διατάσσεται εἰς κεντρικὸν ἐγκόλπιον, περικλείον μορφὴν ζῴου καὶ δύο ὁμοκέντρους ζῶνας μετὰ ἑλικοειδοῦς σχεδίου καὶ κουφικῶν γραμμῶν. Χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος (πρβ. ἀνάλογα εἰς MORGAN, ἔ.ἀ. πίν. XXXIX).

Θραῦσμα πινακίου μετ' ὑποπρασίνης σμαλτώσεως καὶ ὁμοίου λεπτοῦ σχεδίου ἐξ ἑλικοειδῶν κλάδων καὶ κουφικῶν (πίν. 97γ) εἰς ὁμοίας διαστάσεις πρὸς τὸ προηγούμενον, ἀλλὰ μετὰ παρεμβολῆς μικρῶν σχεδίων εἰς ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν (δι' ἀφαιρέσεως δηλ. τοῦ ἐπιστρώματος ἐκ τοῦ βάθους τοῦ σχεδίου)· ἀνήκει τοῦτο εἰς τὸ δεύτερον εἶδος τῶν λεπτῶν ἐγχαράκτων, ἅτινα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 1125 μέχρι τοῦ 1200 μ.Χ. Τὸ ἡμέτερον ἀνήκει εἰς τὰ ἀρχαιότερα (πρβ. ἀνάλογον εἰς MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 123, 125, πίν. XLVIII).

Μέγα βαθὺ πινάκιον (διάμ. 0,23, ὕψ. 0,08 μ.) μετὰ λεπτοῦ ἐπιστρώματος ἐξ ἐλαφρᾶς λευκοκίτρινης σμαλτώσεως ἀνήκει εἰς ἄλλην ὁμᾶδα τῶν λεπτῶν ἐγχαράκτων, ἣν χαρακτηρίζει τὸ σπειροειδὲς γραμμικὸν σχέδιον, διατεταγμένον ὁμοίως εἰς κεντρικὸν ἐγκόλπιον καὶ ὁμοκέντρους ζῶνας (πίν. 97δ). Χρονολογεῖται εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος (πρβλ. MORGAN, ἔ.ἀ. πίν. XLI).

Εἰς ἕτερον εἶδος κατατάσσονται μικρὰ θραύσματα ἐκ δύο ἄγγείων (πίν. 97ε, ζ), μετὰ στιλπνῆς λευκοκίτρινης σμαλτώσεως, συνδυάζοντα τὸν σπειροειδῆ ἐγχάρακτον διάκοσμον πρὸς τὸν γραπτὸν δι' ἑλικοειδῶν πορφυρῶν καὶ πρασίνων σχεδίων, χρονολογούμενα εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (MORGAN, πίν. XLVII).

Ἄλλου εἶδους συνδυασμὸν ἐγχαράκτου καὶ γραπτοῦ διακόσμου παρουσιάζει τὸ μικρὸν κύπελλον (διάμ. 0,12 μ., ὕψ. 0,04 μ.) ἐκ λεπτοῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ μετ' ὑπολεύκου σμαλτώσεως ἑξωτερικῶς (πίν. 97η)· τὸν πυκνὸν ἐγχάρακτον διάκοσμον ἐκ πλέγματος καὶ συνδεομένων κύκλων γύρωθεν παρακολουθοῦν γραμμαὶ ἐκ καστανοῦ καὶ κυανοπρασίνου χρώματος· τοῦτο παρουσιάζει στενὴν σχέσιν πρὸς περσικά τοῦ 9ου αἰῶνος (πρβ. T. RICE, ἔ.ἀ. πίν. XVII β) καὶ πιθανώτατα ἔχει εἰσαχθῆ ἑξωθεν. Προέρχεται ἐκ τοῦ δεξιοῦ τάφου τοῦ νεκρικοῦ προσκτίσματος ἑξωθεν τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

β) *Βαθέως ἐγχάρακτα μονόχρωμα* (τοῦ τέλους τοῦ 12ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος).

Τὰ ἄγγεα ταῦτα ἔχουν στιλπνὴν σμάλτωσιν καὶ παχὺ τὸ χάραγμα τοῦ σχεδίου, ὅπερ οὕτω λαμβάνει βαθὺ καστανὸν χρῶμα. Ὁ διάκοσμος ταχὺς καὶ μᾶλλον ἀμελὴς ἀκολουθεῖ τὴν διάταξιν τῶν λεπτῶν ἐγχαράκτων ἀλλ' ἀπλοποιημένην. Εἰς τὴν ὁμᾶδα αὐτὴν κατατάσσονται:

Θραῦσμα ὑψηλοῦ κυπέλλου (διάμ. 0,14, ὕψ. 0,09 μ.) ἐκ λεπτοῦ ἐρυθροῦ λείου πηλοῦ μετὰ λίαν στιλπνῆς πορτοκαλλόχρου σμαλτώσεως κοσμούμενον διὰ μεγάλου ἐγκολπίου ἐκ πλέγματος, τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ποικίλλεται διὰ γραμμῶν (πίν. 97θ). Εὗρέθη εἰς τὸν ἀριστερὸν τάφον τοῦ νεκρικοῦ προσκτίσματος τῆς ἑξωθεν βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

Θραῦσμα κυπέλλου ἐξ ὁμοίου πηλοῦ καὶ κίτρινης σμαλτώσεως, κοσμούμενον διὰ κεντρικοῦ ρόδακος, περιβαλλομένου ὑπὸ κύκλου (πίν. 98α).

Θραῦσμα πινακίου (συμπληρωθέν) μετ' ἀνοικτῆς κίτρινης σμαλτώσεως καὶ σχεδίου ἐκ ζητοειδοῦς ταινίας εἰς βάθος σπειροειδῶν γραμμῶν· τὸ κεντρικὸν ἐγκόλπιον ἄνευ διακόσμου (πίν. 98β) (πρβ. ἀνάλογον εἰς ἄγγεον Μουσείου Ἀντιοχείας, LANE, ἔ.ἀ. πίν. XXV, 4).

Πινάκιον ἄβαθές (διάμ. 0,17 μ., ὕψ. 0,13 μ.) ὅμοιον κατὰ τὴν κατατομήν πρὸς ἄγγεον τῆς Κορίνθου (MORGAN, ἔ.ἀ. σ. 127 εἰκ. 103β) μετὰ ζωηρᾶς πρασίνης σμαλτώσεως ἑσωτερικῶς καὶ ἑξωτερικῶς κοσμεῖται δι' ἐγκολπίου μετὰ κτενοειδοῦς φύλλου φοίνικος, σπειροειδῶν γραμμῶν εἰς κύκλον

καὶ σχηματικοῦ ἀστραγάλου εἰς τὸ χεῖλος (πίν. 98 γ)· χρονολογεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Πινάκιον βαθύ (διάμ. 0,14 μ., ὕψ. 0,05 μ.) μετ' ἐλαφροῦς λευκοκιτρίνης σμαλτώσεως· φέρει διάκοσμον παρεμφερῆ πρὸς τὸν τοῦ προηγουμένου (πίν. 98 δ).

Κύπελλον (διάμ. 0,10 μ., ὕψ. 0,05 μ.) ἐκ λεπτοῦ πηλοῦ, ἰδιορρυθμοῦ σχήματος, ἔχον ὑψηλὸν πυθμένα μετ' ἐλαιοχρόου στιλπνῆς σμαλτώσεως, κοσμεῖται δι' ἐλικοειδοῦς σχεδίου εἰς τὰ χεῖλη (πίν. 98 ε).

Κύπελλον ὁμοίου σχήματος, μεγαλύτερον (διάμ. 0,15 μ., ὕψ. 0,07 μ.), μετὰ βαθείας κιτρίνης στιλπνῆς σμαλτώσεως κοσμεῖται διὰ κεντρικοῦ γεωμετρικοῦ σχεδίου καὶ διπλοῦ κύκλου ἐκ σπειροειδῶν γραμμῶν (πίν. 98 ζ)· χρονολογοῦνται ἀμφότερα εἰς τὸν 13ον αἰῶνα.

Θραῦσμα κυπέλλου μετ' ἐλαιοχρόον σμαλτώσεως καὶ γραμμικῆς παραστάσεως ἀετοῦ (πίν. 98 η).

7. *Ἐπιπεδόγλυφα* (πίν. 98). Τὸ ὅραϊον τοῦτο εἶδος τῆς τεχνικῆς τῶν ἀγγείων — καθ' ἣν ἀφαιρεῖται τὸ ἐπίστρωμα ἀπὸ τοῦ βάθους τοῦ σχεδίου ὁλόκληρον ἢ ἐν μέρει, ἀφίνεταί δὲ οὕτω τὸ σχέδιον νὰ ἐξέχῃ ἐλαφρῶς ἐν εἴδει ἐπιπεδογλύφου ἢ τάνάπαλιν — ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὰ ἐξῆς μέτρια παραδείγματα τοῦ 13ου αἰῶνος.

Κύπελλον (διάμ. 0,13 μ., ὕψ. 0,06 μ.) ἐξ ἐρυθροῦ λείου πηλοῦ μετὰ στιλπνῆς βαθυκιτρίνης σμαλτώσεως· φέρει πτηνὸν εἰς ἐλευθέραν διάταξιν, ἀπὸ τοῦ σώματος τοῦ ὁποίου ἔχει ἀφαιρεθῇ τὸ ἐπίστρωμα (πίν. 98 κ).

Θραῦσμα ὁμοίου κυπέλλου πρὸς τὸ προηγούμενον (πίν. 98 ι).

Δύο μικρὰ θραύσματα μετὰ λευκοκιτρίνης σμαλτώσεως, κοσμούμενα διὰ γεωμετρικῶν σχεδίων, ἐξ ὧν κατὰ τόπους ἀφηρέθη τὸ ἐπίστρωμα τοῦ βάθους (πίν. 98 θ).

Θραῦσμα πινάκιου μετ' ἐγκολπίου, φέροντος κτενοειδῆ ῥόδακα (πίν. 98 λ).

8. *Ἐγχάρακτα καὶ γραπτὰ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος* (πίν. 99). Εἰς τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ὁ ἐγχάρακτος διάκοσμος τονίζεται διὰ χρώματος πρασίνου καὶ καστανοῦ, ἀμελῶς ἀκολουθοῦντος τὸ σχέδιον ἢ τὸ χρῶμα, ὅπερ τίθεται εἰς κηλίδας.

Θραῦσμα ἀγγείου μετὰ λευκοκιτρίνης σμαλτώσεως καὶ πρασίνων κηλίδων· κοσμεῖται δι' ἐγκολπίου περιχλείοντος γεωμετρικὸν σχέδιον ἐν εἴδει σταυροῦ μετὰ διασταυρουμένων γραμμῶν (πίν. 99 α) (πρβ. ἀνάλογον εἰς ἀγγεῖον al-Mina ἐν LANE, ἔ.ἀ. πίν. XXII, χρονολογούμενον εἰς τὸν 13ον αἰῶνα).

Κύπελλον (διάμ. 0,14, ὕψ. 0,06 μ.) ὑψηλοῦ σχήματος μετὰ λευκοκιτρίνης σμαλτώσεως· κοσμεῖται διὰ πτηνοῦ εἰς ἀπλοποιημένον ταχὺ περίγραμμα καὶ διὰ τριγωνικῶν σχεδίων. Μεγάλαι κηλίδες πρασίνου χρώματος τίθενται ἀμελῶς ἐπὶ τῶν ἐγχαρακτῶν διακοσμητικῶν θεμάτων (πίν. 99 γ).

Θραῦσμα χαμηλοῦ κυπέλλου μετὰ στιλπνῆς ὑποπρασίνης σμαλτώσεως καὶ ὁμοίου διακόσμου ἐκ πτηνοῦ καλυπτομένου μὲ καστανὸν χρῶμα (πίν. 99 β) (πρβλ. ὅμοιον πτηνὸν εἰς ἀγγεῖα al-Mina ἐν LANE, ἔ.ἀ. πίν. XXV χρονολογούμενον εἰς τὸν 13ον αἰῶνα).

Κύπελλον (διάμ. 0,13 μ., ὕψ. 0,06 μ.) μετὰ λευκοκιτρίνης σμαλτώσεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικὸν κοσμεῖται διὰ τριγωνικῶν σχεδίων μετὰ σπειροειδοῦς ταινίας, τονιζομένων διὰ πρασίνου καὶ καστανῶν χρωμάτων (πίν. 99 δ).

Θραῦσμα ἀγγείου μετὰ λευκοκιτρίνης σμαλτώσεως· ὁ ἐν εἴδει ἀστέρος μετὰ σπειροειδῶν γραμμῶν διάκοσμος τονίζεται διὰ κύκλου καστανοῦ χρώματος (πίν. 99 ε).

Κύπελλον ἀβαθές (διάμ. 0,14 μ. καὶ ὕψ. 0,02 μ.) μετὰ λευκοπρασίνης σμαλτώσεως ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς· κοσμεῖται εἰς τὸν πυθμένα καὶ τὰ χεῖλη δι' ἀμελοῦς σπειροειδοῦς σχεδίου, τονιζομένου διὰ χρώματος πρασίνου καὶ καστανοῦ (πίν. 99 η).

Πινάκιον μετὰ λευκοπρασίνης σμαλτώσεως (ὕψ. 0,17 μ.) καὶ τριῶν ἐν τριγώνῳ κυκλικῶν σχεδίων ἐκ σπειροειδῶν γραμμῶν, χρωματισμένων διὰ καστανοῦ καὶ πρασίνου χρώματος (πίν. 99 θ) (πρβ. ἀνάλογα MORGAN, ἔ.ἀ. εἰκ. 113). Εἰς τὸν πυθμένα του φέρει τρία στίγματα τριπόδου διὰ τὴν τοποθέτησιν ἐτέρου ἀγγείου κατὰ τὴν ἔψησιν. Ἡ χοῆσις τοιούτων τριπόδων παρατηρεῖται κατὰ

τὸν 14ον αἰῶνα (πρβ. MORGAN, ἔ.ἀ. σ. 23). Ὅμοια στίγματα φέρουν πάντα τὰ κατωτέρω ἀναφερόμενα ἀγγεῖα.

Κύπελλον μετ' ὑπολεύκου σμαλτώσεως καὶ ἀπλοῦ σχεδίου ἐκ κύκλου καὶ ἀκτινωτῶν γραμμῶν τονιζομένων διὰ καστανοῦ χρώματος (πίν. 99 ι).

Θραῦσμα κυπέλλου μετ' ὑπολεύκου σμαλτώσεως καὶ πρασίνων κηλίδων κοσμεῖται διὰ δύο σφαιρικῶν τριγώνων μετὰ διασταυρουμένων γραμμῶν καὶ δύο ροδάκων (πίν. 99 κ).

9. Ἐγχάρακτα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (πίν. 100). Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, ὑψηλότερα κατὰ τὸ σχῆμα (πίν. 100 α, β), ἔχουν ἐνίοτε στιλπνὴν γάνωσιν ἀλλ' ἀμελέστερον καὶ συχνὰ χονδροειδῇ τὴν ἐγχάρακτον διακόσμησιν. Εἰς τὸν πυθμένα φέρουν τρία στίγματα τοῦ τρίποδος.

Ὅκτὼ κύπελλα ὁμοιόμορφα μετὰ στιλπνῆς ὑπολεύκου σμαλτώσεως κοσμοῦνται ἀπλῶς δι' ἐγκολπίου ἐκ κύκλου (πίν. 100 γ, δ).

Δύο κύπελλα μετὰ βαθυκιτρίνης σμαλτώσεως φέρουν ὅμοιον διάκοσμον ἐξ ἐγκολπίου μετὰ ἀμελοῦς γεωμετρικοῦ σχεδίου καὶ σπειροειδῶν γραμμῶν (πίν. 100 ε, ζ).

Δύο θραύσματα πινακίων μετὰ βαθυκιτρίνης σμαλτώσεως τὸ ἓν καὶ πρασίνης τὸ ἕτερον κοσμοῦνται διὰ σχεδίου ἐκ τετραγώνων πληρουμένων διὰ σπειροειδῶν γραμμῶν (πίν. 100 η).

Θραῦσμα πινακίου μετ' ἐλαιοχρόου σμαλτώσεως φέρει παράστασιν πτηνοῦ λίαν σχηματικὴν (πίν. 100 θ).

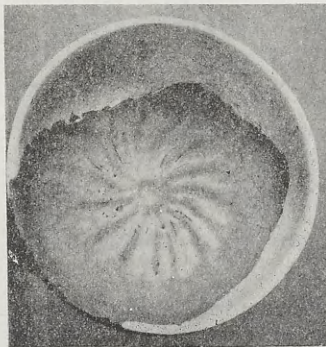
Θραῦσμα κυπέλλου μετὰ καστανῆς σμαλτώσεως καὶ διακόσμου ἐκ κυκλικῆς ταινίας μετὰ γεωμετρικοῦ σχεδίου ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν (πίν. 100 ι).

Θραῦσμα κυπέλλου μετ' ἐλαιοχρόου σμαλτώσεως καὶ διακόσμου ἐξ ἐγκολπίου μετὰ παραλλήλων ζωνῶν πληρουμένων ἐναλλὰξ διὰ γραμμῶν καὶ στιγμάτων (πίν. 100 κ).

Θραῦσμα κυπέλλου μὲ παράστασιν ἀνθρωπίνην εἰς ἄκρον σχηματικὴν (πίν. 100 λ).

Τὰ τελευταῖα χρονολογοῦνται μᾶλλον εἰς τοὺς τουρκικοὺς χρόνους.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω βυζαντινῶν ἀγγείων, εὐρέθησαν καὶ τινὰ θραύσματα ἀνατολικῶν ἀγγείων, ἐγχάρακτα μετὰ λίαν στιλπνῆς σμαλτώσεως τοῦ Fostat, καθὼς καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀγγείων τουρκικῶν χρόνων, πολυχρώμων καὶ μιμουμένων μάρμαρον.

Εἰκ. 98. Κύπελλον μετ' ἐκτύπου διακόσμου (βλ. σ. 239).

Β'. Νομίσματα.

Κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας σκαφικὰς ἐρεῦνας εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς βασιλικῆς καὶ κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς Κρύπτης ἀνευρέθησαν καὶ περισυνελέγησαν πολλὰ χαλκᾶ νομίσματα διαφόρων ἐποχῶν. Ἀναλυτικὸς πῖναξ τῶν εὐρεθέντων νομισμάτων συνετάχθη ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Κ. Κωνσταντοπούλου, διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου.

Κατωτέρω παρέχουμεν τὸν κατάλογον τοῦτον, ὡς συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντοπούλου, προσδιορίζοντες σαφέστερον τὰ μέρη εἰς τὰ ὅποια ἀνευρέθησαν, παραλείπομεν δὲ τὰ τουρκικῶν καὶ νεωτέρων χρόνων νομίσματα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

Νομίσματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου κομισθέντα καὶ παραδοθέντα εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον ὑπὸ τοῦ ἀνασκάψαντος Γ. Σωτηρίου.

Α'. Εὐρεθέντα κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ.

1. Εἰς τὸ κεντρικὸν κλῖτος καὶ περὶ τὸ ἐξαγωνικὸν Κιβώριον:

Ἐν (1) χαλκοῦν νόμισμα Θεοδοσίου Β' (408-450).

Τρία (3) χαλκᾶ νομίσματα Λέοντος Α' (457-474) καὶ Ζήνωνος (474-491) ἐφθαρμένα.

Ἐβδομήκοντα πέντε (75) μικρὰ χαλκᾶ νομίσματα, νούμια, τῶν αὐτῶν Αὐτοκρατόρων (Λέοντος Α' καὶ Ζήνωνος).

Ἐν (1) χαλκοῦν Κωνσταντίνου τοῦ Ζ' (913-959).

2. Εὐρεθέντα εἰς τὰ πλάγια κλίτη:

Δύο (2) μικρὰ χαλκᾶ τῶν τελευταίων Ρωμαίων Αὐτοκρατόρων (4ος αἰ.).

Δύο (2) χαλκᾶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) καὶ δύο (2) χαλκᾶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180) (ἐρμηνευθέντα ἀνωτέρω εἰς τὴν σελ. 98 τοῦ κειμένου).

Ἐν (1) χαλκοῦν βυζαντινὸν ἐφθαρμένον, ἴσως χρόνων Κομνηνῶν.

Ἐν (1) χαλκοῦν ἐφθαρμένον ἐκ τῶν λεγομένων ἀνώνυμων, χρόνων πιθανώτατα Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118).

Τρία (3) χαλκᾶ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ (1118-1143).

Ἐν (1) χαλκοῦν Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180).

Ἐν (1) χαλκοῦν ἐφθαρμένον τοῦ αὐτοῦ.

Τέσσαρα (4) χαλκᾶ παλαιοτουρκικά.

Ἐν (1) λεπτὸν χαλκοῦν νομισματόμορφον πέταλον νεωτέρων χρόνων.

Β'. Εὐρεθέντα κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς Κρύπτης.

1. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς μεγάλης στοᾶς τῆς Κρύπτης ἀνατολικῶς τῆς Ἀψίδος.

Ἐπτά (7) χαλκᾶ λίαν ἐφθαρμένα τῶν τελευταίων ρωμαίων Αὐτοκρατόρων (4ου αἰῶνος μ.Χ.).

Ἐἴκοσιν ἑννέα (29) χαλκᾶ μικρὰ νομίσματα (νούμια), ὧν τὰ πλείστα Λέοντος Α' (457-474) καὶ Ζήνωνος (474-491).

Ἐν (1) χαλκοῦν Ἰωάννου Κομνηνοῦ (1118-1143).

Δύο (2) χαλκᾶ ἐφθαρμένα σκυφωτὰ Παλαιολόγων.

Δέκα τρία (13) χαλκᾶ παλαιοτουρκικά.

Ἐν (1) ἀργυροῦν καὶ τρία (3) ἐκ κράματος.

Ἐν (1) τεμάχιον νομίσματος χαλκοῦ ἐφθαρμένον.

2. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῶν κάτωθεν τοῦ ἀριστεροῦ περυγίου στοῶν τῆς Κρύπτης.

Ἐν (1) χαλκοῦν ἐκ τῶν λεγομένων ἀνωνύμων - τῆς Αὐτοκρατείας Θεοδώρας (1054-1056).

Ἐξ (6) χαλκᾶ σκυφωτὰ, ὧν τινα πιθανῶς Κομνηνοῦ τὰ δὲ ἄλλα ἴσως τῶν Ἀγγέλων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν (1) κράματος περιγρήπων Ἀχαΐας - Φίλιππος δ' ἐκ Σαβοΐας (1301-1307).

Ἐν (1) κράματος δουκῶν Ἀθηνῶν - Γουλιέλμος Α' de la Roche (1280-1287).

Δύο (2) χαλκᾶ ἐφθαρμένα.

3. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῶν στοῶν τῆς Κρύπτης κάτωθεν τοῦ δεξιοῦ περυγίου.

Ἐν (1) χαλκοῦν σκυφωτὸν Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180).

Ἐν (1) χαλκοῦν μικρὸν σκυφωτὸν ἐφθαρμένον, πιθανῶς καὶ τοῦτο Μανουὴλ Κομνηνοῦ.

Ἐν (1) μικρὸν χαλκοῦν τοῦ αὐτοῦ.

Ἐν (1) χαλκοῦν Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425).

Ἐν (1) χαλκοῦν ἐφθαρμένον βυζαντιακόν, ἴσως χρόνων Κομνηνῶν.

Ἐν (1) χαλκοῦν ὅλως ἐφθαρμένον.

Τὰ ἀνευρεθέντα νομίσματα φυλάσσονται ἐν τῷ θησαυροφυλακείῳ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ξενικῆς κατοχῆς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κατόπιν τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως πάντων τῶν στοιχείων, ἅτινα ἡ ἔρευνα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου διηκρίνισε, παρέχουμεν ἐν ἐπιλόγῳ τὰ συμπεράσματα ἡμῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐπίμαχον ζήτημα τῆς ἀκριβεστεράς χρονολογίας τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς.

Γενικῶς παραδεδεγμένη εἶνε ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ιδρύθη ἐπὶ ἐπάρχου Λεοντίου τῷ 412-413 μ.Χ.

Εἰς τὸν θεοδοσιανὸν κώδικα (*Cod. Theod.* I, CLXXIX) δύο πράξεις ἀναφέρουν τὸ ὄνομα τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ Λεοντίου, ἡ μία μετὰ τῆς χρονολογίας τῆς 17ης Αὐγούστου τοῦ ἔτους 412 καὶ ἡ ἑτέρα μετὰ τῆς χρονολογίας τῆς 16ης Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 413 (*Cod. Theod.* VIII, 4, 32 καὶ XII, 1, 177). Πρῶτος ὁ de Bye εἰς τὴν ἐκδοσιν τῶν *Acta S. Demetrii* ταυτίζει τὸν ἱαθέντα διὰ θαύματος τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ιδρυσάντα τὴν μεγάλην βασιλικὴν ἑπαρχον Λεόντιον πρὸς τὸν Λεόντιον τοῦ Κώδικος. Τὴν αὐτὴν γνώμην δέχονται καὶ οἱ περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Θεσσαλονίκης γράψαντες TAFEL¹, TEXIER², LAURENT³ καὶ DIEHL⁴. Ἡ σειρὰ ὁμοῦ τῶν ἐπαρχῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα δὲν εἶνε εἰσέτι γνωστή⁵, οὐδόλως δὲ ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλος μεταγενέστερος ἑπαρχος Λεόντιος κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα.

Ὁ Tafrahi πρῶτος ἐξέφρασεν ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὸν ταυτισμὸν τοῦ Λεοντίου τῶν Πράξεων πρὸς τὸν Λεόντιον τοῦ 412, ἐξέφερε δὲ τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἱδρυσις τοῦ ναοῦ πρέπει πάντως νὰ τεθῇ πρὸ τοῦ ἔτους 441, διότι, συμφώνως πρὸς τὰς Πράξεις, ὁ ιδρυτὴς Λεόντιος μετὰ τὴν ἱδρυσιν τῆς βασιλικῆς τῆς Θεσσαλονίκης ἀνεχώρησε διὰ Σίριμον, τὸ δὲ Σίριμον κατεστράφη τῷ 441 ὑπὸ τοῦ Ἀττίλα⁶.

Εἰς τὰ Βιβλία τῶν θαυμάτων καὶ τοὺς ἐγκωμιαστὰς ἀναφέρεται, ὅτι ἐπὶ ἐπάρχου Λεοντίου, τοῦ ιδρυτοῦ τῆς βασιλικῆς, ἔδρα τῆς «ἐπαρχότητος» τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἦτο τὸ Σίριμον⁷. Ἐπὶ ἐπάρχου Μαριανοῦ, ἡ θαυματουργὸς ἱασις τοῦ ὁποίου ἐγένετο «οὐ πολλοῖς ὕστερον χρόνοις» ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς βασιλικῆς, ἔδρα τοῦ ἐπάρχου ἦτο ἡ Θεσσαλονίκη⁸. λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἔδρα τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ περὶ τῷ 424-432 ἦτο τὸ Σίριμον, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἀττίλα καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ

1 TAFEL, De Thessalonica, σ. 113 κέ.

2 TEXIER - PULLAN, Architecture byzantine, σ. 139 κέ.

3 J. LAURENT, Sur la date des églises de S. Démétrius et de S. Sophie à Thessalonique BZ IV, 420.

4 DIEHL, Monuments, σ. 63.

5 Τὸ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Grégoire κέντρον Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῶν Βρυξελλῶν ἀπεφάσισε τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου τοῦ J. PALANQUE, Essai sur la Préfecture du Bas-Empire, Paris 1933, ὅπερ περιέχει τὸν Κατάλογον τῶν Ἐπαρχῶν ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ὀνορείου, πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ

ἐπαρχοντος χάσματος ἀπὸ τοῦ 423 μέχρι τοῦ ἔτους 565, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀρχοῦναι τὰ Regesten τοῦ Fr. Dölger, ἀνέθεσε δὲ τὴν συνέχισιν τοῦ καταλόγου ὁμοίως εἰς τὸν Palanque (πρὸς E. STEIN, La liste des préfets du Prétoire en Byzantion 1934. τ. IX σ. 353). Ὁ κατάλογος ὁμοῦ οὕτως δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐξεδόθη μέχρι σήμερον.

6 TAFRALI, Mélanges d'Archéologie σ. 28-29.

7 «Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῷ Σιριμῷ γενόμενος, ἀρχεῖον τοῦτο τῆς σφῶν ἐπαρχότητος» (ΝΙΚΗΤΑΣ, ΕΕΒΣ 12, σ. 334' πρβ. καὶ TAFRALI, Origines, σ. 89 κέ.).

8 «Ἀλλαξαμένης ἤδη τῆς αὐτῶν καθιδρύσεως τοῦ Σιριμίου Θεσσαλονικῆν οὗτος δικαιοσύνης ταύτην καταλαβὼν...» (ΝΙΚΗΤΑΣ, ἑ.ἀ., σ. 334).

τῆς καταστροφῆς τοῦ Σιρμίου (441) μετεφέρθη εἰς Θεσσαλονίκην¹, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν ἰδρυσιν τῆς βασιλικῆς ὀλίγον πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ Σιρμίου, ἥτοι περὶ τῷ 435-440. Τὸ Σίρμιον ὅμως γνωρίζομεν ὅτι δὲν ἐγκατελείφθη μετὰ τὴν καταστροφὴν ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἀττίλα, ἀλλ' ἐπανεκτίσθη καὶ ἐγένετο καὶ πάλιν ἔδρα τοῦ Ἀλλύριου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὁ Ἰουστινιανὸς μετέφερεν ἐκ νέου τὴν ἔδραν εἰς Θεσσαλονίκην τῷ 554². Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἔδρα ἐνηλλάσσετο μεταξὺ τῶν δύο πόλεων, ἔνεκα τῆς ἐπισημοῦς θέσεως τοῦ Σιρμίου. Ἐπομένως οὐδόλως ἀποκλείεται νὰ ἐγένετο ἡ ἰδρυσις τῆς βασιλικῆς μετὰ τὸ ἔτος 441.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω γενομένης συγκριτικῆς μελέτης τῶν κατὰ χώραν διασωθέντων γλυπτῶν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς, κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ταῦτα χρονολογοῦνται περὶ τὸ 460-470. Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ περίπου ἐποχὴν χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα καὶ ὁ Kautzsch³, ὑποστηρίζων μετὰ πεποιθήσεως τὴν γνώμην, ὅτι οὐδὲν τῶν κιονοκράνων τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶνε προγενέστερον τοῦ 475.

Μὲ τὰ ἐκ τῶν γλυπτῶν πορίσματα συμφωνοῦν καὶ αἱ ἐκ τῶν εὐρεθέντων νομισμάτων ἐνδείξεις. Ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν νομισμάτων τούτων, ἦν ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς προέρχεται ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Ἐκ τῶν 108 ἀνευρεθέντων παλαιοχριστιανικῶν νομισμάτων ἐν μόνον ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' (408-450) καὶ 107 εἰς τὴν ἐποχὴν Λέοντος Α' (457-474) καὶ Ζήνωνος (474-491).

Ὅθεν, συμφώνως πρὸς τὰν ἀνωτέρω, ἡ ἰδρυσις τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς δέον μᾶλλον ν' ἀποδοθῇ εἰς τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος παρὰ εἰς τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος τούτου.

1 J. ZEILLER, Origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire roman, Paris 1918, σ. 5-7.

2 M. VAL. ROSE, Leben des heiligen David von Thessalonique, Berlin 1887, σ. 9.

3 K. KAUTZSCH, Kapitellstudien, Berlin 1936, σ. 74.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν εἰς τὴν ἐρειπωθεῖσαν κατὰ τὴν πυρκαϊάν τῆς 7^{ης} Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1917 βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐλήφθη φροντὶς καὶ περὶ τοῦ καταλληλοτέρου τρόπου τῆς συντηρήσεως αὐτῆς.

Εἰς τὸν ὁρισθέντα ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀρχιτέκτονα Ἀριστ. Ζάχον, ἀνετέθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς — κατὰ Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1918 — ἡ ἐξασφάλις τῶν ἀπειλούντων πτῶσιν τμημάτων τοῦ ἐρειπωθέντος ναοῦ καὶ ἡ μελέτη τοῦ τρόπου τῆς ὀλικῆς συντηρήσεως τοῦ μνημείου. Ἐνεργεῖαι τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Γενναδίου καὶ τοῦ ἐντεταλμένου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου διὰ τὴν σκαφικὴν ἔρευναν, ἐφόρου τότε τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Γ. Σωτηρίου, ἐπετεύχθη ἡ χορήγησις ὁκτὼ ἑκατομμυρίων δραχμῶν ὑπὸ τῆς συσταθείσης μετὰ τὴν πυρκαϊάν «Κτηματικῆς ὁμάδος Θεσσαλονίκης», δικαίως χαρακτηρισθέντος τοῦ μνημείου ὡς ἐμπίπτοντος εἰς τοὺς σκοποὺς αὐτῆς. Οὕτως ὁ Ζάχος ἤρξατο τοῦ ἔργου τῆς συντηρήσεως τοῦ ἐρειπωθέντος ναοῦ.

Κατὰ τὴν πρόδον ὁμως τῶν ἐργασιῶν προέκυψε τὸ ζήτημα ἂν ἐπεβάλλετο ἀνοικοδόμησις ἢ ἀναστήλωσις τοῦ μνημείου, καθ' ὅσον ὁ ἀρχιτέκτων εἶχεν ἤδη προβῆ εἰς ἔργα, διὰ τὰ ὅποια ἡ ὑπηρεσία ἀρχαιοτήτων δὲν ἦτο καθ' ὅλα σύμφωνος. Ὁ Ζάχος, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Ὑπουργείου, υπέβαλε τὴν κατωτέρω ἔκθεσιν:

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ Α. ΖΑΧΟΥ

Πρὸς τὴν Σ. Διεύθυνσιν ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ ἐθνικῆς Παιδείας.

Λαμβάνω τὴν τιμὴν ν' ἀναφέρω ὅτι διὰ τὴν συντήρησιν τῆς πυρποληθείσης βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐπιβάλλεται ἡ ἀνοικοδόμησις αὐτῆς ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς διατηρήσεως παντὸς ὅ,τι εἶναι τεχνικῶς δυνατόν, καθ' ὅσον ἡ συντήρησις τῆς ἕνεκα τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς αὐτῆς (λιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς) καὶ τῶν κλιματολογικῶν ἐν Θεσσαλονικίᾳ συνθηκῶν ἀπαιτεῖ τὴν ὀλικὴν στέγασιν τοῦ μνημείου, διότι ἀπλῆ στέγασις τῶν τμημάτων του θὰ παρεμόρφωνεν ἐντελῶς τὴν αἰσθητικὴν ἐντύπωσιν καὶ ὁ θεατὴς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἀκριβῆ ἔννοιαν τῆς μεγαλοπρεπειᾶς τοῦ χώρου τοῦ ἐσωτερικοῦ του.

Ὑποβάλλω λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῶν κυριωτέρων προβλημάτων, ἅτινα συνήντησα κατὰ τὴν συντήρησιν τῶν διαφόρων σημείων τοῦ μνημείου.

Ἐδαφος, θεμελίωσις, τοιχοδομία. Ὁ ναὸς εἶναι εἰς τινὰ σημεῖα πλημμελῶς τεθεμελιωμένος ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ βραχύδους ἐδάφους μὲ καταφέρειαν 20 % ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ παλαιότερων ἐν μέρει ρωμαϊκῶν κτισμάτων τοῦτο ἐπέφερε κατὰ καιροὺς βλάβας, διὸ καὶ ἠναγκάσθησαν οἱ παλαιότεροι εἴτε νὰ υποστηρίξωσι διὰ μεγάλων ἀντηρίδων τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους εἴτε νὰ φράξωσι διάφορα ἀνοίγματα (τόξα, παράθυρα κ.λπ.).

Κατὰ τὴν συντελουμένην ἀνοικοδόμησιν, κατόπιν ἐπιμελοῦς ὑποθεμελίωσεως διὰ grosbeton καὶ δι' ἀργολιθοδομῆς, ἀφηρέθησαν αἱ ἀντηρίδες καὶ ἀπεφράχθησαν τὰ διάφορα ἀνοίγματα. Ἡ τοιχοποιΐα ἀφ' ἑτέρου τοῦ μνημείου συνίσταται ἐκ πλινθοδομῆς ἢ ἐκ ζωνῶν λιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς, τὰ δὲ τόξα καὶ οἱ πεσσοὶ ἐκ πλινθῶν.

Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν, ἵνα ἀποφευχθῇ σύγχυσις παλαιᾶς καὶ νέας τοιχοποιίας καὶ διὰ λόγους μεγαλυτέρας ἀντοχῆς, ἐγένετο χρῆσις εἰς συνεχεῖς ἐπιφανείας τῶν τοίχων ἡμιξέστων γωνιολίθων μετὰ παρεμβολῆς πλινθῶν, τρόπου δηλονότι παρεμφεροῦς πρὸς τὴν βυζαντινὴν τοιχοποιΐαν.

Τὰ τόξα καὶ οἱ πεσσοὶ ἐκτελοῦνται μὲ πιστὴν ἀπομίμησιν τοῦ ὕλικου εἰς πλεῖστα δὲ μέρη ἐγένετο χρῆσις αὐτοῦ τοῦ παλαιοῦ ὕλικου.

Μάρμαρα τὸ κτίριον εἶχεν: εἰς τοὺς κίονας καὶ τὰ μέλη των (βάσεις, κιονόκρανα, ἐπιθήματα) κατ' ἐξοχὴν προκονησιακόν — πλὴν τῶν ὀκτὼ κεντρικῶν ἐκ θεσσαλικοῦ (ἀτρακίου) μαρμάρου καὶ τῶν τεσσάρων τῶν περυγίων ἐξ ἐρυθρωποῦ γρανίτου — διὰ δὲ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν μάρμαρα διαφόρων ἐγγωρίων λατομείων, ἰδιαίτατα θεσσαλικοῦ καὶ τῆς Σκύρου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων (ὡς Χίου, Ναυπλίου, Εὐβοίας). Ἀφ' ἑτέρου ἡ σύνδεσις τῶν διαφόρων μελῶν τῶν κιόνων ἐγένετο διὰ σιδηρῶν συνδέσμων ἐμποτισμένων διὰ μολύβδου, μεταξὺ δὲ βάσεως καὶ κορμοῦ ὑπῆρχε στρώμα μολύβδου πάχους μέχρι δύο ἑκατοστῶν.

Τὰ μάρμαρα ταῦτα, ἕνεκα τῆς μεγάλης των κατὰ τὴν πυρκαϊᾶν καταστροφῆς, εἶχον ἀσβεστοποιηθῇ ἐπιβάλλεται ἐπομένως ἡ ἀλλαγὴ κιόνων καὶ ὀρθομαρμάρωσεως.

Πρὸς τοῦτο γίνεται νῦν χρῆσις μαρμάρων ἐκ τῶν αὐτῶν λατομείων προερχομένων τὸ προκονησιακὸν προτιμᾶται πάντοτε καὶ διὰ τὴν στερεότητα αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἐμφάνισιν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ παλαιοὶ κίονες ἦσαν ἀνόμοιοι εἰς πάχος καὶ ὕψος ἐλήφθη τὸ καλύτερον τῶν παλαιότερων ὡς ὑπόδειγμα, ὅπερ ἐφαρμόζεται πανταχοῦ. Ἡ σύνδεσις γίνεται ὁμοία πλὴν διαφορᾶς τινος τοῦ πάχους τοῦ μολυβδίνου στρώματος, ὅπερ νῦν εἶναι λεπτότερον.

Τὰ κιονόκρανα, ἕνεκα τῆς ἀσβεστοποιήσεως αὐτῶν, ἀφαιροῦνται, γίνονται δὲ ἀκριβέστατα ἐκμαγεῖα ὅλων τῶν τύπων, ἅτινα χρησιμοποιοῦνται ὡς ὑποδείγματα τῆς λαξεύσεως. Διὰ τὴν λάξευσιν ἀπεφύγαμεν τὰ μηχανικὰ μέσα, ἐκτελεῖται δὲ αὕτη διὰ τῆς χειρὸς ἵνα ἔχωμεν τελειότεραν ἀπομίμησιν.

Τρόπος στεγάσεως. Ἡ στέγη, τὰ δάπεδα τῶν γυναικωνιτῶν καὶ οἱ συνδετήρες τῶν τόξων τοῦ παλαιοῦ κτιρίου ἦσαν ἐκ ξύλου, τοῦτο δὲ ἐγένετο καὶ αἰτία τῆς μεγάλης καταστροφῆς ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς.

Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τούτων γίνεται χρῆσις διὰ μὲν τὰ δάπεδα beton, διὰ

δὲ τὴν στέγην (μόνον τὴν τοῦ μεσαίου κλίτους) ξύλου, διότι ἡ ἀντοχὴ τῶν διασωθέντων πεσσῶν δὲν ἐπιτρέπει μεγαλύτεραν ἐπιφόρτωσιν.

Προσθήκας ἐπεφέραμεν εἰς τὸ κτίριον μόνον εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰς κλίμακας.

Ἀναγκαῖα προσκίματα. Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὴν πυρκαϊάν καὶ τὰς ἐνεργηθεῖσας ἀνασκαφάς, ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Γ. Σωτηρίου ἀφ' ἐνὸς μὲν περισυλλογῇ πολλῶν γλυπτικῶν μελῶν, τοποθετημένων κατὰ τοὺς τουρκικοὺς χρόνους εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸν κατεδαφισθέντα μίναρὲν ὥς καὶ περισυλλογῇ τοῦ καταρριφθέντος ὕλικου ἐκ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τῆς μωσαϊκῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἦλθεν εἰς φῶς καὶ πλήθος γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν, ἀγγείων κ.ἄ. Ἐχομεν τέλος καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα δέον ν' ἀφαιρεθῶσι δι' οὓς λόγους εἵπομεν ἀνωτέρω.

Τὸ ὕλικόν τοῦτο προτείνω νὰ συναθροισθῇ καὶ νὰ ταξινομηθῇ εἰς εἰδικὴν Συλλογὴν κτιζομένην βορειοδυτικῶς τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἐξῆς σχέδιον: θ' ἀποκατασταθῇ πρῶτον δυτικῶς τὸ *Αἶθριον τοῦ ναοῦ* καὶ θὰ μετατεθῇ ἐν τῷ μέσῳ ἡ *Φιάλη*. Εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον τοῦ αἰθρίου θὰ κτισθῇ τὸ *Κωδωνοστάσιον*. Ἡ βορεία στοὰ θὰ χρησιμεύσῃ ὥς πρόπυλον *Μουσείου*, κτιζομένου εἰς τὸ ἐλεύθερον οἰκόπεδον τὸ ἐκτεινόμενον κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν αἰθρίου καὶ νάρθηκος, ὅπερ, διαμορφούμενον καταλλήλως, δύναται ν' ἀποβῇ τὸ ἐνδεδειγμένον Βυζαντινὸν Μοσεῖον τῆς Θεσσαλονίκης, συναθροισζομένων ἐκεῖ καὶ τῶν κινητῶν ἀρχαιοτήτων τῆς πόλεως.

Μετὰ τιμῆς

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΖΑΧΟΣ

Ἀρχιτέκτων

Τὸ ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον συζητήσαν ἐπὶ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζάχου ἐγνωμοδότησεν ὅτι ἐπεβάλλετο *ἀναστήλωσις* τοῦ μνημείου, ἥτοι προσπάθεια ν' ἀποδοθῇ ἡ παλαιὰ του μορφή, χρησιμοποιουμένου τοῦ παλαιοῦ ὕλικου, ὅπου δὲ θὰ ἦτο ἀπαραίτητον καὶ ὅπου δὲν θὰ παρεβλάπτετο ἡ ἀρχικὴ του μορφὴ καὶ νέων τεχνικῶν μέσων. Καὶ ἐπειδὴ τὸ κτήριον ὑπέστη κατὰ καιροὺς πολλὰς μετατροπὰς (προσετέθησαν ἀντηρίδες, ἐφράχθησαν τόξα, παράθυρα κ.λ.π.) δέον ν' ἀποδίδεται ἡ παλαιὰ μορφὴ εἰς ὅσα μέρη ὑπάρχουν ἀκριβῆ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας κατασκευῆς.

Ὁ ἀρχιτέκτων δὲν ἠκολούθησε πλήρως τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις τοῦ Ὑπουργείου, εἰργάσθη ὅμως μετὰ ζήλου καὶ ἀφοσιώσεως μέχρι τοῦ θανάτου του (1939), καταρτίσας λεπτομερεῖς σχέδια ὅλων τῶν μερῶν τοῦ μνημείου, ἅτινα μεγάλως διηυκόλυναν τὸν διάδοχον αὐτοῦ διὰ τὴν ἀναστήλωσιν καὶ ἡμᾶς διὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἔργου, ὡς ἐπανειλημμένως ἐτονίσθη καὶ ἀνωτέρω.

Ἐπηκολούθησαν οἱ χρόνοι τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ αἱ ἐργασίαι διεκόπησαν. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐλήφθη φροντὶς συνέχισεως τῶν ἔργων τῆς ἀναστήλωσεως τοῦ μνημείου, τῇ πρωτοβουλίᾳ δὲ τοῦ ἀειμνήστου θεσσαλονικέως Ἀ. Χριστοπούλου παρὰ τῇ Κυβερνήσει, ὡς καὶ τοῦ Μητροπολίτου *Γερναδίου* καὶ τοῦ ἀκαμάτου βοηθοῦ

αὐτοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Ἀπαμείας (νῦν Μητροπολίτου Ρόδου) Κου Σπυρίδωνος, ὅστις παντοιοτρόπως συνετέλεσε διὰ τῆς παρακολουθήσεως τοῦ ἔργου τῆς ἀναστηλώσεως εἰς τὴν εὐδόωσιν αὐτοῦ, συνεστάθη κατ' Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1945 διὰ τοῦ Νόμου 396/1945 ὁ Α.Ο.Ν.Α.Δ.Θ., ὡς ἐμνημονεύσαμεν ἐν τῷ προλόγῳ, καὶ ὑπεύθυνος ἐπιστημονικῇ Ἐπιτροπῇ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τῶν: *Γ. Σωτηρίου*, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, *Ἀ. Ὁρλάνδου*, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Γεν. Διευθυντοῦ τῆς Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων, *Π. Παρασκευοπούλου*, καθηγητοῦ τοῦ Ἐ. Μ. Πολυτεχνείου, *Ἀ. Συγγοπούλου*, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἐκ τῶν *Διευθυντῶν* τοῦ σχεδίου πόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης. Γραμματεὺς τῆς Ἐπιτροπῆς ὤρίσθη ὁ *Σ. Πελεκανίδης*, ἔφορος τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας. Ἡ ἔκδοσις εἰδικοῦ γραμματοσήμου, προβλεπομένη διὰ Νόμου, μεγάλως διηκόλυνε ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς τὸ ἔργον τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου.

Ἡ Ἐπιστημονικῇ ἐπιτροπῇ ἀνέθεσεν εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα *Α. Θανόπουλον*, ἀποσπασθέντα ἀπὸ τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, τὴν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν της συνέχισιν τοῦ ἔργου τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ. Καὶ ὁ ἀείμνηστος οὗτος ἀρχιτέκτων, ἔχων ὡς βοηθὸν τὸν μηχανικὸν *Σακλαμπάνην*, εἰργάσθη ὁμοίως μετὰ ζήλου καὶ γνώσεως τῶν τοῦ ναοῦ, παρέσχε δὲ πολυτίμους ὑπηρεσίας καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ οἰκοδομικοῦ ἔργου, καθοδηγούμενος ὑπὸ τῶν τεχνικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς. Μετὰ τὸν αἰφνίδιον θάνατον τοῦ Θανοπούλου (1949) προσελήφθη πρὸς συνέχισιν τῆς ἀναστηλώσεως ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ διαμένων ἀρχιτέκτων *Ἡρ. Λεοντίδης*.

Τὴν ὅλην ἐπίβλεψιν καὶ τὰς κατευθύνσεις τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου παρέσχε καὶ παρέχει ἡ Διεύθυνσις ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου διὰ τοῦ καθηγητοῦ *Ἀ. Ὁρλάνδου* καὶ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ ἀρχιτέκτονος *Εὔστ. Στίκα*. Παρηκολούθησαν δὲ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ οἱ ἐν Θεσσαλονίκῃ διαμέοντες: ὁ καθηγητὴς *Ἀ. Συγγόπουλος* καὶ ὁ ἔφορος *Σ. Πελεκανίδης*.

Εἰς ἐπανειλημμένας συνεδρίας, γενομένας κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἀπεφασίσθησαν καὶ ἐξετελέσθησαν αἱ κάτωθι τροποποιήσεις τοῦ σχεδίου *Ζάχου*.

Κεντρικὸν κλίτος. Εἰς τὰς κιονοστοιχίας τοῦ μέσου κλίτους, τοὺς κίονας τῶν ὁποίων ὁ *Ζάχος* ἐσκόπευε, διὰ λόγους στερεότητος, ν' ἀντικαταστήσῃ ὅλους διὰ νέων κατὰ τι παχύτερων τῶν ὑπαρχόντων, ὅπερ θὰ μετέβαλλε τὴν μορφήν καὶ τὰς ἀναλογίας τῶν κιονοστοιχιῶν, ἐκρίθη προτιμότερον ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ διατηρηθῶσιν, εἰ δυνατόν, ὅλοι οἱ διασωθέντες ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς κίονες. Ἐπειδὴ ὅμως οὗτοι δὲν εἶχον ἀνοσχὴν, ἐγένετο, κατ' εὐστοχον πρότασιν τοῦ καθηγητοῦ Παρασκευοπούλου, συνδυασμὸς πρὸς σιδηροπαγεῖς δοκοὺς χωνευομένας ἐντὸς τῆς πλινθοδομῆς τῶν μετώπων τῶν τόξων εἰς τρόπον ὥστε τὸ βάρος νὰ φορτίξῃ μόνον τοὺς νέους κίονας καὶ τοὺς πεσσούς, ἡ θεμελίωσις τῶν ὁποίων ἐνισχύθη. Διὰ τὸν περιορισμὸν δὲ τῆς φορτώσεως εἰς τὸ ἐλάχιστον κατεσκευάσθησαν, κατὰ πρότασιν καὶ πάλιν τοῦ Παρασκευοπούλου, οἱ ὑπερκείμενοι τῶν κιονοστοιχιῶν δόμοι διὰ διακένου πλινθοδομῆς ἐκ διατρήτων πλίνθων τύπου Ἀλλατίνι

μέ κατακορύφους 55 ὁπὰς ἀνὰ πλίνθον δι' ἀντισεισμικοὺς δὲ λόγους παρενεβλήθησαν κατακορύφου ὠπλισμένοι πλάκες ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος.

Οἱ καταπεσόντες ἢ ἀσβεστοποιηθέντες κίονες ἀντικατεστάθησαν δι' ἰσοπαχῶν πρὸς τοὺς διασπνθέντας, χρησιμοποιηθέντων διὰ λειάνσεως τῶν ὑπὸ τοῦ Ζάχου ἐτοιμασθέντων.

Στέγη. Ὡς πρὸς τὴν στέγην δὲν ἠκολουθήθη τὸ πρόγραμμα τοῦ Ζάχου, ἀπεφασίσθη δέ, κατὰ πρότασιν τοῦ κ. Ὁρλάνδου, νὰ γίνῃ ἀφλεκτος δλόκληρος ἡ στέγη, νὰ ἐνθυμίζῃ ὅμως συγχρόνως καὶ τὴν ἀρχικὴν ξυλίνην κατασκευὴν αὐτῆς (ν' ἀπομιμῆται δηλαδὴ ξευκτὰ μετὰ δοκίδων κατασκευαζόμενα ἐκ σκιροκονιάματος). Τὴν στατικὴν μελέτην τῆς στέγης ἐξεπόνησεν ὁ καθηγητὴς Παρασκευόπουλος.

Ὡς πρὸς τὴν *τοιχοδομίαν* τῶν ὑπολειφθέντων μερῶν, δὲν ἐσυνεχίσθη τὸ σύστημα τοῦ Ζάχου διὰ πλινθοπεριβλήτου λιθοδομῆς, καθ' ὅσον τοῦτο προκαλεῖ σύγχυσιν παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τοιχοποιίας, ἀλλὰ συνεπληρώθη ἡ ἀνατολικὴ πλευρά, τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου καὶ ἡ Κρύπτη δι' ἀπομιμήσεως τῆς ἀρχαίας πλινθοδομῆς.

Αἱ *λεπτομέρειαι* τῆς ἀναστηλώσεως καὶ ἡ συμβολὴ ἐκάστου τῶν ἀρχιτεκτόνων, εἰς οὓς ἀνετέθη αὕτη, ἔχει εἰς γενικὰς γραμμὰς οὕτω:

Κατὰ τὴν *πρώτην περίοδον* (1918-1939) ἐξετελέσθησαν αἱ κάτωθι ἐργασίαι.

Ἡ *δυτικὴ πρόσοψις* τῆς βασιλικῆς ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ Ζάχου εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς μορφήν διὰ τῆς ἀποφράξεως τῶν ἐντοιχισθέντων παραθύρων καὶ τῆς ἀριστερᾶς θύρας. Τὸ ὑπερῶν τοῦ νάρθηκος καὶ ἡ στέγη αὐτοῦ ἀνωκοδομήθησαν εἰς τὴν μορφήν τῆς δευτέρας παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, ἐνδείξεις τῆς ὁποίας διεσφύζοντο κατὰ χώραν (βλ. ἀνωτέρω σ. 75). Εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος προσετέθη τὸ ἐλλείπον κλιμακοστάσιον διὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὰ ὑπερῶα, κτισθὲν τετράγωνον ἐν εἴδει πύργου.

Εἰς τὴν *νοτιαν πρόσοψιν* ἠνοίχθησαν ὅλα τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαῖα παράθυρα τῆς βασιλικῆς, περιορίσθη δὲ μόνον τὸ μέγεθος τῶν τριῶν διλόβων ἐκ τῶν κάτω. Ὁ τοῖχος τοῦ ὑπερῶου ἐπανεκτίσθη καὶ ἀποκατεστάθη ἡ σειρὰ τῶν παραθύρων, ὡς ἦσαν ταῦτα πρὸ τῆς τουρκοκρατίας· ἀναγκαῖον δὲ ἐθεωρήθη νὰ ὑψωθῇ ὁ ναὸς κατὰ 1,50 μ. διὰ νὰ λάβουν τὰ ὑπερῶα μεγαλύτερον ὕψος καὶ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ διάνοιξις σειρᾶς κανονικῶν ἡμικυκλικῶν φεγγιτῶν εἰς τὰ ὑπερῶα τῶν πρώτων πλαγίων κλιτῶν ἀντὶ τῶν μικρῶν ἀκανονίστων τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ὕψωσις αὕτη ἐβεβαιώθη ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν (βλ. ἀνωτ. σ. 103). Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν περυσίων ἐστερεώθησαν ἐπενδυθέντες διὰ νέας τοιχοποιίας, κατὰ μέγα δὲ μέρος ἀνωκοδομήθησαν. Πανταχοῦ ἐχρησιμοποιήθη ὁ πλινθοπεριβλήτος τρόπος τῆς τοιχοδομίας.

Ὁ *βόρειος τοῖχος* τῆς βασιλικῆς ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν διὰ τῆς ἀποφράξεως τῶν ἀρχαίων ἀνοιγμάτων καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ μακροῦ ἐπταλόβου παραθύρου τοῦ ὑπερῶου· μόνον ἡ πρώτη ἐκ δυσμῶν θύρα μετετράπη εἰς παράθυρον. Αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου τοῖχου ἐργασίαι ἐπερατώθησαν κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ αἱ πλάγαι δεύτεραι κιονοστοιχίαι τῆς βασιλικῆς, αἵτινες εἶχον καταπέσει ὀλοσχερῶς, ἀνφοδομήθησαν ἐκ βάθρων μετὰ παρεμβολῆς δύο πεσσῶν εἰς ἐκάστην, ἀντιστοιχῶς πρὸς τοὺς πεσσοὺς τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν μετατροπῇ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ζάχου ἐπίσης εἰς τὸ ἀνατολικὸν αὐτῶν τέρμα, ὅπου εἰς μὲν τὰς ἀρχαίας κιονοστοιχίας ὁ ἀκραῖος αὐτῶν πεσσὸς παρενεβάλλετο κακοτέχνως ἐντὸς τοῦ μεσαίου τόξου τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τῶν περυγίων (βλ. ἀνωτ. σ. 125), ἐνῶ αἱ ἀνοικοδομηθεῖσαι κιονοστοιχίαι τερματίζονται εἰς πεσσὸν τοποθετηθέντα εἰς ἀποστασιν δύο μετακινίων ἀπὸ τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν περυγίων, ἥτοι εἰς τὴν εὐθυγραμμίαν τῆς προεξοχῆς τῶν περυγίων.

Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῶν ἐργασιῶν (1945 - 1949) συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Λ. Θανοπούλου ἡ ἀναστήλωσις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, διατηρηθέντος τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας περιορισμοῦ τῆς βασιλικῆς, τοῦ προελθόντος ἐκ τῆς καταργήσεως τοῦ ἐρεπωθέντος ἀρχικοῦ ἀνατολικοῦ αἰθρίου.

Τὸ μικρὸν παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου ἐστερεώθη καὶ ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ἐστεγάσθη δὲ διὰ μετὸν κατὰ μίμησιν ξυλίνης στέγης.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς βασιλικῆς ἐγένετο ἡ ἀποκατάστασις τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων εἴκοσι κίωνων διατηρήθησαν ὅκτὼ κίονες μετὰ τῶν κιονοκράνων των, οἱ δὲ λοιποὶ δώδεκα κίονες (πέντε ἐκ τῆς νοτίας καὶ ἑπτὰ ἐκ τῆς βορείου) ἀντικατεστάθησαν διὰ νέων ἐκ τῶν ἐτοιμασθέντων ὑπὸ τοῦ Ζάχου, λειανθέντων ὁμῶς καταλλήλως, ὡς εἵπομεν καὶ ἀνωτέρω.

Ἐκ τῶν περυγίων ἀντικατεστάθησαν οἱ δύο ἀνατολικοὶ κίονες μετὰ τῶν κιονοκράνων καὶ ἐπιτημάτων των, ἐκ δὲ τοῦ νοτίου ὁ εἰς τῶν πορφυρῶν καὶ ἀνὰ εἰς ἐκ τῆς Β. καὶ Ν. κιονοστοιχίας, διατηρηθέντων τῶν ἀρχαίων κιονοκράνων καὶ βάσεων των. Ὅμοιως ἀντικατεστάθησαν οἱ κορμοὶ τῶν δύο κεντρικῶν ἀμφικιόνων τοῦ παραθύρου τῆς Ἀψίδος.

Ἀνεστηλώθησαν κατόπιν αἱ κιονοστοιχίαι τῶν ὑπερφῶν τῆς βασιλικῆς καὶ τῶν περυγίων μετὰ τῶν ἀνωτάτων μερῶν τοῦ κτηρίου καὶ ἐστεγάσθη ὁλόκληρος ὁ ναὸς δι' ἀφλέκτου στέγης. Οἱ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐνδιάμεσοι τοῖχοι, οἱ φράσσοντες τὰ μεγάλα τόξα τοῦ ἱεροῦ Βήματος, κατερρίφθησαν, ἀποκαλυφθέντων οὕτω τῶν ἐπὶ τῶν πεσσῶν ἀρχαίων ψηφιδωτῶν.

Εἰς τὴν Κρύπτην ἐστερεώθησαν οἱ τοῖχοι καὶ θόλοι εἰς πλείστα σημεῖα δι' ὁμοίας πλινθοδομῆς πρὸς τὴν παλαιάν, ἐστεγάσθη δὲ διὰ χαμηλωμένου θόλου ὁλόκληρον τὸ κεντρικὸν ἡμικύκλιον κάτωθεν τῆς Ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ Βήματος (βλ. ἀνωτ. σ. 48 καὶ πίν. 14) καὶ ἀνενεώθη ὁ κάτωθεν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου θόλος.

Ἡ ἔξωθεν τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης λιθόστρωτος ἀρχικὴ ὁδὸς ἐξησφαλίσθη ἀπὸ τῆς πτώσεως τῶν χωμάτων δι' ἀναλήμματος καὶ σειρᾶς τόξων (βλ. πίν. 8).

Κατὰ τὴν συνέχισιν τῶν ἔργων ἀναστηλώσεως ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἡρ. Λεοντίδου ἀνενεώθη τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς, ἀφέθησαν δὲ ὁρατὰ σημεῖα τινα τοῦ ἀρχαίου δαπέδου. Ἡ βάσις τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου εἰς τὸ μέσον κλίτος καθὼς καὶ τὸ κάτωθεν

τῆς ἁγίας Τραπεζῆς σταυρικὸν ὄρυγμα ἐξησφαλίσθησαν ἀποκλειόμενα διὰ κινητῶν πλακῶν. Εἰς τὰ δάπεδα τῶν περυγίων διετηρήθη ἡ πρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἀρχαιοτέρα αὐτῶν μορφή μετὰ τῶν ἀποκαλυφθέντων ναυδρίων.

Εἰς τὸ διπλοῦν πρόσκισμα πρὸς βορρᾶν τοῦ νάρθηκος, πλὴν στερεωτικῶν ἐργασιῶν, διεσκευάσθη τὸ παρεκκλήσιον τοῦ προσκυνουμένου σήμερον Τάφου, ὅστις καὶ ἀνενεώθη.

Εἰς τὴν Κρύπτην ἐστεγάσθη ἡ ἀρχαία ὁδὸς δι' ὑαλοφράκτου στέγης, κατεσκευάσθη δὲ καὶ ἰδιαίτερα κλῖμαξ ἐξωτερικῶς τῆς Κρύπτης παρὰ τὸν κάτωθεν τοῦ παρεκκλησίου θάλαμον, διὰ τὴν εὐχερεστέραν εἰς τὴν Κρύπτην ἀπόδοον.

Τέλος ἀποκατεστάθη ὁ μαρμάρινος διάκοσμος τοῦ ναοῦ, ἥτοι ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν πεσσῶν, τὰ θωράκια τῶν ὑπερῶν, τὸ Τέμπλον, ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος, οἱ φεγγῖται τῶν θυρῶν καὶ τὰ μαρμάρινα ὑαλοστάσια τῶν παραθύρων, τῶν ἐργασιῶν συνεχιζομένων εἰσέτι, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τῆς Διευθύνσεως τῆς Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Τὸ μαρμάρινον Τέμπλον, ἐφ' οὗ ἐτέθησαν αἱ φορηταὶ εἰκόνες: Χριστοῦ, Θεοτόκου, ἁγίου Δημητρίου, ἁγίου Νέστορος, ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων τῶν βημοθύρων (κατασκευασθεῖσαι ὑπὸ τῶν ζωγράφων: Κόντογλου, Ἀστεριάδου, Βασιλείου, Ρέγγου καὶ Πελεκάση), ὡς καὶ ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος ἐλαξεύθησαν ἐν Ἀθήναις κατὰ σχέδια τοῦ Ὁρλάνδου καὶ τοῦ Στίκα.

Τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ δεικνύουν οἱ παρατιθέμενοι πίνακες 98 καὶ 99.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος εἰς τὰ προσκτίσματα, ἅτινα προέβλεπε τὸ σχέδιον τοῦ Ζάχου πρὸ τῆς δυτικῆς προσόψεως τῆς βασιλικῆς, ἵνα περιλάβουν τὴν συλλογὴν τῶν γλυπτῶν, τὰς ἐπιγραφὰς κ.λ.π. τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ταῦτα ἀφέθησαν πρὸς τὸ παρόν, τῆς συλλογῆς τῶν γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν καὶ βυζαντινῶν ἀγγείων ταξινομηθείσης εἰς τὴν Κρύπτην τοῦ ναοῦ. Τὸ Κωδωνοστάσιον ἀπεφασίσθη νὰ ἐγερθῇ εἰς τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ νάρθηκος, ἀντιστοίχως τοῦ προστεθέντος εἰς τὸ ΝΔ. νέου κλιμακοστασίου.

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς τὰς σελίδας τοῦ κειμένου — αἱ ὑποσημειώσεις δηλοῦνται διὰ τοῦ ση μ. — οἱ τόποι καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ τὰς βασιλικὰς γράφονται δ' ἂ κυρτῶν γραμμάτων — τὰ ὀνόματα τῶν νεωτέρων συγγραφέων διὰ κεφαλαίων — πάντα τὰ λοιπὰ γράφονται διὰ κοινῶν στοιχείων.

A a

- Ἄβαροι, ἐπιδρομαί-, 25.
 ABEL F. M., 110 σημ. 1.
 Ἀγαρηνοί, 27.
 Ἁγία Θεοδώρα, 9, 37, 57.
 Ἅγιοι Θεσσαλονίκης, 9.
 Ἅγιος Δημήτριος, βίος, μαρτύριον καὶ παραδόσεις-, 3 κέ., 7 κέ., προσωπικότης-, 9 κέ., θαύματα-, 10 κέ., 12 κέ., 13 κέ., Καταφυγή-, 31 κέ., μυροβλήτης-, 20 κέ., λείψανα-, 6 κέ., 61 κέ., Τάφος καὶ λάρναξ-, 16 κέ., 52 κέ., Προκάλυμμα τάφου, 15 κέ., τελεαί-, 29 κέ., Χαλκευτικὴ στοά-, 4, 33.
 Ἅγιος Θεόδωρος ὁ στρατηλάτης, 195, 233.
 Ἀθήναι, βασιλικὴ Ἰλισσοῦ-, 157, Ἐρέχθειον-, 151, Μικρὰ Μητρόπολις-, 173, Βυζαντινὸν Μουσεῖον-, 175, 203, 238.
 Ἄθως, 22, Μονὴ Βατοπεδίου-, 32, 201. Μονὴ Ξενοφώντος-, 16, Πρωτάτον-, 152 κέ., 217 κέ.
 Αἴγυπτος, βασιλικαί-, 149, 155, 158.
 Αἶνααοφ, 195.
 Ἀκροπολίτης Γεώργιος, 2, 21, 23, 224.
 Ἀναστάσιος Βιβλιοθηκῆριος, 1, 4.
 Ἀντιόχεια, Τάφος ἁγίου Βαβύλα-, 63.
 ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ ΕΥΑΓΓ., 160 σημ. 1., 235 σημ. 9.
 Ἀντώνιος, ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 137.
 Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις, 212 κέ.
 Ἀρμενόπουλος Κωνσταντῖνος, 30, 31.
 Ἀττίλα ἐπιδρομή, 246.
 Αὐτοκρατόρων ὀνόματα εἰς νομίσματα, 241 κέ.
 Ἀφεντέλη Λέσβου, βασιλική-, 62.
 Ἀφρικὴ βόρειος, βασιλικαί-, 149.

B b

- Βαγιαζήτ, σουλτάνος, 28, 71, 229.
 Βαλδουίνος κόμης, 15, 18.
 Βαλκάνια, βασιλικαί-, 149.
 Βαρλαάμ (καὶ Ἰωσαφάτ) διήγησις, 211.
 BARNSLEY, 182 σημ. 1, 183, 209 σημ. 4.
 BARSKY, 29.
 Βασίλειος, δούξ, 16.
 Βασιλικαί: Ἀθηνῶν - Ἰλισσοῦ, 157, Αἰγύπτου, 149, 151, 155, 158, Ἀφρικῆς (β. Ἀφρική), 149, Βαλκανίων 149, Βοσνίας (Majdan), 154, Γενησαρέτ, 147, 155, 156, Γεράσων, 152, 156, Δαφνουσίαν, 151, 154, Δωδώνης, 150, 153, 154, 158, Ἐπιδάφρου, 153, 158, Ἐφέσου, 156, Θάσου, 156, Κορίνθου, 153, 154, Μ. Κωνσταντίνου, 148, 156, Λέσβου, 62, Μ. Ἀσίας, 147, 149, Ν. Ἀγχιάλου, 76, 109, 164, 168, 169, 176, Νικοπόλεως, 10, 109, 152, 154, 158, Ὀλυμπίας, 176, Παραμυθιάς, 150, 157, Παρέντζο, 107, Ἀπολλωνίας Πενταπόλεως, 157, Πέργης, 155, 156, 157, Ραβέννης, 107, Σαλόνων, 147, 156, Σινᾶ, 107, Σμύρνης, 153, Στόβων, 166, Συρίας (Bosra), 153, Φιλίππων, 62 σημ. 2, 109, 149, 150, 155, 156, 172, 173.
 BAUJOUR, 28 σημ. 1.
 BEHE N., 227.
 Βενετία, ναὸς ἁγ. Μάρκου, 169.
 BERCHENS MARGUERITE van, 205 σημ. 6.
 BERNARDI LORENZO, 28 σημ. 1.
 BISANI ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, περιηγητῆς 18^{ου} αἰ., 36.
 Βιτάλιος, μοναχὸς τοῦ Ἄθω, 21, 22, 238.
 BITTEL K., 158 σημ. 2.

BOGNETTI G., 208 σημ. 3.
Βοσνία, βασιλική Majdan-, 154.
 BOSRA, Συρίας, βασιλική-, 153.
Βουλγαρία, ναός Μπογιάνας, 203.
 BRETT G., 239 σημ. 1.
 BÜLLMANN, 148 σημ. 6.
 BUTLER C., 153 σημ. 6.
 BYE DE-, 1, 246.

Γ γ

Γαλέριος, 7, τόξον Γ-, 40.
 GELTZER, 9.
Γενησαρέτ, βασιλική-, 147, 155, 156.
 GEORGE W. 160 σημ. 1, 189, 190, 235 σημ. 4.
Γέρασα, βασιλική-, 152, 156.
 Γρηγόριος Ναζιανζηνός, 58, 208 σημ. 1, 209.
 Γρηγόριος Ρεφερενδάριος, 20 βλ. και Βιβλιο-
 γραφίαν.
 GLÜCK H., 148.
 GRABAR A., 20, 54 σημ. 1, 58 σημ. 3, 62 σημ.
 2, 66, 148, 150, 189, 192 σημ. 2, 200 σημ. 1,
 203 σημ. 1, 207 σημ. 1, 208 σημ. 3.
 GRAF, 156 σημ. 1.
 GRAY B., 235 σημ. 6.
 GRESWELL, 205 σημ. 6.
 GROWFOOT J. W., 152 σημ. 2, 156 σημ. 3, 165
 σημ. 1.
 GUSMANN P., 176 σημ. 2, 177 σημ. 1.
 GUYER S., 63 σημ. 1, 147 σημ. 1, 153 σημ. 1.

C

Castelseprio, ναός της S. Maria, 208 σημ. 3.
 CHOISY, 29.
 CHRIST HANS, 66.
 CLARKE, 28 σημ. 1.

Δ δ

ΔΑΒΙΑ ΕΜΜ., 29 σημ. 2.
Δακων χώρα, 5.
 DALTON, 184 σημ. 1.
 Δαμασκηνός, άγιος, 219, Δ. μυθιστόρημα 211.
 ΔΑΜΑΣΚΟΣ, τέμενος-, 205.
Δανούβιος, 6.
 ΔΑΦΝΗ, τάφος άγιού Βαβύλα-, 63.
Δαφνούσια, βασιλική-, 151, 154.
 DELEHAYE H., 1, 3, 9 βλ. και Βιβλιογραφίαν.
 Δήμιτσας, 231.

DIEHL CH., 17, 25, 65, 66, 70 σημ. 1, 71, 75
 σημ. 2, 79, 80, 95 σημ. 1, 102, 115, 128 σημ.
 1, 160 σημ. 4, 162, 166, 169, 189, 193, 194
 σημ. 1, 196 σημ. 1, 204, 246.
 Διοκλήτιανός, αυτοκράτωρ, 7.
 Διονύσιος ό έκ Φουρνά, 219 σημ. 8.
Δοβριχουβίστη παρά Θεσσαλονίκην, 16.
Δοβρουτσά, Τροπαίου Τραϊανού βασιλική, 62
 σημ. 2, 150, 155, 156, 157.
 DÖLGER FR., 1XΘΣ, 62 σημ. 1.
 DÖLGER FR., 246 σημ. 5.
 Δούκας Κωνσταντίνος, 20.
 DUCATI, 176 σημ. 2.
 DURM J., 36 σημ. 2.
 DYGGVE E., 148, 158.
Δωδώνη, βασιλική-, 150, 153, 154, 158.

E e

EBBERSOLT J., 162 σημ. 1, 179 σημ. 1.
 EGGER R., 156 σημ. 4, 165 σημ. 3, 166.
Έγκαίνιον, 62 σημ. 2.
 ΕΑΒΙΑ ΤΕΣΛΕΜΠΗ, 28 σημ. 1.
 ELLISEN, 29 σημ. 2.
Έπίδαυρος, βασιλική-, 153, 158.
Έρμούπολις Αίγύπτου, 151 σημ. 2.
Έτομιατόν, Εύαγγέλιον, 205.
 ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ Δ., 157 σημ. 3, 201 σημ. 2.
 Εὐθύμιος, άγιού βίος, 214.
 Εὐσέβιος, επίσκοπος Θεσσ/νίκης, 2, 7, 13, 14,
 16, 19.
 Εὐστάθιος, επίσκοπος Θεσσ/νίκης, 15, 18, 19, 21.
Έφρεσος, ναός Θεολόγου-, 62, 156.

Z z

ΖΑΧΟΣ ΑΡ., 66, 67, 75 σημ. 1, 82 σημ. 1, 249 κέ.
 ZEILLER J., 247 σημ. 1 βλ. και Βιβλιογραφίαν.
 Ζήνων, αυτοκράτωρ, 247.

H h

Halberstadt, λευκανοθήκη, 17.
 HEADLAM A. C., 176 σημ. 5.
 HERZFELD E. L., 63 σημ. 1, 147 σημ. 1, 153
 σημ. 3.
Ήουχασταί, 211.
 HOLTZINGER H., 65, 76 σημ. 1, 104 σημ. 2.

Θ

Θάσος, βασιλική, 156.
 Θεοδοσιανός Κώδιξ, 246.
 Θεοδόσιος Β', αυτοκράτωρ, 247.
 Θεόδωρος, επίσκοπος Θεσ/νίκης, 226.
 Θεόδωρος Πρόδρομος, 29 σημ. 2.
 ΘΕΟΤΟΚΑ ΝΑΥΣΙΚΑ, 20 σημ. 2, 181 σημ. 2.
 Θεοφάνης χρονογράφος, 2.
 Θεσσαλία, 5, 9.
 Θεσσαλονίκη, αγίου Δημητρίου βασιλική: τὰ
 ὑπὸ καὶ περὶ τὸν ναὸν προχριστιανικὰ κτί-
 σματα (Στάδιον καὶ Λουτρόν), 9, 35 κέ., 68,
 71, 141, 187, ἀρχαία ὁδὸς πρὸ τῆς βασιλικῆς,
 37, 143, ἑξέδρα ἡμικυκλικὴ πρὸ τοῦ σημει-
 νοῦ Τάφου, 40, 134, ὑπέρθυρον μὲ κριούς,
 41, ἀρχικὸν ἱερὸν (οἰκίσκος-Μαρτύριον), 7
 κέ., 58 κέ., σταυρικὸν ὄρυγμα, 61 κέ., 145.
 Ἰδρυσις βασιλικῆς 5^{ου} αἰῶνος, 3 κέ., 141, πυρ-
 καὶ καὶ ἀνακαίνισις 7^{ου} αἰ. 21 κέ., 143, Κρύ-
 πτη, 47-57, Κιβώριον Κρύπτῃς, 51 κέ., κλίμα-
 κες Κρύπτῃς, 110 κέ., Νάρθηξ, 70 κέ., 93 κέ.,
 Φιάλη, 68 κέ., βαπτιστήριον, 135, Κλίτη, 94
 κέ., Κιβώριον πρὸς «τοῖς λαιοῖς πλευροῖς»,
 15, 18 κέ., 100 κέ., Ἀμβων, 171, Ἱερὸν Βῆμα,
 105 κέ., ἀγία Γράπεζα, 58 κέ., 62, 107 κέ., δια-
 φωράγματα τοῦ ἱεροῦ Βήματος, 175 κέ., Σύν-
 θρονον 5^{ου} αἰ., 109 κέ., 145, ἐπισκοπικὴ καθέ-
 δρα, 109, πτερύγια, 117 κέ., 142, Ὑπερῶα
 τῆς βασιλικῆς, 102 κέ., 145, Ὑπερῶα τῶν
 πτερυγίων, 128 κέ., 145, κλίμακες ὑπερῶων, 131
 κέ., προσῶα βορείου πλευρᾶς, 136, προσ-
 κτίσματα, 134 κέ., ὀρθομαρμάρωσις, 159 κέ.,
 κιονόκρανα, 162 κέ., θωράκια, 171 κέ., γείσα,
 113, τόξα ἀνάγλυφα, 175 κέ., μωσαϊκά, 189
 κέ., νομίσματα, 98 σημ. 1, 242 κέ., σφραγίδες
 πλίνθων, 235 κέ., τοιχογραφίαι Κρύπτῃς, 200
 κέ., τοιχογραφίαι βασιλικῆς, 204 κέ., παρεκκλή-
 σιον ἀγ. Εὐθυμίου, 27, 67, 91, 138, 200, 213 κέ.,
 παρεκκλήσια βορείου πλευρᾶς, 81, 135 κέ., 137.
 Τζαμίον, 27, 229 κέ., περιγραφαὶ περὶ ἡγητῶν,
 28 κέ., ἐγκωμισταί, 20, ἐπιγραφαί, 221 κέ.,
 χαράγματα, 27, 233 κέ., εὐρήματα (λύχνοι,
 ἀγγεῖα), 237 κέ., ἀναστήλωσις βασιλικῆς 67,
 249 κέ.

Ἑτεροὶ ναοὶ Θεσ/νίκης: Ἅγιος Γεώρ-
 γιος, 176, 205. Ἀχειροποίητος, 75, 100, 105,

164, 204, Ἁγία Σοφία, 167, Παναγία Χαλ-
 κέων (Καμαριώτισσα), 32, 33, Βασιλικὴ Τούμ-
 πας, 151.

Θωμάς, Δεσπότης Ἡπείρου, 225.

I j

Ἰακωβιτῶν συναξάριον, 21.
 Ἱερουσαλήμ, κιονόκρανα ναῶν, 165.
 JERPHANION G. d., 176 σημ. 3.
 Ἰλλούστριος, 12, 14, 18.
 Ἰλλυρικόν, 3, 4, 6, 10, 11, 247.
 Ἰλλυριοί, 5.
 Ἰούλιος ἢ Ἰουλιανός, ἐπιγραφή 226.
 Ἰουστινιανός Α', αυτοκράτωρ, 7, 168, 221, 230
 247.
 Ἰουστινιανός Β', αυτοκράτωρ, 25, 208, 221, 232.
 Ἰσαάκιος Ἀγγελος, 224.
 Ἰσαυρία, Κοτζᾶ-Καλεσί, 176.
 Ἰσιδωρος Γκλαβᾶς, 30, 31.
 Ἰωάννης Ἀναγνώστης, 218.
 Ἰωάννης, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 2, 3, 6,
 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 23, 181, 194.
 Ἰωάννης, Πάπας Ρώμης (705-708), 205.
 ΙΩΑΝΝΟΥ ΘΕΟΦ., 162 σημ. 1· βλ. καὶ Βιβλιογρα-
 φίαν.
 Ἰωάσαφ (Ἰωσαφάτ), ἄγιος, 211.
 Ἰωσήφ, ἡγούμενος μονῆς Παντοκράτορος, 16.

K k

Καβάσιλας Νικόλ., 9· βλ. καὶ Βιβλιογραφίαν.
 Κάβειροι, 19· βλ. καὶ Βιβλιογραφίαν.
 Κάθρον, κιονόκρανα ναῶν, 165.
 KALLIGAS M., 184 σημ. 1, 201 σημ. 2.
 ΚΑΛΛΙΓΑΣ Π., 224.
 ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ Β., 227 σημ. 1.
 Καμενιάτης Ἰωάννης, 2, 15, 20, 223.
 Καντακουζηνός Ἰωάννης, αυτοκράτωρ, 211.
 Κάρολος ὁ Μέγας, 148.
 Κάρολος ὁ Φαλακρός, αυτοκράτωρ, 4.
 Κάρπος, ἀφιερωτῆς ἀγ. Δημητρίου, 207.
 Καστοριά, ναοί, 212.
 KAUFMANN C. M., 155 σημ. 1.
 KAUTZSCH R., 163 σημ. 1, 164, 165 σημ. 1,
 166, 167, 168, 169, 247 σημ. 3.
 Κεφαλληνία, 225.
 KIRSCH J. P., 147, 149.
 Κίτρος, 232.

- KITZINGER E., 166, 169, 171 σημ. 1.
 KLAUSER TH., 147.
 KÖMSTED, 205.
 Κομνηνός 'Αλέξιος Α', νομίσματα, 98 σημ. 1, 224 κέ.
 Κομνηνός Μανουήλ Α' (δωρίζει προκαλύμμα τῆς λάρνακος τοῦ ἁγ. Δημητρίου) 16 κέ.
 Κομνηνοφύης Μαρία, 27, 225.
 ΚΟΝΤΑΚΩΦ Ν., 189, 195 σημ. 1.
 Κόρινθος, 239, βασιλική-, 153, 154.
 Κοσμάς ὑμνοδός, 219.
 Κουτρούβια, 55, 238.
 KRAUTHHEIMER R., 149, 153, 155, 156.
 KRUMBACHER, 211 σημ. 3.
 Κύρος, ἀποστόλου Βαρνάβα τάφος-, 63, ναὸς 'Αγγελοκτίστου-, 208 σημ. 3.
 KURTZ, 137 σημ. 1.
 Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, βασιλικαί-, 148, 156.
 Κωνσταντινούπολις, Μεταφορὰ προκαλύμματος ἱερᾶς λάρνακος ἁγίου Δημητρίου-, 15. Παντοκράτορος μονή-, 16, Στουδίου βασιλική-, 62 σημ. 2, 75, 164, 165, 168, 176, Παλάτιον-, 239. Ναὸς ἁγίων 'Αποστόλων-, 156, Ναὸς ἁγίας Σοφίας-, 92, 162, 169, Ναὸς Σεργίου καὶ Βάχου-, 169, Κιστέρνα Πουλχερίας-, 167, Μονὴ τῆς Χώρας-, 182 σημ. 2, 216, Τάφος Τορκίκη-, 182 σημ. 2, Χρυσή Πύλη-, 165, 'Αγιοσορίτισσα Χαλκοπρατείων-, 195 σημ. 1.
 Κώωνκος, βασιλική-, 147, 153, 154.

Λ 1

- Λακωνίας, λίθος, 161.
 ΛΑΜΠΡΟΣ Σ., 224.
 LASSUS J., 61 σημ. 1.
 Λάτρος, μονή, 22.
 Λαύρα, μονή, 18, 20, 27, 69.
 LAURENT J., 246.
 LEMERLE P., 62 σημ. 2, 76, 91 σημ. 2, 94 σημ. 2, 126 σημ. 1, 148, 149, 150, 153, 172 σημ. 1-2.
 Λεόντιος, ἑπαρχος 'Ιλλυρικοῦ, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 47, 56, 58, 62, 194, 246.
 Λέων Α', αὐτοκράτωρ, 247.
 Λέων ὁ Σοφός, αὐτοκράτωρ 208.
 Λέων, ἑπαρχος Θεσσαλονίκης, 188, 189, 197.
 Λέων ὁ 'Ετεριώτης, ἐπιγραφή τάφου 18.
 Λονδῶν, Byzantine Research Fund, 189.
 LOREY, J. E., 205 σημ. 6.
 Λουκά τοῦ Στειριώτου μονή ἐν Φωκίδι, 183, 209.
 Λούπος, οἰκέτης ἁγ. Δημητρίου, 1, 8, 20.
 Λυαῖος, ὁ μονομαχῆσας πρὸς τὸν Νέστορα, 3, 4, 5, 6, 32.

- LUCAS PAUL, 28, 57.
 LUCIUS, 8 σημ. 1, 9, 62 σημ. 1' βλ. καὶ Βιβλιογραφίαν.

M m

- MACAULEY N., 236 σημ. 1.
 Μαδριτης Κώδιξ, 16.
 ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ Χ., 19 σημ. 1, 33 σημ. 2, 36 σημ. 2, 42 σημ. 1.
 MAMBOURY E., 235 σημ. 3 καὶ 7, 238 σημ. 3, MAMEPPEΣ, 16.
 Μαξιμιανός ὁ 'Ερκούλιος, 1, 3, 4, 5, 7 σημ. 1, 32.
 Μαριανός, ἑπαρχος 'Ιλλυρικοῦ, 10, 16, 17, 187, 195, 234.
 MARLE VAN, 206 σημ. 2.
 Μαριμαρὰ, προκονησιακὸν μάρμαρον, 162.
 Μαρουσινάκ, 148.
 Μαυρίδιον (confessio), 63.
 Μαυρίκιος, αὐτοκράτωρ, 2, 7.
 MEGAW A., 151 σημ. 2, 239 σημ. 1' βλέπε καὶ Πρόλογον.
 Μελητήνῃ, 218.
 Mensa martyrum, 61.
 MERLIER O., 192 σημ. 1.
 ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ., 36 σημ. 1.
 Μετέωρα, τοιχογραφίαι-, 195 σημ. 1.
 Μηνᾶ ἁγίου, ναὸς Αἰγύπτου, 62, 149, 150, 151, 155, 156.
 Μηνᾶς, δωρητής ἁγίου Δημητρίου, 13.
 MICHEL K., 153 σημ. 5, 173 σημ. 4.
 MIGEON, 213 σημ. 1.
 Μικρὰ 'Ασία, βασιλικαί-, 147, 149.
 MILLET G., 179 σημ. 1, 195 σημ. 1, 201 σημ. 5, 215 σημ. 2, 216 σημ. 3, 217 σημ. 1-3, 218 σημ. 1, 219 σημ. 1-7.
 MILLINGEN A. van, 75 σημ. 2, 176 σημ. 4.
 Μιχαὴλ Η', αὐτοκράτωρ, 27, 224.
 Μιχαὴλ Β', δεσπότης 'Ηπείρου, 224.
 Μιχαὴλ πρωτοστάτωρ, 27, 225.
 ΜΙΧΕΛΗΣ Π., 70 σημ. 3, 94 σημ. 3.
 Μολδανία, ναὸς Σουστεβίτσης-, 212.
 Monza, εὐλογίαί, 192.
 MORGAN CH., 238 σημ. 3-4.
 Μόσχα, λειψανοθήκη Μητροπολιτικοῦ ναοῦ-, 20, 179, 181.
 Μπογιάννα, ναός-, 203.
 Μυσταῖς, Μητρόπολις-, 201, 217, 226, Βροντόχιον-, 217.

N n

- Nagorizino, 215.
 Νέα 'Αγχάλος, βασιλικαί-, 76, 109, 164, 168, 169, 176.

Néres, παρὰ τὰ Σκόπια, 210.
 NERSESSIAN S. der, 205, 212 σημ. 1.
 Νέστωρ, 1, 3, 4, 5, 20.
Νικάια, ναὸς Κοιμήσεως-, 174, 208 σημ. 3.
Νικήτας, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 2, 3, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 21, 26, 59, 179, 181.
Νικηφόρος, 2, 226.
Νικηφόρος, δεσπότης Ἡπείρου, 224.
Νικομήδεια, Θέρμαι-, 40.
Νικόπολις Ἡπείρου, βασιλικαί-, 10, 109, 152.
 Βασιλικὴ Ἀλκίονος-, 154, Βασιλικὴ Δουμετίου-, 154, 158.
Νοδγορόδ, ναὸς τοῦ Σωτῆρος ἐν Nerediža-, 202.
 Νορμανδικὴ ἀλωσις Θεσσαλονίκης, 15, 18.

Ε

ΕΛΛΗΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤ., 207 σημ. 2.
 ΕΥΓΕΝΟΠΟΛΙΣ Α., 17, 18, 23 σημ. 1, 31 σημ. 4, 32, 33, 36 σημ. 4, 188 σημ. 1, 201 σημ. 4, 207 σημ. 3, 211 σημ. 2, 216 σημ. 1.

Ο ο

ΟΒΕΡΗΜΕΡ, 35 σημ. 1.
 ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Γ., 221, 227, 230.
 ΟΚΥΝΕΝ Ν., 195 σημ. 1, 215 σημ. 1.
Ολυμπίας, βασιλική, 176.
 ΟΜΟΝΤ, 208 σημ. 1, 209 σημ. 1-3.
 Ὄνηφόρος, 14, 17, 18.
 ΟΡΑΝΔΟΣ Α., 62 σημ. 3, 154 σημ. 2, 156 σημ. 5, 172 σημ. 1, 179 σημ. 1, 184 σημ. 2-3, 212 σημ. 2, 251 κέ.
 ΟΣΤΡΟΓΟΡΣΚΙ Γ., 225.

Π ρ

Παλαιολόγος, Ἀνδρόνικος δ' Γέρον, 225.
 Παλαιολόγος, Ἰωάννης Ε', 225.
 Παλαιολόγος, Μιχαὴλ Η', 27, 29 σημ. 2, 224, 225.
Παλαιστίνη, 14, 62, 158.
Παλαμᾶς, Γρηγόριος, 2, 30, 31, 32, 211.
Παλέριο, μωσαϊκὰ ναοῦ Μονρεάλε-, 202.
 Πανάγιος Τάφος, 192.
 Πανσέληνος Μανουήλ, 219.
 ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Π., 18, 25, 27, 28, 41 σημ. 1, 51 σημ. 1, 70 σημ. 1, 95, 99 σημ. 1, 102, 107 σημ. 2, 128 σημ. 1, 135 σημ. 1, 161 σημ. 1, 188 σημ. 1, 189, 198, 211 σημ. 1, 221, 227, 228, 231, 232, 234.
 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 16, 23 σημ. 1, 219 σημ. 8.

Παραμυθιά, βασιλική-, 150, 157.
 ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ Π., 252, 253.
Παρέντζο, βασιλική-, 107.
 ΡΑΡΒΑΝ, 156 σημ. 7.
Πασχάλιον χρονικόν, 227.
 Παῦλος, ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 2.
 Παχώμιος, εἰς μονογράφημα, 172.
 ΡΕΙΡΣΕ Η., 176 σημ. 1.
 ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Σ., 94 σημ. 2, 167 σημ. 2, 168 σημ. 2, 251, 253.
Πεντάπολις, βασιλική Ἀπολλωνίας, 157.
Πέργη, βασιλική, 155, 156, 157.
 PERKINS J. B. WARD, 151, σημ. 3, 157 σημ. 1.
 ΡΕΤΚΟΝΙΪ, 215 σημ. 3, 216 σημ. 2, 217 σημ. 4-5.
 Πέτρος, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 232.
 Πλωτίνος, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 2, 21· βλ. καὶ Βιβλιογραφίαν.
 ΡΟΣΟΚΚΕ, 28 σημ. 1.
Ρολα, λευκανοθήκη-, 176.
 ΡΟΥΛΣΕΝ F., 158 σημ. 1.
 Πρόεδρος (εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ ἐπίσκοπος), 226.
 Πύδνα Θερμαϊκοῦ, 232.
 ΡΥΛΛΑΝ, 65, 181 σημ. 2.
 ΡΥΡΓΟΛΔ, 231.

Ρ ρ

Ραβέννα, βασιλική-, 107, Ναὸς ἁγίου Βιταλίου-, 169, 205, S. Apollinare-, 192, Μωσαϊκὸν Θεοδώρας, 193, Βαπτιστήριον Ὁρθόδοξων-, 205.
 ΡΗΟΜΑΙΟΣ Κ., 158 σημ. 1.
 RICE T., 238 σημ. 3, 239 σημ. 1.
 RIEGL A., 170 σημ. 1.
 ROTT, 155 σημ. 2.
Ρουμανία, ναὸς Κότζια-, 212.
Ρόμη, Τάφος μάρτυρος-, 62, Βασιλικαί-, Ἀγίας Ἀγνῆς-, 76, 102 σημ. 1, Ἀγίου Λαυρεντίου-, 102 σημ. 1, 107, Ἀγίου Παύλου ἔξω τῶν τειχῶν-, 147, Ἀγίου Πέτρου-, 147, Λατερανοῦ 147, 148, Santa Maria Maggiore-, 148, S. Maria Antiqua-, 201, 205, 206, Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, Παρεκκλήσιον τῆς S. Maria Antiqua-, 201, Ἀγίων Συλβέστρου καὶ Μαρίνου-, 210.

Σ σ

SALADIN H., 66.
Σάλονα, Τάφοι μαρτύρων-, 62, Βασιλική-, 156, Βασιλικὴ Μανασσιρινής-, 147.
 Σαρακηνοί, 15, 19, 20, 181, 208, 218.

SCHMIT TH., 208 σημ. 3.
 SCHMITZ, 158.
 SCHNEIDER A. M., 66, 70 σημ. 2, 147, 148, 153
 σημ. 1, 155, 156, 157, 158, 235 σημ. 5.
 SCHRADER, 36 σημ. 2.
 SCHULTZ, 182 σημ. 1, 183, 209 σημ. 4.
 SCHULTZBERGER M., 238 σημ. 1.
 SCHWEINFURTH PH., 202 σημ. 1.
 Σελεύκεια Ίσαυρίας, ναὸς ἀγίας Θέκλης-, 62, 147.
 Σερβία, ναοί-, 215, Ναὸς ἀγ. Νικήτα-, 217.
 Σεργιούπολις, 194.
 Σινᾶ, Βασιλική-, 107, Μονή-, 198 σημ. 2.
 Σίριμον, 6, 8, 9, 246, 247.
 Σκιμπόδιον, σκίμπους 17.
 Σκλαβίνων ἔθνος, 11 σημ. 1, 13.
 Σκόπια, 210.
 Σκύρος, 161.
 Σλάβοι καὶ ἐπιδρομαί, 11 σημ. 1, 13, 25, 187,
 188 σημ. 1, 208.
 Σμενιάτης Ίωάννης, 16.
 Σμύρνη, Βασιλική Γκιουλ-Μπαχτσέ-, 153.
 Σολομώντος ναὸς, 217.
 Σπαλάτον, ναὸς τοῦ Διός-, 40.
 Σπαντούνη Α., τάφος-, 27, 221, 228.
 ΣΠΕΖΝΕΦΕΚΙ, 20 σημ. 1.
 Σταυράκιος Ίωάννης Χαρτοφύλαξ, 2, 9, 11, 12,
 13, 14, 21, 22, 238.
 STEIN E., 246 σημ. 5.
 STERN H., 201 σημ. 2.
 STEVENSON R., 236 σημ. 1.
 Στόβοι, βασιλική-, 166.
 Στουδενίτσα Σερβίας, ναός-, 215.
 Στουδίτης Δαμασκηνός 9.
 STRUCK A., 173 σημ. 4.
 STRZYGOWSKI J., 201 σημ. 1, 205.
 ΣΥΜΕΩΝ Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, 1, 3, 5, 6, 8, 25 βλ.
 καὶ Βιβλιογραφίαν.
 Σύνθρονον, 109 κέ.
 Συρία, 149, 153.
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 94 σημ. 2, 149 σημ. 2, 156 σημ.
 2, 172 σημ. 1, 173 σημ. 3, 175 σημ. 1, 192
 σημ. 1, 195 σημ. 1.
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Μ., 208 σημ. 3.

T t

TAFEL TH., 25, 246.
 TAFRALI O., 2, 9, 21, 23, 25, 30 σημ. 2, 31
 σημ. 1, 35 σημ. 1, 197, 225, 232, 246.
 Ταρχανειώτης Ἀνδρόνικος, 225, 226.
 Ταρχανειώτης Μανασῆς, 225.
 tegurium, 192.

TEXIER, 25, 65, 181 σημ. 2, 246.
 Τιμαρίων, σύγγραμμα 12^{ου} αἰ.-, 2, 29, 30.
 TOUGARD, 2, 3, 23, 197-σημ. 3.
 Τοῦρκοι, ἄλλοις Θεσσαλονίκης-, 18.
 TOURNEAU LE, 66.
 TRONTSCHEFF S., 153 σημ. 4.
 TRUHELKA C., 154 σημ. 3.
 TYLER K., 176 σημ. 1.

U

UNDERWOOD P., 201 σημ. 1.
 USENER, 9
 USPENSKIY TH., 19, 25, 29, 65, 99 σημ. 1,
 188 σημ. 1, 189, 194 σημ. 1, 195, 198, 228.

Φ f

Φατιμίδα, 212.
 Φιλιππούπολις, 62 σημ. 2.
 Φιλίππων, βασιλική-, 62 σημ. 2, 109, 149, 150,
 155, 156, 172, 173.
 FILOW B., 174 σημ. 3.
 Φωκάς, αὐτοκράτωρ, 2.
 Φώτιος, πατριάρχης, (856 κέ.), 1, 3, 8, 9, 59.

X

Χαλκίς, ναὸς ἀγ. Παρασκευῆς-, 167, 168.
 ΧΑΤΖΗΑΑΚΗΣ MAN., 157 σημ. 2.
 ΧΑΤΖΗΓΕΑΝΝΟΥ I., 28, 32, 35 σημ. 1.
 Χάτζων (ἄρχων), 11 σημ. 1.
 Χῖος, Νέα Μονή-, 202.
 Χισάο - Μπάνια Βουλγαρίας, βασιλική, 62 σημ.
 1, 150, 153, 158.
 Χρυσολωρᾶς, 2, 21.
 Χωνιάτης Νικήτας, 21.

V

VASILIEV A., 25, 207 σημ. 1, 208, 231, 232.
 VINCENT SH., 110 σημ. 1.
 Vincoli, ἀγ. Πέτρος in-, 149, 158.

W

WEIGAND, 149, 165 σημ. 2, 205.
 WEITZMANN D. K., 200 σημ. 2, 208 σημ. 3.
 WIEGAND, 36 σημ. 2.
 WIELAND F., 58 σημ. 3, 62 σημ. 1, 147 σημ. 3.
 WILPERT J., 61 σημ. 1, 201, 206 σημ. 1-2,
 210 σημ. 1.
 WULFF O., 40 σημ. 1, 66, 148, 158, 164, 168
 σημ. 1, 171 σημ. 2, 208 σημ. 3.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

A. ΠΙΝΑΚΕΣ ΔΗΛΟΥΜΕΝΟΙ ΔΙΑ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΑΡΙΘΜΩΝ

- I. Ἀναπαράστασις τῆς ἀρχικῆς (τοῦ 5ου αἰῶνος) βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (ἐν ἀρχῇ τοῦ κειμένου).
- II. Τοῖχοι καὶ θεμέλια τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ τοῦ ἐκτεινομένου κάτωθεν καὶ πέρας τῆς βασιλικῆς (κατὰ τὸ πλεῖστον προσδιορισθέντα δι' ἀνασκαφῶν).
- III. Κάτοψις τῆς Κρύπτης τῆς βασιλικῆς μετὰ δηλώσεως τῶν κατὰ ἐποχὰς διασκευῶν αὐτῆς.
- IV. 1. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης (ν εἰς πίν. III) καὶ τῆς στοᾶς (ε).
2. Τομὴ κατὰ μῆκος τῆς νοτίας στοᾶς (ζ εἰς πίν. III) καὶ τοῦ θαλάμου (η) τῆς Κρύπτης μετὰ τῶν ἄνωθεν αὐτῶν μερῶν τοῦ ναοῦ.
3. Τομὴ τῆς Κρύπτης κατὰ πλάτος.
- V. Γενικὴ κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου.
- VI. 1. Ἀποψις τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου.
2. Ἀποψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου.
- VII. Τομὴ κατὰ πλάτος τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου (πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ἔτους 1917).
(Οἱ πίν. III—VI ἐκ σχεδίων τοῦ Corbett τροποποιηθέντων).

B. ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

(ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τῶν μερῶν τῆς βασιλικῆς καὶ φωτογραφικαὶ ἀπεικονίσεις)

Εἰκ. 1.	Τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης	σελ. 34
Εἰκ. 2.	Ρωμαϊκὸς τοῖχος μὲ λείψανα τοιχογραφιῶν εἰς τὸ Α. ἄκρον τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας κιονοστοιχίας (κάτωθεν τοῦ ΝΑ. πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος) — κάτοψις καὶ τομαί	» 38
Εἰκ. 3.	Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θαλάμου θ (εἰς πίν. II) μετὰ τῆς ἀποκαλυφθείσης θύρας	» 40
Εἰκ. 4.	Ρωμαϊκὸν ἀνάγλυφον ὡς ὑπέρθυρον χριστιανικοῦ προσκτίσματος	» 41
Εἰκ. 5.	Ἡ ἐκ βορρᾶ εἰσὸδος τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου μεταξὺ λουτροῦ καὶ Σταδίου	» 42
Εἰκ. 6.	Ὑπόγειος θολωτὴ σῦριξ τῆς Κρύπτης καὶ φρεῶν (κάτοψις-πρόσοψις-τομή)	» 46
Εἰκ. 7.	Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς χριστιανικῆς Κρύπτης (ἀντίγραφον <i>Φερεκίδη</i>)	» 50
Εἰκ. 8.	Κάτοψις τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτης μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν	» 52
Εἰκ. 9.	Ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ἁγιάσματος	» 53
Εἰκ. 10.	Λαρνακίδιον ἀποκαλυφθὲν ἐν τῷ μέσῳ τῆς βορείας κλίμακος	» 54
Εἰκ. 11.	Τὰ κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀποκαλυφθέντα τμήματα τῆς ἀψίδος τοῦ «οἰκίσκου»	» 58
Εἰκ. 12.	Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ σταυρικοῦ δρύγματος	» 60
Εἰκ. 13.	Ἡ μαρμαρίνη πλάξ τοῦ Τάφου	» 61

Εικ. 14. Τομή τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος καὶ φιαλίδιον (σχεδ. Ζάχου)	σελ. 63
Εικ. 15. Πύλη τῆς τουρκικῆς αὐλῆς	» 68
Εικ. 16. Ἡ πρὸ τοῦ ναοῦ Φιάλη (σχεδ. Ζάχου)	» 69
Εικ. 17. Ἡ δυτικὴ πρόσοψις τῆς βασιλικῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας (σηματικὴ ἀναπαράστασις)	» 71
Εικ. 18. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (σχεδ. Ζάχου)	» 72
Εικ. 19. Τομὴ τοῦ νάρθηκος κατὰ πλάτος (σχεδ. Ζάχου)	» 73
Εικ. 20. Σηματικὴ ἀναπαράστασις τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς δυτικῆς προσόψεως τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7 ^{ον} αἰῶνα	» 75
Εικ. 21. Σηματικὴ ἀναπαράστασις τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς δυτικῆς προσόψεως κατὰ τὸν 5 ^{ον} αἰῶνα	» 76
Εικ. 22. Δυτικὸν τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (σχεδ. Ζάχου)	» 77
Εικ. 23. Ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ Ν. τοῖχου τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (σχεδ. Ζάχου)	» 78
Εικ. 24. Σηματικὴ ἀναπαράστασις τῆς ἀρχικῆς σειρᾶς τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νοτίου τοῖχου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (σχεδ. Corbett)	» 80
Εικ. 25. Ἡ μεσαία πύλη τοῦ βορείου τοῖχου	» 82
Εικ. 26. Αἱ τρεῖς πύλαι τοῦ βορείου τοῖχου τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (σχεδ. Corbett)	» 83
Εικ. 27. Σηματικὴ ἀναπαράστασις τῶν ἀρχικῶν ἀνοιγμάτων τοῦ βορείου τοῖχου τῆς βασιλικῆς	» 83
Εικ. 28. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς μετὰ τῆς Κρύπτης (τομὴ Α-Α) (σχεδ. Corbett)	» 84
Εικ. 29. Τὸ νότιον μέγα τόξον τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ ἡ ἐντετοιχισμένη κιονοστοιχία τῆς νοτίας στοᾶς (σχεδ. Ζάχου)	» 86
Εικ. 30. Ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου πτερυγίου ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (σχεδ. Ζάχου)	» 88
Εικ. 31. Ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου πτερυγίου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (σχεδ. Ζάχου)	» 90
Εικ. 32. Νότιος τοῖχος τοῦ νάρθηκος (σχεδ. Ζάχου)	» 93
Εικ. 33. Ἐπάλληλα δάπεδα εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ πρώτου νοτίου πλαγίου κλίτους	» 97
Εικ. 34. Ἐπάλληλα στρώματα κορασανίου εἰς τὸ ἐξωτερικὸν νότιον κλίτος	» 98
Εικ. 35. Ἐπάλληλα δάπεδα παρὰ τὸν τελευταῖον ἐκ δυσμῶν κίονα τῆς νοτίας πλαγίας κιονοστοιχίας (φωτ. Megaw)	» 98
Εικ. 36. Κάτοψις καὶ τομαὶ θολωτοῦ τάφου (σχεδ. Ζάχου)	» 101
Εικ. 37. Τομὴ κατὰ πλάτος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7 ^{ον} αἰῶνα. Τομὴ κατὰ πλάτος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 5 ^{ον} αἰῶνα	» 103
Εικ. 38. Ἡ Ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (σχεδ. Ζάχου)	» 106
Εικ. 39. Τὸ πολύχρωμον μαρμαρίνον δάπεδον τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν (σχεδ. Ζάχου)	» 108
Εικ. 40. Ἡ μία τῶν πλευρῶν τοῦ μαρμαρίνου ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοῦ 7 ^{ου} αἰ. (σχεδ. Ζάχου)	» 109
Εικ. 41. Κάτοψις καὶ τομαὶ νοτίας κλίμακος (σχεδ. Megaw)	» 111
Εικ. 42. Κάτοψις καὶ τομαὶ βορείου κλίμακος (σχεδ. Λεοντίδη)	» 112
Εικ. 43. Τομὴ κατὰ μήκος τοῦ ἱεροῦ Βήματος μετὰ τῶν πρὸς τὸ βόρειον μέγα τόξον (σχεδ. Ζάχου)	» 114
Εικ. 43 ^α . Νοτία κιονοστοιχία τοῦ νοτίου πτερυγίου (σχεδ. Ζάχου)	» 116
Εικ. 44. Κάτοψις τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς βασιλικῆς μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὴν Κρύπτης	» 116 ^α
Εικ. 45. Νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου πτερυγίου (σχεδ. Ζάχου)	» 118
Εικ. 46. Βόρειος τοῖχος τοῦ βορείου πτερυγίου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (σχεδ. Ζάχου)	» 120
Εικ. 47. Ἡ βορεῖα στοὰ τοῦ πτερυγίου πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν (σχεδ. Ζάχου)	» 121
Εικ. 48. Βορεῖα κιονοστοιχία τοῦ βορείου πτερυγίου (σχεδ. Ζάχου)	» 122
Εικ. 49. Δυτικὴ κιονοστοιχία τοῦ βορείου πτερυγίου μετὰ τῶν δύο πορφυρῶν κίωνων (σχεδ. Ζάχου)	» 123

Εἰκ. 50. Τομή κατὰ πλάτος (Β-Β εἰς κάτωψιν εἰκ. 44) τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους	σελ. 124
Εἰκ. 51. Βάσις Ν.Α. γωνιαίου πεσσοῦ νοτίου περυγίου (πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν)	» 126
Εἰκ. 52. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα βάσις κίονος τῆς νοτίας κιονοστοιχίας	» 126
Εἰκ. 53. Ἡ κατὰ μῆκος τομή (Δ-Δ εἰς κάτωψιν εἰκ. 44) τοῦ νοτίου περυγίου μετὰ τοῦ κάτωθεν παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης	» 127
Εἰκ. 54. Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ νοτίου περυγίου καὶ τὸ κλιμακοστάσιον (σχεδ. Ζάχου)	» 129
Εἰκ. 55. Τομαὶ κατὰ πλάτος καὶ μῆκος τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ νοτίου περυγίου μετὰ τῆς κάτωθεν Κρύπτης (σχεδ. Ζάχου)	» 132
Εἰκ. 56. Ἀποκατάστασις τοῦ κλιμακοστασίου καὶ τῆς κλίμακος τοῦ νοτίου περυγίου μετὰ τῆς Κρύπτης (τομή Ε-Ε εἰς κάτωψιν εἰκ. 44)	» 133
Εἰκ. 57. Προσπίσματα εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (σχεδ. Θανοπούλου)	» 137
Εἰκ. 58. Τομή κατὰ πλάτος τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου μετ' ὧσιν πρὸς δυσμὰς	» 139
Εἰκ. 59. Ἀποκατάστασις τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 5 ^{ου} αἰῶνος	» 140
Εἰκ. 60. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ 7 ^{ου} αἰῶνος	» 144
Εἰκ. 61. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸν 7 ^{ον} αἰῶνα (σχεδ. Corbett)	» 146
Εἰκ. 62. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (α Κορίνθου, β Χισιάρ-Μπάνια, γ Δωδώνης καὶ δ Ἐπιδαύρου)	» 152
Εἰκ. 63. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (α Νικοπόλεως Δουμετίου, β Λαφνουσίαν, γ Νικοπόλεως Ἀλκίσονος)	» 154
Εἰκ. 64. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (α Φιλίππων, β Ἀγ. Μητᾶ Αἰγύπτου, γ Τροπαίου Δοβρουτσᾶς, δ Πέργης καὶ ε Γενησαρέτ)	» 155
Εἰκ. 65. Βασιλικαὶ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους (α Παραμυθιάς, β Ἰλισσοῦ Ἀθηνῶν καὶ γ Ἀπολλωνίας Πενταπόλεως)	» 157
Εἰκ. 66. Ψευδοκιονίσκοι ὀρθομαρμαρώσεως εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ μέσου κλίτους	» 161
Εἰκ. 67. Τμήμα ψευδοκιοнокράνου παραστάδος	» 166
Εἰκ. 68. Τομαὶ τῶν γείσων τῆς Ἀψίδος	» 170
Εἰκ. 69. Θωράκιον μετὰ μονογραφήματος	» 172
Εἰκ. 70. Θωράκιον μετὰ παραστάσιν ἱππέως (σχεδ. Ζάχου)	» 174
Εἰκ. 71. Ἀναπαράστασις τοῦ ἀναγλύφου τόξου ὡς διαφράγματος εἰς τὰ διάμεσα τῶν πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος	» 178
Εἰκ. 72. Σχηματικὴ ἀναπαράστασις τοῦ μαρμαρίνου ἑξαγωνικοῦ Κιβωρίου (σχεδ. Δάσκαρη-Ὁρλάνδου)	» 180
Εἰκ. 73. Φεγγίτης τυμπάνου θύρας (συμπληρωμένος)	» 185
Εἰκ. 74. Ἀγγελοὶ σαλπίζον (ἐκ τῶν ἀναφανέντων μετὰ τὴν πυρκαϊὰν ψηφιδωτῶν)	» 186
Εἰκ. 75. Διακόσμησις ἐσωρραχίου τοῦ δεξιοῦ παραθύρου τῆς προσόψεως (ἀντίγρ. Φερεκίδη)	» 188
Εἰκ. 76. Ἐκ τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν τῆς δευτέρας βορείου κιονοστοιχίας	» 189
Εἰκ. 77. Διασωθέντα τμήματα τῆς εἰκόνος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐκ τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν τῆς βορείου κιονοστοιχίας	» 190
Εἰκ. 78. Μωσαϊκὴ διακόσμησις εἰς ἐσωρράχιον τοῦ τριλόβου τοῦ ὑπερφύου τοῦ νάρθηκος	» 199
Εἰκ. 79. Τοιχογραφία εἰς κόγχας τοῦ κεντρικοῦ χώρου τῆς Κρύπτης	» 200
Εἰκ. 80. Καταστραφεῖσα τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς δύο στρώματα, ἀναφανείσα κατὰ τὴν στρόφην τῆς δευτέρας κλίμακος τῆς Κρύπτης (σχεδ. Φερεκίδη)	» 202
Εἰκ. 81. Τμήμα τοιχογραφίας εἰς τὴν βόρειον κεντρικὴν κιονοστοιχίαν (ἀντίγρ. Ζάχου)	» 203
Εἰκ. 82. Διακόσμησις ἀναφανείσα εἰς τὸ μέτωπον τῆς ΒΑ. κιονοστοιχίας τοῦ βορείου περυγίου (ἀντίγραφον Φερεκίδη)	» 204

Εἰκ. 83. Λείψανα τοιχογραφιῶν ἀνωθεν τῶν τόξων τῆς καταπεσούσης νοτίας κιονοστοιχίας	σελ. 206
Εἰκ. 84. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατούσης (τοιχογραφία εἰς τὸ ἐσωρράχιον τόξον μεταξὺ νοτίου τοίχου καὶ νοτίου περυγίου)	» 210
Εἰκ. 85. Διακόσμησις τοξοστοιχιῶν τοῦ νοτίου πλαγίου κλίτους	» 212
Εἰκ. 86. Ἐκ τῶν διακοσμήσεων τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου	» 220
Εἰκ. 87. Γραπτὴ ἐπιγραφὴ ἀνακαινίσεως τῆς στέγης τοῦ ναοῦ ἀναφανεῖσα ἐπὶ τοῦ ΒΔ. πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος	» 222
Εἰκ. 88. Γραπτὴ ἐπιγραφὴ τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου	» 224
Εἰκ. 89. Ἐγγράκτος ἐπιγραφὴ σαρκοφάγου	» 226
Εἰκ. 90. Ἐγγράκτος χρονολογία	» 227
Εἰκ. 91. Ἐγγράκτος ἐπιγραφὴ τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη	» 229
Εἰκ. 92. Ἀνάγλυφος ἀραβικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ Τζαμίου	» 229
Εἰκ. 93. Χάραγμα ἐπὶ τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς δεξιᾶς κιονοστοιχίας	» 233
Εἰκ. 94. Γραπτὸν χάραγμα ἐπὶ τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς ἀριστερᾶς κιονοστοιχίας	» 234
Εἰκ. 95. Ἐκ τῶν γραπτῶν διακοσμήσεων τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου	» 236
Εἰκ. 96. Πήλινοι λύχνοι εὐρεθέντες κατὰ τὰς ἀνασκαφάς	» 237
Εἰκ. 97. Κεραμεικὰ ἄνευ σμαλτώσεως	» 239
Εἰκ. 98. Κύπελλον μετ' ἐκτύπου διακόσμου	» 243

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ ΛΕΥΚΩΜΑΤΟΣ

Α'. ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

- Πίν. 1. α. Τὸ ἐξωτερικὸν τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ ἔτους 1917 (δυτικὴ καὶ νοτιὰ ἄποψις).
β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς βασιλικῆς πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς (βόρειος πλευρὰ).
- Πίν. 2. α. Κιονοστοιχαὶ καὶ ὑπερῶα τῆς νοτίας πλευρᾶς πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς.
β. Γενικὴ ἄποψις τῆς ἐρειπωθείσης ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς βασιλικῆς.
- Πίν. 3. α. Ἀνατολικὴ καὶ νοτιὰ ἐξωτερικὴ ἄποψις τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν πυρκαϊάν.
β. Δυτικὴ πρόσοψις τῆς βασιλικῆς μετὰ τῆς Φιάλης μετὰ τὴν πυρκαϊάν.
- Πίν. 4. α. Ἀποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὴν Ἀψίδα εὐθὺς μετὰ τὴν πυρκαϊάν.
β. Τὸ κεντρικὸν κλίτος ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸς τὸν νάρθηκα εὐθὺς μετὰ τὴν πυρκαϊάν.
- Πίν. 5. α. Λείψανα πλινθοκτίστων θόλων τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου δυτικῶς τῆς Αὐλῆς τῆς βασιλικῆς.
β. Μαρμάρινος ὀρθοστάτης διαζώματος τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου (παρὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ νάρθηκος).
- Πίν. 6. α. Θεμέλια ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ ἀνευρεθέντα ὑπὸ τὸ δάπεδον τῶν δύο βορείων πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς.
β. Θεμέλια τοίχων τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας δευτέρας κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς.
- Πίν. 7. α. Θεμέλια τοίχων τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείου δευτέρας κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς.
β. Κόγχαι κρητῶν εἰς παράπλευρον τοῦ σημερινοῦ τάφου τοίχων.
- Πίν. 8. Ἡ ἀνατολικῶς τῆς Κρύπτης ἀνευρεθεῖσα ἀρχαία λιθόστρωτος δὸς.
- Πίν. 9. α. Ἡ πρώτη βόρειος στοὰ τῆς Κρύπτης (Γ εἰς πίν. II) (νοτιὰ πλευρὰ ἐξ Α. πρὸς Δ.).
β. Ἡ δευτέρα βόρειος στοὰ τῆς Κρύπτης (Δ εἰς πίν. II) (βόρειος πλευρὰ ἐξ Α. πρὸς Δ.).
- Πίν. 10. α. Νοτιὰ στοὰ τῆς Κρύπτης (Ζ εἰς πίν. II) μετὰ τῆς σειρᾶς τῶν καμίνων (ἐκ Δ. πρὸς Α.).
β. Εἴσοδος εἰς ρωμαϊκοὺς λουτήρας (ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αὐτῆς στοᾶς).
- Πίν. 11. α. Ἡ ἄψις τῆς Κρύπτης.
β. Τὰ παρὰ τοὺς πεσσοὺς τῆς ἄψιδος ποδαρικὰ τοῦ θόλου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ ἡ βοηθητικὴ κλίμαξ (ἀριστερά).
- Πίν. 12. α. Ἀνατολικὴ στοὰ τῆς Κρύπτης (β εἰς πίν. III) ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον.
β. Ἡ αὐτὴ στοὰ ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν.
- Πίν. 13. α. Τὸ πρὸς νότον σταυροθόλιον τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς Κρύπτης καὶ τοξωτὴ πυλὶς εἰς τὸν νότιον αὐτῆς τοῖχον.
β. Μία τῶν εισόδων τῆς προσόψεως τῆς Κρύπτης μετὰ τοῦ ἀναφανέντος κατωφλίου.
γ. Θολωτὰ διαμερίσματα τῆς Κρύπτης (μ εἰς πίν. III) κάτωθεν τοῦ νοτίου πτερυγίου τῆς βασιλικῆς ἐκτεινόμενα καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ.

- Πίν. 14. Τὸ κιβώριον τῆς Κρύπτης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.
- Πίν. 15. α. Ἡ ἄψις, τὸ Κιβώριον τῆς Κρύπτης καὶ ἡ προστεθεῖσα μυροδόχος λεκάνη.
β. Τὸ Κιβώριον τῆς Κρύπτης ὡς ἀνευρέθη.
- Πίν. 16. α. Τὸ δάπεδον τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτης μετὰ τὴν ἀνασκαφήν.
β. Βάσις καὶ θωράκια τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτης.
- Πίν. 17. α. Ἡ ἑξωτερικὴ ὕψις τῆς ἁψίδος τοῦ παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης.
β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης (ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς).
γ. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης (ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς).
- Πίν. 18. α. Ὁ ὀμφαλὸς τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος μετὰ τοῦ λαρναιδίου καὶ τοῦ πώματος.
β. Τὸ κέντρον τοῦ σταυρικοῦ ὀρύγματος καὶ τὸ ἀνατολικῶς αὐτοῦ θαλασσίδιον.
γ. Τμήμα τῆς ἀποκαλυφθείσης ὑπὸ τὸ ἱερὸν Βῆμα ἁψίδος τοῦ «οἰκίσκου».
- Πίν. 19. α. Νότιος τοῖχος τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς).
β. Νοτιά πλευρὰ τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς).
- Πίν. 20. α. Ἀποψις τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ (μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν).
β. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ αὐτοῦ τοίχου.
- Πίν. 21. α. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ πρὸ τῆς ἀναστήλώσεως.
β. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ αὐτοῦ τοίχου ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ μετὰ λευψάνων θόλου ὑπεράνω τῆς πύλης.
- Πίν. 22. α. Ἀποψις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς εὐθὺς μετὰ τὴν πυρκαϊάν.
β. Ἡ αὕτη πλευρὰ τῆς βασιλικῆς κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς ἀναστηλώσεως.
- Πίν. 23. α. Ὁ πρῶτος κίων τῆς καταστραφείσης βορείου μικρᾶς στοᾶς ἔξω τῆς Ἀψίδος.
β. Ἡ ἐντοιχισθεῖσα κιονοστοιχία τῆς νοτίας μικρᾶς στοᾶς ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ.
γ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς νοτίας μικρᾶς στοᾶς.
δ. Ἡ ἐντοιχισθεῖσα κιονοστοιχία τῆς νοτίας μικρᾶς στοᾶς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.
- Πίν. 24. α. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου περυγίου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.
β. Ἡ ἀνατολικὴ κλίμαξ τοῦ βορείου περυγίου μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν.
- Πίν. 25. α. Ὁ στυλοβάτης τῆς βορείου διαμέσου κιονοστοιχίας.
β. Τμήμα τῆς βορείου κιονοστοιχίας τοῦ μέσου κλίτους.
- Πίν. 26. α. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα βάσις τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου ἀριστερὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.
β. Ἐπάλληλα δάπεδα καὶ τάφοι εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ πρώτου νοτίου κλίτους.
- Πίν. 27. Τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ μετὰ τῶν ἀναφανέντων λευψάνων τῆς τοιχογραφήσεως αὐτοῦ.
- Πίν. 28. α. Ἀνευρεθὲν κατὰ χώραν θωράκιον τῆς ἀρχικῆς βορείου κλίμακος τῆς ἀγούσης ἀπὸ τῆς Κρύπτης εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα.
β. Βάσις τοῦ τέμπλου τοῦ 7ου αἰῶνος.
γ. Λεῖψανα τοῦ τέμπλου τοῦ 5ου καὶ τοῦ 7ου αἰῶνος.
- Πίν. 29. α. Τὸ ἀποκαλυφθὲν βόρειον βάθρον τοῦ Συνθρόνου τοῦ 5ου αἰῶνος.
β. Τὸ νότιον βάθρον τοῦ Συνθρόνου τοῦ 5ου αἰῶνος.
- Πίν. 30. α. Ἡ δευτέρα κλίμαξ τοῦ νοτίου περυγίου ἢ ἄγουσα πρὸς τὴν Κρύπτην.
β. Ἀνευρεθὲν κατὰ χώραν θωράκιον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς ἀρχικῆς νοτίας κλίμακος τῆς ἀγούσης ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος εἰς τὴν Κρύπτην.
γ. Ἡ ἀρχικὴ νοτιά κλίμαξ τοῦ ἱεροῦ Βήματος-Κρύπτης (ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς).

- Πίν. 31. α. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ βορείου μεγάλου τόξου τοῦ ἱεροῦ Βήματος μετὰ τοῦ ἐντοιχισθέντος τετραλόβου παραθύρου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.
β. Τὸ ὑπεράνω τοῦ νοτίου μεγάλου τόξου τοῦ ἱεροῦ Βήματος τετράλοβον μετὰ τὴν ἐκκαθά-
ρισιν ἀπὸ τῶν κονιαμάτων.
- Πίν. 32. α. Τὸ νότιον μέγα τόξον τοῦ ἱεροῦ Βήματος μετὰ τῶν μεταγενεστέρων φραγμάτων αὐτοῦ.
β. Τὸ βόρειον μέγα τόξον τοῦ ἱεροῦ Βήματος μετὰ τῶν μεταγενεστέρων φραγμάτων αὐτοῦ.
γ. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ νοτίου μεγάλου τόξου μετὰ τοῦ ἐντοιχισθέντος τετραλόβου παρα-
θύρου (ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς).
- Πίν. 33. α. Τὸ ὑπερφῶν τοῦ βορείου περυγίου (ἢ ΒΔ. αὐτοῦ γωνία).
β. Τὸ νότιον περύγιον ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς.
γ. Ἡ βόρειος καὶ ἀνατολικὴ κιονοστοιχία τοῦ βορείου περυγίου.
- Πίν. 34. α. Ἡ βόρειος κιονοστοιχία τοῦ βορείου περυγίου.
β. Ἡ νοτιά κιονοστοιχία τοῦ νοτίου περυγίου.
- Πίν. 35. α. Ἡ ἀνατολικὴ κιονοστοιχία τοῦ νοτίου περυγίου (μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν).
β. Τὸ παρεκλήσιον τοῦ βορείου περυγίου.
- Πίν. 36. α. Τὸ εἰς ναῦδριον μετατραπὲν προστῶν τῆς βορείου πύλης τῆς βασιλικῆς.
β. Ἡ εἰς δεξαμενὴν μετατραπεῖσα κλίμαξ τοῦ βορείου περυγίου.
γ. Τὰ δύο συγκοινωνοῦντα προσκτίσματα ἔξωθεν τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.
- Πίν. 37. α. Ἡ Ἀψὶς καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοίχος προσκτίσματος ἐπὶ ρωμαϊκοῦ τοίχου τοῦ λουτροῦ
ἔξωθεν τοῦ βορείου περυγίου.
β. Τὸ ἐντοιχισθὲν προστῶν τοῦ βορείου περυγίου.

Β'. ΠΙΝΑΚΕΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ

- Πίν. 38. α. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τοῦ τριβήλου.
β. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τοῦ βορείου περυγίου.
- Πίν. 39. α. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον πρασίνου κίονος τῆς νοτίας κιονοστοιχίας.
β. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον τοῦ τελευταίου πρασίνου κίονος τῆς βορείου κιονοστοιχίας.
γ. Κιονόκρανον ἡμικίονος τοῦ νοτίου περυγίου.
δ. Κιονόκρανον τοῦ παραθύρου τῆς Ἀψίδος.
- Πίν. 40. α. Ψευδοκιονόκρανον τῆς παραστάδος τοῦ τριβήλου.
β. Ψευδοκιονόκρανα καὶ ἐπίκρανον τῆς Ν. παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς.
- Πίν. 41. α. Δίδυμα ψευδοκιονόκρανα τῆς νοτίας παραστάδος (ἀνατολικὴ πλευρά).
β. Ψευδοκιονόκρανον τῆς αὐτῆς παραστάδος (νοτιά πλευρά).
- Πίν. 42. α. Ἀνευρεθὲν ψευδοκιονόκρανον παραστάδος τῆς βασιλικῆς.
β. Κιονόκρανον τῆς ἔξω τῆς Ἀψίδος μικρᾶς βορείου στοᾶς.
- Πίν. 43. α. Θεοδοσιανὸν κιονόκρανον μετὰ κεφαλῶν κριῶν ἐπὶ πρασίνου κίονος τῆς νοτίας κιονο-
στοιχίας.
β. Κιονόκρανον με ἀνεμιζόμενα φύλλα (τοῦ τρίτου κίονος τῆς νοτίας κιονοστοιχίας).
γ. Κιονόκρανον ἀναδιπλούμενον, ἀναφανὲν ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη
τοίχου.
δ. Κιονόκρανον με ἀετοὺς εἰς δύο ζώνας (τοῦ πρώτου πρασίνου κίονος τῆς νοτίας κιονο-
στοιχίας).

- Πίν. 44. α. Κορινθιακὸν κιονόκρανον τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς προσόψεως τοῦ νάρθηκος.
β. Γύψινον κιονόκρανον γωνιαίων διδύμων ἡμικιόνων τοῦ νοτίου περυγίου.
γ. Κορινθιακὸν κιονόκρανον 3ου αἰῶνος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νοτίου περυγίου.
δ. Αἰγυπτιακὸν κιονόκρανον ἐκ μέλανος γρανίτου τῶν πορφυρῶν κιόνων τοῦ νοτίου περυγίου.
- Πίν. 45. α. Τὸ κάτω γείσον ἐσωτερικῶς τῆς Ἀψίδος.
β. Τὸ ἄνω γείσον ἐσωτερικῶς τῆς Ἀψίδος.
γ. Τμήματα ἀνευρεθέντων ψευδοκιονοκράνων.
- Πίν. 46. α. Τμήμα ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς.
β. Τὰ τόξα τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτης.
- Πίν. 47. α. Τμήμα διδύμου διατρήτου θωρακίου ἐκ τοῦ ὑπερφύου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.
β. Τμήμα θωρακίου μετὰ φολιδωτοῦ διακόσμου.
γ. Τμήμα θωρακίου μετὰ γεωμετρικοῦ διακόσμου.
δ. Τμήμα θωρακίου τοῦ 5ου αἰ. μετὰ τοῦ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς στεφάνης.
- Πίν. 48. α. Τμήμα διδύμου θωρακίου μετὰ ρόμβων τοῦ 5ου αἰῶνος.
β. Τμήμα θωρακίου τοῦ 6ου αἰῶνος.
γ. Τὸ κεντρικὸν τμήμα θωρακίου τοῦ 5ου αἰῶνος με ραμφίζον παγῶν.
- Πίν. 49. α. Δίδυμον θωράκιον τοῦ 7ου αἰῶνος.
β. Δίδυμον θωράκιον τοῦ 7ου αἰῶνος.
- Πίν. 50. α-β. Θωράκια 8ου αἰῶνος χρησιμοποιηθέντα ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὸν προσκυνούμενον Τάφον τοῦ ἁγίου Δημητρίου.
γ. Τμήμα θωρακίου τοῦ 7ου αἰῶνος.
δ. Τμήμα σαρκοφάγου (δεξιὰ τμήμα θωρακίου με ἀετὸν κάτωθεν τόξου).
- Πίν. 51. α. Θωράκιον τοῦ 9ου αἰῶνος.
β. Θωράκιον 9ου-10ου αἰῶνος.
γ. Δίδυμον θωράκιον τοῦ 9ου αἰῶνος.
- Πίν. 52. α. Ἀνάγλυφον τόξον ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ φράγματος τοῦ ἱεροῦ Βήματος (ἀποκείμενον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν).
β. Ἡ ἑτέρα ὄψις τοῦ αὐτοῦ τόξου.
- Πίν. 53. Τὸ στηθὲν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἀνάγλυφον τόξον καὶ οἱ πεσίσκοι αὐτοῦ.
- Πίν. 54. Αἱ τρεῖς πλευραὶ τοῦ ἀναγλύφου πεσίσκου, τοῦ εὐρισκομένου ἐν τῇ Κρύπτῃ τοῦ ναοῦ.
- Πίν. 55. α. Ἀνάγλυφον τόξον τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Δημητρίου.
β. Θωράκιον τοῦ ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Δημητρίου.
- Πίν. 56. γ. Τοξωτὰ ἀνάγλυφα πλαίσια ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου καὶ ἐκ τάφου τοῦ 11ου-12ου αἰῶνος.
- Πίν. 57. Τόξα ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπέζης.
- Πίν. 58. Τμήματα βυζαντινῶν σαρκοφάγων.
- Πίν. 59. α. Τμήμα ἀναγλύφου εἰκόνης παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς.
β-γ. Μικρὰ τμήματα βυζαντινῶν ἀναγλύφων εἰκόνων.
δ. Μαρμάρινα στηρίγματα κηροπηγίων.

Γ'. ΠΙΝΑΚΕΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ

α) Μωσαϊκά.

- Πίν. 60. Τὸ ἀναφανὲν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν μωσαϊκὸν εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ πρώτου πλαγίου βορείου κλίτους.
- Πίν. 61. α. Ὁ ἅγιος Δημήτριος (λεπτομέρεια τοῦ πίνακος 60).
β. Ὁ ἅγιος Δημήτριος (λεπτομέρεια τοῦ πίνακος 63).

- Πίν. 62. Μωσαϊκὸν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πρώτου νοτίου κλίτους: ἀφιέρωσις παιδίου εἰς τὸν δεόμενον ἅγιον Δημήτριον.
- Πίν. 63. Τὸ μωσαϊκὸν τῶν κτητόρων ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ δεξιοῦ πεσσοῦ τοῦ I. Βήματος.
- Πίν. 64. Λεπτομέρεια τοῦ πίνακος 63: Ὁ ἐπίσκοπος Ἰωάννης - ὁ ἑπαρχος Λεόντιος.
- Πίν. 65. α. Τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Σεργίου (ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δεξιοῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος).
β. Τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τῶν δύο παιδῶν (ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀριστεροῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος).
- Πίν. 66. Μωσαϊκὸν τῆς Θεοτόκου καὶ Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου (ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἀριστεροῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος).
- Πίν. 67. Ἀποκαλυφθὲν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ κληρικοῦ ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ δεξιοῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος.
- Πίν. 68. Λεπτομέρεια τοῦ πίνακος 67.
- Πίν. 69. Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τεσσάρων κληρικῶν, ἀποκαλυφθὲν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν εἰς τὸν Δ. τοῖχον τοῦ μεσαίου κλίτους, κάτωθεν ὀρθομαρμαρώσεως.
- Πίν. 70. Λεπτομέρεια τοῦ πίνακος 69.
- Πίν. 71. α. Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἡμικατεστραμμένον ἀποκαλυφθὲν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀριστεροῦ πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος.
β. Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν προτομῇ ἐφθαρμένον, ἀναφανὲν εἰς μικρὰν κόγχην τῆς Ἀψίδος πρὸς νότον.

β) Τοιχογραφίαι.

1. Κρύπτης.

- Πίν. 72. α. Ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐν τῇ φυλακῇ εἰς σηκὸν τῆς βορείου στοᾶς τῆς Κρύπτης (ἀντίγραφον).
β. Διάλυθος σταυρὸς ἐπὶ τοῦ τοίχου ἔξωθεν τοῦ σηκοῦ.
γ. Ὁ Χριστὸς - Ἐμμανουὴλ εἰς ἡμικυκλικὸν θάλαμον τῆς νοτίας κλίμακος τῆς Κρύπτης.
- Πίν. 73. α. Κεφαλὴ Χριστοῦ Παντοκράτορος ἐκ τῆς καταστραφείσης τοιχογραφίας εἰς τὴν στροφὴν τῆς Β. κλίμακος τῆς Κρύπτης (ἀντίγραφον).
β. Καταστραφείσα τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς τῆς αὐτῆς κλίμακος.
- Πίν. 74. α. Τμήματα τοιχογραφιῶν τῆς Κρύπτης ἐπὶ καταπεσόντων κονιαμάτων περισυλλεγέντα κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν.
γ. Λεπτομέρεια τοῦ πίνακος 75 (ἀντίγραφον).

2. Βασιλικῆς.

- Πίν. 75. Ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι τῶν ὑψίστων πλαγίων τοίχων τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀνωθεν τῶν μεγάλων τόξων.
- Πίν. 76. Τοιχογραφία ἁγίας δεομένης, ἀναφανείσα ἐπὶ μετώπου τῆς καταπεσούσης κατὰ τὴν πυρκαϊὰν νοτίας διαμέσου κιονοστοιχίας.
- Πίν. 77. Τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Δημητρίου δεομένου, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς.
- Πίν. 78. Τὸ ἀριστερὸν τμῆμα ἱστορικῆς τοιχογραφίας, ἀναφανείσης μετὰ τὴν πυρκαϊὰν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς.
- Πίν. 79. α. Τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς ἱστορικῆς τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου τῆς βασιλικῆς (ἀντίγραφον).
β. Τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς ἱστορικῆς τοιχογραφίας μετὰ τῆς ἀνωθεν διακοσμητικῆς ζώνης.
- Πίν. 80. Τοιχογραφία τοῦ δοσίου Λουκᾶ ἀναφανείσα μετὰ τὴν πυρκαϊὰν εἰς τὸν δεῦτερον ἐκ δυμῶν πεσόν τῆς νοτίας κεντρικῆς κιονοστοιχίας.

- Πίν. 81. α. Τοιχογραφία τῶν ἁγίων Ἰωάσαφ καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν πεσσοῦ τῆς νοτίας κεντρικῆς κιονοστοιχίας, ἀναφανείσα τὸ 1917.
β. Τοιχογραφία παραβολῆς ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐπὶ παραστάδος τοῦ τριβήλου, ἀναφανείσα μετὰ τὴν πυρκαϊάν.

3. Τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου.

- Πίν. 82. α. Τοιχογραφία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (ἄνωθεν τῆς ἀψίδος).
β. Τοιχογραφία τῆς Γεννήσεως (ἐπὶ τῆς ἄνω ζώνης τῆς Ν. κιονοστοιχίας).
Πίν. 83. α. Τοιχογραφία τῆς Σταυρώσεως.
β. Τοιχογραφία τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου (ἀμφότεραι ἐπὶ τῆς ἄνω ζώνης τῆς Β. κιονοστοιχίας).
Πίν. 84. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Μεταλήψεως τοῦ πίνακος 85α.
Πίν. 85α.β. Αἱ δύο σκηναὶ τῆς Μεταλήψεως (ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ Βήματος).
Πίν. 86. α. Ἡ σκηνὴ τοῦ Χριστοῦ διώκοντος τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράζοντας.
β. Ἡ σκηνὴ τοῦ Ἰησοῦ διδάσκοντος ἐν τῷ ναῷ (ἀμφότεραι εἰς τὰ μέτωπα τῆς Ν. κιονοστοιχίας).
Πίν. 87. α. Τὸ θαῦμα τοῦ ὕδρωπικοῦ.
β. Τὸ θαῦμα τοῦ παραλυτικοῦ (ἀμφότεραι εἰς τὰ μέτωπα τῆς βορείου κιονοστοιχίας).
Πίν. 88. α. Ἡ Σαμαρεΐτις (τοιχογραφία εἰς τὸ μέτωπον τῆς βορείου κιονοστοιχίας).
β. Ἡ Πεντηκοστή (τοιχογραφία εἰς τὸ θριαμβευτικὸν τόξον τῆς ἀψίδος).
Πίν. 89. Σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου (κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου).
Πίν. 90. α. Ὁ ἅγιος Δημήτριος (εἰς τὸν ἀριστερὸν πεσσὸν τοῦ ἱεροῦ Βήματος).
β. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων (εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα).
Πίν. 91. α. Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας (εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα).
β. Προτομὴ ἁγίου (εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα).
Πίν. 92. α. Ὁ ὕμνωδὸς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός.
β. Ὁ ὕμνωδὸς Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ (ἀμφότεροι εἰς ἐσωρράχια τῶν τόξων τῆς βορείου κιονοστοιχίας).
Πίν. 93. α. Οἱ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος ἔφιπποι (δεξιὰ τῆς προσόψεως τοῦ παρεκκλησίου).
β. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ παρεκκλησίου).

Δ'. ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ ΠΛΙΝΘΩΝ ΚΑΙ ΚΕΡΑΜΕΙΚΩΝ

- Πίν. 94. Σφραγίδες ὀπτοπλίνθων.
Πίν. 95. Βυζαντινὰ ἀγγεῖα σχετιζόμενα πρὸς τὸν ναόν.
Πίν. 96. Γραπτὰ ἀγγεῖα 12ου καὶ 13ου αἰῶνος.
Πίν. 97. Γραπτὰ λάγνοι καὶ λεπτὰ ἐγγράκτα ἀγγεῖα 12ου αἰῶνος.
Πίν. 98. Ἐγγράκτα ἀγγεῖα καὶ ἐπιπεδόγλυφα 13ου αἰῶνος.
Πίν. 99. Ἐγγράκτα καὶ γραπτὰ ἀγγεῖα 13ου καὶ 14ου αἰῶνος.
Πίν. 100. Ἐγγράκτα ἀγγεῖα 14ου καὶ 15ου αἰῶνος.

Ε'. ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

- Πίν. 101. Ἐξωτερικαὶ ἀπόψεις τοῦ ἀναστηλωθέντος ναοῦ.
Πίν. 102. Ἐσωτερικαὶ ἀπόψεις τοῦ ἀναστηλωθέντος ναοῦ.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	σελ. ζ' - η'
Βιβλιογραφία	» θ' - ια'
Βραχυγραφίαι	» ιβ'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ

<i>Α'. Αί παραδόσεις περί τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ του :</i>	
1. Τὰ παραδοθέντα ἀγιολογικὰ κείμενα καὶ εἰσαγωγικαὶ περὶ αὐτῶν παρατηρήσεις . . .	σελ. 1
2. Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸ μαρτύριον, τὰ λείψανα καὶ τὸν τόπον ταφῆς τοῦ ἁγίου τῶν: Φωτίου, Ἀναστασίου Βιβλιοθηκαρίου, Ἀωνύμων (Βιβλ. Παρισίων καὶ ἐκδ. Migne) καὶ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ	» 3-5
3. Κείμενα ἀναφερόμενα εἰδικῶς εἰς τὸ λείψανον καὶ τὸ αἷμα τοῦ μάρτυρος τῶν: Ἀωνύμου Α τῆς ἐκδ. Migne, Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου	» 6-10
4. Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἐξαγωνικὸν Κιβώριον «πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς» καὶ εἰς τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ θαύματα :	
α) τὸ θαῦμα τῆς ἰάσεως τοῦ ἐπάρχου Μαριανοῦ	» 10
β) διήγησις περὶ τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ	» 11
γ) διήγησις περὶ πυρκαϊᾶς τοῦ Κιβωρίου	» 12
δ) ἡ περὶ Ὀνησιφόρου τοῦ παραμοναρίου διήγησις	» 13
ε) ὁπτασία τοῦ Ἰλλουστρίου	» 14
Μεταγενέστεραι περιγραφαὶ τοῦ Κιβωρίου καὶ τῆς λάρνακος. Προκάλυμμα τῆς λάρνακος	» 15
α) τάφος καὶ ἱερὰ λάρναξ	» 16
β) τὸ Κιβώριον	» 18
5. Κείμενα ἐγκωμιαστῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀνάβλυσιν τοῦ μύρου	» 20
6. Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὴν πυρκαϊὰν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα	» 23
 <i>Β'. Περιγραφή τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα καὶ εἰδήσεις βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ περιηγητῶν περὶ τῶν τυχῶν τοῦ μνημείου καὶ τῶν τελετῶν :</i>	
1. Ἡ περιγραφή τοῦ 12ου αἰῶνος ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νικήτα	» 26
2. Εἰδήσεις ἐξ ἐπιγραφῶν	» 26
3. Εἰδήσεις ἐκ περιηγητῶν	» 28
4. Εἰδήσεις βυζαντινῶν συγγραφέων περὶ τῶν τελουμένων ἐορτῶν	» 29
α) Μαρτυραὶ περὶ τῶν τελουμένων κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα	» 30
β) Μαρτυραὶ περὶ τῶν τελετῶν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα	» 31

ΜΕΡΟΣ Α΄.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΔΙΕΥΚΡΙΝΘΕΝΤΑ
ΔΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Α΄. Χῶρος ἐφ' οὗ ἰδρύθη ἡ βασιλικὴ καὶ ἡ Κρύπτη τοῦ ναοῦ :

1. Στάδιον καὶ δημόσιον λουτρὸν	σελ.	35
α) Τὸ στάδιον	»	35
β) Τὸ δημόσιον λουτρὸν κάτωθεν καὶ πέριξ τῆς βασιλικῆς	»	37
2. Αἱ τῶν καμίνων Καμάραι τοῦ ρωμαϊκοῦ δημοσίου λουτροῦ. Κλίμακες. Ὑδαταγωγοί.	»	43

Β΄. Ἡ Κρύπτη τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἡ ἐν αὐτῇ λατρεία :

1. Αἱ οἰκοδομικαὶ διασκευαί: Ἀψίς, στέγασις τοῦ ἡμικυκλικοῦ χώρου καὶ αἱ πέριξ αὐτοῦ στοαί	»	47
2. Αἱ διὰ τὴν λατρείαν γεγόμεναι προσθήκαι: Τὸ μαρμάρινον Κιβώριον καὶ αἱ διαδοχικαὶ ἐποχαὶ αὐτοῦ. Αἱ κλίμακες. Τὸ παρεκκλήσιον	»	51
3. Ὁ «οἰκίσκος» τῆς παραδόσεως κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα καὶ ὁ Τάφος τοῦ ἁγίου. Σταυροειδὲς ὄρυγμα	»	58
	»	61

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς βασιλικῆς καὶ τὰ διευκρινηθέντα προβλήματα

1. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς καὶ αἱ περὶ αὐτῆς ἐξενεχθεῖσαι γῶμαι	»	64
2. Αἱ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς ἐπενεχθεῖσαι βλάβαι, τὸ πρόγραμμα διενεργείας ἀνασκαφῶν καὶ ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου	»	66

Α΄. ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

1. Ἡ πρὸ τοῦ ναοῦ αὐλὴ μετὰ τῆς Φιάλης	»	68
2. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς καὶ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν μορφῆς:		
α) Δυτικὴ πρόσοψις	»	70
β) Ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος	»	79
γ) Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος	»	81
δ) Ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψις τῆς βασιλικῆς καὶ ἀποκατάστασις αὐτῆς	»	85

Β΄. ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

1. Νάρθηξ	»	93
2. Τὰ κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ	»	94
α) Τὰ δάπεδα τῶν κλιτῶν καὶ αἱ κιονοστοιχίαι τῆς βασιλικῆς	»	96
β) Τὸ ἐξαγωνικὸν Κιβώριον καὶ οἱ ἀνευρεθέντες τάφοι	»	100
γ) Τὰ ὑπερῶα τῆς βασιλικῆς	»	102

Γ΄. ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

1. Τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ αἱ διαδοχικαὶ ἐποχαὶ αὐτοῦ:		
α) Ἀψίς	»	105
β) Τὸ ἱερὸν Βῆμα κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα	»	107
γ) Τὸ ἱερὸν Βῆμα κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα	»	109
δ) Κλίμακες	»	110

2. Τὰ μεγάλα τόξα τοῦ ἱεροῦ Βήματος	σελ. 113
3. Τὰ εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τῶν μεγάλων τόξων διαφράγματα	» 115

Δ'. ΤΑ ΠΤΕΡΥΓΙΑ

1. Διαμόρφωσις τῶν πλαγίων τοίχων τῶν πτερυγίων	» 117
2. Αἱ κιονοστοιχίαι καὶ τὰ δάπεδα τῶν πτερυγίων	» 121
3. Τὰ ὑπερῶα τῶν πτερυγίων	» 128

Ε'. ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ

1. Προσκτίσματα τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς βασιλικῆς	» 134
2. Προσκτίσματα ἔξωθεν τῆς Β. πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς	» 135
3. Προσκτίσματα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς	» 138

ΣΤ'. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΕΩΣ
ΑΥΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 7ον ΑΙΩΝΑ

1. Ἡ βασιλικὴ τοῦ 5ου αἰῶνος	» 141
2. Ἡ ἔκτασις τῆς καταστροφῆς ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἡ ἀνακαίνισις τῆς βασιλικῆς	» 143

Ζ'. Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΜΕΤ' ΕΓΚΑΡΣΙΟΥ ΚΑΙΤΟΥΣ

α) Τὰ ἐγκάρσια τῆς Δύσεως	» 147
β) Τὰ ἐγκάρσια τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς	» 149

Μ Ε Ρ Ο Σ Β'.

ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ γλυπτικὸς μαρμάρινος διάκοσμος :

Ὅρθομαρμάρωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς	» 159
α' Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.	
1. Κιονόκρανα τοῦ 5ου αἰῶνος	» 162
2. Ψευδοκιονόκρανα τῶν παραστάδων τοῦ Τριβήλου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς	» 165
3. Κιονόκρανα τοῦ 6ου αἰ. εἰς δευτέραν χρῆσιν	» 168
4. Τὰ γείσα τῆς Ἀψίδος	» 170
β' Διακοσμητικὰ μέλη.	
1. Ἀμβων	» 171
2. Θωράκια :	
α) Θωράκια 5ου-7ου αἰῶνος	» 171
β) » 8ου-9ου αἰῶνος	» 173
3. Ἀνάγλυφα τόξα :	
α) Ἀνάγλυφα τόξα προερχόμενα ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος	» 175
β) » » » » ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου	» 179
γ) Τοξωτὰ πλαίσια ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου καὶ ἐκ τάφων	» 182
δ) Τόξα ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπεζῆς	» 183
ε) Σαρκοφάγοι	» 183
ς) Μαρμάρινα εἰκονογραφικὰ ἀνάγλυφα	» 184

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ο ΕΚ ΜΩΣΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Γενικαὶ παρατηρήσεις σελ. 187

Α'. Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ναοῦ.Τὰ καταπεσόντα μωσαϊκὰ τῆς δευτέρας βορείου κιονοστοιχίας » 189
Τὰ ὑπάρχοντα μωσαϊκὰ:

- α) Τὸ ἀναφανέν μωσαϊκὸν εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ βορείου κλίτους μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ ἔτους 1917 » 191
- β) Μωσαϊκὸν τοῦ νοτίου κλίτους (ἀποκαλυφθὲν τὸ 1907) » 192
- γ) Μωσαϊκὸν τῶν κτητόρων » 193
- δ) Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Σεργίου » 194
- ε) Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὰ δύο παιδιά » 194
- ς) Μωσαϊκὸν τῆς Θεοτόκου μετὰ ἁγίου » 195
- ζ) Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ κληρικοῦ (ἀναφανέν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1917) » 196
- η) Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἡμικατεστραμμένον (ἀναφανέν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν) » 197
- θ) Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τεσσάρων κληρικῶν (ἀναφανέν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν) » 198
- ι) Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου ἐφθαρμένον » 198

Β'. Αἱ ἀναφανεῖσαι τοιχογραφίαι.

1. Τοιχογραφίαι τῆς Κρύπτης:

- α) Τοιχογραφίαι εἰς κόγχας τοῦ κεντρικοῦ χώρου » 200
- β) Τοιχογραφίαι εἰς ἓνα τῶν σηκῶν τῆς βορείου στοᾶς » 201
- γ) Τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἑμμανουήλ » 202
- δ) Καταστραφεῖσαι τοιχογραφίαι τῆς κλίμακος τῆς Κρύπτης » 202

2. Τοιχογραφίαι τῆς βασιλικῆς:

- α) Δεῖψανα τοιχογραφιῶν τοῦ 8ου αἰῶνος μετὰ διακοσμητικὰ θέματα » 204
- β) Τοιχογραφίαι τοῦ ἱεροῦ Βήματος » 204
- γ) Τοιχογραφίαι ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου » 205
- δ) Τοιχογραφίαι ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου » 206
- Ἱστορικὴ τοιχογραφία » 207
- ε) Τοιχογραφίαι εἰς ἐπιφανείας τῶν πεσσῶν » 209
- ς) Ἔτεροι τοιχογραφίαι καταστραφεῖσαι ἢ ἀμυδρῶς διακρινόμεναι » 210

3. Τοιχογραφίαι τοῦ 15ου αἰῶνος:

- α) Εἰκὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου » 211
- β) Τοιχογραφίαι εἰς παραστάδας τοῦ Τριβήλου » 211
- γ) Διακοσμήσεις τοξοστοιχιῶν τοῦ πλαγίου κλίτους » 212

4. Τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου » 213-219

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ, ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ, ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΠΛΙΝΘΩΝ

Α'. Ἐπιγραφαί.

α') Ἐπιγραφαὶ ἀνευρεθεῖσαι κατὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας:

- 1. Μεγάλῃ γραπτῇ ἐπιγραφῇ ἐπὶ τοῦ ΒΔ. πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ Βήματος » 221
- 2. Γραπτῇ ἐπιγραφῇ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου » 224

3. Ἐγγράματος ἐπιγραφὴ τόξου τοῦ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπεζῆς	σελ. 226
4. Ἐπιγραφὴ σαρκοφάγου	» 226
δ') Αἱ λοιπαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ ναοῦ :	
1. Γραπτὸς πίναξ πασχάλιου κύκλου 20 ἐτῶν	» 227
2. Πλάξ μετ' ἐγκαράκτου χρονολογίας καὶ μονογραφήματος	» 227
3. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη	» 228
4. Ἀραβικὴ ἐπιγραφὴ	» 228
γ') Ἐπιγραφαὶ δημοσιευθεῖσαι ἀλλ' ἐξαφανισθεῖσαι :	
1. Ἐπιγραφὴ ἀποδομένη εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν Α'	» 230
2. Διάταγμα Ἰουστινιανοῦ Β' περὶ παραχωρήσεως ἄλκυς εἰς κάρπωσιν τοῦ ναοῦ . . .	» 231
Β'. Χαράγματα :	
1. Χάραγμα ἐπὶ τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς δεξιᾶς κεντρικῆς κιονοστοιχίας	» 233
2. Γραπτὸν χάραγμα ἐπὶ τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς ἀριστερᾶς κοινοστοιχίας	» 234
Γ'. Σφραγίδες ὀπτοπλίνθων	» 235

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν ΣΤ'.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Πήλινα ἀγγεῖα καὶ νομίσματα :

Α') Πήλινοι λύχνοι καὶ βυζαντινὰ ἀγγεῖα	» 237-243
Β') Νομίσματα	» 244

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Χρονολογία τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης . . .	» 246
---	-------

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημεῖου	» 249-255
--	-----------

Γενικὸν Εὑρετήριον	» 257
Πίνακες καὶ εἰκόνες ἐντὸς τοῦ κειμένου	» 263
Κατάλογος πινάκων Λευκώματος	» 267
Περιεχόμενα	» 273

Διορθωτέα εἰς τὴν ἀρίθμησην πινάκων καὶ εἰκόνων
ἀναφερομένων εἰς τὸ κείμενον.

Εἰς τὴν σελ. 49	σειρὰ 13	ἀντὶ	βλ. κάτωφιν εἰς πίν. 11	ἀνάγνωθι:	βλ. κάτωφιν εἰς πίν. II
» » » 56	» 18	»	πίν. 29α	»	πίν. 30α
» » » 97	» 6	»	A, B, Γ εἰς εἰκ. 32	»	A, B, Γ εἰς εἰκ. 33
» » » 125	» 39	»	(πίν. 35 καὶ εἰκ. 52)	»	πίν. 34β καὶ 35α καὶ εἰκ. 52
» » » 214	» 14	»	βλ. εἰκ. 94	»	βλ. εἰκ. 86

Διορθωτέα εἰς κείμενον.

Εἰς τὴν σελ. 11 σημ. 1, ἀντὶ (Migne 116, 1113) ἀνάγνωθι (Migne 116, 1333).
 » » » 24 σειρὰ 20, ἀντὶ καὶ τινος τῶν γνησίως κλπ. ἀνάγνωθι καὶ τινος τῶν γνησίως κλπ.

ΠΙΝΑΚΕΣ II-VII ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

‘Ο πίν. I ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου (εἰς σελ. 5’).